20. századi egyetemes történet – II. Európán kívüli országok

Németh, István

20. századi egyetemes történet – II. Európán kívüli országok

Németh, István

Publication date 2005-03-31

Kivonat

A könyv először kínálja magyarul Európa és az Európán kívüli országok 20. századi történetének szintézisét

Tartalom

A táblázatok listája

1. fejezet - I. A két világháború között

1. AMERIKA

1.1. Amerikai Egyesült Államok –Andor László

Gazdaság és társadalom az 1920-as években

Az 1920-as évek Amerikáját a gazdaságban prosperitás, a politikában viszont a századelő progresszivitásától való visszalépés jellemezte. A korszellemet az „Amerika dolga az üzlet” aforizma fejezte ki. Az évtized végéig úgy tűnt, hogy az amerikai üzlet végképp beindult. A gazdasági fejlődés húzóágazata egyértelműen az autógyártás lett. Megrendelései ösztönözték a nyersanyagokat beszállító iparágakat, s az autókereskedők ezreire, működtetéséhez út- és szervizhálózatra volt szükség. 1929-ben 4,4 millió autót állítottak elő.

Henry Ford technikai eljárásait átvéve, és a vállalati szervezetben valamint a marketingben végrehajtott újításoktól megerősödve a General Motors vette át az ágazat vezető gyártójának szerepét. Olcsó és népszerű modelljével hamarosan felzárkózott a Chrysler Corporation is, kialakítva az amerikai autóiparra mindmáig jellemző hármas megosztást. A nagy autógyártó cégek hatása a városok képén is megmutatkozott. A húszas években a két rivális, a Chrysler és a General Motors vezetői küzdöttek New York City építészeti arculatának meghatározásáért. Jelképpé váló felhőkarcolóik – mindenekelőtt az Empire State Building – túlnőttek a századelőn épült óriáspalotákon.

A gazdasági konjunktúra és a politikai klímaváltozás az országon belül is komoly népmozgást idézett elő. Közel egymillió fekete vándorolt el a déli államokból, megduplázva az északi nagyvárosok (New York, Chicago, Detroit és Cleveland) fekete népességét. Az erős öntudattal rendelkező „bevándorlók” tisztában voltak az amerikai gazdaságban és a háborús erőfeszítésekben betöltött szerepükkel, és ennek megfelelően igyekeztek megtalálni helyüket a modern ipari társadalomban. Ezt a szellemiséget tette magáévá a hálókocsi-kalauzok 1925-ben alapított fekete szakszervezete. A színes bőrűek érvényesülésének országos társasága pedig a fekete Amerika legjelentősebb világi tömegmozgalma lett.

Az új típusú szerveződések megjelenése ellenére az első világháború utáni korszak nehéz évtized volt az afroamerikaiak életében. 1918 és 1927 között több mint négyszáz feketét lincseltek meg az Egyesült Államokban. Alincselések legtöbbjét az újjászervezett Ku-Klux-Klan hajtotta végre, amely az északi városokra is kiterjesztette tevékenységét. A „faji” értelemben meghatározható ellenségek mellett a Klan politikai ellenségeket is teremtett: a kelet-európai bevándorlókat, akik behurcolhatták Amerikába az orosz forradalom szellemiségét. Ellenségnek számítottak a katolikusok és a zsidók, valamint a „tisztázatlan” szexualitás hordozói. A csuklyás Klan-tagok az ország különböző részein jelentek meg, megteremtve a terror légkörét. Maga a szervezet jóval nagyobb volt, mint ötven évvel korábbi elődje. 1925-re a Klan taglétszáma elérte a négymilliót.

A konzervatív protestáns középosztály értékeitől való eltérés elleni keresztes hadjárat világméretű tiltakozást kiváltó, tragikus példája volt N. Sacco és B. Vanzetti pere. A két olasz bevándorlót 1920-ban tartóztatták le egy postamester meggyilkolásának vádjával.

Az évekig húzódó koncepciós per a francia Dreyfus-ügy amerikai megfelelőjét produkálta. Anarchista, katonai szolgálatot megtagadó bevándorlókról lévén szó, a bíróság kirívó elfogultsága jellemezte az elhúzódó procedúrát, ami tiltakozó megmozdulásokat váltott ki nemcsak Bostonban, de Rómában, Montevideóban, Lisszabonban, Párizsban, Londonban és másutt is. Bár a bizonyítékok távolról sem voltak meggyőzőek, az esküdtszék a vádlottakat végül is bűnösnek találta és 1927. augusztus 23-án villamosszékben kivégezték őket. Sacco és Vanzetti mártírhalála váltotta ki az első komoly lázadást a háború utáni republikánus korszak konzervativizmusa ellen.

Az első világháború után az Egyesült Államok a világ nettó adósából nettó hitelezőjévé vált, így az amerikai pénztőke egyre jelentősebb részének prosperitása a tengeren túli partnerországok konjunktúrájától vált függővé. A helyzetet tovább bonyolította, hogy a háború után mély recesszió alakult ki. A háború alatt kiépült ipari kapacitás a béke be- köszöntével szembekerült a tengeren túli konkurensek versenyével, ami a nemzeti tőke képviselőit még erőteljesebben a gazdasági nacionalizmus felé terelte. Mind magasabb vámokért, illetve az exportot támogató állami beavatkozásért kezdtek lobbizni. Az intenzív termelés szükségletei megkövetelték azt is, hogy határozottan lépjenek fel az 1919-1920-ban kibontakozó sztrájkmozgalommal szemben is. A kötelező szakszervezeti tagság elleni fellépés is hozzájárult a szakszervezetek erőtlenségéhez és harcképtelenségéhez.

A nyugalomra való hivatkozással már 1918-ban jelentősen korlátozták a bevándorlási szabadságot, majd 1924-ben és 1929-ben törvényben szabályozták a bevándorlási kvótákat. A szociális problémákra és a nagyvárosokra jellemző feszültségek megjelenésére bűnbakot kerestek, ami felerősítette a rasszista tendenciákat, az idegengyűlöletet, a katolikusok és a radikálisok iránti ellenszenvet.

Az első világháború után az amerikai történelemben először kényszerítettek egy társadalmi csoportot az ország elhagyására is. A baloldal elleni hisztérikus kampány jegyében az igazságügy-miniszter felhatalmazásával működő vizsgálóbizottság 4000 embert vett őrizetbe, és mintegy 250 külföldi radikálist deportáltatott Oroszországba, mert lelkesedtek az orosz forradalomért.

Paradox módon a húszas években a fogyasztói társadalom fejlődését egyre nyomasztóbb légkör övezte. Igazából már az első világháború időszakában – a progresszív eszme térvesztésével, és főként a közép-nyugati származású középrétegek körében – teret nyert az intolerancia és a provincializmus. Kampány indult a szeszfogyasztás ellen, és már a háború előtt is komoly befolyásra tett szert. 1920januárjától tilos volt a sör, a bor és az égetett szeszes italok árusítása. A képmutató intézkedés inkább növelte és nem csökkentette a szeszfogyasztást, és ráadásul dollármilliókkal gazdagította a csempészeket, a zugfőzdék üzemeltetőit, valamint az ezeket uraló nagystílű gengsztereket. Korábban az alvilág törekvései mérsékeltebbek voltak: alapvetően a prostitúció, a szerencsejáték és a politikai korrupció körül forogtak. Az alvilági szervezetek immár felfegyverkeztek, megvédve szeszfőzdéiket, útvonalaikat és piacaikat egymástól vagy a rendőrségtől. A bandavezérek közül sokan ünnepelt hősökké váltak. Az alvilági üzelmek központja Chicago volt, amely Al Capone ellenőrzése alatt állt. A szesztilalom következtében felvirágzott alvilág a tilalom feloldása (1933) után a bűnözés más üzletágaiban élt tovább.

A húszas évek prosperitása és az autózás általánossá válása alapvetően megváltoztatta a társadalom különböző rétegeinek életmódját. A városi középosztály mobilizálódott, és kezdett oldódni a város és a vidék közötti addig éles különbség. Motelek és éttermek je-

lentek meg az országutak szélén, és megkezdődött a viszonylag tehetősebb rétegek külvárosokba költözése, fellendítve az építőipart. Úgy tűnt, hogy a prosperitás sohasem ér véget, és Amerika a gazdaság terén csak sikereket tud elérni.

A „fekete csütörtök” (1929. október 24.) és hatása

A gazdasági folyamatok trendjének megváltozását a New York-i részvénytőzsde összeomlása jelezte 1929. október 23-án, fél évvel az után, hogy Herbert Hoover beköltözött a Fehér Házba. A tőzsde túlfűtöttsége már az 1928-as elnökválasztás időszakában világos volt a megfigyelők előtt. A spekuláció azonban folytatódott, és csak 1929 szeptemberében próbálták néhányan – nagyobb arányú eladásokkal – lejjebb hozni az irreálisan magas tőzsdeindexet. Ekkor még sokan átmenetinek tekintették a csökkenést, amely október folyamán lavinaszerűvé vált. Október 23-án már több mint hatmillió részvény cserélt gazdát a New York-i Wall Streeten, s másnap, a „fekete csütörtökön” pedig – az árak tragikus zuhanása mellett – 12,9 millió részvényt adtak el. Pénteken az elnök biztosította az országot a zavarok átmenetiségéről és a gazdaság stabilitásáról. Hétfőn folytatódott az áresés, kedden pedig – a U. S. Steel 650 000 részvényének eladásával – bekövetkezett a teljes összeomlás.

A pánik az államok más részvénytőzsdéire is gyorsan átterjedt. Az árfolyamok zuhanása következtében egy generáció megtakarításainak nagy része egy hét alatt semmivé vált. A tőzsdeindex csökkenése 1932-ig tartott. (Ekkor az U. S. Steel 1929-ben még 262 dolláros részvénye 22 dollárt ért.) A részvénytőzsde összeomlása lerombolta a hitelpiacot (1931-ben 2300 bankcsődöt regisztráltak). A kereskedelem és a beruházások visszaestek, s megkezdődött az elbocsátási hullám. A 1,5 milliós munkanélküliség (1929) 1932-re 13 millióra növekedett. Ekkor már a lakosság nagy része az alultápláltság és az éhezés állapotában volt a világ legnagyobb élelmiszer-termelő országában.

Az elnök elkeseredetten dolgozott, de a válság mélyülése aláásta korábbi megingathatatlan tekintélyét. Népszerűségét végképp megtépázta, hogy nem fogadta a veteránok küldöttségét.

Mindezek már azon rendszer modell válságát jelentették, amely anyagi és erkölcsi vonatkozásban sem volt képes normális megélhetést és együttélést biztosítani az amerikai polgároknak. A Fehér Ház régi gondolkodásmódot tükröző lépései csak súlyosbították a helyzetet. A Smoot-Hawley-féle törvény (1930) a végletekig fokozta a húszas évek protekcionizmusát, s megadta a kegyelemdöfést az amúgy is haldokló nemzetközi kereskedelemnek. Hoover lépéseket tett a tenyészállatok megmentésére, ám polgártársai millióinak csak annyit tudott mondani, hogy sorsuk a fellendüléstől függ, s az rövidesen bekövetkezik. A beteg gazdaság mögött mindinkább kirajzolódtak a társadalmi rendszer mély ellentmondásai is. Az értelmiség a válságra hol a

múltba, hol a jövőbe fordulással válaszolt. A társadalom mérnökei közül számosan újszerű intézmények kidolgozásába és előkészítésébe kezdtek.

A világkereskedelem élénkítése és piacaik bővítése érdekében számosan szorgalmazták a szabadabb kereskedelmet, vagyis a vámok lebontását otthon és más országokban. Nagyobb monopóliumok támogatták, hogy az Egyesült Államok vállaljon fő szerepet a számukra fontos piacot jelentő európai gazdaság újjáépítésében. Az exportorientált iparágakkal azonos véleményen voltak a nemzetközi bankok is.

A protekcionista és az internacionalista tábor vitái végigvonultak a húszas évek minden jelentősebb külpolitikai konfliktusán (a Népszövetség, a nemzetközi bíróság, valamint a vámok körüli vitán). Kezdetben a protekcionisták győztek: kívül tartották az Egyesült Államokat a Népszövetségen és a nemzetközi bíróságon, s magasan tartották az importvámokat. A húszas évek főbb gazdasági trendjei azonban a többségében keleti parti internacionalista blokkot erősítették. A Fehér Házat még a protekcionizmushoz kötődő republikánusok birtokolták, de már az internacionalisták rendelkeztek erősebb befolyással a közvéleményt és egyre inkább a közpolitikát is formáló jelentősebb alapítványokban, a hangadó liberális sajtótermékekben, s ők uralták a fejlődőben levő rádióhálózatokat is.

A külpolitikához hasonlóan az üzleti világ is megosztott volt a munkaügyi kérdésekben. Az 1918-1919-es sztrájkhullámnak a Wilson elnök által a Fehér Házba összehívott tanácskozás vetett véget, mertvégül az U. S. Steel elnöke vezetésével levertékaz 1919-es sztrájkot. Az 1928-as választások előtt azonban már a pénzügyi szféra számos vezető képviselője a Demokrata Párt mögött sorakozott fel.

Az új liberalizmus politikai győzelmének fontos része volt a haladó, modern gondolkodás, illetőleg a progresszív politikai irányzat integrálása. A Progresszív Párt 1924-es választási vereségét követően a párt néhány elkötelezett aktivistája a Szovjetunióba utazott, hogy tanulmányozza a kollektivizmus ottani intézményeit és gyakorlatát. Ok a racionális tervezés iránti még odaadóbb ragaszkodással tértek haza. Szellemi befolyásuk érvényesült néhány tudományos és elemző műhelyben, valamint a mezőgazdasági minisztériumban, amelynek néhány hivatalnoka a tudományos növénytermesztés és a szövetkezés gondolatát is elfogadta. A progresszív irányzat e racionalista vonulata azonban a húszas években még a háttérbe szorult.

A depresszió éveiben alapvetően két dolog tartotta életben az embereket: fizikailag a nem túl bőkezű, de a lehetőség szerint méltányos segélyezés, lélektanilag pedig a kulturális szféra szinte töretlen működése. Előbbi Harry Hopkins nevéhez fűződik, aki egészségét felőrlő, megfeszített munkával változtatta meg az amerikaiak gondolkodását a szociális juttatásokról, és rakta le a jóléti állam alapjait. A kulturális szféra azonban központi irányítás nélkül fejlődött, és számos maradandó újítást produkált. Hatása alapvetően három területen: a rádiózásban, a könyv- és lapkiadásban, valamint a mozik elterjedésében mutatkozott meg.

Politika és kormányzás az 1920-as években

A világháború nyomán a közhangulatban bekövetkezett változások az 1920. évi elnökválasztásban összegződtek. Ez volt az első elnökválasztás az Egyesült Államokban, amelyben a nők a férfiakkal egyenlő választójoggal vehettek részt. Nem volt kérdéses, hogy a demokratáknak menniük kell. James Cox személyében a demokraták nehezen találták meg elnökjelöltjüket, a fiatal Franklin D. Roosevelt személyében azonban könnyen találtak mellé alelnökjelöltet. Cox és Roosevelt a Népszövetség ügyét helyezte a kampány fókuszába, aminek a leköszönő Wilson nagyon örült, a közvélemény azonban másképp vélekedett. A wilsoni önrendelkezési elvek mentén elindult Párizs környéki béketárgyalások nem futottak ugyan zátonyra, de egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a szép eszmék méltóságteljes megvalósítása helyett könyörtelen bosszú készül a legyőzöttekkel szemben.

A Párizs környéki békék ellentmondásossága és a Népszövetség körüli viták megrengették az internacionalizmusba vetett hitet. Fény derült arra, hogy a háború alatti állami megrendeléseket sok esetben korrupció övezte. Népszerűtlen volt sokak számára az 1919. évi alkotmány kiegészítés a szesztilalomról, és az is nyilvánvalóvá vált, hogy a kormány félrekezelte a háború utáni gazdasági helyzetet.

A választás egyetlen esélyese, a Republikánus Párt már teljesen megváltozott a századforduló időszakához képest. Már senkit sem érdekelt, mit mondott Lincoln 1862-

ben. A polgárháború veteránjai eltűntek a színről, helyükbe a világháború veteránjai léptek, akik viszont minél előbb el akarták felejteni élményeiket. A republikánusok jelölését Warren Gamaliel Harding, Ohio állambeli szenátor nyerte el. Kampányában az igazi amerikai hagyományokhoz, a stabilitáshoz, a „normalitáshoz” való visszatérést hirdette; szakítást a század addigi elnökeinek újító hajlamaival, kormányzati aktivizmusával. Nem a

legnagyobb, hanem a legjobban szeretett amerikai elnök szeretett volna lenni. 1920. november 2-án, ötvenötödik születésnapján nagy fölénnyel megnyerte a választásokat. O volt az első amerikai elnök, aki a polgárháború után született, az első, akit hivatalban levő szenátorként választottak elnökké, s az első, aki gépkocsin érkezett a beiktatási ceremóniára.

Az alelnöki posztra 1921-ben John Calvin Coolidge, Massachusetts állam korábbi kormányzója került, aki rövidesen elnökké lépett elő. Harding ugyanis 1923. augusztus 2-án váratlanul meghalt. Coolidge-ot 1924-ben nagy fölénnyel újraválasztották. Alapjában véve így Harding politikája és személyi döntései határozták meg az évtized hátralevő részét. A pénzügyek élére Andrew Mellon, az államok második leggazdagabb embere került, aki 1932-ig maradt e poszton. Leginkább az ő gazdaságpolitikájában mutatható ki a mulasztások és hibák sorozata, amelyért később a nagy depresszióval fizetett Amerika. Hitt ugyanis abban, hogy a magas vámok, alacsony adók és a lehető legnagyobb üzleti szabadság kombinációja eredményezi a legjobb gazdasági eredményt. Az 1922. évi törvénnyel az addigi legmagasabb vámokat vezették be az államokban. Ez hamarosan költségvetési többlethez vezetett, ami lehetővé tette az adók fokozatos csökkentését. Az európai áruk csaknem teljes kizárása és az adóterhek leszorítása rendkívüli ösztönzést adott a hazai iparnak. Hasonló célból maradt fenn az infrastruktúra-építés állami támogatása, amelynek példája az 1921-es szövetségi autópálya-törvény, amely a szövetségi költségvetésből 50 százalékos támogatást nyújtott minden újonnan épülő autópályához.

A kereskedelmi tárcát 1921-ben Herbert Clark Hoover kapta, amelyet megőrzött 1928-ban történő elnökké választásáig. O volt az évtized legnépszerűbb republikánus politikusa, amit az első világháború után az európai éhezők segélyezőjeként alapozott meg. Szervezőtehetségét sokan csodálták. Kereskedelmi miniszterként a technikai haladásra összpontosított. Támogatta a rádiózást és segítette az akkoriban induló légitársaságokat. Az iparban a szabványosítás híve volt. Biztonsági előírásokat vezetett be a közlekedésben, a betonozásnál és a liftek használatában. Kézikönyvet írt az új lakástulajdonosoknak és az építkezőknek.

Hoover 1928-ban a szegénység teljes felszámolásának közelségéről beszélt, tele volt tervekkel, és két autót ígért minden háztartásba. Az emberek hittek neki, mint 1916- ban Wilsonnak, aki megígérte, hogy távol tartja Amerikát a háborútól. Az ígéret és a valóság között ezúttal is hatalmas szakadék keletkezett. A gazdasági trauma miatt Hoover- nek 1932-ben eleve nem lehetett esélye. A demokraták Franklin Delano Rooseveltet indították, aki New York állam kormányzójaként már új felfogást, stílust és irányvonalat képviselt. A viták egyik kritikus területe a pénzügypolitika volt. Hoover ellenezte a deficitek finanszírozását és a monetáris szigor enyhítését, és 1932-ben még Roosevelt is azért bírálta őt, mert túl nagy deficitet állított elő. A kormányzótól távol állt mindenfajta ideológiai fordulat; nyitott volt azonban az új javaslatokra, és elszánta magát az elesettek sorsának jobbra fordítására.

A New Deal politikája (1933)

1933-ban az Egyesült Államok belpolitikájában két síkon is új politikai irányvonal alakult ki: a gazdaság- és társadalompolitikában azonnali fordulat történt az állami beavatkozás irányába, a kül- és külgazdasági politikában pedig megkezdődött az áttérés a nemzetközi, sőt globális szerepvállalás felé. Ez az átalakulás – a századelő előzményei után – a tőkés termelés mélyrétegeiben és az elosztási harcokban érlelődött másfél évtizeden keresztül, míg a kapitalista rendszer általános válsága megadta a fordulathoz szükséges impulzust. Az új történelmi szakasz vezéreszméje az új típusú liberalizmus volt, amelynek legfőbb ismérve a reformok iránti elkötelezettség.

Az új liberalizmus kormányzati filozófiáját megjelenítő New Deal kifejezés először Roosevelt választási programbeszédében jelent meg. „Új megállapodást”, átvitt értelemben pedig új elosztást jelentett. Roosevelt fellépésével s az amerikai belpolitika átrendeződésével új társadalmi szerződés formálódott, amely nélkülözhetetlen volt a gazdasági depresszió nyomán kialakult politikai válság megoldásához. Az új jelszó a nagy példaképekre is utalt.

Franklin D. Roosevelt éles versenyben nyerte el pártja elnökjelöltségét a chicagói jelölőgyűlésen, ahová nagy feltűnést keltve repülőgépen érkezett meg. Közvetlen környezetén kívül kevesen tudták róla, hogy mindkét lábára béna volt, és csak segítséggel tudott járni és állni is. A testi fogyatékos Roosevelt azonban nemcsak eredményes kormányzó, hanem kiváló szónok is volt, tele szenvedéllyel, empátiával és humorral. Hoovernek nem volt esélye: Roosevelt 22,8 milliót szavazatot kapott. A Fehér Ház és a kongresszusi többség egyidejű megszerzésével a demokraták gyakorlatilag szabad kezet kaptak a válság kezeléséhez és az amerikai kapitalizmus reformjához.

Roosevelt elnök 1933. március 4-én tette le a hivatali esküt, amikor az amerikai munkaerő több mint egynegyede kihasználatlanul állt. A jogos kétségbeesés eloszlatásához először is őszinte hangra volt szükség,

amit sokáig nélkülöztek az amerikai polgárok. Valójában azonban maga sem tudta, hogy mi hozza rendbe a beteg gazdaság és társadalom állapotát. Annyi azonban világos volt számára, hogy az ő feladata lesz új társadalmi konszenzus kimunkálása az új gazdasági és politikai rend létrehozása érdekében.

A hiten és bizalmon túl Amerika működőképességének helyreállításához átfogó) stabilizációs programra volt szükség. Legelső lépés a pénzügyi viszonyok rendbetétele, vagyis a bankok megrendszabályozása volt, amely kötelező bankszünet elrendelésével kezdődött. Tanácsadói Hoover embereivel együttműködve öt nap alatt elkészítették a banktörvény tervezetét, amelyet nyolc óra leforgása alatt elfogadtattak a Kongresszussal. Beiktatása utáni nyolcadik napon mondta el első „kandalló melletti" rádióüzenetét, amelyben bejelentette, hogy másnap a bankok újra kinyitnak, és – banktörvényének hála – a továbbiakban biztonságban tudhatják dollárjaikat.

Az emberek hittek az elnöknek, és másnap a befizetések meghaladták a pénzkivonás összegét. A pénzügyek stabilizálása magában foglalta a Wall Street működésének szabályozását, valamint egy központi értékpapír-felügyelet felállítását is. Utóbbi intézmény működése lényegében azt jelentette, hogy a spekuláció és tőzsdei manipuláció egyszer s mindenkorra befellegzett. A pénz által integrált társadalomban bármiféle kibontakozásnak a pénz iránti bizalom megerősítése és stabil értékarányok kialakítása volt a feltétele. A Wall Street megregulázása végső soron New York gazdasági hatalmának megtörését, az alapvető pénzügyi döntések Washingtonba költöztetését is eredményezte.

A holtpontról való kimozdulás és egyes régóta húzódó problémák megoldása miatt fontosnak bizonyult bizonyos közmunkák beindítása. Ezek közül a legjelentősebb a Tennessee-völgyi Hatóság (TVA) felállítása volt, amelynek feladata a Tennessee folyó

komplex szabályozása és villamos áram termelésére való felhasználása volt. Roosevelt kiemelt figyelmet fordított a TVA-ra, amelyet sokan a központi tervezés legnagyobb amerikai kísérleteként könyveltek el, és amely kétségtelenül a New Deal egyik legsikeresebb intézményének bizonyult.

Az elnök száznapos válságkezelő hadművelete lezárásaként fogadta el a Kongresszus az országos ipari helyreállítási törvényt (NIRA), amely 3,3 milliárd dollárt irányzott elő közmunkákra, az ipari termelés fellendítése és a munkanélküliség felszámolása érdekében. A törvény nagy hangsúlyt helyezett a monopóliumok elleni harcra is. Az újonnan felállított Országos Helyreállítási Hivatal (NRA) rendszeressé tette az 1914-ben létrehozott Szövetségi Kereskedelmi Bizottság vizsgálatait a tisztességtelen versenyhelyzetek feltárására és megszüntetésére. E törvényben születtek először intézkedések a kollektív szerződések lehetőségéről, valamint a minimálbérről is, amely a szakszervezetek pozícióinak erősödését jelezte.

A New Deal agrárpolitikájának két fő gonddal kellett szembenéznie: a nyomott mezőgazdasági árakkal, és az egyre növekvő terményfelesleggel. Roosevelt a termőterület csökkentését és a farmerek pénzbeli megsegítését kezdeményezte. Csökkentették a gyapottermelést, a búza vetésterületét, s a kukoricatermést az 1881-es szintre sikerült visszaszorítani. A farmerek jövedelme viszont a szövetségi támogatásnak köszönhetően emelkedett.

A New Deal első intézkedéseinek egyike volt az aranytranzakciók felfüggesztése. Április közepén az Egyesült Államok letért az aranystandardról. A kormány maga dönthette el, hogy a gazdasági folyamatok alakulásának függvényében mikor és milyen mértékben változtatja az arany árát. A belföldi aranyárnak mindössze két kritériumnak kellett megfelelnie: valamivel haladja meg a világpiaci árat, és a növekmény legyen kiszámíthatatlan a spekulánsok számára. Az ország nagy része nem értette, hogy az elnök mit manipulál az arany árával, de sejtette, hogy igaza lehet, mert az üzleti lapok és a keleti parti pénzügyi körök folyamatosan bírálták. Az agrárszektor, valamint a déli és nyugati vállalkozók támogatták az elnök valutapolitikáját, mivel az feloldotta az őket korábban sújtó likviditási korlátokat.

A központi intézkedések és intézmények megsokasodása miatt az elnök egyre ellenszenvesebbé vált az üzleti körök szemében. Az 1933-as tűzoltáskor még szerették, egy-két évvel azután azonban már gyanakvóan szemlélték a farmerek és a munkanélküliek megsegítésére hozott intézkedéseit. Időnként megkapta az „osztályáruló" és a „szocialista" megbélyegzést is. A legsúlyosabb vádpont az államigazgatás felduzzasztása, a sok hárombetűs hivatal létrehozása volt az adófizetők pénzén. Az új politika azonban természetszerűleg megkövetelte a megfelelő intézményi átalakulást. Az új adminisztratív tevékenységek új hivatalokban szerveződtek meg, ami a központi (szövetségi) igazgatási apparátus felduzzadását jelentette. Mindez pedig megnövelte a végrehajtó hatalom hatókörét.

Roosevelt elnöksége alatt jött létre a nemzeti titkosszolgálat Szövetségi Nyomozóiroda (Federal Bureau of Investigation – FBI) néven (1935). A korábban működő Nyomozóiroda a húszas évek elején komoly érdemeket

szerzett „kommunistagyanús" elemek megfigyelésében és üldözésében. A rendvédelem szövetségi szintre emelése a századelő progresszív reformjainak egyik eleme volt. J. Edgar Hoover, aki 1924-től állt a szervezet élén, pozícióját haláláig (1972. május) megőrizte. A New Deal bűnüldözési csomagjának részeként a Kongresszus már 1934-ben kibővítette a szövetségi nyomozók hatásköreit, megkönnyítve a letartóztatásokat és kibővítve a fegyverviselés lehetőségét. Az FBI 1936-ban már 6 millió dollárral gazdálkodott, több mint kétszer annyi pénzzel, mint Roosevelt hivatalba lépésekor. Hoover embereinek fokozott figyelemmel kellett kísérniük a fasizmussal és kommunizmussal összefüggő felforgató tevékenységeket az Egyesült Államokban. Az FBI tisztjei a felforgatás fogalmát olyan tágan és rugalmasan értelmezték, hogy abba belefértek a New Deal és a reformok elkötelezett hívei, beleértve az elnök feleségét, Eleanor Rooseveltet is.

A legerőteljesebb ellentámadás a New Deallel és a reformpolitikával szemben a Legfelsőbb Bíróságon keresztül érkezett, amely az elnök által kezdeményezett és a Kongresszus által elfogadott törvények közül többet is érvénytelenített. Roosevelt hosszú, elkeseredett harcot vívott a Legfelsőbb Bírósággal. A bíróság reformellenes tevékenységének kiemelkedő mozzanata volt az NRA alkotmányellenessé nyilvánítása 1935. május 27-én, amit később a New Deal fekete hétfőjének neveztek. Ezt követte más törvények, így a mezőgazdaság átszervezéséről szóló, a szénbányákban dolgozók munkakörülményeit rendező, és a New York államban dolgozó nők minimálbérét rögzítő törvények érvénytelenítése.

Társadalmi támogatottságát megerősítendő az elnöknek nem maradt más választása, mint tovább nyitni a munkásosztály felé. Az 1935-ös társadalombiztosítási törvény szerény mértékben ugyan, de lehetővé tette, hogy a 65 éves koruk után nyugdíjba vonulók járadékban részesüljenek, az alacsony jövedelműek körében pedig bevezette a családi pótlékot (AFDC). A társadalmi béke helyreállításában fontos szerepe volt az országos munkaügyi törvénynek (NLRA vagy Wagner-féle törvény, 1935) és a munkakörülményeket szabályozó 1938-as törvénynek. A szociális gondoskodásból politikai tőkét lehetett kovácsolni: az 1936-os elnökválasztáson Rooseveltre tizenegymillióval többen szavaztak, mint republikánus ellenfelére.

A frissen újraválasztott Roosevelt elnök 1937. február 5-én kezdeményezte, hogy emeljék fel a kellemetlenkedő Legfelsőbb Bíróság létszámát hattal, amennyiben a hetvenen felüli bírák nem hajlandók önként visszavonulni. E javaslat azonban a Demokrata Párton belül sem talált elég támogatóra. Egy idő után a bíróság több-kevesebb önmérsékletet is tanúsított, és nem használt ki minden alkalmat az elnök hátbatámadására. A legkonzervatívabb bírák egyike végül is lemondott. Roosevelt ekkor már nem hajlott a kompromisszumra, és javaslatát fenntartotta a vereségig, vagyis amíg egyértelművé nem vált, hogy a bíróság létszámának megváltoztatását a Kongresszus sem támogatja.

A bíróság ügyében elszenvedett vereség még fontosabbá tette, hogy Roosevelt megerősítse bázisát a dolgozó osztályok körében. A munka világának szabályozása ismét intézményi átalakulással járt, ezúttal az alulról történő szervezetépítés formájában. Az 1920-as években még haldokló szakszervezeti mozgalom a depresszió következtében korábban nem látott lendületbejött. 1933-ban nagy erőkkel megindult a tagtoborzás, és megkezdődött az AFL-ben egyesült szakszervezeteknél radikálisabb követelésekkel fellépő ágazati szakszervezetek létrehozása. John L. Lewis, a bányaipari dolgozók vezetője hívta össze az Iparági Szervezetek Bizottságát (CIO), amely rövidesen felfüggesztette támogatóinak AFL-tagságát. Megkezdődött „a munka polgárháborúja", amelynek során számos szervezet elhagyta az AFL-t. 1937 közepére a CIO-hoz már 32 szervezet csatlakozott, mintegy 4 millió taggal. Lewis elszántan alkalmazta a sztrájk fegyverét, és – főleg az acéliparban – komoly eredményeket ért el. A CIO 1938 után Iparági Szervezetek Kongresszusa néven működött. A háború végére az AFL és a CIO egyaránt 6 millió fő körüli tagságot tudhatott maga mögött.

A harmincas években folytatódott a nők politikai egyenlősítése is. Roosevelt volt az első elnök, aki nőt nevezett ki miniszterei közé, és akinek felesége komoly politikai szerepetjátszott az ország „első asszonyaként". A Demokrata Párt belső megosztottsága miatt a Roosevelt-korszak többnyire gesztusértékű fejleményeket hozott a faji kérdésben. Az elnöknek volt egy külön feketékből álló tanácsadó testülete, az északi államokban kinevezték az első fekete bőrű bírákat. A CIO megjelenésével a szakszervezetek is megnyíltak a feketék előtt, 1937-től kezdve pedig legális volt a munkabeszüntetés azon munkáltatók ellen, akik megtagadták fekete bőrűek alkalmazását.

Végső soron a reformokhoz való viszony lett az amerikai belpolitika új polarizáló tényezője. A Demokrata Párt mögött megszilárdult egy új társadalmi koalíció: a nemzetközi kereskedelemben érdekelt termelők, a farmerek és a munkások szövetsége, szemben a Republikánus Párttal, amely egyértelműen a nemzeti tőke (a Wall Street és a Main Street) pártjává vált.

Az Egyesült Államok nemzetközi kapcsolatai a két világháború között

Harding elnök Charles Evans Hughest bízta meg a külügyminisztérium vezetésével. Benne megvoltak még a republikánus progresszió maradványai, ám alapvetően ő is a korszellemet uraló nacionalista iskolához tartozott. Legnagyobb teljesítménye az 1921- 1922-ben megrendezett washingtoni haditengerészeti konferencia volt, amely véget vetett az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Japán katonai versengésének a világtengereken, kimondva a status quo fenntartását a Csendes-óceán térségében. Az izolacionizmus (elszigetelődés, elzárkózás a nemzetközi politikától) megerősödésével ugyanis a közvélemény egyre határozottabban támogatta a leszerelést a tengereken. Miután kedvező jelek érkeztek Londonból, Hughes táviratot küldött Londonba, Párizsba, Rómába és Tokióba egy leszerelési konferencia összehívására. Az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Franciaország, Olaszország, és Japán küldöttei mellett Belgium, Kína, Hollandia és Portugália képviselői érkeztek az 1921. november 12-én megnyílt washingtoni konferenciára. A három hónapig ülésező konferencia öthatalmi egyezménnyel végződött, amely többé-kevésbé Hughes eredeti javaslatait tükrözte. Az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Japán, Franciaország és Olaszország között 5:5:3:1,75:1,75 arányban rögzítette a hajóállomány méretét. Afelek tízéves hajóépítési szünetben is megállapodtak, és a csatahajóknak 35 ezer tonnás felső határt szabtak. A washingtoni konferencia eredményeként megtiltották a harci gázok alkalmazását is, és angol-francia-amerikai-japán négyhatalmi szerződéssel váltották fel az 1902-es angol-japán egyezményt, kiiktatva egy angol-amerikai háború lehetőségét.

Hughest 1925-ben Frank B. Kellogg váltotta fel, akinek nevét a Kellogg-Briand- szerződés őrizte meg az utókor számára. A háború törvényen kívül helyezése 1921 óta szervezett mozgalmak célja volt Amerikában. 1928. augusztus 27-én, Párizsban tizenöt állam képviselői aláírták a Kellogg-Briand-szerződést. Mivel semmiféle szankciót vagy anyagi kötelezettségvállalást nem tartalmazott, a paktum inkább formaság volt, semmint tényleges iránymutatás a világpolitikának. Erre sokkal jobban megfelelt volna az 1925-ös locarnói szerződés, amelynek keretében a nagyhatalmak rögzítették Nyugat- Európa államhatárait. A tárgyalás euforikus légkörben ért véget. Az Egyesült Államok távolmaradása azonban – melynek oka a Népszövetséggel kapcsolatos ügyektől való idegenkedés volt – gyengítette a szerződést, és általában a kollektív biztonság felé való elmozdulás esélyeit.

Annak ellenére, hogy az Egyesült Államokban a húszas években az európai ügyektől való elfordulás uralkodott, a Szovjetunió iránti figyelem egyik legfontosabb külpolitikai kihívásként napirenden maradt. A szovjetek kezdeményezték, hogy az amerikaiak ismerjék el államukat, amire főleg a kereskedelmi kapcsolatok miatt volt szükségük. A Szovjetunióval kapcsolatos amerikai politikát Coolidge elnök az unió helyzetéről tartott első beszédében (1923. december 6.) elemezte. Felsorolta azokat az eseteket, amelyek mellett hajlandóak lettek volna az elismerésre. Ebből kiderült, hogy a washingtoni álláspont addig nem változik meg, amíg Moszkva nem kárpótolja a forradalom nyomán tulajdonukat elvesztett amerikaiakat, amíg nem tartja tiszteletben adósságait, amíg nem hagy fel az „intézményeinkkel szembeni aktív ellenségeskedéssel", és nem tanúsít bűnbánó magatartást. Ha mindez bekövetkezne, az Egyesült Államok lesz az első, amely Oroszország erkölcsi segítségére siet.

Franklin D. Roosevelt nemcsak a külpolitika tartalmában hozott változást, hanem irányítási módszereiben is. A New Deal külpolitikájának szálai – a gazdaságpolitikával összevetve – még inkább az elnök kezében futottak össze. A maga külügyminisztere is akart lenni, ezért a posztra Cordell Hull személyében olyan politikust állított, aki önálló elképzelésekkel alig rendelkezett, végrehajtó szerepben viszont megbízhatónak ígérkezett. Így az elnök személyisége, elgondolásai, elvei és ötletei messzemenően meghatározták a külpolitikát és a külgazdasági politikát. Személyes kezdeményező szerepe megmutatkozott abban is, hogy saját külügyminisztériumát és a Kongresszusban ülő izolacionistákat megkerülve előszeretettel folyamodott a személyi diplomácia eszközéhez.

A belső gazdasági konszolidáció előnyben részesítése volt az oka, hogy az amerikai küldöttség nem viszonyult a legkonstruktívabban az 1933-ban Londonba összehívott vi- ággazdasági konferenciához. A nagyszabású tanácskozást az európai országok kezdeményezték a depresszió mélypontján, felismerve, hogy a valutaárfolyamok folyamatos ingadozása, a versengő leértékelés, a hitelügyek rendezetlensége és a vámpolitikák összehangolása akadálya lehet a nemzetgazdaságok fellendítésének. Már Hoover elhatározta, hogy az Egyesült Államok is képviselteti magát a konferencián, és ehhez a döntéshez Roosevelt is tartotta magát. A konferencia eredményességét megalapozandó magas rangú európai delegációk érkeztek Roosevelthez, hogy meggyőzzék a valutastabilizáció fontosságáról. Roosevelt, aki az amerikai delegáció elutazása előtt még konstruktívan igyekezett viszonyulni a londoni tanácskozáshoz, később megváltoztatta álláspontját. Július 3-án a konferenciához intézett üzenetében kijelentette: „egy nemzet kiegyensúlyozott belső gazdasági rendszere sokkal fontosabb tényező jóléte számára, mint valutája ára más nemzetek valutáinak árváltozásaiban kifejezve". A konferencia kudarcát az európaiak az amerikaiak – és személy szerint Roosevelt – nyakába varrhatták.

Franklin Roosevelt külpolitikai programjának középpontjában az izoácionizmus felszámolása állt – eleinte különösebb deklarációk nélkül. Beiktatási beszéde 1933 márciusában egyetlen mondatot tartalmazott a külpolitikáról, ebben elkötelezte az Egyesült Államokat a jószomszédsági politika mellett. Ez azonban semmi

konkrétumot nem jelentett akkor még, talán csak annyit, hogy a gazdasági válságkezelés előkészítése mellett Roosevelt csapatának még nem volt ideje kitalálni, hogy mit lépjenek a külügyek terén. Az Egyesült Államok és a latin-amerikai országok közötti viszony volt a terület, ahol a jószomszédság elve a leghamarabb, vagyis már 1933-ban gyakorlati lépések alapjául szolgált. A kapcsolatok rendezésére azért volt égetően szükség, mert 1932-ben a latin-amerikai kormányok felmondták valutáik aranyparitását, és felfüggesztették a külföldi adósságaik utáni törlesztést és kamatfizetést. A korábbi évtizedek agresszivitását feladva Roosevelt stílusváltással próbálkozott. Gazdasági együttműködést, kölcsönös előnyöket biztosító szerződéseket, sőt szociális és műszaki támogatást ígért Latin-Amerikának, valamint mérsékelte az Egyesült Államok katonai jelenlétét a karibi térségben.

Az újfajta együttműködés a gazdasági előnyök mellett elősegítette a demokratizálódás folyamatát is, a kereskedelmi kapcsolatok bővítésével pedig közvetve megalapozta országa erősödő hegemóniáját, amely később (1948-tól) az Amerikai Államok Szervezetében intézményesült.

A latin-amerikai kapcsolatok rendezésénél jóval látványosabb fordulatot hozott az amerikai külpolitikában a diplomáciai kapcsolatok felvétele a Szovjetunióval, ami mögött politikai és kereskedelmi megfontolások álltak. Geopolitikai értelemben Rooseveltet elsősorban az érdekelte, hogy Japánnal szemben számíthat-e a Szovjetunió szövetségére. Litvinov szovjet külügyi népbiztos 1933. novemberi washingtoni látogatása alkalmával már egy esetleges japán agresszióról, és a szovjet-amerikai együttműködés lehetőségéről tárgyaltak. A külügyminisztériumban szóba került az amerikai-angol-francia-szovjet megegyezés terve is, de ennek érdekében semmilyen gyakorlati lépések nem történtek.

A washingtoni külpolitika két kérdéskörre szűkítette le az amerikai-szovjet kapcsolatokat: a szovjet adósságok kiegyenlítésére és a Szovjetunióba irányuló amerikai export növelésére. A szovjet fél zsarolásnak tekintette az amerikaiak szigorú feltételeit, az amerikaiak pedig kevés hajlandóságot mutattak a kompromisszumra. Így a tárgyalások még 1934-ben megszakadtak. Roosevelt első moszkvai nagykövete, William C. Bullitt lelkes szovjetbarátként érkezett állomáshelyére, két évvel később viszont – a moszkvai párt- és állami irányításról személyes tapasztalatokat szerezve – kiábrándulva és szovjetellenes meggyőződéssel tért haza. A feszültté váló viszony ellenére – Kanada, Kuba, Franciaország és húsz másik ország mellett – a Szovjetunió is megkapta a legnagyobb kereskedelmi kedvezményt. Ezt a kereskedelmi egyezményekről szóló, 1934 júniusában elfogadott törvény tette lehetővé, amely döntő volt az Egyesült Államok termelésének fellendítéséhez.

Roosevelt és Hull mozgásterét ekkor még korlátozták az izolacionista ellenfelek. Sem az elnök, sem a külügyminiszter nem értett egyet vele, 1935-1939 között a Kongresszus mégis elfogadta a semlegességi törvényt, amely megtiltotta, hogy az ország bármilyen hadviselő féllel kereskedelmi vagy hitelkapcsolatokat tartson fenn. Az amerikai állampolgároknak megtiltották, hogy hadviselő országok hajóin utazzanak, a tengeri kereskedőknek pedig, hogy hajóikon fegyvereket helyezzenek el. A semlegességi törvények még azt a hangulatot tükrözték, amely az első világháború utáni békéltető diplomáciát értelmetlennek minősítette, s el akarta kerülni, hogy az Egyesült Államok újból egy nem amerikai háborúba keveredjen. Valójában azonban e törvények megakadályozták, hogy Roosevelt a háborús veszély elhárítására diplomáciai lépéseket tegyen Európában, ahol megkezdődött a politikai viharfelhők gyülekezése. A hitleri Németország felrúgta a versailles-i békerendszert, stratégiai megállapodások születtek a Ber- lin-Róma-Tokió-háromszögben, Spanyolországban pedig polgárháború tört ki. Az 1935-ös semlegességi vitában Roosevelt és Hull annyit sem tudott elérni a Kongresszussal szemben, hogy háború kitörése esetén az elnöknek módjában álljon elítélni és embargóval sújtani az agresszort, s engedélyezni a fegyverszállítást a megtámadott országnak.

Az évtized közepétől az amerikai külpolitika középpontjába került a német kérdés, Hitler szándékainak kipuhatolása. A külügyminisztérium 1937. januári memoranduma még lehetségesnek tartotta a békés együttműködést; bizonyos német gyarmati igények kielégítése mellett lehetőséget látott kereskedelmi megállapodásokra, illetve ehhez kapcsolódva hitelnyújtásra is. Azt feltételezték, hogy a náci vezetés érdekelt a nyugati hatalmakkal kialakítandó általános politikai és gazdasági rendezésben. Miután azonban a britekről is kiderült, hogy nem kívánnak részt venni átfogó – főként a fegyverzet-

korlátozást érintő – rendezésben, Roosevelt „a nemzetközi magatartás alapnormáinak" rögzítésében látta a stabilizáció lehetőségét, gyakorlati lépések azonban ez irányban sem történtek. Lépéseiben Hitlernek csak az angol és francia véleményekre kellett tekintettel lennie, s azokra sem sokáig. Amikor 1938-ban a németek bevonultak Ausztriába, a washingtoni kormány felfüggesztette az Ausztriával kötött kereskedelmi megállapodást, és megtagadta az anschluss elismerését. Amikor néhány hónappal később Hitler már a Szudéta-vidéket követelte, Roosevelt üzenetet intézett hozzá a Szudéta-kérdés békés megoldása érdekében. Amikor a németek a müncheni megállapodást felrúgva bekebelezték Csehszlovákiát, Washingtonban továbbra is a csehszlovák diplomatákat és minisztereket ismerték el. Mindez azonban nem volt hatással Hitlerre.

Az évtized végére az európai háború kibontakozása és az ázsiai feszültségek kiélezősése fokozatosan az elnök pozíciója felé mozdította el a külpolitika súlypontját. Az Egyesült Államok védelmi szövetségre lépett Kanadával és a latin-amerikai országokkal. 1940 szeptemberében pedig – békeidőben először – törvénybe iktatták az általános hadkötelezettséget.

A semlegesség lekerült a napirendről, amit az 1940. évi elnökválasztás is bizonyított. A republikánusok Wendell Willkie-t indították, akiről egy évvel korábban még alig hallottak valamit az amerikaiak. Jelölése azt bizonyította, hogy az európai háború amerikai belpolitikai üggyé vált. Korábban maga is demokrata volt; 1932-ben Rooseveltre szavazott, aki ellen most hajlandó volt elindulni a Fehér Ház birtoklásáért. Roosevelt alelnökjelöltnek Henry Wallace-t, a New Deal iránt elkötelezett mezőgazdasági minisztert választotta. Végül ötmillióval több szavazatot kapott, mint Willkie, és így-az amerikai történelemben először – harmadszor is elnökké választották. Bár formálisan a semle- gességi törvények az Egyesült Államok hadba lépéséig érvényben maradtak, Roosevelt 1940-es győzelmével az izolacionista korszak véget ért. A hadba lépés azonban csak egy évvel később, 1941. december 8-án következett be, miután a japán légierő rajtaütésszerű támadással lebombázta az Egyesült Államok Pearl Harbornál állomásozó hadiflottáját.

Az ország a második világháborúban

A világháború hat éve alatt mélyreható gazdasági változások zajlottak Amerikában. Amikor Európában kitört a háború, az amerikai gazdaság még nem lábalt ki teljesen a válságból. A gazdasági válság politikai megoldásának amerikai és német mintája eltért egymástól, az évtizedes depresszióból azonban végül is a haditermelésre való átállás, a gazdaság részleges militarizálása húzta ki Amerikát is. A haditermelés felfutása már az Egyesült Államok hadba lépése előtt is komoly húzóhatást fejtett ki. 1938-1941 között a foglalkoztatottak száma 6 millióval nőtt, az ipari termelés megduplázódott, a bruttó nemzeti termék (GNP) pedig 30 százalékkal nőtt. 1942-ben Roosevelt 60 ezer repülőgépben, 45 ezer harckocsiban és 8 millió tonnányi kereskedelmi hajóban határozta meg a termelési célokat, amit a Haditermelési Bizottság lehetetlennek tartott. A megfeszített munka eredményeként azonban 1943-ban már 85 405, 1944-ben pedig 95 237 repülőgépet gyártottak.

Az állami megrendelések javát a nagyvállalatok kapták. Tíz vállalatnak jutott a munkák egyharmada. Egyes helyeken hamarosan munkaerőhiány is jelentkezett, ezért több mint 5 millió nő, és sok fiatal állt munkába. 1945-ben – a haderővel együtt – 65 millióan dolgoztak. Az átlagos munkaidőt 40 óráról 48 órára növelték, bár a többletidőt rendszerint túlórának számolták el. A szakszervezetek taglétszáma 1945-re már 14,8 millióra emelkedett.

Roosevelt kiadta a jelszót: Amerikát a demokrácia arzenáljává kell tenni. A „War Deal" nevű konjunktúra a központi hatalom további erősödésével járt, s korábban elképzelhetetlen megoldásokat is napirendre tűzött, közöttük a központi árszabályozást. A mindent felülmúló mozgósítás és az elhúzódó hadviselés nyomán a katonai lobbi az amerikai politika meghatározója lett. Az új Védelmi Minisztériumban egyesültek a különböző fegyvernemeket irányító hivatalok, és 1941-ben a főváros peremén, a Potomac folyó partján megkezdték a Pentagon épületének felépítését, amely felavatásakor a világ legnagyobb irodaépülete volt.

A világbékét és az új nemzetközi gazdasági rend megvalósulását Roosevelt azonban már nem érhette meg, mert 1945. április 12-én agyvérzésben meghalt. Ekkor már vitathatatlan volt, hogy elnökségének 12 éve alapvető változást jelentett az amerikai politika és gazdaság szerkezetében. Az új társadalmi koalíció talaján új politikai rend szilárdult meg, a korábbitól gyökeresen eltérő gazdaságpolitikával és külpolitikával.

Az 1930-as évek változásai közül Amerikán messze túlmutató jelentőségű volt a közgazdasági gondolkodásban bekövetkezett változás. Hosszú évtizedekre a társadalmi megegyezés alapjátjelentette, hogy a magára hagyott piac, a gazdaság automatikus működése képtelen optimális teljesítményt nyújtani, s a gazdaság iránt támasztott elemi követelményeknek sem tud eleget tenni. Részben a gazdasági szerepváltásnak tulajdoníthatóan erősödött meg a végrehajtó hatalom, ami eltolódást jelentett a hatalmi ágak viszonyában, és ezért a modellváltás időszakában komoly konfliktusokat szült. A New Deal politikus- és szakembergárdája azonban nemcsak otthon, hanem nemzetközi téren is történelmi léptékű változást vitt véghez: az Egyesült Államokat a mély modellválsággal küzdő társadalomból a világrendszer hegemón hatalmává emelte.

1.2. Kanada –Egedy Gergely

A Brit Nemzetközösség létrejötte

Miután a domíniumok jelentős részt vállaltak a brit háborús erőfeszítésekben és a Népszövetség egyenjogú tagállamai lettek, 1921-ben nagy várakozás előzte meg a háború utáni első brit birodalmi konferenciát, amelyen

az előzetes tervek szerint ki kellett volna dolgozni a birodalom új „alkotmányát”. Ausztrália és Új-Zéland támogatásával azonban Londonnak ekkor még sikerült elfogadtatnia, hogy „semmi haszon sem várható az alkotmányozó konferenciától”. Két évvel később viszont a domíniumok elismertették jogukat, hogy maguk kössenek nemzetközi szerződéseket, és azok a brit parlament ratifikációja nélkül is érvénybe lépjenek.

1925-ben Kanadában belpolitikai válság robbant ki, amely végképp meggyőzte King miniszterelnököt arról, hogy a birodalom hatalmi struktúráját meg kell reformálni. Amikor ugyanis a kormányfő új választások kiírását kérte Byng brit főkormányzótól, az megtagadta kérése teljesítését, és inkább a rivális pártot bízta meg kormányalakítással. Kampányában King az ország önállóságát állította előtérbe: milyen alapon tagadta meg tőle a főkormányzó kérése teljesítését? Ottawai vélemények szerint Byng „Kanadát egyértelműen arra a gyarmati státusra fokozta le, amelyről már azt hittük, hogy kinőtte”. Az elkerülhetetlenné vált választáson győztes King 1926-ban azzal az eltökélt szándékkal utazott a birodalmi konferenciára, hogy elérje: a főkormányzó többé ne szólhasson bele a domínium ügyeibe.

Az 1926-os birodalmi konferencia elfogadta az ún. Balfour-jelentést, amely megállapította: „földrajzi és más tényezők lehetetlenné teszik” a birodalmi föderációt, alternatívaként pedig csak a domíniumok teljes önállósága kínálkozik. Utóbbiak státusát pedig négy fő vonásban határozta meg: 1. autonóm országok („autonóm közösségek”); 2. a Brit Birodalomhoz tartoznak; 3. önkéntes tagjai a Nemzetközösségnek; 4. a Korona iránti hűség egyesíti őket. E megfogalmazásból mindenki azt olvashatta ki, amit a leginkább akart, így a kanadaiak az autonómiát, az új-zélandiak pedig a birodalomhoz való tartozást. A domíniumok fejlődése azonban végképp túlhaladottá tette a diplomáciai egység elképzelését. Kérdéses maradt viszont, hogy a „szabad társulás” magában foglalja-e a kilépési jog elismerését is. A kompromisszumos Balfour-formula mindenesetre többé-kevésbé reálisan tükrözte a születő nemzetközösségen belüli erőviszonyokat.

Kanada sürgetésére a konferencia azt is elfogadta, hogy a főkormányzó „minden lényeges szempontból ugyanazt a pozíciót tölti be, mint Őfelsége Nagy-Britanniában”. 1930-ban még Ausztrália is mért egy csapást a birodalmi hagyományokra: Scullin miniszterelnök azzal döbbentette meg V. György királyt, hogy ausztrál állampolgárt javasolt főkormányzónak.

1931-ben a londoni parlament jóváhagyta a Brit Nemzetközösség alapokmányává váló Westminsteri Statútumot, amely a Balfour-formulára épült. A teljes egyenlőség jegyében Angliát elvileg is megfosztották jogától, hogy törvényeket alkosson a domíniumok számára. A közös érdekek gazdasági téren is megállapodáshoz vezettek: 1932-ben Ottawában az egymásnak vámkedvezményeket biztosító bilaterális egyezmények sorával kialakították a birodalmi preferenciák rendszerét, vagyis a nemzetközösség országait vámfallal vették körül.

Gazdaságés politika az 1920-as években

A modern kanadai nemzetet a (kanadai) Nyugat teremtette meg – azt pedig a búzatermelés. A 19. század utolsó harmadában ennek centruma még Ontario és Québec volt; a nyugati prérik benépesítésére a 20. század első évtizedében került sor. Az ingyenes földszerzés lehetősége hatalmas bevándorlási hullámot váltott ki: 1911-ben már 7,2 millió lakos élt Kanadában. A régi „tengermelléki” tartományok demográfiai súlya drasztikusan csökkent, ugrásszerűen megnőtt viszont a „pré- ritartományoké” (Alberta, Saskatchewan) és a Csendes-óceán partján fekvő Brit Columbiáé. A kanadai kormányok a bevándorlásban az európaiakat részesítették előnyben, köztük is leginkább azokat, akik vállalkoztak a földművelésre. A kínaiakat viszont magas „fejadóval” igyekeztek elriasztani.

Az északnyugati területek agrártermelésének felfutásával párhuzamosan a keleti tartományok ipara példátlan fejlődésnek indult: a gépipari termelés értéke tíz év alatt több mint két és félszeresére nőtt. A gigászi energiával felépített 4000 kilométeres transzkontinentális vasútvonal, a Canadian Pacific Railway a kelet-nyugati gazdasági tengely alapja lett. Valójában a vasutak nélkül az államszövetség sem jöhetett volna létre: több tartomány is ahhoz a feltételhez kötötte a csatlakozást, hogy legyen megfelelő vasúti összeköttetés. Már nem arról folyt a vita, lehet-e a brit tőke dominanciájának fényében „kanadai kapitalizmusról” vagy csak „Kanadában működő kapitalizmusról” beszélni; az 1900 és 1914 közötti „great boom” (nagy fellendülés) nyomán nem volt kétséges, hogy a hazai tőke pozíciói egyértelműen megizmosodtak.

Ebben a mozgalmas másfél évtizedben a politikai színpadotaz ország első francia nyelvű miniszterelnöke, a liberális Sir Wilfrid Laurier uralta. Pártjának legfőbb bázisát a döntő részben francia etnikumú Québec adta, ám a brit kanadaiak között is sokan rokonszenveztek a liberálisokkal, s többnyire őket támogatták a nyugati tartományokba érkezett új bevándorlók is. A konzervatív párt legszilárdabb hátországa a brit etnikumú Ontario volt, és általában rá voksoltak a régóta letelepedett német bevándorlók is. A kanadaiak többsége a liberálisokat

nem egészen alaptalanul azonosította az „észak-amerikai orientációval”, a konzervatívokat pedig a „birodalmi” orientációval, vagyis míg az előbbiek az Egyesült Államokhoz fűződő kapcsolatokat kívánták erősíteni, az utóbbiak az anyaország felé fordultak. Laurier 1911-es választási vereségében nagy szerepet játszott, hogy szabad kereskedelmi egyezményt írt alá a déli szomszéddal, noha ez jóval kevesebbetje- lentett, mint amiről egyes liberális politikusok később álmodoztak.

A népesség 57 százalékát alkotó brit és 31 százalékát kitevő francia etnikum viszonya továbbra is feszült maradt. A befolyásos körök véleményét tükröző torontói (Ontario) sajtó több ízben is azzal vádolta a québecieket, hogy egész Kanadát francia irányítás alá akarják vonni. A brit-francia ellentétek az első világháborús részvétel kapcsán is megmutatkoztak. A feszültséget növelte, hogy a bukása után is népszerű Laurier nem volt hajlandó elfogadni a Borden által felkínált koalíciót. Emiatt a liberális párton belül is szakadásra került sor a franciák és a britek között. 1917 decemberében a konzervatívok így fölényesen győztek, és átmenetileg úgy tűnt, hogy a liberális párt befolyása Québecre szorítkozik. Az európai frontokon harcoló kanadaiak között aránytalanul kevés – a 450 ezer főből mintegy 30 ezer – volt francia.

A belpolitikai feszültségek az első világháború befejeződése után sem szűntek meg, sőt újabb tényezőkkel bővültek. 1919-ben nagyszabású munkástüntetésekre került sor Winnipegben, 1920-ban pedig az elégedetlen farmerek megalakították az ún. Progresszív Pártot. A politikai élet képlékenységét mutatja, hogy az 1921-es választáson – a korábbi feltételezéseket megcáfolva – a Liberális Párt győzött, a kiváló taktikai érzékű Lyon Mackenzie King vezetésével. Óvatos, konfliktuskerülő irányvonala jelentősen hozzájárult a felbolydult politikai kedélyek lecsillapításához.

Az 1920-as évek gazdaságát már nem jellemezte a „great boom” évtizedének páratlan dinamizmusa, de tovább nőtt az iparban foglalkoztattak aránya, az agrárszférában dolgozóké pedig 29 százalékra (1931) csökkent. Az agrárlakosság apadását azonban bőségesen pótolta a fejlettebb technika alkalmazása: a világ gabonaexportjának 50 százalékát akkoriban Kanada adta! A fizetések reálértéke emelkedett, a munkanélküliek aránya pedig egyik évben sem haladta meg a 3 százalékot. 1927-ben bevezették az öregségi nyugdíjat, ennek felét a szövetségi állam, felét az illetékes tartomány fizette.

Gazdasági válság és New Deal Kanadában

Az 1929 októberében kirobbant világgazdasági válság kisebb mértékben érintette a kanadai gazdaságot, de az 1930-as évek második felében bekövetkezett fellendülés is szerényebb volt. Az árak zuhanása és a piacok összeszűkülése a legtöbb gondot a búzatermelőknek okozta, véget vetve az ágazat 30 éves virágzásának. A válság mélypontján, 1933-ban a munkanélküliség 27 százalékra nőtt. A válság következményeit mutatja, hogy 1938-ban az egy főre eső nemzeti össztermék még nem érte el az 1929. évi szintet, és a munkanélküliek aránya sem süllyedt 16 százalék alá. Az egy főre jutó autók vagy rádiók száma viszont egyértelmű előrelépéstjelzett a kanadaiak életszínvonalában.

Az 1930-as választáson a konzervatív Richard Bennet a védővámok követelésével együtt határozott állami intervenciót sürgetett a munkanélküliség csökkentésére. Győzelme nem is maradt el. Az 1932-es ottawai konferencián megszületett a döntés a birodalmi védővámokról, 1935-től pedig Bennett hozzákezdett a New Deal kanadai megvalósításához. Programját öt rádióbeszédben körvonalazta, azon elv jegyében, hogy konzervatív kormány nem folytathat liberális „laissez-faire” politikát. Merész tervei azonban szűkítették volna a tartományok 1867-ben rögzített jogkörét. Törekvését a bíróság alkotmányellenesnek találta, és a túlzott centralizációtól a kanadai polgárok többsége is félt. Így hiába osztogatott Ottawa nagyvonalú segélyeket a tartományoknak a munkanélküliek támogatására, 1935 októberében ismét a hagyományos liberális receptet kínáló King győzött a választáson.

A liberálisok győzelme fordulatot hozott Kanada mindinkább önállósuló külpolitikájában is. Míg az előző kabinet aktív szerepet kívánt vállalni a Népszövetség munkájában, a King-kormány egyik első diplomáciai lépése az volt, hogy elhatárolta magát Kanada genfi képviselőjétől, aki azt indítványozta, hogy szigorú szankciókkal sújtsák az Abesszí- niában agressziót elkövető Olaszországot. King még az utolsó békeév nyarán is azt bizonygatta, hogy kanadai katonákat többé nem fognak tengeren túli szolgálatra vezényelni.

Kanada a második világháborúban

Nagy-Britannia hadba lépése után azonban Ottawának sem maradt más választása, mint hogy az anyaország mellé álljon. Az Egyesült Államok bekapcsolódása előtt Kanada volt a magányos harcra kényszerült Anglia legfőbb szövetségese. King viszont mindenképpen ügyelt arra, hogy ne ismétlődhessen meg az előző világháborúhoz hasonló belső válság. Az 1940. márciusi választáson a liberális párt kiállt a britek támogatása

mellett, de azt is megígérte, hogy senkit sem kényszerítenek európai katonai szolgálatra. E programmal a liberálisok legyőzték a vezetési válsággal is küszködő konzervatívokat, bár sok québeci francia nem értett egyet Kinggel, és élesen elítélte a háborúba való bekapcsolódást.

Kingnek egy időre sikerült megszilárdítania a pozícióját, ám az elhúzódó totális háború Kanadával szemben is növekvő elvárásokat támasztott. Néhány gazdasági szükségintézkedés még nem okozott különösebb problémát (a kanadaiaknak nem kellett nagyobb áldozatokat vállalniuk), viszont előbb-utóbb napirendre került a katonai szolgálattal kapcsolatos választási ígéret felülvizsgálata. Első lépésként, demokratikus eljárással, 1942 tavaszán népszavazást írtak ki arról, hogy felmenti-e a lakosság a kormányt korábbi ígérete alól. Québec kivételével, ahol 72 százalék szavazott nemmel, a kanadaiak 80 százaléka igent mondott. King azonban nem akart azonnal élni a kapott felhatalmazással, s ez nem is volt feltétlenül szükséges, mert elég szép számmal jelentkeztek önkéntesek. (Az Európába szállított kanadai katonák sokáig Dél-Angliában állomásoztak; egy részüket 1943 nyarán Szicíliában vetették be, majd részt vettek a normandiai partraszállásban. 1944 őszén viszont a hadügyminiszter már hiába keresett újabb önkénteseket. Bármennyire szerette volna King a lépést elkerülni, 16 ezer főt akarata ellenére besoroztak frontszolgálatra. A veterán miniszterelnöknek azonban szerencséje volt: a háború vége már csak hónapok kérdése volt, így a nagyobb politikai vihar elmaradt.

A második világháborúban Kanada kevesebb embert veszített, mint az elsőben (40 ezer főt, szemben az akkori 56 ezerrel), noha népessége 1945-re meghaladta a 12 milliót. A háborús években gazdasága tovább erősödött; teljesen felszámolta a munkanélküliséget, s elkerülte az inflációt. A nemzeti öntudatában is megerősödött Kanada az 1945 nyarán tartott választáson ismét a liberálisoknak és Mackenzie Kingnek szavazott bizalmat.

1.3. Latin-Amerika országai – Anderle Ádám

A mexikói forradalom (1910-1917)

A mexikói fejlődés sajátosságaként Porfirio Diaz diktatúrája erőteljesen támogatta a külföldi tőkét, közben azonban erős nemzeti (és mesztic) burzsoázia alakult ki, elsősorban a feldolgozóiparban. Az Egyesült Államok expanziójával szembeni nemzeti ellenállás erős szervezett munkástámogatást is kapott, s a parasztfelkelések állandósulása – földjeik elvesztése miatt – szintén a nemzeti radikalizmust támogatta. A forradalom előtti korszak küzdelmeiben sokszínű politikai program formálódott, amely tartalmazta a polgári demokratikus jogok visszaállítását, az egyházi nagybirtokok kisajátítását, az indiánok támogatását, a külföldi adósságok megtagadását, s vállalta a munkásság fő követeléseit is: a nyolcórás munkaidőt, a mexikói és külföldi munkásoknak azonos bért stb.

A forradalmat a nemzeti radikális jellegű liberális párt robbantotta ki, s hevessége, a fegyveres harc hullámzásai egészen 1916-ig bizonytalanná tették kimenetelét. Színezte a forradalmi polgárháborút az Egyesült Államok több beavatkozási kísérlete, majd beavatkozása (1916), az önálló hatalmi tényezőtjelentő parasztseregek (Villa és Zapata) közötti belső viszályok, a paraszti és a nemzeti burzsoázia érdekei közötti konfliktusok is.

Az 1917-ben elfogadott nemzeti, demokratikus, radikálisan imperialistaellenes alkotmány a forradalomban részt vett erő közös alkotása volt. A főbb viták a földkérdés, az idegen tőke szerepe, a munkások helyzete és az oktatásügy körül forogtak. Az alkotmány kimondta: aföldek és vizek feletti jog a nemzetet illeti, deklarálta a magántulajdon társadalmi kötelezettségeit, rendelkezett a laikus oktatásról, előírta a latifundiumok kisajátítását, a föld méhének kincseit állami tulajdonná nyilvánította, korlátozta a külföldi tulajdonszerzést, és megalkotta a korszak leghaladóbb munkásvédő törvényeit.

A forradalom utóélete azonban azt jelezte, hogy a mexikói fejlődés sem tudott kitörni a perifériazóna meghatározottságaiból. Latin-Amerika közös útját járta, ahol kiderült: a felzárkózás nem lehetséges. Ez a felismerés szülte a két világháború közötti populista útkeresés mozgalmait, és más radikális (kommunista és fasiszta) alternatívák kísérletei színterévé tette Latin-Amerikát.

Nekilendülés és visszaesés az 1920-as években

Latin-Amerika népessége 1900-hoz képest 1930-ra (61 millióról 104 millióra) tovább növekedett. Különösen Argentína, Brazília, Kolumbia, Kuba, Peru és Uruguay népessége nőtt dinamikusan. A többi ország lakosságának növekedése ennél lassúbb volt; Mexikó lakossága 13 millióról alig 16 millióra emelkedett.

Az európai bevándorlás az 1914-es csúcshoz képest ugyan már hanyatló ívet mutatott, de döntően már kelet- és közép-európai (lengyel, magyar, orosz, ukrán, német, zsidó) forrásokból táplálkozott. Az elcsatolt magyar

területekről is körülbelül 250 000 magyar vándorolt ki Latin-Amerikába. 1919 után növelték a kivándorlók számát a baloldali menekültek is.

A szubkontinens fejlődésében a korábbi deformációk rögzültek. Ekkorra vált szélsőséges monokultúrává Kuba (cukor), Bolívia (ón) és Sao Paulo (kávé) gazdasága. Új, jelentős gazdasági tényezővé vált az olajkitermelés (Venezuela, Kolumbia, később Peru).

Folytatódott a külföldi tőke beáramlása, de a hangsúlyok megváltoztak. Az Egyesült Államok a Csendes-óceán menti országokban is hegemón szerephez jutott. Az atlanti partvidéken viszont erősek maradtak az angol tőke állásai. A külföldi tőke nagyarányú beáramlása ellenére az ipar fejlődése viszonylag lassú, aránya a termelésben pedig nem volt meghatározó.

Az agrárszektorban és a bányászatban kialakuló feszültségekkel (földrablás-földhi- ány, munkanélküliség, idénymunka) szemben a nagyvárosok a modernizáció szigeteiként a prosperitás illúziójában éltek: elindult a közművesítés, fejlődött a közlekedés, virágzott a sajtó, terjedtek a tömegszórakozások (labdarúgás, tangó, film stb.). Nőtt a hivatalnoki réteg, modernizálódtak a fegyveres erők, szélesedett a városi kispolgárság.

Mindazonáltal Latin-Amerikának az 1920-as években három központi konfliktussal kellett szembenéznie: a földkérdéssel (ez sok helyütt összekapcsolódott az indiánkérdéssel is), a szociális kérdéssel, amely a bérből élő rétegek szociális biztonságát jelentette (munkaidő, bér, kollektív szerződés, társadalombiztosítás), valamint a külföldi tőke és a nagyhatalmak expanziója elleni védekezés kérdésével.

A külföldellenesség az 1920-as években antiimperializmusban manifesztálódott, és rendkívül sokszínű, ellentmondásos társadalmi közegben jelent meg. A deklasszálódó régi fehér földbirtokosság külföldellenessége mellett a városok kispolgársága és nemzeti tőkés rétegei, valamint a fegyveres erők és a katolikus egyház konzervativizmusa is kül- földellenességgel, és a gyarmati múlt felé forduló nosztalgiával reagált az idegen tőke dominanciájára. Mindez arra utalt, hogy a latin-amerikai oligarchiák (a „családok”) szűk csoportjai erős külföldi tőkés támogatással, s egyre keményebb uralmi formákkal tartották fenn hatalmukat a többi társadalmi réteggel szemben.

A századelőn az új politikai irányzat, az akkor formálódó nemzeti radikalizmus még azt vetítette előre, hogy a politikai színpadot a liberális és konzervatív irányzat mellett „háromszögletűvé” tágítja. Ehelyett mindhárom politikai irányzat erejét vesztette, szervezetileg lebomlott, s az oligarchiák a civil bázis helyett egyre erőteljesebben támaszkodtak a hadseregre. Az 1920-as években nőtt a diktatúrák száma. (Peruban Leguía, Kubában Machado az évtized végéig volt uralmon, Venezuelában Vicente Gómez hatalma pedig túlélte a világválságot is. Dominikában R. L. Trujillóval családi diktatúra kezdődött, hogy aztán Haiti és Nicaragua is kövesse e példát.)

Az 1920-as évek új politikai mozgalmai a társadalom középső és alsó rétegeiből indultak el. Egyik vonulatát a katonai jellegű mozgalmak és felkelések jelentették. Brazília és Chile adott erre legkorábban példát. Mindkét esetben az alsó tisztikar modernizációban érdekelt és ezt képviselő csoportjai léptek fel a tehetetlen, korrupt, szakmailag alkalmatlan főtiszti karral és az oligarchikus vezetéssel szemben. A brazil mozgalom fiatal tisztjeiről a mozgalom a tenentista (tenente: hadnagy) elnevezést kapta. Nicaraguában Agusto C. Sandino kezdett fegyveres harcot az Egyesült Államok megszálló csapatai és az őket szolgáló oligarchia ellen a nemzet méltóságáért (1926-1928, 1930-1933).

A középrétegek radikalizmusának másik kifejeződése az 1918-ban az argentínai Cordoba városából elinduló kontinentális diákmozgalom volt. Az oktatás és a nemzet modernizálását követelték. Különösen Közép-Amerikában, Mexikóban és a Csendes-óceán menti országokban tettek szert jelentőségre e diákmozgalmak. E diákmozgalom rendkívül heterogén volt. Egyik része eljutott a politikai szervezet megalkotásának gondolatáig. Prototípusa ennek az Amerikai Népi Forradalmi Szövetség (APRA, 1924), amelyet perui diákok hoztak létre Mexikóban. Az APRA erősen imperializmusellenes volt: a nemzeti érdekek és a kontinens védelmében lépett fel, és „az összes dolgozó osztály” összefogását hirdette.

Önálló politikai vonulatot jelentett az 1920-as években a latin-amerikai munkásmozgalom. Az 1910-es évek nagy befolyású anarchista csoportjai a húszas években elvesztették befolyásukat, vagy az anarchoszindikalista szervezetekbe integrálódtak, amelyek az első világháború alatt a „közvetlen akció” platformján véres küzdelmeket vívtak. A szak-

szervezetek kontinentálisan is jelentős erőre tettek szert, az 1928-ban megszületett kontinentális központjuk (CSLA) révén.

Megalakultak az első kommunista pártok is. Születésüknél a régi szocialista csoportokat vagy pártokat találhatjuk (Chile, Kuba, Brazília, Uruguay); továbbá európai emigránsokat (számuk a brazil és az argentin KP esetében jelentős), radikális szakszervezetieket és az antiimperialista diákmozgalmak szereplőit. Ezek nem voltak nagy létszámú pártok: a húszas években taglétszámuk országonként általában több százas nagyságrendű. Legerősebb, legszervezettebb a chilei Kommunista Párt, amelynek 1925-ben 5000 körüli volt a taglétszáma. 1928-ban, a Komintern VI. kongresszusán 20-25 000 közöttire becsülték létszámukat. Befolyásuk azonban ennél jelentősebb ebben az évtizedben: sajtójuk, szakszervezeteik, más tömegszervezeteik révén hatottak. Az 1920-as években Latin-Amerika politikai erői közül a munkás- és kommunista mozgalom volt a legszervezettebb, még akkor is, ha jelentős részük illegalitásban tevékenykedett. A kommunista pártoknak Latin-Amerikai Titkársága működött Buenos Airesben, ahol 1929-ben az első kommunista kontinentális értekezletre is sor került.

Befolyásukat újdonságuk adta, s az, hogy radikálisan új válaszokat adtak a szubkontinens kérdéseire, s a modernizáció eddig ismeretlen alternatíváját vázolták fel (proletárdiktatúra, szocialista állam). A kommunista mozgalom az első, amely válaszolt arra a felismerésre: a felzárkózás a fejlett országokhoz nem lehetséges. Tömegszervezeteik közül a kubai Julio Antonio Mella vezette Antiimperialista Liga a Karib-térségben, Kö- zép-Amerikában és Mexikóban játszott fontos szerepet.

A kommunisták befolyásának korlátjaitjelezte, hogy a szakszervezeti mozgalomban nem tudtak igazából jelentős befolyásra szert tenni. Lebecsülték a nemzeti kérdést is, ezért elszigetelődtek a radikális polgári mozgalmaktól vagy szembekerültek azokkal.

A húszas években egy konzervatív antikapitalizmus is kezdett formálódni. Elsősorban a hatalmát vesztő régi fehér elit képviselői fordultak vissza a dicsőnek látott és láttatott gyarmati múlt felé. A „durva” (angolszász) kapitalizmussal a spanyol (latin) értékeket és a katolicizmus eszményeit igyekeztek szembeállítani. Nosztalgikus múltba fordulásuk ebben az évtizedben főként az irodalomban fogalmazódott meg, de volt, aki az erős caudillo (vezér) utáni sóvárgást fejezte ki e zűrzavar élményét keltő évtizedben.

Az 1920-as évek Latin-Amerikája „kifelé fordult” kereskedelmi kapcsolatai és kulturális nyitottsága miatt. Ugyanakkor a politikai alternatívák kontinentális keretben fogalmazódtak meg. A latin-amerikai kontinentalizmus politikai tartalma azonban sokféle. Lehetett liberális, amely a spanyol kötődést hangsúlyozta; az APRA valójában a mesztic- ség túlsúlyára épült. Az oligarchia hatalmon lévő csoportjai viszont az észak-amerikai pánamerikanizmus modernizációs elképzeléseihez kapcsolódtak, és elfogadták az Egyesült Államok vezető szerepét a kontinensen. A kommunisták önmagukat szintén konti- nentálisan igyekeztek megjeleníteni. A proletár internacionalizmus adaptációjaként Latin-Amerika szocialista államai szövetségének vízióját vázolva fel 1928-1929 körül.

A világválság Latin-Amerikában

Az 1929-1933-as világválság idején nemcsak a kommunisták gondolták úgy, : hogy elérkezett egy új világ megteremtésének lehetősége. A szubkontinens oli- i garchiái is úgy vélték, „itt a vég”. A válság mélysége és hatásai ugyanis a világgaz- \ daság legviharosabb zónájává tették Latin-Amerikát.

Katasztrofálisan visszaesett a latin-amerikai export, s zuhantak az árak. A munkanélküliség óriási méretűvé vált. A mélyponton a szubkontinens dolgozóinak 50-75 százalékát érintette a munkanélküliség. A válság az ültetvényestermékek és bányakincsek exportjára alapozó gazdaságpolitika csődjét is jelentette. Argentínát kivéve minden ország fizetésképtelenséget jelentett be és leértékelte valutáját. A túltermelési válság iskolapéldái Latin-Amerikában: kávémegsemmisítés, juhok leölése, kényszervágások.

A térségben a világgazdasági válság az exportszektor válsága volt, s megkérdőjelezte a hazai oligarchiák eddigi gazdaságpolitikáját. A világválság rámutatott a gazdaság deformációjára és sebezhetőségére.

A gazdasági válság minden társadalmi réteget sújtott és politikai válsághoz vezetett. Egész Latin-Amerika hatalmas tömegmozgalmak, heves és véres küzdelmek színterévé változott: a városok, a bányák és az ültetvények munkássága mellett a városi kispolgárság, a diákság és értelmiség alkotta bázisát e mozgalmaknak. A küzdelmekben demokratikus, nemzeti, imperializmusellenes programok formálódtak. Megbontották a hadsereg sorait is, de kiéleződtek az uralkodó osztályon és az oligarchián belüli konfliktusok is. Erősödtek a konzervatív kapitalizmusellenes gondolatkörök, amelyek a „liberális” kapitalizmussal szemben a fasizmusban látták a megoldást.

A világválság éveiben három erőközpont alakult ki Latin-Amerikában. A kommunista pártok a szubkontinenst betöltő sztrájkmozgalmakat igyekeztek orientálni és az „osztály osztály ellen" platform alapján közvetlen célként tűzték ki a proletárdiktatúra megteremtését, amely létrehozná „Latin-Amerika munkás-paraszt köztársaságainak" szövetségét.

A demokratikus, nemzeti, imperialistaellenes irányzatok a nemzeti burzsoáziára és a középrétegekre támaszkodtak, s a világválság alatt Chilétől Argentínán át Costa Ricáig „apristának" nevezték magukat a perui APRA kontinentális befolyását jelezve. Az APRA „antiimperialista állam" tézise nacionalizálást, szociális érzékenységet, demokratikus politikai berendezkedést, földreformot jelentett, s „az összes termelő osztály" összefogását sürgette a megteremtendő „frontpártokban". A Peruban párttá szerveződő APRA (1930) a populista pártok előképévé vált. E kispolgári-polgári mozgalmak radikális vonulatát a fegyveres küzdelmek jelentették. E küzdelem legismertebb példái Nicaraguában Sandino gerillaháborúja, Kubában Antonio Guiteras TNT-akciócsoportjai.

Az uralkodó oligarchiák a prevenció módszerét igyekeztek alkalmazni, s a durva terror eszközeit vetették be a tömegmozgalmak leverésére. A világválság viharos évei azonban világossá tették a latin-amerikai oligarchia messzebb látó csoportjai előtt, hogy lezárult a latin-amerikai politikai élet egy korszaka: a hatalmat nem lehet az eddigi sötét és szűk, oligarchikus klikkharcok formájában tovább gyakorolni. A tömegek és szervezeteik, amelyek a húszas évek elejétől „nyugtalanító" tényezőként voltak jelen a politika peremén, a világválság alatt betörtek a politika színpadára és azonnal főszereplőként viselkedtek. E viharos évek a politikai szerveződés esztendei is voltak. A világválság után új szervezetek, modern politikai pártok jelentek meg a latin-amerikai politikai életben.

Jószomszédság a harmincas években

A válságból való kilábalás heves politikai harcok közepette zajlott és fontos következményekkel járt. Felerősítette a nagyhatalmak rivalizálását a térségben, s növekedett Európa szerepe, különösen a fasiszta Németországé, Olaszországé és Japáné.

A harmincas években a földbirtok koncentrációjának új hulláma indult el, ám az agrárproletariátus létszáma inkább csökkent, s a részes bérlet formái kerültek előtérbe. Ebben az évtizedben indult meg a városok felé irányuló, a következő évtizedekben szinte népvándorlássá váló falusi népességmozgás. Ezzel párhuzamosan a kormányok egyre nagyobb akadályokat állítottak a külföldi bevándorlás elé. Mindez a városfejlődés új jelenségeinek kezdetét is jelentette: ekkor indult a nyomornegyedek „karrierje", s lett La-

tin-Amerika népességének 30-50 százaléka városlakó. Az uralkodó gazdaságpolitika az importhelyettesítő iparosítás lett, ám ez inkább a már iparosodott országokban ért el mérhető eredményt. A szubkontinens a válság után továbbra sem ismerte meg a dinamikus nekilendülés élményét, s markánsan előtűntek stagnáló-kínlódó vonásai. Minden ország saját kitörési alternatívákkal kísérletezett, s erősödött az állam gazdasági beavatkozása.

A politikai válság feloldása a katonai diktatúrák megjelenésével járt. Az oligarchiákban nőtt a vonzódás az olasz és portugál fasizmus modellje iránt. Argentínában Uriburu és Justo tábornokok, Peruban Benavides tábornok, Nicaraguában Somoza tábornok, Uruguayban Gabriel Terra, Brazíliában Vargas, Kubában Batista őrmester, Guatemalában Ubico, Hondurasban Hernandez Martinez oligarchia által támogatott diktatúrája próbált nyugalmat teremteni.

Az országok közötti határkonfliktusok és háborúk is a belső konszolidáció sajátos válto- zatátjelentették (perui-ecuadori, perui-kolumbiai háborús konfliktus). Még a súlyos áldozatokkal járó Chaco-háború (1932-1935) Bolívia és Paraguay között is értelmezhető így, amely mögött külföldi olajmonopóliumok álltak. A háború súlyos áldozatokat követelt, s mindkét országban elhúzódó politikai válsággal járt. Paraguayban a fiatal tisztek mozgalmát Arturo Stroessner diktatúrája likvidálta, Bolíviában azonban David Toro és German Busch szocialista katonai mozgalma és a tömegmozgalmak egyenesen vezettek az 1952-es bolíviai forradalomig.

A latin-amerikai politikai küzdelmek sajátosságából fakadt, hogy a mély politikai válság megoldása a hazai oligarchiák hatalmának visszaállítása révén következett be. Abból, hogy a kommunista mozgalom és a kispolgári-polgári bázisú nemzeti demokratikus törekvésekből ekkor kinövő populista pártok és -mozgalmak egymás elleni küzdelmejellemez- te a harmincas éveket. Peruban a kommunisták és az APRA küzdött egymás ellen, Kolumbiában a populista jellegűvé átalakuló Liberális Párt, Kubában a Grau San Martin vezette PRC-Auténtico és Guiteras Joven Cuba-pártja, Mexikóban a kormányon lévő Forradalmi Nemzeti Párt került szembe a kommunistákkal, s veszett el egy demokratikus alternatíva, Mexikót leszámítva, ahol Cardenas elnök 1934-

1940 között demokratikus, nemzeti kormányt stabilizált. Argentínában és Uruguayban a radikális pártok elvéreztek a katonai diktatúrák alatt, a populista politikai mozgalom majd csak Perónnal (1943-tól) jelenik meg.

Másként alakult ebben az évtizedben Chile és Brazília politikai története. Chilében a kommunisták, a szocialisták, a radikális szocialista, a radikális és a demokrata párt valamint a szakszervezeti központ együttműködéséből 1936-ban balközép koalíció született, mely a fasizmus elleni népfront gondolatától ihletve 1937-ben már indult a választásokon, s a koalíció a szenátus 25 helyéből tízet megszerzett, a képviselőházban pedig a 125-ből 66 mandátumhoz jutott. 1938-ban pedig Pedro Aguirre Cerda, e népfront-koalíció elnökjelöltje győzött (50,3 százalék). Demokratikus kormány alakult a koalíció pártjaiból, de a KP nem kért miniszteri posztot.

Brazíliában a kommunista népfrontpolitika Luis Carlos Prestes vezetésével 1935-re többmilliós mozgalommá vált (Nemzeti Felszabadító Szövetség, ANL). Nem pártkoalíció volt, hanem népi mozgalom, amely a hadseregben is jelentős befolyással rendelkezett. Vélhetően Moszkva biztatására, a kínai mintát követve a Szövetség katonai felkeléssel próbálta a hatalmat megszerezni, de nem járt sikerrel. Vargas leverte a felkelést és portugál mintára kemény diktatúrát vezetett be az Új Állam (Estado Novo, 1937) meghirdetésével, amely törvényen kívül helyezte a politikai pártokat.

Brazília és Chile a fasizmus térhódításának példáit mutatta. Chilében német típusú befolyásos fasiszta kispártok, Brazíliában viszont fasiszta tömegmozgalom alakult. A Brazil Integralista Szövetségnek több tízezres létszámú fegyveres osztaga is alakult. Átvette az európai fasiszta szimbólumokat és erős konzervatív katolikus érvelés jellemezte. Mexikóban hasonlóképpen fasiszta tömegmozgalom jött létre a Sinarquista Nemzeti Unióval. Ilyen mozgalom született meg Peruban is (Forradalmi Unió, Luis Sánchez Cerro vezetésével), Bolíviában a Szocialista Falanx lett erős fasiszta párt. Ezeket tömegeik miatt a hazai oligarchiák gyanakodva szemlélték, s éppúgy felléptek ellenük, mint a kommunisták ellen. Másutt félkatonai vagy éppen terrorista jellegű fasiszta szerveződések kaptak lábra. Aktivitásukat puccskísérletek és felkelések jelezték (Uruguay: Haza Élgárdája; Kuba: ABC-mozgalom, Argentína: Polgárfront, Kolumbia: feketeingesek stb.). Az oligarchiák fasiszta szimpátiája erős volt („kreol fasizmus”), de az adott geopolitikai helyzetben ezt inkább a déli (chilei, perui, argentin, uruguayi) oligarchiák nyilváníthatták ki szabadon, az Egyesült Államoktól távol.

A hitleri Németország erőteljes latin-amerikai expanziója az Egyesült Államokat kontinentális politikájának átalakítására ösztönözte. A Közép-Amerikában és a Karib-térségben gyakorolt „furkósbot-politika” és az 1920-as években a déli Amerikában kipróbált „dollárdiplomácia”, amely a „civilizációs küldetés” angolszász arroganciájával párosult, alkalmatlannak bizonyult az észak-amerikai pozíciók védelmére. A világválság alatt nagy erővel fellobbanó Egyesült Államok-ellenesség is figyelmeztető jel volt. Az Egyesült Államok La- tin-Amerika-politikájában stílusváltásra kényszerült. Ez a politika F. D. Roosevelt nevéhez fűződik, és a „jószomszédság” elnevezést kapta. A fasiszta veszély elleni kontinentális összefogás mellett nyugodt légkört igyekezett teremteni a további gazdasági expanzióhoz.

Az Egyesült Államok a Pánamerikai Unió 1933. évi konferenciáján (Montevideo) elismerte a népek egyenlőségének, a más országok ügyeibe való be nem avatkozás és a területi sérthetetlenség elvét, és elvetette az erőszak alkalmazását a nemzetközi kapcsolatokban. Még ebben az évben ígéretet tett Panamának, hogy módosítja a Panamára nézve sértő és előnytelen csatornaszerződést; Haitiből kivonta csapatait, s lemondott arról a „jogáról”, hogy Mexikóban csapatokat tartson. Kubával is egyezség született a Plattcikkely eltörléséről (1934). Az Egyesült Államok kölcsönös kedvezményeken alapuló szerződéseket, vámcsökkentést, hiteleket, kulturális, szociális és műszaki támogatást ígért Latin-Ameri- kának. Elismerte, hogy az észak-amerikai vállalatok kötelesek alávetni magukat a fogadó ország törvényeinek. A stílus változott, az alapmagatartás kevésbé. Az Egyesült Államok továbbra is támogatta Közép-Amerika sötét diktátorait és nem ismerte el Grau San Martin demokratikus kormányát Kubában.

A harmincas évek második felében az Egyesült Államok politikájában a „közös védelem” jelszava került előtérbe, s felerősödött a pánamerikai eszme. A befelé forduló, belső problémáikkal viaskodó Latin-Amerika országai és politikai erői mintha elfeledkeztek volna korábbi kontinentális eszményeikről; e gondolat hordozója az Egyesült Államok lett, amely egyszerre ígért védelmet és modernizációt déli szomszédainak, s mindezzel nagy vonzerőt gyakorolt a déli demokratikus közvéleményre.

A második világháború éveiben

A világháború kitörésekor a kontinentális védelem jegyében létrehozták az í Amerika-közi Pénzügyi és Tanácsadó Bizottságot, a kontinentális Védelmi Bizottságot, s az európai katonai tanácsadókat mindenütt észak-

amerikaiak váltották fel. Ekkor kezdett formálódni a kétoldalú katonai szerződések rendszere is, s megkezdődött az Egyesült Államok latin-amerikai támaszpontrendszerének kialakítása.

Latin-Amerika jelentősége megnőtt az Egyesült Államok számára. Ebben az időszakban a háborús nyersanyagokra költött csaknem 4,4 milliárd dollárból 2,36 milliárd La- tin-Amerikára jutott (réz, salétrom, ón, nyersgumi stb.). Voltaképpen a második világháború gazdasági ösztönzői közepette lendült fel az importhelyettesítő iparosítás is. A latin-amerikai export fő iránya az Egyesült Államok lett, amely a háború alatt tartós fizetési hiányt mutatott a latin-amerikai országokkal szembeni kereskedelemben. Új vonása volt a fejlődésnek, hogy néhány országban (Brazília, Argentína, Chile, Mexikó) a nehézipar egyes ágai is fejlődésnek indultak.

Mindez azonban nem változtatta meg Latin-Amerika korábbi torz gazdasági struktúráját. Bár a szubkontinens világkereskedelemből való részesedése 1948-ra 12 százalékra nőtt, ennek döntő részét a kitermelő ipar és az ültetvényestermékek adták: a chilei, perui, mexikói réz, a venezuelai olaj, a kubai cukor, a perui, brazil és mexikói gyapot, a brazíliai és kolumbiai kávé, az argentin és uruguayi gyapjú. A belső aránytalanságok azonban nyilvánvalóak voltak. Az összes latin-amerikai export 75 százalékát öt ország adta (Argentína, Brazília, Kuba, Mexikó és Venezuela). Másik jellegzetessége az évtizednek (1938-1948), hogy az exportjövedelmek növekedése nem a termelés bővüléséből, hanem az árak konjunkturális emelkedéséből származott.

A második világháború évei a demokratizálódás korszakát is jelentették. A baloldali pártok és a szakszervezetek több országban legalitást nyertek, s az 1938-ban létrejött Latin-Amerikai Munkásszövetség 18 ország szervezeteit tömörítette. Néhány országban megszülettek a „nemzeti egység” kormányai, amelyek széles demokratikus politikai szövetségeket hoztak létre (Mexikó, Peru, Chile, Kolumbia, Kuba).

Fontosak azonban a kivételek is. Brazíliában, Ecuadorban, Hondurasban, El Salvadorban, Paraguayban, Nicaraguában, Guatemalában, Venezuelában fennmaradtak a diktatúrák, nyíltabb vagy burkoltabb formában fasiszta szimpátiát is mutatva.

Összességében azonban az Egyesült Államok stílusváltása és a belső demokratikus közvélemény küzdelmének eredményeként a világháború éveiben a demokratikus politizálás korábban nem ismert módon kiterjedt, de semmit sem oldott meg a szubkontinens társadalmi-gazdasági gondjai közül. A háború utolsó éveiben már erre utalt a Perón karrierjét elindító argentin katonai puccs (1943), majd az 1944-es guatemalai forradalom kirobbanása is.

2. AUSZTRÁLIA ÉS ÚJ-ZÉLAND Egedy Gergely

2.1. Ausztrália

Az első világháborúban

1914 előtt három párt versengett a hatalomért: a protekcionista védővámok mellett kiálló, önmagát kissé önkényesen „liberálisnak” nevező párt, a szabad i kereskedelem híveként fellépő „konzervatív”, és az európai szocialista hagyományoktól ugyancsak sok tekintetben eltérő, a „fehér Ausztrália mellett” elkötelezett Munkáspárt. 1917-ben William Hughes fúziót hozott létre a vele tartó munkáspártiak és egykori ellenfelei, a liberálisok között: az új képződmény a Nemzeti Párt nevet kapta, s 1917 júniusában a választók többségének a bizalmát is elnyerte.

Az első világháborúban több mint 400 ezer ausztrál katona harcolt az ausztrál és új-zélandi erők keretében a törökök ellen Kis-Ázsiában, és a németek ellen Nyugat-Euró- pában. A domíniumok közül Ausztrália hozta a legnagyobb véráldozatot (60 ezer fő),de a kötelező katonai szolgálat ügye itt is súlyos feszültségekhez vezetett. A miniszterelnöki tisztséget 1915-től betöltő munkáspárti Hughes London nyomására kétszer is (1916, 1917) népszavazást íratott ki a sorozás bevezetésének elfogadtatására, ám az indítvány mindkét alkalommal megbukott. Leghevesebben az ír kisebbség ellenezte, de szembefordult a kormányfővel saját pártja, a Munkáspárt is.

Az első világháború – a briteknek nyújtott katonai segítséggel, és különösen a Gallipoli (Gelibolu)-félszigeten (1915) vívott heroikus küzdelemmel összefüggésben – jelentősen megerősítette az ausztrálok identitástudatát. Az ausztrál katonák helytállása nagymértékben csökkentette az angolokkal szembeni kisebbrendűségi érzést, s az is bebizonyosodott, hogy az anyaország sem annyira mindenható, ahogy azt feltételezték. De 1914 és 1918 között otthon is sok minden megváltozott – a leszerelő katonák egy más országba tértek haza.

Az 1920-as évek: „Népesedj, vagy pusztulj!”

Az első világháború végétől a világválságig terjedő évtized az országnak egészében véve gazdasági fellendülést és prosperitást hozott. 1914 előtt Ausztrália elsősorban gyapjút és búzát exportáló agrárország volt, a háború alatt azonban gyorsan megkezdődött az iparosítás, és a felfuttatott iparágak (vas- és acélgyártás, gépgyártás) növekedési üteme az 1920-as években sem csökkent. Egyes körökben szélsőséges optimizmus ébredt: miért ne érhetne el Ausztrália is hasonló eredményeket, mint az Egyesült Államok, amely egy évszázad leforgása alatt nagyhatalommá vált?

Az 1922-től 1929-ig hivatalban lévő miniszterelnök, Stanley Bruce (Nemzeti Párt) kedvelt mondása szerint a fejlődés csak „ember, pénz és piac” kérdése. A legnagyobb hiány az elsőként említett tényezőből volt, ezért a canberrai kormány programot dolgozott ki arra, hogy támogassa a munkanélküliséggel küszködő Angliából történő bevándorlást. („Népesedj vagy pusztulj!” – hangzott a kor szlogenje.) London 34 millió fontot ígért 450 ezer ember letelepítéséhez. 1929-re az összeg is, a bevándorlók száma is jócskán meghaladta az előirányzottat: az évtized végére Ausztrália népessége több mint egymillió fővel nőtt, elérte az öt és fél milliót. Ami Bruce szlogenjének második elemét, a pénzt illeti: a kormányzat gazdaságfilozófiája nem engedte meg, hogy az állami bevételeket az adózás kiterjesztése révén dinamikusabban növeljék. Ausztráliában ezért jóval kisebb ütemben nőttek az adóterhek, mint Nagy-Britanniában ugyanebben az időszakban. A kontinens gazdasága ilyen körülmények között nagymértékben függött a tengerentúlról, elsősorban az anyaországtól felvett kölcsönöktől.

A két világháború között módosult az ausztrál pártstruktúra is. 1920-ban alapították meg a konzervatív színezetű, elsősorban az agrártermelők érdekeit felkaroló Ausztráliai Vidéki Pártot (Australian Country Party), amely azonban jó kapcsolatokat épített ki egyes ipari érdekcsoportokkal is. A Nemzeti Párt az 1922-es választáson kevesebb mandátumhoz jutott, mint a Hughes okozta belső meghasonlást átvészelő Munkáspárt, így az előbbi csak a Vidéki Párttal kötött koalíciónak köszönhetően tarthatta meg a hatalmat. 1929-ben, 12 évi szünet után, ismét a Munkáspárt győzött a választáson és így rá hárult az a hálátlan feladat, hogy felvegye a harcot a világgazdasági válság következményeivel. Az ausztrál termelőknek szembesülniük kellett legfőbb exportcikkeik, a búza és a gyapjú árának zuhanásával. A munkanélküliséget illetően Ausztráliát súlyosabban érintette a válság, mint Nagy-Britanniát.

A világgazdasági válság és fellendülés

A munkáspárti Scullin-kabinet meglehetősen csekély fantáziával igyekezett úrrá lenni a válságon. Tekintélyének aláásásához kétségtelenül hozzájárult Új-Dél-Wales országszerte népszerű munkáspárti miniszterelnöke, J. T. Lang, aki szenvedélyesen bírálta a restrikciós intézkedéseket, és az adósságok törlesztésének felfüggesztését sürgette. A Scullin-kormány megbuktatásában a döntő szerepet mégsem Lang, hanem a Munkáspárttal szembeforduló Joseph Lyons játszotta, aki Hughes-hoz hasonlóan az ellenzékkel szövetkezett. 1931-ben Lyons új pártot szervezett, a liberális jellegű Egyesült Ausztráliai Pártot (United Australia Party), és ez a „nemzeti összefogás” jegyében még ebben az évben hatalmas választási győzelmet aratott. A belülről kettéhasadt Munkáspártnak egy évtizedre ismét el kellett búcsúznia a hatalomtól; Lyons viszont egészen haláláig, 1939-ig a kormány élén maradt.

A gazdasági válságból való kilábaláshoz valószínűleg hozzájárultak a brit birodalmi piac köré vont védővámok, de még nagyobb segítséget jelentett, hogy 1933-tól az egész világkereskedelem bővülni kezdett. Az 1930-as évek második felében Ausztráliában is fellendült a gazdaság; leglátványosabban a szén- és vasércbányászat, az acéltermelés, valamint az autó- és a repülőgépgyártás fejlődött. A mezőgazdaságban csökkent a búzatermelés, sokan ugyanis a nagyobb nyereséget ígérő állattenyésztésbe és tejtermelésbe fogtak. Bár a szociális törvényhozás terén 1918 és 1939 között viszonylag kevés történt, Ausztráliában a munkavállalók előnyös pozícióban voltak, és általános életszínvonalukat sok országban irigyelték. Az egy főre számított egészségügyi-szociális kiadások értéke megháromszorozódott.

A második világháború hatása

A második világháború Ausztráliát is felkészületlenül érte. 1942. február 19-én : történelme során először intéztek területe ellen közvetlen támadást: japán re- ■ pülők bombázták az észak-ausztráliai Darwint. A tokiói vezérkar nagyravágyó ; terveket kovácsolt az Ausztrália elleni általános invázióra, ezt azonban az amerikai flotta sikerei meghiúsították. 1941 októberében a kevéssé energikus Robert Menziesszel szemben ismét győzött a Munkáspárt, és az új kormányfő, John Curtin rászánta magát arra, amitől elődje visszariadt: szigorú gazdasági intézkedéseket léptetett életbe. Az ausztrálok többsége megértette, hogy az áldozatok (egyes élelmiszerekjegy-re adagolása, adóemelés) elkerülhetetlenek a győzelem érdekében. Ezzel akadályozta meg az ország nagyobb

mérvű eladósodását is. 1943 augusztusában a választók ismét bizalmat szavaztak Curtin kormányának, amely a következő évben átfogó társadalombiztosítási törvényt is elfogadtatott a parlamenttel.

Az ausztrál vezetők szorosan együttműködtek a Fülöp-szigetekről kontinensükre visszavonult amerikai parancsnokkal, MacArthur tábornokkal. Bár a csendes-óceáni hadszíntéren a döntő szerepet az amerikaiak játszották, az ausztrálok is igyekeztek kivenni részüket a küzdelemből; nagyrészt ők szabadították fel az 1906 óta általuk igazgatott Új-Guineát. Sok „aussie" harcolt a britek oldalán Észak-Afrikában is Rommel ellen; összesen 30 ezer főt vesztettek a háborúban. Curtin nem érhette meg a végső győzelem napját, 1945 júliusában meghalt. Ausztrália azonban kiegyensúlyozott gazdasággal, kiszélesített szociális hálóval és megnövekedett nemzetközi tekintéllyel léphetett a háború utáni korszakba.

2.2. Új-Zéland

„Új-Zéland túlságosan jó hely ahhoz, hogy igaz legyen" – fogalmazta meg benyomásait egy látogató a 20. század elején. Itt valóban megvalósultak mindazok a politikai és szociális követelések, amelyekért a világ más részein heves küzdelem folyt.

Ebben kétségtelenül kulcsszerepük volt az 1891-1912 között folyamatosan kormányzó liberálisoknak, különösen pedig RichardJohn Seddon kormányfőnek. A szociális vívmányok közül azonban bizonyára jóval kevesebb valósult volna meg, ha a párt „klasszikus" liberális elveket vallott volna. Igazából közelebb állt a fabiánus szocialistákhoz vagy az európai szociáldemokratákhoz. Az új-zélandi liberálisok számára nem volt idegen az állami intervenció gondolata. Így határozott intézkedéseket tettek a földbirtokok koncentrációjának a megakadályozására és a kisbirtokok arányának a folyamatos növelésére. E politika keretében az állam még földet is vásárolt, hogy azután alacsony áron oszthassa szét a farmergazdálkodásra vállalkozóknak.

Figyelemre méltó törvényeket hoztak politikai téren is. 1893-ban a világon csaknem elsőként (az egyesült államokbeli Wyoming után) a nők is teljes választójogot kaptak! Az ausztrál bennszülöttekkel ellentétben itt a maorik is szavazhattak. 1898-ban a világon másodikként itt vezették be az általános nyugdíjrendszert, a munkaviszonyban lévőknek pedig minimálbért garantáltak. A kedvező társadalmi-politikai környezet hatására megállt a maori őslakosság lélekszámának folyamatos csökkenése, s gyorsan nőtt a szigetország össznépessége, amely 1914-re elérte az egymilliót.

A belpolitikai stabilitást és a joggal irigyelt életszínvonalat szilárd gazdasági háttér biztosította. Az export döntő hányadát a legfontosabb gazdasági ágazat, az állattenyésztés adta. Az egész évben zöldellő legelőkön tartott juhok gyapja keresett cikk volt, húsukat pedig, a marhahússal együtt, hűtőhajókon szállították a brit piacra. Az Északi-szigeten összpontosuló szarvasmarha-tenyésztéshez fejlett technológiájú tejipar társult.

A liberálisok választási veresége után, 1912-ben a konzervatív színezetű Reform Párt alakíthatott kormányt W. Massey vezetésével, aki azután 13 évig töltötte be a miniszterelnöki posztot. E párt előretörése egyúttal azt is jelezte, hogy az addig domináns Délisziget háttérbe szorul a gyorsabb fejlődést és nagyobb népességgyarapodást mutató Északi-szigettel szemben, a konzervatívok bázisát ugyanis az itteni farmerek alkották.

1916-ban Új-Zélandon is létrejött az egységes Munkáspárt, és a következő évtizedekben a politikai élet egyik meghatározó szereplője lett.

A munkáspárti sikerek nyomán az 1920-as években már befolyásos személyek sürgették a konzervatívok és a liberálisok összefogását az emelkedő népszerűségű Labour ellen. Erre azonban csak 1931-ben került sor; ebből született a második világháború utáni időszakban nagy szerephez jutó Nemzeti Párt. 1935-ben mégis a Munkáspárt győzött a választáson, bizonyos fokig az Új-Zélandot sem elkerülő világgazdasági válság kései következményeként (és 1949-ig kormányon is maradt). A keynesi alapelveket felkaroló párt népszerűségét erősítette, hogy a mezőgazdasági termelőket államilag garantált árakkal és kedvező kamatozású hitelekkel segítette, s támogatta új iparágak kiépítését is. 1938-ban, az anyaországot ismét megelőzve, a társadalombiztosítási törvénnyel bevezette az általános egészségbiztosítási rendszert, gyakorlatilag ingyenes orvosi alapellátást biztosítva minden állampolgárnak. Jelentősen növelték a családi pótlékokat és a nyugdíjakat. A szociális vívmányokban a bennszülött maorik is osztoztak, sőt iskoláik a „pozitív diszkrimináció" jegyében kiemelt állami támogatást kaptak.

Új-Zéland külpolitikai orientációjában továbbra is elsődleges szempont maradt a Nagy-

Britanniához való hűség. („Arra megyünk, amerre ő megy, oda állunk, ahová ő áll.") Bár egy publicista szerint az első világháborúban még elég nagy fantáziát igényelt az új-zélandiaktól, hogy háborúban állónak érezzék

magukat, a domínium valójában nem csekély véráldozatot hozott az anyaországért. A második világháborúban már több mint 150 ezer új-zélandi vett részt; egy részük a németek (Észak-Afrikában és Görögországban), másik részük pedig a japánok ellen harcolt az anyaország oldalán.

Az első centenáriumát 1940-ben ünneplő Új-Zéland lakói jogos büszkeséggel állapíthatták meg, hogy száz év alatt a „vadonból" a világ egyik legkiegyensúlyozottabb demokráciáját és legstabilabb gazdaságát teremtették meg. Eközben az „angol kapcsolat" szüntelen hangsúlyozása ellenére új nemzet jött létre.

3. ÁZSIA

3.1. Kína

Az 1911. évi forradalom megdöntötte az 1644 óta uralkodó, idegennek számító mandzsu Csing dinasztiát, és kikiáltották a köztársaságot (1912. január 1.) A forradalmi válság előidézéséhez a külsőtényező, a gyarmatosító hatalmak behatolása is hozzájárult az első ópiumháborút (1839-1842) követően. A külföldi hatalmak ezután egyenlőtlen szerződések sorozatát kényszerítették a világtól jórészt elzárkózva élő Középső Birodalomra. A 19. század elejétől sorozatos felkelésekkel tarkított belső válságot, a központi hatalom gyengülését tovább növelte az ország felosztásával fenyegető gyarmatosítás, a koncessziós területek, a külföldiek által élvezett területenkívüliség, csapataik, hadihajóik jelenléte stb.

Az ország gazdaságának alapja a mezőgazdaságvolt és az évszázadok alatt keveset változó paraszti felszerelés és munkavégzés következtében a termelés alig tudott lépést tartani a népesség növekedésével (a 19. század közepén mintegy 430 millió). Országosan a föld több mint 40 százaléka volt a földesurak és a gazdagparasztok kezén, akik földjüket bérlet formájában műveltették, s bérleti díjként hozzávetőlegesen a termés mintegy 50 százalékával fizettek. Az önálló parasztgazdaságokra az állami adó nehezedett súlyos teherként. A mezőgazdasági szektort áthatották a piaci erők, az ország kis vidéki piacok hálózatából épült fel. A 19-20. század fordulójáig Kína csak a kezdeti lépéseket tette meg a kapitalista fejlődés útján. Az ipari termelés mintegy háromnegyedét a kézműipar állította elő, az elsősorban külső hatásra fejlődő korszerű gyáripar szinte kizárólag a tengerparti városokban, mindenekelőtt Sanghajban összpontosult. Az ország infrastruktúrája fejletlen volt, 1911-ben a kontinensnyi országban mintegy 8700 km vasútvonal volt, a szállítási igényeket túlnyomórészt hagyományos eszközökkel, a folyókon dzsunkákkal, a szárazföldön állati és emberi izomerővel, zömmel kulikkal elégítették ki.

Az idegen hatalmak egymással is vetélkedve érdekszférákat alakítottak ki: Anglia a Jang- ce-medencében, Franciaország Dél-Kínában, Németország Santung tartományban, Oroszország Mandzsúriában, Japán a Liaotung-félszigeten, míg az Egyesült Államok saját versenyképességében bízva a „nyitott kapuk" elvét hirdette. A külföldi hatalmak jelenléte bizonyos területekre és gazdasági szektorokra összpontosult, s hatása összetetten érvényesült. Más hatást gyakoroltak a kereskedők, a misszionáriusok, a haditechnikai fölényükkel operáló hadihajók és hadseregek stb., s ezek eltérően érintették az egyes kínai osztályokat, társadalmi csoportokat. A kínai társadalom zömét képviselő parasztságot, a falut ezek a hatások alig befolyásolták.

A külföldi jelenlétnek politikai, kulturális s lélektani következményei is voltak. Legsúlyosabb csapást a hagyományos kínai önképre és világfelfogásra mérte, amelynek elsődleges eleme az a felfogás volt, hogy Kínáé az egyetlen (igazi) civilizáció, s kulturális felsőbbrendűsége vitathatatlan. A külső imperializmus tulajdonképpen nem rombolta le a birodalmat, csak demonstrálta, hogy léteznek más, versenyképes kultúrák is. Ennek hatására született meg Kínában a modern értelemben felfogott nacionalizmus, amely a 20. században az egyik legmeghatározóbb kínai ideológiává vált, alapvetően befolyásolva a század minden lényeges folyamatát.

A külső hatások eredményeként új társadalmi csoportok jelentek meg, amelyek a régi foglalkozási csoportok (a késő császári Kínában négy ilyet különböztettek meg: írástu- dók-hivatalnokok, parasztok, kézművesek, kereskedők) mellett szintén a nacionalizmus követőivé váltak. A kompradorok helyismeretük, nyelvi készségeik alapján a külföldiek üzleti ügynökeivé váltak, maguk is meggazdagodva a kínai burzsoázia tagjaivá lettek. A másik csoport az új, modernizált hadsereg tisztjei és katonái, akik részben hátterét és alapját képezték a forradalom után az országot részekre szabdaló hadúriságnak, a militaristák küzdelmének. Új társadalmi csoportként jelent meg egy nyugati típusú városi értelmiség, amely képzettségét és tevékenységét tekintve különbözött a hagyományos, konfuciánus képzettségű írástudó rétegtől. A meginduló iparosítás eredményeként a nemzeti burzsoázia mellett megjelent a létszámában gyorsan növekvő ipari munkásság, amelyet azonban hosszú ideig csak elvétve jellemzett a marxizmus által neki tulajdonított öntudat, szervezettség és szolidaritás.

A századfordulóra már egyértelművé vált társadalmi, gazdasági és hatalmi válságra a hazafias erők, a társadalmi elit egyre jelentősebb részei különböző módon keresték a megoldást. Meghiúsultak a rendszer reformálásába vetett remények, s megerősödtek azok a forradalmi erők, amelyek az idegen Csing-dinasztia eltávolításában látták a megoldást. Az országban nem jött létre össznemzeti politikai szervezet, a különféle mozgalmak és szerveződések közül azonban kiemelkedett a Szun Jat-szen által irányított, elsősorban a déli tartományokban befolyásos szervezet. Ennek programja „három népi elv” volt: a nacionalizmus és a függetlenség (mindenekelőtt a mandzsu dinasztia eltávolítása és az antiimperializmus); a demokrácia és a népjólét elve. Szun Jat-szen szerint Kína egyik sajátossága az, hogy mindenki szegény, az emberek csak a szegénység mértékében különböznek. Erre hivatkozva elutasította a kommunisták által hirdetett osztályharcot, s az általános szegénységben látta a nemzeti egységfront létrehozásának lehetőségét. Központi feladatnak tekintette az élelmiszer-ellátás és a földkérdés megoldását, amit a „Minden parasztnak saját földet!” jelszó szellemében kívánt megoldani. Az ország felemeléséhez elengedhetetlennek tartotta az iparosítást, állami tervprogram irányításával és a vasúthálózat fejlesztését.

Az 1911. október 10-én („dupla tízes”, a köztársaság nemzeti ünnepe) kirobbant felkelés viharos gyorsasággal terjedt az országban, véget vetve a császárság több mint kétezer éves uralmának. Formálisan a trónról való lemondásra 1912. február 12-én került sor, amikor Jüan Si-kajt, az új hadsereg egyik fő szervezőjét választották ideiglenes köztársasági elnöknek, akinek javára a még decemberben megválasztott Szun Jat-szen lemondott.

A forradalom a császárság megdöntése szempontjából fordulópontot jelentett Kína modern kori történetében, de nem jelentette a demokratikus rendszer létrejöttét. A mandzsuellenesség ideiglenes és törékeny koalíciót hozott létre, amelyhez korántsem egységes antiimperializmus társult. A változást nem kísérte társadalmi forradalom,

mindenekelőtt a népesség 80 százalékát kitevő vidéki népesség, elsősorban a parasztság esetében; a forradalom sok szempontból az elitek lázadása volt a monarchia és annak centralizált hatalma ellen.

1912 augusztusában Szun Jat-szen szervezete és négy másik csoportosulás egyesüléséből létrejött a Kuomintang (KMT – Nemzeti Párt), amely az 1912-1913 fordulóján a népesség mintegy 4-6 százalékos részvételi jogosultsága mellett megtartott parlamenti választáson a törvényhozás mindkét házában többséget szerzett. A reális hatalom azonban Jüan Si-kaj elnöké és a katonai parancsnokoké volt. Jüan fokozatosan diktatórikus hatalmat épített ki, 1913 novemberében betiltotta a KMT-t, 1914 elején szétzavarta a parlamentet, sőt 1915 végén kísérletet tett császárrá koronázására is. A hazai és külföldi tiltakozás hatására szándékáról lemondott, s 1916. júniusban váratlanul meghalt.

Kína az első világháborúban

Kína nem kívánt részt venni a háborúban, annak kitörésekor semlegesnek nyilvánította magát, azonban nem tudott teljesen függetlenedni az eseményektől.

Japán a nyugati hatalmak figyelmét és erejét lekötő háborút jó lehetőségnek tekintette kínai befolyása kiterjesztésére. 1914. augusztus közepén hadat üzent Németországnak és elfoglalta a német befolyási övezetet jelentő santungi területeket. (Santungra vonatkozó jogait az antanthatalmakkal kötött titkos szerződések sorozatával igyekezett megerősíteni.) 1915. január 18-án átnyújtotta Kínának hírhedt 21 követelését. Az öt csoportra tagolt követelések nemcsak Santungot kívánták Mandzsúriához hasonló fontosságú japán hídfővé alakítani, hanem számos más előjogot igényelve Kínát függő helyzetbe akarta juttatni. A durva és kihívó fellépést Oroszország és Anglia kényszeredetten tudomásul vette, az Egyesült Államok azonban tiltakozott. Jüan Si-kaj lényegében elfogadta a japán ultimátumot és 1915. május 25-én a követeléseken alapuló szerződést írtak alá, ami nagy felháborodást, japánellenes tüntetéseket váltott ki („a nemzeti szégyen napja”) és ösztönözte a japánellenes nacionalizmust.

Kínán belül, valamint a nagyhatalmak között éles vita volt Kína háborúba lépése körül. Elsősorban Franciaország tartott igényt a kínai munkaerőre, ebben Anglia és Oroszország támogatta, az Egyesült Államok viszont – Japán súlyának túlzott növekedésétől tartva a kínai színtéren – ellenezte azt. A Jüan Si-kaj örökébe lépő Tuan Csi-zsuj miniszterelnök a hadba lépést diktatórikus törekvései erősítésére kívánta felhasználni. Kínában az újra összehívott parlament és a tömeghangulat is ellenezte a háborúba lépést. 1919 márciusában Kína megszakította diplomáciai kapcsolatait Németországgal, majd hosszú belső küzdelem után feloszlatták a parlamentet és augusztus 14-én Kína hadat üzent Németországnak és Ausztria-Magyarországnak. Kína a harci cselekményekben nem vett részt, háborús szerepe nagyszámú kuli hadimunkára küldésében (elsősorban Franciaországba) merült ki.

A világháborús évekjelentős pozitívuma Kína számára az ipari fejlődés felgyorsulása volt. A külföldi áruk csökkenő versenye nagy lehetőséget teremtett, így ezeket az éveket a kínai kapitalizmus, a burzsoázia „aranykorának”nevezték.

A hadúri korszak (1916-1928)

Jüan Si-kaj halálától a KMT hatalmának megteremtéséig terjedő időszakban növekedtek a centrifugális erők, s az ország káoszba és zűrzavarba süllyedt.

A hatalom az egyes tartományokban saját hadseregekkel rendelkező helyi mili- . tariszták kezébe került, akik nagy területek ellenőrzésére törekedtek, mert ez bázist, jövedelem-, anyag- és emberi forrást jelentett számukra. Területükön adót szedtek, vámokat vetettek ki, pénzt verettek, ópiummal kereskedtek. Pillanatnyi érdekeik alapján koa-

líciókat hoztak létre, fegyveres összecsapások, háborúk százait folytatták egymás ellen, óriási szenvedést és pusztítást okozva.

A hadúri hadseregek katonái zömében parasztok voltak, akiket részben erőszakkal, részben pénzzel toboroztak, illetve a termelésből kiszorult szegények. Emiatt a katonák morálja, harci szelleme rendkívül alacsony volt, napirenden volt a dezertálás, a vesztegetés hatására történő átállás. A hadseregek létszáma az időszak során fokozatosan növekedett (1916-ban mintegy félmillió, 1928-ban kétmillió). Egyre több és modernebb fegyver (gépfegyver, repülőgép és főleg tüzérség) volt jelen, amelyek megváltoztatták a háborúk jellegét. A legtöbb militarista nem törődött a katonák kiképzésével; puskát adtak a kezébe és bevetették, ha elesett, mást állítottak a helyébe, hiszen ember volt bőven. A KMT és hadserege kivételt jelentett, mert nagy gondot fordítottak a katonák és a tisztek kiképzésére.

Az ország politikai szétesése gazdasági szétesést okozott, majd ez – ördögi körként visszahatva – gátjává vált a politikai újraegyesülésnek. Az egyes militaristák és frakcióik különböző külső hatalmak felé hajlottak, más és más hatalomtól kaptak segítséget. Az erős központi hatalom hiánya, a káosz az országot erősen kiszolgáltatottá tette a külföldi beavatkozásoknak és nyomásoknak. A zavaros, bizonytalan körülmények zavarták a külföldi behatolást, s kockázatossá tették gazdasági tevékenységüket.

A hadurak léte és tevékenysége erős militarista dimenziót adott a kínai nacionalizmusnak, s a politikai színtérnek. A politika terén mindenki számára nyilvánvalóvá vált, hogy a „hatalom a puskacsőből nő ki”. Politikai befolyásra és hatalomra csak fegyver és hadsereg birtokában lehetett szert tenni. A hadseregek hosszú időre a politikai élet középpontjába kerültek.

A „május 4.” mozgalom (1919). A Kínai Kommunista Párt megalakulása (1921)

Kína formálisan a győztesek oldalán fejezte be a világháborút, így a párizsi békekonferenciától joggal remélte az egyenlőtlen szerződések rendszerének felszámolását és mindenekelőtt Santung visszaszerzését. A várakozások és remények azonban semmivé váltak, mivel a konferencia a titkos szerződésekre is alapozva a német tulajdonokat és jogokat Japánnak juttatta, és elutasította az egyenlőtlen szerződések kérdésének megtárgyalását.

A békekonferencia döntése óriási felháborodást váltott ki Kínában. 1919. május 4-én Pekingben nagy diáktüntetésre került sor, a megmozdulások gyorsan átterjedtek más nagyvárosokba. A tüntetések általános diáksztrájkkal, a japán áruk bojkottjával, a japán teherhajók kirakodásának megtagadásával, tiltakozó táviratok ezreivel folytatódtak. Az országos tiltakozás hatására a kínai küldöttség nem írta alá a békeszerződést.

„Május 4.”azonban a kéthónapos hazafias tiltakozásnál szélesebb tartalmú korszakot és mozgalmat jelöl, amelynek lényege a modern irodalmi és politikai eszmék elterjedése, a kulturális élet megújulása. Előzményei visszanyúlnak a századfordulót követő erőfeszítésekhez, a Nyugat eszméinek asszimilációjához, majd különösen az 1915-öt követő időszakhoz, amikor a társadalmi, politikai és intellektuális forradalom a nemzeti függetlenség kivívása mellett új kultúra teremtésére is törekedett.

A „május 4.” mozgalom során a tudomány és a demokrácia voltak a példának tekintett nyugati civilizáció középponti fogalmai. A mozgalom vezető értelmiségijei abból indultak ki, hogy Kína problémái kulturális gyökerűek, ezért a megoldásokat is elsősorban ebben a szférában kell keresni. A „május 4.” mozgalomban a nemzeti és antiimperialista jellegvolt a meghatározó. Ez ösztönözte a kínai értelmiségieket már a 19. század végétől,hogy a legkülönbözőbb eszmeáramlatokkal ismerkedve keressék a válaszokat Kína problémáinak megoldására. Az anarchizmustól a liberalizmusig terjedő választékba fokozatosan belekerültek a szocialista

eszmék, köztük a marxizmus-leninizmus, amely iránti érdeklődést megnövelte az 1917-es bolsevik forradalom győzelme. Népszerűségéhez hozzájárult a lenini antiimperialista eszmevilág, de a kínai körülmények között fontos volt a katonai frazeológia és szóhasználat (tömegmozgósítás, élcsapat, stratégia stb.) is.

A világháború sokakat kiábrándított az addig csodált nyugati civilizációból, és a bolsevikgyőzelemben új utat véltek felfedezni Kína számára. A marxizmus tanulmányozására kis körök, csoportok alakultak, és egyre több művet fordítottak le, ennek ellenére azonban elméleti ismereteik meglehetősen bizonytalanok voltak. A Komintern megbízásából 1920 elején küldöttek kis csoportja érkezett Kínába.

Közreműködésük nyomán ülésezett 1921. július 23-án a Kínai Kommunista Párt (KKP) alapító kongresszusa. A Sanghajban tartott illegális kongresszuson a 7 kommunista körből 12 küldött (köztük Mao Ce-tung) vett részt, akik 53 tagot képviseltek. A párt tagjai és a kongresszusi küldöttek fiatal értelmiségiek voltak, akik nem voltak teljesen tisztában az ország helyzetével, tapasztalatlanok voltak a kommunista stratégiát és taktikát illetően. A pártprogramban mechanikusan átvették a marxista-leninista dogmákat. A párt proletár jellegét hangsúlyozták, bár a pártnak még egyetlen munkás tagja sem volt. (Az egy év múlva tartott 2. kongresszus idején a 195 tag között már 21 munkás volt.) Célul tűzték ki a kapitalista osztályok megdöntését, a proletárdiktatúra megteremtését, a magántulajdon kisajátítását. Egyik fő feladatként jelölték meg a munkások felvilágosítását és szervezését; a parasztság számára a föld nacionalizálását hirdették meg. Merev, szektás álláspontra helyezkedve elutasítottak mindenfajta együttműködést más pártokkal és csoportokkal. Ez ügyben hosszas viták után a Komintern ösztönzésére változtattak álláspontjukon, lehetővé téve ezzel a KMT-vel való együttműködést és az első nemzeti egységfront megteremtését.

A párizsi békekonferencia után Kína folytatta harcát szuverenitása visszaszerzéséért. A békeszerződés aláírásának elutasítása logikailag is napirendre tűzte a viszony rendezését Németországgal. Kína a háborút 1919. szeptember 15-én befejezettnek nyilvánította Németországgal, majd 1921. május 21-én az egyenrangú kapcsolatokon alapuló szerződést írtak alá. Hasonló értelmű szerződést kötött Ausztriával (1919) és néhány más országgal, majd 1920-ban belépett a Népszövetségbe. A békekonferencia után kiéleződött a viszony az Egyesült Államok és Japán között, mivel az Egyesült Államok veszélyeztetve látta érdekeit Japán kínai előretörésével.

A kínai diplomácia és közvélemény nyomása, a japánellenesség és árubojkott méretei, a japán-amerikai feszültségek engedményekre kényszerítették Japánt: 1921. januárban érvénytelenített egy sor, 1918-1919-ben Kínára erőltetett egyezményt. A kínai probléma egyik központi témája volt a washingtoni konferenciának (1921. november- 1922. február), de Kína erőfeszítései kevésbé jártak sikerrel. A kilenchatalmi szerződés (1922. február 6.) nem állította helyre vámautonómiáját (csak a vámok némi emelésébe egyeztek bele), nem mondtak le a területenkívüliségről (eszerint a külföldiekre nem vonatkoztak a kínai törvények), elvetették a bérelt területek visszaadását stb. A dokumentumba belekerült a „nyitott kapuk” elve, amely az Egyesült Államok érdekét fejezte ki. A Kína számára kiemelt fontosságú santungi kérdésben is csak felemás eredményt ért el: Kína kétoldalú tárgyalásokon elérte a japán csapatok kivonását, de Japán kezében komoly gazdasági pozíciók maradtak.

Kína csak a békekonferencia csalódása után reagált a javaslatra, hogy tárgyaljanak acári Oroszország kínai különleges joga és privilégiuma felszámolásáról. A nyugati hatalmak nyomására halogatott diplomáciai kapcsolatfelvétel ügye a washingtoni konferencia után újra előkerült, több kínai politikai erő is (köztük a KMT) kapcsolatot keresett a bolsevikokkal. 1924. május 31-én szovjet-kínai szerződést írtak alá, amelyben a Szovjetunió érvénytelenítette a cári időszakban kötött szerződéseket, lemondott a területenkívüliségről, és a két ország felvette a diplomáciai kapcsolatokat.

A nemzeti forradalom előkészítése (1923-1924)

A militarista torzsalkodások közepette 1921 áprilisában a pekingi parlament délre menekült tagjai Szun Jat-szent a Kínai Köztársaság elnökévé választották. (A pekingi kormány, a militaristák zöme ezt érvénytelennek tekintette, a külföldi hatalmak sem ismerték el.) 1922 nyarán neki is menekülnie kellett, ám 1923 elején más militaristák támogatásával visszatérhetett, megalakítva új déli kormányát. Szunnak a három népi elv megvalósításához jövedelemre, szervezett pártra és legfőképpen erős hadseregre volt szüksége. Kormánya elismerését és kölcsönöket azonban hiába kért a nyugati hatalmaktól, ezért a Szovjetuniótól kért tanácsadókat és anyagi támogatást. 1923. augusztusban Csang Kaj-sek vezetésével küldöttség ment Moszkvába, s ősszel már megérkeztek az első tanácsadók.

A KMT újjászervezésében aktívan részt vettek a szovjet tanácsadók. Ennek fontos állomása volt a párt 1924. január 20-30. között tartott első kongresszusa. Ideológiai-politikai platformként a három népi elvet fogadták el, erőteljes antiimperialista felfogásban. Szabályzata szigorúan fegyelmezett, a demokratikus centralizmus elvét követő modern politikai tömegpárt létrehozását tűzte ki célul. Szun a KMT-ben látta azt az erőt, amelynek

„politikai gyámkodása” alatt nemcsak irányítják az állami politikát, hanem segítségével nevelik az erre még felkészületlen kínai népet és eljuttatják a demokrácia, a hatalomban való részvétel szintjéig. Jelentős pártbeli ellenállást leküzdve Szun elfogadtatta a kommunistákkal való együttműködést, egyénenként történő felvételüket a KMT-be, létrehozva ezzel az első nemzeti egységfrontot. A belépésnek ekkor jórészt csak szimbolikus értéke és jelentősége volt, hiszen 1923-ban a KKP-nak mindössze 420 tagja volt, míg a KMT-nek kb. 50 ezer. A kommunisták bekerültek a KMT vezető szerveibe is, a munkás- és paraszttömegek közötti szervezőmunkával, szakszervezetek és parasztszövetségek létrehozásával nagyban hozzájárultak a KMT tömegbázisának az erősödéséhez, miközben saját pártjuk megismertetésében is nagyot léptek előre.

A KMT-kongresszus feladatul szabta egy erős, öntudatos nemzeti forradalmi hadsereg megteremtését. Megvalósításának fontos lépése volt Kanton közelében Huangpu (Vampoa) szigetén egy katonai akadémia megszervezése, jórészt szovjet anyagi és inst- ruktori segítséggel. Parancsnoka Csang Kaj-sek volt, a politikai munkát és kiképzést helyettese, Csou En-laj irányította. A foglalkozások 1924. májusban indultak és 1927-ig mintegy nyolcezer tisztet képeztek ki.

1924 végén az ország északi részén új hévvel tört ki a militarista klikkek háborúja. Az egyik militarista, Feng Jü-hsziang 1924 októberében elfoglalta Pekinget. Feng a militarista reformátorok közé tartozott, a konfuciánus etikát a keresztény morállal igyekezett egyesíteni, katonái többségét keresztény hitre térítette („keresztény tábornok”). Pe- king elfoglalása után hadseregét Nemzeti Hadsereggé keresztelte át és bejelentette, hogy támogatja Szun Jat-szen elképzeléseit a nemzet megmentésére vonatkozóan. Feng 1925 elején a Szovjetunióhoz fordult támogatásért, amit igen jelentős hadiszállítások és katonai tanácsadók formájában meg is kapott. Feng elérte, hogy az északiak Szun Jat-szent Pekingbe hívják az ország katonai-politikai helyzetéről, egyesítéséről tartandókonferenciára. Szun Jat-szen azonban 1926 márciusában meghalt. A halála után a kirobbant utódlási harcban a tényleges hatalom a pártban és a hadseregben is egyre döntőbb befolyást szerző Csang Kaj-sek kezébe került.

A nemzeti forradalom és az északi hadjárat (1925-1927)

Az 1925. évi „május 30-a mozgalom” a nemzeti forradalom kezdetét jelentette.

A gazdasági elégedetlenségből fakadó sztrájkok erőteljes antiimperialista mozgalommá szélesedtek. Május 30-án Sanghajban az idegen hatalmak és az egyenlőtlen szerződések elleni diáktüntetésekre került sor, a letartóztatottak szabadon bocsátását követelő tömegbe belelőttek, mintegy tucatnyi ember halálát okozva. A magasra korbácsolt idegengyűlölet, a gazdasági elégedetlenségből fakadó sztrájkok erőteljes antiimperialista mozgalommá szélesedtek. A mozgalom másik fő tartalmát és célkitűzését az ország egyesítésének követelése képezte. A „május 30-a mozgalom” a városokra korlátozódott, a parasztságot még lényegében érintetlenül hagyta.

A nemzeti mozgalom fellendülése nyomán a kantoni kormány 1925. július 1-jén a Kínai Köztársaság Nemzeti Kormányának deklarálta magát (jelezve szándékát az ország egyesítésére), fegyveres erői pedig felvették a Nemzeti Forradalmi Hadsereg (NFH) nevet. Az újjászervezett kormány elnöke a Szun Jat-szen demokratikus örökségét leginkább képviselő Vang Csing-vej lett. Az ország egyesítését csak fegyveres úton, a militaristák legyőzésével lehetett végrehajtani. Ehhez nagy anyagi és katonai segítséget nyújtott a Szovjetunió, tanácsadói tevékenyen részt vettek a kiképzésben, a haditervek kidolgozásában.

Ezzel párhuzamosan kemény harc folyt a KMT-n belül a különböző irányzatok között, ahol az egyik fő vitatémát a kommunistákkal kialakított együttműködés képezte. A KMT jobbszárnya erősödő gyanakvással és ellenérzéssel figyelte a szovjet tanácsadók tevékenységét, de mindenekelőtt a kommunisták növekvő tömegbefolyását és szerepét a párt szervezeteiben. 1926 márciusában Csang Kaj-sek szigorú korlátozó intézkedéseket vezetett be a kommunistákkal szemben, az egységfront azonban egyelőre fennmaradt.

Az ország egyesítéséért indított északi hadjárat 1926. július elején indult. Az NFH erői (100 ezer fő) ekkor eltörpültek a militarista koalíciók hadseregeihez (750 ezer) képest. Ennek ellenére gyors és jelentős sikereket értek el, az év végére összesen hét tartomány zömét elfoglalták. Az NFH által felszabadított területeken, mindenekelőtt a kommunisták szervezőmunkája eredményeként fellendültek a tömegmozgalmak, nemcsak a városokban, hanem vidéken, parasztmozgalom formájában is. A parasztokat roppant nehéz volt kiszakítani a falusi társadalmat át- meg átszövő klánok, titkos társaságok, vallási közösségek, és a falusi elit hatóköréből. Csak fokozatosan fogadták el a bérleti díjak 25 százalékos csökkentésének követelését, és nehéz volt meggyőzni őket a földesúri földtulajdon igazságtalanságáról.

Feng Jü-hsziang Nemzeti Hadserege 1926 őszétől nyíltan csatlakozott a nemzeti forradalmi táborhoz. Az NFH 1927 elején aJangce két partján Sanghaj felé nyomult előre, és a munkások sztrájkja, a szakszervezetek által szervezett felkeléssel is támogatva március 22-én birtokba vette a várost. A következő napon Nankingot is feladták az északiak.

Csang Kaj-sek még 1926 augusztusában védelmet ígért a külföldieknek és tulajdonuknak, amennyiben aktívan nem akadályozzák a forradalmi erőket. A külföldi hatalmak feszült figyelemmel kísérték a nemzeti forradalom előrehaladását, különösen a legnagyobb érdekeltséggel rendelkező Anglia, Japán és az Egyesült Államok. Tárgyalási készségükkel egyidejűleg azonban jelentős csapaterősítéseket és hadihajókat küldtek

Sanghajba és más kikötőkbe, állampolgáraik életének és jogos érdekeik védelmének hangoztatásával.

Az északi hadjárat sikerei nyomán a nemzeti tábort egyre több kérdés osztotta meg, amelyek közül a tömegmozgalmak fellendülése vetette fel az egyik legalapvetőbb kérdést: a nemzeti mozgalmat milyen mértékű és mélységű szociális átalakulásnak kell kísérnie? Csang Kaj-sek a dilemma feloldásának lehetőségét a kommunistákkal létrehozott egységfront széttörésében, a tömegmozgalmak elleni fellépésben látta. A kommunistákkal az együttműködést fenntartó baloldal Vuhant nyilvánította fővárosnak, de a reális hatalom a Nancsangban székelő Csang Kaj-seké volt. O 1927. április 5-én Nan- kingban rendkívüli állapotot hirdetett ki, majd drasztikus módon fellépett a baloldaliakkal, a kommunistákkal szemben. A legnagyobb arányú leszámolás és tisztogatás Sanghajban történt. A hadsereg alakulatai és a felfegyverzett alvilág egységei mellett a nemzetközi negyedek fegyveresei is részt vettek a munkásaktivisták s a kommunisták üldözésében. Százakat öltek és sebesítettek meg, a tiltakozó tömegtüntetésekre is tüzet nyitottak. Hasonló jellegű folyamatok zajlottak Kantonban és más városokban is. Sok ezren menekültek el a városokból. Avuhani kormánnyal való szakítást Csang Kaj-sekék április 18-án tették teljessé, amikor Nankingban új központi kormányt hoztak létre. Így az országban – a pekingivel együtt – már három „központi hatalom” létezett. Július közepén azonban Vuhanban is bekövetkezett a fordulat, a szakítás a kommunistákkal. Az egységfront széttörését a kínai-szovjet kapcsolatok gyors romlása kísérte. Diplomáciai személyzete és tanácsadói zömét a Szovjetunió már 1927 áprilisában kivonta Kínából, majd 1929 nyarán megszakította a diplomáciai kapcsolatokat.

AKKP eredményesen használta fel az egységfront időszakát, és jelentéktelen csopor- tocskából a szakítás idejére közel 58 ezres taglétszámú párttá vált. A tagok több mint 50 százaléka munkás volt. A párt 1927. április végén kezdődő V kongresszusa a helyzetet rosszul értékelve támadó taktika mellett foglalt állást. Agrárforradalomra szólított fel, előirányozva a föld nacionalizálását és egyenlősítő újrafelosztását a parasztok között. A paraszti tömegek a felhívásra nem reagáltak, a radikális megoldást magukévá tevő parasztszövetségekkel a falu tehetős rétegei, a zömmel ezen családokból kikerülő NFH-tisztek, sőt általában a paraszttulajdonosok is szembekerültek. Hasonlóan offenzív célokat tűzött a munkások elé is a KKP: kivívni hegemóniáját, megteremteni demokratikus diktatúráját, kisajátítani a burzsoáziát stb. A visszavonulás taktikájának kidolgozása helyett a párt a fegyveres felkelések sorozatát kezdeményezte. A gyors vereségekkel járó felkelések után a kommunisták által befolyásolt fegyveres erők maradékai távoli, nehezen megközelíthető hegyes vidékekre húzódtak vissza, létrehozva a későbbi kommunista bázisterületek magját. A KKP az egész időszakban túlértékelte saját politikai lehetőségeit, a néptömegek politikai öntudatát, és a Komintern korabeli útmutatásainak szellemében kísérletet tett a nemzeti forradalom vezetésének megszerzésére, ami teljes kudarccal végződött.

A nankingi évtized (1928-1937)

1928. április elején az NFH folytatta az északi hadjáratot, most is kihasználva a militaristák közötti nézeteltéréseket. Elfoglalták Tiencsint, június 8-án pedig harc nélkül bevonultak Pekingbe. Így az országot 1928 közepére – sok szempontból formálisan – egyesítették: fennmaradtak a jelentős autonómiát élvező regionális központok, amelyek csak részben ismerték el a központi hatalmat, a militaristákkal folytatott háborúk még évekig elhúzódtak, bár Csang Kaj-sek gyakran alkalmazta a hagyományos hadúri eszközt, a megvesztegetést. Az ország fővárosa Nanking maradt.

Az ország fegyverrel történő egyesítése miatt is a hadsereg az új állam, a kialakuló politikai rendszer központi, meghatározó elemévé vált. Az 1928-ra 2,2 milliósra duzzadt hadsereg fenntartása óriási erőforrásokat emésztett fel. Csang Kaj-sek hatalmát a hadsereg, a párt és a kormányzat hármasára alapozta és vitathatatlan vezetővé emelkedésében tehetsége mellett kiemelkedő szerepetjátszott, hogy katona volt, jól ismerte afrak- ciós és hadúri politika technikáit, és a tőkés – főleg a sanghaji – körökhöz fűződő jó kapcsolata szilárd pénzügyi hátteret biztosított neki.

A KMT-rendszer jelentős modernizációs célokat tűzött maga elé, ezek megvalósítását azonban több tényező korlátozta, illetve veszélyeztette. Az ország egységének viszonylagossága mellett a KMT-ben végig különböző frakciók léteztek, amelyek keményen küzdöttek a hatalomért. Veszélytjelentettek a külföldi hatalmak, mindenekelőtt Japán. A nemzeti kormány egyik legfőbb célja Kína ázsiai nagyhatalmi státusának visszaszerzése, az egyenlőtlen szerződések, a területenkívüliség felszámolása volt. 1930. január 1-jén bejelentette, hogy a rendszert megszűntnek tekinti, de az egyoldalú nyilatkozatot a nagyhatalmak elutasították.

Az új hatalom alapvetően diktatórikus volt. A párt, a KMT „politikai gyámkodása” érvényesült, s a centralizációra törekedve ellenségesen viszonyult a politikai részvétel minden megnyilvánulásához, amelyet nem tudott ellenőrizni. Lényegében egypárti, pártállami rendszerjött létre, ahol a párt és a kormányzati struktúrák összefonódtak. A párttagság a hivatali foglalkoztatás előfeltételévé vált, a párt bürokratizálódott. A hatalom gyakorlása erőteljes autoriter és militarista vonásokat mutatott. A munkás- és diákszervezeteket korlátozták, kemény cenzúrát alkalmaztak, esetenként nem riadtak vissza a politikai ellenfelek meggyilkolásától sem. Csang Kaj-sek magát és törekvéseit azonosította nemzetével, így felfogása szerint a vele szembekerülők a nemzet érdekeit sértették. Világképében a lojális ellenzék számára sem volt hely. Az értelmiséget, de több más társadalmi réteget is elidegenített a rendszer, amelynek így társadalmi bázisa gyenge volt. A rendszer a nagytőkések, a földesurak érdekeit képviselte. Egyre inkább önálló erőként jelentkezett a hadsereg és a bürokrácia.

A KMT 1929-es „anyagi újjáépítés programjában” kiemelt helyen szerepelt a fejlesztés és felhalmozás. A tervekkel ellentétben azonban erre ténylegesen a költségvetésnek csak kis része jutott. A kormány bevételei szűkösek voltak: a földadót átengedte a tartományoknak, bevételei ehelyett a vámbevételekből, a közvetett adókból, a sómonopóliumból stb. származtak, egészében a gazdaság modern szektoraira alapozva. Kiemelkedő fontosságú volt a pénzügyi reform, a számos, forgalomban levő pénz helyett azonban csak 1935 novemberében sikerült megteremteni az egységes pénzrendszert. A kormány hangsúlyozottan kezelte az ipar fejlesztését. Számos ipari ágazatban (pamutszövés, malomipar, gyufa-, cementgyártás, vegyipar stb.) jelentős haladást értek el. Különösen nagyjelentőségű volt az infrastruktúrafejlesztése. Az évtizedek során 8 ezer kilométerrel bővült a vasúthálózat. A központ és a tartományok erőfeszítése nyomán mintegy 80 ezer kilométer út épült. Modernizálták a vízi közlekedést és szállítást, tucatnyi vonalon megindult a polgári légi-közlekedés.

AKMT politika a külföldi tőkét és vállalkozásokat illetően ellentmondásos volt. Egyrészt fel akarta számolni privilegizált helyzetét, korlátozni tevékenységét, másrészt a modernizáció meggyorsításához igényelte is azt.

A nemzeti jövedelem kétharmad részét továbbra is a mezőgazdaság adta, a szektor rendkívül lassan fejlődött, és itt elmaradtak az alapvető változások. A követett gazdaságpolitika, a pénzügyi szektor konszolidálása, a külföldi tőkével kapcsolatos politika ked-

vező lehetőségeket kínált a nemzeti tőke erősödése számára. Az időszak markáns vonása azonban az állam gazdasági szabályozó és vállalkozó szerepének nagymértékű megnövekedése volt. Ez megfelelt az akkori világtendenciának, az állam gazdasági szerepvállalása és ellenőrzése általában fokozódott (New Deal).

Erőfeszítéseket tettek a közép- és felsőfokú oktatás átszervezésére és kibővítésére. Tíz év alatt az ilyen célú ráfordítások négy-ötszörösükre nőttek, az érintett diákok száma nagyjából azonos arányban. Egészében az évtized teljesítménye eléggé hatékony volt a gazdaság modern szektorait illetően, kevés figyelmet fordított viszont a mezőgazdaságra. Az egyes területek fejlődése azonban nem volt érzékelhető a néptömegek helyzetében, emiatt a rendszer társadalmi támogatottsága gyenge volt.

A japán támadás Mandzsúriában (1931)

1931. szeptember 18-án egy provokációt követően a japánok támadást indítottak és rövid idő alatt egész Mandzsúriát elfoglalták. Japán stratégiailag fontos bázisnak tekintette Kínát a Szovjetunióval szemben, illetve hiányzó természeti kincsei forrásának és ipari fejlesztési területnek. A támadás óriási felháborodást váltott ki Kínában; tömegtüntetések, sztrájkok, áru-bojkott kezdődött, főleg Sanghajban. Ezért a japánok a város nemzetközi negyedéből kiindulva 1932 januárjában támadást indítottak. A véres harcok márciusig elhúzódtak, majd a japánok visszavonultak a nemzetközi negyedbe, s a kínai csapatok kiürítették a várost. 1932. március 1-jén a japánok Mandzsúriában Mandzsukuo néven önálló bábállamot hoztak létre, élén Pu Jivel, Kína utolsó császárával, mint kormányzóval, 1934. március 1-jétől császárával.

A támadást követően Kína a Népszövetséghez fordult, amely felszólított a harcok felfüggesztésére, kiküldött egy vizsgálóbizottságot (Lytton-bizottság), de a nyugati hatalmak a kooperáció fenntartására törekedtek Japánnal, tudomásul vették Mandzsúriára vonatkozó igényét. A Lytton-bizottság jelentése agresszióról beszélt,

de elismerte Japán „különleges érdekeit” Mandzsúriában, ugyanakkor elutasította Mandzsukuo elismerését, de nem irányzott elő szankciókat Japán ellen. Japán a jelentésen alapuló népszövetségi határozat elleni tiltakozásul kilépett a szervezetből.

A Szovjetuniót aggasztotta ugyan az agresszió, de egyedül nem akart összeütközésbe kerülni Japánnal. 1932 végén Kína helyreállította diplomáciai kapcsolatait a Szovjetunióval. Kínát a nemzetközi támogatás elmaradása és saját gyengesége is kompromisszum keresésére ösztönözte. Tudomásul vette ajapán jelenlétet Mandzsúriában, s a diplomáciai kapcsolatokat sem szakította meg Japánnal.

Szovjetkörzetek, a „hosszú menetelés”

A KKP-ban éles ideológiai viták, frakcióharcok dúltak. A vezetés jelentős része teljesen irreálisan a párt „proletarizálását”, „bolsevizálását” szorgalmazta, és még évekig a támadó taktikát erőltette: a gazdasági világválságra, a japán támadás következményeire utalva a forradalmi helyzet érlelődését hangoztatva egyes nagyvárosok elfoglalását erőltették, mint a szocialista forradalom kezdetét.

A városokból kiszorulva ún. bázis-, vagy más néven szovjetterületeket hoztak létre: 1930-ra mintegy 13-15 ilyen terület létezett állam az államban jelleggel, megbontva az ország politikai egységét. A Vörös Hadseregre átkeresztelt katonai alakulatok létszáma állításaik szerint ekkor mintegy 60 ezer fő volt, 1933-ban pedig félmillió. A hadsereget túlnyomórészt szegényparasztok alkották, de kezdettől nagy számban voltak jelen a lumpen elemek, sőt banditák, akiknek ezek a területek hagyományos búvóhelyeik voltak. A rosszul felszerelt és kiképzett, de erőteljes politikai nevelésben részesülő sereg egyre sikeresebben sajátította el és alkalmazta a gerilla-hadviselés fortélyait.

1931 novemberében a területek képviselői megtartották a szovjetek I. kongresszusát, ahol elfogadták a Kínai Szovjetköztársaság alkotmánytervezetét, törvényeket a földről, a gazdaságpolitikáról, a hadseregről stb., amelyek mind egy önálló állami lét kiépítésének szándékát tükrözték. Ideiglenes kormányt is választottak, élén Mao Ce-tunggal.

Csang Kaj-sek a japánok elleni eredményes harchoz elengedhetetlennek tartotta az ország egyesítését, a szovjetterületek felszámolását. 1930-1931-ben három hadjáratot indított a központi szovjetterület ellen. Megpróbált két legyet ütni egy csapással, ezért elsősorban a környező militaristák csapatait irányította a Vörös Hadsereg ellen. Ezek az akciók a létszámfölény ellenére a döntő összecsapást kerülő, a váratlanság tényezőjére építő, a terepviszonyokat jól kihasználó partizán-hadviseléssel szemben sorra kudarcot vallottak. Ez lett a sorsa az 1932-1933-as negyedik hadjáratnak is. Az ötödik hadjáratot gondosabb előkészítés után 1934 februárjában indították mintegy félmilliós hadsereggel. Ennek során erődrendszerrel vették körül a területet, kitelepítésekkel senki földjét hozták létre. Légierőt és nehéztüzérséget is bevetettek. A Vörös Hadsereg számára a legsúlyosabb következményekkel az járt, hogy a mozgékony gerillaharcmodor helyett védekező pozícióháborúba kényszerült. Végül 1934 októberében az összeszűkült bázisterület feladása és a többszörös ostromgyűrűből való kitörés mellett döntöttek.

Elkezdődött a mintegy tízezer kilométeres hosszú menetelés. Állandó üldözés, emberfeletti nehézségek, súlyos áldozatokkal járó csaták sorozata után 1935 októberében Senhszi tartomány északi részén új forradalmi bázist hoztak létre, Jenan központtal. Az új bázist az eredeti 100 ezer főre becsült hadseregből talán 7-8 ezer (mások szerint 15-20 ezer) ember érte el. A szovjetterületeket gyakorlatilag felszámolták, aJangcétól délre csak elszórt partizánegységek maradtak.

A második nemzeti egységfront formálódása. A „hsziani incidens”

A nankingi kormány a külső segítség elmaradása miatt a Japánnak tett engedmények, a kompromisszum keresésének útján haladt. 1933. május 31-én japán-kínai fegyverszüneti megállapodást írtak alá, amelyben majdnem Pekin- gig és Tiencsinig terjedő demilitarizált övezetet hoztak létre. Az egyezmény élénk tiltakozást váltott ki a társadalomban, sőt egyes KMT-vezetők között is. Ugyanakkor más KMT-vezetők a kompromisszum és aJapánhoz való közeledés álláspontját képviselték. Csang Kaj-sek azonban vállalta a japánellenes fellépések szigorú elnyomását; s gazdasági együttműködésre is hajlott Japánnal. Az engedményeket azzal indokolták, hogy az ország nincs felkészülve a háborúra, külső segítség nélkül képtelen az ellenállásra.

A japánok nem voltak hajlandók engedményekre, és 1935 őszétől egyre nyilvánvalóbb lett törekvésük egész Kína megszerzésére. 1935. október 4-én a japán külügyminiszter követeléseiből világossá vált, hogy céljuk a következő: 1. Kína nyomja el a japánellenes mozgalmakat, a nyugati orientáció helyett a Japánnal való barátságra vegyen irányt; 2. Kína hivatalosan ismerje el Mandzsukuót, fejlessze vele és a határos észak-kínai

tartományokkal a sokoldalú kapcsolatokat; 3. Kína Japánnal közösen lépjen fel az északi tartományokban a kommunista veszély kiirtásáért. Az egyértelműen Kína gyarmatosítására irányuló törekvés új lendületet adott ajapánellenes mozgalomnak, az általuk elfoglalt területeken partizánharc indult.

A KKP is résztvevője volt e japánellenes akcióknak, de hibás alapállásból egyidejű harcot hirdetett a KMT és ajapán agresszorok ellen. A KKP csak 1935 decemberében értesült a Komintern VII. kongresszusa határozatairól, de azután is csak fokozatosan tette magáévá az annak szellemében fogant japánellenes nemzeti egységfront gondola-

tát. A változás csak 1936 májusában következett be a Vörös Hadsereg ezt megelőző súlyos veszteségeit követően. Fegyverszünetet javasoltak a nankingi kormánynak, és hamarosan megkezdődtek a tárgyalások. A kormány követelte: fogadják el a három népi elvet; a Vörös Hadsereg egységeit sorolják be a nemzeti hadseregbe; szüntessék meg a szovjeteket és szervezzék át őket helyi kormányokká. A megegyezés a küszöbön állt, amikor bekövetkezett a hsziani incidens.

A KKP vezetése számára nem volt könnyű a kiegyezés elfogadása a halálosan gyűlölt Csang Kaj-sekkel, ez is magyarázza, hogy egyidejűleg tárgyalásokat folytattak Északnyu- gat-Kínában a KMT-csapatok ottani parancsnokaival a japánellenes harcról és a szorosabb együttműködésről. Csang Kaj-sek 1936 októberében egyszer már Hszianba (Senhszi tartomány fővárosa) utazott az egyezkedés megakadályozására, majd decemberben ismét visszatért. Ekkor ezek a parancsnokok őt és kíséretét letartóztatták („hsziani incidens"), és kiáltvánnyal fordultak az ország népéhez, amelyben követelték a nankingi kormány átszervezését, minden párt tevékenységének engedélyezését, a polgárháború beszüntetését, a politikai foglyok szabadon bocsátását stb. A nankingi kormány rendkívüli állapotot hirdetett ki, büntetőexpedíció indítását határozta el. Kínát a belháború és a káosz fenyegette. A Hszianban folyó alkudozásokban a KKP is részt vett, végül sikerült megegyezést elérni. Csang Kaj-seket ígéretei fejében szabadon engedték. A Vörös Hadsereg elleni támadások abbamaradtak (1937 elején a KMT erre határozatot hozott), majd az újrakezdődő tárgyalások után, kölcsönös engedményekkel megegyezés született.

A japánellenes háború (1937-1945)

1937. július 8-ára virradó éjjel egy Peking közeli kis incidens ürügyén ajapánok ultimátumot nyújtottak át, majd július 20-ai második ultimátumukkal egyidejűleg általános támadást indítottak, és a hónap utolsó napjaiban bevonultak a kiürített Pekingbe és Tiencsinbe. Ezt követően a háború fő színtere Sanghajba helyeződött át, hogy Közép-Kína és a főváros elfoglalásával kapitulációra kényszerítsék Kínát. Sanghaj három hónapig tartó hősies ellenállás után november 12-én elesett, egy hónappal később ajapánok Nankingot is elfoglalták. A fővárosban ajapánok több tízezer áldozattal járó mészárlást rendeztek a lakosság körében, sok ezer nőt megerőszakoltak. A kínaiak a fővárost Vuhanba, a fontos ipari és közlekedési központba helyezték át.

A japánok közép-kínai hódításai közvetlenül fenyegették a nyugati hatalmak érdekeltségeit, ennek ellenére semmilyen lépést nem tettek, sőt még 1938-ban is szállítottak Japánnak stratégiai anyagokat, gépeket, fegyvereket, miközben ezeket Kínától megtagadták. Kína támogatást és jelentősebb katonai segítséget a Szovjetuniótól kapott, bár Sztálin nem kívánta provokálni a japánokat. 1937. augusztus 21-én megnemtámadási szerződést kötött Kínával és 1939-ig mintegy ezer repülőgépet, tüzérségi eszközöket, rengeteg muníciót, „önkéntes" pilóták és katonai tanácsadók százait küldte segítségül, középlejáratú, alacsony kamatú hitelek keretében. A nemzetiek támogatásának a KKP nem örült, holott a szovjet fél kikötésének megfelelően a szállított fegyver és lőszer egy részét megosztották velük.

A KMT és a KKP között még a háború előtt létrejött informális egységfront 1937. szeptemberre formailag is létrejött. A fő szovjet bázisterületet Különleges Körzetté szervezték, közvetlenül alárendelve a központi kormánynak, a Vörös Hadsereg a nemzeti erőkbe sorolva a 8. hadsereggé alakult át, majd partizánegységekből Közép-Kíná- ban a kommunisták megszervezhették az új 4. hadsereget.

1937 vége és 1938 októbere között ajapánok három nagy támadó hadműveletet hajtottak végre: 1938. márciusig befejezték Észak-Kína elfoglalását, április-májusban erőfeszítéseket tettek az észak-kínai és Közép-Kínában a Jangce-völgyi frontjaik egyesítésére, a fő vasútvonalak kézbevételére, majd következő céljuk Vuhan elfoglalása volt, amelyet – Kantonnal együtt – 1938 októberére vettek be. A japánok valamennyi nagy ipari és kereskedelmi központot birtokba vették, Kínának mintegy felét elfoglalták. A japánoknak csalódást jelentett, hogy Kína nem kapitulált, a Csungkingba áthelyezett fővárosból Csang Kaj-sek minden politikai manőver és ígérgetés ellenére folytatta az ellenállást. Ugyanakkor a legnevesebb dezertáló Vang Csing-vej, a rendszer második embere volt, aki átállt ajapánok oldalára, s vezetésével ajapánok 1940. március 30-án Nan- kingban „központi kormányt" állítottak fel. A háború alatt több mint félmilliós kínai kollaboráns hadsereg tevékenykedett a japánok oldalán.

A háború kezdetétől a kínaiak az ellenállás folytatása és az erők megmentése érdekében a nyugat felé visszavonulást választották, ahogy mondani szokás „területet adtak időért”. Nehezen megközelíthető területekre, belső tartományokba vonultak vissza, amit hatalmas méretű áttelepítés is kísért. Az ország katasztrofális helyzetbe került, az elveszett területeken volt a modern ipar, a korszerű infrastruktúra túlnyomó többsége. Óriási volt az áru- és élelmiszerhiány, megrendült a bizalom a nemzeti valutában, gyors infláció indult el.

A hadsereg a háború utolsó éveiben már 3,5 millió főre duzzadt, de ekkor sem volt egységes, országos haderő. Újra felerősödtek a helyi parancsnokok és a központi vezetés ellentétei. Az erőszakos toborzások, a rekvirálás miatt rossz volt a hadsereg és a parasztság viszonya.

AJenan központú eredeti kommunista bázis, a „Különleges Körzet” elmaradott, kedvezőtlen adottságú terület volt. A kommunisták igyekeztek kihasználni, hogy a japánok jelenléte elsősorban a városokra, a stratégiai pontokra és a fő kommunikációs vonalakra korlátozódott, és az ellenőrizetlen területekre behatolva új bázisterületeket hoztak létre. A háború folyamán az általuk kézben tartott területek lakossága állítólag sohasem csökkent 50 millió alá. Az egyik legdöntőbb feladatnak a tömegtámogatás megszerzését tekintették. Egyes területeken végrehajtották a földreformot, de elsősorban a földbérleti díjak csökkentésére került sor.

A jenaninak nevezett évtized a tömegekhez való közelségével, életerejével, egész szellemiségével mély benyomást gyakorolt az ott élőkre, sőt hatása kisugárzott az ország jelentős részére is. A kommunisták befolyását növelte, hogy propagandájuk mérsékelt színezetet öltött, osztályharc, szovjetek és bolsevizálás helyett nemzeti függetlenséget, demokratikus szabadságjogokat, népjólétet emlegetett, és mindenekelőtt az egységfrontot hangsúlyozta. A KMT-vel kialakított egységfront korán veszélybe került. Már 1939 tavaszán előfordultak szórványos összecsapások, ezek 1940-től egyre nagyobb méreteket öltöttek és 1941 januárjában gyakorlatilag véget vetettek az egységfrontnak.

A KKP-ban 1941-től évekig tartó kampányt kezdtek a pártmunka „kiigazítására”, amelynek során a „helytelen” nézetek, illetve képviselőik ellen léptek fel. A súlyos represszиókkal kísért akció összekapcsolódott Mao személyi kultuszának a kiépítésével. Gondolatait a marxizmus „kínaiasításaként” dicsőítették. Mao 1940 elején tette közzé Az új demokráciáról című művét, amelyben a kínai forradalmi folyamatot két szakaszra osztotta: az új demokratikus és a szocialista szakaszra. Az új demokráciát „kínai típusú demokráciának” nevezte, amely egyaránt különbözik a proletárdiktatúrától és a polgári demokráciától, és széles társadalmi bázisra támaszkodik. Mao bizalmát és hitét elsősorban a parasztságba vetette, amelyet nemcsak fő társadalmi bázisnak tekintett, hanem szerinte az új demokrácia a parasztság hatalomhoz juttatását jelenti. Sokszektorú gazdaság fejlesztését hangsúlyozta, amelyben fontos szerep jut a magántőkének is. Az „új demokráciát” hosszú, önálló fejlődési szakaszként jellemezte, amelyben a KKP vezetésével fokozatosan megteremtik a szocialista átalakulás feltételeit.

A KKP 1945. április-június között tartott VII. kongresszusán – a „kiigazítási” kampány eredményeként is – Mao eszméit a marxizmus-leninizmus mellett a párt vezető ideológiájaként határozták meg. Mao beszámolójában az „új demokrácia” megvalósítását jelölte meg a létrehozandó koalíciós kormány feladatául. A polgárháború elkerülését hangsúlyozta, de nem zárta ki ennek lehetőségét, sőt egészében az erre való felkészülés feladatait is vázolta. A párt taglétszáma ekkorra 1,2 millióra növekedett, az általa irányított hadseregé 900 ezerre.

A japán-kínai háború fokozatosan vált a világháború részévé. Ez véglegesen ajapánok 1941. december 7-ei, Pearl Harbor elleni támadásával következett be. Kína december 9-10-én üzent hadat Japánnak, Németországnak és Olaszországnak. Az Egyesült Államok ettől kezdve szállított Kínának repülőgépeket, pilótákat, majd a lend-lease keretében nagy mennyiségű hadfelszerelést. Az Egyesült Államok 1943 januárjában egyezményben mondott le a területenkívüliségről, amelyhez hasonlót Anglia is aláírt. Kína (utólag) aláírta az 1943. októberi moszkvai háromhatalmi külügyminiszteri értekezlet nyilatkozatát. Decemberben Roosevelt, Churchill és Csang Kaj-sek Kairóban találkozót tartott, amely a közös háborús erőfeszítéseken túl előirányozta, hogy Kína minden, japánok által elfoglalt területét visszakapja.

Az Egyesült Államok háborúba lépésétől kezdve Csang Kaj-sek a japánok legyőzését egyre inkább a szövetségesektől várta, s erőit a háború utánra igyekezett tartalékolni. Ugyanakkor több százezres erőt fordított a kommunista bázisterületek blokkolására. 1944 áprilisától ajapánok ismét általános támadást indítottak. A létszámfölény ellenére a kínai csapatok súlyos veszteségeket szenvedtek és demoralizált állapotban vonultak vissza. A KMT-rendszerrel és hadseregével egyre elégedetlenebb amerikaiak a KKP felé is kapcsolatot kerestek. Csang Kaj-sek ellenkezését megtörve 1944 júliusában katonai missziót küldtek Jenanba. Mao és társai demokratikus meggyőződésükről igyekeztek meggyőzni az amerikaiakat. Kifejtették, hogy többpárti irányítást és koalíciós kormányt akarnak, a magántőke fejlődését, s hosszú ideig nem tűzik napirendre a szocializmust. Mindehhez számítanak az Egyesült Államok támogatására és segítségére. A kedvező benyomásokat szerzett

küldöttség megpróbált szerződést tető alá hozni a KMT és a KKP együttműködésről, a koalíciós kormányzásról és a demokratikus berendezkedésről, de Csang Kaj-sek ezt elutasította. 1945 márciusában végül visszavonták a missziót Jenan- ból. Az Egyesült Államok a KMT mellett kötelezte el magát. Ebben nagy súllyal esett latba, hogy Kína legitim kormányáról volt szó, hadserege összehasonlíthatatlanul erősebb és jobban felszerelt volt, de az sem mellékes körülmény, hogy Csang Kaj-sek és felesége népszerű volt az Egyesült Államokban.

A jaltai megállapodásnak megfelelően a Szovjetunió 1945. augusztus 8-án hadat üzent Japánnak, és túlerőben levő hadserege gyors sikereket ért el a Mandzsúriában állomásozó mintegy egymillió fős japán Kvantung-hadsereggel szemben. Eközben már 1945. június végén Moszkvában tárgyalások kezdődtek a nemzeti kínai kormány képviselőivel és augusztus 14-én szovjet-kínai barátsági és szövetségi szerződést és egy sor kiegészítő egyezményt írtak alá.

A nyolcéves háború mérhetetlen szenvedést és pusztítást okozott. Az emberveszteséget hivatalosan 9,3 millióban állapították meg (általában 15-20 millióra becsülik, míg 1995 óta 35 millióról beszélnek). A közös ellenség, Japán vereségével a korábbinál nagyobb súllyal került előtérbe a KMT és a KKP viszonyának problémája, magában hordozva a polgárháború veszélyét.

3.2. Mongólia (1911-1940) – Kovács Attila

Mongólia 20. századi története a kínai birodalom 1911-es összeomlásával kezdődött, amikor a több mint kétszáz éve kínai fennhatóság alá tartozó Külső'-Mongólia (a mai Mongol Köztársaság) kinyilvánította függetlenségét. Az új monarchikus állam élére a mongol buddhista egyház vezetője került, aki nyugati mintára öt minisztériumból álló központi kormányt hozott létre. A tervezett átalakításoknak nem voltak meg az alapvető feltételei, ezért a kormány kezdetektől fogva külső segítségre szorult. Ezt a Mongólia feletti befolyás megszerzésének igényét már korábban is kinyilvánító Oroszországtól kapta meg. Az északi szomszéd segítséget nyújtott többek között a kívánt átalakítások pénzügyi tervezéséhez, az ipar megteremtéséhez, az infrastrukturális beruházásokhoz. A fokozatosan növekvő orosz támogatások ellenére az autonóm időszak alatt nem történt jelentős változás: a társadalom továbbra is nemesekre és (szabad-) pásztorokra oszlott, a közigazgatás a mandzsu időszak formáját őrizte meg, a gazdaság alapvetően nomád nagyállattartó maradt.

Az önállósodás után követeket küldtek a nagyhatalmakhoz, hogy diplomáciai kapcsolattal biztosítsák a mongol függetlenséget. Törekvésük azonban kudarcot vallott, mert egyetlen ország sem válaszolt.

Az ország státuszát végül csak az 1915-ös xyagti (Kyakhta) háromoldalú szerződés tisztázta. Mongólia autonóm területként továbbra is Kína elidegeníthetetlen része maradt, de Oroszország befolyása alá került.

Az 1917. októberi forradalom alapvető változásokat hozott Mongóliának. 1919 novemberében a folyamatos belső harcoktól szabdalt Kína egyik tábornoka (Hsü Shu- cheng) kihasználta, hogy Szovjet-Oroszországot a Távol-Keletre is áthúzódó harcok kötik le, s elfoglalta a mongol fővárost, megszüntetve Mongólia autonómiáját. A hatalomátvételt véres terror követte, amely nyomán két ellenálló csoport alakult. Később ezekből alakult meg a Mongol Népi Párt, amely névváltoztatás után Mongol Népi Forradalmi Pártként (MNFP) a későbbi szocialista Mongólia vezető pártja lett.

1919 végén a Szovjet-Oroszországból fokozatosan kiszoruló fehér seregek egyik vezetője, az „őrült balti báró” Ungern, betört Mongóliába, és 1921 februárjára elűzte a kínai seregeket, felszabadítva” a fővárost. Úgy képzelte, hogy helyreállítja az egykori dzsingiszi mongol birodalmat, és ő lesz a nagykán. Az ellenálló csoportok képviselői azonban a Távol-Keleti Köztársaságba (szovjet-orosz területre) utaztak, és a Vörös Hadsereg segítségét kérték Mongólia felszabadításához. Az északi szomszéd 1921 nyarán elűzte Ungernt és csapatait, hogy a határai mentén vele szövetséges vagy csatlós államok jöjjenek létre, és betöltsék az ütközőállam szerepét. Az országban ideiglenes kormány alakult, amely hamarosan bejelentette az elszakadást Kínától. Kína nem nyugodott bele Mongólia elvesztésébe. A kapcsolatok rendezésére irányuló mongol kezdeményezéseket visszautasította, sőt többször támadással fenyegette az országot, ám ezeket a kísérleteket a szovjet hadsereg jelenléte meghiúsította. Megindult a feudálisnak nevezett társadalmi, gazdasági és politikai rendszer lebontása. Ennek során eltörölték a rangokat, a kiváltságokat, majd a főpap halála után az egyházi és világi birtokok, gazdaságok ellehetetlenítése következett.

A hutugtu halála egyben a monarchikus államforma végét is jelentette. A frissen alakult Nagy Népi Hural (országgyűlés) 1924. november 25-én bejelentette a Mongol Népköztársaság megalakulását, és ezzel Mongólia a világ második szocialista országa lett. Még ebben az évben sor került a kínai-szovjet diplomáciai kapcsolatok felvételére, s Mongólia helyzetét kétoldalú szerződésben tisztázták. A megállapodás eredményeként a szovjet csapatokat 1925-ben kivonták Mongólia területéről.

A népköztársaság vezetésén belül erős harc folyt a hatalom megszerzéséért, a Szov- jet-Oroszországban zajló leszámolásokhoz hasonlóan rendszeressé váltak a politikai kivégzések és merényletek. A hatalom valódi birtokosai az országba delegált Komin- tern-ügynökök voltak, akik igyekeztek minél hamarabb végrehajtani a szocialista államhoz szükséges átalakításokat. A Szovjetunióhoz hasonlóan a szövetkezeti rendszer létrehozásához itt is erőszakot alkalmaztak, s ez hamarosan országos méretű ellenszegüléshez vezetett. A fegyveres lázongásokat a hatalomból fokozatosan kiszorított lámák és nemesek is támogatták, s így a felkelés leverése után őket is újabb megtorlások érték. (Az 1930-as évek közepétől 1940-ig több mint 600 buddhista kolostort és szentélyt romboltak le, több tízezer lámát és nemest végeztek ki.) A felgyülemlett feszültséget végül a szövetkezetek feloszlatása oldotta meg.

1930-ben a japánok betörtek Északkelet-Kínába, megváltoztatva a térség erőviszonyait. Japán közvetlen szomszédsága a gyenge Mongóliát még közelebb kényszerítette a Szovjetunióhoz. 1937-ben a szovjet csapatok mongol kérésre visszatértek az országba, s 1939-ben a mongol seregekkel együtt Xalxiin Golnál (Halha-folyó) legyőzték a betörő japán csapatokat.

3.3. Japán – Szerdahelyi G. István

3.3.1. Japán az első világháborúban

Japán 1914. augusztus 23-án az 1902-ben kötött angol-japán szerződésre hivatkozva hadat üzent a központi hatalmaknak. Októberben megszállta a Németország birtokában lévő csendes-óceáni szigeteket (Marshall-, Karolina- és Mariana-szigetek), november elejére befejezte Csingtao városának és a Santung-félsziget invázióját, és birtokába vette a Csingtao-Csinan-vasútvonalat. A Kínai Köztársaság, amely bejelentette semlegességét a háborúban, tiltakozott a japán kormánynál.

A kínai tiltakozásra válaszul Tokió 1915 januárjában olyan szerződéstervezetet nyújtott át a kínai kormánynak, amely elfogadása esetén Japán protektorátusává válna. A tervezetet öt csoportra osztották és huszonegy pontban fogalmazták meg. Az első csoportban Japán követelte, hogy Kína ismerje el, miszerint Japánt megilletik mindazon jogok és kedvezmények, amelyekkel Németország rendelkezett 1914-ig. A második csoport Japán dél-mandzsúriai és kelet-belső-mongóliai különleges jogait rögzítette, a harmadik csoport rendelkezett a Hanjeping Konszern (Kína legnagyobb, bányákat és acélműveket üzemeltető nehézipari vállalata) japán irányításáról, a negyedikben Kína kötelezte magát, hogy nem ad bérbe harmadik hatalomnak további kikötőket. A követelések ötödik csoportja Kína szuverenitását drasztikusan korlátozta: kötelezte arra, hogy japán politikai, pénzügyi és katonai tanácsadókat alkalmazzon; helyenként japán-kínai közös rendfenntartó alakulatokat szervezzen; csak japán fegyvereket vásároljon, és ismerje el Japán különleges jogait a Tajvannal átellenben lévő Fucsien tartományban.

Jüan Si-kaj elnök kénytelen volt elfogadni ajapán követeléseket. Jüan 1916-ban bekövetkezetthalála után Tuan Csi-zsuj miniszterelnök (1916-1920) jutott hatalomra, aki mindinkább Tokióból irányított bábként jelent meg a kínai nép szemében. Japán 1918 májusában katonai egyezményt is kicsikart Kínától, ami feljogosította egész Észak-Man- dzsúria megszállására.

A szibériai hadjárat

Az oroszországi forradalom hírére a hadsereg vezetősége rögtön tervezetet nyújtott be a Császári Tanácsnak, amelyben javasolta, hogy ne csupán Észak- ; Mandzsúriát, hanem a Bajkál-tóig egész Kelet-Szibériát vonják katonai ellenőr- I zés alá, hogy a forradalmi hullámot távol tartsák Koreától és Dél-Mandzsúriától. A kormány habozott, és 1918 áprilisában mindössze Vlagyivosztok megszállását határozta el.

Májusban azonban az Egyesült Államok felszólította Tokiót, szervezzenek közös hadműveletet a fehérgárdisták oldalán harcoló és Szibérián keresztül hazatérni szándékozó, korábban az Osztrák-Magyar Monarchia katonáiként hadifogságba esett cseh és szlovák csapatok megsegítésére. Ajapán kormánynak kapóra jött a felkérés, és az amerikaiak által megállapított létszámnál lényegesen nagyobb, 72 ezer fős haderőt hajózott át Vlagyivosztokba. Ajapán csapatok 1922-ig folytatták hadműveleteiket az Amúr mentén. Egészen a Bajkál-tóig nyomultak, de csupán azt érték el, hogy az Egyesült Államok és Anglia egyre nagyobb gyanakvással szemlélte ténykedésüket.

Háborús konjunktúra a világháború évei alatt

Az első világháború ajapán gazdaság számára soha nem tapasztalt konjunkturális időszakot hozott. Az európai hatalmak háborús megrendelései, a szinte teljesen felszabadult ázsiai és afrikai piacok, az Egyesült Államok

megrendelései, a szál- ; lítási kapacitás világméretű hiánya rendkívül kedvező helyzetet teremtett a ja- j pán gazdaság számára. A gépgyártás, a hajóépítés, a textilipar, az acélipar és a i nehézvegyipar, azaz a gazdaság szinte minden területén a beruházások a háború négy éve alatt megsokszorozódtak, s a kivitel értéke megháromszorozódott. Exportbevételei nyomán Japán adós országból hitelezővé vált. Szintén ebben az időszakban vált Japán ipari országgá. A fellendülő hajóépítéshez és a hajók üzemeltetéséhez szükséges vasat, acélt és kőolajat Japán az Egyesült Államokból szerezte be.

A gazdasági fejlődés átalakítottaJapán társadalmi viszonyait is. Az ipari-kereskedői befektetői réteg megerősödése mellett az ipari munkásság létszáma is ugrásszerűen nőtt. 1919-ben már 1,8 millió fő dolgozott az öt főnél többet foglalkoztató üzemekben. Abá- nyászokkal és közlekedési dolgozókkal együtt ez a társadalmi réteg családtagjaikkal együtt az ország lakosságának egyötödét (több mint 10 millió fő) alkotta.

A versailles-i békeszerződés

Japán az öt győztes nagyhatalom egyikeként vehetett részt békekonferencián.

A Versailles-ba érkező japán delegáció küldetése az volt, hogy új szerzeményei- i nek birtoklásához megszerezze a hatalmak áldását. A Marshall-, Karolina- és Mariana-szigetek esetében Japán megszerezte ugyan a mandátumot, de katonai támaszpontokat nem létesíthetett a szigeteken. A Santung-félsziget birtokáért folytatott vitába viszont bekapcsolódott Kína képviselője is, aki, miután az antant nyomására Kína 1917-ben hadat üzent Németországnak, a győztesek oldalán ülhetett a konferencián. Kína hadüzenetében egyúttal felmondta Németország bérleti jogait és koncesszióit, így tagadta jogi alapját a japán foglalásnak. Kína az Egyesült Államokban talált támogatóra, amely amellett, hogy Angliától, Franciaországtól és Olaszországtól eltérően korábban nem ismerte el a japán foglalásokat, a nemzetek önrendelkezésének elvének is igyekezett érvényt szerezni. Japán azonban nem engedett az amerikai-kínai nyomásnak, és azzal fenyegetőzött, hogy ha nem ismerik el jogát a Santung-félszigeten, elhagyja a konferenciát, és nem lép be a Népszövetségbe sem. Wilson nem akarta, hogy egy nagyhatalom távolmaradása meghiúsítsa művét, a Népszövetség létrehozását, és megelégedve a szóbeli ígérettel, hogy Japán idővel kiüríti a félszigetet, elfogadta a követeléseket.

Világtörténelmi jelentőségű, hogy ajapán küldöttség elsőként vetette fel nemzetközi fórumon a faji diszkrimináció eltörlésének kérdését. Mivel mindez nehezítette volna az ázsiaiakkal szembeni bevándorlási kvóták felállítását, a japán javaslat elbukott az Egyesült Államok ellenállásán.

Japán megtartotta ugyan kínai szerzeményeit, de mivel sem Kína, sem pedig az Egyesült Államok nem írták alá a békeszerződést, a kérdést nem tekinthette lezártnak.

A washingtoni konferencia (1921)

Az Egyesült Államok az 1899-ben közzétett Hay-doktrína óta igyekezett elérni, hogy Kínával folytatott kereskedelmi kapcsolatait ne gátolja, hogy más hatalmak egyes övezetekben különleges jogokat szerezve kisajátítják a terület gazdaságát (nyitott kapuk elve). Japán első világháborús behatolása Kínába azonban éppen az amerikai szándékok ellen hatott. Míg Európa irányában ragaszkodott semlegességéhez, a távol-keleti és csendes-óceáni térség megnyugtató rendezése elemi gazdasági és politikai érdeke volt.

Nagy-Britannia 1902 óta szövetségben állt Japánnal, amely alapvetően az orosz távol-keleti terjeszkedést volt hivatott megfékezni. Az orosz forradalom után a szövetség értelmét veszítette. Így amikor 1921-ben felmerült a szövetség megújításának júliusban esedékes kérdése, az angol parlament az Egyesült Államok sugallatára úgy döntött, hogy nem kétoldalú, hanem Nagy-Britanniát, az Egyesült Államokat, Japánt és Kínát, valamint a térségben érdekelt többi hatalmat tömörítő, többoldalú konferencián kell a térség vitás kérdéseire megoldást találni.

A washingtoni konferencián kompromisszum eredményeként az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Japán, Franciaország és Olaszország képviselői aláírták az öthatalmi egyezményt, amiben garantálták a csendes-óceáni katonai status quo fenntartását, és az aláíró országok sorhajóflottájának arányait 10:10:6:3,5:3,5-ben állapították meg. A csatahajók és repülőgép-anyahajók bruttó regisztertonna térfogatait maximálták, de a nehézcirkálóknál kisebb hajókról nem rendelkeztek. Japán az egyezménnyel elérte, hogy Amerika ne építhessen ki támaszpontot Guam szigetén és a Fülöp-szigeteken.

Az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Japán és Franciaország négyhatalmi szerződésben vállaltak kötelezettséget, hogy tiszteletben tartják egymás csendes-óceáni birtokait. A szerződés kimondta, hogy életbelépésének napján érvényét veszíti az angol-japán szövetség.

A kilenchatalmi szerződésben az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Japán, Franciaország, Olaszország, Hollandia, Belgium, Portugália és Kína képviselői ígéretet tettek, hogy tiszteletben tartják Kína területi integritását és elfogadják a nyitott kapuk elvét. A szerződés nem említette az ópiumháború óta érvényben lévő egyenlőtlen szerződéseket. Azok revízióját ugyan követelte a kínai küldött, de ez már nem illett bele a vezető hatalmak Kína-politikájába.

A szerződések értelmében Japán leszerelt 5 csatahajót, 7 nehézcirkálót és 2 repülő- gép-anyahajót, a szárazföldi hadsereg létszámát 60 ezer fővel és 13 ezer lóval csökken-

tette. 1922 októberében visszahívta utolsó egységeit is Szibériából, és kínai-japán kü- lönmegállapodás született arról, hogy kivonja csapatait a Santung-félszigetről.

Japán számára az első világháború lehetőséget biztosított arra, hogy befolyási övezetét tovább bővítse. De csak átmenetileg. A háború utáni rendezés során Tokiónak rá kellett döbbennie, hogy hiába biztosította helyét a világ öt vezető hatalma között, korlátlan terjeszkedésének gátat szab a csendes-óceáni térségben mind dominánsabb Egyesült Államok.

ASzeijúkai-kormány

A korabeli japán politikai rendszer sajátos változata volt az Európában is ismert, alkotmánnyal rendelkező, de inkább abszolutisztikus monarchiáknak és a látszat-parlamentáris rendszereknek. Japán esetében azonban szakadék tátongott a császár alkotmányban is rögzített korlátlan politikai-katonai főhatalma és a politikai véleménynyilvánítástól tartózkodó, a napi politikai eseményektől való távolságtartó gyakorlata között. A politikai küzdelmek szereplői arra hivatkoztak, hogy amit képviselnek, az a császár akarata, ami egyben a japán nemzeti érdeket is jelenti. Ily módon mindig az vált a császár akaratává, amit a legerősebb politikai csoport hangoztatott. A Meidzsi-restaurációt követően a Vének Tanácsa (Genró Tanács) és a Titkos Tanács voltak a császár közvetlen politikai tanácsadó testületei (azaz a tényleges döntéshozók), de később az erősödő ipari-gazdasági köröket képviselő polgári pártok ragadták magukhoz a kezdeményezést.

Az 1917-es parlamenti választásokon a kis- és nagypolgárság támogatását élvező mérsékelt polgári erő, Szeijúkai Párt abszolút győzelmet aratott. Így 1918-ban Hara Takasi, az első nem arisztokrata miniszterelnök alakíthatott kormányt. A kormány tagjai három kivételével a Szeijúkaihoz tartoztak. A polgári kormány – miközben igyekezett kielégíteni a császár környezetében nagy befolyással bíró, a Meidzsi-restauráció során meghatározó szerepet játszó tartományi politikusok (hanbacu) és a hadsereg igényeit – hozzálátott mérsékelt reformprogramja végrehajtásához. A választójogi törvény reformját követelő megmozdulások és tömegdemonstrációk 1920-ban tetőztek, aminek nyomására a Hara-kormány leszállította a vagyoni cenzus mértékét és a szavazópolgárok körét az évi 3 jen adót fizető férfiakra bővítette. Az új törvény következtében a választópolgárok száma megduplázódott. Hara nagy figyelmet fordított a vidék fejlesztésére, mivel az újonnan szavazati jogot szerzett lakosság nagy része parasztgazdákból tevődött ki. Célkitűzései között utak, vasutak építése, a telefon- és távirathálózat bővítése és a vidéki ipar fejlesztése szerepelt. Számításai helyesnek bizonyultak, mivel az 1921. évi választásokat követően a Szeijúkai tovább növelte túlsúlyát a képviselőházban. Hara kísérletet tett a gyarmatok polgári kormányzásának bevezetésére is, de csak részleges sikert ért el. Jogilag ugyan lehetővé vált, hogy Korea és Tajvan főkormányzója polgári politikus legyen, de a valóságban a hadsereg e két posztot soha nem engedte ki a kezéből.

Az 1920-as évek elejére Japán külpolitikai aktivitása megtorpant, ami a hadsereg befolyásának csökkenésével járt. A nagy tekintélynek örvendő hanbacu politikusok közül már alig élt néhány, és a korszak szimbólumát, Meidzsi császárt már 1912-ben eltemették. Fia, Taisó császár (Josihito, 1912-1926) nem tudott karizmatikus apja nyomdokába lépni. (A valóságban már 1921-től Hirohito herceg, a későbbi Sóva császár gyakorolta az uralkodói jogokat.) Az erősödő burzsoázia átvette a politikai irányítást, és ajogaiktól megfosztott tömegek is egyre határozottabban hallatták hangjukat. Az európai abszolutisztikus monarchiák bukása, az oroszországi események, és a demokratikus eszmék világméretű előretörése hatással volt Japánra is. A felkelő nap országában új korszak vette kezdetét.

3.3.2. A liberális húszas évek (Taisó-demokrácia)

A japán társadalom ébredése

Japán történelmi fejlődése nem adott teret az individualizmusnak, az egyének és társadalmi osztályok szabadságeszménye kifejlődésének. Az egyén csak a működő közösség alkotóelemeként szerepelt a társadalmi tudatban. A Meidzsi- restaurációt követően a japánok megismerkedtek a nyugati filozófiákkal, de a fogalmak

értelmezése nem ment könnyen. A szabadság stb. eszményét nehéz volt beleilleszteni a hagyományos japán gondolkodásba. A jogaiktól megfosztott társadalmi rétegek mozgalma számottevő terebélyesedéséhez fél évszázadra volt szükség.

A japán demokratikus gondolkodás kialakulásában nagy szerepet játszott Josino Szakuzó, a Tokió Egyetem professzora, aki írásaiban és előadásaiban új eszméket hirdetett. „Az állam legfontosabb feladata az, hogy elősegítse az egyének képességeinek szabad kibontakozását" – írta. Ez szöges ellentétben állt a hagyományos közösségi szemléleten alapuló hivatalos ideológiával. Josino gondolatai az 1910-es évek végére széles körben ismertté váltak.

A korábban többnyire ösztönös munkás- és parasztmegmozdulások is egyre szervezettebb formát öltöttek. A szocialista eszmék már széles tömegek körében fejtették ki hatásukat. 1920-ban Japán Szocialisták Egyesülete néven új szocialista párt jött létre, 1921-ben pedig megalakult a munkásszakszervezeteket tömörítőJapán Munkásszövetség. 1922-ben egy szűk értelmiségi csoport létrehozta a Japán Kommunista Pártot (a JKP nem csak a hatóságok zaklatásai miatt nem válhatott tömegpárttá, Japánban nem számíthatott tömegbázisra a császárság intézményét tagadó eretnek mozgalom). A munkásmegmozdulások aktivistái csak teljes illegalitásban, vagy a legalitás mezsgyéjén szervezkedhettek.

A mezőgazdaságban dolgozók 70 százaléka nem rendelkezett saját földbirtokkal, s bérleti rendszerben művelte a földet. A bérleti feltételek szigorúak voltak, ami ellen széles körű mozgalom bontakozott ki. E mozgalmakat fogta össze országos méretekben az 1922-ben megalakult Mezőgazdasági Dolgozók Szakszervezete, amelynek 1923-ban már 26 ezer tagja volt.

Japánban a koreaiak 1910-ben kezdődő tömeges beáramlását megelőzően nem léteztek etnikai kisebbségek, de a társadalom kitermelte azt a csoportot, amelyet kizárhatott soraiból. Az ókor óta létezett a buddhizmus által tiltott foglalkozásokat (mészárosok, bőrdíszművesek) végzők rétege, akik a társadalomtól elszigetelve éltek; velük mindennemű érintkezés tilos volt. A tilalmakat 1871-ben ugyan eltörölték, de erről a társadalom nem vett tudomást: továbbra is visszautasított minden érintkezést e csoport tagjaival. Ha valakiről kiderült, hogy innét származik, bezáródott előtte a társadalmi felemelkedés kapuja.

1922-ben megalakult az országszerte 6000 közösségben élő 3 millió „kitaszított" jogaiért küzdő Egyenlősítők Társasága. Nehéz feladatot vállaltak magukra, hiszen nem törvényekkel, hanem mélyen beleivódott előítéletekkel vették fel a harcot.

A társadalom felét alkotó nők is a teljes politikai jogfosztottság állapotában voltak. Az állambiztonsági törvény rendelkezett arról, hogy nők nem fejthetnek ki politikai tevékenységet. 1920-ban Hiracuka Raicsó asszony létrehozta az Új Nőszövetség nevű szervezetet, amely a nők politikai jogainak elismertetését tűzte zászlajára. A mozgalom sikerét jelentette, hogy 1922-től megjelenhettek politikai gyűléseken, de felszólalniuk továbbra sem volt szabad.

Az időszakban a jobboldali radikalizmus is felütötte a fejét. Az egyetemeken egy időben alakultak a baloldali és a szélsőjobboldali radikális diákcsoportok, s közöttük az összeütközések mindennapossá váltak. 1919-ben Kita Ikki és Ókava Súmei vezetésével megalakult a Júzonsa nevű szervezet, amely a „nemzet megmentését" tekintette küldetésének. Ezt a császár vezette katonai kormányzással, a parlament szétkergetésével, az alkotmány eltörlésével, a politikai pártok feloszlatásával kívánták elérni. Antikapitalista, archaizáló jelszavaik mellett hirdették az ázsiai népek „felszabadításának" szükségességét is. Nézeteik nagy támogatottságot élveztek a hadsereg köreiben. A mozgalom azonnal megkezdte akcióit, és módszereik önmagukért beszélnek: 1921. szeptemberben Jaszuda Zendzsiró, novemberben pedig Hara Takasi miniszterelnök esett áldozatul jobboldali radikális fiatalok merényletének. Megszületett a japán fasiszta mozgalom.

Az általános választójogi törvény és az államvédelmi törvény megszigorítása

Az 1920-as évek elején egymást váltogató polgári kormányoknak válasz kellett adniuk a politikai öntudatra ébredőjogfosztott rétegek követeléseire. A szélsőjobboldali mozgalmak kivételével az általános választójogi törvény követelése mindegyik mozgalom zászlaján szerepelt. A politikai vezetés hajlott ennek teljesítésére, de úgy, hogy a baloldali pártok ne jussanak be a törvényhozásba.

1923. szeptember 1-jén hatalmas földrengés rázta meg Tokiót. Pillanatok alatt 143 ezer ember lelte halálát, és 700 ezer lakóház vált a földdel egyenlővé.

A fából épült lakóházak nagy többsége tűzvész következtében pusztult el. A természeti csapás pánikot, majd tömeghisztériát váltott ki. A lakosság körében elterjedt a hír, hogy a koreaiak és a kommunisták gyújtogatnak a

városban. A feltüzelt tömeg a rendőrség támogatásával több mint hatezer koreait és munkásmozgalmi vezetőt lincselt meg. A rendőrség letartóztatta a baloldali politikusokat, és a JKP 1924-ben működésének ellehetetlenedésére hivatkozva feloszlatta magát.

A katasztrófa okán a kormányzat megkezdte ugyan a baloldal visszaszorítását, de az érvényben lévő állambiztonsági törvény nem nyújtott elegendő biztosítékot arra, hogy meghozhassa az általános választójog bevezetéséről szóló törvényt. Végül 1925 márciusában a parlament mindkét háza döntést hozott az általános választójog és az új, megszigorított állambiztonsági törvény egyidejű érvénybe léptetéséről. Az új országos és helyhatósági választási törvény eltörölte a vagyoni cenzust, a választójog a 25 év feletti férfilakosság egészére kiterjedt. Az állambiztonsági törvény értelmében viszont minden szervezkedés büntetendő cselekmény lett, amely nem ismeri el a meglévő állami kereteket és a magántulajdont.

A választójog kiterjesztése nem változtatta meg a belpolitikai erőviszonyokat. A parlamentben továbbra is a polgári pártok osztották fel a képviselői helyeket, és a Genró Tanács javaslatára a császár a legnagyobb politikai párt egyik képviselőjét kérte fel a kormányalapításra. A parlamentarizmus építménye azonban nagyon gyenge lábakon állt. A katonaság pedig, amely mint állam az államban a maga útját járta, egyelőre hallgatott.

Japán külpolitikája az 1920-as években

A washingtoni konferencia megálljt parancsolt a féktelen japán expanziónak.

Tokió a világméretű enyhülés légkörében nem érezte szükségét, hogy az 1920-as évekre megszilárdult távol-keleti és csendes-óceáni nemzetközi rend kereteit feszegesse.

Az európai ügyekben teljesen érdektelen Japán számára a legsúlyosabb problémát a kínai forradalom, és a kibontakozó polgárháború jelentette. Az első jelentős japánellenes megmozdulás 1923-ban tört ki, amikor lejárt Talien és Port Arthur 25 éves bérlete, és a kínai lakosság követelte a városok kiürítését. A japánok nem hagyták el a területet, amire a nép a japán áruk bojkottjával válaszolt. Mivel Japán exportjának 20 százaléka irányult Kínába, a bojkottmozgalom nagy veszteséget jelentett.

Sidehara Kidzsúró külügyminiszter (1924-1927, 1929-1931) nevéhez fűződik az az irányzat, amely – Japán esetében rendhagyó módon – nem a terjeszkedésben látta az első számú külpolitikai célt, hanem a stabilitás megőrzésében.

1925-ben új lendületet vett a kínai forradalom. Japán az angol és amerikai megtorló akciókból a lehető legkisebb mértékben vette ki részét. Sőt, mikor 1927 januárjában Nagy-Britannia felkérte ajapán kormányt, hogy közösen gondoskodjanak a sanghaji külföldi kolónia és érdekeltségek biztonságáról, Sidehara visszautasította a kérést. Szerinte az agresszív fellépés csak tovább növeli a Kuomintang, a nemzeti erők táborát, ez pedig veszélyeztetheti Japán érdekeltségeit. Inkább a japánbarát kormányok és tartományi katonai vezetők hatalmának megszilárdulását igyekezett elősegíteni. A pekingi Tuan-kormány mellett a mandzsúriai katonai vezető, Csang Co-lin is japán támogatásban részesült. Sideharát viszont a hadsereg körei támadták.

1927. áprilisban Tanaka Giicsi alakított kormányt, aki megváltoztatta Japán külpolitikai orientációját is, mivel a külügyi tárcát is irányította. A Szeijúkai elnöke, korábban pedig a szárazföldi haderők minisztere, katonatiszt volt, ami rányomta bélyegét külpolitikai módszereire is. Már májusban utasította a Port Arthurban állomásozó Kvantunghadsereg egységeit, hogy vonuljon be a Santung-félszigetre az ott élő japánok védelmére hivatkozva.

1927. június végén a hadsereg vezetőinek bevonásával kidolgozták a Kínával szemben követendő politika fő irányát. Lefektették, hogy Kínában minden eszközzel meg kell oltalmazni az ott élő japánokat és javaikat. Mivel Mandzsúria és Belső-Mongólia biztonságát a helyi Csang-adminisztráció nem tudja szavatolni, s képtelen ellenállni az északra terjedő forradalmi hullámnak, a területet le kell választani Kínáról és japán felügyelet alá kell helyezni.

Mandzsúria Kínáról történő leválasztásának gondolata nem volt új keletű. Ám 1927-ben aktualitást adott neki a japánellenes nemzeti erők (Kuomintang) közeledése e területhez és a gazdasági érdekek is. Japán külföldi befektetéseinek és gépexportjának több mint fele Mandzsúriába irányult, és nagy mennyiségű szenet, vasércet, babféléket és étolajat importált onnan. A vasútvonalakon, a japán érdekeltségű üzemekben, bányákban, bankokban nagy számban dolgoztak japánok.

A Tanaka-kormány azonnal hozzálátott programja megvalósításához. 1928 áprilisában újabb erőket vezényelt a Santung-félszigetre, és Csinanban összeütközött a tüntető tömeggel. Az esetnek ötezer halálos áldozata volt. Mandzsúriával kapcsolatban bizonytalankodott a politikai vezetés, de a Kvantung-hadseregnek nem voltak

fenntartásai. Június 4-én felrobbantották azt a vasúti szerelvényt, amelyen Csang Mukden felé utazott. Az eredmény azonban éppen az ellenkezője lett annak, amint amit a türelmetlen katonák vártak: Csang Co-lin fia, Csang Hszüe-liang átállt a Kuomintang oldalára, és megszilárdította hatalmát Kína északkeleti tartományaiban, ami gyengítette Japán pozícióit a térségben. A balul sikerült merénylet Tanaka politikai pályafutásának a végét is jelentette.

Tanaka bukását követően ismét Sidehara vette át a külügyek irányítását. Ezúttal már sokkal nehezebb dolga volt, Kínában megalakult az egységes Kuomintang-kormány, és megszűnt a lehetőség, hogy japánbarát erők tolják Tokió szekerét. A hadsereg pedig egyre zajosabban követelte a határozott fellépést. Északkelet-Kínában ekkor 230 ezer japán élt. Ok a Kvantung-hadsereggel a hátuk mögött kizártnak tartották, hogy a nacionalista Kínával szemben a diplomácia eszközei elégségesek védelmükre.

Sidehara még elérte, hogy Japán 1930 februárjában megállapodjon az EgyesültÁlla-

mokkal és Nagy-Britanniával a londoni tengeri fegyverzetkorlátozási konferencián. Ez azonban a szerződést aláíró miniszterelnök, Hamagucsi Oszacsi életébe került. A haditengerészet vezetése jogi hiányosságokra hivatkozva perbe fogta a kormányt, amiből valahogy még ki tudott keveredni. A kormányfő azonban 1930. november 14-én egy szélsőjobboldali aktivista merényletének áldozata lett.

A gazdasági világválság hullámai 1930 márciusában érték el ajapán szigeteket, ez pedig sehol sem a megbékélést hirdető politikusoknak kedvezett.

3.3.3. Militarizálódás és expanzió az 1930-as években

A gazdasági válság és következményei

A világgazdasági válság Japánt is alapjaiban rázta meg. A selyem ára 1930-ban az 1929-es ár egyharmadára, a rizsé és a pamutfonalé kétharmadára zuhant. Az Amerikába irányuló selyemexport 1931-ben az 1929-es mennyiség 20 százalékát sem tette ki. A nagyarányú elbocsátások következtében a városi munkanél- . küliek száma 3 millió fő volt. 1930 áprilisában 35 ezer fonónő, és a Tokiói Közlekedési Vállalat 13 ezer dolgozója tiltakozott munkabeszüntetéssel a fizetéscsökkentés ellen.

A városokból tízezerszámra áramlottak vissza falvaikba az elbocsátottak, növelve a falusi népesség megélhetési gondjait. 1931-ben több ezerszer tagadták meg a parasztok a bérleti jog fejében követelt rizsmennyiség beszolgáltatását a földbirtokosnak. A válság a kisbirtokos parasztgazdákat és a városi kispolgárságot, kereskedőket, iparosokat egyaránt sújtotta. A katasztrofális helyzetből a társadalom egésze kereste a kiutat. A leggyorsabban azonban a hadsereg lépett.

A mandzsúriai incidens és Mandzsukuo megalakulása

Hamagucsi miniszterelnök halálát követően a szárazföldi hadsereg tisztjeinek egy csoportja a katonai kormányzat érdekében azonnal puccsot készített elő (1931. március), ami a hadsereg vezetésének bizonytalankodása miatt kudarccal végződött. Felelősségre vonás azonban nem történt. Vakacuki Reidzsiró vezetésével polgári kormány alakult, de a kezdeményezés a hadsereg kezébe került.

A katonák akcióterve már készen állt: Mandzsúria bekebelezése lehetőséget teremt a Szovjetunió elleni háború előkészítésére és megtöri a japánellenes kínai erőket. Az össz-nemzeti lelkesedést kiváltó sikeres akció nyomán a hadsereg tovább növelheti befolyását az államapparátusban, s a pacifista politikusok hitelüket veszítik. A terv a Kvantung-hadseregnek szánta a főszerepet. 1931. szeptember 18-án este 10 óra után Mukden közelében a Kvantung-hadsereg egysége provokatív bombarobbantást hajtott végre a dél-mandzsúriai vasútvonalon. Másnap a japán csapatok megszállták a vasút mentén fekvő városokat (Csangcsun,Jingkou stb.), 20-án bevonultak Csilinbe, és 21-én a Koreában állomásozó japán egységek átkeltek a Jalu folyón. 1932 januárjára egész Mandzsúria japán megszállás alá került. A katonai akciók a vasút, a japán érdekeltségek, és a lakosság védelmére való hivatkozással történtek. 1931 novemberében japán ügynökök tiencsini házi őrizetéből Port Arthurba szöktették Pu Jit, az utolsó mandzsu Csing császárt.

Mivel a mandzsúriai események a Washingtonban megszületett távol-keleti nemzetközi rend elleni fellépést jelentették, az Egyesült Államok és a Népszövetség sem hagyhatta szó nélkül. Kína nemzeti kormánya már szeptember 21-én tiltakozott a Népszövetségnél, a következő napon Stimson amerikai külügyi államtitkár pedig kijelentette, hogy a man- dzsúriai eseményekkel kapcsolatos minden felelősség Japánt terheli. 24-én a Nemzetek

Szövetsége 21:1 arányban megszavazta a határozatot, amelyben felszólítják Japánt, vonja ki csapatai az érintett területekről. 1932. január 7-én Stimson tájékoztatta Japánt és Kínát, hogy az Egyesült Államok kormánya semmilyen erőszakkal végrehajtott változtatást nem ismer el a térségben (Stimson-doktrína).

Ajapán hadvezetés és a nyomában kullogó kormány az ügyet az önálló mandzsu állam létrehozásával kívánta rendezni. A világ közvéleményének elterelése végett 1932januárjában Sanghajban provokációt hajtott végre, amely fegyveres összecsapássá terebélyesedett a kínai reguláris csapatokkal. A sanghaji csatározások csak márciusra csitultak el, és ez idő alatt megszületett az 1200 ezer km^2 területű, 34 millió lakosú Mandzsukuo japán bábállam (1932. március 1.). PuJi, mint az államalakulat régense (1934-től császára) minden japán követelést elfogadott: az ország védelmét és biztonságát Japán szavatolja, a Kvantung-hadsereg igénybe vehet minden olyan létesítményt, amelynek szükségét látja (vasút, repülőtér, utak stb.), s az állami adminisztráció minden szintjén alkalmaz japán tanácsadókat. Az ország tényleges ura a Kvantung-hadsereg főparancsnoka volt.

A mandzsu-kínai lakosság fegyveres ellenállással válaszolt a japán behatolásra. 1932-ben 36 ezer fő harcolt részben Csang egységeiben, részben partizánalakulatokban. A partizánok között nagy számban voltak koreaiak (pl. Kim Ir-szen), s a kommunista eszmék is egyre ismertebbekké váltak köreikben. A hatóságok a kíméletlen megtorlások mellett japán parasztok betelepítésével próbálták biztosítani társadalmi bázisukat. Mandzsúriát deklaráltan japán élettérnek tekintették, és 1932-ben megkezdődtek a központilag szervezett telepítések. Tokió 1936-ban tervet dolgozott ki arról, hogy húsz év leforgása alatt egymillió családot (ötmillió főt) telepít Mandzsúriába.

A Népszövetség nemzetközi vizsgálóbizottságot kért fel, hogy készítsen jelentést a tényleges állapotokról. A Lytton-bizottság angol, amerikai, francia, német és olasz tagjai 1932. március és július között beutazták Észak-Kínát és Mandzsúriát, és októberben tették közzé jelentésüket. A jelentés leszögezte, hogy Mandzsúriában japán agresszió történt, de elismerte Japán különleges jogát a térségben. Mandzsukuo nemzetközi felügyeletét javasolta, ahol a vezető szerep Japánt illetné meg. 1933. február 24-én a Lytton-jelentés alapján a Népszövetség közgyűlése határozott Mandzsukuo el nem ismeréséről. Válaszul Japán márciusban bejelentette kilépését a Nemzetek Szövetségéből.

A Szovjetunió az események során a teljes semlegesség álláspontjára helyezkedett, sőt tapasztalva, hogy a Mandzsúrián áthúzódó, kínai-szovjet közös kezelésben lévő észak- mandzsúriai (régi nevén kelet-kínai) vasút okán fennáll a veszélye a japán-szovjet katonai konfrontációnak, felajánlotta megvételre a vasutat, amely 1935-ben japán „közvetítéssel” 140 millió jen vételárért Mandzsukuo birtokába került.

A hadsereg térnyerése a hatalomban

A mandzsúriai incidens kirobbanása idején több síkon feszültek egymásnak a politikai erőcsoportosulások. Az első vetület a hadsereg és a polgári kormányzat szembenállása volt; a második a szárazföldi hadsereg és a haditengerészet rivalizálása; a harmadik pedig a szárazföldi hadseregen belül, a hatalom átvételének módjáról eltérő elképzelésekkel rendelkező csoportok ellenségeskedése volt. A hadsereg és a polgári kormányzat közötti hatalmi harc nyilvánvaló oka, hogy a burzsoázia ragaszkodott megszerzett hatalmához, és nem adta hozzájárulását a hadsereg mérhetetlen expanziós politikájához, amely egyben a belpolitikai pluralizmus felszámolását is feltételezte. A szárazföldi hadsereg és a haditengerészet az expanzió irányát látta eltérően: a tengeri terjeszkedés az admiralitás politikai befolyásának növekedésével járt volna. A szárazföldi hadseregen belül az ún. Tószei-csoport a meglévő állami keretek fenntartását,a hatalomba való folyamatos behatolást tartotta célravezetőnek. Szerintük csak a hadsereg további fejlesztését követően kerülhet sor a szovjet-vagy Amerika-ellenes háborúra. Ezzel szemben az ún. Kódó-csoport a fasisztoid szervezetek és a radikális fiatal tisztek által végrehajtandó katonai puccsot tekintették a hatalomátvétel megfelelő módszerének; ezt követné az azonnali háború a Szovjetunió ellen.

A mandzsúriai incidenssel kész tények elé állított kormány nem tudott úrrá lenni a helyzeten. Sidehara külügyminiszter nem volt hajlandó a Kvantung-hadsereg külpolitikai irányvonalához nevét adni, s ez a Vakacuki-kormány bukásához vezetett. A császár 1931 novemberében Inukai Cujosi személyében még polgári politikust kért fel a kormányalakításra, de a szárazföldi haderők minisztere Araki Szadao lett. A hadsereg radikálisai növelték befolyásukat a kormányon belül, de a Kódó-csoportnak ez még mindig kevés volt. Úgy gondolták, eljött az ideje annak, hogy sikerre vigyék „forradalmukat”.

A mozgalom első lépésben terrorakciókkal és merényletekkel kívánta megfélemlíteni a polgári politikusokat és a nagytőke képviselőit. Ennek keretében lett halálos merénylet áldozata Inoue Dzsunnoszuke, volt pénzügyminiszter (1932. január) és Dan Takuma, a Micui zaibacu feje (március). Mindkét merényletet a Vérszerződés nevű fasiszta szervezet tagjai hajtották végre.

A második lépés már a katonaság bevonásával történne, amely során megtörténik a tényleges hatalomátvétel. A terv szerint a fiatal tisztekből álló fegyveres csoportok megszállnák a miniszterelnöki és a belügyminiszteri rezidenciát, a rendőr-főkapitányságot, a Szeijúkai központját és a Mitsubishi Bankot. A puccsra 1932. május 15-én került sor. Az egyik csoport behatolt Inukai rezidenciájára és megölte a miniszterelnököt, a többi csoport is megtámadta a kijelölt épületeket, de a nagy erőkkel helyszínre érkező államvédelmi rendőrség előtt megadták magukat.

A puccskísérlet nem egészen egy óra leforgása alatt kudarccal végződött, de a hadsereg politikai tőkét kovácsolt belőle. Araki és köre nyomásának hatására a Genró Tanács Szaitó Makoto nyugalmazott tengernagyot, volt koreai főkormányzót jelölte a miniszterelnöki posztra. A kormányban mindössze két polgári politikus kapott helyet.

A fasizálódás folyamata az 1930-as években

A mandzsúriai incidens és a május 15-ei puccskísérlet következtében a militaristák nemcsak a hatalmon belül növelték befolyásukat, hanem nézeteik a társadalom különböző rétegeiben is egyre népszerűbbekké váltak. A radikális fiatal tisztek és szélsőjobboldali aktivisták által hirdetett kapitalizmus-, individualizmus- és demokráciaellenes jelszavak elsősorban a köztisztviselőik és a falusi lakosság körében találtak meghallgatásra. A hivatalnokréteg köreiben nagy népszerűségnek örvendett Hiranuma Kiicsiró, aki egyszerű bürokratából emelkedett a Titkos Tanács elnökhelyettesi posztjára. A hadsereg mindig számíthatott Hiranuma szélsőjobboldali szervezete, a Kokuhonsa támogatására. A parasztfiatalok radikális szervezetei mellett a városi munkásság egy része is csatlakozott a mozgalomhoz. 1931 szeptemberében a Szociáldemokrata Párt vezetősége üdvözölte a Kvantung-hadsereg akcióját, és 1931 májusában megalakult a Japán Nemzetiszocialista Párt.

Az ultranacionalista radikális militaristák előretörésének legfőbb akadályozói azok a vezető polgári politikusok voltak, akik az 1930-as évek elejére feljutottak a politikusi ranglétra legmagasabb fokaira, és nagy befolyással rendelkeztek a császár közvetlen környezetében. Közülük az igazi „szürke eminenciás” Szaiondzsi volt, akinek jogában állt javaslatot tenni a császárnak az új kormányfő személyére

Az 1932 után egymást váltó kormányok a katonaság követeléseit igyekeztek teljesíteni, de a Külügyminisztérium nem volt hajlandó úgy gondolkodni, mint a hadsereg. Ez leginkább a Kínával szembeni politikai irányvonalban mutatkozott meg. Japán ugyan 1934 decemberében bejelentette, hogy nem tekinti érvényesnek magára nézve az öthatalmi egyezmény határozatait, és 1936januárjában elhagyta a londoni tengeri leszerelési konferenciát. Így szabad kezet szerzett az újrafegyverkezéshez, de Kínával szemben óvatosabbak voltak.

Ajapán külügyi vezetés úgy gondolta, hogy ha valamilyen formában rendeznék kapcsolataikat a Kuomintang-kormánnyal, elejét vehetnék az Egyesült Államokkal kibontakozó konfrontációnak. Ehhez azonban stabil hatalmi viszonyokra van szükség Kínában. 1934 folyamán közeledni kezdett egymáshoz a japán és a kínai kormány, megállapodtak a Mukden-Peking-vasútvonal üzembe helyezéséről, arról, hogy Kína elfogadja a mandzsúriai bélyeget. Hirota Kóki külügyminiszter pedig kijelentette, hogy amíg ő irányítja Japán külügyeit, addig nem kerülhet sor háborúra a két ország között.

A hadsereg ezzel szemben meg volt győződve arról, hogy a Kuomintang-erők az ország egyesítése esetén az Egyesült Államok és Anglia támogatásával szembefordulnak Japánnal. Erre az esetre csak úgy lehet felkészülni, ha Kína Mandzsúriával szomszédos tartományait leválasztják az országról, és ott is japán bábkormányokat hoznak létre. A Santungban állomásozó japán egységek sorozatosan hajtották végre provokációikat a kínai lakosság és a rendfenntartó erők ellen.

A nyugati hatalmak kereskedelempolitikája a hadsereget látszott igazolni. Anglia és Hollandia protekcionista gazdaságpolitikával egymás után zárta el Japán kereskedelmi lehetőségét tengeren túli birtokain (1933-tól Indiában a japán áruk behozatali vámját 75 százalékban határozták meg). Nehézségekbe ütközött a fegyverkezéshez szükséges nyersanyagok beszerzése is. Ráadásul az angol-amerikai közreműködéssel lebonyolított kínai pénzreform támogatta a központi kormányzat kiépítését, s lehetőséget teremtett Japán kiszorítására a kínai piacról.

A kormány és a hadsereg között nem csupán a külpolitikai irányvonal eltérései okoztak feszültséget. A költségvetés most is képtelen volt kielégíteni a hadsereg mérhetetlen igényeit. Takahasi pénzügyminiszter 1935-ben kénytelen volt erősen megnyirbálni a hadseregfejlesztés összegét.

Az 1936. februári általános választásokon súlyos vereséget szenvedtek a militaristákat támogató politikusok, és a polgári pártok képviselői jelentősen növelték képviseletüket a parlamentben. Az amúgy is elégedetlen Kódó-csoport számára ez olaj volt a tűzre.

1936. február 26-án újabb fegyveres puccs robbant ki Tokióban. Az 1400 fős, fiatal katonatisztekből álló szakaszok a négy évvel korábbi puccshoz hasonlóan vezető politikusok rezidenciáit rohanták le, és halálra sebezték Takahasi pénzügyminisztert és Szaitó belügyminisztert. Okada miniszterelnök egy félreértésnek köszönhette életét: helyette sógorát ölték meg. Az egységek a miniszterelnöki rezidencia mellett megszállták a hadügyminisztérium, a vezérkar és a parlament épületeit, és kiáltványt tettek közzé, amelyben „forradalmi változásokat", „a Sóva-restaurációt", azaz tiszta katonai kormányzást követeltek.

A szárazföldi hadsereg vezetésén az első pillanatban zűrzavar lett úrrá. A fiatalok kiáltványa közel állt szívükhöz, de miután Sóva császárt dühroham fogta el és a haditengerészet is ellenezte az együttműködést az egyenruhás terroristákkal, 28-án elrendelték a puccs leverését. A következő napra helyreállt a rend.

A letartóztatott lázadókat a legsúlyosabban megbüntették (17 főt halálra ítéltek), de akciójuk nem maradt eredménytelen. A Kódó-csoportot ugyan felszámolták, de a Tószei-csoport vezető politikusai a korábbinál lényegesen nagyobb befolyásra tettek szert. Az új kormány a hadsereg kívánsága szerint állt fel, Hiranuma pedig a Titkos Tanács elnöke lett.

1936júniusában a hadsereg újból benyújtotta igényét a fegyverkezés pénzügyi fedezetére, amit ezúttal vita nélkül meg is kapott. A szárazföldi hadsereg a 17 hadtestet 50-re kívánta növelni; a haditengerészet a 9 csatahajó mellé újabb 3-at, és a 4 repülőgép-anyahajó mellé 8-at tervezett építtetni. Augusztus 7-én a kormány rögzítette külpolitikai elveit: Japán célja, hogy „miközben megveti lábát a kelet-ázsiai szárazföldön, kiterjessze hatalmát a déli tengerekre is". Először fogalmazták meg hivatalosan a „nagy kelet-ázsiai övezet" japán hegemóniájának igénye. Növelték a Tiencsinben állomásozó japán csapatok létszámát, amelyek a kínai katonaság előtt masíroztak fel s alá Tiencsin és Peking között.

3.3.4. Japán a második világháborúban

Konoe Fumimaro színre lépése

1937 februárjában Hajasi Szendzsúró alakított kormányt, aki néhány hónapos működése alatt a parlament és a politikai pártok teljes mettő'zésével a katonák igényeinek kielégítésén munkálkodott. Feloszlatta a tiltakozó parlamentet is. A császár környezete számára világossá vált, hogy a kiéleződött nemzetközi helyzetben nem engedhető meg a politikai vezetés ilyen mérvű megosztottsága. Olyan kormányra van szükség, amely a nemzeti összefogást, a nemzet egységét és közös akaratát képviseli. Ennek kijelölésére csak maga a császár volt képes: Sóva császár, a Genró Tanács és a Titkos Tanács ajánlása nélkül 1937 júniusában közvetlen rokonát, Konoe Fumimarót jelölte ki kormányfőnek.

Konoe személye elfogadhatónak tűnt a Szaiondzsi köré tömörült polgári erők számára (politikai pályafutását a versailles-i konferencián részt vevő japán delegáció tagjaként kezdte, és hosszú ideig a felsőház elnökeként a parlamentarizmus híve volt), s a hadsereg sem tiltakozott ellene, hiszen a mandzsúriai incidens alkalmával támogatta a Kvantung-hadsereget. Többször kifejtette, hogy „igazi békén" szeretne munkálkodni, ami nem azonos a „status quo egyszerű fenntartásával".

Ajapán-kínai háború kirobbanása

1937. július 7-én éjjel egy Peking közelében gyakorlatozó japán szakasz összetűzött a kínai helyőrséggel (Marco Polo hídi incidens). Az incidens elsimításának kísérlete ellenére a japán kormány úgy szeretett volna kikeveredni az ügyből, hogy jelentősen növeli befolyását az északkeleti tartományokban. Az 1937 első felében Kuomintang és a kommunisták között megszületett megállapodás után Csang Kaj-sek elég erősnek érezte magát ahhoz, hogy nemet mondjon a kihívó követelésekre. Háromhetes meddő egyezkedést követően július 28-án, az időközben Mandzsúriából, Koreából és Japánból helyszínre érkező japán erők megkezdték az offenzívát.

Az agresszió hírére Sanghajban magasra szökött a japánellenesség amúgy sem alacsony lángja. Miután egy japán tiszt merénylet áldozata lett, augusztusban a japán hadsereg megindította a Sanghaj elleni támadást is.

1937 végére a japán haderők megszállták Kína északi és keleti stratégiai pontjait, és decemberben Nankingig nyomultak előre. A város bevétele után Japán tájékoztatta békefeltételeiről a Csungkingban meghúzódó Kuomintang-kormányt (Mandzsukuo elismerése, Belső-Mongólia, Észak- és Közép-Kína demilitarizálása, japán-mandzsu-kínai szövetség létrehozása stb.). Ám Csang Kaj-sek kitartott a harc mellett. Japán 1938-

banfolytatta a hadműveleteket, októberben bevette Vuhant és a déli part legfontosabb kikötőjét, Kantont. 1938 végére 24 hadtest (kb. egymillió katona) állt harcban; az anyaországban mindössze egy hadtest maradt. Koreában egy, Mandzsúriában nyolc hadtest várt bevetésre (esetleges szovjetellenes háborúra tartalékolták őket). Japán majdnem teljes egészében kimerítette katonai lehetőségeit, a háború pedig kezdett egyre kilátás-talanabbá válni.

Az elhúzódó háború közepette Tokió új eszközhöz, a bomlasztáshoz nyúlt. A Kuo- mintang vezetésében Vang Csing-vej alelnök azon az állásponton volt, hogy a Japán elleni harc elsősorban a kommunisták erejét növeli. Ezért tanácsosnak tartotta megegyezni a megszállókkal, sőt közösen fellépni a Mao Ce-tung vezette Vörös Hadsereggel szemben. Konoe 1938. december elején kijelentette, hogy hajlandó megegyezni minden olyan erővel, amely elfogadja az „új kelet-ázsiai rendet”. Vang kapott az alkalmon, Hanoiba szökött, és felszólította kormányát, kezdjen béketárgyalásokat Japánnal. Tokióban meglepve értesültek arról, hogy a Kuomintang kizárta soraiból Vangot, és nincs szándékában kapitulálni. 1940 márciusában megalakult a Vang vezette nankingi kollabo- ráns kormány, amely nem gördített akadályt a japán követelések elé.

A nagyhatalmak és a japán-kínai háború

A nyugati hatalmak és a Népszövetség erőtlenül reagált a japán agresszióra. Noha Roosevelt elnök már 1937 októberében agresszornak minősítette Japánt, az izolacionista politika és az exportban érdekelt körök szankcióellenes álláspontja lehetetlenné tett bárminemű fellépést ellene. A Népszövetség sem ment tovább. Novemberi közgyűlésén ugyan megállapította, hogy a hadműveletek nincsenek arányban a konfliktust előidéző incidenssel, s felszólította a feleket a hadicselekmények felfüggesztésére. Közben a Kuomintang amerikai, angol és francia támogatással folytatta honvédő harcát. Emiatt Japán lezárta a szállítási útvonalakat, ami tovább növelte a feszültséget.

A német-japán közeledés az 1936. november 25-i antikomintern paktummal kezdődött, de Hitlerből nem váltott ki örömet a kínai háború kirobbanásának híre. Sőt azonnal utasította tokiói és nankingi nagyköveteit, kezdjék meg a békéltető tárgyalásokat a háborúzó felekkel. Hitlernek a japán haderőre szüksége lehetett a Szovjetunió, Anglia és Franciaország ellen, de Kína ellen semmi esetre sem.

A Szovjetunió álláspontja is egyértelmű volt, de határozottabb. Az antikomintern paktum és a kínai egységfront létrejötte (1937. február) ideológiailag is meghatározta hovatartozását, de a katonai viszonyok is egyértelműek voltak. A Szovjetunió 1936. márciusban teljes katonai ellenőrzése alá vonta Mongóliát, novemberben felmondta a japán-szovjet halászati egyezményt. Nagymértékben növelte haderejét a Távol-Keleten. 1937 augusztusában megállapodott a Kuomintang-kormánnyal, amelynek katonaipénzügyi támogatást nyújtott. Fegyveres összetűzésekre is sor került a japán-mandzsu csapatokkal (1937 májusában az Amur folyónál, 1938. júliusban a szovjet-mandzsu-ko- reai határnál lévő Haszan-tónál). Az 1939 májusában a mongol-mandzsu határnál lévő Halha folyónál kirobbant csatározás pedig meglepte a Kvantung-hadsereget. A vártnál sokkal nagyobb erőkkel felvonuló szovjet hadsereg egymás után mérte nagy erejű csapásait a „verhetetlen” Kvantung-sereg egységeire. A négy hónapos háborúskodásban a japán veszteségek elérték a 17 ezer főt.

A német-japán szerződés kudarca

1938 elején Berlin ajánlatot tett Tokiónak katonai szövetség megkötésére. Németország bejelentette, hogy elismeri Mandzsukuót s visszahívta diplomáciai testületét Kínából. Ennek fejében olyan katonai szövetséget kívánt Japánnal (és Olaszországgal) kötni, amely kötelezi arra, hogy háború esetében Németország mellé álljanak bármelyik hatalom ellenében. A szárazföldi hadsereg mindenben elfogadta a német ajánlatot. A haditengerészet és a külügyminisztérium – tartva a háborúba sodródástól Angliával és Franciaországgal, amelynek szerintük még nem jött el az ideje – a szerződést a Szovjetunióval szembeni kötelezettségvállalásra szerette volna korlátozni. Konoe miniszterelnököt megviselte a durva vita, ráadásul nem is volt képes dönteni a két álláspont között, végül 1939 januárjában lemondott. Utódja, Hiranuma sem tudott úrrá lenni helyzeten, és miután Hitler nem győzte kivárni Tokió tétovázását, 1939. május 22-én Japán részvétele nélkül kötötték meg az acélpaktumot. A szovjetellenes német-japán szövetség minden politikai erő számára elfogadható lett volna. Ezért amikor a japán vezetés tudomást szerzett az augusztus 23-án megkötött német-szovjet megnemtámadási szerződésről, senki nem értett semmit. Hiranuma mindössze ennyit mondott: „az európai helyzet fölöttébb furcsa”, és benyújtotta lemondását. A Halha fo- lyónál zajló háborút is gyorsan befejezték: szeptember 16-án Japán, először újkori történelme során, vesztesként kért békét.

Az európai világháború kitörése és Japán

A japán kormány 1939 szeptemberében bejelentette, hogy nem kíván beavat- : kozni az európai háború ügyeibe. A német villámháború sikere 1940-ben azonban ; változtatott az Angliával és Franciaországgal szemben óvatosabb politikusok álláspontján is. Tokió felszólította a két államot, hogy zárják le a területükön át húzódó útvonalakat (Burma és Indokína), amelyeken a segélyszállítmányok Kínába jutottak. London 1940 júliusában eleget is tett a felszólításnak, mivel az angliai csata előestéjén el kívánta kerülni a konfrontációt Japánnal.

A gyors német győzelmek által feltüzelt hadsereget azonban ezek a lépések nem elégítették ki, s a háborúba való bekapcsolódást sürgette. Ekkor lépett újra a színre Konoe Fumimaro, aki 1940. július 18-án megalakította második kormányát. Az új kabinetben helyet kapott a háborús szárny két leghangosabb embere: a hadügyminiszter Tódzsó Hideki lett, a külügyminiszter pedig Macuoka Jószuke. Konoe rögtön meghirdette új mozgalmát, aminek a totális állam kiépítése volt a célja. Javasolta, hogy oszlassák fel a politikai pártokat, és hozzanak létre egyetlen nagy szövetséget, amely eggyé forrasztja minden japán lelkét. Konoe fasiszta tömegpártra gondolt. Néhány hét leforgása alatt minden politikai párt önként beolvadt az 1940 októberében létrejött új szervezetbe, amelynek már az elnevezése is utalt arra, hogy semmi köze a klasszikus értelemben vett pártokhoz: a Császári Politikát Támogatók Szervezete. Japánban formailag is megszűnt a többpártrendszer.

A Konoe-kormány külpolitikai irányvonala is határozottabb volt. A német orientáció lelkes híve, Macuoka által közzétett program tartalmazta a déli terjeszkedés tézisét és a né- met-olasz-japán katonai szövetség szükségességét, illetve a Szovjetunióval való kapcsolatok rendezésének fontosságát. Macuoka nem zárta ki a Szovjetunió csatlakozását a háromhatalmi szerződéshez. Tokió hozzá is fogott programja megvalósításához: 1940. szeptember 27-én Berlinben aláírták a háromhatalmi, s 1941. április 13-án Moszkvában – Hitler fejcsóválását figyelmen kívül hagyva – a japán-szovjet megnemtámadási szerződést. Sztálin a pályaudvaron Macuokától búcsúzva megjegyezte: „ezzel megnyílt az út dél felé”. A japán külügyminiszter is így gondolhatta.

Szinte még meg sem száradt a tinta a japán-szovjet megnemtámadási szerződésen, mikor a náci Németország megkezdte keleti hadjáratát. Ez újabb zavart okozott japán katonai és diplomáciai körökben. Macuoka azonban nem tétovázott: sietett közölni a tokiói szovjet nagykövettel, hogy a háromhatalmi és a megnemtámadási szerződés ellentmond egymásnak, s az előbbit fontosabbnak tekintik. 700 ezer fős csapatösszevonást hajtottak végre a határ mellett, és csak arra vártak, hogy a szovjet csapatokat átdobják a nyugati frontra.

A japán-amerikai feszültség kiéleződése

Az európai és ázsiai háborúk előrehaladtával az Egyesült Államok sem tudta, de már nem is akarta megőrizni semlegességét. Az izolacionista szenátorokat nemcsak Roosevelt és Hull, hanem a háború alakulása is meggyőzte. Washington már 1939 júliusában, 1940. januári hatállyal felmondta a kereskedelmi és hajózási szerződést Japánnal, de ezzel még csak a szankciópolitika lehetőségét teremtette meg. Japán továbbra is akadálytalanul szerezte be a stratégiai fontosságú nyersanyagokat.

1941 áprilisában amerikai kezdeményezésre tárgyalások kezdődtek a konfliktus elkerülésének lehetőségeiről. Macuoka amerikai hozzájárulást követelt Japán ázsiai hegemóniájához, Hull külügyminiszter pedig általánosságokat hangoztatott: szuverenitás, belügyekbe történő be nem avatkozás és az egyenlőség elve a kereskedelmi kapcsolatokban.

Az eredménytelen fordulót követően a State Department a blokád eszközéhez nyúlt: július 25-én befagyasztotta az Amerikában lévő japán javakat (550 millió dollár), és augusztus 1-jén megtiltotta aJapánba irányuló kőolajexportot. Még az olajembargó bejelentése előtt japán csapatok a Vichy-kormánnyal történt egyeztetés után indokínai repülőtereket szálltak meg, s így Szingapúr és Manila is elérhető távolságba került. A japán hadsereg szinte teljes kőolajszükségletét az Egyesült Államokból szerezte be, és 1941-ben mindössze két évre elegendő olajtartaléka volt. A hadsereg számára ekkor vált világossá, hogy az összecsapást nem lehet elkerülni, de Konoe erőltette a tárgyalások folytatását.

Augusztusban Nomura washingtoni nagykövet újabb javaslattal állt elő, de az amerikai vezetés már megfogalmazta feltételeit: Japán elfogadja az Atlanti Charta alapelveit, ami pedig egyet jelentett volna azzal, hogy Japán elfogadja a mandzsúriai incidens előtti állapotokat. Szeptember 6-án Császári Tanács döntött: „Amennyiben október végéig nem sikerül megállapodni, a Birodalom azonnal megkezdi háborúját az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Hollandia ellen.” Konoe, nem vállalván a háborús politikát, október 16-án benyújtotta lemondását. Utódja Tódzsó Hideki lett. Ezzel minden eldőlt: csak a hadsereg stratégáin múlott, mikor borul lángba egész Délkelet-Ázsia és a Csendes-óceán.

Pearl Harbor és a háború menete

1941. december 7-én vasárnap reggel, két hullámban, összesen 357 vadászbombázó több mint egy órán keresztül hullatta gyilkos terhét az ébredező Pearl Harborra, az amerikai csendes-óceáni flotta támaszpontjára. Tokió villámháborús stratégiát dolgozott ki. Számítása szerint öt hónap alatt az Egyesült Államok és Anglia csendes-óceáni hadereje megsemmisíthető, ami megteremtheti a Japán számára előnyös béke lehetőségét.

1941 decemberében a japán csapatok lerohanták a Maláj-félszigetet, a Fülöp-szigete- ket és Hongkongot, 1942 januárjában megszállták Borneót, Celebeszt és Szumátrát,

februárban bevették Szingapúrt, márciusban Rangoont, Jáva szigetét, és Új-Guinea északi partvidékéig nyomultak előre. Májusra japán kézbe került Burma egész területe is. Ajapán hadvezetés 1942 tavaszára teljesítette első hadicélját, rátette kezét Délke- let-Ázsia stratégiai fontosságú nyersanyaglelőhelyeire és megsemmisítette a távol-keleti és csendes-óceáni amerikai, illetve angol haderő egy részét.

A következő lépés a Fidzsi- és Samoa-szigetek elfoglalása által a Fülöp-szigetekről Ausztráliába szorult délnyugat-csendes-óceáni haderő (MacArthur) és a közép-csendes-óceáni amerikai egységek (Nimitz) elszigetelése lett volna. A hadművelet első lépésének a közép-csendes-óceáni flotta megsemmisítését szánták, ennek keretében került sor a Midway-szigetek térségében a második világháború legnagyobb tengeri ütközetére (1942. június 5.). AJamamoto admirális vezette egyesített japán flotta összesen 350 hajóból (11 csatahajó, 6 repülőgép-anyahajó), ezer repülőből és 100 ezer fő személyzetből állt. Az amerikaiak ennél jóval kisebb erőkkel rendelkeztek, de ajapán rejtjeltáviratok megfejtése nyomán készen álltak a támadás fogadására. A japán veszteségek nagyban meghatározták a háború további menetét (4 repülőgép-anyahajó, 322 vadászbombázó stb.).

Az amerikai ellentámadás a Salamon-szigetekhez tartozó Guadalcanal szigetnél bontakozott ki. Az amerikai flotta és légierő augusztusban kezdte meg a támadást, és még ebben a hónapban a tengerészgyalogság bekerítette a 30 ezer fős japán helyőrséget. Az utánpótlástól megfosztott japán egységek kétségbeesetten ellenálltak a túlerőben lévő ellenségnek, de 1943 februárjában a Császári Főhadiszállás döntött Guadalcanal evakuálásáról. Megkezdődött Japán két és fél éven át tartó öngyilkos visszavonulása.

1. február és 1944. február között ajapán hadsereg kiszorult a Salamon-szigetek- ről (62 ezer japán halott), májusban Új-Guineából (110 ezer halott), és júliusban Saipan szigetről (a 43 ezer fős japán haderőből 41 ezren pusztultak el, a civil lakosság – sokan közülük öngyilkosság révén – halálos áldozatai elérték a 10 ezer főt).

A burmai fronton a brit ellentámadás 1943 februárjában indult, és 1945 áprilisában, Rangoon (Yangon) bevételével ért véget (ajapán halottak száma: 185 ezer fő).

1944 októberében a Fülöp-szigetek térségében MacArthur és Nimitz összevont hadereje megkezdte az offenzívát, és 1945 februárjában visszafoglalták Manilát (Japán vesztesége: 370 ezer fő). Az Ogaszavara (Bonin)-szigetcsoport legdélebbre fekvő szigete Ivo-dzsima 1200 km távolságra fekszik Tokiótól, és ez a távolság az 1943 végétől gyártott B-29-es amerikai nehézbombázók által berepülhető volt. Az Egyesült Államok 60 ezer fős haderejével szemben 20 ezer fős japán védelmi erő vette fel a harcot 1945 februárjában. Március 17-én nem volt élő japán katona a szigeten. Még folytak a harcok Ivo-dzsimán, mikor az amerikai légierő megkezdte a japán hadiüzemek és városok módszeres bombázását. Március 10-én 334 B-29-es éjjel, mélyrepülésből bombatámadást intézett Tokió ellen. A támadásnak 84 ezer halálos áldozata volt.

A front eljutott Japán határáig, az okinavai hadműveletek 1945 márciusában kezdődtek. A Nagy Japán Birodalom hatalmas hadiflottájának utolsó épségben maradt egységeit csak az odaútra elegendő üzemanyaggal április 6-án indították Okinava felmentésére, de másnapra 300 amerikai vadászbombázó támadását követően mind a 11 hajó (köztükaz utolsó csatahajó) hullámsírban lelte halálát. Okinava 100 ezerfős seregének parancsnokajúnius 23-án követett el harakirit, miután katonáiból egy sem maradt életben, és a civil lakosságból is 94 ezren veszítették életüket. A Császári Főhadiszállás elrendelte a felkészülést a négy japán fő sziget védelmére: a gyermekek kezébe bambuszkardot adtak.

„Nagy Kelet-Ázsia Közös Felvirágzásának Övezete”

Macuoka külügyminiszter 1940 augusztusában kijelentette: „Felépítjük Nagy Kelet-Ázsia új rendjét, amely a szilárd japán-mandzsu-kínai szövetségen nyugszik. E szövetségben császárságunkat illeti meg a vezető szerep, hiszen csak mi rendelkezünk azzal a lelki adottsággal, hogy biztosítani tudjuk a négy égtáj fiainak testvéri együttélését”.

A valóságban Koreának a koreaiak erőszakos asszimilálása (japán nyelvű oktatás, a nevek kötelező eljapánosítása stb.) révén kellett volna beolvadnia a Birodalomba, Mandzsukuo, ahol 1945-ben már 270 ezer

japán betelepülő élt, szerepe arra korlátozódott, hogy Japánba szállítsa minden megtermelt élelmiszerét, amit nélkülözni tudott a Kvantung-hadsereg. Vang Csing-vej nankingi kollaboráns kormánya is ajapán gazdasági és katonai igények kielégítését volt hivatott ellátni.

1941-1942 fordulóján, miután ajapán hadsereg megszállta egész Délkelet-Ázsiát és a csendes-óceáni szigetvilág jelentős részét, rendeznie kellett ezen területek viszonyát Tokióval. A délkelet-ázsiai népek egy része a nyugati gyarmatosítók igája alóli felszabadítókként üdvözölte ajapán csapatokat, de hamar rá kellett döbbenniük, hogy az új hódítók nem sokban különböznek a régiektől. Thaiföld és Vietnam kivételével (előbbi megőrizte önálló államiságát, aminek az volt az ára, hogy katonai szövetséget volt kénytelen kötni Tokióval, utóbbi pedig 1945 márciusáig névlegesen a Vichy-kormány adminisztrációja alatt maradt) a délkelet-ázsiai területek japán katonai kormányzat alá kerültek. A megszállók azonnal felvették a kapcsolatot azokkal a helyi politikai erőkkel, amelyek részéről együttműködésre számíthattak. A katonai helyzet romlásával párhuzamosan egyre szűkült a japán megszállók mozgási szabadsága: sorra tették lehetővé a megszállt területeken a japán hegemóniát elfogadó független államok megalakulását. 1943 augusztusában Ba Maw miniszterelnök kikiáltotta a független Burmai Államot, októberben pedig José Laurel elnök a Fülöp-szigeteki Köztársaságot. Indonéziában Szukarno vezetésével formálódni kezdtek az állam intézményrendszerének csírái. A Malajziában és Szingapúrban élő, illetve hadifogoly indiaiak egy része Szubasz Csandra Bósz vezetésével megalakította Szabad India Ideiglenes Kormányát. Ezek a politikai erők később, a tényleges függetlenség kivívása során meghatározó szerepet játszottak.

Japán a csendes-óceáni háború éveiben

Már a szövetséges haderők megjelenése előtt esetenként komoly japánellenes gerillamozgalom bontakozott ki, de a háború végére nyilvánvalóvá vált, hogyJapán nem számíthat támogatásra a bennszülöttek részéről. Kelet-Ázsia népeinek függetlenségi törekvései és ajapán hegemónia igénye ellentmondott egymásnak, és az ellentmondást ajapán megszállás durvasága értelműen jelezte.

Az 1937-től 1945-ig tartó időszak Japán történelmének legsötétebb és legtragikusabb kora volt. Hétről hétre, napról napra hoztak újabb és újabb rendeleteket a polgári lakosság mozgósításáról, kötelező, aktív részvételéről a totális háborúban.

1937-től megkezdődött az egész nemzetgazdaság militarizálása. A külkereskedelmet engedélyhez kötötték (a létfenntartáshoz nélkülözhetetlen cikkek mellett csak a hadsereg által használt áruk importját hagyták jóvá), csak a katonailag hasznosítható beruházásokat engedélyezték, s az üzemek igazgatói testületébe a hadsereg széles hatáskörrel rendelkező képviselőt delegált. Egy 1938. augusztusi rendelet értelmében az oktatási intézményekből kikerült szakemberek munkába állítása központilag történt. A jegyrendszer 1940 novemberétől vált általánossá (ruhanemű, rizs, cukor, szójababszármazékok), a mezőgazdasági termékek kötelező beszolgáltatását már októberben elrendelték. 1941 novemberétől minden 14 és 40 év közötti férfinak és 14 és 25 év közötti hajadonnak munkaszolgálatra kellett jelentkeznie, és 1942 májusától az országban található minden fémtárgyat be kellett szolgáltatni. Meghirdették a „győzelemig semmi sem kell!” jelszót, és a lakosságnak zokszó nélkül kellett tűrnie az éhezést, nélkülözést és a kényszermunkát. Hogy zokszó ne hangozzék el, arra éberen ügyeltek a rettegett Tokkó, az államvédelmi rendőrség emberei. 1943 decemberétől már a bölcsész- és joghallgatókat kezdték el besorozni, a gyárakban pedig – ameddig bombatámadás el nem pusztította – nők, koreaiak és kínaiak biztosították a munkáskezet.

A háború vége

1945 tavaszára már alig volt kiképzett japán katona, az üzemanyagot pedig cseppenként tartották nyilván (a tokiói buszokat átépítették fatüzelésűre).

A szövetségesek győzelme közelinek tűnt, de senki sem tudta, hogyJapán meddig folytatja kilátástalan harcát. A további áldozatok elkerülése és a háború gyorsabb befejezése érdekében Roosevelt és Churchill Jaltában (1945. február) szorgalmazta a Szovjetunió hadba lépését, de Sztálin nem adta ingyen seregét: ígéretet tett arra, hogy az európai győzelem után 2-3 hónappal hadat üzen Japánnak, ha Mongólia szovjet befolyás alatt maradhat, az orosz-japán háborúban elveszített kínai érdekeltségeket visszakapja (Dél-Szahalin birtoka, Port Arthur és Talien bérleménye, a kelet-kínai és dél-mandzsú- riai vasútvonalak kezelési joga stb.), és a Kuril-szigetek is a Szovjetunióhoz kerülnek.

Május 7-én véget ért az európai háború, ésjúlius 16-án az Egyesült Államok végrehajtotta első sikeres atombomba-robbantását Új-Mexikó sivatagában – Szovjetunió hadba lépése immár megelőzhetőnek tűnt. A potsdami tanácskozás kellős közepén, Sztálin előtt titokban tartva, az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és

Kína felszólította (július 26.) ajapán kormányt az azonnali fegyverletételre. A potsdami nyilatkozat szigorú feltételeket tartalmazott, de nem volt feltétel nélküli, és nem érintette a császár személyét. Ajapán kormány hajlott arra, hogy eleget tegyen a felszólításnak, de a hadsereg vezetése hallani sem akart róla. A szövetségeseket már sürgette az idő, és mikor Japán bejelentette, hogy folytatja a háborút, Washington döntött: beveti félelmetes új fegyverét. 1945. augusztus 6-án egy atombomba 150 ezer embert ölt meg Hirosimában. Augusztus 8-án a Szovjetunió bejelentette, hogy a következő naptól hadiállapotban áll Japánnal, és támadást indított a Kvantung-hadsereg ellen Mandzsúriában. A Nagaszakiban ledobott második atombomba 80 ezer ember életét vette el. Aznap este a császár magához rendelte tanácskozó testületét, és kifejezte szándékát, miszerint véget kíván vetni a vérontásnak. A hadsereg vezetőit azonban nem volt könnyű meggyőzni, s a vita augusztus 14-ig elhúzódott.

Sóva császár 1945. augusztus 15-én déli 12 órakor a rádión keresztül a köznép számára alig érthető archaikus nyelvezetben bejelentette: „A háború menete számunkra kedvezőtlenül alakult, folytatása sem a világ, sem pedig saját magunk számára haszonnal nemjár...” Ezzel Japán számára véget ért a második világháború.

3.4. India – Balogh András

3.4.1. A nemzeti mozgalom ereje és gyengeségei (1918-1928)

A gyarmati közigazgatás felépítése

India területe az 1947. évi felosztásig 3,6 millió négyzetkilométer, lakossága pedig a második világháború éveiben mintegy 390 millió volt. Az indiai szubkontinens területének háromötöde, lakosságának kétharmada tartozott a közveti lenül brit igazgatás alá vont Brit Indiához. Brit Indiát kilenc nagy „kormányzói” tartományra, valamint hat „főbiztosi” tartományra tagolták. Az ún. indiai Indiát a belső autonómiájukat és egyben a prekapitalista viszonyokat is őrző 600 kis fejedelemség alkotta.

A brit fennhatóság az alkirályi címet is viselő főkormányzó személyében öltött testet. Az alkirály közvetlenül a brit kormánynak volt alárendelve. A tartományi kormányzókat az India-ügyi miniszter, vagy vele egyetértésben az alkirály nevezte ki az Egyesült Királyság szülöttei közül. 1919-től az alkirály és a kormányzók mellett indiai tanácsadó szervek működtek. A fejedelemségek élén a rádzsa, maharadzsa, navab, nizám örökletes címeket viselő uralkodók álltak, de a birodalom fenntartása szempontjából lényeges kérdésekben a brit rezidens döntött. A fejedelemségek szerződéses kapcsolatot még egymással sem létesíthettek. Az áttekinthetőbb igazgatás érdekében több kisebb fejedelemséget „agentúrákban” vontak össze.

A hadsereg és a hivatali apparátus vezetése közvetlenül angol kézben volt, de már alkalmaztak magasan kvalifikált indiai származású tiszteket és hivatalnokokat is.

Az 1920-as évek politikai küzdelmeit nagymértékben befolyásolta az ún. Montagu-Chelmoford-jelentés és az ennek alapján kidolgozott gyarmati alkotmány. Az India kormányzásáról szóló törvény 1919. december végén lépett életbe. Az alkirály mellett kétkamarás Központi Törvényhozó Tanácsot hoztak létre: az Államtanácsot és a Törvényhozó Gyűlést. A végrehajtó hatalom félreérthetetlenül brit kézben maradt: a héttagú Végrehajtó Tanácsban csak három indiai foglalt helyet. Szükségállapot esetén az alki- rály gyakorolhatta a teljes hatalmat. Tartományi szinten – Punjab és a Központi Tartományok kivételével – szintén kétkamarás törvényhozás lépett életbe. Bevezették az ún. diarachiát is, amely azt jelentette, hogy a miniszterek egyik fele a törvényhozásnak, másik fele pedig közvetlenül a kormányzónak felelt. Kormányzói, azaz brit ellenőrzés alatt maradtak a földdel és az öntözéssel kapcsolatos ügyek, a rendőrség és az igazságügy, míg a nevelésügyet, a közegészségügyet és a közmunkaügyet „átengedték” az indiaiaknak. Az „átengedett” és a „fenntartott” hatásköröknek megfelelően választott és kinevezett miniszterek alkották a kormányt. A védelem, a külügyek, a bíráskodás, az összindiai szolgáltatások, a vám- és kereskedelmi szabályozás központi hatáskörbe tartozott.

A Központi Törvényhozó Tanács választásain a lakosság 1 százaléka, a Tartományi Törvényhozó Tanácsén 3 százaléka vehetett részt. Kétféle választókerület létezett: általános, amely a vallásközösségi képviselet elvén nyugodott, valamint speciális, amely a nagybirtokosok, az ipari és kereskedelmi kamarák, az egyetemek külön képviseletének elismerését jelentette.

Az új alkotmány bizonyos reformok bevezetésével igyekezett megnyerni az indiai feudális rétegeket és a polgárság egy részét. Egyik célja az volt, hogy felbomlassza a lendületesen fejlődő függetlenségi mozgalmat. A korlátozott reformokkal egyes, hagyományosan brit orientációjú jómódú csoportokat, a vallási, nyelvi, nemzetiségi különbségek előtérbe helyezésével pedig a vallási kisebbségeket, mindenekelőtt a muzulmánokatakarták távol tartani a Nemzeti Kongresszustól, a megerősödött forradalmi irányzattól. Az

alkotmány a távoli jövőre nézve kilátásba helyezte, hogy Indiát önkormányzati jogokkal fogják felruházni, de ennek formáját közelebbről nem határozták meg.

Agrárviszonyok.

A mezőgazdasági válság

1918-ban India lakosságának 80 százaléka falun élt, 70 százaléka kizárólag paraszti munkával foglalkozott, alig térve el a száz évvel korábbiaktól. A helyi szokások és a brit adminisztráció első intézkedései különféle bonyolult földtulajdonformák és ezeknek megfelelő földadórendszerek kialakulásához vezettek. .

A rendszerek egyben a nagybirtokosi, az állami és a kisparaszti tulajdonkategóriát is jelentették. A parasztság többségét alkotó részes bérlők bérleti díját nem rögzítette törvény és elvben bármikor elűzhetők voltak. A földbérletek, a tartozások és az adók öröklődtek. A bérlők nemritkán hosszú láncolatot alkottak. Az agrárszerkezet két meghatározó tényezője a feudális formákat és módszereket megőrző nagybirtok és a tőle függő helyzetben levő paraszti kisbirtok volt. A művelésre fogható földek több mint kétharmada a nagybirtokosok és az állam tulajdonában volt. Jellegzetes alakja a falunak az uzsorás, aki a kiskereskedő szerepét is betöltötte.

A mező'gazdasági válság tragikus megnyilvánulása volt a termőterület és a termelékenység csökkenése, az élelmiszer-termelés visszaesése, a krónikus éhínség és a falusi munkanélküliek számának felduzzadása. India a húszas évektől már nem exportált búzát. A csökkenő terméseredmény és a magas termelési költségek miatt megfordult a kereskedelem iránya: India gabonaimportőr lett.

Az éhínség mindenekelőtt Punjab, Bombay és az Egyesült Tartományok területén szedte áldozatait. A legyengült lakosságot a spanyolnátha is pusztította. 1918-1919-ben az éhínség és a járvány 12-13 millió emberéletet követelt.

Az export tekintélyes részét alkotó ipari növények, elsősorban a gyapot, a juta és bizonyos olajos növények termőterülete eközben tovább nőtt. Áraik az egész tárgyalt korszakban csökkentek.

Felgyorsult a paraszti eladósodás és a föld elvesztésének a folyamata. A földtulajdonos parasztok száma csökkent, míg a paraszti bérlők, valamint a földjüket közvetlenül nem művelő nagybirtokosok és nagybérlők száma emelkedett.

Az első világháború éveiben felgyorsult India iparosodása és kapitalizálódása. Az ipari előrehaladás mértéke azonban nem tartott lépést a hagyományos agrárviszonyok bomlásával, a város nem tudta felszívni a falu feleslegessé vált népességét. A nemzeti ipar dinamizmusát egyrészt a gyarmati uralom körülményei között szabadon érvényesülő brit ipari és kereskedelmi konkurencia, illetve a hazai prekapitalista maradványok fékezték.

A nemzeti ipar térnyerését első'sorban az államhatalom támogatását élvező brit tőke akadályozta. A nemzeti tőke nem ellenőrizhette a vasutakat, a szén-, a mangán- és az aranybányászatot. Ajutaipar, a nagy tea-, kávé- és indigóültetvények, valamint a jelentősebb öntözőberendezések angol kézen voltak. A nemzeti ipar gyenge pontja a saját gépgyártás hiánya volt.

Az indiai és az angol ipari érdekek összeütközése

A nemzeti tőke a legnagyobb előrehaladást a textiliparban érte el, de itt is csak lépésről lépésre sikerült megszereznie és megszilárdítania vezető helyét az idegen tőkével szemben. Az indiaiak tőkeerejét és a korszerű gazdasági és technikai körülményekhez való alkalmazkodás képességét jelzi, hogy sikerrel használták ki a háborús évek lehetőségeit, majd megnövelt alaptőkéjükre támaszkodva versenyképesek maradtak az újra támadó angol vállalatokkal szemben. A textiliparban a hazai gyáripari termelés az import fölébe kerekedett.

Minél inkább izmosodott az indiai gazdasági élet modern szektora, annál gyakrabban került szembe létrehozójával, a brit gyarmati rendszerrel. A gyarmati hatalom az indiaiakkal szemben diszkriminatív gazdaságpolitikát folytatott: kifejeződött ez a külkereskedelmi monopóliumban, az indiai export hátráltatásában, valamint a State Bank of India tevékenységében és a vámtarifa-intézkedésekben. A hatóságok a rúpia magas árfolyamának fenntartására törekedtek. A protekcionista vámintézkedések távolról sem elégítették ki a nemzeti polgárság igényeit, a birodalmi preferenciák rendszere viszont elég hatékony eszköznek bizonyult a japán és az amerikai cégek behatolásának mérséklésére. E külkereskedelmi mechanizmus révén jelentős összeg ellenszolgáltatás nélkül áramlott be Angliába.

A gyáripar erősödésével csökkent a hagyományos falusi és városi kézműipar súlya, bár a termelés némileg még növekedett. A háziipar az indiai piac szükségleteinek mindössze egyharmadát tudta kielégíteni. A nem gépi erőt használó kisüzemek, a takácsok száma gyorsan csökkent; több munkást foglalkoztató termelőegységekjöttek létre.

Valláskzösségi megosztottság

Az indiai társadalomban a legújabb korban is jelentős a vallási hagyományok, í intézmények és előítéletek szerepe. Még az angol szellemi befolyás alá került polgári és értelmiségi csoportok is csak lassan szakították a családi és társadalmi élet valamennyi mozzanatát pontosan meghatározó előírásokkal és szokásokkal. A bontakozó nacionalizmus a hinduizmusban és az iszlámban inkább segítőtársat, mintsem gátat látott: a két fő vallási irányzat ugyanis alkalmas volt arra, hogy eredményesen elősegítse az angol uralommal szembeni ellenállást és az indiai társadalom mind nyilvánvalóbb osztály- és nemzetiségi különbségeinek leplezését.

A vallásközösségi ellentétek előtérbe kerülése a történelmi-társadalmi okok és a gyarmati hatalom megosztó politikájának együttes terméke. A lakosság a szubkontinens egyetlen fontosabb területén sem volt homogén, miközben a vallásközösségi hovatartozás összefüggött a foglalkozási és osztálytagozódással. A fő vallási közösségek nem egyeztek meg a nyelvi-etnikai megoszlással és tagjaiknak a társadalmi hierarchiában elfoglalt helyével.

Kezdetben a brit hatóságok a tradicionális muzulmán arisztokrácia ellenében sok helyütt a hindu kereskedőket, uzsorásokat és bérlőket támogatták. A muzulmán elit visszavonult vagy kiszorult a gazdasági életből és a hivatalnok-értelmiségi pályákról. Az európai műveltség, az angol nyelv elsajátításában a hinduk jártak elöl. A kapitalizmus kezdeti fejlődése így főleg a hindu vagyonos rétegekhez kapcsolódott. Hozzájárult ehhez, hogy a brit uralom közigazgatási-kereskedelmi centrumai (Kalkutta, Bombay, Madras) hindu többségű területeken jöttek létre. Az angol égisz alatt fejlődő, nagyobb részében hindu polgárság azonban a 20. század elejére a nacionalizmus fő szószólójává vált és fokozatosan szembekerült az idegen uralommal. A brit vezető körök ekkor kezdték keresni az indiai társadalmon belül lehetséges szövetségest, és meg is találták (a feudális elemeken kívül) a hindu polgárságtól félő vagy azzal rivalizálni akaró rangos és vagyonos muzulmánok között is. A muzulmán uralkodó rétegek tömegtámogatásra találtak a sok helyütt hindu földbirtokosok és uzsorások uralma alatt sínylődő muzulmán parasztok körében.

Az első világháború idején az indiai politikai életben nagy horderejű változások mentek végbe. A Nagy-Britanniához fűződő gazdasági kapcsolatok lazulása az ipar gyors fejlődéséhez vezetett, s ez növelte a modern társadalmi osztályok, a polgárság és a munkásság súlyát. A hagyományos, illetve a mesterségesen szított hindu-muzulmán ellentétek a háború alatt csökkentek. Az ország vezető pártja, a Nemzeti Kongresszus Mahatma Gandhi vezetésével az önkormányzat követelésével nagy tömegekre terjesztette ki befolyását; tagjai között szép számmal voltak muzulmánok is. A muzulmán szeparatizmus erősítésére 1906-ban életre hívott Muzulmán Liga a háborús években szintén átalakult; megerősödött a Nemzeti Kongresszussal együttműködni akaró irányzata. Ennek az általános forradalmi hangulaton kívül külpolitikai oka is volt, mégpedig: Anglia Törökország elleni fellépése. Ez a muzulmánok körében népszerűvé tette a kalifátusi intézmény védelmére, a brit uralom elleni fellépésre indított mozgalmat.

Forradalmi fellendülés az első világháború után

1916-ban már India mindkét nagy pártja a birodalmon belüli önkormányzat mellett foglalt állást. A Nemzeti Kongresszus és a Muzulmán Liga lakhnaui paktuma aztjelezte, hogy háttérbe szorították a liberálisokat és a vallásközösségi szeparatizmus hirdetőit. Első ízben jött létre az indiai társadalom egészére kiterjedő polgári nemzeti mozgalom.

Mivel az antikolonialista mozgalom sikereket ért el a szubkontinens különböző osztályainak és vallási közösségeinek egyesítésében, a brit hatóságok preventív intézkedésekre szánták el magukat. 1919. március 18-án kihirdették az ún. Rowlatt-törvényeket (nevüket Rowlatt főbíróról kapták). Ezek teljhatalmat biztosítottak a főkormányzónak és lehetővé tették a bírói ítélet nélküli letartóztatásokat. A gyakori gyűlések, felvonulások és sztrájkok száma azonban nem csökkent; a függetlenség követelése az indiai társadalom legkülönbözőbb rétegeiben talált visszhangra.

A Rowlatt-törvények kiábrándítóan hatottak a brit engedményekben bízó liberális körökre és siettették elszigetelődésüket. Április 6-án a Nemzeti Kongresszus Gandhi javaslatára általános munkabeszüntetést hirdetett. Nemcsak az üzleteket tartották zárva, hanem mindenfajta munkavégzést megszakítottak. A Nemzeti Kongresszus megnövekedett tömegbefolyását mutatta az általános sztrájk sikere. India történetében először

kapcsolódtak be óriási tömegek a politikai harcba. Tapasztalatai, szervezettsége, tudatossága, nem utolsósorban kiváló vezéregyéniségei révén az indiai polgárság felkészült arra, hogy a nemzeti függetlenségi mozgalom vitathatatlan vezetője legyen.

A Nemzeti Kongresszus vezető szerepének megszilárdulása

Amikor a Nemzeti Kongresszus 1919. decemberi ülésén a küldöttek többsége az önkormányzat elveivel összhangban álló felelős kormányt követelt, elvetve a Montagu- Chelmsford-alkotmányt, egyedül a liberálisok nem csatlakoztak hozzá. A muzulmán politikai vezetők nagyobb és jelentékenyebb része továbbra sem szakított a Kongresszussal; legbefolyásosabb szervezetük, a török szulta- nátus és kalifátus megmentésére alakult Kalifátusi Bizottság, részt vett az 1920. augusztus 1-jén indított együtt nem működési kampányban.

Az együtt nem működés a gandhista politikai módszerek közül a legfontosabb volt. Miután 1920-ban a Kongresszus ezt jóváhagyta, az indiai függetlenségi mozgalom története elválaszthatatlan lett nemcsak az együttműködés megtagadásának harci formájától, hanem Gandhi filozófiai rendszerétől és társadalmi-politikai elveitől is.

A Nemzeti Kongresszus 1920 decemberében Nagpurban először mondta ki egyértelműen, hogy a harc célja a szvaradzs, vagyis az önkormányzat, amely Gandhi szerint „a birodalmon belül valósul meg, ha lehet, és kívüle, ha elkerülhetetlen”. A szvaradzs forradalmi definiálása tette a Nemzeti Kongresszust modern politikai tömegpárttá.

A függetlenség nem csupán elvont célként vetődött fel, hanem az új India közigazgatási térképe is kirajzolódott. A függetlenségi mozgalom hatékonysága elkerülhetetlenné tette, hogy felülvizsgálják Indiának a brit hatóságok által történelmileg kialakított adminisztratív felosztását. Az önálló polgári Indiának szembe kellett néznie a különböző nyelvi, nemzetiségi egységek létezésével is. Tudatosodott a politikai közvéleményben, hogy a nemzetiségi kérdés megfelelő rendezése és a fejedelemségek felszámolása nélkül az egységes India elképzelhetetlen. A Kongresszus Párt vezetői többnyire az „indiai nemzet” koncepcióját vallották, de el kellett ismerniük az egymástól nyelvi és kulturális tekintetben különböző „nemzetiségek” létét is. A nemzetiségi különállás tudomásulvétele nem veszélyeztette az egységes „nemzeti Indiát”, viszont csökkentette a fő megosztó tényező, a vallásközösségi kötelékek erejét. India nyelvi-etnikai egységeinek zöme a nemzetté válás folyamatában volt, de politikai s gazdasági elitjei általában nem voltak érdekeltek a szeparatista törekvések felkarolásában.

A nagpuri határozatnak megfelelően a falvakban is megkezdődött a Kongresszus helyi szerveinek kiépítése. A párt élére 15 tagú Munkabizottságot választottak, amelynek az ülések között minden kérdésben döntési joga volt, bár létezett egy szélesebb választott testület, a Kongresszus Összindiai Bizottsága is. Az együtt nem működési kampány szervezésére és irányítására 150 ezres, fiatalokból álló önkéntes szervezet megalakításáról is határoztak. A küldöttek többsége felismerte, hogy a tömegkapcsolatok megteremtése nélkül sem polgári, sem szélesebb nemzeti törekvéseik nem járhatnak sikerrel. Ezért élesen elítélték a parasztok földtől való megfosztását és elvben támogatásukról biztosították a szakszervezeti mozgalmat.

A várt hatás nem maradt el: az együtt nem működési kampányban nemcsak a mozgalom hagyományos támogatói vettek részt, hanem az valóban egész Brit Indiára és a nagybirtokoson kívül minden jelentős társadalmi rétegre kiterjedt. A hazafias hivatalnokok lemondtak állásukról. A választásra jogosultak bojkottálták a törvényhozó tanácsi választásokat. Az utcákon elégették az angol szöveteket. A munkások nemzeti követelésekkel vonultak az utcákra. Sok faluban felújították a kézi szövést és fonást; a diákok tömegesen távoztak az oktatási intézményekből.

Az 1921 februárjában megnyíló Központi Törvényhozó Gyűlésben így a Montagu- Chelmsford-alkotmányt elutasító Kongresszus Párt tagjai nem foglaltak helyet.

Antikolonialista tömeg mozgalmak

India minden nagyobb, fejlettebb tartományában szervezett tömegmozgalmak bontakoztak ki. A társadalom atomizáltsága azonban nem szűnt meg. Így az 1923-ig tartó forradalmi válság különböző indítékú és célkitűzésű helyi moz- : galmak összességének tekinthető. A Nemzeti Kongresszus által szervezett akciókban vagy azok mellett, az egész országra kiterjedő polgári engedetlenségi kampányban a politikai és gazdasági célokat egyaránt zászlójukra tűző szakszervezetek, valamint az antifeudális és vallási jelszavakat elfogadó paraszti tömegek tűntek fel.

Az 1919-1923 közötti forradalmi fellendülés legfontosabb eseményeire a termékeny és viszonylag iparosodott Punjab tartományban, a rendkívül sűrűn lakott és roppant elmaradott Egyesült Tartományokban, valamint a szubkontinens déli részén elhelyezkedő Malabar-parton került sor. Az angolellenes tömegmozgalom kiterjedt az egész országra. Az ipari központokon is végigvonult az ellenállás hulláma. A függetlenség, a szvaradzs követelése általánossá vált. Bombay is forrongott, a felvonulások fő jelszava a hindu-muzulmán egység volt.

1. tól viszont kiéleződött a harc a szikhek két vallási csoportja, a főleg parasztokból ésiparosokból álló akalik, valamint az egyházi és világi földbirtokok tulajdonosai, a kudaszik között. Az akalik a magánföldbirtokok közösségi földtulajdonát akarták visszaállítani. Nagy többségük elfogadta az erőszakmentesség gandhista elvét; a brit hatóságoktól elszenvedett vereség után, 1923 elején csatlakoztak is az összindiai függetlenségi mozgalomhoz.

A Malabar-parton a muzulmán szegényparasztok, a moplák fegyveresen szálltak harcba. A társadalmi feszültségek itt olyan mélyek voltak, hogy 30 nagyobb felkelésre került sor. Az elmaradottság körülményei között a társadalmi harcok vallásközösségi jelleget öltöttek. Az 1921-es éhínséget követő, a körzetben tartózkodó brit helyőrségekkel történt összecsapások arra vezettek, hogy a mecsetekben tartott gyűlések résztvevői állást foglaltak a függetlenség, a szvaradzs mellett; ez egyet jelentett a kalifa birodalmáért vívott fegyveres harc kezdetével.

A paraszti létbizonytalanság az Egyesült Tartományokban volt a legszembetűnőbb. A 19. század utolsó éveitől itt évente közel egymillió ember pusztult el maláriában. Az életkörülményeket a brit hatóságok is olyan katasztrofálisnak tartották, hogy 1925 elején az állandó bérlők számára életük végéig birtoklási jogot biztosítottak.

A nemzeti forradalom veresége

Az 1919-1923 közötti forradalmi mozgalmak veszélyeztették a gyarmati uralom hagyományos működését, noha megdöntéséhez nem volt erejük. A mozgalom gandhista vezetése nehéz helyzetbe került. Pillanatnyilag képtelen volt megoldani a maga elé tűzött kettős feladatot: kivívni Indiai függetlenségét és biztosítani a tömegmozgalmak teljes ellenőrzését. A Nemzeti Kongresszus őszintén törekedett minden antikolonialista erő egyesítésére, de feltételül jelölte meg, hogy ezek elfogadják az indiai nemzeti polgárság vezette kongresszista mozgalom fennhatóságát. 1921 végére viszont a Kongresszus Munkabizottsága az általa kezdeményezett engedetlenségi kampányt már nem tudta áttekinteni. Ezért Gandhi javaslatára a polgári engedetlenségi kampányt annak csúcspontján határozatlan időre felfüggesztették.

A központi irányítást nélkülöző tömegmozgalmak bukása lehetővé tette a hatóságoknak, hogy a Nemzeti Kongresszus ellen is támadást intézzenek. 1921. november és 1922. július között több mint húszezer embert állítottak politikai okok miatt bíróság elé, és többségüket bűnösnek találták. A kampány felfüggesztését egyébként maga Gandhi sem tudta egykönnyen megindokolni.

A brit uralom átmeneti megerősödése

1922. március 10-én Gandhit hatévi börtönbüntetésre ítélték. Lloyd George kijelentette, hogy az indiai közigazgatási apparátus gerincének mindig is angolnak kell maradnia, és nem tud olyan időt elképzelni, amikor az ország helyzete nélkülözhetővé tenné az angol hivatalnokok segítségét és irányítását.

A brit uralom újabb stabilizálódása tovább mélyítette a nacionalista mozgalom válságát. A Nemzeti Kongresszus taglétszáma, ami 1921-ben közel tízmillió volt, 1923-ban csupán néhány százezret ért el. A párt vezetői között éles véleménykülönbségek támadtak. A gandhista program továbbra is tartalmazta az erőszakmentes együtt nem működés elvét; a Nemzeti Kongresszus több befolyásos vezetője új politikai formációt (Szvaradzs Párt) hozott létre, amely az alkotmányos keretek adta lehetőségek kihasználása mellett foglalt állást, részt vett a Montagu-Chelmsford-reformok által létrehozott intézmények munkájában. A Szvaradzs Párt szervezetileg nem vált ki a Kongresszusból, elvileg támogatta a gandhista programot; de szinte mindenható harci eszköznek a törvényhozás szerveinek belső megbénítását tüntette fel, s legközelebbi célként a domíniumi státus elérését jelölte meg.

A hindumuzulmán ellentétek kiéleződése

A nemzeti mozgalom meggyengülése korántsem jelentett szélcsendet a belpolitikai életben. Egyfelől kiéleződtek a vallásközösségi feszültségek, másfelől észrevehetően erősödtek a munkás-, paraszt- és anarchista mozgalmak.

1923-tól, a függetlenségi mozgalom hanyatlásától kezdve lazult a lakosság különböző vallási és egyéb csoportjai közötti együttműködés. Az egyes társadalmi osztályok és rétegek nyíltabban fogalmazták meg sajátos érdekeiket. A gyarmati uralom stabilizálódása újra lehetővé tette a vallási vezetők számára, hogy tömegeket toborozzanak az irányításuk alatt működő vallási szervezetekbe.

A korszak legkárosabb és legtragikusabb jelensége, hogy felbomlott a két legnagyobb vallási közösség – a hindu és a muzulmán – egysége. Már nem lehetett teljesen eloszlatni a kölcsönös gyanakvást és a bizalmatlanság légkörét. Az ellentétek felszításának lehetőségeit a brit hatóságok és a szűk látókörű vallásközösségi vezetők teljesen kiaknázták.

A kalifátus intézményének felszámolása után az indiai muzulmánok konzervatív-feudális vezetői, akik nagy befolyást élveztek az elmaradottabb muzulmán közösségben, nem láttak okot a Nemzeti Kongresszussal való további együttműködésre. A török polgári fejlődést elősegítő kemalista szekuláris állam megteremtése paradox módon gátlón hatott az indiai muzulmánok britellenes harcára. A török példa csak az ún. nemzeti muzulmánok szűk rétegét ösztönözte a hindukkal való szövetség fenntartására. Eközben ismét hangosabbá váló hindu fanatikusok mind gyakrabban vádolták a Kongresszust azzal, hogy túl sok engedményt tett és tesz a muzulmánoknak. A függetlenségi mozgalom sikertelensége miatti elégedetlenséget a hindu kommunális vezetők saját céljaikra igyekeztek felhasználni. Mindezek nyomán súlyos hindu-muzulmán összecsapásokra került sor.

A szélsőséges hindu szervezet, a Hindu Mahásabha (a Hinduk Nagy Szövetsége) 1922-tól vált tényleges erővé. 1925 áprilisában első kongresszusa úgy döntött, hogy a szervezet tevékenységét az egész országra kiterjeszti. A felszólalók a brit uralommal szemben nem az indiai, hanem a hindu uralmat tartották egyedül elfogadható alternatívának. A történeti érvelés szerint a hindu uralom India muzulmán vidékein kívül Afganisztánra is kiterjesztendő.

A muzulmán fanatikusok sem tétlenkedtek. A forradalmi fellendülés éveiben jelentéktelenné satnyult Muzulmán Liga is erősödött. 1926 decemberében már egyértelműen a vallási fanatizmus és a gyűlölködés szelleme uralkodott. Az „önvédelmi harc”jel- szavával a brit hatóságokkal való együttműködés útját egyengették. A liga ugyanis kinyilvánította, hogy India jóléte szempontjából szükség van Anglia segítségére.

3.4.2. Az útkeresés évtizede (1929-1939)

Függőség és torzulások a gazdaságban

Az 1929-1933-as világgazdasági válság Anglia és India viszonyában nem hozott gyökeres fordulatot. Inkább a már meglevő gazdasági tendenciákat erősítette és hozta felszínre.

A válság idején egyre nyilvánvalóbb lett, hogy az angol gazdasági pozíciókat csak jelentős kompromisszumok árán lehet tartani. Az amerikai és japán aspirációkra csak a birodalom fokozatos újjászervezésével lehetett válaszolni. Ennek leglényegesebb mozzanata a birodalmon belüli gazdasági kapcsolatok viszonylag zavartalan fenntartását biztosító preferenciák rendszerének elfogadása volt. Az indiai nagytőkének a válság éveiben tett jelentős új befektetései nyomán keletkezett a cukoripar, amelynek fejlesztésében a legnagyobb monopóliumok vettek részt. Az indiai monopolista koncentráció a bankokra is kiterjedt, s öt bank összpontosította az indiai banktőke 42 százalékát.

A gazdasági válságot csak a legnagyobb tőkeerejű vállalatok vészelték át, így az indiai monopóliumok tovább erősödtek. India gazdasága egyidejűleg volt gyarmati jellegű és mutatta fel saját modern nagyipari fejlődésének tendenciáit.

A válság következményeképpen a kisipar és a kézműipar tovább pusztult, az iparban dolgozók száma jelentősen csökkent. A bércsökkenés csaknem mindenütt megfigyelhető. Az egyébként nehezen kimutatható falusi munkanélküliség feltűnővé vált.

Az indiai ipari tőke térnyerése 1933 után is folytatódott, a kis- és kézműiparban és a külföldi vetélytársakkal szemben a nagyiparban. A nehézipari termelés is gyorsan, ha nem is ugrásszerűen növekedett. A nemzeti ipar fejlődésének viszonylag kedvező mutatói nem nyújtanak teljes képet. A brit ellenőrzés nem csökkent, sőt bizonyos területeken, gazdaságon kívüli eszközöket is igénybe véve, erősödött. Az 1936-ban létrehozott Reserve Bank of Indián keresztül a brit indiai kormány ellenőrzése alatt tartotta az egész pénz- és hiteléletet, egyebek között bankjegykibocsátó jogot kapott és meghatározhatta a rúpia átváltási árfolyamát. A központi igazgató tanács felét a kormány nevezte ki.

Az indiai falu növekvő integrálódása a nemzetgazdaságba nem jelentette a mezőgazdaság modernizálását. A hazai és a világkereskedelembe való bekapcsolódás romboló velejárói viszont szembetűnőek: az ipari kultúrák terjedése erőteljesen hozzájárult az élelmiszer-termelésre alkalmas termőterület csökkenéséhez. A birtokviszonyok eközben érintetlenek maradtak, a művelési technika a szubkontinens nagy részén keveset változott. A gabonafélék kivitele teljesen megszűnt; a harmincas évek végén az ország már élelmiszer-behozatalra szorult.

A függetlenségi mozgalom újabb fellendülése

A világgazdasági válság éveiben az indiai politikai harcok középpontjában az ún. Simon-bizottság helyszíni vizsgálatai és előterjesztései álltak. A bizottságot az 1919-es Montagu-Chelmsford-alkotmány előírásainak megfelelően hozták létre és küldték Indiába.

A Nemzeti Kongresszusnak a bizottság bojkottálását célzó felhívásához minden jelentős párt csatlakozott. A pártok részvételével tartott 1928. májusi konferencia kimondta, hogy az angolokkal csak a domíniumi státus elismerése esetén tárgyal, és megbízta Motilal Nehrut, hogy dolgozzon ki új alkotmánytervezetet. A tervezet a Nemzeti Kongresszus vezérkarának mérsékelt többségi álláspontját tükrözte, s három fő részből állt: 1. India státusa; 2. a polgári jogok; 3. a hindu-muzulmán viszony. A domíniumi státus mellett követelte a tartományok (államok) nyelvi alapon történő felosztását, a tartományi önállóság növelését és a vámautonómiát. Nagy-Britanniának csupán a külpolitikában és a védelemben juttatott szerepet. Elismerte a polgári demokratikus szabadságjogokat, köztük a többségi elvet, amelyből következően elutasította a választások kuriális – azaz vallási és kaszthovatartozáson alapuló – rendszerét. A muzulmánok garanciákat kaptak volna jogaik érvényesítésére. A Nemzeti Kongresszus 1928 decemberében elfogadta a Nehru-féle alkotmánytervezetet és állást foglalt amellett, hogy a következő év végén újabb együtt nem működési kampányt indítanak, ha a brit hatóságok nem fogadják el az alkotmánytervezetet.

1928-1930 között India-szerte erős népmozgalmak zajlottak. A munkás- és parasztmegmozdulásokban erősödtek az antikolonialista vonások. A Nemzeti Kongresszus vezetői – mindenekelőtt Gandhi és Dzsaváharlál Nehru – támogatták a legfontosabb népi követeléseket, s ezzel ismét kiterjesztették tömegbefolyásukat. Az 1928 nyarán kirob-

bant bombayi általános sztrájk hat hónapon keresztül tartott, ösztönzést adott az egész indiai szakszervezeti és kommunista mozgalomnak. A radikális értelmiségiek új nemzedéke ekkor került hosszabb-rövidebb időre a marxista eszmék befolyása alá.

A hatóságok veszélyt láttak a munkásszervezetek politizálódásában. Ezért 1929 márciusában letartóztattak munkásvezetőket, közöttük kommunistákat. A függetlenségi mozgalom megfélemlítése céljából megrendezték a közel öt évig tartó meeruti kirakatpert, s „Ofelsége elleni összeesküvéssel” vádolták a letartóztatottakat. A perbe fogottak célja a vád szerint az volt, hogy „megfosszák a császárt és királyt indiai szuverén hatalmától”. A meeruti per elleni országos tiltakozó akciókban a Nemzeti Kongresszus is részt vett.

Az eddig szinte mozdulatlannak tűnő indiai falvakban is új helyzet alakult ki: a parasztság több tartományban fegyelmezetten és szervezetten, de határozottan fellépett a bérleti díjak leszállításáért, a nagybirtokrendszer felszámolásáért és az állami sómonopólium eltörléséért. A Nemzeti Kongresszus országos vezetői általában felkarolták a paraszti követeléseket. Ekkoriban építették ki alapszervezeteik hálózatát. A kitűnően képzett és kifinomult taktikai érzékkel rendelkező kongresszista vezetők minden más politikai erőnél jobban mérték fel az indiai realitásokat. A sűrűn változó Komintern-vo- nalat híven másolni törekvő indiai kommunisták egy pillanatig sem tudták kétségessé tenni Gandhi és Nehru radikális polgári nemzeti programjának a hitelét és döntő tömegbefolyását. Szerepük a továbbiakban főleg abban merült ki, hogy támogatták a Nemzeti Kongresszus baloldalát. A Nemzeti Kongresszus így az indiai függetlenségi mozgalom vezető politikai szervezete maradt. Alapszervezetei 1929-ben sorra állást foglaltak India majdani domíniumi státusa ellen, holott ezt alig egy évvel korábban a Nemzeti Kongresszus vezető testületei a nemzeti mozgalom céljának nyilvánították. A Kongresszus Párt lahore-i ülése 1929 decemberében meghirdette a teljes függetlenség („purna szvaradzs”) programját, megvalósítására pedig a következő év áprilisára polgári együtt nem működési kampányt hirdetett.

A kampány egyszemélyi irányításával megbízott Gandhi 1930-ban közzétette 11 pontját, a különböző társadalmi osztályok és rétegek, mindenekelőtt a nemzeti polgárság legfontosabb, azonnal megvalósítandó követeléseit. A polgárság minimális programja fogalmazódott meg a rúpia árfolyamának csökkentésére, a védővámok bevezetésére, az indiai hajózás törvényes garanciájára támasztott igényekben. A földjáradék csökkentésének és a

sóadó eltörlésének puszta kimondása elegendő volt ahhoz, hogy az egész szubkontinens paraszti milliói felsorakozzanak a Nemzeti Kongresszus mögé.

A parasztság mozgósítása és egyidejűleg a nemzeti polgárság számára elfogadható keretek között tartása – ez volt az a roppant bonyolult feladat, amelyet csak Gandhi, a kivételes egyéniség tudott megoldani. Gandhi úgy fogalmazta meg a modern politikai célokat, hogy azokat az ősi India kifejezésének érezték. Az általa szervezett (1930. március 12. és április 5. között Allahabadból Dandiba vezetett) háromhetes sómenet nyomán, amelynek célja az állami sómonopólium felszámolása volt, a gyarmati uralom még az 1919. évinél is fenyegetőbben megingott. Az országszerte kibontakozott tüntetésekre és sztrájkokra a hatóságok kemény megtorló intézkedésekkel válaszoltak. Mintegy 60 ezer kong- resszista aktivistát és vezetőt tartóztattak le. Börtönbe kerültek a mérsékeltek is, a kampányban részt vevő nők, majd maga Gandhi. Minden ellenzéki szervezetet – köztük a Nemzeti Kongresszust is – törvényen kívül helyeztek. A megtorló intézkedések nem tudták felszámolni a tömegmozgalmat, a kongresszista vezetők bebörtönzése azonban a spontán akcióknak nyitott teret.

1930 áprilisában súlyos összecsapásokra került sor a bengáli Chittagongban és az Észak-

nyugati Határtartomány fővárosában, Peshawarban. A Chittagongi Köztársasági Hadsereg nevű fegyveres szervezet a városi lakosság támogatásával elfoglalta a középületeket, a rendőrőrsöket. Több napon át tartó barikádharcok bontakoztak ki. Peshawart is hatalmába kerítette a felfegyverkezett tömeg, amelyben muzulmánok, hinduk és szikhek egyaránt ott voltak. A kivezényelt punjabi egységek átadták fegyvereiket a tüntetőknek. A nyugtalanság nyáron is folytatódott.

A brit kormány lépései a nemzeti mozgalom megosztására

London a rendőri intézkedéseken kívül politikai manőverekkel is kísérletezett a függetlenségi mozgalom gyengítése érdekében. 1930. november 12-ére a brit kormány Londonba kerekasztal-konferenciát hívott össze a Simon-bizottság jelentésének megtárgyalására. A Kongresszus a távolmaradás mellett döntött. Ezzel szemben a megjelenő meghívottak aktív részvételükkel igyekeztek tartós elő- . nyöket kicsikarni maguknak. A brit politika mind nyilvánvalóbb megértéssel kezelte a fejedelemségeket, a vallási és egyéb kisebbségeket, mert bennük a gyarmati uralom meghosszabbításának támaszát látta.

A kerekasztal-konferencia a Kongresszus Párt nélkül nem volt alkalmas bármilyen hosszú távú rendezés körvonalainak megrajzolásához, viszont nagyban hozzájárult a partikuláris törekvések bátorításához. Az angol vezető körök előtt nyilvánvalóvá lett, hogy a Nemzeti Kongresszus nélkül Indiában nem lehet normalizálni a helyzetet. A brit indiai kormány felajánlotta a közvetlen tárgyalásokat Lord Irwin alkirály és Gandhi között, s kifejezte készségét a kölcsönösen elfogadható kompromisszumra.

A börtönből alig szabadult Gandhi és Irwin megbeszéléseinek eredményeképp született meg az 1931. március 5-én közzétett delhi paktum. Megszűnt a kivételes állapot; a politikai foglyokat szabadon bocsátották; a Nemzeti Kongresszus visszanyerte legalitását, és protekcionista vámtarifákat vezettek be. A polgári együtt nem működési kampányt felfüggesztették, jóllehet a földbérleti díj és a sómonopólium változatlan maradt, s a Kongresszus Párt kötelezte magát, hogy részt vesz az újabb kerekasztal-konferencián.

Az 1931 szeptemberében összehívott második kerekasztal-konferencián a Kongresszust Gandhi egyedül képviselte. A brit kormány ismét a kisebbségi kérdéseket helyezte előtérbe, amivel India megosztottságát és az önállóságra való képtelenségét akarta bizonyítani. A konferencián nem jött létre megállapodás, így december 28-án Gandhi üres kézzel érkezett vissza Indiába. A kudarc oka, hogy Nagy-Britannia uralkodó körei még 1931 végén sem értették meg: indiai uralmuk hosszú távon tarthatatlan. Miután kiderült, hogy Gandhi az alapvető kérdésben, vagyis India teljes függetlenségének kérdésében hajthatatlan, nem mond le az egységes, centralizált, önálló India koncepciójáról, Londonban ismét a „kemény kéz” hívei kerültek előtérbe.

Egész Indiára kiterjesztették a kivételes állapotot. 1932. január 4-én, Gandhi és Val- labhai Patel letartóztatását követően azonban új polgári együtt nem működési kampány bontakozott ki. Nagy tömegek mozdultak meg, a vidéki adómegtagadás általánossá vált, az összes nagyvárosban létrejöttek a bojkott hatékonyságát biztosító őrségek, s mindennapossá váltak a rendőrséggel való összetűzések.

A brit kormány ismét indiai szövetségeseit mozgósította. Ramsay MacDonald augusztus 16-án kihirdetett kisebbségi törvénye külön választókerületet biztosított a muzulmán, az európai, a szikh és (további tárgyalásoktól függően) az érinthetetlen szavazóknak. Mivel MacDonald manőverei visszhangra találtak az érdekeltek körében, a kezdeményezés kicsúszott a Nemzeti Kongresszus kezéből.

A Nemzeti Kongresszus kísérletei a kisebbségek megnyerésére

A kongresszisták számára kínos volt az érinthetetlenekkel kapcsolatos társadalmi és politikai problémák felszínre hozása. Miközben az európai szupremácia ellen a demokrácia és humanizmus elveire hivatkoztak, szembe kellett nézniük azzal, hogy Indiában több mint 40 millió állampolgárt tartanak a rabszolgasorsnál is megszégyenítőbb és örök érvényű kiközösítettségben. Az érinthetetlenek nem léphettek a templomokba, nem használhatták a közös kutakat, puszta érintésük tisztátalanná tett másokat. A kerekasztal-konferencián ezért Gandhi következetesen visszautasította azt ajavaslatot, hogy az érinthetetlenek külön választókerületekben szavazzanak. Kijelentette, hogy haláláig tartó éhségsztrájkba kezd, ha az érinthetetlenek és a hinduk nem állapodnak meg közös választókerületekben.

Az érinthetetlenek képviseletében dr. Ambedkar kezdett tárgyalni. 1932. szeptember 25-én létrejött a Gandhi és Ambedkar aláírásával ellátott punai paktum. A paktum elismerte az érinthetetlenekkel közös választókerületeket, a tartományi törvényhozó szervekben pedig 148 fenntartott helyet biztosított az érinthetetleneknek az angolok által javasolt 71 helyett, és 18 százalékot a központi törvényhozás általános kerületében. A megállapodást a brit indiai kormány is elismerte.

Gandhi augusztus-szeptemberi drámai böjtje újabb fordulatot hozott az indiai politikában. A szocialista és a kommunista kortársak csaknem valamennyien, de a nemzeti mozgalom résztvevőinek többsége is úgy vélekedett, hogy az érinthetetlenek problémájának reflektorfénybe állítása elterelte a figyelmet a polgári együtt nem működési kampányról és ártott a függetlenségi mozgalom tekintélyének. Augusztustól végleg felfüggesztették a tömeges engedetlenségi mozgalmat, vagyis a szervezett tömegharcot, s helyét „az egyéni polgári engedetlenség” vette át, majd az egész harc észrevétlenül elhalt.

Az érinthetetlenek ügyének előtérbe kerülésével a gandhista vezetésnek választ kellett adnia MacDonaldék megosztó törekvéseire, éppen ezért vált elengedhetetlenné a lakosság nem elhanyagolható hányadát kitevő haridzsanok megnyerése. Hasonló megfontolásokból tettek kísérleteket a muzulmánokkal fennálló kapcsolatok javítására is. A Muzulmán Liga szélsőséges vezetői azonban arra összpontosították figyelmüket, hogyan töltsék be a majdani függetlenné válás utáni hatalmi vákuumot.

A muzulmán szeparatizmusnak lökést adott az 1932-ben Lakhnauban tartott Muzulmán Pártközi Konferencia határozata. A határozat a föderatív elgondolásokat támogatta. Országosan 33 százalékos muzulmán képviseletet követelt, miközben a muzulmánok aránya a 28 százalékot sem érte el. Célként jelölte meg az állandó parlamenti többség biztosítását Punjabban, az Északnyugati Határtartományokban és Bengalban. Jelentős képviseletet kívánt a többi tartományban is. A Liga nem ismerte el a Nemzeti Kongresszus összindiai jellegét.

A Muzulmán Liga ellensúlyozására és elszigetelésére a Nemzeti Kongresszus vezetői tovább erősítették kapcsolatukat a hozzájuk továbbra is lojális ún. nemzeti muzulmánokkal. 1932 novemberében sikerült összehívni a vallási ellentétektől leginkább marcangolt Punjab és Bengal hindu és muzulmán képviselőinek konferenciáját, ahol megegyeztek a tartományi gyűlési helyek elosztásáról.

Az 1935-ös alkotmány

Az 1919-es Montagu-Chelmsford-alkotmányt 1935-ben új alkotmány váltotta í fel, amely a Simon-javaslatok szellemét tükrözte, jóllehet azokat a nemzeti : mozgalom határozatilag kifogásolta és elvetette. Az 1935-ös alkotmány kifejezte az angol vezető körök egyértelmű ragaszkodását az indiai birtok megtartásához, de tükrözte felismerésüket, hogy a gyarmati uralom gépezete reformokra szorul, amelyek elősegítik egyes befolyásos indiai csoportok London melletti felsorakozását.

Az új alkotmány az indiai önkormányzati szerveknek nyújtott nagyobb hatáskör ellenére gyarmati alkotmány maradt. A vallásközösségi különállás erősítésével egyidejűleg bővített tartományi önállóság nagy lökést adott India állami egységének felbomlasztásához. Az alkotmány két fő részének egyike az Indiai Föderáció létrehozását, a másik a tartományi önállóság erősítését irányozta elő. Mindkét rész alapkoncepciója ösztönözte a nemzeti mozgalom egységével szemben álló erőket, a vallási, fejedelemségi, kaszt- és nemzetiségi különállás híveit.

A Brit Indiát és a fejedelemségeket magában foglaló Indiai Föderáció lehetőséget adott a fejedelmeknek a központi törvényhozásban való részvételre; a törvényhozásnak tudomásul kellett vennie a fejedelemségek autonómiáját és megnövekedett képviseletüket. Egyes pontjai az angol parlamenttől való bonyolult függést írták körül. A politikai élet központi alakja továbbra is az alkirály; az ő hatáskörébe tartozik a miniszterek kinevezése és lemondatása, a törvények előterjesztése és megvétózása (a tartományiaké is), vagy akár a Törvényhozó Tanács véleményével ellentétes jogszabályok bevezetése, adott esetben magának az alkotmánynak a

felfüggesztése. A hadügyi, külügyi, egyházügyi és lényegében a pénzügyi tárcák vezetői közvetlenül az alkirálynak felelősek.

Az alkotmánynak a tartományokra vonatkozó része viszont előrelépés a Montagu- Chelmsford-alkotmányhoz képest. Választott törvényhozó tanácsoknak felelős kormányok létrehozását írta elő, bár e tanácsok súlyát csökkentette a kinevezett tartományi kormányzók széles jogköre a törvényhozásban, a pénz- és igazságügyek ellenőrzésében.

A választójoggal rendelkező felnőtt lakosság aránya 2,8 százalékról 11 százalékra bővült. A közösségi kúriák szerinti szavazás továbbra is szerves része maradt az alkotmánynak. A kisebbségi jogok védelmére hivatkozva a muzulmánok, a hátrányos helyzetű kasztok és törzsek, továbbá a kereskedelmi és ipari kamarák, a földbirtokosok, a szikhek, az indiai keresztények, az európaiak, az angol indiaiak és az egyetemek külön és arányukat jóval meghaladó számban kaptak választókerületeket és képviseleti helyeket.

Az alkotmány közzététele India-szerte felháborodást váltott ki. 1935 áprilisában a Nemzeti Kongresszus Dzsaváharlál Nehru javaslatára elítélte az új alkotmányt, és állást foglalt az általános választások alapján összehívandó új alkotmányozó nemzetgyűlés mellett. Hasonlóan döntött májusban Bombayban a szakszervezetek összindiai ülése. India Kommunista Pártja szintén elutasító magatartást tanúsított.

Az India függetlenségével és egységével szemben nyílt kihívást jelentő alkotmányt a széles körű ellenállás miatt teljes egészében soha nem lehetett bevezetni. Az Indiai Föderációról szóló rész életbeléptetését a brit indiai kormány kénytelen volt meghatározatlan időre elnapolni. Az alkotmány tartományi részének bevezetése ellen a nemzeti mozgalom különféle csoportjai nem tiltakoztak: a tartományi kormányok elég széles hatásköre lehetőséget nyújtott a függetlenség ügyének előmozdítására. Az alkotmánynak tehát csupán egyik része lépett érvénybe. A második világháború éveiben, amikor a brit uralommal szemben kiéleződött az ellenállás, az angolok ezt a félig bevezetett alkotmányt is felfüggesztették.

Az 1937. februári választások eredménye, majd a tartományi kormányok működése igazolta a Kongresszus politikájának helyességét. A 30 millió választópolgárnak ugyan csupán 42 százaléka adta le szavazatát, a Kongresszus mégis kétségtelenül nagy sikert aratott (az 1675 mandátum közül 715-öt szerzett). Biztató volt, hogy a kongresszisták a

kisebbségi kúriákban is támogatást kaptak. A Muzulmán Liga kevesebb muzulmán választót tudott maga mögött, mint a Kongresszus.

A tartományi kormányok az alkotmányos korlátozások ellenére bebizonyították, hogy az indiaiak el tudják látni a közigazgatás irányítását. Az új, kongresszista vezetésű kormányok jelentős reformokat vezettek be az oktatás és az egészségügy területén, csökkentették a parasztság adóterheit, és sikerült érvényesíteniük több alapvető demokratikus szabadságjogot.

A muzulmánok elidegenedése

Az indiai politikai életben ekkor már évtizedek óta alapigazságnak számított, hogy az egységes, független India csak úgy teremthető meg, ha tartósan oldani tudják a hindu és muzulmán közösségek közötti feszültséget, ha integrálni tudják a közigazgatásilag nem Indiához tartozó, de India történelmének, kultúrájának és területének szerves részét képező fejedelemségeket, és ha elejét veszik a különböző nyelveken beszélő területek önállósulási törekvéseinek.

A legnehezebbnek a vallásközösségi harmónia megteremtése látszott. A hindu-muzulmán viszony megromlott, a muzulmán politikai elit befolyásos csoportjai a külön vallásközösségi alapon létrehozandó államiság eszméjét fogadták el. Ebben élvezték a brit politika többé-kevésbé nyílt egyetértését. Az elszakadásra készülő muzulmán elit fő politikai szervezete a Muzulmán Liga volt. A tartományi választások előtt, 1937 októberében elfogadott határozat szerint a szervezet célja „India teljes függetlenségének kivívása a szabad és demokratikus államok olyan föderációjában, amelyben a muzulmán és egyéb kisebbségi jogokat és érdekeket az egyenlőség alapján, hatékonyan és alkotmá- nyilag biztosítani fogják”.

Az 1937-es választás, a Muzulmán Liga súlyos és váratlan veresége még azt mutatta: a Nemzeti Kongresszus antikolonializmusa a muzulmánok többsége szemében következetesebbnek és őszintébbnek tűnt, mint a Ligáé. A Kongresszusra adott számos muzulmán szavazat, a „nacionalista” (vagyis indiai nemzetben gondolkodó) muzulmánok megnövekedett szerepe kedvezett a nemzeti egység megteremtésének.

A Nemzeti Kongresszus választás utáni politikája azonban kevéssé volt alkalmas arra, hogy a közösségi előítéleteket eloszlassa. Hét tartományban kongresszista kormányok alakultak, ezek nem tárgyaltak a ligával semmiféle kompromisszumról. A hindi nyelvet kezdték erőltetni az urdu helyett. Hindu kongresszistákkal töltötték be a közfunkciókat, állami himnusszá léptették elő a kongresszista himnuszt. A legfájóbb sérelmeket a közfunkciók betöltése körüli viták okozták. A Kongresszus Párt ideológiájából nem szüntette meg a kifejezetten hindu elemeket. Mindez lehetőséget adott az India felosztására, önálló muzulmán állam létrehozására törekvő köröknek, hogy megerősítsék befolyásukat a ligában, majd a ligát a muzulmán lakosság egyetlen elismert pártjává tegyék.

A kongresszista minisztériumok megalakulása után növekedtek a vallásközösségi feszültségek. Az idegen hatalom elleni közös fellépés eszméje sokat vesztett vonzerejéből. Közben a liga, a tényleges muzulmán sérelmeket felnagyítva agitációjában a Kongresszust is túlszárnyaló antikolonialista propagandába kezdett. Mind szélesebb körben ismerték el a külön hindu és muzulmán „nemzet” koncepcióját, amely aláásta az egységes antikolonialista mozgalom és az egységes India eszméjét.

A fejedelemségek és a nemzeti mozgalom

A mintegy 600 indiai fejedelemség többsége már az angol hódítás időszakában keletkezett. Ezek a szubkontinens területének egyharmadát birtokolták, az összlakosság közel egynegyede élt itt. A gyarmati uralom a polgári nemzeti mozgalom kezdetétől egyre inkább támaszkodott az addig háttérbe szorított maharadzsákra, navabokra és egyéb címeket viselő uralkodókra. E területek addig is lassú belső politikai fejlődése még inkább megrekedt. A fejedelmek többségükben abszolút uralkodók voltak, országaik közigazgatásilag nem tartoztak Brit Indiához, saját törvényeik és vámtarifáik voltak. Határaik sem az etnikai vagy nyelvi egység elvének, sem a gazdasági célszerűségnek nem feleltek meg. Néhány közülük, mint Gwalior és Baroda, több, egymással nem határos területet foglalt magában. Az uralkodók általában nem tettek különbséget az állami és a magánjövedelmek között, mindkettőt sajátjukként kezelték. A vallási különbségek és ellentétek sok helyütt szembeötlők voltak. Kasmírban a hindu maharadzsa és a hindu feudális uralkodó réteg állt szemben a közel 80 százalékban muzulmán lakossággal, Hyderabadban a muzulmán nizam és a felső rétegek a 85 százalékot kitevő hindu paraszti és kereskedő-iparos népességgel.

A londoni kormány és a fejedelmek megállapodása nyomán e területek egy részén a rabszolgai és hűbéri függőséget formálisan csak 1921-ben számolták fel. Az angol rezidensek a demokratikus mozgalmak leverését segítették, nem a társadalmi reformok bevezetését. Az angol jogi felfogás szerint a fejedelemségek nem brit területek, alattvalóik nem brit alattvalók, de a nemzetközi kapcsolatokban ugyanolyan helyzetben vannak, mint Brit India területe és alattvalói.

A fejedelemségek a kolonializmus támaszaiként sértették a brit indiai nemzeti mozgalom érdekeit is. A mozgalomnak az egységes India megteremtése volt a célja, amelyben sem az idegen gyarmatosítóknak, sem a hazai feudális uralkodóknak nincs helye. Mégis, a fejedelemségekben kibontakozó demokratikus mozgalmak a harmincas évek közepéig kevés támogatást kaptak a Kongresszustól. A Kongresszus Párt nem építette ki szervezeteit Brit Indián kívül, tartózkodott a fejedelemségek belügyeibe való beavatkozástól. Csak 1929-ben követelte ott is felelős kormányok megalakítását. A fejedelemségek többnyire illegális ellenzéki szervezetei viszont kezdettől a Kongresszusban látták természetes szövetségesüket.

A kongresszista vezetés 1938 februárjában, a haripuri ülésén elfogadott határozata a teljes önrendelkezés kivívásáról szólt egész Indiában, beleértve a fejedelemségeket is. A haripuri határozatokkal a Kongresszus megszilárdította a fejedelemségek demokratikus mozgalmaiban betöltött vezető szerepét. A fejedelemségekben is létrejöttek a parasztszövetségek, megjelentek a kongresszista önkéntesek. Csakhamar hírek érkeztek kíméletlen, sokszor a középkort idéző megtorlási formákról is. A harc kiéleződésével a fejedelemségek addigi stabilitása megingott, és nem tudták betölteni azt a szerepet, amit a brit kormány szánt nekik. 1938 végén sok helyütt megszületett a kompromisszum: felelős kormányok alakultak, bár a fejedelmek hatalma még mindig jelentős maradt.

A Nemzeti Kongresszusban uralkodóvá vált az a felismerés, hogy a fejedelemségek problémái nem az uralkodókkal kötött kompromisszumokkal, hanem a demokratikus erők hatékonyabb támogatásával oldhatók meg. 1938 februárjában engedélyezték a helyi kongresszusi bizottságok részvételét a harcban, a fejedelemségeknek Brit Indiával azonos jogokat követeltek. A Nemzeti Kongresszus a következő években sikerrel alakította meg szervezeteit a fejedelmi államokban. Az uralkodók többsége soha nem élvezett erős helyi támogatást. A viharosan erősödő összindiai nacionalizmus magával ragadta az alattvalók többségét a legnagyobb és legszervezettebb államokban is.

Az indiai nemzeti mozgalom létrejöttétől kezdve szembetalálta magát a földrésznyi ország soknyelvűségével. Ezt azonban az egységes szuverén India hívei nem tekintették olyan súlyos megosztó tényezőnek, mint a hindu-muzulmán vallási különbséget vagy az érinthetetlenség problémáját. A Nemzeti Kongresszus vezetői évtizedeken át tudatosan törekedtek olyan „összindiai nemzet” létrehozására, amely nem azonosul egyik indiai nyelvi közösséggel sem. Ezt a törekvésüket nagyban segítette az európaitól teljesen eltérő kapcsolat a nemzet és a nyelv között: az indiai közfelfogásban a nyelvhasználat soha nem függött össze közvetlenül a nemzeti tudattal.

Nemzeti egység és soknyelvűség

India mindig is soknemzetiségű szubkontinens volt. A nemzeti mozgalomnak születésétől kezdve számolnia kellett azzal, hogy a terület politikai egységét a gyarmatosítók teremtették meg, miközben az önálló nemzetté válás folyamata több népnél jelentősen előrehaladt. A gyarmati uralom idején megszülető és fejlődő összindiai nemzettudat mellett tovább élt, illetve erősödött az egyes etnikai egységekhez való tartozás. A Kongresszus Pártban a nemzeti kérdésben különböző nézetek ütköztek egymással. Az uralkodó politikai irányzat már Bengal felosztása idején, 1906-ban úgy vélte, hogy az egy nyelvet használó területek alakuljanak adminisztratív egységekké. Az 1920-as nagpuri ülés után a Kongresszus hálózatát „nyelvi tartományok” szerint szervezték.

A polgári demokratikus mozgalomnak két, olykor egymással ellentétbe kerülő feladatot kellett megoldania: egyidejűleg harcolni India egységéért és ösztönözni az egyes nyelvi közösségek önállósulási aspirációit. A kolonializmus, mint fő ellenség elleni közös harc, illetve a mély kulturális-vallási és az erősödő modern gazdasági kapcsolatok együttesen teremtették meg az összindiai nacionalizmus és a helyi nyelvi törekvések összhangját.

A vallásközösségi kohézió primátusa a nyelvi-nemzeti hovatartozással szemben tehertétel is volt. A nemzeti mozgalom egyes képviselői ezért az indiai nemzetek elismerésének és önrendelkezési jogának megadása mellett foglaltak állást, fontos eszközt látva ebben a hindu-muzulmán ellentétek csökkentésére. A nemzeti kérdésről vallott kongresszista álláspontot általában elfogadták. A Kongresszus Párt India leendő hivatalos nyelvének a hindosztánit tartotta.

3.4.3. India a második világháborúban (1939-1945)

Az 1930-as évek végére a polgári vezetésű nemzeti mozgalom vitathatatlan sikereket ért el a különböző társadalmi rétegek és csoportok közös célú politikai tevékenységének megteremtésében, az India jelentős részét alkotó fejedelemségek lakosságának felsorakoztatásában és a nemzeti-nyelvi kérdés megoldásában. A vallásközösségek közötti viszony azonban nem javult, sőt a tartományi autonómia bevezetésével mélyült köztük a szakadék. A gyarmati uralom megosztó politikája, valamint az indiai nacionalizmus hindu jellegű elemei lehetőséget adtak a részben feudális és angolbarát muzulmán szeparatista köröknek, hogy a lakosság több mint egynegyedét alkotó muzulmánok tömegeit szembefordítsák a Nemzeti Kongresszussal. A Kongresszus ezekben az években alakult át harcos nacionalista tömegszervezetté, ami fő feltétele volt a brit uralom elleni hatékony harcnak, majd a függetlenség kivívásának.

A Kongresszus Párt 1939. márciusi tripurai ülésén az elnöki jelentés a teljes önrendelkezés elérése érdekében valamennyi britellenes erővel való szoros szövetség mellett szállt síkra. Javasolta, hogy az angoloknak nyújtsanak át ultimátumot. A Nehru által beterjesztett „nemzeti követelés” továbbra is elutasította az angol alkotmány teljes elfogadását.

Javaslatai alapján megerősödött Gandhi egyszemélyi vezető szerepe, s megnőtt a Végrehajtó Bizottság hatásköre.

Így 1939 nyarától Gandhi vezetésével létrejött a Nemzeti Kongresszus egysége. Ennek később lényeges szerepe volt abban, hogy India a háborús években, a nemzeti polgárság hegemóniáját megőrizve, döntő lépéseket tegyen a függetlenség elnyerése felé.

Függetlenség a hadba lépésért

1939. szeptember 3-án az alkirály Indiát hadviselő félnek nyilvánította a nemzeti mozgalom vagy a tanácsadó szervekkel folytatott konzultáció nélkül. A Nemzeti Kongresszus kezdettől fogva hajlandó volt támogatni a fasiszta hatalmak által elnyomott, fenyegetett vagy azzal szemben álló népeket, de azzal érvelt, hogy a demokratikus szabadságjogokért nem harcolhat olyan ország, amely maga sem élvezi azokat. Kinyilvánították, hogy ragaszkodnak a háború utáni teljes függetlenséghez, s ennek érdekében a háború évei alatt nélkülözhetetlennek tekintik választott, felelős indiai kormány létrehozását.

A Nemzeti Kongresszus vezetői az európai tengelyhatalmak és Japán térnyerésének csúcspontján sem adták fel antifasiszta álláspontjukat. Munkabizottságának 1940. júniusi állásfoglalása értelmében India az Angliával való háborús együttműködésre is hajlandó, ha a háború után megkapja teljes függetlenségét.

Az indiai függetlenségi mozgalom váratlanul azEgyesült Államoktól kapott határozott támogatást. Az Egyesült Államokat ugyanis nyugtalanította, hogy a Japán-ellenes háborúban sem az Indiában lekötött angol erőkre, sem a jelentősnek vélt indiai tartalékokra nem számíthattak. Szingapúr eleste után az amerikai külpolitika a távol-keleti helyzetben első lépésként jelölte meg, hogy Churchill nyilatkozatban ismerje el India teljes státusát a megalakuló ENSZ-ben. Amerikai nyomásra az angol kormány 1942 márciusában az indiai ügyek felülvizsgálatára Delhibe küldte Stattford Crippset. A misszió nyilatkozatában szerepelt, hogy a harci cselekmények megszűnése után alkotmányozó szervet hoznak létre.

3.5. AFRIKA – Búr Gábor

3.5.1. Afrika az első világháborúban

Az európai hatalmak az első világháborúig Afrika túlnyomó hányadát felosztották egymás között. Csupán Abesszínia (Etiópia) tudta megőrizni tényleges függetlenségét, Libéria pedig inkább csak formálisan volt önálló állam. A háború kitörése a gyarmatokon az európai berendezkedés konszolidációs folyamatát szakította félbe. A központi hatalmak csupán a négy német gyarmat – Togo, Kamerun, Német Kelet-, illetve Délnyugat- Afrika – révén voltak képviselve Afrikában, körülvéve az antant minden szempontból fölényben lévő birtokaival. Ezért elsősorban német részről, fogalmazódtak meg a világháború kitörésekor a gyarmatok semlegesítésére vonatkozó igények, hogy a háború maradjon a „fehér ember háborúja”. Az antant számára azonban ez hátrányos lett volna.

Elsősorban a francia hadsereg toborzott hagyományosan észak- és fekete-afrikaiakat hadseregébe, akiket gyarmati háborúikban, sőt még az európai hadszíntereken is, például a krími háborúban, vagy az 1870-1871-es porosz-francia háborúban nagy számban vetettekbe. Legismertebbek közülük a szenegáli lövészek voltak, akiket az összes afrikai francia birtokon toboroztak (illetve 1919-től soroztak), legtöbbjüket Francia Szu-

dán területén. A háború kitörésekor a francia gyarmati hadsereg gyors növekedésnek indult; 518 ezer katona és segéderő került Európába. A többi európai gyarmatosító csak Afrikában használt „bennszülött” katonaságot, ügyelve arra, hogy lehetőleg szülőföldjüktől távol kerüljenek bevetésre.

Churchill még a háború előtt felvetette, hogy a franciák példáját követve a Brit Birodalom „harcias népeiből” – Afrikában a hauszákat és a zulukat tartva annak – hozzanak létre katonai egységeket. E terv nem valósult meg, elsősorban azért, mert a fehér domíniumok elegendő katonával szolgáltak. A britek inkább csupán félkatonai, rendőri, illetve fegyvertelen kisegítő szolgálatra – elsősorban teherhordásra – toboroztak afrikaiakat, ám a Nyugat-afrikai Határvédelmi Erők (WAFF), és a kelet-afrikai Királyi Afrikai Lövészek (KAR) több későbbi független afrikai ország hadseregének magvát képezték.

Belga Kongóban az 1888-ban létrehozott Force Publique is csupán katonai kisegítő szerepre volt alkalmas. A portugálok és spanyolok nem is alkalmaztak afrikai katonákat gyarmataikon, hanem az anyaországból vezényeltek egységeket gyarmataikra. A többi európai hatalom esetében is a tiszti, sőt legtöbbször az altiszti rangok is kizárólag európaiak számára voltak fenntartva.

Az első világháború kitörésekor elsősorban Nagy-Britanniának volt fontos az európai hadműveletek kiterjesztése Afrikára, a Szuezi-csatorna védelme, valamint a német flottabázisok és szikratávíró állomások elfoglalása céljából. A britek az első lövéseket éppen az afrikai Togóban adták le. Az ottani német egység mindössze 5 fehér tisztből és 550 afrikai rendőrből állt. A két irányból előretörő angol és francia csapatok már 1914. augusztus 8-án elfoglalták a fővárost, Lomét. Az antant ezzel első győzelmét aratta a világháborúban, s egyben megszüntette a kapcsolattartást Berlin és gyarmatai között. Kamerunban szeptember végén esett el a legfőbb kikötő Duala, ám a fővárost csak 1915 végére érték el az antantcsapatok. A német kormányzó 900 európaiból és 14 ezer afrikaiból álló csapatát 1916 februárjában a szomszédos spanyol gyarmat, Rio Muni (ma Egyenlí- tői-Guinea) területére vezette. A katonákat a háború végéig Spanyolországba internálták. NémetDélnyugat-Afrika volt az egyetlen a német gyarmatok közül, ahol viszonylag tekintélyesebb számú, mintegy 15 ezer európai telepedett le az első világháborút megelőző évtizedekben. Így a gyarmat kétezer főt számláló véderejét még legalább háromezer fegyverforgatásban jártas tartalékos egészítette ki.

Ez azonban eltörpült a szomszédos Dél-Afrikai Unió 60 ezer fős jól képzett és felszerelt hadereje mellett, ahol még legalább ugyanennyi tartalékos behívására is lehetőség volt. A fokvárosi parlament 1914. szeptember 9-én üzent hadat Német Délnyugat-Afri- kának, ám ugyanekkor lázadás tört ki a főként búrokból álló dél-afrikai

egységek között. A dél-afrikai főparancsnoknak, Botha tábornoknak csak 1915 januárjára sikerült a lázadáson úrrá lennie, s addig csupán a brit flotta vette fel a németekkel a harcot, elfoglalva a gyarmat kikötővárosait. A lázadók közül sokan átszöktek a németekhez, szabadcsapatot alkotva oldalukon. Mindez elodázta a komolyabb hadműveleteket, ám a kezdeti német remények – „séta Fokvárosig" – alaptalan illúziónak bizonyultak. 1915. február 11-én megindultak a dél-afrikai csapatok, április 7-én kapitulált a főváros Windhuk, s az északra hátráló németek július 9-én becsületszóra megadták magukat. Visszatérhettek farmjaikra, városaikba, s a korábban internáltakat is szabadon engedték.

Német Kelet-Afrikában a háború más fordulatot vett. London 1914 augusztusában Brit India haderejének feladatává tette a gyarmat elfoglalását. A partra szálló indiai csapatokat azonban von Lettow-Vorbeck német tábornok csapatai visszaverték. Egy német

könnyűcirkáló, a Königsberg is a védelem rendelkezésére állt. Az angoloknak csak 1915-ben sikerült harcképtelenné tenniük a hajót, ám ágyúit a németek a szárazföldi harcokban továbbra is bevetették. Csak 1916-ban állt be fordulat, amikor a Délnyu- gat-Afrikában felszabadult erőket át lehetett csoportosítani. Jan Smuts dél-afrikai tábornok vezetésével a brit és belga erők lassan kiszorították a németeket a gyarmatról, akik először Portugál Kelet-Afrikába, a mai Mozambikba, majd Észak-Rhodesiába, a mai Zambiába vonultak át állandó harcok közepette. Csak 1918. november 25-én tették le a fegyvert.

Az egyiptomi alkirály, II. Abbász, a világháború kitörésekor nem Kairóban, hanem Konstantinápolyban tartózkodott, onnan intézett népéhez felhívást a felkelésre az angolok ellen. A török hadba lépés után a britek 1914. december 18-án Egyiptomot protektorátusukká nyilvánították. Ezzel véget ért az 1882 óta tartó felemás állapot, s Egyiptom formálisan is megszűnt az Oszmán Birodalom részének lenni. A háborúban a szállítási útvonalak biztonsága elsőrendű kérdés volt. A Szuezi-csatornát az 1915-1916-os török offenzívák fenyegették. A Sínai-félszigetet a törökök átmenetileg elfoglalták, ám a csatorna keleti partján az angolok megállították őket, majd ellentámadásuk végleg meghiúsította az Afrikába történő török behatolást.

Az első világháború kimenetelét az afrikai hadszínterek egyike sem befolyásolhatta érdemben. Ugyanakkor hatása Afrikára jelentős volt. Több mint egymillió afrikai katona szolgált fegyveresen, vagy kisegítő erőként a háború során a kontinensen, vagy Európában. Közülük 150 ezren haltak meg, főként betegségekben. Ennél is többen sebesültek meg, váltak rokkanttá. A lövészárkok poklát megjárt afrikaiak érzékenyebbé váltak a rasszizmus mindennapos megnyilvánulásaira. A fehér gyarmatosítók legyőzhetetlenségének legendája is szertefoszlott. Délnyugat-Afrika volt az egyetlen hadszíntér a kontinensen, ahol afrikaiak nem harcoltak egyik oldalon sem. A háború végére a mindvégig semleges Spanyolország gyarmatai kivételével egész Afrika részesévé vált a konfliktusnak.

1. ben még az addig semleges Libéria is hadat üzent a központi hatalmaknak. Az anyaországok igyekeztek gyarmataik minden erőforrását háborús erőfeszítéseik szolgálatába állítani. Az ebből fakadó gazdasági és ellátási nehézségek éhezést és járványokat eredményeztek. Csupán az 1918-as spanyolnáthajárvány kontinensszerte a népesség 3-5 százalékát ragadta el.

Kelet-Afrikában Lettow-Vorbecknek sikerült a háború teljes idejére jelentős antanterőket lekötnie. A német seregek közül egyedül az övé harcolta végig veretlenül a háborút. Ez hozzájárult azon legenda megszületéséhez, hogy a katonai vezetés civil beavatkozás nélkül képes volt a vereséget elkerülni. Mindez a Hindenburg-féle „tőrdöfésle- gendát" volt hivatva alátámasztani.

3.5.2. Afrika a két világháború között

Afrika és a versailles-i béke

A győztes hatalmak Németország elfoglalt afrikai gyarmatait a hódítás jogán kívánták megtartani. Minden erőfeszítésük arra irányult, hogy lehetőleg minél nagyobb szeletet hasítsanak ki a felosztásra kerülő tortából. Ezért vonakodott például Anglia bevonni kezdetben a belgákat a Német Kelet-Afrika elleni hadjáratba, s csak annak elhúzódása változtatott a brit hozzáálláson. A párizsi békekonferencián a fő érv Németország megfosztására gyarmataitól az afrikaiakkal szembeni embertelen bánásmód volt. A wilsoni pontok azonban tartalmazták az önrendelkezés jogát is.

Az 1918 januárjában kifejtett álláspont sokat puhult a következő évben, de az Egyesült Államok megnövekedett befolyását arra akarta felhasználni, hogy a volt német gyarmatokat kis, gyarmattal addig nem rendelkező európai államok gyámságára bízza. Anglia és Franciaország mindent elkövettek, hogy meggyőzzék Wilson elnököt terve ki- vitelezhetetlenségéről, s arról, hogy a gyarmatok jövőjéről ők tudnak a legjobban gondoskodni.

Kompromisszumként elfogadták a népszövetségi mandátumrendszert, amely a területeket ténylegesen megszállva tartó hatalmaknak juttatta a volt német gyarmatokat. Ez Olaszország kihagyását jelentette az újraosztásból, ellentmondva az 1915-ös londoni szerződésnek, amely alapján az olaszok az antant oldalán beléptek a háborúba. Kompenzációként az angolok Egyiptom, Szudán és Brit Kelet-Afrika határterületeiből adtak át földsávokat az olaszoknak. A franciákkal azonban jóval nehezebb volt megállapodni, mert csak néhány oázist kívántak átadni Tunézia és Líbia határán. Az olasz-francia ellentét az afrikai gyarmati területeket illetően végig fennállt a két világháború közötti korszakban, elsősorban Líbia és Csád határának végleges meghúzása okozott gondot.

A mandátumterületeket illetően az új birtokosok számára bizonyos korlátozó előírásokat is beépítettek. Megtiltották katonai támaszpontok létesítését és a helyi lakosság soraiból történő katonai toborzást, a földek kisajátítását és a kényszermunka bármilyen formáját. A Népszövetség előtti rendszeres, évenkénti beszámolási kötelezettséggel szabályozták a mandátumterületek igazgatását, illetve az erre a célra felállított Állandó Mandátumbizottság ellenőreit meghatározott időközönként be kellett engedni a szóban forgó területekre. Mivel Afrikában nem voltak olyan volt német birtokok, amelyek függetlenségét a belátható jövőben lehetségesnek tartották, így itt nem is voltak ún. „A” mandátumterületek, mint a Közel-Keleten. Togo és Kamerun Franciaország, illetve Anglia között került felosztásra, míg a Tanganyikára és Ruanda Urundira osztott volt Német Ke- let-Afrika angol-belga zsákmány lett, de egy kis sávot Portugáliának is juttattak belőle. Mindezen gyarmatok „B” mandátumterületek lettek. A Dél-Afrikai Unió angol nyomásra elfogadta, hogy Délnyugat-Afrikát ne olvassza be saját területébe, hanem „C” mandátumterületként igazgassa. A dél-afrikai törvények érvényességét azonban kiterjesztette Délnyugat-Afrikára is, így annak különállása még papíron sem érvényesült, s gyakorlatilag a Dél-Afrikai Unió ötödik tartományává vált. Belgium 1925-ben csatolta Ruanda Urundit közigazgatásilag Kongóhoz. Az angolok és franciák lényegében a többi gyarmatukon meghonosított uralmi rendszerüket alkalmazták mandátumterületeiken. Délnyugat-Afrika kivételével a német telepesek mindenhonnan távozni kényszerültek, vagyonukat elkobozták.

Összességében a versailles-i békével a legnagyobb kiterjedésű afrikai birtokkal rendelkező Franciaország félmillió négyzetkilométernyi területtel és három és fél millió lakossal, Nagy-Britannia kétmillió négyzetkilométerrel és ötmillió lakossal növelte gyarmatbirodalmát. A két hatalom együttesen Afrika 30 millió négyzetkilométeres területének négyötödét birtokolta. A korábbi tengelytervekből a legambiciózusabb Kai- ró-Fokváros összeköttetés a területgyarapodással megvalósult, ám ennek semmi gyakorlati jelentősége nem volt.

Még a 20. század első felének Európája sem volt hajlandó elfogadni, hogy Afrika bármiféle érték létrehozója lehet. Megjelent a gondolat, miszerint Afrika társadalmait éppen olyan paternalizmussal kell kezelni, mint Európában a nyomornegyedek „alsóbb osztályait”. Eszerint a gyakorlatban a gyarmatok alsórendű népességét csakis felsőrendű európaiak igazgathatták. Ennek szószólója a Franciaországban 1921-ben megalakult Tengeri és Gyarmati Liga volt. A brit Frederick Lugard először 1922-ben megjelent, Kettős mandátum a brit trópusi Afrikában című könyvében fektette le a közvetett uralom (indirect rule) elméleti alapjait. A közvetett uralom kiegyezést jelentett a prekoloniális korszak vezető rétegével, de csak ott lehetett eredményesen alkalmazni, ahol viszonylag fejlettek voltak a társadalmi viszonyok. Elsősorban Észak-Nigériában, Aranyparton, Bugandában. A későbbi kormányzók a „lugardizmust” Afrika-szerte elterjesztették. Megfogalmazódott, hogy az afrikai gyarmati szolgálatra csak az angol elit magániskolák és egyetemek növendékei alkalmasak. A korszak másik kiemelkedő gyarmati teoretikusa, a francia Albert Sarraut 1923-ban írt munkája, A francia gyarmatok helye és értéke is sok hasonló elképzelést tartalmazott. Mindketten az afrikaiak egyidejű gazdasági, társadalmi és kulturális felemelése mellett kardoskodtak.

Az alapvető különbség abban állt, hogy a franciák az asszimilációt lehetségesnek és kívánatosnak tartották, így ők a közvetlen uralmat gyakorolták az afrikaiak felett. A falufőnököket (törzsfőnököket) a franciák maguk nevezték ki, ez az ún. chefferie-rendszer a helyi adminisztráció részévé tette őket. 1916-ban négy szenegáli város lakosai kaptak az anyaországival megegyező polgárjogot. Algériában már 1919 februárjában olyan törvényjavaslat született, amelynek alapján mindenkinek francia állampolgárságot szándékoztak adni, aki harcolt a világháborúban, földtulajdonnal rendelkezett vagy írástudó volt. Korábban az állampolgárság megszerzése kizárólag a kereszténységre való áttérés esetén volt lehetséges. A párizsi kormány a telepesek nyomására végül visszavonta ezt a javaslatot.

A szociáldarwinizmus korának gyarmatosítói meg voltak győződve arról, hogy Afrikában a társadalmi fejlődés csak külső beavatkozás révén indulhat meg, amihez Európának kell segédkezet nyújtania. A két világháború közötti évek kulturális relativizmusa nem az afrikaiak alacsonyrendűségét, hanem az európaiakhoz viszonyított másságát hangsúlyozta. Ezen értelmezés alapján értelmét veszítette az afrikai civilizáció primitívségéről, az afrikai ember gyermeteg természetéről értekezni, sőt az európaiak civilizációs küldetése is megkérdőjeleződött,

ha nem azért gyarmatosítottak, hogy segítségükkel egyszer Afrika is eljusson arra a szintre, amit Európa addigra már elért.

Az európai hatalmak faji politikájában már az I. világháború előtt is meglévő különbségek egyre markánsabbakká váltak. A britek, akár a közvetett uralom elvével irányított, akár a telepes gyarmataikon az afrikaiak és európai származásúak közötti kapcsolatok lehető legminimálisabb mértékére törekedtek, ami a konzervatív előítéletesség és az elzárkózás politikája volt. Afranciák az afrikaiakat is potenciális franciáknak tekintették, s bőrük színétől, vallásuktól, kulturális hagyományaiktól függetlenül a nemzetek feletti francia civilizációba történő beolvasztás szándékával közeledtek feléjük. Mivel a spanyol és a portugál törekvések is ehhez hasonlóak voltak, a korabeli publicisztika a latin faj jellegzetes vonásaként igyekezett ezt a rasszizmussal ellentétes gyakorlatot beállítani, s az antik Rómával vont párhuzamot.

Az iskolai oktatás a második világháború utánig az afrikaiak csak kis hányadára terjedt ki, habár jelentőségét a gyarmatok fejlesztésében már a két világháború között felismerték az anyaországokban is. A korszakra jellemző az addig szinte teljes monopolhelyzetet élvező missziós iskoláztatás visszaszorulása a gyarmati igazgatás alatt álló iskolákjavá- ra. Ezt a megfelelő képzettségű munkaerő-utánpótlás szükségességével igazolták, ami rendszerint csökkentett képzési szintet jelentett. A brit gyarmatügyi minisztériumban 1921-ben oktatási és nevelésügyi bizottság alakult. Ennek kezdeményezésére külön kormányzói konferencia foglalkozott az iskoláztatással. Általánossá a missziós iskolák által a helyi afrikai nyelveken történő kettő-négy éves alapképzés vált, amelyre a kevesek által

elérhető angol nyelvű középfokú képzés épült. Nigériában 1938-ra az alap- és középfokú tanulói létszám 1919-hez képest egyaránt megnégyszereződött, s ekkor a 314 ezer elemi iskolás egy ezreléke tanult tovább. A franciák ezen a téren is más utatjártak, a francia nyelv már az alapfokon uralkodó volt. Az Afrikában is használt anyaországi tankönyvek többek között az „őseink a gallok” elhíresült kitételt is tartalmazták. Egyedül Madagaszkáron kapott a helyi, malgas nyelv nagyobb szerepet az alapfokú oktatásban. Összességében a franciák sokkal kevesebb diákot iskoláztak be, és sokkal kisebb mértékben támaszkodtak a missziókra, mint a britek. 1938-ban a három észak-afrikai francia birtokon együttesen alig 4 ezer diák tanult középfokú oktatási intézményben. A belgák rendszere Kongóban inkább a britekére hasonlított, azzal a különbséggel, hogy középfokú oktatás lényegében nem létezett.

Felsőfokú oktatás a trópusi Afrikában a korszakban nem volt, noha az aranyparti brit főkormányzó már 1925-ben sürgette szükségességét. A kontinens legrégebben működő felsőoktatási intézménye 1829 óta Fokvárosban volt. 1918-ban Pretoriában és Stel- lenboschban, 1922-ben Durbanben alapítottak Dél-Afrikában egyetemeket, főként már addig is létező intézmények összevonásával. Ezek az egyetemek azonban kizárólag fehérek számára voltak fenntartva. Az afrikaiak számára külön felsőoktatási intézményt hoztak létre 1916-ban, a Dél-Afrikai Bennszülött Főiskolát, a későbbi Fort Hare Egyetemet. Észak-Afrikában az egyetemi képzésben a középkori hagyományokkal is rendelkező Egyiptom járt elöl. A Kairói Egyetemet 1908-ban, az alexandriait 1942-ben alapították, Algírban 1909-ben jött létre egyetem (Hanoi mellett az egyetlen a francia gyarmatokon), ám annak főként helyi francia diákjai voltak, 1938-ban mindössze 96 muzulmán hallgatót írtak össze.

A pán- afrikanizmus jelentkezése

Az afrikaiakat meg sem kérdezték a mandátumok odaítélése kapcsán. Az afrikai véleménynyilvánítás kizárólagos fórumai az 1919-ben Párizsban, 1921-ben Londonban, Brüsszelben és Párizsban, majd 1923-ban Londonban és Lisszabonban megrendezett pánafrikai kongresszusok voltak. Fő szervezőjük, Willi- am Du Bois az amerikai feketék folyóiratát tudósította 1919-ben a Párizs környéki béketárgyalásokról. Anyaggyűjtést is folytatott itt az afrikaiak első világháborús szerepéről írandó könyvéhez. A béketárgyalások kedvező alkalmat kínáltak arra, hogy az egybegyűltek felhívják a győztesek figyelmét Afrikára.

Az I. Pánafrikai Kongresszus felszólította a szövetséges és társult államokat, hozzanak törvényeket az őslakos afrikaiak védelmére. A Nemzetek Szövetsége létesítsen állandó hivatalt a meghozandó törvények betartásának ellenőrzésére, az őslakosság politikai, szociális és gazdasági boldogulása érdekében. A határozat további pontjai többek között hangsúlyozták a „bennszülött lakosság” jogát a földre és az annak méhében rejlő kincsekre, a koncessziók térbeli és időbeli korlátozásának, a gyakorta kényszermunkának álcázott rabszolgaság és a testi fenyítések (korbácsolás) eltörlésének szükségességét. Az oktatás terén a határozat elsősorban azt követelte, hogy minden „bennszülött” gyermek legyen jogosult közköltségen megtanulni saját, valamint az anyaország nyelvén olvasni és írni, s ehhez „bennszülött” tanári testületet javasolt kiképezni. A kormányzásról ugyanez a határozat kifejti, hogy az afrikaiak számára biztosítani kell a kormányzásban való részvétel jogát, mihelyst ezt fejlődésük lehetővé teszi. Azonnali teendőként került viszont megfogalmazásra a helyi és a törzsi kormányzásban való részvétel, az „ősi szokásjognak megfelelően”.

Az 1921-es II. Pánafrikai Kongresszus Afrikának az afrikaiak érdekében történő fej-

lesztéséért szállt síkra, valamint a mandátumterületek népszövetségi ellenőrzésében való részvétel lehetőségét szorgalmazta. S bár az egymást követő, Európában rendezett kongresszusokon mind több, főként az anyaországok egyetemein tanuló afrikai vett részt, a kongresszusok hatása a két világháború közötti Afrikában még alig volt érezhető'.

A gazdasági világválság idején a pánafrikanizmuson belül is a radikális szárny erősödött meg. Vezetője a jamaicai születésű Marcus Garvey volt, akinek militáns újságja, a The Negro World nagy népszerűségre tett szert Afrikában. Garvey minden probléma megoldásának az ősök földjére való visszatelepülést tartotta. Garvey 1921-ben az „Afrikai Birodalom” ideiglenes elnökévé, később annak „császárává” kiáltotta ki magát. O maga azonban soha nem települt át Afrikába. A „garveyizmus” mégis fontos mérföldkövévé vált az afrikai büszkeség és öntudat egyre erősödő folyamatának.

A pánafrikanizmus hosszú ideig elsősorban az angolul beszélő feketék mozgalma volt, az Atlanti-óceán fölött átívelő szellemi híd megteremtésével. Hasonló mozgalom bontakozott ki a karibi világ francia szigetei és Francia Nyugat-Afrika között. A marti- nique-i születésű Aimé Césaire a pánafrikanizmus kulturális mozgalmának, a négri- tude-nek vált szellemi atyjává. A négritude a néger büszkeséget volt hivatva kifejezni, az afrikai és az onnan elszármazott feketék közös kulturális örökségét hangsúlyozta, s a világ 400 millió fekete lakosát a kultúra segítségével kívánta újraegyesíteni. A négritude már a II. világháború előtt gyökeret eresztett Fekete-Afrikában. Ideológiaként a szellemi értékek elsőbbségét hangsúlyozta az anyagiak fölött, valamint az afrikaiak és az európaiak közötti különbséget. A négritude mozgalom szerint az afrikaiak külön társadalmi és politikai lények, olyan szükségletekkel és emóciókkal, amelyek nem feltétlenül alkalmasak a fehérek által létrehozott alkotmányos kormányzatok kereteibe történő beilleszkedésre. Ezért olyan intézmények kiépítésének szükségességét hirdeti, amely megfelel sajátos szükségleteiknek. A fehér ember racionális kormányzási módjának elvetése a hagyományos afrikai társadalom iránti nosztalgiával párosult.

A pánafrikanizmus és a négritude nem töltöttek be kizárólagos szerepet a két világháború közötti Afrikában. Velük párhuzamosan még számos irányzat létezett, mint például a „diagnizmus”, Blaise Diagne-ről, a francia parlamentben 1914-1934 között Szenegált képviselő politikusról elnevezve, amely nem brutális forradalom, hanem racionális evolúció, azaz a kulturális asszimiláció útján kívánt Afrika és az afrikaiak gondjain segíteni.

A két világháború közötti pánafrikanizmus további jellemzője, hogy képviselőik Afrikában a szűk városi elitekhez tartoztak, inkább keresték a kapcsolatot a más földrészeken élő fekete értelmiségiekkel, mint tulajdon országuk vidéki népességével. Az ún. „szupratribális”, vagy interetnikai politikai szervezetek Fekete-Afrikának minden szegletében létrejöttek ugyan erre a korszakra (az egyetlen kivételt Belga Kongó jelentette), de tagságuk és befolyásuk még nem volt számottevő. Az a felismerés azonban, hogy egy gyarmat népe egyedül nem lesz képes lerázni a gyarmati igát, csak a radikálisok egy szűk körében vált meggyőződéssé.

Gazdasági fejlődés a két világháború között

A két világháború közötti korszakot Afrikában a gyarmati béke korának hívják. Évszázados stagnálás után Afrika trópusi területein is megindult a népesség növekedése, ami Észak- és Dél-Afrikában már a 19. század végén jellemző volt. Évtizedeken keresztül általánosan elfogadott volt a vélekedés, hogy a 19-20. század fordulóján a népesség drámaian megfogyatkozott a gyarmatosítók, elsősorban II. Lipót belga király erőszakos módszerei miatt.

A kontinens népessége az újabb becslések alapján 20. század első felében 133 millióról 221 millióra nőtt, s ezzel a világ népességének alig 9 százalékát jelentette. Az elsővilágháborút megelőzően a gyarmatosítók fő gondja az európai népesség egészségének megőrzése volt, amit gyakorta a lakóterületek szegregálásával igyekeztek megoldani. A háború után az orvosi ellátást, különösen az oltásokat kiterjesztették az afrikai városi népességre, s mindenekelőtt a bányák és ültetvények munkásaira is. Ezzel nagy járványok fellépését gátolták meg, a himlő, a lepra, s főleg a cecelégy által terjesztett álomkór terjedését. 1912-ben Fokvárosban, 1918-ban Dakarban alapítottak intézeteket a trópusi betegségek kezelésére és kutatására. Ennek ellenére a lakosság nagyobbik hányada még hírből sem ismerte a modern orvostudományt, a hagyományos módszerek és a kuruzslás volt általános.

Afrika az urbanizáció terén is sereghajtónak számított a kontinensek között, ám a korszakban megindult a felzárkózás. 1920 és 1940 között a városi népesség száma megkétszereződött. A legnépesebb város Kairó volt, amely a harmincas évekre átlépte az egymilliós küszöbööt, utána Alexandria következett 600 ezer, majd Johannesburg és a nigériai Ibadan 400 ezer lakossal.

A népességnövekedés a korszakban még – Észak-Afrikát, főként Egyiptomot leszámítva – nem okozott földhiányt, a fölös népesség a rendelkezésre álló újabb és újabb területek művelésbe vonásával képes volt a hagyományos létfenntartó gazdálkodás folytatására. Csak kevesen és ők is csak rövid időre vállaltak bérmunkát, így a gyarmati hatóságok számára központi probléma maradt a munkáskezek biztosítása a kiépülő gyarmati gazdaság számára. A portugál gyarmatokon a kényszermunka egyáltalán nem leplezett formája élt tovább, a többi európai gyarmaton az adóztatás eszközével igyekeztek az afrikaiakat munkavállalásra kényszeríteni, de a kényszerrel toborzott „szerződéses munkások” intézménye sem volt ismeretlen. Franciaország gyarmatain a munkaerő-utánpótlásnak ez a módja 1946-ig állt fenn. A brit gyarmatokon nem volt egységes az adóztatás és a burkolt kényszermunka rendszere. A telepesgyarmatokon a munkaerő mindenáron való biztosítására fejadórendszer szolgált, s gyakran évi 180 napot kellett kötelezően ledolgozni, amit a hatóságok az ún. útlevélrendszerrel, a minden igazoltatáskor kötelezően felmutatni rendelt igazolványokban rögzítettek. Ezzel szemben a zömében kisparaszti árutermelés övezetében, elsősorban Nyugat-Afrikában a kizsákmányolás modernebb formái érvényesültek. A gyarmati hatóságok itt az export megadóztatásával és a felvásárlási árak önkényes meghatározásával juthattak bevételekhez vagy az ún. munkaadó révén.

A hódítások és a nagy felkelések kora véget ért, a berendezkedett gyarmatosítók hozzáláthattak területeik megszervezéséhez, az infrastruktúra kiépítéséhez, a gazdaság fejlesztéséhez. A korábbi korszakra a monopoljogokkal felruházott társaságok egyeduralma volt jellemző, az első világháború után azonban többségüket feloszlatták, vagy elvették kizárólagos jogaikat. Továbbélésüket az biztosította, hogy rendszerint átálltak az afrikai termelők mezőgazdasági termékeinek begyűjtő jellegű felvásárlására, s a tényleges hasznot az elsődleges feldolgozáson, illetve kiszállításon tudták realizálni. Az 1930-ban több társaság összeolvadásából létrejött Unilever csoport nem csupán Brit Nyugat-Afrikában, hanem a francia és belga gyarmatokon is jelentős kereskedelmi pozíciókat szerzett. Ez a rendszer azonban a korábbinál lényegesen nagyobb fejlesztéseket igényelt.

Az afrikai beruházások terén főleg Nagy-Britannia járt élen. Fekete-Afrikában 77 százalékos volt a britek által befektetett tőke részesedése. A belgák és franciák jelentősen elmaradtak tőlük, Portugália és Olaszország pedig csak jelentéktelen tőkéket volt képes mozgósítani. Az 1920-as években főként a gyarmatok saját forrásait vették erre igénybe. A fellendülő világgazdaság és a kontinens számára előnyös exportárak ezt lehetővé is tették. A harmincas évekre ez a forrás megszűnt, az anyaországoknak ekkor maguknak kellett a fejlesztéseket finanszírozniuk.

Európa és Afrika között a személy és áruszállításban a hajózás játszott kizárólagos szerepet. A London-Fokváros-vonalon a 19. század közepéről az 1910-es évekre hat hétről 16 napra csökkent az utazás. Ezt már nem lehetett lényegesen csökkenteni, ellenben a ki- és berakodás terén még nagy tartalékok voltak. Új kikötők, dokkok épültek, Aranyparton a britek Takoradi kiépítésével az 1920-as években lehetővé tették a hajók közvetlen ki- és berakodását a mólókról, míg korábban csónakokkal kellett a parttól távolabb horgonyzó hajókhoz az árut szállítani. Afranciák Nyugat-Afrikában hozzáláttak a Niger szabályozásához, ami az árvízvédelem és a folyami szállítás kiépítése mellett nagy területek öntözését is hivatott volt megoldani. 1923-ra befejezték a Dakart a Niger folyóval összekötő vasútvonal építését. Az első világháború előtt lefektetett vasúti fővonalakra Afri- ka-szerte szárnyvonalakat építettek, ami egy későbbi összefüggő vasúthálózat alapját teremtette meg. Takarékossági okokból alagutakat és hidakat szinte sehol nem építettek, a folyókon való átkelést általában kompokkal oldották meg.

A harmincas években már csupán egyetlen vasúti fővonal, a Benguela-vasút épült, ami az atlanti-óceáni angolai kikötővárost kötötte össze a katangai és észak-rhodesiai bányavidékkel. Mivel korábban már megépült a Katangát a mozambiki Beirával összekötő vonal, ez lett az első, s a mai napig egyetlen transzafrikai vasút. A Kairó-Fokváros-vonal megépítését maguk az érintett gyarmati kormányzatok sem támogatták, félve a túlzott dél-afrikai gazdasági térnyeréstől. A „nagyobb Franciaország” hívei 1914-ben Dun- kerque-Brazzaville-vonalat terveztek, sőt annak meghosszabbítását Johannesburgig, ebből azonban kizárólag az európai szakasz épült meg. 1914-ig az afrikai vasutak fele Dél-Afrikában, ötöde a Maghreb országokban épült meg, s ezek az arányok lényegesen a második világháborúig nem változtak. A nyomtávok egységesítése nem történt meg, azok még Egyiptom és az egyiptomi-angol kondomínium, Szudán esetében is különböztek. A vasutak alapvetően a mezőgazdasági termékeknek és ásványkincseknek a kontinensről való kiszállítását szolgálták, nem az egyes gyarmatok összeköttetését.

A szállításban a legnagyobb változást a teherautó megjelenése hozta. Csupán Észak- és Dél-Afrikában lehetett lovas vagy ökrös szekereket alkalmazni. A trópusokon a cecelégy miatt az árufuvarozás hagyományosan hordárok feladata volt. Gépjárművel ez egyszerűbbé, megbízhatóbbá és lényegesen gyorsabbá, illetve olcsóbbá vált. A Szaharát 1920-ban sikerült először gépjárművel átszelni, s az első út Algír és a Csád-tó között 1929-ben készült el. Az újonnan épült utakon elterjedt a kerékpár, ami szintén a hiányzó lovakat pótolta. 1932-ben

megindult a rendszeres légi közlekedés London és Fokváros, 1934-ben Algír és Brazzaville, 1936-ban London és Lagos között, azonban az utazás 9, 3, illetve 6 napig tartott és drága volt. Így a korszakban a repülőgép nem vált a hajó versenytársává. A közlekedés forradalmi átalakulása a korábbiaknál nagyobb mértékben tudta integrálni az egyes gyarmatok lakosságát és gazdaságát.

A teherautó, vonat, hajó szállítási láncának köszönhetően fellendült az afrikai export. Ebben főként a bányakincsek játszottak szerepet, a katangai és észak-rhodesiai réz, a dél-afrikai gyémánt, arany, platina és más színesfémek, a dél-rhodesiai króm, a nigériai ón, a tunéziai és a marokkói foszfát és sok egyéb ásvány. A mezőgazdaság exportja országonként különbözött. Algéria kivitelének kétharmadát a bor adta, Aranypart kakaóexportja világgazdasági jelentőségre tett szert, részesedése a világtermelésből a harmincas

évekre meghaladta a 40 százalékot, míg Nigéria hasonló mutatója 14 százalékra nőtt. Emellett a pálmamag, pálmaolaj, földimogyoró, gyapot, agávé, kaucsuk, szegfűszeg, rafiapálma, a trópusi fák, s sok más egyéb termék kivitelében Afrika egyre fontosabb gazdasági pozíciókat foglalt el. Ugyanakkor a jövőre nézve roppant hátrányos volt, hogy elsorvadt az Afrikán belüli hagyományos kereskedelem, a karavánutak megszűntek, Afrika gazdasága így lényegében exportgazdasággá változott, anélkül hogy számottevő világgazdasági pozíciókra tudott volna szert tenni. A két világháború közötti kétségtelen gazdasági fejlődés nem minden régiót, országot és tartományt érintett egyformán, a bányászat és az árutermelő mezőgazdaság körzetei mögött még inkább elmaradtak a hagyományos gazdálkodást folytató vidékek. A kontinens exportjának felét a Dél-Afrikai Unió adta.

A nagy gazdasági világválság különösen súlyosan érintette Afrika fejlődésben élenjáró területeit. Az exportárak 60 százalékkal visszaestek. Az afrikai termelők pedig még ennél is rosszabb helyzetbe kerültek, mert ki voltak szolgáltatva az európai kézben összpontosuló kereskedelemnek. A belga tőkebefektetések 1929-1938 között stagnáltak. Afrika importja ugyanakkor kisebb mértékben csökkent a kivitelénél, mert az iparcikkek jelentős hányada nélkülözhetetlen volt. A kontinensen – Latin-Amerikától eltérően – nem voltak importkiváltó ipari üzemek. A különböző kereskedelmi társaságok minden lehetőséget (hitel, halasztott fizetés, naturális csere) megragadtak, hogy forgalmuk minél kisebb mértékben csökkenjen. Az anyaországok maguk is gazdasági gondokkal küzdöttek, így Afrika nem számíthatott külső segítségre. A gyarmatok gyakorta a gazdasági csőd szélére kerültek, s a takarékossági intézkedések a fejlesztések leállításával jártak. Az 1930-as évek közepétől azután a kereslet és az árak ismét emelkedtek, s az afrikai export két évtizeden keresztül gyorsabban nőtt, mint a behozatal.

Politikai változások

A népszövetségi mandátumrendszer bevezetése után a nemzetközi ellenőrzés Németország volt gyarmatain nem valósult meg, a beszámolási kötelezettségnek az : érintett anyaországok csupán formálisan tettek eleget. Mégis fontos mérföldkő volt a mandátumterületek megjelenése Afrika térképén, mivel a gyarmatpolitika változását vonta maga után. A mandátumterületek birtoklása ellentmondott az örökös gyarmati uralom ábrándjának. Megjelent a gyarmatok nemzetközi felügyelet alá helyezésének, egyfajta közös igazgatásnak az eszméje is.

A korszakban az afrikai ellenállás apálya figyelhető meg, fegyveres konfliktusokra csak elszigetelt esetekben került sor. Ugyanakkor a konszolidáció következtében gyökeret ereszthettek a modernizáció intézményei, politikai- és szakmai szervezetek, vagy az újság- és könyvkiadás. A változások kezdetét Egyiptom 1922-ben Nagy-Britannia egyoldalú nyilatkozatával elnyert formális önállósága jelentette. Az önálló külpolitika, a védelem, a külföldiek jogállásának, a távíróvonalaknak, a Nílus vize megosztásának, s mindenekelőtt a közösen igazgatott Szudán helyzetének rendezése azonban elmaradt, s ez sokáig mérgezte a két ország viszonyát. 1924-ben angolellenes megmozdulásokra került sor. Meggyilkolták a szudáni angol főkormányzót és megkísérelték a briteket kiszorítani. Az angolok válaszul megbuktatták az egyiptomi kormányt, amely csupán bocsánatkéréssel akarta elintézni az ügyet, s az új kormány készségesen beleegyezett az egyiptomi csapatok kivonásába a közös gyarmatról.

1921-ben Marokkóban Abd el Krim vezetésével újabb háború kezdődött a francia megszállók ellen, amely hamarosan átterjedt Spanyol Marokkóra is. Kikiáltották az önálló Rif Köztársaságot. A spanyolokkal történt egyeztetések után a franciák 150 ezer fős hadsereget vezényeltek az országba a spanyol-francia uralom helyreállítására. Spa-

nyolország a korszakban 200 ezer főnyi katonaságot állomásoztatott Marokkó általa uralt északi részén. Csak 1926-ban sikerült közös erőfeszítéssel véget vetni a felkelésnek, teljes pacifikációról azonban a harmincas évek közepéig nem lehetett beszélni.

Az olaszok 1922-1928 között kényszerültek harcolni Líbiában a felkelt nomád törzsek ellen. Csak ekkortól tekinthető a gyarmatosítók számára biztonságosnak az 1912- ben az Oszmán Birodalomtól elhódított terület. Tanger 1923-ban angol-francia-spa- nyol megegyezés révén nemzetközi ellenőrzés alá került. Olasz és francia támogatással Abesszíniát 1923-ban felvették a Nemzetek Szövetségébe, ahol addig Afrikát ún. eredeti tagként csupán két ország, a Dél-Afrikai Unió és Libéria képviselte. Utóbbi ország

1. ben kölcsönszerződést kötött a Firestone céggel, s 5 millió dollárért 99 évre hatalmas területet adott bérbe. A világgazdasági válság következtében az ország a hitel kamatait sem tudta fizetni, 1931-ben ez a teljes állami bevétel 55 százalékát jelentette volna. A szerződés rombolta Libéria nemzetközi tekintélyét, akárcsak a Népszövetség, illetve az Egyesült Államok képviselőiből álló, ún. Johnson-Christy-bizottság 1930-as jelentése, amelyben megállapították: a rabszolgaság továbbra is létező intézmény Libériában. Egyiptomban 1936-ban olyan megállapodás született, amelynek értelmében a 10 ezer fős brit katonaságot a Szuezi-csatorna övezetébe vonták vissza, ám háború esetén Anglia az ország teljes területét használhatta. A következő évben Egyiptomot felvették a Népszövetségbe, s a montreux-i konferencián eltörölték az egyiptomi kapitulációkat.

1934 decemberében incidensre került sor Abesszínia és olasz Szomália határán fekvő, vitatott hovatartozású Ualualnál. Az olaszok kártérítést követeltek, Abesszínia a Népszövetséghez fordult az ügy kivizsgálásáért. A következő hónapban Olaszország és Franciaország között megállapodás született a Tuniszban letelepedett olaszok állampolgárságának elismeréséről, Dzsibuti egy részének átengedéséről és a Dzsibuti- Addisz-Abeba-vasút tulajdonjogának megosztásáról. A franciák annak érdekében, hogy Mussolinit leválasszák a németekről, jelentős engedményekre voltak hajlandóak. A Duce ennek alapján szabad kezet kapott Abesszíniában. Ez magyarázza a Népszövetség tehetetlenségét az ügyben. Olasz csapatok érkeztek Eritreába és Szomáliába. Hailé Sze- lasszié etióp császár 1935 júniusában felszólította alattvalóit, hogy mindhalálig küzdjenek az olaszok ellen, miután a Népszövetség nevében eljáró Anthony Eden közvetítései és a Hágában zajló olasz-abesszin közvetlen tárgyalások is zátonyra futottak. Az olasz invázió 1935. október 3-án indult meg, félmillió emberrel. Tankokat, repülőgépeket, sőt még az 1925 óta tiltott mérges gázt is bevetettek a gyengén felszerelt etióp sereg ellen. A brit külügyminiszter, Sir Samuel Hoare, és a francia miniszterelnök, Pierre Laval, Abesszínia felosztását javasolták Mussolininek. A terv Észak- és Kelet-Abesszínia olasz gyarmattá alakítását tartalmazta, s további olasz gazdasági zóna létrehozását. Cserébe az etiópok egy ún. „tevekorridort” kaptak volna a Vörös-tengerhez. A terv Angliában is akkora felháborodást váltott ki, hogy a külügyminiszter is lemondásra kényszerült. 1936. május 5-én az olaszok elfoglalták Addisz-Abebát, s négy nap múlva a háború befejeződött. Az olasz király felvette az Etiópia császára címet, Eritreától Szomáliáig létrejött az egységes Olasz Kelet-Afrika. Mussolini hatalomrajutásának 15. évfordulója alkalmából Rómába vitetett egy 1700 éves axumi obeliszket. 1937-ben az olaszok betiltották a vegyes házasságot a gyarmaton, s a rákövetkező évben hódításukat elismertették Franciaországgal és Nagy-Britanniával. Ekkor érte el az európai gyarmatosítás Afrikában legnagyobb kiterjedését. A hegyes, utak nélküli országban azonban népi ellenállás bontakozott ki, ami Olaszországtól további áldozatokat követelt, s a várt haszon a gyarmatosításból elmaradt. Mérlege egyértelmű veszteségbe fordult.

Az európai behatolással és gyarmatosítással párhuzamosan telepesek is érkeztek az anyaországokból a kontinensre. Számuk az 1880-as években 750 ezer körül volt, a második világháborúig 4 millióra emelkedett. Az európaiak fele Dél-Afrikában, míg a többi Algériában, Marokkóban és Tunéziában telepedett le. Kenya, a két Rhodesia, a Belga Kongó déli részén fekvő Katanga tartomány, valamint Dél- nyugat-Afrika tartozott még a telepesgyarmatok sorába.

Telepesgyarmatok Afrikában

A kontinens első európai telepesei a portugálok voltak, a korszakban azonban csupán Angolában élt viszonylag jelentékeny létszámú, néhány tízezerfős kolóniájuk. 1930 után sok olasz telepes érkezett Líbiába is, a kezdetben mindössze néhány száz család 1940-re már 130 ezres közösségre duzzadt. Afrika trópusi vidékei azonban, amennyiben nem magasan fekvő területek voltak, kedvezőtlen éghajlatukkal nem vonzották az európaiakat. A legtöbb afrikai így a korszakban nem is találkozott egész életében fehér emberrel.

A telepesgyarmatok Afrika történetében sajátos fejezetet jelentettek, egyfajta „belső' gyarmatosításról”volt szó, ahol a telepesek saját érdekeiket gyakorta az anyaország érdekei fölé helyezve törekedtek az afrikai lakosság fölötti dominanciára. A betelepülő európaiak a legjobb földeket sajátították ki maguknak. A Dél-Afrikai Unióban a teljes terület 87, Dél-Rhodesiában 49, Kenyában 7 százaléka kizárólag az európaiaknak volt fenntartva. Hasonló volt a helyzet Algériától Szváziföldig.

A telepesek könnyen juthattak hozzá bankkölcsönökhöz, amit az afrikaiak a közösségi földtulajdonlás miatt egyáltalán nem vehettek fel. Sok egyéb diszkriminatív eszköz szolgált arra, hogy a telepesek a gyarmat kizárólagos árutermelőjévé váljanak, az afrikaiak pedig bérmunkára kényszerüljenek a tőlük elvett földeken.

Algériában az 1830-as francia hódítás óta jelentős európai népesség élt. A bevándorlás tetőzése a 19. század végére esett, az első világháború előtt már inkább Tunézia, a két világháború között pedig Marokkó volt a most már elsősorban Olaszországból és Spanyolországból érkező bevándorlók célja. Az algériai franciák, a colonok száma így az anyaországihoz hasonló demográfiai mutatók miatt a korszakban egymillió fő körül stagnált, míg a muzulmán arab népesség száma 1920-1940 között négy és fél millióról hat és fél millióra nőtt. A telepesek mindent megtettek ezért, hogy a párizsi kormány semmiképpen se adjon polgárjogot az arab népességnek. A második világháború előestéjére mindössze 60 ezer arab származású rendelkezett szavazati joggal, 1,6 milliónyian csak helyi szavazásokon vehettek részt. 1944-ig a muzulmánokra a bennszülött törvénykönyv, a Code de l’Indigenat volt érvényes.

Afrika déli részén 1910-ben alakult meg négy korábbi gyarmatból a Dél-Afrikai Unió), az első brit domínium Afrikában. Így sajátos dekolonizációs folyamat vette kezdetét, hiszen a hatalmat a helyi fehér közösség, az összlakosság ötöde tartotta kezében. Egyedül Fokföldön volt az afrikaiaknak szigorú vagyoni cenzushoz kötött választójoga, ezt azonban 1936-ban a Bennszülött Képviseleti Törvény egy tollvonással megvonta tőlük. Ugyanakkor az új földtörvénnyel az ország területének 87 százaléka került a fehér közösség kizárólagos tulajdonába. Itt az afrikaiakat csak mint bérlőket és vándormunkásokat tűrték meg. Az ország már ekkor a kontinens legfejlettebb országának számított, az első világháború idején gyors ipari fejlődés kezdődött, amit csak a világválság fékezett le átmenetileg. Az ipar azonban elsősorban a bányászatra és nyersanyagok előállítására korlátozódott.

Az 1926-os londoni birodalmi konferenciát, illetve a Balfour-jelentést követően a domínium gyorsan megindult a tényleges önállóság felé. 1927-ben létrejött a dél-afrikai külügyminisztérium, s két évvel később kinevezést kapott az ország első diplomatája is.

1. 1926-ra szétválasztották a brit főbiztos és a főkormányzó posztját, előbbi a londoni kormányt, utóbbi a koronát képviselte. A westminsteri statútum már csak megerősítette a Dél-Afrikai Unió tényleges függetlenségét. A fehér népességen belül az afrikánerek (búrok) és az angolajkúak jól elkülöníthető csoportot alkottak. Utóbbiak számbeli kisebbségben voltak, így nem tudták megakadályozni a volt anyaországhoz fűződő kötelékek gyengítését. A két csoportot csak a világválság kényszerítette szorosabb együttműködésre. 1933-ban pártjaik egyesültek, a 150 fős törvényhozásban így mindössze hatan képviselték az ellenzéket. Együttműködésük azonban a második világháború kitörésével megszakadt, mivel a búrok Nemzeti Pártjának vezetői nyíltan szimpatizáltak a náci rendszerrel. Az egységkormány és a párt feloszlott, s 1939. szeptember 5-én a veterán Smuts alakított újra kormányt. A dél-afrikai parlament még aznap elvetette az indítványt, amely az országot semlegessé nyilvánította volna Anglia és Németország háborújában.

Dél-Rhodesiában 1923-ban megszűnt a Brit Dél-Afrika Társaság igazgatása, s a továbbiakban önkormányzattal rendelkező gyarmatként London és Pretoria érdekeinek ütközőterületévé vált. Jan Smuts kormánya mindent megtett azért, hogy az értékes területet a Dél-Afrikai Unióhoz csatolja. A britek ezt a viszonylag jelentős – 1921-ben 37 ezer, 1941-ben már 70 ezer fős – fehér telepes közösségnek adott engedményekkel próbálták megakadályozni, ami hozzájárult az afrikai lakosság még erőteljesebb jogfosztásához. A legjobb földeket dél-afrikai mintára az európaiak számára sajátították ki. Az afrikaiakat rezervátumokba kényszerítették, hogy az önfenntartásra is elégtelen földekről bérmunkára kényszerítsék őket. Hasonlón alakult az afrikaiak sorsa Kenyában is. Itt a gyarmat egyetlen termékeny vidékéről, az ún. Fehér-felföldről űzték el az ott lakó kikujukat, s a helyükre települt negyvenezres fehér közösség önkormányzatot harcolt ki Londontól. Az európai-afrikai ellentétekre jellemző volt, hogy az afrikaiaknak még a kávétermelést is megtiltották, nehogy az európai farmoknak versenytársai lehessenek.

A Dél-Afrika ötödik tartományaként kezelt Délnyugat-Afrikában a háború befejeződésekor nem kényszerítették a németeket a gyarmat elhagyására, s már 1923-tól engedélyezték újabb telepesek beköltözését is. London ettől azt remélte, hogy ezzel megakadályozza majd a terület beolvasztását Dél-Afrikába. Pretoria viszont az anyaországgal szemben a németekre kívánt támaszkodni. A németek a két világháború között a mandátumterület teljes európai népességének több mint harmadát adták. A harmincas évek telepesei között már sok volt a náci ügynök, akik az egész közösséget ötödik hadoszloppá igyekeztek szervezni. A britek 1925-ben engedélyezték, hogy a Tanganyikából elüldözött német telepesek visszatérjenek. Ezzel a lehetőséggel nem sokan éltek. A német kivándorlás Afrikába az első világháborút megelőző évtizedekhez hasonlóan ekkor is jelentéktelen volt, nem érte el az összes kivándorló egy százalékát sem, s szinte kizárólag Délnyugat-Afriká- ba irányult.

A weimari Németország külpolitikájának egyik sarokköve a gyarmatok visszaadásának követelése volt. Már Streseman hivatali idejében, 1924-ben újból felállították a német külügyminisztériumban az 1920-ban megszüntetett Gyarmatügyi Hivatalt. Diplomáciai sikerként ünnepelték, hogy a Népszövetség Állandó Mandátumbizottságába 1927-től Németország is delegálhatott egy tagot.

A náci propagandában is kezdettől fogva fontos szerepet kaptak az egykori gyarmatok, de Hitler hatalomra jutása után a kérdés egy időre lekerült a napirendről, mivel Hitler Nagy-Britanniától szabad kezet igyekezett szerezni Európában. A német gyarmati követelések 1935 márciusától erősödtek fel. Röviddel ezután gleichschaltolták a konzervatív Birodalmi Gyarmati Szövetséget. A szervezetnek 1941-ben már 2,1 millió tagja volt. Felmelegítették az első világháború alatt dédelgetett közép-afrikai birodalmi terveket. Az Angliával való kiegyezés esetén az összes egykori német gyarmaton kívül ez magában foglalta volna Belga Kongót, Francia Egyenlítői-Afrikát a Csád-tóig. Anglia legyőzése esetén viszont e birodalom kibővült volna Ugandával, Kenyával, Zanzibárral, Nigériával, Aranyparttal, Dahomey-jel, Szenegállal és Gambiával. A haditengerészet igényt tartott még ezen felül Ascension, Tristan da Cunha-, Szent Ilona-, a Comore-, a Seychelle- szigetekre. A náci párt soraiból sokan támogatták Madagaszkár megszerzésének tervét, ahova zsidókat telepítettek volna. A német elképzelésekben Afrika kulcsszerepet játszott az Atlanti-óceán „mare germanicummá” alakításában is. Az el-alameini és a sztálingrádi vereséggel az Afrika-tervek is értelmüket veszítették, a Gyarmatügyi Hivatal és Birodalmi Gyarmati Szövetség beszüntette tevékenységét.

3.5.3. Afrika a második világháborúban

1939 szeptemberétől Afrika az anyaországok hadműveletei révén újra világháborús hadszíntérré vált. A Franciaországban állomásoztatott észak- és fekete-afrikai egységek, a francia katonaság 9 százaléka, derekasan helytálltak a francia összeomlásig folyó harcokban. A németek az afrikai hadifoglyokat elkülönítették a táborokban, ahová sok, Franciaországban munkát vállalt afrikait is szállítottak.

De Gaulle 1940. június 18-i felhívására Csád kormányzója Francia Egyenlítői-Afrikát a Szabad Franciaország oldalára állította. 1940 októberétől Brazzaville, a gyarmat fővárosa lett a Szabad Franciaország ideiglenes központja. Francia Nyugat-Afrika a vichyi Franciaország ellenőrzése alatt maradt, mert az angol-francia partraszállási kísérlet Dakarban 1940 szeptemberében meghiúsult. Ugyanekkor Graziani olasz marsall Líbiából megtámadta az egyiptomi angol erőket. Még az évvégén megindultak a harcok Olasz Ke- let-Afrika elfoglalásáért. 1941 elején a britek partra szálltak Olasz-Szomáliában. Hailé Szelasszié pedig a szudáni fővárosban gyülekező etióp csapatok élére állva észak-nyugatról indított offenzívát. Április 6-án az brit-etióp egységek bevonultak Addisz-Abebába, s novemberben Gondarnál az utolsó olasz egységek is megadták magukat. Így Olaszország minden kelet-afrikai gyarmatát elvesztette. Visszatért a trónra Hailé Szelasszié, aki a kollaboránsokkal leszámolva megteremtette az első egységes Etióp államot. Madagaszkár az 1942 májusa és novembere között folyó harcok után brit katonai megszállás alá került.

Az ide-oda hullámzó észak-afrikai hadszíntéren a szabad francia csapatok 1942. június 11-én a líbiai Fezzánban fekvő Bir Hakeimnél aratták első győzelmüket a tengelyhatalmakkal szemben a második világháborúban. 1942 novemberében az el-alameini csatában fordulat történt. Montgomery 8. hadserege 1943januárjában találkozott Leclerc francia tábornok Csádból előretörő egységével, s az 1942. november 8. és december 1. között Marokkóban és Algériában partra szállt amerikai 2. hadsereggel együtt 1943. május 12-én Tunéziában megadásra kényszerítették a tengelyhatalmak 250 ezer fős afrikai erőit. Ezáltal megszűnt a Szuezi-csatorna veszélyeztetettsége, akárcsak Olaszország afrikai gyarmatbirodalma. Az események hatására 1942 decemberében Francia Nyu- gat-Afrika is De Gaulle-hoz csatlakozott. Az emigrációban működő Francia Nemzeti Felszabadítási Bizottság központja Algír lett. 1943. június 2-án itt alakult meg a De Gaulle által vezetett ideiglenes kormány. A szabad francia csapatok soraiban még az első világháborús és az 1940-es arányoknál is jelentősebb volt az afrikaiak aránya. Az angolok 300 ezer afrikai katonát vetettek be a kelet-afrikai hadszíntereken. Ezen kívül a madagaszkári és burmai frontokon szolgáltak nagyobb számban afrikaiak, főként Nigériából és Ghánából. Jelentős számú afrikai egységek őriztek hadifogolytáborokat, s egyéb objektumokat.

Megnőtt Afrika jelentősége mint felvonulási terület, hátország, nyersanyag-, illetve élelmiszerszállító is. Az elsőrendű stratégiai cikkek közül az olaj, a kaucsuk, a réz fontos szállítója lett. Belga Kongóban bányászták az uránércet, amit az első három atombomba elkészítésénél használtak fel.

A háborús konjunktúra kedvező gazdasági hatásai mellett roppant jelentősége volt a világban bekövetkezett ideológiai változásoknak is. A régi, gyarmattartó nagyhatalmak meggyengültek, s a helyükre lépő újak, az Egyesült Államok és a Szovjetunió egyaránt elvetették az egyenlőtlen kapcsolatok e legnyíltabb formáját. A fordulatot az 1941. augusztus 14-ei Atlanti Charta jelentette, amelyben Roosevelt és Churchill kinyilvánították: tiszteletben tartják minden nép jogát arra, hogy maga válassza meg kormányát és kormányzati formáját. A brit

miniszterelnök hiába próbált meg a későbbiekben olyan értelmezést adni a chartának, amely szerint az abban lefektetett elvek csak az európai népekre vonatkoznak, Roosevelt 1942 februárjában egyértelművé tette: „Az Atlanti Charta nemcsak a világnak azokra a részeire vonatkozik, amelyek az Atlanti-óceán partjain fekszenek, hanem az egész világra."

Franciaország minden más hadviselő félnél jobban rászorult Afrika erőforrásaira, ezért sok kérdésben (pl. az oktatás fejlesztése, egészségügy javítása) hajlott a kompromisszumra. De az Atlanti Charta szellemét De Gaulle is száműzni kívánta Afrikából. Az 1944. január 30. és február 8. között Brazzaville-ben tartott, s az afrikai francia gyarma- tokjövőjéről szóló konferencia határozata egyértelműen megfogalmazta, hogy „a Franciaország által gyarmatain végzett civilizációs tevékenység célja kizárja az önkormányzat eszméjét, s a francia birodalmon kívüli fejlődés minden lehetőségét: az önkormányzat esetleges bevezetése a gyarmatokon még a távoli jövőben is kizárt". Utalás történt ugyanakkor egy „francia világ", vagy Francia Föderáció megteremtésére, ami a gyarmatokat a távoli jövőben az anyaországgal történő emancipációjával kecsegtette. A mindössze egyetlen afrikai résztvevővel tartott brazzaville-i értekezlet üzenete az Atlanti Charta elvetése volt. Ugyancsak szimbolikus jelentősége volt, hogy 1944 szeptemberében az afrikai egységeket visszatartották Párizs felszabadítása során, nehogy az anyaországhoz tartozókat megelőzve vonuljanak be a városba.

Afrika stratégiai felértékelődése mutatkozott meg abban is, hogy két fontos konferenciát is tartottak a szövetségesek területén: az 1943. január 14-24-i casablancai, és az 1943. november 22-25-i kairói értekezletet. A második világháború által kiváltott mélyreható változások előfutára volt, hogy azon a napon, amikor Európában elhallgattak a fegyverek, Algírban több mint ezer áldozatot követelő zavargások törtek ki. A kiváltó ok egy manifesztum volt, amely Franciaországgal föderális, ám autonóm Algériát követelt. S noha a háború folyamán Egyiptom és Etiópia brit katonai megszállás alá került, Libériába pedig amerikai csapatok érkeztek, tehát nem volt – a sajátos helyzetű Dél-Afrikát leszámítva – egyetlen valóban független ország sem a kontinensen, a dekolonizáció folyamata lényegében már a háborús években elkezdődött. Aranyparton, Nigériában, Egyiptomban és egy sor más gyarmaton a háború alatt megerősödtek, vagy éppen ekkor alakultak meg azok a politikai szervezetek, amelyek a későbbiekben döntő szerephez jutottak a függetlenségért folytatott küzdelmekben.

3.6. KÖZEL- ÉS KÖZÉP-KELET – Lugosi Győző

A Közel-Kelet brit-francia felosztása

Miközben London a törökellenes arab mozgalmak – a Perzsa (Arab)-öböl menti emírségek (Kuvait, Bahrein, Katar), az ománi szultánság és Áden – felkarolásával az első világháború alatt fontos szövetségesekre tett szert, Franciaországgal és Oroszországgal titkos tárgyalásokat kezdett a térség háború utáni érdekszféra-felosztásáról. A konkrét hadicél-egyeztetések London és Párizs között 1915 őszén, Sykes brit és Picot francia diplomata vezetésével kezdődtek el. Tervezetüket jóváhagyásra az orosz külügyminisztérium elé terjesztették. A cári kormány az örmények és kurdok lakta területek elismerése fejében elfogadta a Sykes-Picot-egyezményt, amely 1916 májusában lépett ér vénybe.

Közvetlen francia igazgatás alá került Nyugat-Szíria a partvidékkel, valamint Kilykia és Anatólia délkeleti területének egy része. Az egyezmény francia érdekszférává nyilvánította Kelet-Szíriát és Moszul körzetét. A brit igazgatási övezetbe került Dél- és Közép-Mezo- potámia Bagdaddal és Bászrával, továbbá a palesztinai Haifa és Akka kikötője. Brit érdekszféra lett a bagdadi vilajet északi része és a Jordánon túli arab terület. Az egyezmény értelmében megmaradt a Perzsa (Arab)-öböl emírségei feletti brit protektorátus. A jeruzsálemi szandzsákhoz tartozó palesztinai területet nemzetközi igazgatás alá kívánták helyezni. Végül Oroszország megkapta Törökország örménylakta részét és az attól délre elterülő Észak-Kurdisztánt. Megerősítették jogát a tengerszorosokra és Konstanti- nápolyra is.

1916 májusában az antant oldalán fellépő Olaszország is igényt támasztott a törökországi osztozkodásra, amelyre már egy évvel korábban a londoni egyezményben ígéretet kapott. 1917 áprilisában Anglia, Franciaország és Olaszország megerősítette a Sykes-Picot-egyezményt, s Délnyugat-Anatólia egy részét Itáliának engedte át.

Az 1917. évi brit hadisikerek a közel-keleti frontokon arra sarkallták a brit diplomáciát, hogy korábbi szerzeményeit szövetségesei rovására újabb területekkel gyarapítsa. Palesztinában olyan megoldást kerestek, amely a tervezett nemzetközi igazgatás helyett a brit uralmat kiterjeszti egész Palesztinára. 1917 tavaszán elsősorban ezért karolta fel a palesztinai cionista kolonizáció ügyét. A megbeszélések alapját Chaim Weizmann-nak, a cionista mozgalom brit orientációjú vezérének hatpontos memoranduma képezte. Az 1917. november 2-i erősen tompított második, végleges változatban Balfour külügyminiszter kijelentette: „Őfelsége kormánya

jóindulattal viseltetik a Palesztinában megteremtendő zsidó nemzeti otthon gondolata iránt, és legjobb igyekezetével azon lesz, hogy a cél valóra váltását megkönnyítse". A dokumentum utalt az arab lakosok jogainak védelmére is.

A párizsi békekonferencia kezdetére a brit és a francia kormányzat a Sykes-Picot- egyezmény utáni változásokhoz igazította a közel-keleti régió felosztásának terveit. 1918 decemberében Londonban Lloyd George és Clemenceau megállapodott arról, hogy a britek átadják Franciaországnak az általuk megszállt Szíriát és támogatják a francia igényeket a Rajna-vidékre. Cserében Franciaország lemondott Anglia javára az eredetileg neki ítélt Moszul körzetéről s beleegyezett Palesztina brit megszállásába is.

A francia-brit érdekszféra-elhatárolás ellenére a békekonferencia nem jutott egyetértésre a közel-keleti „rendezés" kérdésében. Wilson elnök ragaszkodott ahhoz, hogy a gyarmati kérdést – benne az Oszmán Birodalom utódlásával összefüggő problémákat is – népszövetségi keretek között kell megoldani. A brit és a francia (valamint az olasz és a japán) álláspont szerint viszont a német és a török függésű területek felosztásáról már a Népszövetség megalakítása előtt dönteni kell.

A Népszövetség alapszabály-tervezetének elkészülte után a közel-keleti térség sorsa ismét napirendre került. Wilson, akit nem győztek meg a háború alatti brit-francia osztozkodás „érvei", azt javasolta, hogy a helyi lakosság véleményének megismerésére küldjenek az arab országokba angol, francia, olasz és amerikai megbízottakból álló tényfeltáró bizottságot. Az ötletet nyíltan sem Clemenceau, sem Lloyd George nem utasíthatta el, valójában azonban mindkét európai kormány ellenezte a vegyes bizottság helyszínre küldését 1919 nyarán végül csak amerikai megbízottak utaztak a Közel-Keletre. Jártak Szíriában, Libanonban és Palesztinában, s találkoztak a térség vezető arab személyiségeivel. A King-Crane-jelentés megállapította: az érintett területek lakosságának túlnyomó többsége ellenzi a francia uralom bármely formáját, Nagy-Szíria egyesítését kívánja a hasemita Fejszál királyi hatalmával s lehetőleg amerikai gyámsággal, továbbá egyértelműen elveti a cionizmus palesztinai terveit.

A jelentés elfogadhatatlan volt a francia és a brit kormány számára, ezért nem lehetett a közel-keleti berendezkedés tárgyalási alapja. Noha a Népszövetség „átvette" a volt német és török gyarmati, illetve függő területeket s fejlettségi szintjük szerint ezeket három osztályba sorolta, a gyámsági mandátumok felosztására már nem volt hivatott; ezt a békekonferenciának kellett (volna) elvégeznie. Az ellentétek miatt azonban erre csak egy év múlva, a San Remó-i konferencián került sor, amikor az amerikai diplomácia visszavonulása miatt Anglia és Franciaország már szabadon érvényesíthette elképzeléseit.

A párizsi békekonferencián Hedzsász képviseletében Fejszál herceg is megjelent, hogy a korábbi ígéretek alapján megszerezze a nemzetközi jóváhagyást Nagy-Szíria királyság létrehozásához. 1919 decemberében azonban üres kézzel tért vissza Szíriába. 1920. márciusban Damaszkuszban a pánarab kongresszus proklamálta a föderatív arab királyság megalakulását s Fejszált Szíria, Abdallahot, Husszein középső fiát pedig Irak királyának kiáltotta ki.

Eközben az európai nagyhatalmak egyezségre jutottak a közel-keleti mandátumok végleges felosztásáról. 1920 áprilisában San Remóban Millerand és Lloyd George (olasz és japán asszisztálással) jóváhagyta Anglia mandátumát Irakra és Palesztinára, illetve Franciaországét Szíriára és Libanonra. Moszul a briteknek jutott, de egy külön nyersolajegyezmény értelmében a franciák megkapták a moszuli kőolaj egynegyedét. Franciaország cserében ígéretet tett arra, hogy biztosítja az angol olajkivitelt Szírián keresztül a Földközi-tengerhez.

A közel- és közép-keleti brit-francia „új rend" zavartalan érvényesüléséhez hiányzott még a Törökországgal megkötendő béke. 1920. augusztus 10-én Sevres-ben a nagyhatalmak az isztambuli kormányra megalázó békeszerződést kényszerítettek. Törökország elismerte az angol és francia mandátumokat, lemondott egyiptomi és szudáni jogairól, s jelentős területveszteségeket volt kénytelen elfogadni. Törökország szinte egész európai része – Isztambul közvetlen környékének kivételével – Görögországhoz került. Ugyancsak görög fennhatóság alá vonták Szmirna (Izmir) környékét. Franciaország megkaparintotta Kilykiát, s Anatóliában jelentős olasz, francia és brit érdekszférákat jelöltek ki. A tengerszorosok nemzetközi igazgatás alá kerültek, helyreállították a kapitu- lációs rendszert, s megtiltották, hogy a török kormány a szövetségesek engedélye nélkül koncessziókat bocsásson ki. Törökországra jóvátételt róttak ki s pénzügyeit ellenőrizték. Az ország katonai erőit 50 ezer főre csökkentették. Keleten autonóm Kurdisztánt és önálló Örményországot kívántak létrehozni.

Egyiptom a 20. század első felében

Egyiptom 1882-ben, az európai befolyás felszámolására irányuló felkelés leverése után „ideiglenes" brit megszállás alá került. A Nílus-parti ország szoros angol gazdasági, politikai és katonai ellenőrzését 1914-ig –

amikor London protektorátust vezetett be Egyiptomban – semminemű közjogi forma nem szabályozta. Egyiptom formálisan továbbra is az Oszmán Birodalom autonóm tartománya maradt, élén az alkirállyal, miközben a teljes körű hatalmat a brit főkonzul gyakorolta.

A brit megszállás felgyorsította Egyiptom gyarmati kapitalista fejlődését. Gazdasága mindinkább monokulturális jelleget öltött, azaz a világpiacon nagy keresletnek örvendő, hosszú szálú gyapot termesztésére és feldolgozatlan kivitelére épült. A brit mérnökök munkája nyomán öntözési rendszerek létesültek. A gyapot vetésterülete az első világháborúig megháromszorozódott. A bevételekből jelentős infrastrukturális beruházások valósultak meg: 8 ezer km normál és keskeny nyomtávú vasutat építettek, korszerűsítették a kikötőket, megkezdődött a városok közművesítése stb. A haszon zöme ugyanakkor a gyapot konjunktúrájából profitáló külföldi és helyi vezetőréteg – mindenekelőtt a királyi család – luxusfogyasztását szolgálta. Egyiptom a feldolgozott brit ipari termékek és fogyasztási cikkek piacává vált, elsorvasztva a korábban virágzó kézműipart. A demográfiai növekedés és az élelmiszernövények vetésterületének visszaszorulása miatt az ország mindinkább gabona- behozatalra szorult. Az élelmiszerárak növekedése és a nagyfokú birtokkoncentráció következtében nőtt a paraszti elszegényedés s vele a nincstelen tömegek városba költözése.

A gyarmati függés jellegzetes velejárójaként Egyiptom az európai bankházak „kamatparadicsomává” vált, ami az állam krónikus eladósodását, s az állami bevételek külföldi ellenőrzését jelentette.

A századfordulón fellendült az arab nemzeti-kulturális megújulási mozgalom. Ekkor alakultak ki a 20. századi arab modernizációs szellemi áramlatokra jellemző versengő szolidaritásformák: a muzulmán összetartozás gondolata (pániszlámizmus), az arab nyelvű és kultúrájú népek közös felemelkedésének eszméje (pánarabizmus), a regionális összefogás szükségességének, illetve a szülőföld, a haza elsőbbségének hangsúlyozása (patriotizmus). A világháború éveiben az egyiptomi nacionalizmus új szakaszba lépett. Vezéralakja a jómódú alsó-egyiptomi fellah fia, Abduh tanítványa, Szaad Zaglul volt, akit 1913-ban a nemzetgyűlés alelnökévé választottak.

A fegyverszünet után a Zaglul vezette delegáció a brit főbiztosnál a wilsoni önrendelkezési elvekre hivatkozva kérte Egyiptom részvételét a párizsi békekonferencián. A függetlenségi tárgyalásokra Londonba érkező Vafd párttal azonban a brit kormány nem állt szóba, sőt Egyiptomba való visszaérkezésük után Zaglult a brit hatóságok letartóztatták és Máltára száműzték.

A függetlenségi mozgalommal szembeni brutális angol fellépésre az egyiptomi társadalom felkeléssel válaszolt. A Nílus-völgyében a tiltakozás fegyveres ellenállássá szélesedett. Nemzeti bizottságok alakultak, helyenként spontán földosztásra került sor, s a felkelők brit laktanyákat foglaltak el. A brit megszálló hadsereg végül 1919. március végére légierő és páncélosok bevetésével lett úrrá a felkelésen.

A zavargások okainak kivizsgálására a gyarmatügyi miniszter vezetésével bizottság utazott Egyiptomba, amely 1920 májusában Egyiptom részleges függetlenségét javasolta. 1922 februárjában a brit kormány nyilatkozatot adott ki az Egyiptom feletti protektorátus megszüntetéséről. London fenntartotta azonban az ellenőrzést az egyiptomi külpolitika, a kommunikációs vonalak, a külföldi érdekeltségek, a kisebbségek, valamint (az Egyiptommal kondomíniumot alkotó) Szudán közigazgatása felett.

Az 1923. áprilisi egyiptomi alkotmány kétkamarás parlamentet hozott létre és széles körű jogokat biztosított az uralkodónak arra, hogy beavatkozzék a végrehajtó hatalomba. Az 1923. őszi első választásokon a Vafd fölényes győzelmet aratott, s Zaglul alakíthatott kormányt. Rövidesen kialakult az Egyiptom két világháború közötti belpolitikai életét meghatározó három központú hatalmi szerkezet.

A hatalom egyik pólusán a Vafdpárt helyezkedett el, amely a nemzeti függetlenségért és a liberális demokrácia meggyökereztetéséért folytatott küzdelem letéteményese volt. Társadalmi bázisát az erősödő nemzeti polgárság, közvetlen anyagi támaszát pedig az 1920-ban alapított Miszr (Egyiptom) Bank gazdasági birodalma jelentette. A 80 ezer egyiptomi font tőkével létrehozott bank alaptőkéje 1938-ban már 3,3 millió font volt, érdekeltségei a gyapotfeldolgozástól és -kereskedelemtől az élelmiszeriparon és építőiparon keresztül a könyvkiadásig és a filmgyártásig terjedtek.

A másik hatalmi pólus a királyi udvar s a vele szövetkezett kispártok körül alakult ki. Az udvar – Fuad, illetve 1936-tól Faruk király – céljait (a brit függés felszámolása, Egyiptom vezető szerepe az arab világban, unió Szudánnal stb.) a tróntól szorosan függő hivatalnoki kormányzással kívánta megvalósítani. 1930-ban Fuad kísérletet tett a közvetlen királyi kormányzás bevezetésére: az alkotmány módosításával megpróbálta a parlament szerepét a puszta tanácsadásra korlátozni. Az 1931. májusi választások bojkottja és az országszerte fellángoló tiltakozások nyomán azonban meg kellett hátrálnia. Az új választásokon ismét a Vafd győzött.

A harmadik politikai erőközpontot a brit fő'megbízotti hivatal (1936-tól a nagykövetség) jelentette, amely a brit érdekeket a Vafd és trón egymás elleni kijátszásával kívánta érvényesíteni.

A hatalmi pólusok rivalizálása folyamatos kormányzati válsághoz vezetett, amely az egyiptomi lakosság szemében diszkreditálta a liberális parlamenti berendezkedést. A harmincas években két markáns, a képviseleti demokrácia intézményeit elutasító politikai erő tűnt fel az egyiptomi politikai életben.

1928-ban egy iszmailiai tanító, Hasszan al-Banna megalapította az arab világban ismert Muzulmán Testvériséget. A pániszlámizmus eszméin nevelkedett al-Banna szerint a fennálló rendszer összeegyeztethetetlen az iszlám elveivel, ezért a Koránra épülő új alkotmányt kell bevezetni, amely „egyesíti a nemzet erőit”. A Muzulmán Testvérek erős nemzeti ipart, nacionalizálást, a nemzeti megosztottság felszámolása érdekében szociális reformokat, kötelező szegényadót stb. követeltek. Azt hirdették, hogy az ország élén a nép által választott s a népnek felelős uralkodónak kell állnia. A harmincas évek végére a Muzulmán Testvérek szervezetének egész Egyiptomot behálózó titkos sejtjei, becslések szerint egymillió tagot tömörítettek, s a szervezetet támogatta az értelmiség és a tisztikar egy része is.

Az 1933-ban Ahmed Husszein kairói ügyvéd által alapított Ifjú Egyiptom mozgalom szintén a parlamentarizmus megszüntetésének programjával lépett fel, s példaképül az olasz fasiszta államberendezkedést állította. A diákság körében népszerű Ifjú Egyiptom szervezete olasz mintára létrehozta zöldinges félkatonai szervezetét, amely az évtized második felében gyakran került összetűzésbe a vafdista, „kékinges” fiatalokkal. Ahmed Husszeinék szélsőségesen nacionalista mozgalmának jelszavai között a protekcionista gazdaságpolitika és a korporációs rendszer bevezetése, a kiterjedt nacionalizálás, a brit katonai jelenlét azonnali felszámolása, valamint Egyiptom regionális vezető szerepe szerepelt.

Az olasz és a német fasizmus a királyi udvarban is támogatásra talált, ami a briteket a polgári demokratikus értékrendhez hű Vafddal való megegyezésre sarkallta.

1936 augusztusában a vafdista kormány új szerződést írt alá Nagy-Britanniával. Anglia a Csatornaövezet kivételével kivonta csapatait Egyiptomból, s elismerte az ország önállóságát a külügy és a honvédelem terén is. Fölszámolták a kapitulációs rendszert, szavatolták a szudáni kondomíniummal kapcsolatos egyiptomi jogokat, és eltörölték az egyiptomi hadsereg létszámának korlátozását. Ennek nyomán az ország katonai főiskoláira először kerülhettek be alsóbb társadalmi rétegekből származó fiatalok, köztük a későbbi Szabad Tisztek szervezetének leendő vezető alakjai (Gamal Abdel Nasszer, Anvar Szadat és mások). A két ország egyenrangú viszonyának jelképeként Anglia nagykövetségre cserélte fel a kairói főmegbízotti hivatalt.

A második világháború kitörése után az alig leplezetten tengelybarát királyi udvar nem üzent hadat a fasiszta hatalmaknak, jóllehet az 1936-os szerződés értelmében Egyiptom területét a brit haderő rendelkezésére kellett bocsátani. Az észak-afrikai front legkritikusabb pillanatában, amikor az angol csapatok líbiai veresége nyomán a német egységek megközelítették Egyiptom területét, a brit csapatok páncélosokkal vették körül a királyi palotát, s arra kényszerítették a királyt, hogy a fasisztabarát Ali Maher helyett a brit háborús erőfeszítések támogatására hajlandó Nahász pasát nevezze ki miniszterelnöknek. A lépés, amelyet az egyiptomi közvélemény az ország megalázásának tartott, végzetes csapást mért a Vafd tekintélyére. A párt a nemzeti érdekek elárulása és a britekkel való kollaborálás vádját a háború után sem tudta kiheverni.

1945 februárjában Egyiptom hadat üzent Németországnak és Japánnak.

A modern Perzsia (Irán) megalapítása

A századfordulón a Perzsia feletti befolyásért vívott orosz-angol rivalizálás az ország belpolitikáját is befolyásolta. A liberális reformokat követelő, angolszimpatizáns ellenzékkel szemben az udvar az ország fő fegyveres erejét jelentő ún. kozák brigádra támaszkodott. A Perzsia érdekszféra-felosztásáról szóló 1907-es orosz-angol egyezményt követően a sah kísérletet tett az 1906-ban megválasztott parlament feloszlatására, amire a nemzeti és polgári erők felkeléssel válaszoltak. A belpolitikai instabilitás az első világháborút megelőző években, majd a háború idején is állandósult.

1919 augusztusában Anglia – kihasználva Oroszország visszavonulását – megkísérelt protektorátusi szerződést kényszeríteni a perzsa kormányra, de megbukott a nemzeti erők ellenállásán. 1921 februárjában Reza kán, a kozák brigád parancsnoka, a kormányzat cselekvőképtelenségét látva, csapataival elfoglalta Teheránt, s néhány hónap múlva átvette a hatalmat. Reza eleinte köztársasági államforma megteremtését fontolgatta, a síita klérus ellenkezése miatt azonban letett tervéről. 1925 decemberében trónfosztottá nyilvánította a Kadzsar-dinasztiát s maga ült az uralkodói székbe.

Reza sah a modern Perzsia (avagy az ország 1935-ben felvett régi-új nevén: Irán) megalapítója. Újjászervezte a hadsereget és az igazságszolgáltatást, korlátozta a síita papság előjogait, megteremtette a nemzeti ipar alapjait és – főként amerikai és német műszaki szakemberek segítségével – Iránt korszerű infrastruktúrával (az országot átszelő vasútvonallal, közutakkal, hírközlési berendezésekkel stb.) látta el.

Az 1920-1930-as évek fegyveres semlegességen alapuló iráni külpolitikájának célja a 19. század eleje óta Perzsiára nehezedő külföldi beavatkozás elhárítása volt. 1941-ben azonban a sah rosszul mérte fel az erőviszonyokat, amikor Irán feltételezett érdekeiből kiindulva (és személyes németbarátságától vezettetve) elutasította a szovjet és a brit kormány kérését a szövetségesek hadfelszerelésének iráni területen való átszállítására vonatkozóan. 1941. augusztusban a brit és a szovjet csapatok megszállták Iránt, s Reza

sahot fia, Mohamed Reza javára lemondatták a trónról és Dél-Afrikába deportálták. Az 1943-as teheráni értekezleten a szövetségesek Roosevelt elnök javaslatára megegyeztek Irán függetlenségének háború utáni helyreállításában.

Afganisztán: a reformpolitika kudarca

A 19. század folyamán Perzsiához hasonlóan Afganisztán is az orosz-angol vetélkedés színterévé vált. Két véres brit-afgán háború után, 1893-ban megállapodtak az India és Afganisztán közötti határvonalban, amely figyelmen kívül hagyva a törzsi szállásterületek megoszlását, kettévágta a keleti afgán népcsoportok, a pastuk és a patánok által lakott területeket.

A nemzeti-liberális ébredés Afganisztánban 1905 után az ifjúafgán mozgalom szárnybontásával vette kezdetét, amelynek vezető alakja Mahmud Bek Tárzi közíró volt. A nemzeti egység megvalósítása, a vallási fanatizmus elleni fellépés és a világi kultúra terjesztésének programjával fellépő irányzat akkor vált politikai tényezővé, amikor sikerült megnyernie céljainak Habibullah emír egyik fia, Amanullah kán támogatását.

Az 1907-es brit-orosz egyezményben az oroszok szabad kezet adtak Angliának Afganisztán feletti befolyásuk érvényesítésére, amelyet az afgán emír az első világháború éveiben – jóllehet az ország hivatalosan semleges maradt – a központi hatalmakhoz való közeledéssel igyekezett ellensúlyozni.

A Habibullah meggyilkolásával támadt trónviszály ürügyén 1919 májusában a britek ismét megkísérelték, hogy Afganisztánra protektorátust kényszerítsenek. Ez újabb háborúhoz vezetett. Miután azonban Angliának nem sikerült a kelet-afganisztáni törzseket Kabul ellen fordítani, 1919 augusztusában a rawalpindi előzetes békében elismerte Afganisztán függetlenségét. A két ország viszonyát az 1921 novemberében Kabulban aláírt brit-afgán békeszerződés rendezte. Egyidejűleg Afganisztán barátsági szerződést kötött Szovjet-Oroszországgal, Törökországgal és Iránnal, s felvette a kapcsolatokat a nyugati államokkal is.

Az időközben az afgán trónra került Amanullah emír ezután hozzáfogott az ifjúafgán mozgalom átfogó és radikális reformelképzeléseinek megvalósításához. 1923- ban alkotmányt hirdetett ki, adóreformot vezetett be, a nemzeti ipart támogatandó magas importvámokat vetett ki – ugyanakkor eltörölte a belső vámokat –, legalizálta a földmagántulajdont, kisajátította és eladta a muzulmán alapítványi birtokokat s kísérletet tett a déli nomád törzsek letelepítésére. Reformjaihoz azonban – Musztafa Kemállal ellentétben – nem sikerült számottevő társadalmi támogatást szereznie, sőt 1924-ben az ország déli részén kormányellenes parasztfelkelés robbant ki. Ezért Amanullah a Nagy Dzsirgán (a törzsfőnökök gyűlésén) kénytelen volt intézkedéseit részlegesen visszavonni.

1927-1928-ban az emír hosszú európai utazást tett, hogy tapasztalatokat s politikájához külső támogatókat szerezzen. 1928 augusztusában meghirdetett új reformcsomagja (kötelező alsófokú oktatás és katonai szolgálat bevezetése, a poligámia eltörlése, központi bank alapítása stb.) azonban a korábbiaknál is hevesebb ellenállásába ütközött, amit a muzulmán klérus által ösztönzött törzsi lázadások s az udvaron belüli ellentétek is súlyosbítottak. 1929 januárjában az afgán kormány intézkedéseit az iszlám revíziója alá vetette, ami gyakorlatilag a reformok feladását, az ifjúafgán politika kapitulációját jelentette. Amanullah lemondásra kényszerült.

Néhány trónviszályokkal terhes esztendő után, 1933-ban Mohamed Zahir sah került a kabuli trónra, aki négy évtizedes uralkodását a társadalmi-gazdasági reformoktól tartózkodó politikájának köszönhette. Afganisztán a harmincas években és a második világháború alatt megőrizte semlegességét.

Arab-zsidó viszály a mandátumos Palesztinában

Palesztinában a reformintézkedések gyakorlatba való átültetése számos nehézséggel járt. A cionista igények kielégítése, a palesztinai arabok megnyerése vagy legalábbis lecsendesítése és a brit pozíciók megőrzése egyszerre kivitelezhetetlennek bizonyult. Anglia két világháború közötti palesztinai politikáját a rögtönzés és a következetlenség jellemezte. Előbb a cionista nyomásnak engedve és saját ígéretei kényszerében tette lehetővé a zsidók bevándorlását, amelyet az arab tiltakozás hatására egy időre korlátozott, majd a telepítés újbóli megindulásával a ciklus újra kezdődött.

A Cionista Világszervezet megbízásából 1918 tavaszán Cionista Bizottság kezdte meg működését Palesztinában, amely hamarosan valóságos párhuzamos közigazgatást épített ki. A mandátumot létrehozó népszövetségi határozat megszületése után, a Jisuv – a palesztinai zsidó közösség – mintegy 20 ezer tagja megválasztotta a húsz különböző pártot reprezentáló Képviselők Gyűlését, amely 36 tagú végrehajtó testületet, Nemzeti Bizottságot hozott létre. Egyidejűleg megalakult a palesztinai zsidók személyi státuszának ügyében döntési jogokkal felruházott Rabbik Tanácsa is. A Jisuv külkapcsolatait – együttműködve a mandátumos hatalommal – a Cionista Világszövetség hat osztályából álló Palesztinai Végrehajtó Bizottság intézte.

A harmincas években, az európai zsidóüldözések növekedésekor ugrásszerűen megnőtt a zsidó bevándorlás. Ennek reakciójaként 1935-ben az arab politikai pártok közös felhívást intéztek a brit főmegbízotthoz, amelyben a bevándorlás és a földeladások leállítását, valamint arab többségű kormány létrehozását sürgették. Követeléseik elutasítása után, 1936 áprilisában kiterjedt arab felkelés és fél éves általános sztrájk robbant ki. A sztrájk azonban eredménytelen maradt, de a népfelkelés 1937-1938-ban is tovább folytatódott, s a felkelők ellenőrzésük alá vonták a nem zsidó területek zömét. A felkelést végül 1938 nyarán 30 ezer fős brit katonai erővel verték le.

1939-ben a brit kormány Fehér Könyvében „megfeledkezett” a Balfour-nyilatkozatról és a mandátumban vállalt feladatáról, elkötelezte magát a palesztinai felosztás ellen, illetve a zsidó bevándorlás nagymértékű korlátozása mellett. A Fehér Könyv öt éven keresztül összesen 75 ezer zsidó bevándorlását engedélyezte, s ígéretet tett a függetlenség tíz éven belüli megvalósítására.

AJisuv vezetése a brit korlátozó politika és a halálos náci veszedelem kettős szorításában – a szociáldemokrata David Ben Gurionnal az élén – a második világháború kitörését követően sajátos (a zsidó közösség szempontjából alighanem egyedül elfogadható) politikát alakított ki. Az „úgy harcolunk a háborúban, mintha nem létezne a Fehér Könyv, s úgy küzdünk a Fehér Könyv ellen, mintha nem lenne háború” Ben Gurion-i elvének megfelelően a szövetségesek oldalán 30 ezer palesztinai zsidó vett részt a közel- keleti harcokban. Eközben a zsidó védelmi erő, a Hagana folyamatosan szervezte a zsidók illegális palesztinai bevándoroltatását.

AJisuv vezetői, felismerve az Egyesült Államok növekvő nagyhatalmi súlyát, 1942 májusában New Yorkban az amerikai cionista szervezetek képviselőivel elfogadtatták az ún. Biltmore-programot, amely kimondta Palesztina zsidó „Commonwealth”-té változtatásának tervét.

Eközben az ún. revizionista cionisták (a „revízió” követelése, a mozgalom alapítója, Zeev Zsabotyinszkij szerint, a mandátum brit értelmezésére vonatkozott, amely a zsidó betelepedést a Jordántól nyugatra elterülő palesztinai területre korlátozta) a zsidó állam függetlenségének megvalósítását a britekkel szembeni konfrontáció révén kívánták elérni. Legszélsőségesebb osztaguk, a Stern-csoport a függetlenség szavatolása fejében még a náci Németországgal is hajlandó lett volna kapcsolatba lépni, s terrorakciókat intézett a brit intézmények és tisztviselők ellen.

1945-ben az 550 ezres palesztinai zsidó közösség (az arab lakosság 1 millió 240 ezer volt) Palesztina területének 5,5 százalékát, a művelhető földterületeknek pedig mintegy 13 százalékát birtokolta. A cionista kolonizáció az 1930-as évek elejétől mindinkább stratégiai szempontokat követett, megalapozandó a zsidó állam területi igényeit arra az időre, amikor napirendre kerül az ország felosztása. Ezért az újonnan létesített zsidó telepeket Palesztina területén elszórtan hozták létre.

Transzjordánia és Szaúd-Arábia

A San Remó-i konferencia határozata értelmében Nagy-Britannia mandátuma Palesztinának a Jordántól keletre fekvő területeire is kiterjedt. London úgy döntött, hogy a transzjordániai területnek önálló státuszt biztosít, amivel egyszerre több célt kívánt elérni. Biztosítani akarta az Irakkal való összeköttetést, keresztezni a francia mandátumpolitikát s fékezni a szaúdiak hódító törekvéseit. A mesterséges államalakulat élére a britek a hasemita Abdullah királyt állították, majd az országnak 1923 májusában formális függetlenséget adtak. Ezt az 1928. évi brit-transzjordániai egyezmény rögzítette.

Az 1930-as években Transzjordánia erősödő közel-keleti tekintélyét a britek által felszerelt s jól kiképzett beduin hadseregnek, a Glubb „pasa” által vezetett Arab Légiónak köszönhette. Az Arab Légió a második világháború idején is az angol regionális jelenlét legodaadóbb fegyveres támaszának bizonyult, s 1941 májusában oroszlánrészt vállalt Irak németbarát fordulatának megakadályozásában.

A hasemita fejedelemség azonban már a megalakulása utáni hónapokban tapasztalatokat szerezhetett ütközőállam-szerepéről. Néhány év múlva pedig, amikor a vahabiták déli irányban – Asszír és Jemen felé – támadtak s Ádent fenyegették, a brit-szaúdi tárgyalásokon rögzítették a királyságiraki és transzjordániai határait. Ibn Szaúd visszavonta csapatait Jemenből, s kötelezte magát arra, hogy Áden, Hadramaut parti zónája, Omán és Katar, továbbá a Perzsa (Arab)-öböl brit védelem alatt álló sejkségei tekintetében egyszer s mindenkorra lemond bármiféle érdekeltségéről. Cserében Anglia Arábia királyának ismerte el Ibn Szaúdot. 1932 szeptemberében hivatalosan is proklamálták Szaúd- Arábia királyság megalakulását.

A brit politika Irakban

Születése pillanatában a szaúdi állam reménytelenül szegénynek látszott: bevételei az évenként fizetett brit „apanázson” kívül a mekkai zarándoklatra kivetett adókra korlátozódtak. A harmincas évek elején azonban a vahabita uralkodó jelentős koncessziókat adott amerikai vállalatoknak kőolajlelőhelyek feltárására és kitermelésére, amelynek eredményei hamarosan felülmúlták a várakozásokat. Az olajtermelésből befolyó jövedelem azonban csak a világháborút követően vált számottevővé. Rijád állandó pénzügyi zavarain a harmincas évek második felében s a világháború alatt csupán az első számú szövetségesévé előlépett Egyesült Államok segélyei révén tudott úrrá lenni.

Irak – azaz a három korábbi ottomán tartomány, Moszul, Bagdad és Bászra – területét az első világháború után brit csapatok szállták meg. London azonban heves népi ellenállással találta magát szemben. Az Eufrátesz-völgyi síita parasztok 1920 nyarán kirobbant, majd országos méretűvé terebélyesedett felkelése mögött a síita „szent városok”, Kerbala, Nadzsaf és Kazimain papsága állt, mert számukra elfogadhatatlan volt, hogy a szunnita-oszmán rendszer helyébe idegen, nem muzulmán fennhatóság lépjen.

A közvetett uralom rendszerének kialakításához a brit adminisztráció Irakban a hase- mitákkal szövetkezett szunnita városi (kereskedő és nagybirtokos) oligarchiák, illetve az egykori birodalmi hadsereg arab tisztikara által támogatott politikai csoportosulásra, az Abdullah Nuri asz-Szaid által vezetett Iraki Szövetségre támaszkodott. 1921 márciusában a Damaszkuszból elűzött Fejszált Irak királyának kiáltották ki. A következő évben megkötött „szövetségesi szerződés” értelmében Irak brit védnökséggel önálló, majd 1925-től alkotmányos monarchia lett, s az ország politikai életét a brit főmegbízott irányította.

1925 végén London elérte, hogy a Népszövetség az olajban gazdag, zömében kurdok lakta Moszul hovatartozásával kapcsolatos iraki-török vitában Irak javára döntött. Mindez rövid ideig mérsékelte ugyan a britellenes küzdelem erejét, az 1925-1927. évi szíriai nemzeti függetlenségi háború azonban új lendületet adott a nacionalista mozgalomnak.

Ennek hatására a brit kormány 1930 nyarán új, 25 évre szóló szerződést írt alá Irakkal. Ebben lemondott mandátumáról, Irakot független államnak ismerte el s támogatta felvételét a Népszövetségbe, amire 1932-ben került sor. A szerződés egyidejűleg szavatolta az iraki brit támaszpontok és olajérdekeltségek fennmaradását. A bagdadi kormányt külpolitikai kérdésekben rendszeres konzultációra kötelezte Londonnal, s rögzítette, hogy háború esetén a brit csapatok korlátlanul használhatják az ország kommunikációs rendszerét.

Az 1930-as években a formailag szuverén Irak belpolitikai életét permanens kormányzati válság s a parlamenti szabályok rendszeres áthágása jellemezte. A keresztény kisebbségek, a beduinok, legfőképpen pedig az önálló nemzeti törekvéseket megfogalmazó kurdok integrálása a szunnita-arab dominanciájú állami keretekbe etnikai és felekezeti lázadások sorozatátváltotta ki. Ezekhez gazdasági és szociális jellegű feszültségekjárultak: a polgári rétegek érdeksérelme a külhoni tőkebehatolás miatt, illetve a nagyfokú birtokkoncentrációval összefüggő paraszti elszegényedés.

1936 októberében Irakban lezajlott a legújabb kori arab világ első katonai hatalomátvétele: a nemzeti polgárság és a bérmunkásság nevében fellépő politikai szövetség, az Akali (Nép), a hadsereg britellenes szárnyát képviselő Bakr Szidki tábornok vezetésével magához ragadta a hatalmat. Nuri Szaid angolokat kiszolgáló csoportja azonban már 1937 augusztusában – Szidki meggyilkolása után – visszaszerezte a hatalmat.

A világháború kitörése után Irak a térség radikális arab nacionalista vezetőinek menedékévé vált, s a nemzeti mozgalom soraiban megerősödött a németbarát irányzat. 1941 áprilisában a hadsereg a németekkel kapcsolatot

kereső Rasid Ali al-Kailani vezetésével államcsínyt hajtott végre. A náci Németország azonnal támogatásáról biztosította az új iraki kormányt, és – Hitler 1941 augusztusában kiadott „Közép-Kelet” direktívájával összhangban – megkezdte hadifelszerelés szállítását Bagdadnak.

Kailani hatalmának megdöntésére s Irak tengelybarát „megcsúszásának” elhárítására London 100 ezer fős haderőt vetett be. Irak 1941 májusában ismét angol megszállás alá került. A miniszterelnöki székbe újból a britek „erős embere”, Nuri Szaid ült, és Irak hadat üzent Németországnak.

Levante francia uralom alatt

Bár a népszövetségi mandátumrendszer célja a gyámság alá helyezett népek felkészítése ; volt a függetlenségre, Franciaország első világháború utáni berendezkedése Le- vantéban eltért ettől az elvtől.

Szíriában a török uralom eróziójával egyidejűleg befolyásos és harcos szellemű nacionalista irányzat alakult ki, amelynek társadalmi bázisát a nagyvárosok – Damaszkusz, Bejrút, Aleppó, Tripoli, Latakia, Homsz, Szidón stb. – kereskedő és kézműves polgársága és értelmisége alkotta.

Mihelyst San Remóban jóváhagyták Párizs levantei mandátumát, haladéktalanul hozzálátott „küldetésének” érvényesítéséhez. Gouraud tábornok, a szíriai francia csapatok főparancsnoka 1920 júliusában ultimátumban felszólította a damaszkuszi trónra jelölt Fejszált a „nemzetközi egyezmények tiszteletben tartására”, majd egységeivel Damaszkusz ellen vonult, s a majszalúni csatában szétverte a hasemita herceg fegyvereseit. Gouraud 1923-ig egyúttal a szíriai főbiztos tisztségét is ellátta. Franciaország uralmát a szíriai lakosság etnikai-felekezeti megosztásával igyekezett megszilárdítani.

1920 augusztusában a franciák először Libanont választották le Szíriáról, kibővítve mintegy 4 ezer km^2-nyi szíriai területtel, így a termékeny Bekaa-völggyel. Libanon élén 1934-ig külön francia főbiztos állt. A megmaradt szíriai területet ezután négy különálló entitásra osztották. Az adminisztráció kiépítésével párhuzamosan megindult a francia tőkebeáramlás, s erőteljesen jelentkeztek a francia kolonializmusra jellemző nyelvi-kulturális asszimilációs törekvések is. Noha ezek kétségtelenül hoztak pozitív eredményeket is – kiépült az oktatás szervezett hálózata, javult az egészségügyi ellátás stb. –, egyszersmind ellenállást váltottak ki, s erősítették a nemzeti mozgalmat.

1922 nyarán Dél-Szíriában felkelés robbant ki, amely 1925 őszére az ország minden nagyobb városára kiterjedő függetlenségi háborúvá szélesedett. A felkelők létszáma 1925 végére 40 ezer főre növekedett. Forradalmi tanácsot alakítottak, s a felszabadított területeken saját közigazgatás kiépítésébe fogtak. A szíriai felkelést végül 1926-1927-ben 100 ezer fős francia expedíciós haderő verte le.

Az események hatására Párizs 1926 májusában Libanonnak egyoldalúan alkotmányt adott, s ezzel végleg elszakította természetes hátországától, Szíriától. E lépéssel a franciák hagyományos szövetségeseik, a libanoni keresztény klánok kedvében kívántak járni. Elsősorban a szíriai és a libanoni nemzeti mozgalom együttműködését igyekeztek gátolni. Az alkotmány hasonló megfontolásból rögzítette a felekezetek elkülönítését Libanon politikai életében. Libanon ezután fokozatosan a francia nagyhatalmi érdekek első számú közel-keleti támaszává vált.

Szíriában a húszas évek végén a függetlenségi törekvések politikai eszközökkel folytatódtak. Az 1928 tavaszán megválasztott alkotmányozó nemzetgyűlés síkraszállt az elcsatolt területek visszaadásáért s a nemzeti egység helyreállítását és a francia mandátumos uralom mielőbbi megszüntetését követelte. A damaszkuszi francia főbiztos az alkotmánytervezet elutasította, majd 1930 májusában feloszlatta a parlamentet. Az 1929-ben megalakult Nemzeti Blokk és a francia hatóságok között ezután sem jött létre kompromisszum.

A Népfront választási győzelme Franciaországban a megegyezés esélyével kecsegtetett. 1936 szeptemberében Párizsban parafálták a Léon Blum kormánya és a Nemzeti Blokk vezetői által kidolgozott francia-szíriai szerződést. Ebben Franciaország elismerte Szíria egységét s három éven belül függetlenséget helyezett kilátásba. A szerződés előirányozta a két ország katonai szövetségét is, amelynek keretében Párizs támaszpontokat tarthatott fenn s csapatokat állomásoztathatott az országban, valamint háborúban igénybe vehette az ország egész területét. Az 1936 végén újjáválasztott szíriai parlament ratifikálta a szerződést, a francia nemzetgyűlés viszont elutasította becikkelyezését. A fellángoló franciaellenes megmozdulásokra válaszul, a Damaszkuszba érkező új francia főbiztos 1939 januárjában felfüggesztette az alkotmányt, majd júliusban feloszlatta a parlamentet s menesztette a kormányt.

Hasonló sorsra jutott az 1936-ban aláírt francia-libanoni szerződés is, amely szintén 1939-re helyezte kilátásba a mandátum megszüntetését. Noha ezután is lehetővé tette a francia haderő libanoni állomásoztatását, sőt Párizst

felhatalmazta a felekezeti kisebbségek védelmére is. A francia kormány 1939 szeptemberében rendkívüli állapotot rendelt el Libanonban.

Franciaország kapitulációja 1940 nyarán gyökeresen megváltoztatta a francia-le- vantei viszonyt, s mindenekelőtt elhúzódó francia-brit rivalizáláshoz vezetett. Anglia Franciaország megroppanását soha vissza nem térő, történelmi esélynek tekintette arra, hogy régi riválisát végleg kiszorítsa a Földközi-tenger keleti medencéjéből.

Miután a levantei francia közigazgatás Vichy jogfolytonosságát ismerte el, s az 1940 decemberében kinevezett főbiztos, Dentz tábornok hozzájárult ahhoz, hogy a Luft- waffe repülőgépei igénybe vegyék a szíriai repülőtereket, a brit csapatok – a De Gaulle-i Szabad Franciaország egységeinek támogatásával – az 1941. júniusi hadjáratban elfoglalták Levantét.

De Gaulle tisztában volt vele, hogy a történtek után Franciaország semmiképpen sem számíthat mandátumának meghosszabbítására. Ezért a szíriai és libanoni lakosság támogatásának megnyerésére De Gaulle kormánya nevében Catroux tábornok 1941. június 8-án proklamálta Szíria és Libanon függetlenségét.

A két levantei országban azonban a háború végéig jelentős számú angol csapatok állomásoztak, s a brit cégek egymás után hódították el a francia gazdasági pozíciókat. Ellenőrzésük alá vonták a közellátást s Szíriát és Libanont fokozatosan a sterlingblokkhoz kapcsolták. A hadi helyzetre hivatkozva egy sor brit függőségű ipari és mezőgazdasági vállalat létesült, s koncessziót szereztek a Haifa és Tripoli közötti vasút és közút megépítésére stb. A tőkebehatolással párhuzamosan erősödött az angol politikai befolyás is. A közvetlen német veszély miatt kezdetben lappangó brit-francia ellentét 1943-tól kezdve mindinkább a felszínre került, az 1943. novemberi libanoni események kapcsán pedig különösen kiéleződött.

1943 augusztusában a főbb libanoni vallási közösségek vezetői „nemzeti paktum” néven ismertté vált, szóbeli egyezségben rögzítették a hatalmi posztok felekezeti megosztását, kiküszöbölve ezzel a korábbi gyakorlatot, amely a rivális felekezetek érdekellentéteit idegen -francia, brit vagy arab – segítséggel „rendezte”. A nemzeti paktum szerinti választások eredményét azonban a gaulle-ista főbiztos nem ismerte el s 1943 novemberében letartóztatta Béchara el-Khoury köztársasági elnököt, valamint a kormányfőt minisztereivel együtt. A heves utcai tiltakozások és a brit politikai presszió nyomán a francia hatóságok kénytelenek voltak meghátrálni: ígéretet tettek arra, hogy a mandátumot megszüntetve, 1944 elejétől fokozatosan átruházzák a hatalmi szerveket s kivonják csapataikat Libanonból.

A francia kormány ígéretét megszegve 1945 májusában – fegyveres erőinek kivonása helyett – az azonnali és teljes függetlenséget követelő libanoni és szíriai tömegmegmozdulások leverésére páncélosokat és légierőt vetett be. A közel-keleti brit erők főparancsnokának ultimátuma, illetve Churchill De Gaulle-hoz intézet üzenete nyomán azonban Párizs ismét engedni kényszerült: némi huzavona után, 1946 végére a francia és a brit csapatok távoztak Levantéból.

2. fejezet - II. A második világháborútól napjainkig

1. AMERIKA

1.1. Amerikai Egyesült Államok – Andor László

A New Deal konszolidációja és kiterjesztése

A második világháborút követő években az amerikai külpolitikát a republikánusok és a demokraták közeledése, a belpolitikát viszont a konfliktusok újjáéledése j jellemezte.

Az 1949-es év a gazdasági problémák sokasodását hozta. A növekedés elakadt, : a beruházások csökkentek, a munkanélküliség 7 százalékra emelkedett. A közhangulatot, a társadalom igényeit eltalálva Harry S. Truman (1945 óta elnök) „méltányos szerződést" ajánlott az amerikaiaknak, amely az átlagember gazdasági lehetőségeit javította. Állami lakásépítési programot hirdetett, megemelte a társadalombiztosítási juttatásokat és a minimálbért és megtoldotta a vidék villamosítási programját.

Truman nem indult az 1952-es választásokon, amelyet Dwight D. Eisenhower nyert meg, aki az Egyesült Államok egyik legismertebb és legnépszerűbb politikusa volt. Elnökké választása megakadályozta, hogy a Republikánus Párt vezetését az izolacionista jobboldal vegye át. Nagy hangsúlyt fektetett az ország védelmi képességének fenntartására, de egyúttal a béke megőrzésére is.

Belpolitikájának mottója a „lopakodó szocializmus" elleni fellépés lett. Ez döntően azon állami beruházások korlátozását jelentette, amelyeket a New Deal alatt indítottak (TVA stb.), valamint a szociális és az infrastrukturális kiadások lefaragását. Az eredmény nem maradt el: megemelkedett a munkanélküliség szintje és a gazdasági növekedés is háromszor visszaesett (1953-1954, 1957-1958 és 1959-1960). Tény azonban, hogy az 1950-es években mintaértékű gazdasági fejlődés jellemezte az Egyesült Államok és más vezető tőkés országok gazdaságát. Alacsony infláció és szinte teljes foglalkoztatás mellett egyre többet fogyaszthattak az emberek.

A kormányban Eisenhower az üzleti világ képviselőivel vette körül magát. Még mindig nem volt könnyű megszokni, hogy Amerikát a nagyvállalatok és más nagy szervezetek uralják, hiszen ez ellentétes volt a vállalkozói kapitalizmusról alkotott hagyományos elképzelésekkel. A nyilvánosságra került korrupciós ügyek következtében több szakszervezet szigorú etikai szabályozást vezetett be, de nem maradt el a kongresszusi intézkedés sem: törvényeket hoztak a szakszervezeti pénzügyek nyilvánosságáról és a tagság demokratikus jogainak garanciáiról. A munka világával szembeni újabb kemény intézkedések a New Deal elvei és társadalmi bázisa elleni támadást jelentették.

A hosszú távú gazdasági fejlődés szempontjából az Eisenhower-korszak legjelentősebb eseménye az autópályák építésének megindítása volt. 1956-ban 41 ezer mérföldnyi pálya megépítését vették tervbe. Az autópályák megjelenésével földrajzi értelemben átrendeződött az amerikai gazdaság és a társadalom. Az emberek könnyebben kiszabadultak a zsúfolt városközpontokból. Hatékonyabbá válhatott a földterület kihasználása; kényelmes ipari parkok, nagyvállalati székházak és végül óriási bevásárlóközpontok je-

lentek meg a városokon kívül. Rövidültek a szállítási idők és csökkentek a vállalatok költségei.

Az amerikai gazdaságpolitika a második világháborúban megtapasztalta a katonai kiadások stabilizáló hatásait, s ezt aztán már nem volt könnyű feladni, de még csak megkérdőjelezni sem. A védelmi kiadások a háború befejeződése után is töretlenül nőttek, és a közkiadások legdinamikusabb kategóriáját képezték. (1929-ben az állam védelmi célú vásárlásai a GDP-nek kevesebb, mint egy, a teljes állami kiadásoknak pedig nem egészen tíz százalékát tették ki. 1957-ben már a GDP több mint tíz százalékát, s az állami kiadásoknak pedig több mint egynegyedét alkotta az állam katonai célú költekezése). A hadügy presztízse, befolyása minden korábbit felülmúlt. Utolsó elnöki beszédében maga Eisenhower hívta fel a figyelmet a katonai-ipari komplexum alig ellenőrizhető hatalmára.

Eisenhower sok időt töltött a Fehér Házon kívül, és ilyenkor az ügyeket Nixon alel- nök intézte. Így szinte automatikusan nyerte el a Republikánus Párt jelölését az 1960-as választásokra. A demokraták körében végül

isJ. F. Kennedy lett ajelölt, ésJohnsont kérte fel alelnök-jelöltnek. Nixon és Kennedy között kiélezett küzdelem folyt, amelyet végül minimális különbséggel Kennedy nyert meg.

Amikor Kennedy hivatalba lépett, a gazdaság már fél éve stagnált. Hallgatva tanácsadóira, elsősorban a költségvetési politikával kísérletezett. Az „új közgazdaságtan” képviselői a Keynes által kimutatott multiplikátorhatásra hivatkozva állították, hogy a kezdeti költségvetési kiadások sokszoros magánköltekezést generálnak a későbbiekben. Így például az űrkutatásba vagy az autópálya-építésbe fektetett összegek minden más, ezzel kapcsolatos ágazatot is ösztönöznek, kedvező foglalkoztatási és piacbővítő hatásokkal. A fellendülés lassúsága miatt az elnök újabb keynesiánus lépésre szánta el magát: 1963 elején az unió helyzetéről elmondott beszédében 13,5 milliárd dolláros adócsökkentést hirdetett meg.

Kennedy érezhető életszínvonal-emelkedést akart produkálni, és ezért alig 1 százalékos szinten tartotta az inflációt. Jól látta, hogy az árszínvonal emelkedése nem egyszerűen monetáris jelenség, hanem társadalmi alku kérdése.

A Kennedy-korszak hozta az évszázad legnagyobb előrelépését a fekete amerikaiak egyenjogúságának elismerésében. Az 1960-as demokrata győzelemben döntő szerepe volt az északi feketék szavazatainak; már csak emiatt is a polgári jogegyenlőség mellé kellett állniuk. Az egyenjogúság törvénybe iktatása azonban az elnök ellen 1963. november 22-én, Dallasban elkövetett merénylet miatt már utódja, Lyndon B. Johnson nevéhez fűződött.

A háború utáni években a diszkrimináció megszüntetését követelők három fő eszközzel éltek: a bíróságokon való fellebbezéssel, gazdasági nyomásgyakorlással, és nem ritkán erőszakkal. Martin Luther King 1963 augusztusában 200 ezer fekete és 50 ezer fehér ember előtt elmondta Van egy álmom... címen híressé vált beszédét. King szavainak tartalma és mozgalmának jellege Gandhit idézte. A fehérek egy jelentős része Kinget mégis felforgatónak tartotta. A King-féle mozgalommal azért törekedett megegyezésre a kormány, mert a feketék mozgalma a számszerű növekedés mellett a radikalizálódás jeleit is mutatta. Az 1960-as évek elején felettébb népszerű lett a fekete nacionalizmus, amelynek harminc évvel korábban létrejött szervezete, az Iszlám Nemzet a fehér társadalomba való beilleszkedés helyett a szeparatizmust hirdette. Aktivistáik több akció során meghátrálásra kényszerítették a rasszista gyakorlat védelmében fellépő rendőrséget. A fekete nacionalista mozgalom karizmatikus személyisége Malcolm X volt, aki azt hirdette: a feketéknek „minden szükséges eszközzel” meg kell védeniük magukat.

A polgárjogi törvény megszületését (1964. július 2.) végül is az erőszakmentes fekete mozgalom és a liberális politika közös sikereként könyvelte el a köztudat. Kimondatott, hogy a társadalmi életben bűn a faji diszkrimináció, és a szövetségi intézményeknek védelmezniük kell minden állampolgár szavazati jogát. Az állami hivataloknak ennek szellemében kellett felülvizsgálniuk személyzeti politikájukat, és az elnök visszatarthatta a szövetségi finanszírozást azoktól az állami és helyhatósági szervektől, valamint a velük üzleti kapcsolatban álló magáncégektől, amelyek sértették a törvény szellemét. Ezzel a faji egyenlőségért folytatott harc jogi szempontból lezárult.

Az 1960-1970-es évek a liberalizmus gyengülését, a demokrata pozíciók erózióját hozták. 1964-ben Lyndon B. Johnson még fölényes győzelmet aratott ellenfele, Barry Goldwater, a nyíltan rasszista szenátor fölött. A győzelem új lendületet adott Johnson belpolitikai ambícióinak. Új Rooseveltként megpróbálta kiteljesíteni nagy elődje vívmányait. A Nagy Társadalom (Great Society) jelszavával harcot hirdetett a szegénység ellen, s kísérletet tett a New Deal továbbfejlesztésére. A szociális törvényhozás új hulláma indult el. A Kongresszus ismételten növelte a társadalombiztosítási juttatásokat. Mérföldkőnek számít az 1965-ös törvény a Medicare-programról, amellyel bevezették az általános betegbiztosítást az idősek számára. A szociális törvények jelentős része a fekete kisebbség jogegyenlőségen túlmenő integrációjára irányult, amelynek eredményeként kialakult a pozitív diszkrimináció (affirmative action) gyakorlata.

A becsvágyó Johnson eredetileg azt akarta, hogy elnöki teljesítményét szociális reformjai alapján ítéljék meg, az 1968-as elnökválasztás fő kérdése azonban a vietnami háború lett. Az 1968-as választási hangulatot döntő mértékben meghatározták az év tumultuózus eseményei. Az év nemcsak Robert Kennedy és Martin Luther King meggyilkolása miatt lett drámai. A vietnami háború kezdete óta folyamatosan szélesedő diákmozgalmak csúcspontja is az 1968-as év volt. A tüntetések meghatározó motívuma volt a pacifizmus és az amerikai imperializmus áldozataival való szolidaritás. Mindez visszaütött a vietnami háború eszkalálódásában bűnös demokratákra, akiknek chicagói választási gyűlését is csak megerősített rendőri védelem mellett lehetett lefolytatni. A diákmozgalom sajátos ellenkultúrát teremtett, amelynek alkotóelemei közt egymás mellett szerepelt a rockzene és a kábítószer-fogyasztás.

A különféle nő'mozgalmak a Nők Országos Szervezetében (NOW) egyesülve folytattak kampányt a diszkrimináció ellen. A nők ugyanis korábban ki voltak szorítva a munkaerőpiacjelentős részéből; az ötvenes évek családmodellje a háziasszony és boldog anya szerepét osztotta rájuk. Rendszerint fel kellett adniuk iskolai vagy munkahelyi előmenetelüket ahhoz, hogy megfeleljenek a társadalom elvárásainak. Az 1970. augusztus 26-án az egyenlőség jelszava alatt rendezett országos nősztrájkon megemlékeztek a nők szavazati jogának ötvenedik évfordulójáról is. A nyomásgyakorlás eredménye több törvényben is megmutatkozott, amelyek közül a legfontosabb az egyenlő fizetésről szóló törvény volt (1974). A megélhetési gondok növekedése miatt az 1970-es években a nők nagyobb arányban léptek be a munkaerőpiacra, mint korábban, és 1980-ra az amerikai dolgozók 42 százaléka nő volt. Átlagkeresetük azonban mindössze 60 százalékát tette ki a férfiakénak.

Az 1960-as évek társadalmi mozgalmai fellázadtak a háború utáni másfél évtized bezártsága s korlátoltsága ellen, és teljesen új magatartásformákat hoztak. A szabadság új dimenziói nyíltak meg: ha nem is legálisan, de szabadon lehetett hozzájutni különféle narkotikumokhoz. Az ifjúság elutasította a szexualitás korábbi korlátait; sok helyen működtek kommunák is. Új kultúra született: a brit, valamint fekete és fehér amerikai tradíciókat is ötvöző rockzene.

A politikailag aktívvá váló fiatal nemzedék a vietnami háború miatt konfliktusba került azzal a liberális politikai tömbbel, amellyel korábban vállvetve menetelt az emberi jogok mind teljesebb érvényesítése felé. Lyndon Johnsonnal véget ért a Demokrata Párt liberális korszaka. A vietnami háborúval az amerikai liberalizmus külpolitikája (a szabad kereskedelem érvényesítése) és társadalompolitikája (az emberi jogok) összeütközött egymással. A későbbiekben a liberalizmus a párton belül is fokozatosan háttérbe szorult, bár kétségtelenül fontos irányzat maradt.

A progresszív koalíció ellenzékét Richard Nixon vezette győzelemre 1969-ben, aki húsz évvel korábban a McCarthy-féle boszorkányüldözésekben való részvételével országosan ismert politikussá vált. „A csendes többséget” képviselte; azokat, akik nem akarnak felfordulást, lázongást; mai kifejezéssel élve: akik nem keverik össze a szabadságot a szabadossággal. A Fehér Házba beköltöző Nixon nem volt újonc Washingtonban. Kormányzati pályafutását azonban nyolc év kihagyás szakította meg. Ráadásul négy legközvetlenebb munkatársa közül egyiknek sem volt kormányzati tapasztalata.

Az ötvenes-hatvanas évek szinte töretlen gazdasági növekedése, a jólét látványos kiterjedése nyomán sokan gondolták, hogy a jó időknek sose lesz vége. Nixon elnök azonban kénytelen volt szembesülni azzal, hogy 1970-től kezdve az amerikai gazdaságot egyre mélyebb és összetettebb problémák gyötörték. A növekvő inflációt csillapítandó először azzal próbálkozott, hogy fiskális és monetáris restrikciót alkalmazva „lehűti” a gazdaságot. A növekedés valóban megállt, de az árakat nem törte le (stagfláció). A mo- netarista kísérlet kudarca után drasztikus állami beavatkozásra szánta el magát: békeidőben szokatlan módon központi ár- és bérszabályozást vezetett be. Ennek azonban csak átmeneti hatása volt, hiszen nem tudta érdemben befolyásolni sem a termelékenység alakulását, sem a szervezett érdekcsoportok nyomásgyakorlását.

Nixon megítélését azonban elsősorban nem a gazdasági bajokkal folytatott küzdelem, hanem a vietnami szerepvállalás befolyásolta. 1972-ben Nixon kapta meg a szavazatok 60,6 százalékát. Ezzel döntés született a vietnami háború folytatásáról is. Érdekes módon azonban az ország ismét demokrata többségű Kongresszust választott.

Gerald Rudolph Ford az ún. Watergate-botránynak köszönhette a legmagasabb poszt elnyerését. A Nixon elnök lemondásával végződött botrány azért ütött ki, mert még 1972-ben tetten érték és letartóztatták a Republikánus Párt öt alkalmazottját, akik a demokraták országos központjába próbáltak behatolni. Az illetéktelen behatolók lehallgató készülékeket akartak elhelyezni, és az akció Nixon választási kampányának egyik alvállalkozása volt. A Fehér Ház eleinte tagadta, hogy bármi köze lenne az ügyhöz, a Washington Post riporterei azonban az elnök munkatársaira nézve terhelő bizonyítékokat találtak. A Legfelsőbb Bíróság utasította Nixont, hogy adjon át birtokában levő hangszalagokat, különben vád alá helyezik. E szalagok egyes részletei bizonyították, hogy Nixonnak is része volt a törvénytelenségekben, amit végül maga is elismert. A Szenátus vád alá helyezte, de nem várta meg az eljárás végét: 1974. augusztus 9-én lemondott. Utódja elnöki kegyelemben részesítette, munkatársaira azonban bírósági tárgyalás és börtön várt.

Ford rövid elnökségére esett néhány nagy horderejű esemény, így az amerikai hadsereg Vietnamból való kivonulása (237 ezer katona és menekült légi úton történő elszállításával), a közös szovjet-amerikai űrrepülés, az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet Helsinkiben (1975), egy Egyiptom és Izrael közötti megállapodás területi kérdésekről, valamint a Függetlenségi Nyilatkozat 200. évfordulójára rendezett ünnepségsorozat. Ez utóbbira nem a legjobb időpontban került sor, hiszen az évtized közepén a

Watergate-botrány és vietnami vereség mellett mély gazdasági recesszió is nyugtalanította a közvéleményt.

Ford tapasztalt, de szürke politikus volt. A pártját ért megrázkódtatás és a személyes kvalitások hiánya együttesen eredményezte, hogy 1976-ban legyőzte őt a demokrata elnök jelölt James E. Carter, aki viszonylag új arcnak számított az országos politikában, bár saját államában elég népszerű és sikeres volt. Személyében olyan politikust indítottak a demokraták, aki a megelőző három elnökhöz képest egyszerre volt populista és meglehetősen intelligens. Népszerűsége azonban hamar megfogyatkozott. A törvényhozással nem tudott működőképes kapcsolatot kialakítani; saját pártja szenátoraival és képviselőivel sem tudott mindig szót érteni.

Carter a demokrata politika megújítása érdekében a populizmus felé nyitott, az emberi jogok előmozdítását és az emberiség közös problémáinak feltérképezését tűzte ki célul. Mindazonáltal a kísérlet erőtlennek és sikertelennek bizonyult. Nem volt képes megfordítani a gazdaság egyre súlyosbodó negatív tendenciáit, és legfőképpen nem tudott megbirkózni az 1970-es évek legsúlyosabb gazdasági problémájával: az inflációval. Az évtized végére a munkanélküliség a legmagasabb értékeket érte el, az inflációs ráta pedig a polgárháború óta nem volt olyan magas, mint az 1970-es évek végén. A hetvenes évek gazdasági folyamatai súlyos költségvetési válságot is érleltek, bár az a maga teljességében csak a nyolcvanas években mutatkozott meg.

Az inflációs rátát tovább növelte az OPEC nagy olajáremelése, az ár- és bérszabályozás feloldása és a rossz termés, amely csökkentette a világ élelmiszer-kínálatát. 1974 után az inflációs nyomás enyhült, de a ráta 1977-ben újra emelkedni kezdett és újabb rekordot döntött 1980-ban, ismét csak az olajár emelkedésétől fűtve. Az inflációs ráta időnkénti csillapodása ellenére az inflációval kapcsolatos aggodalmak sohasem múltak el. A hetvenes években sokan népszerűsítették a szolgáltatások „forradalmát”, miközben jól látható volt, hogy az ágazati arányok megváltozása önmagában még nem hoz gazdasági fellendülést.

Hidegháború és enyhülés

Harry Truman elnöksége után az amerikai külpolitika kapkodóvá vált. és elkanyarodott a előző évek gyakorlatától. Winston Churchill a nyugat-európai országokban bekövetkezett balratolódástól megriadva új irányvonal kialakítására ösztönözte az amerikaiakat. Az 1946. március 5-én Fultonban, Truman elnök jelenlétében elmondott híres beszédében kijelentette, hogy egy Szczecintől Triesztig terjedő vasfüggöny szeli ketté Európát. Oroszországa kommunista pártokon keresztül fenyegeti a nyugati civilizációt, amivel az angolszász országoknak egyesült erővel szembe kell szállniuk. Az antikom- munista segélykiáltások párosultak a háborúk után szokásos befelé fordulással, és a negyedszázaddal korábbihoz hasonlóan ezúttal is előnyhöz juttatták a republikánusokat, akik 1946 őszén a Kongresszus mindkét házában többséget szereztek, és hagyományaikhoz híven ezúttal is általános visszavonulót fújtak.

A Truman-kormány „new dealerei” és az 1947 januárjától külügyminiszteri posztot betöltő George Marshall tábornok nagyon jól tudta, hogy a recesszió elkerülése miatt a nemzetközi kapcsolatok megőrzésére, sőt lehetőleg bővítésére van szükség. Marshall 1947. június 5-én, a Harvard Egyetemen hirdette meg az európai újjáépítés támogatását és 13 milliárd dolláros segélyprogramját. Ezt azonban csak ezer apró manőver segítségével, és legfőképpen a program antikommunista jellegének kidomborításával lehetett elfogadtatni a republikánus többségű törvényhozással. Bármilyen sikeres is volt később

gazdasági szempontból a Marshall-terv, elfogadásának pillanata félreérthetetlenül ellenségekké nyilvánította a Szovjetuniót és az Egyesült Államokat.

A Marshall-terv fontos mérföldkőnek számított a szovjet-amerikai viszony megromlásában, mégsem állítható, hogy a hidegháború ennek meghirdetésével kezdődött volna. Az amerikai vezetés már 1945 tavaszától, Franklin Roosevelt elnök halálától kezdve megosztott volt a kérdésben, hogyan kezeljék az addig szövetségesnek, de egyre inkább riválisnak is számító Szovjetuniót. Truman elnök és a hozzá közel álló politikusok már a kezdet kezdetén, 1945 áprilisában meglehetősen rideg fogadtatásban részesítették a Washingtonba érkező Molotov külügyminisztert. Churchill 1946-os fultoni beszéde bevezette a politikai szóhasználatba a vasfüggöny fogalmát, s az Európából érkező antikommunista segélykiáltások az 1947-es év első felében vezettek el a legfelsőbb szintű amerikai külpolitika irányváltásához.

A Marshall-terv meghirdetésében és végrehajtásában több különböző – gazdasági, politikai, katonai-stratégiai – probléma összegződött, a program közvetlen előzményei és motívumai közül azonban az európai instabilitást tekinthetjük a legfontosabbnak. Az Egyesült Államok háborús segélypolitikája az 1946-os, 3,75 milliárd dolláros brit hitelcsomaggal változott át politikailag motivált békebeli segélyezéssé. A nagy összegű támogatás ellenére azonban a brit gazdaság válságos állapota nem javult kellő gyorsasággal, s Nagy-Britannia képtelenné vált arra, hogy ellássa korábban gyakorolt nemzetközi rendfenntartó szerepét. Különösen kiéleződött a helyzet a

Földközi-tenger keleti medencéjében. Az amerikai beavatkozást sürgette az is, hogy a Szovjetunió diplomáciai úton ismételten követelte Törökországtól a részvételi jogot a Dardanellák (a Márvány-tengert a Földközi-tengerrel összekötő szoros) ellenőrzésében.

Görögország válságos helyzete és a török kérdés az amerikai külpolitika fókuszába állította a feltartóztatás elvét, amely már korábban is hatást gyakorolt az Egyesült Államok külügyi vezetésének gondolkodására. George Kennan, az Egyesült Államok moszkvai követségének korábbi főtanácsosa már 1946 februárjában figyelmeztette a Fehér Házat a szovjetekkel való „fraternizálás" veszélyeire. 1947júniusában pedig azt hangsúlyozta, hogy az amerikaiaknak fel kell készülniük „az oroszok terjeszkedési törekvéseinek hosszú távú, türelmes, de határozott és éber feltartóztatására". Ennekjegyében megkell akadályozni, hogy Moszkva a márkialakult befolyási övezetén túl terjeszkedhessen, és határozottan meg kell jelölni azokat a térségeket, amelyeket az Egyesült Államok nem engedhet át a szovjeteknek.

A feltartóztatás elve mellett a dominóelmélet is erőteljesen befolyásolta az amerikai vezetés külpolitikai szemléletét. Eszerint ha egy országban kommunista hatalomátvételre kerül sor, akkor az láncreakció-szerűen kommunista uralomhoz és a szovjet befolyás terjedéséhez vezet a környező államokban is. Dean Acheson külügyminiszter-helyettes kifejezetten apokaliptikus víziókkal riogatta a törvényhozókat arra az esetre, ha nem támogatják az elnök segélyezési törekvéseit. Kifejtette például, hogy Görögország és Törökország esetleges összeomlása szabaddá tenné a szovjet behatolást Iránba, és azon keresztül egészen Kelet-Indiáig és Kínáig.

Truman március 12-én fordult a Kongresszushoz, hogy szavazzon meg 400 millió dollár különleges segélyt Görögország és Törökország számára, kiegészítve a más országoknak korábban már megítélt 350 millió dollárt. Indoklásában az elnök felvázolta az Egyesült Államok új külpolitikai doktrínáját. Eszerint a világon csak két életforma létezik; az egyik a többség uralmára épül, szabadon választott kormánnyal rendelkezik, és biztosítja az emberi jogokat; a másikban viszont a kisebbség erőszakos uralma, terror érvényesül, hiányzik a nyilvánosság és a személyi szabadságjogok. Ez a végletekig leegyszerűsítő csoportosítás jelentette a hidegháború első ideológiai megalapozását.

Az amerikai politika 1947 tavaszán kialakított új irányvonala nemcsak a Szovjetunió terjeszkedését akarta feltartóztatni, hanem a nyugat-európai és az észak-amerikai munkásság érdekérvényesítő törekvéseit is. A Marshall-tervnek Európában és Amerikában egyaránt feladata volt, hogy segítsen helyreállítani „a társadalom fegyelmét". Az EgyesültÁllamokban ezt mindenekelőtt az 1945-1946-os sztrájkhullám tűzte napirendre. Az

1. os év elején csak 15 százalékos béremelésekkel lehetett megfékezni a sztrájkokat. Az adózás előtti profitok 1945-ben még a GDP 9 százalékát tették ki, 1946-ban már csak 7 százalékot. A munkáltatók egyre erősebb nyomást gyakoroltak a kormányzatra a munkavállalói követelések megfékezése érdekében.

Ugyanabban a hónapban, amelyben Marshall meghirdette rekonstrukciós tervét, a Kongresszus elfogadta a Taft-Hartley-féle törvényt, amely radikálisan megkurtította a szakszervezetek jogait. Egyebek mellett törvényen kívül helyezte a belépési kényszert és a szövetségi közalkalmazottak sztrájkját, megtiltotta, hogy a szakszervezetek jelölteket támogassanak a szövetségi választásokon. Előírta, hogy minden szakszervezeti tisztségviselő eskü alatt jelentse ki, hogy nem tagja a Kommunista Pártnak vagy más szervezetnek, amely az állam alkotmányellenes eszközökkel történő megdöntésére törekszik. Az

1. es törvény elérte célját: kiélezte a szakszervezeteken belüli politikai vitákat, és korlátozta létszámuk növekedését a déli államokban.

Végül is a kommunista befolyás további erősödése, és különösen az 1948. februári csehszlovákiai kommunista hatalomátvétel tette lehetővé a Marshall-terv elfogadását. Segítette az is, hogy a Szovjetunió hátat fordított a programnak; esetleges csatlakozása megoldhatatlan feladat elé állította volna a Truman-kormányt. Így azonban a Kongresszus mindkét háza nagy többséggel a Marshall-terv mellett szavazott, jóváhagyva 17 milliárd dollár kifizetését, 80 százalékban vissza nem fizetendő támogatás, 20 százalékban pedig hitel formájában. A legfontosabb politikai feltétel az volt, hogy a fogadó országok kormányaiban ne vegyenek részt kommunista pártok.

Az amerikai irányítás mellett lezajlott stabilizációs folyamat átfogó pénzügyi reformmal párosult a háborúban legyőzött két nagyhatalom, Németország és Japán esetében. Az amerikai misszió, amelyet nagyrészt geopolitikai megfontolások befolyásoltak, mindkét esetben kiterjedt a gazdasági, politikai és szociális kérdésekre egyaránt. Kis mértékben ugyan, de Németország is részesült a Marshall-kölcsönből, Japán stabilizációját pedig az ún. Dodge-program segítette elő.

A feltartóztatási politika meghirdetése egy percig sem jelentette azt, hogy az amerikai külpolitika megkérdőjelezné a szovjetek által a háborúban kivívott stratégiai pozíciókat, beleértve avasfüggönytől keletre eső országok szovjet befolyási övezetté nyilvánítását. A Truman által 1947-ben meghirdetett külpolitikai doktrína arról szólt, hogy a kommunisták befolyása miatt ingatag európai államokat amerikai segítséggel konszolidálni kell.

Az 1949-es év kettős világpolitikai fordulatot hozott, amely új korszakot nyitott az Egyesült Államok történetében is. Amerika számára politikai kihívástjelentett, hogy a Szovjetunió felrobbantotta első atombombáját, és hogy ugyanabban az évben a kínai kommunisták megdöntötték az Egyesült Államokkal szövetséges Csang Kaj-sek uralmát. A nukleáris monopólium és Kína egyidejű „elvesztése”a szovjet-amerikai viszony mentén polarizálta a világpolitikát, és az antikommunizmust az amerikai belpolitika fókuszába állította. Az Egyesült Államok már 1947-ben, a kommunizmus feltartóztatásának jegyében szembefordult a Szovjetunióval, 1949-ben pedig bekövetkezett a feltartóztatási politika militarizálása is.

A kínai forradalom élén álló Mao Ce-tungot az amerikai külpolitikai elemzők többsége újabb orosz bábnak tekintette. A Szovjetunió beavatkozásaként értékelték, hogy 1950. június 25-én az észak-koreai csapatok behatoltak Dél-Koreába. Két nappal később Truman elnök bejelentette, hogy az Egyesült Államok katonai erejével megvédi a dél-koreai kormányt. A sztálinista Észak-Korea váratlanul támadó csapatai azonban felkészültebbek, jobban szervezettek voltak, mint a déliek, és gyors sikert értek el: a félsziget legdélibb sávjába szorították le ellenfelüket. Douglas McArthur tábornok csapatai, amelyek az ENSZ felségjele alatt harcoltak, ugyanilyen gyorsasággal vágtak vissza. Október 20-án elfoglalták Phenjant, az észak-koreai fővárost. A diadalittas amerikai hadvezetést meglepetésként érte, amikor kínai csapatok lépték át a határt, egyértelművé téve, hogy Kína el tudja ugyan fogadni az eredeti helyzet helyreállítását (a 38. szélességi kör mentén történő megosztást), de szó sem lehet a félsziget amerikai befolyás alatt történő egyesítéséről.

A háború kiterjesztését a politikusok és a katonai vezetők jelentős része értelmetlennek tartotta. Maga az elnök is szívesen lefújta volna az akciót, az önfejű McArthur azonban erősködött, hogy „a győzelmet semmi sem helyettesítheti”. 1951 januárjában fegyverszünet nélkül kezdődtek béketárgyalások a két harcoló fél között Panmindzsonban, ez azonban egészen 1953-ig nem vezetett el a harcok beszüntetéséhez. Időközben Truman menesztette McArthurt, aki a háború Kínára való kiterjesztését és az atombomba bevetését fontolgatta. A „korlátozott” háború három éve így is közel kétmillió halálos áldozatot követelt; az amerikai katonák közül 54 246-an haltak meg, és 103 284-en sebesültek meg. Időközben pedig az atombomba mellett a hidrogénbomba is megjelent az arzenálban.

Az európai és az ázsiai fejlemények hatására a Szovjetunió és Kína elszigetelése az amerikai külpolitika homlokterébe került. Az Egyesült Államok és Nyugat-Európa közötti, összesen 12 tagországgal létrehozott katonai szövetség, a NATO 1949-es megalakulását a koreai háború lezárulása után követte a SEATO létrehozása, valamint a CENTO megalakítása. Amerika nemcsak katonai, de gazdasági együttműködésre is ösztönözte szövetségeseit. Kezdeményező szerepet játszott a német-francia kiegyezésben, illetőleg az Európai Gazdasági Közösség megalakításához (1957) vezető folyamatban.

A sorokat nemcsak külföldön, de otthon is szorosabbra kellett zárni, ami ugyanúgy értelmetlen áldozatok sorát vonta maga után. A korszak főszereplőjévé és névadójává az évszázad egyik legsötétebb amerikai politikusa, Joseph R. McCarthy vált. Egy republikánus gyűlésen bejelentette, hogy „a vörösök ellepték a külügyminisztériumot”, és 205 felforgató személy nevét tartalmazó lista van a birtokában. A fellépése nyomán elhatalmasodott hisztérikus antikommunista légkörben a Kongresszus elfogadta azt a Belbiztonsági Törvényt, amely egyebek mellett megtiltotta kommunisták foglalkoztatását a védelmi szektorban, és megtagadta az útlevelet „ismert felforgatóktól”. A Védelmi Minisztérium, az Igazságügyi Miniszter és a CIA ellenezte, az elnök pedig megvétózta a törvényt. A Kongresszus azonban érvénytelenítette az elnöki vétót, és teret nyitott McCarthy és társai gátlástalan kampányának, amely már korábban elkezdődött.

McCarthy főként olyan személyeket támadott meg, akik külügyekkel és nemzetközi együttműködéssel foglalkoztak, s egyre félelmetesebb hatást ért el. Az egyébként is abszurd kampány egyik szélsőséges megnyilvánulása volt a hollywoodi színészek és filmesek üldözése és meghurcolása. A korszak legsúlyosabb ítélete 1953júniusában Julius és Ethel Rosenberg ügyében született. A házaspárt azzal vádolták, hogy kiszolgáltatták az atombomba titkát a Szovjetuniónak. Julius Rosenberg valóban közreműködött titkos dokumentumok és adatok továbbításában, de a halálos ítélet túlzott volt, különösen Ethel Rosenberg számára, aki személyesen nem követett el semmit, legfeljebb tudhatott férje tevékenységéről.

Az 1953-as elnökváltás után, az elmérgesedő hidegháborús légkörben a külügyi terület irányítása a Dullesfivérek kezébe került. John Foster külügyminiszter volt, Allen pedig a Központi Hírszerző Ügynökség

(Central Intelligence Agency – CIA) igazgatója. A Dulles-fivérek irányítása alatt Amerikának egyetlen külpolitikai prioritása volt: a kommunizmus visszaszorítása.

A CIA Nyugat-Európában is kifejlesztette antikommunista tevékenységét, amely döntően választások manipulálására összpontosult. Első és leglátványosabb sikere az

1. as olaszországi választások befolyásolása volt, ahol a jobboldali pártok bőkezű, ám rejtett finanszírozásával sikerült megakadályozni a kommunista győzelmet.

Eisenhower a hidegháborús viszonyok között a stabilitást és önmérsékletet tartotta szem előtt. A békét fontosabbnak tekintette, mint a szabadságot, amelynek világméretű kivívásáért nem kevesen akartak akkoriban háborút – olyanok, akik nála sokkal kevesebbet tudtak a háborúról. Eisenhower érdeme, hogy korlátok között tartotta a Dulles-fivérek törekvéseit, lezárta a koreai háborút, s kívül tartotta az Egyesült Államokat a fegyveres konfliktusokon. 1956-ban megállította a brit-francia-izraeli inváziót Egyiptom ellen, és lehetővé tette az enyhülés folyamatának elindulását.

Az antikommunista hisztériát az ötvenes évek végén leginkább a szovjetek űrkutatási eredményei fűtötték. Aggodalmat, sőt riadalmat keltett Amerikában, hogy a Szovjetunió 1957-ben szputnyikot (műholdat) juttatott a világűrbe. Ugyanakkor pozitív döntéseket is ösztönzött a tudomány és a kutatás finanszírozásának bővítéséről. Hasonló hatást váltott ki, amikor a szovjetek 1961-ben embert küldtek a világűrbe. Ezek a hírek ösztönözték az amerikai űrkutatási program felpörgetését, és még inkább megerősítették a köztudatban az orosz fenyegetéstől való félelmet. Ennek a nyomasztó légkörnek vetett véget a korszakot lezáró nemzetközi egyezménysorozat 1963-ban. A Kennedy-évek lezárták a korszakot, amelyben a kül- és belpolitika szinte teljes egészében a szovjet-amerikai polarizáció és az atomfegyver árnyékában szerveződött, és megnyitottak egy másikat, amelyben az Egyesült Államok világpolitikai aktivitásának súlypontja áthelyeződött a harmadik világra, a legkülönbözőbb gazdasági és kulturális visszahatásokkal.

Az amerikai történelem legfiatalabb elnökének idegeit két válságtette próbára: a kubai és a berlini. Rosszallva a Fidel Castro által vezetett kubai forradalom fejleményeit, az Egyesült Államok kiképzéssel és municióval támogatta a kubai emigránsokat, akik 1961 áprilisában sikertelen partraszállást kíséreltek meg a szigetországban. Az újabb támadástól tartó kubai vezetés a szovjetekhez fordult segítségért, akik nukleáris fegyvereket telepítettek Kubába. Kennedy fellépése – amelyhez a hadiflotta mellett felvonultatta a latin-amerikai államok politikai támogatását is – a rakéták visszavonására késztette a szovjeteket. Az Egyesült Államok hasonló lépéssel viszonozta ezt Törökországban, és ígéretet tett arra, hogy nem támadja meg Kubát.

Kennedy nem sokat tehetett a fallal kettéválasztott Berlinért. Látva azonban a feszültségek súlyosságát, erőfeszítéseket tett a szovjetekkel való megegyezésre. E folyamat eredménye lett 1963-ban az atomcsend- és az atomsorompó-egyezmény, valamint a közvetlen telefon-összeköttetés („forró drót”) létesítése a Fehér Ház és a Kreml között.

Kuba példája sürgette, hogy az Egyesült Államok legelőször is Latin-Amerika országaival tisztázza a fejlődési lehetőségeket. 1961 márciusában Kennedy meghirdette a „Szövetség a haladásért” elnevezésű programot, amelynek keretében az Egyesült Államok – más országok és különféle nemzetközi intézmények bevonásával – tízéves időtávon 20 milliárd dollár segélyt (hiteleket és vissza nem fizetendő támogatást) ígért partnereinek a gazdasági növekedés előmozdítására és az életszínvonal emelésére. Augusztusban 19 ország csatlakozott a szövetséghez.

A politikai célú gazdasági segélyezés nem volt teljesen új eszköz az amerikai külpolitika számára. Már Taft elnök is alkalmazta a „dollárdiplomáciát”, Truman pedig a feltartóztatás jegyében segélyezett kiemelt fontosságú államokat (Japán, Dél-Korea, Dél-Vietnam, Tajvan és Izrael). Az 1960-as években a lista kibővült, mivel az Egyesült Államoknak fontos volt, hogy a gyarmati sorból felszabaduló afrikai és ázsiai országok barátjuknak s partnerüknek tekintsék.

Hamar kiderült azonban, hogy Amerika önzetlenségének is vannak határai. A kongói függetlenségi mozgalom vezetői például túlzottan is komolyan vették a nemzeti önrendelkezés elvét, megfeledkezve arról, hogy országuk az ipari országok által felhasznált nyersanyagok lelőhelye, és az ásványkincsek olcsó importjáról eddigi felhasználóik nem kívánnak lemondani. Patrice Lumumba miniszterelnök még attól sem riadt vissza, hogy Moszkvával építsen ki együttműködést, miután Washingtonban bizalmatlan fogadtatásban részesült. Az Egyesült Államok végül is 170 millió dollárt áldozott arra, hogy – más érdekeltekkel karöltve, az ENSZ égisze alatt – a nemzeti ellenállást megtörjék, és az egyesült Kongói Köztársaságnak nyugatbarát, a multinacionális vállalatokkal szemben nem ellenséges kormánya legyen.

Az Egyesült Államok vietnami politikája már az 1954-es genfi egyezmény időszakában is kellően zűrzavaros volt: támogatniuk kellett a franciákat, mert a térségben erre volt szükség a kommunizmus „feltartóztatásához". De örültek volna annak is, ha a francia haderő Európába helyezi át súlypontját. Az egész országra kiterjedő szabad választásokat akartak, de tudták, hogy azt Ho Si Minh pártja nyerné meg, és ezért mindent megtettek a halogatás érdekében.

Dulles külügyminiszter a későbbiekben komolyan gondolta a választásokat, de úgy vélte, hogy Dél-Vietnamot előbb kirakatországgá kell fejleszteni. Az Egyesült Államok 1955 és 1959 között összesen 2,92 milliárd dollárnyi katonai és gazdasági segélyt folyósított Ngo Dinh Diem korrupt rezsimjének. A stabilizációhoz azonban ez sem volt elég; az erősödő gerillamozgalom mellett saját hadseregének egységei is Diem ellen fordultak. Az amerikaiak minden diktátort elismertek, mert csak egy cél lebegett a szemük előtt: a végső győzelem az észak-vietnami kommunisták fölött. 1961-ben még csak háromezer, 1964 végén pedig 23 ezer amerikai katona állomásozott Dél-Vietnamban. 1965 tavaszán megszületett a döntés 350 ezer főnyi amerikai katonaság Vietnamba küldéséről.

A hidegháborús logika (a dominóhatástól való félelem és a hegemón ambíció) az egyre mélyebb beavatkozás felé hajtotta Washingtont, de nem fenntartások nélkül. John F. Kennedy nem volt meggyőződve a Dél-Vietnam oldalán való háborús részvétel célszerűségéről. A külügyi és a nemzetbiztonsági apparátus sokkal megosztottabb volt, mint amit a nyilvánosság előtt mutattak Johnson azonban mindinkább korábbi döntései foglyává vált. Vietnam egyre inkább személyes háborúja lett.

Miután a Nemzeti Felszabadítási Front egységei megtámadták az amerikai támaszpontokat, 1965 februárjában megkezdődött Észak-Vietnam bombázása. 1966-ban már napi átlagban 164 bevetésre indultak az amerikai repülőgépek, és 1968-ig növelték a bombázások intenzitását. Az emberéletekben, az épített és természeti környezetben végrehajtott pusztítás nehezen volt felmérhető, ám az észak-vietnamiak sikeres védekezése és offenzívái következtében az amerikaiak veszteségei is egyre elrettentőbb mértéket öltöttek. A sebesültek számának 200 ezer fölé emelkedése, valamint a mészárlások és bombázások televíziós közvetítése meggyőzte az amerikai közvéleményt, hogy nincs értelme a háborúnak, s folytatása nem áll az Egyesült Államok érdekében.

Robert McNamara védelmi miniszter belátta, hogy a háború téves számításokra épült. Idegeit megviselte a kudarc és a sok tiltakozás. 1967. november elsején memorandumot küldött Johnsonnak, amelyben javasolta: fokozatosan vonják ki csapataikat és kössenek békét. Választ nem kapott, csak egy ajánlatot, hogy ő legyen a Világbank elnöke.

Vietnamból már 1969 januárjában megkezdődött az amerikai csapatok visszavonása, bár 1971,1972 és 1974 tavaszán újból hevesebbé váltak a csatározások. 1968 és 1973 között már kambodzsai és laoszi területeket is bombázott az amerikai légierő. A Párizsban folytatott fegyverszüneti tárgyalások 1973. január 27-én vezettek megállapodáshoz, a háború azonban csak két évvel később, Észak-Vietnam teljes katonai győzelmével és az ország egyesítésével ért véget. Az amerikai légierő több bombát dobott Indokínára, mint amennyit a második világháborúban a harcoló felek bevetettek. A háború tíz éve alatt 60 ezernél több amerikai katona halt meg.

Mire a vietnami háború véget ért, az Egyesült Államok túl volt már egy másik, hasonlóan szégyenteljes beavatkozáson, amelyben azonban nem az amerikai haderő, hanem a titkosszolgálat kapta a főszerepet. A CIA nagy igyekezettel próbálta megakadályozni, hogy Salvador Allende szocialista politikust válasszák Chile elnökévé. 1970-ben ez mégis megtörtént, aztjelentetve, hogy Kuba mellett egy második, s minden tekintetben jelentősebb ország is a szocializmust választotta a nyugati féltekén. Ez az Egyesült Államok számára egyszerűen tolerálhatatlan volt. A CIA történetének egyik legnagyobb szabású manővere kezdődött, amelynek célja az Allende vezette népfrontkormány megbuktatása volt. A gazdasági és politikai destabilizáció legkülönbözőbb módszereit dolgozták ki és alkalmazták, mindhiába. A Nemzetbiztonsági Tanács illetékes bizottsága által megszavazott dollármilliók három év alatt sem bizonyultak elegendőnek a baloldali kormány megbuktatásához. Végül a cél itt is szentesítette az eszközt: a szocialista kísérlettel csak véres katonai hatalomátvétel és az elnök halála árán lehetett leszámolni (1973. szeptember 11.). Az Egyesült Államok által támogatott Pinochet tábornok puccsa tízezrek halálával és százezrek emigrációjával járt.

Richard Nixon a külpolitika megszállottjaként úgy gondolta, hogy ez az elnök tevékenységének elsődleges területe. Az új irányvonalat Henry Kissinger dolgozta ki, aki a Harvard Egyetem professzorából lett nemzetbiztonsági tanácsadó majd külügyminiszter. Elképzelésének lényege a hatalmi egyensúly elvéhez való visszatérés volt, ami az elvi alapon folytatott, bizonyos eszmék által vezérelt külpolitikával való szakítást jelentette. Kissinger nagy tudású, ám cinikus ember volt. A világpolitikai egyensúlyt öt nagyhatalomra (Egyesült Államok, Szovjetunió, Kína, Nyugat-Európa, Japán) akarta alapozni. Az Egyesült Államok lett volna

az „első az egyenlők között”, ami mindenképpen takarékosabb szerep volt, mint a korábbi sokoldalú kötelezettségvállalás. A Kissinger-doktrína jegyében került sor az 1970-es években az Egyesült Államok és a Kínai Népköztársaság közötti kapcsolatok normalizálására (Tajvan feláldozásával), valamint a szovjet-amerikai leszerelési tárgyalások megkezdésére. Utóbbiak 1972 májusára vezettek el az interkontinentális ballisztikus rakéták számát korlátozó egyezmény megkötéséhez (SALT-I.).

Jimmy Carter tovább járta az enyhülés útját, emellett azonban az emberi jogok jelszava alatt indított kampánya különböztette meg közvetlen elődeitől és utódaitól. Amerika politikai önérzetének jót tett volna, ha a Cyrus Vance külügyminiszter és Zbigniew Brzezinski nemzetbiztonsági tanácsadó által irányított külpolitika be tudta volna bizonyítani, hogy az évszázad botrányait hátrahagyva az Egyesült Államoknak van mit nyújtania a világnak, s utat tud mutatni a politikai fejlődésben. A kampány legfőbb haszna egyértelműen az lett volna, ha az Egyesült Államok erkölcsi fölényt mutat fel a Szovjetunióval szemben, ami igazolhatta volna a szovjetellenes politikai fellépéseket. Brzezinski nem fogadta el a kissingeri koncepciót. Nem ellenezte ugyan az enyhülés elméletét és gyakorlatát, de kétségbe vonta, hogy az enyhülés egyetlen alternatívája a háború lenne. Úgy látta, az Egyesült Államoknak jelentős mozgástere van és határozottan érvényesítheti érdekeit anélkül, hogy háborús konfliktust gerjesztene a világban. Brzezinski offenzív hajlamú volt, Vance a tárgyalásokat részesítette előnyben, Carter kettejük között egyensúlyozott.

A Carter-kormány több tagja az ún. Trilaterális Bizottság (Trilateral Commission) keretében dolgozott a hetvenes évek elejétől fogva az új demokrata – és egyben új amerikai – külpolitikai paradigmán. Ezt a kezdeményezést annak felismerése indította el, hogy Nixon nacionalista politikája a transzatlanti kapcsolatok válságához vezetett, illetve általában megnehezítette a vezető tőkés erőközpontok közötti együttműködést. Az új koordinációs törekvések kiérlelésére és érvényesítésére jött létre 1973-ban a Trilaterális Bizottság, amelynek legfőbb kezdeményezője David Rockefeller bankelnök volt. A Trilaterális Bizottság közel egy évtizeden át a nemzetközi pénztőke legfőbb tanácsadó testületeként működött. Különösen nagy visszhangot váltottak ki 1975-ben közzétett tanulmányai. A trilateralisták úgy látták, hogy a három centrumnak – gazdasági erejük kiegyenlítődése folytán – meg kell osztania a világgazdaság egyensúlyban tartásával járó feladatokat és terheket, hogy aztán a stabilitásból származó eredmények is megoszthatók legyenek. Nyugat-Európa és Japán megerősödését amerikai részről nem konfrontációval, hanem kooperációval kívánták kezelni. A harmadik világ politikai ébredésének következményeit pedig elsősorban nem katonai-politikai, hanem gazdasági eszközökkel javasolták elhárítani.

Carter a maga módján a nemzetközi viszonyok újjászervezésére tett kísérletet, ám az emberi jogok eszméjére felfűzött külpolitika rövid távon ugyanúgy ellentmondásokhoz és meghasonláshoz vezetett, mint bel- és gazdaságpolitikája. Egyik nagy sikere lett volna például a SALT-II. szerződés, amelynek ratifikáltatásáról végül maga is lemondott, miután a szovjet csapatok behatoltak Afganisztánba. A Szovjetuniót sújtani hivatott gabonaembargó az exportálni szándékozó amerikai farmerekre ütött vissza. Kezdetben Carter kemény akart lenni a brutális diktatúrákkal szemben, mint például az argentin volt. De mivel az argentinok az Egyesült Államok kritikája esetén hajlandóak lettek volna gabonát szállítani a szovjeteknek, az amerikaiak felhagytak a népirtó rezsim bírálatával. Dicsőségesnek indult, de kudarccal végződött az elnök közel-keleti politikája is. Az 1978 szeptemberében Camp Davidben megkötött, majd 1979. március 26-án Washingtonban aláírt egyiptomi-izraeli egyezmény egy harmincéves konfliktus végére kívánt pontot tenni. Az egyezményt azonban sem az izraeli szélsőségesek, sem a palesztinok nem fogadták el, Egyiptomot kizárták az Arab Ligából, az egyezményt aláíró Szadat elnököt arab fanatikusok 1981-ben meggyilkolták, egy évvel később pedig – az izraeli hadsereg libanoni betörésével – ismét a fegyvereké lett a szó.

Carter sorsát a Khomeini ajatollah által vezetett iráni forradalom pecsételte meg. Az iszlám fundamentalisták azonban azon túl, hogy elűzték az Egyesült Államok-barát sa- hot, behatoltak az amerikai nagykövetségre, túszul ejtettek 65 személyt, és követelték asah kiadatását. Carter különleges osztagot küldött a túszok kiszabadítására, amelynek nyolc tagja még a művelet megkezdése előtt, a helikopterek összeütközése következtében meghalt. A mentőakciót ellenző Vance külügyminiszter lemondott. Az emberi jogokért szót emelő Carternak az Egyesült Államok nevében vállalnia kellett a felelősséget a korábban általa is bírált sahért, viszont nem tudta megvédeni a Teheránban fogva tartott amerikaiakat. Őket csak Carter bukása után, Ronald Reagan elnök beiktatásának napján engedték szabadon az irániak.

Neo-konzervativizmus demokrata közjátékkal

A hetvenes-nyolcvanas évtizedek fordulóján Amerikának megoldásokat kellett találnia a belső gazdasági problémákra, az atlanti rendszer válságára, s egyúttal reagálnia a harmadik világtól elszenvedett frusztrációra is. A liberális reformkor felfogásával szakító lépések alapvetően az „új jobboldal” gondolatkörre támaszkodtak, amely a libertarianizmustól a rasszista fundamentalizmusig sokféle irányzat együtteseként alakult ki.

A New Deal konzervatív ellenfelei nem csak a konkrét állami intézmények megítélésében, de egész világszemléletükben különböztek a liberális reformerektől. A liberálisok az észre, az értelmiségre, a racionalitásra próbáltak építeni; az új jobboldal ismeretelméleti háttere ezzel szemben a hithez és az irracionalitáshoz kapcsolódott. Ennek erősítésében nagy szerepe volt az 1970-es évek végén megerősödött evangelizáló mozgalomnak, és főként az Erkölcsi Többség néven ismertté vált társaságnak, akik a Biblia értelmezése mellett politikai akciókat is kezdeményeztek. Céljaik között szerepelt az iskolai ima bevezetése, valamint a nagykorúsági küszöb huszonegy évre történő emelése, amely meg is valósult.

A neoklasszikus közgazdasági doktrínák újjáéledése az új jobboldali gondolkodás fókuszában helyezkedett el. A keynesi paradigmával szemben végrehajtott elméleti ellenforradalom két vezéralakja két közép-európai gyökerekkel rendelkező Nobel-díjas közgazdász: Friedrich A. Hayek és Milton Friedman voltak. Mindketten azt hirdették, hogy az állami „beavatkozás” csak ront a nemzetgazdaság helyzetén.

„Az állam nem a probléma megoldása, hanem maga a probléma” – hangzott a konzervatív közgazdászok ítélete, s ezt nemcsak a pénzügyekre, de a szociálpolitikára is érvényesnek tartották. A jóléti államról vallott nézetük abból indult ki, hogy az elesettek alapvetően maguk hibáztathatók sorsukért. Az állami segélyek kedvezményezettjei az adófizető állampolgáron élősködnek, s ezért a társadalomnak csak a valóban rászorulókat kellene támogatnia. Az állami újraelosztó rendszer saját költségei és egyre nyilvánvalóbb korlátai alátámasztani látszottak a konzervatív érvrendszert, amelynek alkalmazói kiemelték és felnagyították az egyes eseteket. A neokonzervatív fordulat elutasította a szociális reformokat, és a vegyes gazdasággal szemben a szabad piac jelszavát tűzte zászlajára.

Az új jobboldal legjelentősebb támogatói a déli, többségében helyi tulajdonú vállalkozások voltak. Erejüket növelte, hogy a hetvenes évek gazdasági válsága nyomán nagyarányú népvándorlás indult az északi tagállamokból dél felé. A gazdaságiból politikaivá alakuló új jobboldal vezéralakjának előbbJohn Conallyt, a Nixon-kormány pénzügyminiszterét (Texas korábbi kormányzóját), később pedig Ronald Reagant tekintették.

A hetvenes években a korábbi háborúellenes és jólétet követelő mozgalmakat felváltották a középosztály demonstrációi az adók csökkentéséért, a fegyverviselés jogáért vagy az abortusz korlátozásáért. A konszenzus és a megegyezés elvét felváltotta a konfrontáció. A konzervatív program hagyományos, ám újonnan felmelegített tétele volt az „új föderalizmus”, amely a szövetségi állam hatáskörének korlátozását és lehetőség szerinticsökkentését jelentette. A New Deal intézményei, az újraelosztás rendszere és az Egyesült Államok vezetésével működtetett nemzetközi szervezetek a szövetségi államhoz kapcsolódtak. Így a tagállamok jogainak helyreállításáért való fellépés nem egyszerűen a régi populizmus felelevenítése volt, hanem konkrét és aktuális tartalommal töltődött meg, amely a New Deallel való leszámoást kezdeményezte a kül- és belpolitikában egyaránt. Ezt a csomagot adta el az amerikai polgároknak Ronald Reagan. Az 1980-as elnökválasztáson a Ronald Reagan és George Bush által alkotott republikánus páros magabiztos győzelmet aratott a hivatalban levő Carter elnök és Mondale alelnök fölött.

Ronald Reagan átalakította az amerikai politika alapképletét: a külpolitikai aktivitást (a laissezfaire gazdaság nemzetközi előmozdítását és a Szovjetunió térdre kényszerítését) összekapcsolta a szociális reformok visszafordításával, a konzervatív értékek (Isten, haza, család) előtérbe állításával. Carterhez hasonlóan ő is populista volt, de ezt nem az általános emberi jogok eszméjével egészítette ki, hanem Amerika kivételességének hangsúlyozásával. Nemcsak arra hívta fel az embereket, hogy bízzanak őbenne, hanem arra is, hogy bízzanak „saját értékeikben”. Ronald Reagan eljátszotta és elhitette, hogy az amerikai álom a megelőző évtizedek válságai ellenére megvalósítható, és az Egyesült Államok a régi elvek helyreállításával új életre kel.

Reaganék kormányzásának fontos eleme volt a dereguláció, valamint a költségvetés bevételi és kiadási szerkezetének átrendezése. Az 1981-es adóreform három év alatt az adókulcsok 23 százalékos csökkentését tűzte ki, a legmagasabb jövedelmi csoport adókulcsát pedig 70-ről 50 százalékra csökkentette. Reagan kiadáscsökkentő lépései jelentősen megrövidítették a szociálpolitika forrásait. Számottevően csökkent a családi pótlékra fordított összeg, az iskolai étkeztetés állami támogatása, valamint a szegényeket támogató lakbér-kiegészítés és élelmiszerjegy-juttatás. Teljes egészében megszüntették azt a 3,8 milliárd dolláros keretet, amellyel a szövetségi költségvetés támogatta a tagállamok közmunka-programjait.

Ugyanakkor hatalmas növekedést irányzott elő a katonai kiadásokban. Ez nemcsak mennyiségi értelemben jelentett többletköltséget: az űrfegyverkezés (SDI) 1983-as meghirdetésével új korszak kezdődött a katonapolitika és a hadigazdaság történetében. Bár az 1980-as években nagy teret kapott az új haditechnika elemzése (a NATO által Nyugat-Európában telepített közepes hatósugarú Pershing rakéták és robotrepülőgépek körüli vita), egyértelmű volt, hogy a Szovjetunióval folytatott fegyverkezési verseny újabb fordulója elsősorban

nem a technikai tudás versenye, hanem a két gazdaság teherbíró képességéé (vagyis Reagan tudatosan törekedett a szovjet gazdaság kimerítésére).

A második Reagan-ciklus (1985-1989) fő motívuma az első négy év költségeinek elosztása lett. Az évtized közepén már világos volt mindenki számára, hogy a hangulatot megjavító konjunktúra riasztó egyensúlyromlás árán következett be. Ennek korrigálására született több kísérlet a második Reagan-periódusban. Minden szempontból negatívan értékelték a konjunktúra idején is gyorsan növekvő költségvetési hiányt, amelynek kezelésére azonban nem sikerült életképes elképzelést kidolgozni. A Kongresszus 1986-ban elfogadott ugyan egy törvényt a költségvetés kiegyensúlyozásáról, ám az csupán kívánságlista volt arról, hogy az elkövetkező évek során milyen ütemben kellene csökkennie a költségvetés hiányának.

A költségvetés hiánya azonban az „ikerdeficitnek" csak az egyik oldala volt. A második Reagan-kormány a külgazdasági egyensúly helyreállításával is megpróbálkozott. Így került sor 1985-ben arra a megbeszélésre, amelynek eredményeként a vezető tőkés országok pénzügyminiszterei megállapodtak a főbb világvaluták árfolyamainak átrendezéséről. A dollár leértékeléséről szóló döntés visszamenőleg leértékelte az Egyesült Államok növekvő külső adósságát, a jövőre nézve pedig a külkereskedelmi deficit csökkentését célozta. A dollár két év alatt mintegy negyven százalékot veszített értékéből, ennek hatásai azonban csak késve és alig jelentkezhettek, nem utolsósorban azért, mert az 1988-as elnökválasztás előtt a központi bank ismét felértékelő politikát folytatott. Szintén 1985-ben hirdette meg az új pénzügyminiszter, James Baker az eladósodott fejlődő országok pénzügyeit rendezni szándékozó tervet.

Reagan elnökségének nyolc éve (1981-1989) a gazdaság terén messze nem teljesítette a korábbi ígéreteket. Az infláció ugyan csökkent, de a korábbinál gyorsabb növekedést nem tudtak produkálni. Növelték viszont a munkanélküliséget és az állami költségvetés belső és a nemzetgazdaság külső eladósodottságát.

Reagan távozásakor a két nagy párton belül és azokon kívül egyaránt megszaporodott az elnökségre pályázók száma. 1988 novemberében végül George Bush alelnök és Dukakis lett a két főszereplő. A párviadalból az alelnök került ki győztesen, aki kíméletlenül tarolt minden olyan kérdésben, amely a hidegháborús külpolitikával, illetőleg a konzervatív belpolitikával függött össze (bűnözőkkel szembeni kemény bánásmód, család, vallás stb.). Bush sikerében nagy szerepe volt Reagan népszerűségének, de tudta azt is, hogy az örökségül kapott gazdaság meglehetősen ingatag. Pénzügyminisztere számára sok fejfájást okozott a pénzügyi rendszer stabilizálása; erre az időszakra esett ugyanis a háború utáni időszak legsúlyosabb pénzintézeti csődhulláma. A stabilitásukat vesztett nagybankok konszolidálása érdekében szembe kellett nézni Latin-Amerika adósságválságával.

George Bush egyik legfontosabb kezdeményezése 1989-ben a kábítószer elleni háború meghirdetése volt. Ez a nyolcvanas években elhatalmasodott, családokat, városokat, közösségeket tönkretevő szociális probléma erkölcsi indíttatású kezelésének tekinthető. De a kábítószer elleni háború vezérfonal volt Bush latin-amerikai politikájához is: legitimálta a folyamatos beavatkozás jogát a Rio Grande és a Horn-fok között. Hivatali tapasztalatainak köszönhetően Bush rendelkezett a legtöbb külügyi jártassággal. Igazából nem is gondolta, hogy az Egyesült Államok elnökének belpolitikai ügyekben is lehetnek különösebb feladatai. Tájékozatlansága megmutatkozott az 1992-es kampányban, és nagyban hozzájárult bukásához. A középosztály nem tudta neki megbocsátani, hogy megszegte a legtöbbet hangoztatott választási ígéretét, miszerint nem fogja emelni az adókat.

William J. Clinton – id. George Bush elnök kihívója – egy évvel megválasztása előtt még az Egyesült Államok alig ismert politikusai közé tartozott. Összesen 12 évig volt ugyan kormányzó, de az Egyesült Államok egyik legkisebb és legkevesebb figyelemre méltatott tagállamában, Arkansasban.

Clintonék azt ígérték, hogy „első helyre teszik az embereket". Ráéreztek, és szüntelenül hangoztatták, hogy az amerikai nép – különösen a gazdasági helyzettel való elégedetlensége miatt – változást akar. A legfontosabb szavazóréteg, amelyet Clintonéknak végül is sikerült megnyerniük, azok a munkástömegek voltak, akiket 1980-ban Reagan csábított át a republikánusokhoz. Clinton nagy lendülettel hirdette meg, hogy eljött Amerika újjászületésének pillanata, az elkövetkező két évet azonban inkább csalódások és meghátrálás jellemezték. Az egyik fordulatával azokat a választóit bosszantotta fel, akiknek azt ígérte, hogy eltörli a homoszexuálisokat a hadseregből kitiltó szabályokat. A vezérkar egységes fellépése nyomán ettől az ígérettől hamar visszalépett, más ügyekben pedig a kompromisszumok véget nem érő útvesztőjébe bonyolódott. Clinton legnagyobb horderejű ígérete, és végső soron legsúlyosabb kudarca az egészségbiztosítási rendszer reformja volt. Népszerűsége már röviddel beiktatása után zuhanni kezdett. Ingadozó, határozatlan, bizonytalan államférfi képe alakult ki róla.

A gazdaságpolitikában Clintonék feltett szándéka volt, hogy szakítanak a reagani irányzattal, a kínálati gazdaságtan és a monetarizmus népszerűtlen keverékével.

Az 1994-es választáson a republikánusok többséget szereztek a Kongresszus mindkét házában. A választásra jogosultak nem egészen 40 százaléka járult az urnákhoz. A republikánus fordulat kulcsembere Newt Gingrich volt, aki a Képviselőház elnöke is lett. Gingrich és követői terjedelmes dokumentumban összegezték programjukat, amelynek a Szerződés Amerikával címet adták, és a Capitolium lépcsőjén írták alá a republikánus politikusok a választási kampány nyitányaként. A republikánusok jobbszárnya a nagy válság óta eltelt időszak összes liberális reformjának érvénytelenítését kezdeményezte. Össztűz alávették a színes bőrű kisebbség és a nők helyzetétjavítani hivatott szabályokat és költségvetési eszközöket, az egészségügyi és szociális programokat, és az Egyesült Államok nemzetközi szerepvállalásával kapcsolatos intézményeket. Programjuk egyik sarkalatos pontja a hatvanas évek óta működő pozitív diszkrimináció felszámolása, azé az állami intézményé, amely mesterséges megkülönböztetés (kvóták stb.) révén próbálta elősegíteni, hogy a nők és a színes bőrűek számarányukhoz közelítő mértékben lehessenekjelen a politikai tisztségekben és az elit más csoportjaiban. Szociológiai értelemben mindez a pozíciójukat féltő, középosztálybeli fehér férfiak ellen-offenzívájának volt tulajdonítható.

A fekete kisebbség aggodalommal figyelte a politikai fordulatot. Az sem nyugtatta meg őket, hogy 1995-ben a közvélemény-kutatások hosszú ideig a fekete bőrű katonapolitikust, Colin Powell tábornokot hozták ki a következő évi elnökválasztás fő esélyeseként. Nyilvánvaló volt, hogy jellegét tekintve változhatott ugyan a rasszizmus és a diszkrimináció, nagyságrendileg azonban ugyanakkora problémáról van szó, mint harminc vagy akár ötven évvel korábban.

A kemény retorika ellenére a republikánus offenzíva csak mérsékelt sikerekhez vezetett. Bár a politikai kezdeményezés Gingrich kezébe került, Clinton elnök makacsul útját állta a Szerződés gyors végrehajtásának. Gyakran élt vétójogával, és a költségvetés erőltetett ütemű kiegyensúlyozását megakadályozandó többhetes „államszüneteket” is elvállalt (kényszerszabadságra küldte a szövetségi alkalmazottak nagy részét). Ez a kötélhúzás egyben az 1996-os elnökválasztási kampány előjátéka is volt. A republikánusok ugyanis Bob Dole-t, a szenátusi többség vezetőjét indították Clintonnal szemben. A 73 éves politikus sokkal mérsékeltebb hangot ütött meg, mint az időközben háttérbe szorult Gingrich, de így is keményen bírálta az elnök ingadozó politikáját és különféle jellemhibáit. Mindez azonban kevésnek bizonyult ahhoz, hogy a gazdasági folyamatok megnyugtató alakulásából fakadó elégedettséget ellensúlyozza. Clinton a népszavazatok 49 százalékának megszerzésével 31 államban győzött.

Clinton az 1994-es választásoktól fogva tudatosan próbálta meghódítani a mérsékelt szavazókat. A radikalizálódó jobboldal így saját csapdájába esett: Clintonnak nem esett nehezére begyűjteni azokat a szavazókat, akiket Gingrich harsánysága megriasztott. Ehhez persze változnia kellett a demokraták retorikájának és politikájának is. Sok jelszót és kezdeményezést egyszerűen átvettek a republikánusoktól, egyfajta „háromszögeléssel” alakítva programjukat. Clinton újraválasztásával egyidejűleg a Szenátusban és a Képviselőházban megmaradt a republikánus többség. De egyfajta új munkamegosztás alakult ki. A társadalompolitika területén alapvetően a republikánusok által megszabott irányban, de az általuk elvártnál mérsékeltebb ütemben haladtak a változások, míg az elnök szabadabb kezet kaphatott a külpolitika alakításában.

A második Clinton-ciklusban a republikánus nehéztüzérség az erkölcs oldaláról támadva próbálta meg aláásni az elnök pozícióját és egyben előkészíteni a 2001-es hatalomváltást. Erre az akcióra Bill Clintonnak egy Monica Lewinsky nevű gyakornokkal folytatott futó szexuális kalandját használták fel. A hercehurca az elnök törvényhozás általi vád alá helyezésébe (impeachment) torkollott. Clintonnak nagy nyilvánosság előtt kellett válaszolnia a lehető legszemélyesebb kérdésekre.

A támadások után Clinton igyekezett ahhoz a társadalmi bázishoz fordulni, amely a sajátja – szemben a „fehér, angolszász, protestáns” (WASP) republikánusokkal. Az Unió helyzetéről elmondott, 1998. januári kongresszusi beszédében észrevehetően baloldali retorikát alkalmazott, szakítva a megelőző három-négy évre jellemző centrista irányzattal. Az üzenet középpontjában az esélyegyenlőség gondolata állt, s a szociális biztonság és a mind teljesebb foglalkoztatás érdekében fellépő, aktív állam programja. Clinton megpróbált visszanyúlni a progresszív hagyományhoz és az esélyegyenlőség eszményéhez, és ez eredményes taktikának bizonyult. A republikánusoknak nem sikerült a magánéleti visszásságokból kiindulva megingatniuk az amerikai társadalomnak az elnökbe vetett bizalmát. Az 1998. novemberi választásokon nem tudták növelni kongresszusi mandátumaik számát annak ellenére, hogy mindent megtettek azért, hogy a választás Clinton jelleméről szóljon. A kudarc után Newt Gingrich önként távozott a Képviselőházból. Az impeachment kudarcot vallott, s az elnök újbóli bocsánatkérésétől kísérve végleg lekerült a napirendről.

Clinton két elnöki ciklusát a „gazdasági csoda” korszakának említették, amelyben egyidejűleg valósult meg az átlagon felüli gazdasági növekedés és az alacsony infláció. Az új információs technológia bázisán kialakult gazdasági konjunktúrát „új gazdaság” eljövetelének tekintették. Ez az új gazdaság elvileg lényegesen magasabb átlagos növekedési ütemet és ingadozásoktól mentes fellendülést tudott produkálni az amerikaiaknak és mindazoknak, akik követték a példát.

Az amerikai konjunktúra gyümölcsei rendkívül egyenlőtlenül oszlottak meg a különböző társadalmi csoportok között. Az amerikai munkások többségének bérei a kilencvenes években vagy csökkentek, vagy csak alig nőttek. A nagyvállalati csúcsvezetők eközben megsokszorozhatták jövedelmeiket. A vezérigazgatók honoráriumai az évtized folyamán az átlagos fizikai dolgozók bérének 85-szöröséről (1990) azok 470-szere-sére emelkedtek.

A 2000. évi elnökválasztáson a demokraták Al Gore alelnököt, a republikánusok pedig George W. Bush texasi kormányzót indították. Bush támogatói az amerikai történelemben egyedülálló mennyiségű pénzt gyűjtöttekjelöltjükbefuttatására (már az előválasztások idején közel százmillió dollárt).

Sokan azt várták, hogy az „új gazdaság” teremtette „gazdasági csoda” hullámán Al Gore gond nélkül nyeri a 20. század utolsó elnökválasztását. A választók számára azonban a tőkepiaci eufóriánál fontosabb volt, hogy a nyolcéves demokrata kormányzás gyakran viharos, sőt helyenként botrányos fordulatokat vett. Gore tehát komoly lépéshátrányból indult. Megnehezítette a dolgát, hogy Clintonnak köszönhetően a demokraták erkölcsi szempontból támadhatóvá váltak, amit a republikánusok egyre sikeresebben használtak ki.

A választások minden idők legszorosabb eredményét hozták, sőt azt a furcsa helyzetet idézték elő, hogy Gore kapott több népszavazatot, de Bush szerzett több elektori sza-

vazatot. Ez az eredmény azonban hosszú hetekig vita tárgyát képezte, ugyanis Florida államban súlyos visszásságokra derült fény, és többször is újraszámolták a szavazatokat. A szavazás technikai bonyodalmai miatt az ifjabb George W. Bush végül is a Legfelsőbb Bíróságnak köszönhette az elnöki poszt elnyerését.

George W. Bush a 20. századi elődöknél sokkal szerényebb felkészültséggel került a Fehér Házba. Elnöksége első évében mégis neki kellett megküzdenie az elképzelhető legkomplexebb válsághelyzettel. Ez a gazdasági válság és az ország területén végrehajtott terrortámadás egyidejű jelentkezése volt. A gazdasági helyzet 2001 tavaszától kezdve folyamatosan romlott. Előbb a beruházások estek vissza, majd lassan egyre növekvő számok láttak napvilágot az elbocsátásokról. Már a nyár folyamán egyértelmű volt: az amerikai gazdaságot ismét elérte a recesszió. Az állampolgárok annyira hozzászoktak a pozitív gazdasági fejleményekhez, hogy egy-két lehangoló számadat nem szegte kedvüket. A nyár végéig töretlen vásárlási kedvük tartotta víz fölött az Egyesült Államok gazdaságát. A 2001. szeptember 11-ei tragédia, a New York és Washington elleni terrortámadás sokkolta a polgárokat. Utat nyitott a válság előtt, ugyanakkor a gazdaságban és a külpolitikában egyaránt megnövelte az elnök mozgásterét.

A csillagháborús elképzelésektől Irakig

Az új jobboldal fordulatot hozott az amerikai külpolitikában, ami elsősorban az amerikai értékek és érdekek következetesebb, leplezetlenebb érvényesítését, a kompromisszumok és az azokra alkalmat adó fórumok kerülését jelentette. A Ronald Reagant támogató neokonzervatívok szemében az Egyesült Államok nemzetközi elkötelezettségekbe bocsátkozása a gazdasági gyengülés forrása volt; a gazdasági megerősödésnek viszont meg kell mutatkoznia a politikai erőfölényben, az amerikai dominancia helyreállításában és tökéletesítésében. Nem a régi típusú izolacionizmushoz való visszatérés volt ez, hanem egy keményebb magatartás kialakítása az egyre kiélezettebb, egyre több szereplővel zajló nemzetközi versenyben. A fejlődő országok vonatkozásában ellenezték a segélycentrikus kapcsolatépítést, viszont szorgalmazták a liberalizációt és a privatizációt. Az új koncepció foganatosításában a nemzetközi pénzügyi és fejlesztési szervezeteknek jutott fontos szerep.

Az átrendezett értékrend szerint a szovjet rendszer legyőzése érdekében az emberi jogok be nem tartása miatt bírálható rendszerekkel is össze kellett fogni. E szükségletből következett az a politológiai újítás, amely megfogalmazta az autoriter és a totalitárius rendszerek közötti különbségeket. Eszerint az autoriter rendszer nem számolja fel a civil társadalmat (értsd: a magántulajdont), míg a totalitárius rendszerek ezt megteszik, és ezért nemcsak rosszabbak, de törekedni is kell megsemmisítésükre. A neokonzervatív stratégák úgy látták: a belpolitikai és nemzetgazdasági szétzilálódásnak csak úgy vehetik elejét, ha egyidejűleg határozottan fellépnek a világgazdasági viszonyok konszolidálásáért. Ez a felismerés tükröződött már a Carter-időszakban, az amerikai monetáris politika 1979-ben – a második olajsokkra adott válaszként, fordulatszerűen – végrehajtott megszigorításában, s a harmadik világgal szemben alkalmazott egyre keményebb hangvételben.

A hidegháború újabb kiéleződéséhez az ideológiai körítést nem egyszerűen a jól bevált an- tikommunista szlogenek szolgáltatták, hanem a „nemzetközi terrorizmus” elítélése is. Reagan „a gonosz birodalmának” nevezte a Szovjetuniót, amely mindenre kész, és így minden erőt egyesíteni kell legyőzésére. Reagan stratégái tehát átvették a kissingeri koncepcióból a nacionalizmust, ám az enyhülési törekvések nélkül, hiszen azt öncsalásnak, a „vagy-vagy” logikával ellentétesnek tartották. A reagani külpolitika, és különösen a csillagháborús program a békemozgalom újjászületését eredményezte. Washington

és a többi amerikai nagyváros ismét háborúellenes demonstrációk színhelye lett, amit ezúttal az a körülmény tett érdekessé, hogy a tiltakozók között gyakran megjelent az elnök lánya is.

Egy időben Reagan az Európa területén megvívható, korlátozott atomháború lehetőségeiről is beszélt, valódi katonai konfliktusokat azonban elsősorban a saját „hátsó udvarában”, Latin-Amerikában vállalt. 1983-ban amerikai tengerészgyalogosok Grenada szigetén megdöntötték a harcokban meggyilkolt Maurice Bishop vezette szocialista kormányt. A Reagan-kormány támogatta a gerillamozgalom által fenyegetett salvadori katonai juntát, és kitartóan finanszírozta a baloldali nicaraguai kormány megdöntésén ügyködő ellenforradalmárokat. Ennek fő forrása illegális volt: az Iránban túszként fogva tartott amerikaiak szabadon bocsátásáért cserébe fegyvereket szállítottak, és a bevételt csorgatták át Közép-Amerikába. Az emiatt indított vizsgálat később sötét árnyékot vetett a Fehér Házra.

Reagan céljainak megvalósításában komoly szerepet kapott a CIA, mindenekelőtt Afganisztánban és Lengyelországban. Előbbiben a CIA már a szovjet bevonulás (1980) előtt jelen volt, sőt az afgán ellenforradalmárok finanszírozásával maga próbálta meg kiprovokálni a szovjet beavatkozást. Miután a szovjetek bemasíroztak az afgán csapdába, a CIA rejtett támogatást nyújtott az ellenük harcoló fundamentalista erőknek. A CIA igazgatója rendszeresen látogatta a Pakisztánban felállított kiképzőtáborokat. A szovjetellenes afgán erők támogatásának költségvetése évi 60 millió dollárról az évtized közepére 1 milliárd dollár fölé kúszott. Lengyelországban az 1981 decemberében kihirdetett szükségállapot idején ajánlott támogatást a CIA a Szolidaritás szervezetnek, amely egyértelműen a politikai hatalomátvételt tűzte ki célul. A segítség elsősorban nyomda- és kommunikációs eszközök, az illegális sajtó működtetéséhez szükséges felszerelés formájában érkezett. A segítség egy jelentős része az AFL-CIO-tól jött, és a támogatottak egy része valóban úgy gondolhatta, hogy szakszervezeti szolidaritásról van szó. Az AFL-CIO azonban ilyen esetekben csak a „csomagolást” szolgáltatta a CIA küldeményei számára.

Az afgán és lengyel műveleteket 1984-1985 folyamán kapcsolták magasabb sebességfokozatba. Az afgánokat az amerikaiak és a britek mindenre hamar kiképezték, csak egy dologra nem volt válaszuk sokáig: a szovjetek MI-24-es harci helikoptereire. Ekkoriban ez ellen egyetlen fegyver létezett: az amerikai Stinger rakéta. Ennek átadása két ok miatt is vonakodva történt meg: felvetette az amerikai katonai csúcstechnika monopóliumáról való lemondás kérdését, annak veszélyét, hogy a rakéták Iránba, vagy akár a Szovjetunióba jutnak el. Másrészt a vállról indítható, hőérzékelő rakéták átadása egyértelmű amerikai támogatást jelentett, vagyis szakítást azzal az elvvel, hogy a CIA lehetőleg burkoltan nyújtson támogatást, fedett műveleteket végezzen. Az engedélyt a politikai vezetés abban a hiszemben adta meg, hogy az közelebb hozza a szovjet vereséget. Nem tévedtek. 1985-től kezdve a szovjet vezetés egyértelműen jelezte: fel kíván hagyni a fegyverkezési versennyel, és békés együttműködésre törekszik az Egyesült Államokkal és más nyugati hatalmakkal.

A Szovjetunióban a Mihail Gorbacsov fellépését követő belpolitikai irányváltás lehetővé tette, hogy a második Reagan-periódus a pénzügypolitikához hasonlóan a külpolitika terén is fordulatot hozzon. Az enyhülés újabb hullámának lépéseit Reagan és Gorbacsov 1985-ös genfi, 1986-os reykjavíki, 1987-es washingtoni és 1988-as moszkvai találkozóin tették meg. A katonapolitikai megállapodások mellett az amerikai politika különböző módodon segítette a közép- és kelet-európai változásokat. Az Egyesült Államok diplomatái folyamatosan kapcsolatot tartottak a térségben formálódó ellenzéki csoportokkal, az IMF és a Világbank képviseletein keresztül befolyásolták a reformok menetét, 1989júliusában pedig Bush elnök személyesen tett látogatást a piaci és a politikai reformok terén élenjáró Magyarországon és Lengyelországban. Bush és Gorbacsov végül 1989 decemberében, a máltai találkozó keretében tett pontot az átalakulás végére, és állapodott meg a két német állam egyesítésének feltételeiről. A világtörténelmi áhítatban némi disszonanciát okozott, hogy miközben Európában az Egyesült Államok a nemzeti önrendelkezés helyreállítását ünnepelte, csapatai partra szálltak Panamában, és elrabolták az ország elnökét, Noriega tábornokot, akivel korábban a CIA közel két évtizeden át működött együtt egyfajta geopolitikai kényszerházasságban.

A hidegháború lezárulásával, az addigi legfőbb ellenség eltűnésével az Egyesült Államoknak új katonai doktrínára volt szüksége. A stratégák a regionális nagy- és középhatalmakkal szembeni konfliktusokra való felkészülést szorgalmazták. Ez hamar aktuálissá is vált, mégpedig az első öbölháború alkalmával. Bush elnök nem nézhette tétlenül, hogy a Szaddám Husszein vezette Irak bekebelezte Kuvaitot.

Mivel az invázió alapvetően megváltoztatta volna a térség katonai és a világ energiatérképét, az amerikai válasz határozott volt. Követelték, hogy az iraki haderő 1991. január 15-ig hagyja el Kuvaitot. Kereskedelmi szankciókat léptettek életbe, és a Sivatagi Pajzs hadművelet keretében megkezdték az amerikai csapatok felvonultatását Szaúd-Arábiában. Az Egyesült Államokat semmilyen szerződés, megállapodás vagy nemzetközi szabály nem kötelezte a beavatkozásra – maga Kuvait sem igényelt ilyesmit egészen az invázió napjáig. George Bush azonban úgy gondolta, hogy a rendteremtés az Egyesült Államok feladata, és e döntésében megingathatatlan maradt. Mivel az irakiak nem vonultak vissza a megadott határidőig, a követő napon kezdetét vette a Sivatagi Vihar hadművelet. Az amerikai repülőgépek megkezdték Bagdad bombázását, majd egy ötnapos roham keretében a szárazföldi erők felszabadították Kuvaitot. A költségeket nagyrészt az Egyesült Államok arab, illetve nyugat-európai és kelet-ázsiai szövetségesei állták.

Bush az öbölháború lezárulása után meghirdette az új világrend koncepcióját. Az Irak elleni fellépés ugyanis végképp bizonyította, hogy a megszelídített Szovjetunió már nem támogatja az Amerika-ellenes erőket a harmadik világban, s az Egyesült Államok gyakorlatilag szabad kezet kapott a fejlett világnak megfelelő rend fenntartására. Bush előszeretettel hasonlította a történelmi pillanatot a második világháború utáni helyzethez, és óva intette honfitársait, hogy az első világháború utáni izolacioniz-mushoz hasonló irányt vegyenek.

Az új világrend hangoztatásával felfokozott várakozások egyre jobban megvilágították a halmozódó problémákat. A közvélemény jelentős része számára világossá vált, hogy a Reagan-korszak nem hozott tartós megújulást az amerikai gazdaságban. A kölcsönvett pénzzel finanszírozott fellendülés gyümölcsei hallatlanul egyenlőtlenül oszlottak el a társadalomban; a szegények még szegényebbek, a gazdagok pedig jóval gazdagabbak lettek.

A győzelmi mámor elmúltával Amerika rövid idő alatt átértékelte a neokonzervatív korszakot, aminek kellemetlen következményei a republikánus kormányzás kudarcaiért csak részben felelős Bushra háramlottak. A Bush-kormány azért került hatalomra, hogy a hidegháborús viszonyok között igazgassa az országot, nem pedig azért, hogy egy radikális külpolitikai fordulatot hajtson végre. Az 1989-es események teljesen váratlan helyzetet teremtettek számára, s az új fejleményekre csak lassan tudott reagálni. Hiába voltak az elnöknek jó külpolitikai szakértői és hiába tekintette annak saját magát is, az új helyzet elsősorban nem szakértelemért, hanem vízióért, újító elgondolásokért kiáltott. Bush azonban ebben is gyengének bizonyult.

Az öbölháború befejezésekor Bush még az évszázad legnépszerűbb amerikai elnökének számított, a gazdasági problémák előtérbe kerülésével azonban meredeken csökkent népszerűségi indexe. A hidegháború befejeződésével, a Szovjetunió, s vele együtt a legfőbb külpolitikai probléma megszűnésével nem tudott magának új politikai profilt találni. Az ökológiai kérdésekkel kapcsolatban például tett néhány ígéretet 1988-ban, komoly intézkedésekre azonban nem törekedett. Az 1992-es riói környezetvédelmi világkonferencián is csak azért jelent meg, hogy közölje: az amerikai életformán nem fognak változtatni különféle ózonügyek miatt.

Az 1994-es kongresszusi választások – demokrata szempontból – tragikus kimenetele nyomán Clinton egész politikája jobbra tolódott, és ez alól nem volt kivétel a külpolitika sem. Az 1996-os elnökválasztás után, Madeleine Albright külügyminiszteri kinevezésével a külpolitika több tekintetben is módosult; ezen a téren is megmutatkozott a republikánusokhoz való közeledés. Albright formálisan nem szakított ugyan a multi-lateralizmussal, de külpolitikájának középpontjában az amerikai hegemónia megerősítése állt. Napirendre került a NATO kibővítése, amelyet a korábbi külügyi és katonapolitikai vezetés nem támogatott egyértelműen. Ezt Washington nemcsak a vártnál hamarabb vitte véghez, de sikerült a részleteket (például a felvételre kerülő országcsoport összetételét) illetően saját elképzelését elfogadtatnia az európai szövetségesekkel. Ilyen értelemben volt sikeres Albright politikája a balkáni helyzetet illetően is.

Bush és Clinton idején sokáig kérdéses volt az Egyesült Államok új szerepvállalása az egykori szovjet befolyási övezetben. A berlini fal leomlásakor sem az Egyesült Államok, sem más nyugati országok számára nem volt magától értetődő, hogy a NATO keleti kibővítésére sor kerül. Az észak-atlanti szervezet előbb az Észak-Atlanti Együttműködési Tanács, majd a Békepartnerség keretében igyekezett együttműködést kialakítani a korábban ellenségesnek tekintett országokkal. Clinton egyre inkább jó lehetőségnek látta a leendő tagországok által is szorgalmazott NATO-bővítést.

Mindkét pártban voltak és maradtak olyan irányzatok, amelyek ellenezték a NA- TO-bővítést. A demokratáknál elsősorban azok, akik különösképpen érzékenyek az amerikai-orosz kapcsolatok alakulására, illetőleg nem kívánják a NATO szerepének növelését egy olyan időszakban, amikor az Egyesült Államok elhanyagolja az Egyesült Nemzetek talpra állítását és fejlesztését. A republikánusoknál pedig egy neoizolacio- nista tendencia volt megfigyelhető. A szenátus azonban 80 százalékos többséggel elfogadta az addig 16 tagú NATO kibővítését három volt szocialista országgal.

Az ifjabb George W. Bush kormányzása idején az Egyesült Államok a korábbiaknál leplezetlenebbül, egyoldalú lépések útján (unilateralizmus) igyekezett érvényesíteni akaratát a világban. Az újabb neokonzervatív „külpolitikai forradalom”előtt a 2001. szeptember 11-ei – New York és Washington elleni – terrorcselekmény nyitotta meg az utat. A 19 arab terrorista által végrehajtott akció összesen mintegy háromezer áldozatot követelt, s leomlott a New York-i Világkereskedelmi Központ (WTC) két toronyépülete. Az amerikai kormány illetékesei szinte azonnal Oszama bin Laden szaúdi milliomost nevezték meg gyanúsítottként, aki több éve Afganisztánban élt, és köztudomásúan ő állt a WTC-nél 1993-ban végrehajtott robbantás, majd az Egyesült Államok két afrikai nagykövetségének (1998) felrobbantása mögött is.

A szeptember 11-ei akció elkövetői a washingtoni vezetés értelmezése szerint „hadat üzentek” nemcsak Amerikának, de általában a szabadságnak, a demokráciának és a civilizációnak. Válaszul Bush az „aki nincs velünk, az ellenünk van” jelszavával látott hozzá a terrorizmusellenes háborús koalíció megszervezéséhez. Szeptember 14-én Bush egy ellenszavazattal felhatalmazást kapott a Kongresszustól arra, hogy akár katonai lépéseket tegyen a válság megoldására. A belpolitikai támogatás mellett létfontosságú volt a külpolitikai is, amit a terrorcselekmények brutalitására való tekintettel nem volt nehéz elnyerni. A jogos hadviseléshez szükséges ENSZ-felhatalmazás szempontjából fontos volt, hogy Moszkva és Peking a szeptemberi tragédia láttán szolidaritásáról biztosította Washingtont, számítva arra, hogy a republikánusok az új helyzetben átgondolják majd külpolitikájuk sarkalatos kérdéseit (mint például az orosz-csecsen, vagy az izraeli-palesztin konfliktus megítélése).

Összességében a tragédia a Bush-kormány kezdeti biztonságpolitikai doktrínájának totális kudarcára világított rá. Condoleezza Rice nemzetbiztonsági tanácsadó rossz vágányra állította Washington biztonsági filozófiáját. Kapitális tévedést követett el azzal, hogy a fő veszélyt a nagy, riválist államokban jelölte meg, és minden más szereplőt – főleg a nem állami tényezőket – leértékelte. Abban is tévedett, hogy az Egyesült Államok egymaga, az idősebb Bush kormányánál jóval „unilateralistább” módon intézheti az érdekeltségébe sorolt ügyeket a világban. A nemzetbiztonsági doktrína mellett a titkosszolgálatok is kudarcot vallottak, amelyek feladata lett volna a veszély érzékelése és elhárítása.

Kezdettől fogva nyilvánvaló volt, hogy Bush és környezete nemcsak szimbolikus értelemben beszél háborúról, de – mivel a terrorakció hátterében nem sikerült kimutatni valamely állam közvetlen aktivitását – kétséges volt, hol lehet egyáltalán visszavágni. A Bush-kormány nem volt egységes abban, hogy mit kell tennie a példátlan válsághelyzetben. A miniszterek között nem volt egyetértés: Colin Powell külügyminiszter önmérsékletre intett, míg Rice, Donald Rumsfeld védelmi miniszter és helyettesei kemény, s mielőbbi megtorlást szorgalmaztak. Célpontként nemcsak Afganisztánt, hanem Irakot is megjelölték. Cheney alelnök inkább a héják felé húzott, míg Bush – akinek roppant kevés saját tudás állt rendelkezésére az ítéletalkotáshoz – jórészt osztotta Powell fenntartásait.

Bush kormányának folyamatosan tekintettel kellett lennie a hazai közvéleményre, amely tetteket kívánt. Többségükben civil áldozatok nélkül ugyan, de az amerikaiak elvárták, hogy kormányuk akár erőszakkal is felkutassa a terrorakcióért felelős személyeket – élve vagy halva. A katonai beavatkozás azzal a lehetőséggel is kecsegtetett, hogy az Egyesült Államok megvetheti a lábát Közép-Ázsiában, amely egyúttal útvonalat kínál a Kaszpi-tengeri olajmezők felé is. Formálisan NATO-akció kezdődhetett ENSZ-jóváhagyással, valójában azonban ismét csak amerikai-brit hadműveletekről volt szó, ami sokak számára felidézte a tíz évvel azelőtti öbölháború rossz emlékét.

A terrortámadásra válaszként indított hadműveletek 2001. október 5-én, vasárnap kezdődtek Afganisztánban. Mivel a nemzetközi közvélemény – a nyugati és az iszlám világban egyaránt – rossz néven vette volna, ha az amerikai akció túlzott mértékű „járulékos károk” mellett zajlik, az amerikai haderő kezdetben válogatott célpontokat igyekezett lőni nagy pontossággal. Miután azonban ez a taktika hetekig nem hozott eredményt, szőnyegbombázáshoz folyamodtak. Ezt követően a tálibán katonai és politikai ereje megroppant. A NATO katonái november 13-án bevonultak Kabulba (annak ellenére, hogy Bush egy-két nappal korábban még azt kérte, hogy ezzel várjanak, amíg sikerül megalapozni az ország új politikai vezetését). Az egyik utolsó rakéta, amelyet az amerikaiak az ostromlott fővárosra kilőttek, telibe találta az al-Dzsazíra független tévétársaság adótornyát.

A külpolitika mellett a szeptemberi válság fordulatot hozott a gazdaságpolitikában, ahol a manhattani füstfelhő egy újabb hadi-keynesiánus korszak kezdetétjelezte. Egészen addig a recesszió elhárítására az adókulcs- és kamatcsökkentés számított a maximális elképzelhető eszköznek a Bush-kormány részéről. A tragédia után a közgazdasági gátlások elmúltak. A Kongresszus néhány nappal később 40 milliárd dolláros válságkezelő alapot ajánlottmegaz elnöknek. A Pentagon új harcirepülőgép-családra jelentette be igényét, amit a lapok azonnal az évszázad üzletének kiáltottak ki. A kutatóintézetek, a sajtó és a pénzügy-politikai kormányszervek irányából

pedig felhangzott az új korszak prelűdje: egy kis deficit és egy kicsivel nagyobb infláció még nem a világvége. Bush első elnöki ciklusának végére az államháztartás hiánya elérte a GDP 3 százalékát, a folyó fizetési mérleg hiánya pedig a 6 százalékot. Ezáltal a 2003-2004-es fellendülést a külföld finanszírozta meg Amerikának.

Nem kérdéses, hogy 2001 szeptemberére az amerikai gazdaság megérett a beavatkozásra. A WTC elpusztítása egyben az amerikai és a nemzetközi tőkepiac vezető cégeiben okozott súlyos vérveszteséget. A terrorakció által megrendített cégeknél – így a légitársaságoknál – szinte azonnal megkezdődtek az elbocsátások. A válság első hónapja alatt a munkanélküliek száma közel félmillióval emelkedett, és folyamatosan nőtt a következő évben is. A kormány által a sokk hatására életbe léptetett új biztonsági előírások olyan mérvű beruházásokat igényeltek a közlekedésben és más szektorokban, amit csak a versenyszféra nem vállalhatott magára. Az amúgy is lelassult gazdaságban megbolydultak a jövedelmezőségi és költségviszonyok; elkerülhetetlenné vált a sokrétű állami intervenció.

A 2001-es válság időszakában George W. Bush elnök támogatottsági indexe rekordmagasságba szökött, ez azonban nem jelentette azt, hogy a társadalom mindenben elfogadta politikáját. Már a kezdet kezdetén komoly háborúellenes megmozdulások zajlottak. A kritikus hangok különösen akkor erősödtek fel, amikor Bush a terrorveszélyt ürügyként használva az indokoltnál jóval szigorúbb és kiterjedtebb idegenrendészeti és állambiztonsági szabályokat próbált foganatosítani. Nem volt magától értetődő, hogy az átlag amerikai polgárnak miért kell lemondania személyes jogairól csak azért, mert az ország két városát csapás érte, és ennek nyomán az Egyesült Államok háborút indított egy távoli kontinens belsejében, a világ egyik legszegényebb országa ellen. November közepén már a The New York Times is kénytelen volt kimondani: Bush elnök az „antiterrorista" kampány égisze alatt pontosan azokat az értékeket veszélyezteti, amelyek védelmében elvileg az ország hadat visel – mindenekelőtt a törvény uralmát.

A Bush-kormány és az általa vezetett nemzetközi koalíció végül is rákényszerült arra, amitől eredetileg elhatárolódott, vagyis hogy maga próbáljon meg létrehozni Afganisztánban egy kívülről kezelhetőbb, ugyanakkor belül szélesebb alapokon nyugvó kormányzatot. A németországi Bonnban kezdődtek négyoldalú tárgyalások ennek érdekében, és december első hetében meg is hozták az ideiglenes kormány felállításához szükséges megállapodást a talibánnal szemben álló pastu, üzbég és tádzsik vezetők között. A Nyugat által támogatott csoportok elfogadták, hogy Hamid Karzai, az angolul jól beszélő pastu vezető legyen az új végrehajtó hatalom vezetője, és jóváhagyták egyjelentős nemzetközi békefenntartó erő közreműködését is. (Ennek vezetését a britek vállalták magukra.) Az amerikaiak az új kormány megalakulása után is folytatták a bombázást. A háború polgári áldozatainak száma ekkor már konzervatív becslések szerint is meghaladta a háromezret.

Időközben Bush környezetében többen is vérszemet kaptak a gyors katonai sikerektől, és december elején már a háború kiterjesztésének konkrét módján gondolkodtak. Mi-

vel a háborút nem egy konkrét ország vagy annak kormánya, hanem a terrorizmus ellen hirdették meg, gyakorlatilag önkényesen jelölhették ki a soron következő ellenfelet. A talibán katonai összeomlásának napjaiban befolyásos szenátorok levelet írtak az elnöknek, amelyben kérték, mielőbb indítson akciót Szaddám Husszein megdöntésére, függetlenül attól, hogy a szeptember 11-i akcióért valószínűleg felelős bin Laden kézre kerül-e vagy sem. Soron következő, 2002. januári évértékelő beszédében Bush „a gonosz tengelyként" aposztrofálta az Irak, Irán, Észak-Korea és Jemen által alkotott csoportot. Mindez jól mutatta, hogy az antiterrorista háború jóval több, mint egy konkrét ellenség legyőzésére irányuló katonai akció. Valójában a permanens beavatkozás jogcímének megteremtésére volt jó, megalapozva ily módon az újabb Bush-korszak egész politikai hangvételét és irányultságát.

Az iraki háborúhoz azonban Bush – Tony Blair hathatós közreműködése ellenére – nem volt képes megszerezni az ENSZ Biztonsági Tanácsának felhatalmazását. Ennek ellenére 2003 tavaszán szűk két hónapot felölelő hadműveletet indítottak Irak ellen Szaddám Husszein rendszerének megdöntéséért, a „rendszerváltásért". A bujkáló diktátort az év végén sikerült elfogniuk. Közben folyamatosan zajlottak a kisebb-nagyobb összecsapások a megszállók és az ellenállók között. Megindítói szerint az iraki háború a világot biztonságosabbá tette, Amerika mégis a töretlenül tovább élő terrorpszichózis közepette jutott el a 2004. novemberi elnökválasztáshoz. Bush ellen a demokraták John F. Kerry szenátor személyében egy vietnami veteránt indítottak, aki végül is – az Ohio államban elszenvedett vereség miatt – alul maradt a versenyben. Bush győzelme megerősítette a háborús politika belső támogatottságát; legitimitást adott a „megelőző háború" koncepciójának, az ún. Bush-doktrínának. A második Bush-kormány összetétele a neokonzervatív irányzat erősödését jelezte.

1.2. Kanada – Egedy Gergely

Liberálisok és konzervatívok a belpolitikában

Bár az 1945-öt követő évtizedek Kanada számára is tartogattak nehézséget, az ország története egészében „sikertörténetként” értékelhető. Az 1948-ban végleg visszavonult veterán Mackenzie King miniszterelnök utódjául a Liberális Párt Louis St. Laurent-t választotta. Az 1953-as választásokon ismét győztek a liberálisok, de az évtized közepére elfogyott az energiájuk. A közvélemény-kutatások előrejelzéseit megcáfolva 1957-ben alulmaradtak a John Diefenbaker vezette konzervatívokkal szemben. Vereségükbe nehezen törődtek bele, s a következő évben újabb választást is kiprovokáltak, ám a toryk még nagyobb arányban győztek.

Hagyományos bázisuk, a „kék” Ontario mellett a konzervatívok a legtöbb mandátumot a nyugati tartományokban szerezték. A gabonatermelők érdekeinek felkarolása miatt Diefenbaker programját és politikáját szívesen minősítették „préripopulizmusnak”. A „régimódian” konzervatív politikus leplezetlen aggodalommal szemlélte az Egyesült Államokhoz fűződő gazdasági és katonai kapcsolatok egyre szorosabbra fonó- dását. Ezért kiéleződött viszonya az egyéniségében is teljesen eltérő Kennedy elnökkel. Mindez kulcsszerepet játszott abban, hogy 1963-ban elvesztette a választásokat. A liberális ellenzék ugyanis példátlan mértékű támogatást kapott a washingtoni kormányzattól és a sajtótól. A „kontinentalizmus” fölébe kerekedett a kanadai nemzeti szempontoknak. Diefenbaker kudarca azt mutatta, hogy Kanadában nincs igazi alternatívája az „amerikanizációnak”.

Az új, liberális miniszterelnök, Lester Pearson elsődleges céljának a québeci kérdés megnyugtató rendezését tekintette. Itt ugyanis egyre jobban erősödtek a föderális kereteket feszegető tendenciák. A québeci franciák meghirdették a maguk „csendes forradalmát”, ami azonban mind kevésbé maradt „csendes”, sőt növekvő mértékben adott teret a nyílt szeparatista törekvéseknek. A feszültséget tovább élezte De Gaulle nagy pompával kísért québeci látogatása 1965-ben: a francia államfő félreérthetetlen biztatást adott a nacionalistáknak, amikor a tiszteletére összegyűlt tömeg előtt a „szabad Québecet” éltette. Pearson a leghatározottabban visszautasította az ország belügyeibe való beavatkozást, és a „kétnyelvűség” elismertetésével igyekezett kifogni a szelet a québeci radikálisok vitorláiból – tartós eredmény nélkül. Sikeresnek bizonyult viszont a domíniumi státusz elnyerésének századik évfordulójára rendezett, nagyszabású világkiállítás 1967-ben; helyszínnek a francia kisebbségnek tett gesztusként Montrealt választották. Az expo kapcsán az addig sokszor kisebbrendűségi érzésekkel küszködő kanadaiak közül mind többen fogalmazták meg: jobb Kanadában élni, mint a vietnami háborúba és polgárjogi zavargásokba bonyolódott, gyorsan romló közbiztonságú déli szomszéd országban.

A centenáriumi év végén lemondott a megroppant egészségű Pearson és utódjául francia anyanyelvű igazságügy-miniszterét, Pierre Eliot Trudeau-t kérte fel, aki a válási törvény reformjával országos népszerűségre tett szert. Az 1968 áprilisára kiírt választáson a konzervatívoknak valójában esélyük sem volt a könnyed, magabiztos Trudeau-val szemben, aki fesztelenségével sok tekintetben a hatvanas évek ideálját testesítette meg. E vonásainak köszönhetően az angol-kanadaiak többségével is el tudta fogadtatni magát. 1972-ben és 1979-ben újra győzött a választásokon.

A legfőbb belpolitikai kihívást Trudeau számára is Québec jelentette. Sajátos módon a québeci helyzet elmérgesedése bizonyos fokig segített is neki az angol-kanadai választók megnyerésében, mert nyilvánvalónak tűnt, hogy csak egy québeci születésű franciának lehet valódi esélye a szeparatizmus féken tartására. Trudeau sosem rejtette véka alá, hogy az egységes, föderális felépítésű Kanada híve, és miközben maradéktalanul támogatta a kisebbségek egyéni és kulturális jogainak érvényesítését, ellenezte a túlságosan szélesre szabott tartományi jogokat.

1969 őszén – gyökeresen szakítva az ország békés hagyományaival – Montrealban megjelent a terrorizmus. A Québeci Felszabadítási Front nevű szélsőséges szervezet több közéleti személyiséget elrabolt s a helyi kormány munkaügyi miniszterét ki is végezte. A Québecben kormányzó liberálisok vezetője, Bourassa kérte Ottawától, hogy rendelje ki a szövetségi hadsereg egységeit Montreal és Québec köré. Kérését Trudeau teljesítette. A radikálisoknak tett gesztusként viszont Bourassa kormánya 1974-ben elfogadtatta a sokat vitatott 22-es nyelvtörvényt, amely a tartomány egész területén egész sor privilégiumot biztosított a franciának.

A belpolitikai viták azonban tovább éleződtek, mert 1976 novemberében a tartományi választáson a liberálisokat legyőzte a radikálisan szeparatista Parti Québecois (PQ), élén a szenvedélyes Lévesque-kel. A PQ tábora már nem érte be a nyelvtörvény további szigorításával és az utcai angol feliratok eltávolításával. 1980 májusában népszavazást rendezett arról, hogy a tartomány igényeljen-e „teljes szuverenitást”. A föderációból való formális kilépésről nem volt szó, de lehetősége természetesen benne volt az „igen” válaszban. A „nem” tábor oldalán maga Trudeau is tevékenyen bekapcsolódott a kampányba. Végül a választók elvetették a különválás gondolatát.

1979 novemberében Trudeau lemondott a miniszterelnökségről. Ennek nyomán azonban kormányzati válság támadt, s 1980 februárjában újabb országos választást írtak ki. A visszatérő Trudeau-val ismét a liberálisok győztek. A népszerű politikus 1981-ben elfogadtatta az új kanadai alkotmányt, amely a szövetségi kormány és a tartományok kompromisszumára épült.

Az 1984-es választások hátterében már érződtek az Egyesült Államokból indult neokonzervatív hullám hatásai. A politikai légkör változásának előnyeit a tory Brian Mulroney aratta le. A konzervatívok – hivatalosan a Haladó Konzervatív Párt (Prog- ressive Conservative Party) – győzelme jelezte, hogy a párt visszahódította azt az angol-kanadai középréteget, amelyet Diefenbaker vesztett el a hatvanas években. Tru- deau végleges visszavonulását követően új vezére lett a liberálisoknak is. John Turner azonban nem találta meg a nyolcvanas évek választóihoz vezető utat. A konzervatív Mulroney-kormány sok tekintetben mégis elődje politikai irányvonalát követte, bár Trudeau és hívei szerint a föderáció egységéből túlságosan sokat adott fel az 1987-es Meech Lake-i megállapodással. Ennek keretében a tartományok (Québec is!) teljes vétójogot kaptak számos lényeges ügyben. Az egyezmény azonban nem léphetett életbe, mert Manitoba és Új-Fundland nem ratifikálta.

Sokan vitatták az Egyesült Államokkal 1987-ben kötött szabad kereskedelmi megállapodás helyességét is, 1988-ban Mulroney mégis győzött. Ez jelezte, hogy politikáját széles rétegek támogatják: a gazdasági élet meghatározó szereplői egyértelműen felsorakoztak mögötte. Kanadában hagyományosan a liberálisok voltak a „kontinentális”szemlélet hívei, s a konzervatívok ellenezték az Egyesült Államokkal való szabad kereskedelmet az anyaországgal fenntartott kapcsolatok védelmében. Trudeau égisze alatt viszont sajátos szerepcsere történt: a liberálisok karolták fel hangsúlyozottan a nemzeti érdekek védelmét. S ezt az örökséget a nyolcvanas évek második felében is megőrizték. A konzervatívok uralma csak 1993-ban szakadt meg, amikor aJean Chrétien vezette liberálisok valósággal lesöpörték őket a választáson a politikai színpadról. A váratlan arányú kudarc hátterében ott találjuk a második világháború utáni időszak legsúlyosabb gazdasági recesszióját s a munkanélküliség ugrásszerű megnövekedését. De hozzájárult az is, hogy a Mulroney-t 1993 nyarán felváltó Kim Campbell, Kanada első női miniszterelnöke, kifejezetten rossz kampányt folytatott. A liberális fellépés népszerűségét az Észak-amerikai Szabad Kereskedelmi Egyezmény (NAFTA) bírálata is növelte.

A konzervatív ellenzék erőtlenségéhez nagyban hozzájárult belső meghasonlása:

1. ben a Mulroney-féle ottawai vezetéssel elégedetlen nyugati tartományok konzer- vatívjai a kiválás s új párt, a Kanadai Reformpárt (Reform Party of Canada) megalakítása mellett döntöttek. Fő céljuk az volt, hogy a „Nyugat” szava és érdeke az addiginál nagyobb mértékben érvényesüljön. A „haladó konzervatívokat” azzal vádolták, hogy túl sok kedvezményt nyújtanak Québecnek, s a Meech Lake-i megállapodással az állam egységét veszélyeztetik. A populista retorikától sem mentes, elsősorban Albertára, Manitobára, Saskatchewanra és Brit Columbiára támaszkodó párt sokat tett azért, hogy az 1992-es népszavazáson elutasítsák Mulroney újabb, a tartományi jogkört szélesítő alkotmánymódosítási kísérletét. Ontarióban, Québecben és az Atlanti-óceán partján azonban az új konzervatív politikai képződmény nem lelt szilárd bázisra, ezért 2000-ben átalakult és a Kanadai Reformkonzervatív Szövetség (Canadian Reform Conservative Alliance) nevet vette fel. A perspektivikus megoldást azonban csak a „progresszív konzervatívokkal” való újraegyesülés ígérte, amire mindkét félnek szüksége volt. Erre 2003 októberében került sor. A Kanadai Konzervatív Párt (Conservative Party of Canada) John Harpert választotta vezetőjévé.

A csaknem 30 éves politikai gyakorlattal rendelkező, a kabinetet vaskézzel irányító

Chrétien kormányra kerülése után – választási ígéreteiről megfeledkezve – néhány jelentéktelen változtatás végrehajtásával gyakorlatilag tudomásul vette az Észak-amerikai Szabad Kereskedelmi Egyezményt. Gazdaság- és társadalompolitikáját egyaránt a neoliberalizmus szemlélete hatotta át: csökkentette az adókat és a szociális kiadásokat.

Elődeihez hasonlóan egyik legfőbb céljának Chrétien is a québeci szeparatizmus megfékezését tekintette. 1990-ben a tartományi keretekben működő Québeci Párt szövetségi szintű kiegészítéseül létrejött a Québeci Blokk azzal a céllal, hogy Ottawában is küzdjön a francia kisebbség valós vagy vélt érdekeiért. 1995-ben újabb népszavazást tartottak a tartományban az esetleges kiválásról. Az „igen” melletti kampány fő szervezői többlépcsős tervet dolgoztak ki a teljes függetlenség megteremtésére. A voksoláson a „nem” szavazatok minimális többséget kaptak. Ezután Chrétien kimondatta az „egyér- telműségi törvényt” (Clarity Act), amely szerint egyetlen kanadai kormány sem ismerheti el a független Québecet, ha csak „egyértelmű többség” nem támogatja azt egy referendumon (50 százalék plusz egy szavazat).

1997-ben és 2000-ben Chrétien újra győzelemre vezette a liberálisokat, 2003 őszén azonban a visszavonulás mellett döntött. Posztját egykori pénzügyminiszterének és ve- télytársának, Paul Martinnak adta át. A Martin

vezette liberálisok 2004 júniusában – az ország történelmének 38. szövetségi választásán – megőrizték kormányzati pozíciójukat, de az újra egyesült konzervatívokjelentősen megerősödtek. A szövetségi parlament harmadik legerősebb pártja a Québeci Blokk lett, amelynek különösen fontos szerep juthat ebben a ciklusban, hiszen a kormányon levő párt nem rendelkezik a mandátumok többségével.

Külpolitika: London és Washington között

A második világháború végével szinte egyidejűleg kitört hidegháborúra Kanadában is gyorsan ráébredtek. 1946 tavaszán Ottawában kiterjedt szovjet kémhá- j lózatot lepleztek le, amelybe ismert politikusokat is beszerveztek. Az is tuda- ; tosodott a kanadai politikai elitben, hogy országa biztonsága szempontjából nélkülözhetetlen a politikailag stabil, demokratikus Európa, ezért nagyfokú egyetértés mutatkozott a NATO-hoz való csatlakozás ügyében. 1951 októberében II. Erzsébet kanadai látogatása az anyaországhoz fűződő kapcsolatok fontosságát jelképezte. A „birodalmi relációban” sokan egyfajta ellensúlyt láttak a hatalmas déli szomszéd befolyásával szemben. Különösen a konzervatív Diefenbaker törekedett az Angliával való összefogás elmélyítésére s közben meglehetősen elmérgesítette a viszonyt Washingtonnal. Az észak-amerikai kontinens légterének közös védelméről a két ország már korábban megállapodott. Ám Diefenbaker nem akarta befogadni azokat a nukleáris robbanófejeket, amelyeket az amerikaiak két kanadai bázison akartak elhelyezni. Ottawa és Washington szoros együttműködése csak a liberális Pearson kormányra kerülésével, 1963-tól állt helyre.

Kanada önállóságának hangsúlyozására kézenfekvő megoldásnak tűnt a Közös Piac tagjaival való együttműködés bővítése, de ezt akadályozta az ambivalens francia kapcsolat. E viszony különösen feszültté vált De Gaulle 1965-ös québeci látogatása nyomán.

Bár Trudeau figyelmét nagyobbrészt belpolitikai kérdések kötötték le, egyetlen korábbi kanadai kormányfő sem részesült olyan nemzetközi elismerésben, mint ő. Noha Kanada alapvető szövetségi kapcsolatain ő sem változtatott, egyes kérdésekben nézetei markánsan ütköztek az „ortodox” külügyi szakemberekével. Washingtonban és a nyugat-európai fővárosokban főként azon döntése váltott ki felzúdulást, amellyel Kanada egyoldalúan csökkentette Európában állomásozó NATO-katonáinak létszámát és ala-

posan lefaragta katonai költségvetését. Ottawa mindenekelőtt azt várta Washingtontól, hogy burkoltan se támogassa a québeci szeparatistákat. Ronald Reagan hatalomra kerülésével valamelyest ismét lehűlt a Carter elnöksége alatti szívélyes viszony a két szomszédos ország vezetője között. ATrudeau és Reagan közötti kölcsönös ellenszenv csak a közös érdekeket szolgáló diplomáciai udvariasságnak köszönhetően nem nyilvánult meg markánsabban. Ehhez képest kétségtelen változást hozott a konzervatív Mulroney, aki gyakran hangoztatott Amerika-barátságát konkrét gazdasági lépésekkel, az amerikai cégeknek kedvező döntésekkel és a szabad kereskedelem felkarolásával is bizonyította.

Chrétien lényegében konzervatív elődje nyomdokain haladt, de az iraki háború stratégiai kérdésében 2003-ban szembefordult Washingtonnal. Azzal érvelt, hogy Bush elnök katonai intervenciója nélkülözi az ENSZ felhatalmazását, ezért katonailag nem támogatható. Nem zárkózott el viszont el az olyan „jóváhagyott” akciókban való részvételtől, mint az afganisztáni és koszovói békefenntartás, és anyagilag hozzájárult Irak háború utáni újjáépítéséhez is. Kanada aktív tagja az ausztrálok által kezdeményezett Ázsiai- Csendes-óceáni Gazdasági és Együttműködési Fórumnak, és 1990 óta az Amerikai Államok Szervezetének (OAS) is.

Gazdaság: növekedés és szabad kereskedelmi egyezmény

Gazdaságilag Kanada hasznot húzott a második világháborúból: nemzeti össztermékét megkétszerezte és a lakosság fogyasztása 1939 és 1945 között csaknem 40 százalékkal nőtt. A dinamikus növekedés a háború után sem tört meg és nagyszabású új beruházásokra is futotta. 1948-ban a szövetségi kormány támogatásával hozzákezdtek a transzkontinentális autósztráda felépítéséhez, amely 1965-re készült el. 1952-ben pedig Ontarióban elkezdték az első kanadai atomreaktor építését. Az Albertában feltárt olajkincs az ötvenes évek végére már Kanada szükségleteinek a háromnegyedét fedezte és bőven jutott belőle exportra is. Sok vita után hatalmas vízerőmű épült a Csendes-óceánba torkolló Columbia folyón; a létesítmény jelentős mennyiségű villamos energiát szolgáltatott a határ mindkét oldalán élőknek. E mamutvállalkozások az Egyesült Államokhoz fűződő gazdasági kapcsolatok további elmélyülésével jártak. Az amerikai tőke egyre nagyobb szerephez jutott Kanada gazdaságában. Értelmiségi körökben mind sűrűbben panaszkodtak emiatt, az üzletemberek többségét viszont egyáltalán nem nyugtalanította.

Az egykori brit anyaországhoz kötődőkapcsolatok viszont fokozatosan vesztettek jelentőségükből. A Közös Piac megalakítása a kanadai exportlehetőségek további beszűkülésével fenyegetett, ezért Ottawa nyilvánosan is nehezményezte London csatlakozási terveit. Diefenbaker célul tűzte ki, hogy az amerikai-kanadai kereskedelmi

forgalom 15 százalékát irányítsák át brit relációba, ám ez a törekvés nem fordíthatta meg az alapvető tendenciát. Ekkor már Kanada kivitelének mintegy kétharmada irányult az Egyesült Államokba! Diefenbaker politikai bukásával a sajtó által „gazdasági nacionalizmusnak” minősített irányvonal is lekerült a napirendről. 1965-ben a liberálisok aláírták azt az autóipari egyezményt, amely gyakorlatilag minden akadályt elhárított a detroiti óriások északi terjeszkedése elől.

A gabonatermelés és -kivitel továbbra is kulcságazat maradt, bár a Trudeau-kormányzat többször is összeütközött a zömmel toryszimpatizáns nyugati búzatermelőkkel. Ottawa végül mégis segített a gabonafelesleg értékesítésében, amikor biztos piacot talált a krónikus élelmiszerhiánnyal küszködő Szovjetunióban és Kínában. A szövetségi kormány közbeavatkozására volt szükség a hetvenes évek első felében kirobbant olajválság nyomán is: Alberta világpiaci árat szeretett volna kapni olajáért, fő felhasználói, Ontario és Québec viszont kedvezményeset. Ottawa megvédte a hazai fogyasztókat a meredeken emelkedő világpiaci áraktól, de különböző csatornákon az albertaiakat is kompenzálta. Az olajellátás jobb koordinálására létrehozták a Petro-canada nemzeti olajvállalatot. Sokan támadták viszont a Trudeau-kormányzat által kidolgozott és 1980-tól elindított Nemzeti Energiaprogramot, amely a külföldi (amerikai) tőke háttérbe szorítására törekedett.

1981-1982-ben a kanadai gazdaság átélte az első igazi recessziót a harmincas évek óta. A munkanélküliek aránya felszökött, az infláció megugrott és a termelékenység növekedése megtorpant. Különösen érzékenyen érintette a válság Québec amúgy is értékesítési nehézségekkel küszködő textiliparát. Annak is meg kellett fizetni az árát, hogy a francia nacionalizmus fellángolása számos prosperáló angol-kanadai céget elüldözött a tartományból. Egészében véve azonban a kanadai gazdaság gyorsan kiheverte a recessziót és ismét növekedési pályára állt.

A nyolcvanas évek közepétől új elvek és szempontok érvényesültek a gazdaságpolitika irányításában: a Mulroney-kormány több lényeges vonatkozásban is a reagani-thatche- ri neokonzervativizmus képviselőjeként jutott hatalomra. A gazdasági elit elégedetten fogadta a reprivatizáló intézkedéseket, amelyek – egyebek között – a Petro-canadát is érintették. A „dereguláció” jegyében felszámolták a Trudeau-érában létrehozott Külföldi Befektetéseket Ellenőrző Hivatalt, amely a külföldi tőkebehatolás felett gyakorolt bizonyos (nem túl szigorú) ellenőrzést. 1987-ben Mulroney és Reagan aláírta a kanadai-amerikai szabad kereskedelmi egyezményt, amely 1989-től lépett hatályba. 1987-ben már a kivitel 80 százaléka került a déli szomszédba, az anyaországba pedig mindössze csak 2 százaléka. 1989 és 1994 között a két ország közötti kereskedelem volumene további 50 százalékkal nőtt!

A kétoldalú szabad kereskedelmi egyezményt felülíró, az együttműködésbe Mexikót is bekapcsoló, 1994-ben kötött Észak-amerikai Szabad Kereskedelmi Egyezmény (North American Free Trade Agreement, NAFTA) – a világ legnagyobb szabad kereskedelmi övezetének a megteremtésével – a gazdasági integráció további hajtóereje lett, s e folyamatot még az sem állíthatta meg, hogy a 21. század első éveiben a bilaterális kapcsolatokban több tekintetben is „súrlódás” mutatkozott. A Kanadába irányuló amerikai export értéke meghaladja az Európai Unió összes tagországába irányuló kivitel értékét. A szoros kapcsolatok miatt az amerikai gazdaság recessziója a határ északi oldalán is éreztette hatását 2001-ben, de a megtorpanás után a kanadai gazdaság növekedése a korábbi magas ütemben folytatódott: a 2002-ben regisztrált 3,3 százalék a legmagasabb volt a legjelentősebb államokat tömörítő G-7 csoport körében.

Kanada gazdasági teljesítménye lehetővé tette, hogy olyan „szociális hálót” szőjenek, amilyet 1945-ben még a legoptimistábbak sem mertek volna remélni. 1951-ben a Laurent-kormány végrehajtotta a nyugdíjrendszer régóta esedékes reformját, amelyet 1965-ben tovább javítottak. 1968-tól bevezették a betegek minden tartományban egységes elvek szerinti orvosi alapellátását. Gondoskodtak a munkanélküliekről is. A jóléti intézmények társadalmi elfogadottságát mutatja, hogy nagyobb megrázkódtatások nélkül vészelték át az 1981-es recessziót, sőt a neokonzervativizmus térnyerése sem tudta alapjaikban megingatni őket.

A „kanadai” nemzettudat

Az önálló domíniummá válás századik évfordulóján, 1967-ben rendezett centenáriumi ünnepségek széles körökben erősítették meg a sajátos „kanadai” nemzettudatot. A hetvenes években sorra alakultak a „kanadai tanulmányok” tanszékei az egyetemeken. A kanadai kultúra védelmében elrendelték, hogy a rádiók és a televíziók teljes programidejük 65 százalékát a kanadai valóság bemutatására kötelesek fordítani. A törvények szerint minden 500 lakosnál nagyobb település jogosult rádió- és televízióadóra. Több eszkimó rádióadó is működik, egyes indián törzsek pedig műhold útján váltanak egymással füstjeleket.

A felsőfokú oktatásban Kanada lekörözte az USA-t is: a 18-22 éves korosztály 42 százaléka vett részt valamilyen diplomát adó képzésben. Sajátos színfoltot jelentett a québeci franciák kultúrája, amelyet nemcsak

az anyanyelv megőrzésére való elszánt törekvés jellemzett, hanem egy egészen különleges szellemi élénkség és kritikai hajlam is. 1969 óta a francia nyelv az angollal azonos státuszt élvez egész Kanadában. Québecben a francia a hivatalos nyelv, New Brunswick az egyetlen tartomány, amely a kétnyelvűséget deklarálta.

1.3. Latin-Amerika országai – Anderle Ádám

Népességrobbanás - a nagyvárosok expanziója

Az 1945 utáni társadalmi-politikai törekvések megértéséhez nélkülözhetetlen a demográfiai tényezők számbavétele, mindenekelőtt a negyvenes évektől elinduló népességrobbanás. A térség lakosságának létszáma az évszázad során megkilencszereződött (1900-ban 60 millió, 1950-ben 159 millió, 1990-ben 510 millió : fő). A növekedés epicentruma Mexikó és Közép-Amerika volt, amelyek lakossága 1950-1970 között csaknem megduplázódott (35 millióról 68 millióra). A növekedés okaként a gyermekhalandóság csökkenését és a termékenység emelkedését említik. A várható életkor 1940-1970 között 38-ról 60 évre nőtt. 1950-1970 között a fentiek nyomán jöttek létre a világvárosok milliós nyomornegyedükkel.

A földhiány és a demográfiai feszültségek miatt a vidék „elindult" a városok felé, óriási belső migrációs mozgalmat keltve. A szakadék elmélyült a jövedelmek eloszlásában is. Megjelentek azok a milliók, akikre már a „munkanélküli" kifejezés sem illett, hiszen életükben sosem jutottak még „rendes" munkához. Ekkor jelent meg a „marginados", a társadalom peremén élők fogalma.

A hidegháború évei: harmadik út?

A második világháború után Latin-Amerika helyzetét a két szuperhatalom, a Szovjetunió és az Egyesült Államok rivalizálása határozta meg. Latin-Amerika valamint Közép- és Kelet-Európa politikai helyzete ekkor sok hasonlóságot mutatott. A két óriáshatalom a világméretű konfrontáció idején a hozzá közeli régiókat befolyási övezetként kezelte, s igyekezett saját érdekeit szolgáló kormányokat hatalomra juttatni. Közös volt az is, hogy a háború után mindkét régióban széles demokratikus népmozgalom bontakozott ki, felgyorsítva mindkét régióban a politikai pártok szerveződését és választ keresve e térségek történelmileg megoldatlan kérdéseire. A politikai alternatívák középpontjába a demokratikus államberendezkedés, a gazdasági modernizáció, az agrárreform, a külföldi nagyhatalmaktól való függés csökkentése került. Ezek a nagy kontinentális kiterjedésű társadalmi-politikai küzdelmek és a gyorsan tűnő remények évei voltak.

Hasonlóságokat mutat a két említett régió ekkori politikai élete is. Mindegyiket há-rompólusú erőtérjellemzi: a közeli, agresszív nagyhatalom az egyik tényező; a másik e térségek kommunista mozgalma; a harmadik e kettő szorításába került nemzeti reformista demokratikus politikai erők. Ugyanakkor nyilvánvaló különbség, hogy Közép- és Kelet- Európában az uralkodó osztályok eltűntek. A latin-amerikai oligarchiák viszont a háború alatti gazdasági prosperitás előnyeit élvezték. Kisebb csoportjaik a nemzeti reformista erőket támogatták, nagyobbik részük viszont az Egyesült Államokban látta a politikai béke helyreállításának zálogát.

Az Egyesült Államok joggal számolt azzal is, hogy a Szovjetunió a latin-amerikai kommunista mozgalmat a Komintern megszűnése után (1943) is csatlós erőként, az Egyesült Államok világpolitikai pozíciójának gyengítésére használja. Úgy tűnt, hogy a szovjetek La- tin-Amerikában is a „népi demokratikus úthoz" hasonló megoldás szorgalmazásával Egyesült Államok-ellenes politikai erőket segítenek hatalomra.

A világméretű erőpróba nagy vesztesei a nemzeti demokratikus reformista erők, a populista pártok lettek. Az Egyesült Államok kormányai ugyanis a kommunistákhoz hasonlóan bizonytalansági tényezőnek tekintették őket.

Az új észak-amerikai világstratégiához Latin-Amerika engedelmes szavazógépezetként, nyersanyagbázisként és az iparcikkek felvevőpiacaként, valamint katonai segéderőként egyaránt nélkülözhetetlen volt; ezért a térség fölötti korlátlan amerikai uralom rendkívül fontos lett. Latin-Amerika stratégiai szerepét különösen megnövelte a Közép- és Ke- let-Európában, valamint Ázsiában kibontakozó népi demokratikus folyamat, illetve a kommunista pártok térnyerése.

Az észak-amerikai hegemóniát a gazdasági szférában a Clayton-terv, katonailag a Rio de Janeiró-i konferencia (1947. szeptember 2.), politikailag pedig az 1948-as bogotái pánamerikai konferencián megalakult Amerikai Államok Szervezete jelentette. A „kontinentális védelem" gondolata ekkor már egyértelműen kommunista- és szovjetellenes tartalmat kapott, és elsősorban az amerikai földrész haladó mozgalmai ellen irányult.

Az Egyesült Államok globális stratégiája engedelmes és „nyugodt” Latin-Amerikával számolt. Ezt azonban nem volt egyszerű megvalósítani.

A háború alatt, az antifasiszta koalíció időszakában, amikor Latin-Amerika sok országában is nemzeti egységkormányok születtek, a kommunista pártok a legális politika tényezőivé, sokszor a kormányok tagjaivá váltak. A Szovjetunió tekintélyének megnövekedése a kommunista pártok befolyását is növelte, ezért a nemzeti reformista, azaz populista pártok fő riválisaiként jelentek meg. Peruban az oligarchia a hadsereg közbeavatkozását kérte: ezt Odría tábornok 1948-ban bevezetett diktatúrája jelentette. Kubában Fulgencio Batista 1952-es puccsa erősebb és kezelhetőbb kormányt ígért az Egyesült Államok számára. Kolumbiában az ország legerősebb populista mozgalmában, a Liberális Pártban Ezequiel Gaitán vezetésével a háború után radikális demokrata irányzat erősödött meg. Gaitán az addig kommunista befolyású szakszervezeteket is meghódította, de 1948 áprilisában meggyilkolták. Válaszul a fővárosban népfelkelés robbant ki, s fel kellett függeszteni az éppen ülésező IX. Pánamerikai Kongresszust is. Ospina Pérez elnök válaszul feloszlatta a parlamentet, felfüggesztette a demokratikus szabadságjogokat és rendkívüli állapotot vezetett be. 1953-tól pedig Rojas Pinilla diktatúrája következett.

E fenti példákon túlmutat Venezuela esete. Bár a populisták és a kommunisták rivalizálása itt is megfigyelhető volt, a demokratikus küzdelmek más irányt vettek. A Gómez tábornok-diktátor halála (1935) utáni években megszülettek a modern politikai pártok. Legnagyobb jelentőségre a Demokratikus Akció (AD) nevű párt jutott, amely 1954- ben fiatal katonatiszti csoport támogatásával megdöntötte a kormányt. Az AD-kormány programjában helyet kapott a korábbi olajpolitika felülvizsgálata, amely az olajprofit 50 százalékát az államnak juttatta volna. Megkezdődött az állami olajszektor kialakítása, s nem adtak új koncessziókat külföldieknek. Óvatosan, de megkezdődött az agrárreform előkészítése is. Komoly fejlesztés történt a közoktatásban és az egészségügyben. E politika népszerű volt a dolgozó osztályok, a középrétegek és a nemzeti tőkéscsoportok körében is. A Demokratikus Akció ugyanakkor erős pártépítést folytatott, a legerősebb párt lett. Mellette ekkor jelent meg a szintén demokratikus populista párt, a COPEI (Comité Organizador de Política Electoral Independiente). Rafael Caldera vezetésével a kereszténydemokrácia legkorábbi és legerősebb mozgalmává vált Latin-Amerikában, erős vidéki paraszti és földbirtokos támaszt is találva a katolikus egyházon kívül.

Az AD nemzeti demokratikus programja kiváltotta az Egyesült Államok fellépését, amely a földbirtokosok és a katolikus hierarchia támogatását elnyerve 1948 decemberében a tábornokok puccsát, s Pérez Jimenez diktatúráját eredményezte. E lépések azt mutatták, hogy 1945 után az Egyesült Államokat nemcsak a kommunista előretörés, hanem a polgári demokratikus nemzeti kormányok óvatos politizálása is zavarta. Diktátorok jelentek meg, vagy élték túl a világháború demokratikus közjátékát más országokban is (Haitin Fignolé tábornok, 1950; Nicaraguában Anastacio Somoza, 1951-1956).

Némiképpen más politikai kimenetjellemezte Chile és Uruguay háború utáni politikai küzdelmeit, és sajátos esetet mutat a két nagy állam: Argentína és Brazília, valamint a két háború utáni forradalom Guatemalában és Bolíviában.

Chilében a liberális, a radikális és a kommunista párt együttműködése a háború után is folytatódott. Az 1946. szeptemberi választásokon közös jelöltjük, González Videla győzött. A kormányban három kommunista miniszter is helyet kapott. Úgy tűnt, hogy itt a kommunista és a demokratikus nemzeti pártok rivalizálására nem kerül sor. Óvatos reformlépések kezdődtek: néhány óriásbirtokot kisajátítottak, két vasútvonalat államosítottak, támogatták a rézbányászok mozgalmát az észak-amerikai cégek ellen. Ám e politika haszonélvezői a kommunisták lettek, amint azt 1947-es önkormányzati választások jelezték. Ezért González Videlára óriási nyomás nehezedett az Egyesült Államok és a hazai oligarchia részéről, hogy szakítsa meg a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval és a szocialista országokkal (Jugoszlávia, Csehszlovákia), és szakítson a kommunistákkal. A politikai nyomást gesztusok kísérték: a chilei hadsereg amerikai segélyt, a réz vámkedvezményt kapott (1947), a kormány 25 millió dollár fejlesztési segélyben részesült. González Videla hat hónap teljhatalmat kért 1947 áprilisában a parlamenttől: ezalatt törvényen kívül helyezte a kommunista pártot s leverték a munkássztrájkokat. Az Amerika-barát fordulat átalakította a chilei politikai színpadot. A szocialista pártban szakadásra került sor. Salvador Allende új szocialista pártot hozott létre, mert elítélte a kormány antikommunista lépéseit.

Az igazi győztes azonban Carlos IbaZez tábornok, a húszas évek diktátora volt, oligarchiaellenes nemzeti programmal, enyhe Egyesült Államok-ellenességgel. Chilének harmadik utat ígért, kilátásba helyezte a kommunistaellenes törvény eltörlését és győzött az 1952-es választásokon.

Az Atlanti-óceán partvidékén is jelentős politikai átrendeződés zajlott le a háború után. A kivétel Uruguay, ahol fennmaradtak a korábban kialakult politikai váltógazdaság és a politikai demokrácia intézményei, amelybe a

szubkontinensen a kommunista pártok közül legkulturáltabb módon az uruguayi kommunisták integrálódtak Rodney Arismendi vezetésével.

Paraguayban, a chacói háborúban (1932-1935) elszenvedett súlyos áldozatok nyomán kialakuló katonai radikalizmus az 1936. február 17-i, Rafael Franco őrnagy vezette lázadással (febreristák) került hatalomra. A „nemzeti újjáépítést" sürgető fiatal katonák mozgalmát 1942-től azonban kiszorította a politikai életből és illegalitásba kényszerítette az oligarchia és a tábornoki kar összefogása. 1947-ben katonai felkelés kezdődött, amely a liberálisok és a febreristák támogatását is élvezte. Sikertelen akció volt, amely után hét év politikai zűrzavar kezdődött, melyben hat elnök követte egymást. Ezt zárta le Arturo Stroessner tábornok hatalomátvétele 1954-ben, több évtizedes, kegyetlen és sötét diktatúra történetét elindítva.

Argentínában is a katonák színre lépése jelzi egy új korszak indulását: a perónizmusét. 1943. július 4-én katonai államcsíny zárta le az argentin oligarchia tízéves uralmát. Az akciót az Egyesült Tisztek Mozgalma (spanyol rövidítéssel GOU) hajtotta végre, amely a hadsereg kb. 60 százalékát, kétezernél több tisztet tömörített.

Vele a katonai felkelések új típusajelent meg Latin-Amerikában. A tisztikarokba, főleg a szárazföldi egységeknél, egyre több alsó középosztályból származó fiatal került, mert a tiszti hivatás egyre több szakértelmet követelt a hadseregek modernizációs igényeinek megfelelően. A tisztek új, fiatal csoportjainak társadalmi érzékenysége ezért erős volt. Kritikusan szemlélték a jobbára dilettáns, korrupt, kis hatékonyságú állami és katonai vezetést, érzékenyek voltak a nemzeti sérelmekre, a gazdaság deformáltságára és elmaradottságára, a társadalomban tapasztalható hatalmas különbségekre.

A második világháború után felerősödött a latin-amerikai fegyveres erők politikába való beavatkozása, s testületein belül erőteljes politikai ambíciók és irányzatok születtek. Az argentin tiszti mozgalmat indulásakor erős fasisztaszimpátia jellemezte: a fasiszta államokban a rendet, hatékonyságot s a nemzeti érdekek védelmét csodálták. Az 19431945 között az argentin katonai diktatúra négy vezetőt is váltott, jelezve a mozgalom belső vitáit. A GOU-t 1944 februárjában feloszlatták. A tiszti mozgalom válaszút elé került: vagy visszatér a konzervatív oligarchia szolgálatához, vagy a radikális párthoz kapcsolódik.

Juan Domingo Perón ezredes új úttal kísérletezett. Felismerte, hogy a nagyvárosokba vidékről beözönlő tömegek: a munkásság új rétegei és a marginados bizonytalan helyzetű, szervezetlen tömegei hatalmas potenciális erőt jelentenek. Faluról érkeztek, a személyi függés mintáit mutató patrónus-kliens viszony volt a társadalmi kapcsolatok számukra ismert egyetlen mintája. Perón ezt a mentalitást mozgósította, felismerve, hogy a katonai terror eszközével nem lehet tovább kormányozni. 1945-re már jelentős szakszervezeti támogatást élvezett. Számos rendeletet hozott és intenzív szervezőmunkát végzett a munkások gazdasági követeléseinek kielégítésére. 1943 és 1945 között 29 rendeletet adott ki, 319 kollektív szerződést engedélyezett, 174 munkaügyi vitában volt döntőbíró, és a legtöbb esetben a munkások számára kedvező döntést hozott. Ekkor született meg a munkásság jótevőjéről, patrónusáról, az „első számú munkásról" szóló mítosz.

Perón programja eltért az 1943-as puccsot végrehajtó Egyesült Tisztek Csoportjának fasisztabarát álláspontjától. Politikáját továbbra is hangzatos jelszavak jellemezték: „Új Argentína", „igazságosság" stb. A gazdasági, politikai önállóságot és a gazdaság fejlesztését, a külföldi tőke korlátozását, szociális törvények sorát ígérte. Perón „szociális igazságosságot" hirdetett; pártja a Justicialista Párt nevet vette fel. „Harmadik utat" javasolt, mint sok más latin-amerikai reformista mozgalom: elutasította a kapitalizmus negatívumait, de a kommunista „fenyegetést" is. A munkásságnak az osztályharc helyett együttműködést és harmóniát javasolt, a tőke humanizálását sürgette, ugyanakkor a munkások számos jogát iktatta törvénybe. Az általa kiadott Dolgozók Jogainak Deklarációja azonban nem tartalmazta a sztrájkjogot. Politikai programjának és stílusának kialakításában nagy szerephez jutott felesége, Evita.

Perón győzött. Politikai tevékenységét szindikalizációs dinamizmus jellemezte. 1954- ben 6 millióan – gyakorlatilag minden munkavállaló – voltak a perónista szakszervezet tagjai. Az állam által megszervezett és ellenőrzött szakszervezeti mozgalom először Cardenas elnöksége idején (1943-1940) jelent meg Mexikóban, majd a brazil Getulio Vargas is hasonló politikát követett. Perón kétségkívül jelentős szociális juttatásokat léptetett életbe: társadalombiztosítás, 48 órás munkahét, éves szabadság, a munkanélküliség csökkentése stb. Inkább a hadseregre és a bürokráciára támaszkodott, amelyek létszáma rendkívül megnőtt kormányzása idején. „Szervezett demokráciája" egyre inkább korporativizmussá vált; óvakodott elindítani az ígért agrárreformot, s a külföldi cégekkel szembeni programja is félbemaradt.

Első elnöksége (1946-1952) alatt meghirdette a „társadalmi harmónia államát", mint harmadik utat: ebben a katolikus egyház aktív részvételével is számolt. Gazdaságpolitikájának lényege az erős nacionalista érveléssel

jelentkező importhelyettesítő iparosítás volt. Megerősödött az ipari tőkésosztály, miközben korlátozni igyekezett a földbirtokos oligarchiát.

Második elnökségét (1952-1955) a városi alsó és középrétegek elégedettsége biztosította, ám e ciklusban éleződő politikai harcokkal kellett szembenéznie. A gazdaságban jelentkező nehézségeket (az importhelyettesítő politika kifulladása) a külföldieknek adott koncessziókkal igyekezett csökkenteni, s emiatt a nemzetellenesség vádjával illették. A hadseregben felerősödött egy Perón-ellenes irányzat, megromlott kapcsolata a katolikus egyházzal, s megélénkült a politikai pártok ellenzéki tevékenysége is. Perón görcsösen reagált, 1955 nyarán rendkívüli állapotot vezetett be. Várható volt államcsíny kirobbanása, de Perón a szakszervezeti vezetők kérését elutasítva, a munkások kezébe nem adott fegyvert. Amikor 1955. szeptember 19-én kirobbant a puccs, Perónnak nem voltak erős szövetségesei az ellenálláshoz: lemondott és Paraguayba menekült. Modernizációs kísérletének bukásával a perónista mozgalom nem szűnt meg, s napjainkig meghatározó tényező maradt Argentínában.

A latin-amerikai populista mozgalmak jellegzetességei markánsan és szintézisszerű- en jelentkeztek Brazília esetében. A populista pártok terveit Getulio Vargas Brazíliája erős pragmatizmussal meg is valósította. Az 1930-ban katonai felkeléssel hatalomra került Getulio Vargas tizenöt éves kormányzása idején az államhatalom mindenekelőtt az ipari burzsoázia érdekeit fejezte ki, miközben paktumot kötött a régi kávéoligarchiával is.

Szociális törvényei elsősorban a munkásrétegeket kapcsolták a kormányzathoz, és e kapcsolatot Vargas a szakszervezetek megszervezésével intézményessé is tette. A kormány rendelkezései lehetővé tették a brazil gazdaság kulcságazatainak (bányászat és kőolaj-kitermelés) nacionalizálását, amelyek általános és feltétlen támogatást szereztek Vargasnak. Ezzel párhuzamosan az iparosítás programja is kibontakozott, amely „brazi- losítási" kampánnyal is egybekapcsolódott. Törvény írta elő, hogy minden vállalat igazgatótanácsának 50 százalékát brazil állampolgárokkal kell betölteni. Az iparfejlesztés motorja az állam lett, fejlesztési politikájában az importhelyettesítés került a középpontba.

Az állam szerepe még hangsúlyosabbá vált, amikor Vargas a három irányból is felerősödött politikai nyomás (az oligarchia puccsai, a kommunista párt Prestes vezette felkelési kísérlete és az integralisták erősödése) ellensúlyozására önpuccsot valósított meg.

Feloszlatta a politikai pártokat és a parlamentet, politikai ellenfeleit börtönbe zárta, majd 1937-ben meghirdette az Estado Novo (Új Állam) megteremtését. Ez ajól tagolt korporációs szindikalizmus intézményének teljes kialakítását és államhoz kapcsolását jelentette. E szakszervezetek a Nemzeti Gazdasági Tanács tagjai lettek, jelentős, a szub- kontinensen korábban ismeretlen kedvezményeket kaptak (bérminimum, 35 év munka után nyugdíj, betegsegély, 10 évig állandó munka biztosítása, az elbocsátás megtiltása, anyasági segély, 3 hónapos szülési szabadság stb.), ám cserében le kellett mondaniuk a sztrájkjogról. Vargas ugyanis a munkás-tőkés viszonyban a szolidaritást és a kooperációt igényelte.

Vargas számára az Estado Novo azonos volt a nemzetállammal, amellyel „a funkcionális és realista demokráciát intézményesítjük". Állami eszmének a „munka és a rend"jel- szavát tűzte ki. Ideológusaival együtt az Estado Novót népi államként is reklámozta, amelynek két pillére a nép és a vezető.

Az állam nagy dinamizmussal és tudatossággal igyekezett a belső piacot szélesíteni. Eltörölte a tagállamok közötti vámhatárokat, széles körű közmunkákat kezdeményezett vasutak, utak, hidak, kikötők fejlesztésére, és nagy program kezdődött a közoktatás szélesítésére. Vargas Estado Novójának ambíciói a hazai nehézipar (elsősorban a kohászat) megteremtésére is kiterjedtek. A nehézipar megteremtése a textiliparral, a húsfeldolgozással, a gyógyszeriparral, a papíriparral és a gumigyártással együtt a brazil ipar fejlődésének ígéretes felfutását jelentette.

Vargas kormányzata új, korszerű államapparátus kialakításának kezdetétjelentette. Ekkor jött létre a munkaügyi, az oktatási és egészségügyi, az ipari és kereskedelmi minisztérium, a statisztikai intézet, a közoktatás rendszere, amely maga is az ország modernizációját kívánta szolgálni. Ám a világháború utolsó éveiben, az antifasiszta koalíció győzelmeinek idején Vargasra óriási külső és belső nyomás nehezedett, hogy választásokat írjon ki. A diktátornak rá kellett jönnie arra, hogy politikájának folytatásához politikai pártra is szüksége van. Mire 1945-ben átadta a hatalmat az új elnöknek, már működött a Brazil Munkáspárt (Partido Trabalhista Brasileiro), amely az új, a falvakból bevándorolt első generációs munkásrétegekben talált bázisra, és a nemzeti tőkések, valamint a kispolgárság jellegzetesen populista típusú pártképződménye volt.

A sikerek titka az volt, hogy 1944-1945-ben Vargas, érzékelve a városi és a falusi tömegek demokratikus mozgalmának erejét, igyekezett azt gyors manőverrel a maga javára hasznosítani. 1944 közepén kilátásba helyezte, hogy visszatér az alkotmányos formákhoz, választásokat és új alkotmányt ígért. Eközben nagy

demagógiával kihasználta a tömegek közti népszerűségét, a szakszervezetek feletti hatalmát és politikai párt szervezésébe kezdett. A Brazil Munkáspárt döntően a korporációs keretekbe tömörített munkásokra épült és Vargas szoros ellenőrzése alatt állt. A szintén 1945-ben megalakult Szociáldemokrata Párt a városi középrétegeket célozta meg, s bár Vargashoz közeli politikusok hozták létre, nem kötődött szorosan az elnökhöz.

Az ültetvényes oligarchia, a hadsereg vezetői és a nagytőkés-nagykereskedő csoportok a Nemzeti Demokratikus Uniót (UDN) szervezték meg. Ez erősen antikommunista álláspontot foglalt el, amely tévedésnek minősítette Vargas protekcionista iparfejlesztő politikáját. Míg Vargas pártjai az elnökválasztáson hivatalosan Dutra tábornok jelölését támogatták, az UDN a volt tenentista katonát, Gomes tábornokot jelölte. Vargas ugyanakkor homályos játékba kezdett. Pártja, a Brazil Munkáspárt kampányt kezdett mellette, melyet „queremista mozgalom” néven ismerünk. Vargas, bár nyíltan nem támogatta a mozgalmat, elfogadta támogatását.

A választásokon Dutra tábornok győzött. Demokratikus szándékú kormányzata idején azonban erős politikai polarizáció indult meg: a Prestes vezette Kommunista Párt bekerült a parlamentbe. Újjászületett a fasiszta Integralista Mozgalom, ám nőtt az Egyesült Államok pressziója is. 1947-ben Dutra törvényen kívül helyezte a Brazil Kommunista Pártot, ezzel viszont Vargas Munkáspártját tette a dolgozó rétegek egyetlen képviselőjévé. Így lett Vargas politikai irányzata, a megerősödött trabalhismo ismét a brazil nemzeti tőke támogatója. Vargas második elnöksége (1951-1954) idején folytatni kívánta nemzeti iparosítási tervét és szociális programját, de államcsíny megbuktatta és öngyilkos lett.

Populista forradalmak

A második világháború alatt és után a latin-amerikai politika színpadára egyre nagyobb dinamizmussal és számban törtek be a tömegmozgalmak: földvédő és földvisszaszerző indián parasztmozgalmak, munkássztrájkok és a városi szegénység spontán akciói. A populista és a kommunista pártok ezeket egyaránt befolyásuk alá igyekeztek vonni, ezért ezek az évek a kommunista-populista rivalizálás esztendei is voltak. E demokratikus fellendülés sorsát azonban a világháború utáni erőtérben a hidegháborús, kétpólusú világrendszer logikája határozta meg.

Az Egyesült Államok egyre ingerültebben és aggodalommal szemlélte e tömegmozgalmakat. Azokat a közép- és kelet-európai népi demokráciákra hasonlító képletnek minősítve a kommunizmus előretörésétől tartott.

Guatemalában 1944-1954 között radikális nemzeti forradalom zajlott. Az indián (55 százalék) és mesztic (40 százalék) többségű országban fiatal katonák puccsaként indult, s közben formálódott a hatalom által szervezet politikai párt (Forradalmi Akciópárt), amelynek demokratikus programja mindenekelőtt a latifundiumok kisajátítását és radikális földosztást jelentette, s a falu támogatását is biztosította Arbenz kormánya számára. Átfogó reformprogram indult a közoktatásban, létrejött a társadalombiztosítás, demokratikus alkotmányt fogadtak el, szociális, munkásvédő törvények, a nemzeti tőkés fejlődést segítő gazdaságpolitika formálódott.

A demokratikus, népi kormányt csak kívülről lehetett megdönteni. Az Egyesült Államok befolyására a Caracasban ülésező X. Pánamerikai Értekezletet szentesítette a külsőkatonai agressziót. Castillo Armas Hondurasban szervezett expedíciós csapatai 1954 augusztusában megdöntötték Arbenz kormányát. A guatemalai demokratikus nemzeti program vereséget szenvedett.

Az indián többségű Bolíviát egy szélsőséges agrárstruktúra és az ónmonokultúra körülményei között Paraguayjal együtt Dél-Amerika legelmaradottabb országává tették. Az 1930-as évektől a politikai baloldalon mély társadalomelemzés kezdődött, radikális politikai pártok és nagy létszámú bányászszakszervezetek születtek. A chacói háború után a középrétegek kritikai magatartása és politikai aktivitása is felerősödött. A formálódó programokat az 1941-ben létrejött Forradalmi Nemzeti Mozgalom (MNR) integrálta, amely az „indomesztic faj” védelmét, „valódi társadalmi igazságosságot” és „gazdasági felszabadulást” sürgetett.

Az 1940-es években heves paraszt- és bányászmozgalmak zajlottak az országban. 1951-ben úgy látszott, az MNR – a baloldal támogatásával – választásokkal is átveheti a hatalmat. Győztes jelölje, Victor Paz Estenssorro azonban nem lehetett köztársasági elnök. A bolíviai uralkodó körök megsemmisítették a választások eredményeit. A baloldal és az MNR ezért katonai felkelést szervezett, amelyet felfegyverzett munkásmilíciák is támogattak. Melléjük állt a csendőrség is. 1952. április 11-én győzött a felkelés, az MNR

alakíthatott kormányt. A hadsereget feloszlatták, a munkás- és parasztmilíciák vették át feladatait.

A bolíviai forradalmat 1952-1956 között radikális reformlépések jellemezték. Naciona- lizálták a bányákat, ahol munkásellenőrzést vezettek be. A paraszti (indián, indián- mesztic) földfoglaló mozgalmak hatására agrárreform

indult, kihirdették az általános választójogot, az analfabetizmus felszámolására 1956 után oktatási program kezdődött. A forradalom azonban lefékeződött. Az ónmonokultúrákból származó exportjövedelmek radikálisan csökkentek, amikor az Egyesült Államok a koreai háború után piacra dobta stratégiai óntartalékait, ami az ón világpiaci árát tartósan alacsonyan tartotta. Ez pedig a reformprogramok befulladásával járt. Az MNR a növekvő külső nyomásra óvatosabbá vált.

A forradalom lényegét jelentő agrárreform azonban már visszafordíthatatlannak bizonyult. A bolíviai forradalom előtt a földek 92 százaléka a latifundisták kezében volt. A földreformtörvény (régiónként és a föld minősége függvényében) a 400-2000 hektár feletti nagybirtokok kisajátítását rendelte el. 1960-ig 807 ezer hektár földet sajátítottak ki, és 1963-ig is csak 1048 nagybirtokot osztottak szét. Aföldreform tehát erőteljesen lelassult, de leállítani nem lehetett.

A bányászat területén a forradalom azonban 1956-tól lemondott a nacionalizálás programjáról. Aforradalom lefékeződött, majd Barrientos tábornok 1964-es puccsával le is zárult.

1956-ra a latin-amerikai politikai és hatalmi viszonyok visszarendeződtek, amiben aktív szerepet játszott az Egyesült Államok. 1956 tájékán Latin-Amerika már „nyugodtnak” látszott: a hazai kreol oligarchiák a hadsereg, sok helyütt a katolikus klérus, de mindenekelőtt az Egyesült Államok támogatásával konszolidálták hatalmukat. A populista pártokat a baloldali pártokkal egyetemben nem csak a hatalomból, de gyakorta a politikai legalitásból is kiszorították. Ekkor indult a fegyveres felkelés Kubában Fidel Castro vezetésével. Miközben azonban kubai események (1956-1959) a populista forradalmak és a populista periódus zárófejezetétjelentik, a kubai forradalom győzelme új korszak elindulását jelentette egész Latin-Amerikában.

Kuba az 1950-es években a szélsőségek szigete volt. A gazdaság 90 százalékát az Egyesült Államok monopóliumai tartották kezükben, beleértve a cukorexportot is: az évi 6-7 millió tonnás termelést az északi piac vette fel. Miközben Latin-Amerikában itt volt a legmagasabb az egy főre eső nemzeti jövedelem, a 2 millió munkaképes lakosból kb. 6-700 ezer munkanélküli vagy idénymunkás volt. Az Egyesült Államokból érkező turizmussal nemcsak a szolgáltató- és szállodaipar erősödött, hanem markánssá vált a feketékkel szembeni előítélet is. Batista uralma, aki az Egyesült Államok nagykövetével együtt kormányzott, mindezt primitív diktatúrával legitimálta. Az államéletet az 1950-es években elképesztő korrupció és gengszterizmus hatotta át.

AFidel Castro vezette sikertelen felkelés 1953. július 26-án a Santiago de Cuba-i Moncada laktanya ellen még egy kis csoport (72 fő) idealista akciója volt. Fidel Castrót a nemzeti függetlenség és méltóság, a hiányzó faji egyenlőség, a fegyveres harchoz szükséges erős politikai párt szükségessége vezette. A győzelem utáni „öt forradalmi törvény” tervezete az agrártörvényt leszámítva korlátozott reformprogramot körvonalazott. Az első törvény a nép önrendelkezési joga alapján visszaállította volna az 1940-es demokratikus alkotmányt. A második a földbérlők és kisparasztok örökös tulajdonába adta volna a földet, az állam viszont kárpótolta volna a tulajdonosokat. A harmadik törvény a munkásokat és alkalmazottakat részesítette volna vállalataik hasznának 30 százalékából. A negyedik szerint a cukorszektorban minden haszonbérlő részesült volna a nyereség 35 százalékából. Az ötödik törvény pedig az előző kormányok alatt becstelenül szerzett javak elkobzását ígérte. Ezen túl a beszédéből izzó hispán-amerikai kontinentális összefogás igénye sugárzott.

A fiatal „moncadisták” mellett erős szolidaritás alakult ki Kubában. A Santiago de Cuba-i érseket és az Egyesült Államok kormányát is beleértve széles társadalmi összefogás alakult megmentésükre, a megvadult Batista diktátor megfékezésére. Az elítélt felkelők ezért rövidesen amnesztiában részesültek.

A Castro-csoport újjászervezése Mexikóban történt, de közben Kuba szigetén dinamikus illegális pártépítés kezdődött. A párt neve – Július 26-a Mozgalom (M-26-7) – a Moncada-kísérletre emlékeztetett. Jól szervezett, „vertikális” tömegpárt született, amely a fegyveres felkelés szilárd hátterének bizonyult. Ennek „fegyveres karja” a Felkelő Hadsereg lett, mely az 1956. decemberi indulás után a Batista elleni harcban gyorsan növekedett. A mozgalom az ország egészében rendelkezett szervezetekkel, amelyek a fegyverek beszerzésében és a katonai kiképzésben, a propagandában aktív támogatói lehettek a felkelőknek. A kubai emigráció pedig széles nemzetközi támogatást biztosított számukra. A szigeten számos velük szolidáris szervezet alakult. Megkezdődött a mozgalomhoz kapcsolódó szakszervezetek szervezése is.

A kubai oligarchia Batistához kapcsolódó csoportjain, a hadsereg, a rendőrség és az államapparátus privilegizált és kompromittálódott csoportjain kívül a fidelisták megnyerték az egész kubai társadalom támogatását. A kubai kommunista vezetés (Népi Szocialista Párt – NSZP) viszont ellenszenvvel figyelte térnyerésüket. Az M-26-7 szervezetének vezetését, főleg a városokban, ezért erős antikommunista alapállás jellemezte. A NSZP tagsága azonban szintén a fidelisták felé fordult. A háború utolsó szakaszában a felkelők pénzügyi támogatást kaptak a

kényelmetlenné váló Batistával szemben az Egyesült Államok hivatalos köreitől, de az észak-amerikai sajtó széles szimpátiáját is élvezték.

AJúlius 26-a Mozgalom győzelme széles népi támogatást élvező nemzeti, demokratikus forradalom volt. Erre utaltak első lépéseik, reformjaik s az első kormány összetétele is. Béremelés, lakbércsökkentés, az 1940-es alkotmány visszaállítása, a közszolgáltatások árának (telefon, gyógyszer, áram, víz) csökkentése, az írástudatlanság elleni kampány indítása, lakásépítési terv meghirdetése tartozott az első intézkedések sorába. Megalakították a „Tisztességtelenül szerzett javak felosztásának Minisztériumát”.

Az Egyesült Államokat az 1959 májusában meghirdetett földreform fordította szembe a kubai forradalommal, mert 13 észak-amerikai cég 1,1 millió hektár földjét is kisajátították. Az elkobzott földek jó részét (cukornádültetvények) nem osztották fel. Ezekből szövetkezetek alakultak, amelyek 1962-ben állami gazdaságokká alakultak.

Az agrárreform meghirdetését azonban megelőzte még Fidel Castro 1959. áprilisi washingtoni látogatása, amely az amerikai kormánnyal való kapcsolatok helyreállítását célozta. Castro itt kijelentette: Kuba tiszteletben tartja a Washingtonnal kötött korábbi védelmi egyezményt, s a guantanamói katonai támaszpont további használatának sem látja akadályát.

A látogatás azonban a kölcsönös ellenszenv felerősödésével járt. Castro azzal a véleménnyel tért haza: az Egyesült Államok szerint a jó viszony ára a független Kuba eszményének feladása lenne.

Visszatérte után nagy lendülettel elindult az agrárreform. Az Egyesült Államok ellenséges reagálására válaszul nacionalizálták a külföldi cégeket, és kisajátították a hazaitőkés vállalatokat. Ellenlépésként az Egyesült Államok felfüggesztette a kubai cukor felvásárlását. Erre válaszul Kuba viszont elfogadta a szovjet segítséget (kőolajszállítás, a kubai cukor átvétele) és kisajátított minden észak-amerikai tulajdont.

Az Egyesült Államok válasza a Disznó-öbölben 1961 áprilisában indult és kudarcot vallott intervenciós kísérlet lett, amely után Castro meghirdette a forradalom szocialista fordulatát. Ettől kezdve azonban már a hidegháborús erőtér határozta meg Kuba sorsát. Az egyik szuperhatalomtól való elszakadást a másiktól való szintén teljes függés váltotta fel.

Az Egyesült Államok gazdasági, katonai és politikai blokádjának kérlelhetetlensége megerősítette a belső társadalmi-politikai kohéziót, és állandó legitimációt adott és ad a hatalom számára. Paradox módon a milliósnál nagyobb kubai emigráció is ebbe az irányba hatott, ugyanis a kommunista rendszerrel egyet nem értők legaktívabb csoportjai (közel egymillió kubai) hagyták el az országot.

A kubai forradalom története is jelezte, hogy a hidegháború korszakában sikertelenek voltak a latin-amerikai útkeresés, a modernizáció és felzárkózás kísérletei. Ezek megbuktak, kormányaikat az Egyesült Államok segítségével megdöntötték, vagy – miként Kuba esete mutatta –, a régit új, másfajta függés váltotta fel.

Neopopulista nemzeti reformizmus és a „nemzetbiztonság”

Latin-Amerika 1959 utáni politikai eseményeit a kubai forradalom és kontinentális hatása határozta meg. A gerillamozgalmak az Egyesült Áttamok, s a nacionalista középosztályok magatartását is megváltoztatták. A középosztályok és pártjaik mérsékeltebbekké váltak, az Egyesült Államok kormányzata előtt pedig világossá vált, hogy a kubai hatás korlátozása a hagyományos „furkósbot” politikájával nem lehetséges.

A nemzeti reformista pártok számára nyilvánvaló lett, hogy az Egyesült Államok ellenében nem lehet sikeres reformprogramot megvalósítani. A Kennedy által elindított Szövetség a haladásért program (1961) viszont azt a reményt keltette, hogy az Egyesült Államokkal együtt ez lehetséges.

A Szövetség a haladásért a pánamerikanizmust ismét modernizációs stratégiaként jelenítette meg. A szubkontinens országai számára az ígért 20 milliárd dollár is vonzó összegnek tűnt, még akkor is, ha a nemzeti reformista politikákat az Egyesült Államoknak alárendelt módon engedte volna megvalósulni. A program pontjai a korábbi populista elképzeléseket ismételték, elismerte ezzel Latin-Amerika válságát, s azonosulva a tennivalók irányaival.

A legnagyobb figyelem és elszánás Argentínában és Brazíliában mutatkozott, ahol az autokrata populista kíséretek után a demokratikus pártpluralizmus keretei között igyekeztek folytatni Vargas, illetve Perón iparfejlesztési reformlépéseit, amely kiváltotta a kreol agrároligarchia és a középlatifundisták ellenállását. Bár a

támogatásért cserébe a latin-amerikai országok megszakították diplomáciai kapcsolataikat Kubával, de óvatos lépéseket tettek a szocialista országokkal való kapcsolatok normalizálására is.

Venezuelában, Kolumbiában, Peruban, Chilében is a desarrollismo (fejlődés) eszménye és reménye ihlette reformpolitika formálódott a közben megerősödött kereszténydemokrata néppártok részvételével. Mexikóban a az Intézményes Forradalmi Párt (PRI) kormányai is ehhez, az ENSZ által is biztatott kontinentális irányzathoz kapcsolódtak.

A hazai oligarchiákban és tábornoki karokban azonban éppúgy hiányzott a bizalom a nemzeti tőkés fejlesztés iránt, mint az Egyesült Államokban. A Szövetség a haladásért program valódi célja az volt, hogy megakadályozza az autonóm, nemzeti politikai-gazdaságpolitikai kezdeményezéseket, s alárendelje e gazdaságokat a Nemzetközi Fejlesztési Ügynökségnek, a Világbanknak, a Nemzetközi Valutaalapnak és az Amerika-közi Fejlesztési Banknak. Az Egyesült Államok a beígértnél jóval kevesebb tőkével támogatta saját programját, és valójában saját iparcikkei piacát kívánta szélesíteni.

A vietnami háború kibontakozása viszont leállította a Szövetség a haladásért programot. Ennek politikai következménye a katonai diktatúrák újjászületése lett Argentínában, Brazíliában, később Uruguayban és a közép-amerikai országokban.

Az 1970-es évek közepére Kolumbiát, Costa Ricát, Mexikót és Venezuelát leszámítva már mindenütt katonai kormányok működtek. Így a latin-amerikai politikai pártok által kimunkált nemzeti fejlesztési alternatívák rendre megbuktak. A pártpolitizálás a korrupció, a kliens-rendszer, a szavak és tettek mély szakadéka miatt hitelét is vesztette. Kitűnt persze az is, hogy válságos helyzetben az egyetlen működőképes „össznemzeti” intézmény mindenütt a fegyveres erők voltak.

A desarrollismo helyét a militarista periódusban (1964-1989) új eszme foglalta el, a nemzetbiztonság doktrínája. A korabeli baloldali elemzők a „függő és elmaradott fasizmusok” vagy a „neofasizmus”fogalmával illették e diktatúrákat. Ezek a nemzet biztonságára, a kommunista felforgatás fenyegetésére hivatkozva korlátozták vagy betiltották a politikai pártokat, felszámolták a parlamenti intézményeket, intézményesítették a terrort, militarizálták a mindennapi életet. Elnyerték az általuk alapított jobboldali paramilitáris szervezetek támogatását a demokratikus vagy baloldali, illetve annak minősített szervezetek és személyek ellen. Eközben erősen soviniszta érvelés jelent meg propagandájukban, ám e diktatúrák igazi szerepe a populista periódusban nacionalizált állami szektorok lebontása és privatizálása, illetve a hazai ipar átjátszása lett a multinacionális cégeknek.

Eközben a diktatúrák kedvelt jelszavai a „haladás”, a „rend”, a „stabilitás” és a „fejlődés” voltak. A korszak a neoliberális eszményei által ihletett gazdaságpolitikák uralmát jelentette, amely szélsőségesen gyors inflációs spirállal, a foglalkoztatás csökkenésével, az életszínvonal zuhanásával s a szociális rendszerek felszámolásával járt. A diktatúrák idején az állam és társadalom szétválasztása történt meg úgy, hogy közben a dolgozó osztályokat védelem nélkül, a piac törvényeire hagyták. A középrétegek elolvadása is e politika eredménye volt. A „racionalizálást” vállaló katonai kormányzatok a nemzeti tőkés csoportok legerősebb, oligarchikus rétegeinek kedveztek és a külföldi multinacionális cégekkel való együttműködés felé szorították őket.

Új, hatékony, technokrata bürokrácia született, amely a társadalom egésze, a „nemzet” érdekeinek konszenzusos, egyensúlyigényű menedzselése helyett a társadalmi piramis csúcsát, a latin-amerikai oligarchiákat szolgálta. A katonai kormányzatok szelektív és intézményesített represssziója kiszorította a politikából a népi osztályokat és pártjaikat, hogy elvégezhessék a gazdaság „racionalizálását”. Az állam „elszakadása” a társadalomtól lehetővé tette a külföldi befektetések előtti akadályok, a protekcionista szabályozás megszüntetését, s új együttműködési formák kialakítását a hazai oligarchák és a külföldi tőke között.

A diktatúrák első évtizede kétségkívül a gyors gazdasági növekedés adatait produkálta Brazíliában, Argentínában és Chilében is, amely azonban az olajárrobbanás után megtorpant; a külföldi befektetések is leálltak. Ez ismét válságjelenségekkel járt.

Perón visszatérése Argentínába éppen ezzel függött össze: a kevéssé produktív latifundista agrárszektort a katonák ugyanis az ipari szektor privatizációjából szerzett pénzből próbálták konszolidálni. Ez azonban sikertelen volt: egyszerre növelte a városi munkanélküliséget, radikálisan csökkentette a belső fogyasztás piacát, és a hazai feldolgozóipar megroppanásával járt.

E militarista sovinizmus markáns visszatérést jelentett a kreol oligarchiák kirekesztő jobboldali nacionalizmusához is. Egész látványosan szembetűnő volt ez Brazíliában, ahol az őserdők privatizálásával

(autópályák, ásványkincsek feltárása céljából) állami politikává vált az indiánok kiirtása. Ez a durva, fehér rasszista sovinizmus egyébként másutt is elsősorban indiánellenességben manifesztálódott. A kirekesztés is politikai alapon történt, a baloldalpártjai a politika sáncain kívülre kerültek.

A latin-amerikai tisztikarokban azonban a demokratikus nemzeti törekvések is jelen voltak. Négy országban: Peruban Velazco Alvarado (1968), Panamában Omar Torrijos (1968), Bolíviában Torrez tábornok (1970), Ecuadorban Rodriguez Cara tábornok (1972) vezetésével demokratikus tiszti csoportok hatalomátvétele zajlott. Ezekben közös, hogy erősen imperialistaellenes, nemzeti reformprogramot hirdettek meg. Peruban a Velazco Alvarado vezette katonai hatalomátvétel a hitelüket vesztett, egymással civakodó, korrupt, távlattalan politikai pártokkal szemben a fegyveres erő lehetőségeivel tett kísérletet az ország gondjainak megoldására. Programja a faji előítéleteken túllépő, integrált Perut ígért. Központi akciója egy valóban radikális és gyors agrárreform volt, amellyel az indián és mesztic parasztság támogatását szerezte meg: 1975-ig több mint ötmillió hektár földet adtak át a parasztságnak.

A túlélés változatai

Az 1980-as évek kikezdték és gyakran zárójelbe tették a Latin-Amerika radikális mozgalmai által korábban elért eredményeket. A forradalmi Kuba, a hatvanas évek lázadó főszereplője immár évtizedek óta a mozdulatlanság szimbóluma lett. Az 1960-as évtizedben még tartott a forradalom ihletése. Az egyesüléssel megalakult új Kommunista Párt monopolhelyzete megszilárdult, amelyben azonban a „demokratikus centralizmus” valójában Fidel Castro karizmatikus uralmát legitimálta. Az állami intézmények építése helyett tömegmozgalmak szerveződtek, amelyek a parasztokat, munkásokat, diákokat, a pártállam által ellenőrzött és irányított rétegszervezetekbe fűzték, országos szervezetként pedig a milícia és a „forradalom védelmére alakult bizottságok” (CDR) jelentek meg.

Erős spontaneitás, utópikus gazdasági ambíciók és a latin-amerikai gerillamozgalmak támogatása jellemezte az első periódust. A „permanens forradalom” szakaszát az 1970-es években „a forradalom intézményesülése” váltotta fel. Mindez összefüggött azzal, hogy Kuba ekkorra gazdaságilag teljes függésbe került a Szovjetuniótól, az 1973-as olajárrobbanás után az olajimport és a cukorexport kényszere miatt. Ekkor került sor új alkotmány (1976) elfogadására, a parlament és a helyhatóságok megalakítására. A „nemzetközi szolidaritás” viszont a kontinensen kívülre került: az afrikai (etióp, angolai) gerillamozgalmak támogatását jelentette. A korábban létrejött tömegszervezetek az 1970-es években már a tömegek mozgósítása helyett azok ellenőrzését végezték.

Kubában egy caudillista -se tekintetben a személyi kultuszra hasonlító – populista korporációs állam jött létre, amely ezekben az évtizedekben José Martí eszméi és saját forradalmi teljesítménye mellett már a marxizmus-leninizmusra hivatkozott, ám mindig erős (Egyesült Államok-ellenes) nemzeti érveléssel. Az 1980-as évek gazdasági nehézségei azonban Kubát is megrázták, külföldi adóssága is tetemesre nőtt, ezért 1986-tól meghirdették a „kiigazítás” politikáját. Ez nem jelentett érdemi váltást a kubai elitben történt radikális mozgáson kívül, amire az elmélyülő korrupció miatti népharag lecsillapítása érdekében került sor. Ám a kábítószer-kereskedelemmel vádolt Ochoa tábornoknak és társainak kivégzése (1989), illetve a súlyos ítéletek arra (is) utaltak, hogy a tisztikarban – elsősorban az „angolaiak” között – megjelenhettek az alternatív túlélési stratégia elemei.

Az Ochoa-ügy azonban már összekapcsolódott a szocialista világrendszer összeomlásával. Új koordinátákba helyezte Kubát, amelynek „helyi értéke” tulajdonképpen a két szuperhatalom állandó szembenállása miatt értékelődött fel a Szovjetunió számára az 1960-as évektől. A kétségtelenül impozáns és színvonalas oktatási rendszerben tanult új generációk azonban egyre több jelét adták a változás iránti igényüknek. A „karizmatikus vezér”, az élcsapatpárt és a tömegszervezetek három pillérére épülő hatalomgyakorlás lehetőségei az 1990-es évekre kimerültek Kubában.

A nicaragguai sandinistáknak a hatalom gyakorlására viszont csak egy évtized (1979-1990) jutott. Bár a nemzetközi sajtó gyakran írt a kubaival való hasonlóságról, a sandinista állam valójában a politikai pluralizmusra épült, „vegyes” gazdaságot alakított ki, igyekezvén a hazai tőkéscsoportokkal is fenntartani a szövetséget. Radikális földreformot hajtottak végre: az első négy évben 850 000 hektár földet sajátítottak ki. Nagy eredmény volt az analfabetizmus felszámolása, elkezdődtek a közmunkák is az infrastruktúra javítására (lakás, vízvezeték, villany, utak, kórházak, iskolák). A sandinista kormány számolhatott a Szocialista Internacionálé és Latin-Amerika demokratikus erőinek szolidaritásával is.

1981-től azonban a miszkító indiánokkal való konfliktusok (60 000 miszkító indián él az atlanti parton) polgárháborúvá szélesedtek. A miszkító „kontrák” jelentős egyesült államokbeli támogatást kaptak. A nyers mesztic nemzetfelfogást képviselő sandinista kormány későn ismerte el a más vallású, erős etnikai öntudattal

rendelkező miszkítók autonómiaigényeinek jogosságát. E háború költségei az éves állami bevételek felét felemésztették. Ez a sandinisták hitelvesztéséhez vezetett, amit az 1990-es választási vereségük rögzített is. A sandinisták (FSLN) azonban fegyelmezetten átadták a hatalmat Violeta Chamorrónak, aki – a valódi helyzettel számolva – hadügyminiszteri tisztében meghagyta az előző kormány miniszterét, Humberto Ortegát.

A latin-amerikai gerillamozgalmak végjátékát is az 1980-as évek jelentették. Véres harcok után – a 1970-es évtizedben az M-19 nevű szervezet 30 000 harcosa halt meg – a kolumbiai gerillák tárgyalásokat kezdtek a kormánnyal a legális politikai életbe történő bekapcsolódásról, s az 1990-es választásokon a szavazatok 20 százalékát szerezték meg. Ezt a megoldást választották az El Salvador-i gerillák is. A kilencvenes évekre csupán négy latin-amerikai országban maradtak fenn gerillacsoportok: Chilében négy kis szervezet, Kolumbiában két szervezet. Guatemalában viszont négy jelentős gerillaerő maradt fegyverben. Legalitást 1997-ben szereztek, feladva a fegyveres harcot.

A legerősebb és az 1980-as években nemzetközi figyelmet keltő gerillamozgalmak Peruban tűntek fel. A „Fényes Ösvényen” (SL) elnevezésű szervezet 5000 fegyveressel rendelkezik, a Túpac Amarú Forradalmi Mozgalom (MRTA) kb. 3500 gerillából áll.

A „Fényes Ösvényen” szervezet 1973-ban alakult. 1980 után indította meg akcióit, paradox módon akkor, amikor szabad, demokratikus választásokkal került hatalomra a konzervatív Belaúnde Terry, ám amikor erős törekvések indultak a Velazco Alvarado- korszak reformjai ellen is. Az SL tizennégy évének (1980-1993) mérlege súlyos: 30 ezer feletti a halottak száma, 24 milliárd dollár a közvetlenül okozott kár, amit a Mao eszméi alapján „hosszú népi háborút” hirdető, magát Perui Kommunista Pártnak (PKP) nevező politikai szervezet és gerillacsoportjai okoztak.

A mozgalom az elmaradt indián Dél-Peru Ayacucho tartományában és annak új egyetemén született, vezetője Abimael Guzmán Reynoso, „Gonzalo elnök”, aki Kínában kapott kiképzést a „nagy ugrás” idején. A mozgalom kemény magját a déli Sierra indián és indián-mesztic származású egyetemistái és fiatal egyetemi oktatói jelentették,

akik a fehér és mesztic Peru gazdag vagy módos elitje ellen fordultak. A periféria új, szegény, indián származású értelmiségi elitje lázadt fel, s ebben szerepet játszott a hivatalos Peru indiánellenes rasszizmusa.

Az 1980-1990 közötti gazdasági csőd (1990-ben már 16 540 százalékos volt az éves infláció) gyorsan kiábrándította a perui választókat a parlamenti pártpolitikából. Az SL erre épített, ám a lakosság inkább a párt nélküli demokráciára szavazott, amikor 1990-ben Fujimorit választotta elnökké.

Az SL elitje paternalista módon lebecsülte az indián közösségek és civil szervezeteinek a szerepét, s a „Párt” mindenhatóságát vallotta. Az indián közösségek inkább elfogadták a protestáns fundamentalista szekták vallásos alternatíváját, mint az SL terrorizmusát, amely a korrupt tisztviselők kivégzésével próbált az indián közösségekben bázist keresni. Az SL nem elsősorban erős népi bázisa révén, hanem az indián (legális-illegális) kokatermelés és feldolgozás „védelmével” és megsarcolásával szerzett, illetve szerez forrást akciói és fennmaradása számára.

A nyolcvanas évek közepétől új stratégia született, mert elmaradt a „hosszú népi (paraszti) háború”. Az SL a városi szegények felé fordult. Jelentős bázisra Lima (provinciákból bevándorolt) nyomornegyedeiben tett szert. Az SL itt elsősorban sztrájkok, szabotázsok, földfoglalások szervezésével kívánt befolyásra szert tenni, a baloldali pártoktól elhódítva híveiket. Ez azonban kevés sikerrel járt. Az SL nem lett vonzó alternatíva. „Gonzalo elnök” karikatúraszerű személyi kultuszt (hozzá szóló imák, esküvők hozzá írt fohásszal stb.) épített ki, saPKP szektás zártságot, a valóságtól való eltávolodást és szigorú belső hierarchiát tanúsított. A „Fényes Ösvényen” fennmaradását ezért inkább a perui állam belső dezorganizáltsága és a városi elitek indiánellenessége magyarázza.

„Elveszett évtizedek?”

Latin-Amerikában egyesek a hetvenes éveket, mások viszont a nyolcvanas éveket tekintik „elveszettnek”. Nagy valószínűséggel azonban kiderül: mindkét évtized – s az egész évszázad? – elveszett Latin-Amerika népei számára. Az 1970-es évtizedben a diktatúrák a szabadságjogokat vették el a polgárok túlnyomó többségétől, az 1980-as évtized gazdasági visszaesése viszont az előző sötét évek alatti áldozatokat kérdőjelezte meg. Latin-Amerika gazdasága az 1980-as években a nagy gazdasági világválság óta legnagyobb válságát élte át.

A megtorpanás már 1981-ben, a visszaesés pedig 1982-1983-tól nyilvánvaló. Ezt a bruttó hazai termék visszaesése és csökkenő értéke, valamint a külső adósságállomány növekedésének íve jelezte

legnyilvánvalóbban. Latin-Amerika adóssága az 1990-es évek elejére 520 milliárd dollárra nőtt. Ennek egy része a nemzetközi árviszonyok negatív alakulásából adódott. A „fokozatossággal” és a „sokkterápiával” kísérletező egytényezős gazdaságpolitikák sikertelenek maradtak. Az adósságválságban sem a kollektív fellépésre irányuló kísérletek (Kuba), sem az adósságok befagyasztásának ötlete (Peru) nem kapott támogatást.

A gazdaság növekedése lelassult, a bruttó hazai termék értéke 1988-ban az 1977. évi szintre esett vissza. Az évtized során radikálisan csökkent a 27 legfőbb termék export-árindexe, a kőolajé 20 százalékkal. Latin-Amerika világgazdasági térvesztése nyilvánvalóvá vált: 1960-ban a világexport 7,7 százalékát, 1988-ban pedig már csak 3,9 százalékát adta. A világimport adatai hasonló esést jeleznek: 1960-ban Latin-Amerika aránya 7,6 százalék, az 1980-as az évtized végén 3,3 százalék. A latin-amerikai ipar versenyképessége sem változott, a beruházások drasztikusan visszaestek: 192 milliárd dollárról (1980) 141 milliárdra (1987), miközben az állami tőke mindenütt magánkézbe vándorolt. Ezt

a tőkét gyakran külföldre menekítették, a hazai megtakarításokkal együtt. A tőkeforrás kivonásának évszázados trendje drasztikusan folytatódott.

Mindez a gazdasági egyensúlytalanságokban fejeződött ki, amelyek közül az infláció a leglátványosabb. A latin-amerikai inflációs „átlag” 1980-ban még csak 56 százalékos, 1989-ben már 1023 százalékos. Néhány országban (Argentína, Brazília, Nicaragua, Peru) több ezer százalékos volt.

E fejlemények társadalmi következménye a középrétegek lecsúszása és a szegény rétegek védtelensége volt. Jóllehet a demográfiai dinamizmus ebben az évtizedben némileg csökkent, a munkanélküliség riasztó maradt, különösen Közép-Amerika országaiban, ahol az 1990-es évek elején a városi munkaképes lakosság 20-45 százaléka munkanélküli volt.

1979-1980-ban az összlakosság 41 százaléka élt a szegénységszint alatt, az 1980-as évek végén már 40-52 százalék. A minimálbérek 1980 és 1987 között átlagosan 13 százalékkal csökkentek: Chilében, Mexikóban és Brazíliában 43 százalékkal. A reálbérek évente 23-72 százalékkal csökkentek. Az 1980-as évtizedben egyedül Kolumbiában nőtt az egy főre eső nemzeti jövedelem.

A duális latin-amerikai gazdaság jelentős része kivonult – a polgári engedetlenség és a túlélési kényszer sajátos megnyilvánulásaként – az állam és az állami adók ellenőrzése alól. Ismert és látványos területe ennek a perui, bolíviai, kolumbiai kokatermelés és az erre rátelepedő drogipar és -kereskedelem. A társadalom veszélyeztetett rétegei így keresnek egyensúlyt az immár szociális védelmet nem ígérő állam és saját életszükségleteik kényszere között. Ez a gazdaság immár nagyobb, mint a legális gazdaság, amelyre azonban így hatalmas adóteher nehezedik.

Ezen a téren is jelentősek azonban az egyenlőtlenségek. Az egyik nagy vesztes Kö- zép-Amerika, ám a többi országon belül is hatalmasak a különbségek az egyes régiók között. Az előző periódus autoriter diktatúráinak hozadéka a társadalomnak csupán kis csoportja és a multinacionális cégek számára jelenthetett sikert. E rendszerek éppúgy zsákutcát jelentettek, mint az előző, eltérő jellegű kísérletek, még ha az 1990-es évek elején a makrogazdasági mutatók valamelyest kedvezőbb képet mutattak is.

Az 1980-as évek új jelensége, hogy a térségben Japán lett a legnagyobb tőkebefektető. Kapcsolatait Latin-Amerikában nem terhelik konfliktusok, ellentétben az Egyesült Államokkal, amelyet nemcsak a latin-amerikai baloldal szemlél ellenszenvvel vagy fenntartásokkal a Rio Bravótól délre.

Ajapán előretörésben alapozó szakaszta nagy létszámú japán bevándorlásjelentett. La- tin-Amerikában alakultak ki a legnagyobb japán kolóniák: csupán Brazíliában (19861988 között) egymillió háromszázezerre tehető számuk. Itt gazdasági súlyuk is nagy. A bevándorlás és kereskedelmi kapcsolatok szakaszát a tőkebefektetések követték. Japán különösen a nyersanyagszektorban jelent meg, tekintettel a hazai lelőhelyek hiányára (kőolaj, vasérc, alumínium, réz, fa). Ezt a bankkölcsönök követték, valamint az ipari beruházások. 1990-ben az Egyesült Államok összbefektetései 72 milliárd dollárt tettek ki, ezt Japán 40 milliárddal követte. A Latin-Amerikával folytatott kereskedelem azonban Japán számára még kisebb jelentőségű (4 százalék), mint az Egyesült Államok (13 százalék) számára.

Az Egyesült Államok tőkéje kihúzódott Közép-Amerikából és a Karib-térségből. Ám Japán az Egyesült Államok különleges geopolitikai érzékenysége miatt maga sem preferálja e zónát. Panama viszont Japán aspirációi szempontjából különleges eset. Jelentőségét a csatorna adja, amelyen Japánnak az Egyesült Államokkal folytatott kereskedelmének 21 százaléka megy át. A Dél-Amerikában befektető japán cégek terveinek központi eleme ezért egy új csatorna megépítése Panamában (és egy másik, új csatorna valahol

Közép-Amerikában). Japán vállalná is az építés költségeit. A 21. századra készülő Japánnak szüksége van az új csatornára, összekapcsolva e tervet egy hatalmas kikötő megépítésével Mexikó csendes- óceáni partján, amely a hatalmas japán hajók (főleg brazíliai nyersanyag-) szállítmányait fogadhatnák. Az 1980-as években Panama elnöke, M. A. Noriega tábornok hajlott is a tervre.

Japán megjelenése a latin-amerikai országok számára az Egyesült Államokkal szembeni egyensúly kialakításának reményét is jelentette. Az egész 20. századon végighúzódik a latin-amerikai ambíció, hogy az Egyesült Államok túlsúlyát más nagyhatalmakkal való szövetséggel ellensúlyozzák. 1945 előtt Anglia és Németország játszott ilyen szerepet. A második világháború után pedig több ország a Szovjetunióban látott ellensúly-lehetőséget: Chile Allende idején, Peru Velazco Alvarado kormányzása alatt (1968-1975), később pedig a sandinista Nicaragua. Ezek az országok ugyanis elsősorban nem ideológiai megfontolásból fordultak a Szovjetunió felé. Észak-amerikai elemzők Kuba esetében sem zárják ki ezt motivációt: nem tudni pontosan, vajon Castro eredetileg nem akart-e trilaterális formációt kialakítani Kuba, az Egyesült Államok és a Szovjetunió között. Az ideológiai-politikai különbségek miatt az ilyen „trilaterális” kísérletek az 1960-1980-as években sikertelenek voltak, vagy zsákutcába vezettek.

Az 1970-1980-as években új jelenségnek számított Latin-Amerikában a Szocialista Internacionálé (SZI) megjelenése is. Willy Brandt elnöksége idején a „kitörni az Euró- pa-gettóból” jelszó jegyében a SZI az ún. harmadik világ problémái felé fordult, de átütő befolyásra csak Latin-Amerikában tett szert. Nem a régi, kis létszámú szocialista pártok, hanem az orientációjukat vesztett nemzeti-demokratikus populista pártok fordultak a SZI felé: a venezuelai Demokratikus Akció, a perui APRA, a chilei Radikális Párt, Costa Rica Nemzeti Felszabadulás Pártja, a Jamaicai Népi Nemzeti Párt, a paraguayi FebreristaForra- dalmi Párt, a Dominikai Forradalmi Párt. A brazil Munkáspárt mellett több kisebb új párt csatlakozott a Szocialista Internacionáléhoz, amely a szubkontinens szakszervezeti mozgalmánakjó részét is maga mellé állította. A mexikói kormánypárt (PRI) is kapcsolatokat alakított ki a SZI-val.

Az Internacionálé vancouveri kongresszusán (1978) 29 latin-amerikai párt vett részt, ebből 10 teljes jogú tagpártként. A madridi kongresszuson (1980) a tagpártok száma már 14-re emelkedett, a szimpatizáns vagy „kötődő” pártok száma pedig negyvenre emelkedett. 1979-ben megalakult COPPPAL (magyar elnevezéssel: Latin-Amerika Politikai Pártjainak Állandó Konferenciája) az egész térség demokratikus, nemzeti pártjainak szövetsége lett az SZI egyfajta „transzmissziós” szervezeteként.

A Szocialista Internacionálé kritikus pillanatban jelent meg Latin-Amerikában: a populista pártok politikai-ideológiai kifulladása és hitelvesztése, a gerillakísérletek kudarca, a „szocializmus békés útjának” (Chile, Uruguay) veresége, a kommunista mozgalom hiányzó orientáló ereje a megvalósítható alternatíva hiányára utalt a katonai diktatúrákat elutasító politikai-társadalmi erők körében.

A Szocialista Internacionálé hitelét európai kormányzati sikerei alapozták meg: a „jóléti államot”, a „szocialista jogállamot” képviselő SZI demokratikus, szociálisan érzékeny, a társadalmi igazságosságot és gazdasági demokráciát képviselő, a demokratikus szocializmust ígérő „új társadalma” vonzó alternatíva volt. A Szocialista Internacionálé minden nemzetközi fórumon kiállt a katonai diktatúrák ellen, s az ellenük harcoló erőkkel volt szolidáris és ténylegesen is támogatta ezeket (pl. a sandinistákat).

Az európai szociáldemokrácia megjelenése az Egyesült Államok által korábban a latin-amerikai piacokról kiszorított európai gazdaságok és tőke latin-amerikai érdeklődését is jelezte, és fontos szerepetjátszott abban, hogy a katonai diktatúrák az 1980-as évek végéig kénytelenek voltak átadni helyüket az alkotmányos parlamentarizmusnak. Az SZI-hoz tartozó tagpártok (pl. a perui APRAAlan García elnöksége idején, avenezuelai AD Andrés Pérez elnökségével) kormányra kerülése nem volt sikertörténet: a gazdaságot szorító béklyók adta szűk játéktérben nem tudtak tartós gazdasági stabilitást és növekedést elérni. A SZI a „harmadik világ” országai helyzetének javulására a jelenlegi világgazdasági rendben nem látott esélyt.

A SZI által sürgetett „új világgazdasági rend” kialakításának programja elmaradt. 1989 után, a szocialista világrendszer összeomlásával pedig ez a jelszó kikerült a Szocialista Internacionálé szótárából.

1992-ben az ötszázadik évforduló Latin-Amerikában mérlegkészítéssel járt. Ennek végkövetkeztetése kedvezőtlenebb, mint az előző centenáriumé, amit az 1892-es négyszázadik évforduló körül fogalmazott meg Latin-Amerika értelmisége. Akkor ugyanis még úgy látták: „elmaradtunk”, tehát a térségnek felzárkózási, modernizációs, utolérési stratégiákra van szüksége. 1992 élménye ezzel szemben már a „lemaradtunk” mély döb- benete. Ebben az a reményvesztés is benne rejlik, hogy Latin-Amerikában a hagyományos tőkés és szocialista modernizációs stratégiák egyaránt kudarcot vallottak.

2. AUSZTRÁLIA ÉS ÚJ-ZÉLAND – Egedy Gergely

2.1. Ausztrália

Belpolitika: bevándorlás, duumvirátus, liberálisok és munkáspártiak

Az Ausztráliával szemben fenyegető terveket kovácsoló Japán legyőzése érthető örömet váltott ki kontinensszerte. A háborús kabinet tevékenységével elégedett választók 1946-ban így ismét a Munkáspártnak szavaztak bizalmat. A miniszterelnök, Chiefley figyelmének középpontjában ekkor már nem csak a leszerelt katonák elhelyezkedésének a támogatása állt, hanem mindenekelőtt az a szándék, hogy gazdasági és biztonsági okokból további bevándorlókkal gyarapítsák az ország népességét. 1945 augusztusában önálló Bevándorlási Minisztériumot is létrehoztak, egyértelmű jeleként annak, hogy a Munkáspárt szakítani készül hagyományosan bevándorlásellenes álláspontjával. Nem csak briteket vártak, hanem kelet-európaiakat is, de az illetékes miniszter meg akarta őrizni az angolszász dominanciát. A kormányzati erőfeszítéseknek köszönhetően 1947-1959 között 360 ezer brit és 340 ezer egyéb európai érkezett a kontinensre. Az Északi Terület bennszülöttjei ugyanakkor hasztalan kérték VI. György királytól az állampolgársági jogokat, Canberra nem támogatta igényüket.

Az 1940-es évek végére egyre többen bírálták a munkáspárti Chiefley-kormányt amiatt, hogy nem kívánja teljesen leépíteni a háború során bevezetett bürokratikus gazdasági szabályozást. 1949-ben a belülről meghasonlott Munkáspártot a választáson legyőzte az 1944-ben alakított Liberális Párt, amely szövetséget kötött a Vidéki Párttal. A siker főleg a liberális mezben konzervatív politikát folytató Menziesnek volt köszönhető, s pártja másfél évtizedes hegemóniának vetette meg alapját.

A hidegháború kiéleződése, a koreai háború kitörése csak erősítette a Menzies vezette jobboldali koalíció belpolitikai helyzetét. A vetélytárs Munkáspárton belüli ellentéteket pedig végleg elmérgesítette Petrov szovjet attasé kémpere. A szervezetileg is szétfor- gácsolódott Munkáspárt fölött így 1958-ban könnyen aratott győzelmet a liberális-vidéki párti szövetség, amely 1972-ig kormányon maradt. Időközben a Munkáspárt élére Gough Whitlamet választották, aki a szociális vívmányok nagyszabású bővítését és a bennszülöttek helyzetének gyökeres javítását ígérte. Többéves munkája meghozta gyümölcsét: az 1972. decemberi választásokon 1946 óta először ismét a Munkáspárt kapta a legtöbb szavazatot.

Kormányra kerülve Whitlam arra törekedett, hogy bebizonyítsa: a szociáldemokrata elvek valóra váltása nem feltétlenül vezet a középszerűség győzelméhez és a hatékonyság feladásához. Abból indult ki, hogy az intézkedésekkel nem szabad megvárni a teljes kabinet megalakulását, ezért a főkormányzó mindössze kétfős kormányt esketett fel. A 27 tárcát átmenetileg Whitlam és helyettese egymás között osztotta szét. A „duumvirátus” azonnal eltörölte a kötelező katonai szolgálatot, felfüggesztette a bányászati engedélyek kiadását azokon a területeken, ahol őslakos törzsek éltek, és szimbolikus gesztusként eltörölte a fogamzásgátló tabletták forgalmi adóját. Azt is bejelentették, hogy a bevándorlás szabályozásánál többé nem lehet szempont a bőrszín, hivatalosan is szakítva a „fehér-Ausztrália” elvével.

Egy év azonban szertefoszlatta a további reformokhoz fűzött reményeket. Az ellenzék a parlament felsőházában megmaradt többsége révén, obstrukciós trükkök sorát felvonultatva próbálta megakadályozni a munkáspárti kormányzat radikális terveinek megvalósulását. Még hatásosabbá váltak az ellenzéki támadások azután, hogy 1975 elején a Liberális Párt élére Malcolm Fraser került, aki csalhatatlan érzékkel találta meg a kormányzat gyenge pontjait. Egy kétes pénzügyi tranzakció jó ürügy volt számára, hogy a királynőt képviselő főkormányzót rávegye a képviselőház feloszlatására és újabb választás kiírására. Az 1975. novemberi választás nyomán a nagy taktikusnak bizonyuló, eszközeiben kevéssé válogató Fraser a liberális-vidéki párti koalíció élén 1983-ig miniszterelnök maradt. Az 1981-1982-es recesszió azonban az ő pozícióját is aláásta: éppen azokon a területeken kellett egyre súlyosabb kudarcokat elkönyvelnie (növekedési ütem, infláció, munkanélküliség), amelyekre 1975-ös kampányában és beszédeiben külön hangsúlyt helyezett. Eközben viszont Robert Hawke személyében igazi karizmatikus vezérre talált a defenzívából mindenáron kitörni próbáló Munkáspárt. Az „emberarcú” kapitalizmus szükségességéről, a humánusabb, igazságosabb társadalom kialakításáról kifejtett gondolataival széles rétegeket nyert meg. Rokonszenvet keltett az is, hogy sosem palástolta érzelmeit és gyengéit. Frasernek ekkorra nem maradt más mondanivalója, mint a pénzügyi stabilitás fontossága, ám hitelét aláásták a gazdaság romló mutatói. 1983 márciusában a Munkáspárt fölényes győzelmet aratott.

Hawke tanult Whitlam hibáiból. Hogy erőfeszítései ne hiúsuljanak meg eleve, már kormányzásának első évében széles körű társadalmi-gazdasági megállapodást kötött az érdek-képviseleti szervekkel. Ez a politika eredményesnek bizonyult: az infláció üteme és a munkanélküliek száma markánsan csökkent. Még a természet

is a kegyeibe fogadta Hawke-ot: míg a választásokat megelőző évben példátlan aszály sújtotta a mezőgazdaságot, 1983 márciusától bő csapadék hullott a kiszikkadt földekre. A Liberális Párt és szövetségese (amely 1975-től a „Nemzeti” jelzőt kezdte használni) viszont mintha nem találta volna a helyét. A kiváló taktikai érzékű Hawke ebből gyorsan tőkét kovácsolt. 1984 decemberében újabb választáson kapott mandátumot a folytatásra, majd három további választást megnyerve egészen 1991 végéig hivatalban maradt. Akkor sem választáson szenvedett vereséget, hanem saját pártja döntött úgy, hogy „újít”.

A sikeres pénzügyminisztert, Keatinget állította a kabinet élére. Ajoviális Hawke-nak szinte szöges ellentéte volt a hűvös, kifejezetten arrogáns, technokrata szemléletű politikus, akinek a szociális érzékenysége még neoliberális vetélytársaiénál is fogyatékosabbnak tűnt. Miniszterelnökként azonban Keating ügyes politikusként tudatosan igyekezett változtatni ezen az „imázson” és nem is eredménytelenül: megnyerte az 1993-as választást. Akkori ígéreteinek beváltásával azonban jórészt adós maradt. Sokan nem értettek egyet azon törekvésével sem, hogy Ausztrália államfője többé ne Nagy-Britannia uralkodója legyen.

Így 1996 februárjában vége szakadt a Munkáspárt 13 éves országlásának és a konzervatív irányzatú liberális-nemzeti szövetség váratlan mértékű, elsöprő győzelmet aratott John Howard vezetésével. A kilencvenes évek második felére ajobboldali koalíciós pártok egyre több fenntartást fogalmaztak meg a nagyarányú bevándorlással és a multikulturális törekvésekkel szemben. A legkritikusabb pont az ázsiaiak bevándorlása volt; az új bevándorlók csaknem fele ekkor már a „diszkriminációmentes” bevándorlási politika következtében Ázsiából érkezett. A konzervatívok arra a belpolitikai veszélyre hívták fel a figyelmet, hogy e folyamat a szükséges társadalmi kohézió meggyengüléséhez vezethet. Drasztikus korlátozásokat azonban a liberális-nemzeti koalíció sem alkalmazott. A kormány a bevándorlás vonzerejét oly módon próbálta csökkenteni, hogy az újonnan érkezők számára fél évről két évre emelte azt az időtartamot, amely a szociális juttatásokra való jogosultság elnyeréséhez szükséges. Sokan azonban ezt is kevesellték.

1996-ban Pauline Hanson megszervezte az „Egy Nemzet Pártot”, amely a színes bőrűek bevándorlásának teljes leállítását, azaz a „fehér-Ausztrália” politikájának felújítását sürgette. Hanson az őslakosoknak juttatott támogatásokat is sokallta. Egyfajta elvi fordulatot azonban a Legfelső Bíróság 1992-es ítélete hozott: a földrész történetében először mondták ki az állam nevében, hogy a kérelmezőknek joguk van az általuk ősidők óta használt föld tulajdonjogára. Bár a bírósági döntés csak a perben érintett szigetlakók esetében mondta ki a tulajdonjogot, arra is utalt, hogy a „bennszülöttjogcím” a szárazföldi Ausztrália őslakos törzseit is megilleti. Ez sem változtatott azonban azon a szomorú tényen, hogy a világ egyik leggazdagabb országában a nem egészen 400 ezer őslakos zöme „harmadik világbeli” körülmények között élt, egy részük a turisták által látogatható rezervátumokban. A 2000-es olimpiát az „aborigine” szervezetek megpróbálták kihasználni arra, hogy a nemzetközi nyilvánosság elé tárják sérelmeiket.

Az 1998-as választásokon a konzervatív koalíció újabb ciklusra kapott felhatalmazást. A köztársaságkérdéséről 1999-ben tartott népszavazáson a republikánus tábor az ország ‚fel- nőttségének” bizonyítékát látta az anyaországhoz fűződő alkotmányos kötelék teljes el- szakításában és a saját, „bentlakó” államfőben. A konzervatív oldal viszont a status quo mellett állt ki, arra is rámutatva, hogy a kontinensen élő sokféle nemzetiségnek éppen a monarchia intézménye tud valamilyen közös szimbólumot és hovatartozást nyújtani. A részvételre kötelezett (!) állampolgárok 55 százaléka elvetette, hogy az alkotmányos királyságot köztársaság váltsa fel. Howard pedig, „a liberálisok valaha is legkonzervatívabb vezetője” a 2001-es választások megnyerése után 2004-ben is megismételte sikerét.

Gazdaság: a világ egyik legfejlettebb ipari állama

Akárcsak Kanadában, a második világháború Ausztráliában is felgyorsította a sajáterőforrásokra alapozott gazdasági fejlődést. 1945 után tovább csökkent a mezőgazdaság relatív súlya: a farmerek aránya a nyolcvanas évekre 9 százalékra csökkent. A legtöbb ágazatban azonban az előnytelen éghajlat ellenére dinamikusan növekedett a hatékonyság. Kulcságazat maradt a búzatermesztés, a világszerte keresett gyapjút adó juhtenyésztés és a húsexport alapjául szolgáló szarvasmarhatenyésztés. A hatvanas évek végére ugyan a műszálas ruházati cikkek divatja csökkentette a gyapjú iránti keresletet, de a hetvenes évek közepére, jobb feldolgozási technikával a gyapjúkivitel visszanyerte régi súlyát.

Napjainkra az ötödik kontinens a világ egyik legfejlettebb ipari államává vált. A nehézipar fejlődésének kedvezett, hogy a kontinensen sokféle ásványkincs található. A bányászat 1945 után is a legdinamikusabban fejlődő iparágak közé tartozott. Különösen a vasércbányászat futott fel: a japán gazdaság minden mennyiségben átvette a nyugat-ausztráliai bányákból felszínre hozott kitűnő minőségű ércet. Queenslandban a világ leggazdagabb bauxitkészletét tárták fel. A hazai autógyártást az állam magas vámokkal védte, így a Holden cég a hatvanas évek végéig valósággal uralta a hazai személygépkocsi-piacot: részesedése elérte az 50 százalékot is.

A hetvenes évektől gyors fejlődésnek indultak a kis nyersanyagigényű, ám annál nagyobb szakértelmet igénylő csúcstechnológiai iparágak. A szövetségi állam is kezdeményezett nagyszabású beruházásokat: így került sor annak a múlt század óta dédelgetett tervnek a kivitelezésére, hogy az Ausztrál-Alpokban eredő Snowy Riverre hatalmas erőművet építsenek, a duzzasztott folyó vizével pedig Új-Dél-Wales száraz déli síkságát öntözzék.

Gyökeresen átalakult a külkereskedelem szerkezete is. 1980-ra Nagy-Britannia, a volt anyaország részesedése az ország külkereskedelmében 4 százalékra csökkent, Japáné pedig 29 százalékra nőtt. Jól tükrözte a változásokat az autópiac alakulása is: a japán autók részesedése 60 százalékra nőtt. Hasonló, vagy még nagyobb arányeltolódás mutatkozott a japán termékek javára a korszerű elektronika területén. Sokan kérdezték aggódva: nem éri-e el Japán gazdasági eszközökkel ugyanazt a célt, amelyet nem sikerült elérnie katonai úton a világháborúban? Az aggályok azonban csak részben bizonyultak megalapozottnak. 1992-ben Ausztrália a világ azon kevés országainak egyike volt, amelyek kereskedelmi többletet könyvelhettek el Japánnal szemben. Folyamatosan bővülő, egyre fontosabb piacot kínált az ausztrál gazdaságnak a délkelet-ázsiai régió is. 1993-ban már a teljes külkereskedelem 60 százaléka Ázsiával bonyolódott. Nem véletlen, hogy 1989-ben éppen Canberra kezdeményezésére hozták létre az Ázsiai-Csendes-óceáni Gazdasági Együttműködés Fórumát (APEC).

Az 1990-es recesszió óta az ausztrál gazdaság folyamatosan prosperál, még a 2000-es évek elején tapasztalt átmeneti visszaesés sem csökkentette érdemben a GDP növekedését. 2004 októberére a munkanélküliség 5 százalékra csökkent; ilyen alacsony az 1970-es évek vége óta nem volt.

Külpolitika: a nyugati szövetségben - új, ázsiai identitás?

A világháborút követő hidegháborúba Ausztrália a nyugati hatalmak, az Egyesült Államok és Anglia szövetségeseként kapcsolódott be, de náluk nagyobb megértéssel fogadta az Ázsia-szerte kibontakozó antikolonialista mozgalmakat. A Munkáspárt baloldala még a Kínai Népköztársaság elismerésére is hajlandó lett volna, ám az 1949 decemberében hatalomra került liberális-vidéki párti koalíciós kormány ettől mereven elzárkózott. Habozás nélkül döntött viszont amellett, hogy az 1950 nyarán kirobbant koreai háborúban ausztrál haditengerészeti és légi egységek is részt vegyenek az amerikaiak oldalán. Menzies azt is természetesnek találta, hogy a briteknek megengedi a kísérleti nukleáris robbantásokat a kontinens belső, sivatagos területein. Ezek környezetszennyező és egészségkárosító hatásaira csak évtizedekkel később derült fény.

A regionális biztonság erősítése volt a célja az ANZUS-paktum megkötésének 1951-ben(Ausztrália, Új-Zéland, Egyesült Államok). 1954 őszén hasonló megfontolásból csatlakozott Canberra a SEATO-hoz, amely a délkelet-ázsiai térségben igyekezett a kommunizmus terjedésének útját állni. Kifejezetten a „birodalmi kapcsolatok” ápolásánakje- gyében vállalt viszont részt Ausztrália a volt brit gyarmatok fejlődését segítő ún. „Colom- bo-terv” megvalósításában, elsősorban szakemberek küldésével és diákok fogadásával. Ezzel azt kívánta hangsúlyozni, hogy nemcsak a katonai-biztonsági, hanem a gazdasági és a kulturális együttműködésben is érdekelt.

A szuezi válság kapcsán Canberrának választania kellett az intervenciót ellenző amerikai és a brit álláspont támogatása között. Menzies London mellett állt ki, sőt (eredménytelen) közvetítést is vállalt Eden és Nasszer között. A hatvanas évek elején már Ausztrália közvetlen közelében is kialakult egy veszélyes feszültséggóc, miután Indonézia bejelentette igényét Új-Guinea akkor még holland kézen levő nyugati felére. A kommunistabarát Szukarno tervei azzal fenyegették az ausztrálokat, hogy a hatalmas sziget általuk igazgatott keleti része, Pápua Új-Guinea és Indonézia között közös határ keletkezik. Számukra a kisebbik rossz Nyugat-Irián függetlenné válása lett volna, ezért az ott élők „önrendelkezési jogát” hangoztatták az ENSZ fórumain is. A fenyegető indonéz ambíciók miatt vezették be újra az általános sorkötelezettséget.

Az 1964-es első kínai kísérleti atomrobbantást és a vietnami háború eszkalációját követően Menzies kormánya bejelentette, hogy 1500 fős egységet küld Dél-Vietnamba. 1967-re az amerikaiak oldalán harcoló ausztrálok száma 6300-ra emelkedett. Az ellenzéki Munkáspárt kezdettől bírálta a vietnami beavatkozást, azzal az érvvel, hogy a kontinensen kívül ne vessenek be ausztrál katonákat. A részvételt ellenzők köre tovább bővült azután, hogy a hatvanas évek második felében Kína és a Szovjetunió viszonya erősen kiéleződött, a Canberrát közvetlenül fenyegetni látszó Peking-Dzsakarta-tengely pedig szétroppant a baloldali Szukarno bukásával. Miért ne választhatná Ausztrália, Svédország mintájára a fegyveres semlegességet? – tették fel a kérdést egyre többen.

E törekvésből az 1972-ben hatalomra jutott Munkáspárt megpróbált valamit valóra váltani: Whitlam kormánya hazahívta az „aussie” katonákat Vietnamból, elismerte a Kínai Népköztársaságot, s választási ígéretét beváltva, 1973-ben belső önkormányzatot, majd 1975-ben teljes függetlenséget adott az addig Ausztrália fennhatósága alá tartozó Új-Guineának. Mindez kissé kiélezte Canberra Washingtonhoz fűződő viszonyát, amely csak Fraser választási győzelme után nyerte vissza régi, szívélyes jellegét. Hawke e tekintetben is tanult az előző

munkáspárti kormány hibáiból: bár kampányában az országba telepített amerikai bázisok felszámolását sürgette, már első washingtoni látogatása során megnyugtatta a Fehér Házat, hogy „nincs még egy ország, amelyre az Egyesült Államok szilárdabban támaszkodhat”.

A nyolcvanas évek közepétől viszont az ausztrál külpolitikában felértékelődtek a regionális, délkelet-ázsiai kapcsolatok. „Nem az európai civilizáció végvára vagyunk, hanem Ázsia része” – hangoztatta több ízben is Hawke. Az Ázsia felé való nyitást gazdasági érdekek is sürgették, hiszen az ország első számú kereskedelmi partnere Japán lett, amelyet az ASEAN-országok követtek. Hawke azonban figyelmeztette a tokiói vezetőket: a térség országai „érzékenyek” a japán fegyverkezéssel kapcsolatban, ezért annak nem szabad túllépnie az „önvédelmi kereteket”.

A canberrai diplomácia aktív szerepet vállalt a kambodzsai válság rendezésében és Vietnam elszigeteltségének a feloldásában. Úgy tűnik tehát, hogy a kilencvenes évekre Ausztrália végleg felismerte: jövője csak Dél- és Kelet-Ázsiával együttműködve képzelhető el. S ennek jegyében Ausztrália megpróbált egy új, ázsiai identitást kialakítani. A váltás

egyik elkötelezett híve, Keating miniszterelnök így érvelt a Nyugattól való (valamelyes) eltávolodás és az Ázsiához való közeledés mellett: Ausztrália hosszú éveken át „anglo- filiában és fásultságban” szenvedett, az anyaországhoz fűződő kapcsolatok megtartása „elsenyveszti nemzeti kultúránkat, gazdasági jövőnket és sorsunkat Ázsiában és a csendes-óceáni térségben”.

E megközelítés jegyében vállalkozott Canberra arra, hogy a népszavazáson a függetlenség mellett voksoló Kelet-Timorba 1999-ben jelentős létszámú békefenntartó egységeket küldjön az indonézbarát fegyveres csoportok ellen. Nem csekély nemzetközi felháborodást váltott viszont ki, hogy 2001 szeptemberében az ausztrál kormány nem adott kikötési engedélyt annak a norvég teherhajónak (Tampa), amelynek fedélzetén illegális bevándorlók tartózkodtak. A közvélemény nagyobb része egyetértett Howard döntésével. Az iszlám országokból érkező bevándorlókkal szemben jelentős ellenséges érzület jelentkezett a New Yorkot ért szeptember 11-i terrortámadást követően. Az engedély nélküli bevándorlás megakadályozására az ausztrál határok védelmét is megszigorították. Az ezt ellenző Munkáspártot Howard azzal vádolta, hogy „puha” a nemzetbiztonsági ügyekben.

2003-ban Ausztrália katonai egységek küldésével is támogatta Bush elnök iraki intervencióját. A miniszterelnök kemény szavakkal ítélte el a tömegpusztító fegyvereket tároló bagdadi rezsimet, s némi presztízsveszteséget szenvedett el, miután e fegyvereknek nem bukkantak nyomukra. Még Fraser exkormányfő is azzal vádolta meg utódját, hogy félrevezette a parlamentet Irak ügyében.

„Szerencsés ország”

A kontinens népessége a folyamatos bevándorlás következtében 2004-ben már elérte a 20 millió főt. A sokféle bevándorló sajátos módon gazdagította az ausztrálok angol hagyományokra épülő kultúráját. A változásokat tükrözi, hogy a nyolcvanas évek közepétől egyre több ausztrál is igyekezett megtanulni valamilyen ázsiai nyelvet. Az egykori „fehér-Ausztrália” szemléletet mind szélesebb körben váltotta fel a multikulturális szemlélet elfogadása. Utóbbi az 1990-es évekre új ortodoxiává vált – s végleg a múlté lett az „ausztrál életmód” kultusza. Az amerikai tömegkultúra termékeinek beáramlása itt is sok értelmiségit töltött el növekvő nyugtalansággal, mert az ausztrál társadalomról egyébként is az a vélemény alakult ki, hogy túlságosan behódol a pénznek, a szexnek és a materiális javak kultuszának.

„Szerencsés ország” – írták Ausztráliáról a hatvanas években. A kedvező világgazdasági körülményeknek és a bölcs kormányzati politikának köszönhetően a Menzies- korszakban (1949-1966) a heti átlagkeresetek 250 százalékkal emelkedtek. Az ausztrálok életszínvonala ma is a világon a legmagasabbak közé tartozik! A Menzies-korszakban ugyanakkor megtorpant a „szociális háló” sűrűbbre szövésének a század elején megkezdett folyamata. A konzervatív kormányzat abból indult ki, hogy ha magasak a bérek és csaknem teljes a foglalkoztatottság, akkor mindenki gondoskodhat magáról. Az államot legfeljebb az idősekkel szemben terheli némi gondoskodási kötelesség. E tekintetben nagy előrelépést hozott a munkáspárti Whitlam-kormány utolsó évében elfogadott egészségbiztosítási reform: addig csak az önkéntes alapon fizetett biztosítási díj fejében járt automatikusan a kórházi ellátás, 1975-től viszont általánossá és kötelezővé vált a biztosítási rendszer, amit egy speciális bank, az ún. Medibank is segített.

2.2. Új-Zéland

Belpolitika és gazdaság

Az új-zélandi belpolitikát a második világháborút követő időszakban is a konzervatív színezetű Nemzeti Párt és a baloldali Munkáspárt vetélkedése jellemezte. Az 1935 óta kormányzó, a „jóléti államot” kiépítő Munkáspárt 14 év után, 1949- ben elveszítette a hatalmat. E pártpolitikai fordulat azonban nem éreztette hatását az új-zélandiak életkörülményeiben, mivel a Sidney Holland és Keith Holyoake vezette konzervatívok maguk is a szociális vívmányok fenntartásának, sőt továbbfejlesztésének hívei voltak.

Holland miniszterelnöksége alatt, 1950-ben eltörölték a törvényhozás felsőházát, a Törvényhozó Tanácsot. A lépést azzal indokolták, hogy felesleges és nem hatékony: a szigetállamban azóta egykamarás parlament működik. Holland utódja, a szintén a Nemzeti Pártot képviselő Holyoake a status quo és a társadalmi béke mindenáron való megőrzésének politikáját folytatta, ennek lehetőségei azonban az évtized közepére jelentősen beszűkültek.

Új-Zéland számára súlyos kihívást jelentett Nagy-Britannia 1973-as csatlakozása a Közös Piachoz. A közös külső vámhatár miatt az anyaország magas behozatali vámokkal sújtotta az egykori gyarmatáról érkező agrártermékeket, amelyek így a brit piacon versenyképtelenné váltak. Nem sokkal később Új-Zélandnak az olajárrobbanás következményeivel is szembe kellett néznie. 1972-ben a Munkáspártnak sikerült visszaszereznie a hatalmat, de nem találta a választ arra a kihívásra, amely megkérdőjelezte az addig széles körű konszenzust élvező társadalom- és gazdaságpolitika alapjait.

Ugyanez mondható el a Robert Muldoon vezetésével 1975-től ismét kormányra kerülő Nemzeti Pártról is. Muldoon programja a nyugdíjrendszer mélyreható és nagyvonalú átalakítását is megígérte. 1984-ig tartó miniszterelnöki periódusa alatt Muldoon gyakorlatilag mindvégig ragaszkodott a „bölcsőtől a sírig” gondoskodást nyújtó „jóléti állam” eszméjéhez, s csak korlátozottan vette tudomásul a világgazdasági környezet gyökeres változását. A nagyobb fokú rugalmasságra való törekvés helyett a nemzeti párti kormányzat szigorú, az angolszász konzervativizmus hagyományaitól idegen bürokratikus ár- és bérszabályozást vezetett be. Az állam által felvett hiteleket nagyszabású, ám kevéssé megtérülő vagy kifejezetten veszteséges ipari vállalkozásokba fektették.

A brit felvevőpiac elvesztésével külföldi hitelekre volt szükség ahhoz is, hogy az új-zélan- di farmereknek nyújtott bőkezű állami dotációkat változatlanul fenntartsák. Abból a feltételezésből kiindulva, hogy az olaj világpiaci ára folyamatosan emelkedni fog, az 1979-es költségvetés jelentős összeget irányzott elő a személygépkocsik gázüzemre való átállítására, ám az olajárprognózis nem igazolódott be. A „gondoljunk nagyot” elv bűvkörében mozgó kormányfőnek ezzel viszont huzamos ideig kétségtelenül sikerült elkerülnie a nagyobb fokú társadalmi elégedetlenség kirobbanását. Kétszer, 1978-ban és 1981-ben is újraválasztották. A sok tekintetben mesterségesen fenntartott jólétért a választók még Muldoon kifejezetten autokrata vezetési stílusát is elnézték. Önkényeskedő hajlama vezetett bukásához is: saját pártjának képviselőnőjével összeszólalkozva feleslegesen idő előtti választást írt ki 1984 júliusára, amelyet a David Lange vezette Munkáspárt nyert meg.

Ez a fordulat azonban jóval többet jelentett a kétpárti váltógazdaság keretében végbement egyszerű pozíciócserénél. A munkáspárti kormány radikálisan szakított azzal a politikai irányvonallal, amely a „szociális állam” elvi platformjára helyezkedett, s amelyet kisebb hangsúlyeltolódásokkal valamennyi új-zélandi kormány folytatott a második világháború óta. A drasztikus fordulat, amely az állami beavatkozástól mentes szabad piacgazdaság megteremtését tekintette céljának, David Lange miniszterelnök (1984-1988) nevéhez fűződik. Kabinetje az ország történetében páratlan radikalizmussal lebontotta Muldoon (s elődjei) örökségét. A történelem paradoxonja, hogy e feladatra a Munkáspárt vállalkozott! Hivatalba lépését követően Lange hatalmas államadóssággal szembesült. Válaszul azonnal hozzákezdett az állami tulajdonban levő cégek reprivatizációjához, a gazdasági életet gúzsba kötő bürokratikus korlátok felszámolásához, s az adóteher csökkentéséhez. Vállalva a vele járó politikai feszültséget, megszüntette a farmerek állami támogatását. Még az államigazgatási intézményeket is a magánvállalkozások elvei szerint kezdték működtetni, amire valójában még Thatcher Angliájában sem volt példa. A neoliberális irányvonal nemcsak a közigazgatás „karcsúsítása” és az egyéb racionalizálási programok során elbocsátottak körében, hanem a Munkáspárt törzsszavazóinak táborában is komoly felzúdulást váltott ki. A kormányzat eltökéltsége azonban nem ingott meg, s a reformok által generált társadalmi feszültség ellenére a Munkáspárt 1986-ban újra győzni tudott.

Az 1987. októberi tőzsdekrach Új-Zéland számára is megmutatta, hogy a jó néhány prosperálónak tűnő vállalat valójában mennyire ingatag alapokon áll. Az üzleti szféra elbizonytalanodása a munkanélküliek számának emelkedésével is együtt járt. A munkáspárti vezetésen belül megrendült a gazdaságpolitikai konszenzus a további teendőket illetően. 1988-ban Lange menesztette az immár általa is túlzottan radikálisnak tartott, a progresszív adózás helyett az egyetlen és alacsony adókulccsal szimpatizáló pénzügyminiszterét, Roger Douglast.

A neoliberalizmus vaskövetkezetességű politikája megrendítette a Labour bázisát. Hiába cserélt a párt miniszterelnököt 1989-ben, 1990-ben aJames Bolger vezette Nemzeti Párt magabiztosan győzött a választáson. Más kérdés, hogy a kormánycseréhez fűzött választói remények sok tekintetben illuzórikusnak bizonyultak, mert az új kormányzat elődje nyomdokain haladt, s – a szabad piac eszméjének további térnyeréseként – 1991-ben megszüntette a kollektív szerződések kötésének kötelezettségeit. Széles fronton támadás indult a szakszervezetek ellen, s még a sztrájkhoz való jogot is korlátozták. A piacosítás elvének jegyében átszervezték az egészségügyi ellátás addig alapvetően ingyenes rendszerét is: az új rendszer keretében (többek között) a betegeknek maguknak is hozzá kellett járulniuk kórházi ellátásuk költségeihez.

Bolger miniszterelnöksége alatt (1990-1997) átalakult a választási rendszer is. Pártja ellenkezésének dacára a kormányfő 1992-re népszavazást íratott ki arról, hogy megváltoztassák-e a britektől örökölt, kizárólag a többségi elvet érvényesítő választási rendszert. Az új-zélandi politikai elit tevékenységével elégedetlen választók egy újabb referendumon 1993-ban megerősítették, hogy szakítani kívánnak a hagyományos gyakorlattal, s helyette az arányos, a választókerületeket és a pártlistákat ötvöző képviseleti rendszert akarják állítani. 1994-ben Bolger azzal a meglepő indítvánnyal állt elő, hogy – miként a „szomszédos" Ausztráliában is felvetették – Új-Zéland szakítsa meg a brit monarchiához fűződő kapcsolatait és váljon köztársasággá. Elképzelése azonban roppant csekély támogatást kapott az uralkodójukhoz lojális új-zélandiak körében, s így azután le is került a napirendről.

1996-ban már az új, arányos választási rendszer alapján járultak az urnákhoz a szigetállam polgárai, s a kiegyenlített erőviszonyok az Első Új-Zéland nevű pártot tették a „mérleg nyelvévé", amely nem csekély népszerűséget szerzett magának a szabadpiaci reformok és a külföldi tőke terjeszkedésének populista retorikájú bírálatával. Végül Bolgernek sikerült megállapodnia a New Zealand First párttal, a következő évben azonban saját pártja buktatta meg a kormányfőt. Ekkor az új-zélandi sajtó már temette a kilenc éve kormányon levő konzervatívokat.

1999-ben a Munkáspárt győzött. A kommentátorok e fordulatot azzal magyarázták, hogy a szavazók úgy érezték, a Nemzeti Párt által huzamos ideje folytatott szabadpiaci politika kezdett kifulladni. Az új miniszterelnök Helen Clark lett, aki a nyolcvanas években szocialista meggyőződése miatt a háttérbe szorult saját pártjában, ellenfeleitől pedig a „Vörös Helén" gúnynevet kapta. Bár kisebb adóemeléssel és a szociális költségvetés valamelyes bővítésével Clark eleinte kissé felborzolta az üzleti világ kedélyét, az új- zélandi gazdaság növekedési üteme stabilan 3 százalékra állt be. A kereskedelmi mérleg kiegyensúlyozott maradt, a munkanélküliség pedig másfél évtizedes mélypontra csökkent. A 2002-es választáson a Munkáspárt ugyan nem szerzett az abszolút többséget, de kisebbségi koalícióval és külső támogatással Helen Clark nekivághatott újabb hároméves mandátumának.

Külpolitika: az atommentes nemzet

Noha Új-Zéland a második világháborút követően is a Brit Nemzetközösség i tagja maradt, s államfőjének a brit uralkodót tekintette, egyre nagyobb jelentő- j séget tulajdonított az Egyesült Államokhoz fűződő kapcsolatainak. 1951-ben a nemzeti párti kormány aláírta az Egyesült Államokat, Ausztráliát és Új-Zélan- dot tömörítő ANZUS-paktumot, amelyben együttes fellépésre kötelezték magukat a „közös veszéllyel" szemben. Washington és Wellington között azonban feszültté vált a viszony azt követően, hogy 1984-ben a Munkáspárt került kormányra. Lange ugyanis fordulatot hajtott végre a külpolitikában: a nukleáris fegyverek ellen régóta küzdő politikus pártja egyetértésével 1985-ben lezáratta az új-zélandi kikötőket minden olyan hajó előtt, amelynek a fedélzetén nukleáris fegyverek voltak. Az intézkedés értelemszerűen elsősorban az országgal az ANZUS-paktum keretében együttműködő Egyesült Államok hajóira vonatkozott, s nem is maradt el a hatása: az Egyesült Államok felmondta a további katonai együttműködést. Két évvel később a Lange-kormány hivatalosan is „atommentes nemzetnek" nyilvánította Új-Zélandot. A katonai szövetség helyreállítása azt követően sem történt meg, hogy az (idősebb) Bush elnök 1991-ben kijelentette: az amerikai hadihajók „általában" nem rendelkeznek nukleáris fegyverrel. A wellingtoni törvényhozás még a fegyver nélküli atommeghajtású hajók kikötését sem engedélyezte.

Az új-zélandiak régóta bírálták a franciákat a Csendes-óceán térségében folytatott atomrobbantások miatt. A vita különösen kiéleződött, miután 1985júliusában a franciák Új-Zéland felségterületén elsüllyesztették a nukleáris kísérletek ellen tiltakozó nemzetközi mozgalom, a Greenpace aktivistáinak hajóját. A francia atomkísérletek folytatódása miatt 1995-ben Új-Zéland elhatározta, hogy Ausztrália támogatásával a hágai nemzetközi bírósághoz fordul. Az egyik legnagyobb új-zélandi kereskedelmi hálózat pedig bejelentette a francia áruk bojkottját.

Az 1970-es évektől a regionális kapcsolatok is felértékelődtek Wellington számára. Muldoon kezdeményezte az Ausztráliával való szorosabb gazdasági együttműködést. Az erről kötött egyezmény 1983-ban lépett életbe, s céljának a két ország közti szabad kereskedelem megteremtését tekintette. A bilaterális kereskedelem teljes mértékben 1990-re vált szabaddá. Új-Zéland a délkelet-ázsiai országokkal (főként pedig az ASEAN- hoz tartozókkal) is bővítette kapcsolatait, és bekapcsolódott az ausztrálok által kezdeményezett, de széles körűvé váló, Kínát is magába foglaló Ázsiai-Csendes-óceáni Gazdasági Együttműködési Fórumba.

A „kiwik” népe

A 2002-re mintegy 3,9 millió új-zélandi polgár túlnyomó többsége a brit szigetek ről származik, de a népesség csaknem egytizedét a polinéz eredetű őslakos mao rik alkotják. Számukra a törvényhozásban is fenntartanak négy helyett, s nyelvük mvaia- losnak számít. 1995-ben II. Erzsébet személyesen írta alá a wellingtoni törvényhozás törvényét, amely hivatalosan elismerte, hogy a szigetország bennszülöttei súlyos igazságtalanságokat szenvedtek el a 19. században s egyúttal részleges kártalanításukról is rendelkezett. A kárpótlás keretében a maorik nemcsak pénzt kaptak, hanem hajdan elveszített földjeik kis részét is visszakapták.

Az új-zélandiak (a „kiwik”, ahogy magukat szeretik nevezni a hazájukban őshonos, szinte kultikus tiszteletben részesülő madárról) tudatában vannak annak, hogy olyan kis országhoz tartoznak, amely távol esik a világ civilizációs központjaitól. Ezért mindig nagy hangsúlyt fektettek annak bizonyítására, hogy kulturális értékeik semmiben sem maradnak el más nemzetekétől. A 20. század közepétől maori szerzők is írnak angolul, de csak a hetvenes évektől jelent meg alkotásaikban a sajátos maori szemlélet.

3. ÁZSIA

3.1. Kína – Jordány Gyula

A polgárháború, a Kuomintang veresége (1945-1949)

A japánellenes nyolcéves pusztító háború után a legfontosabb feladat az ország területi egyesítése, az egységes gazdaság helyreállítása és a békés építőmunkára való átállás volt. Gazdasági szempontból a háború alatt az egyes körzetek eltérően fejlődtek, egyes területeket óriási háborús károk értek. Az 1935-ben egységesített pénzügyi rendszer szétzilálódott, a korábbi évek inflációja a háború utáni években hiperinflációba csapott át, amely a gazdaság egészét és minden társadalmi réteget sújtott. A szűkös bevételek mellett nagy terhetjelentett a nagy létszámú hadsereg és a hatalmas bürokrácia fenntartása.

A békéhez és a helyreállításhoz fűzött reményekre sötét árnyékot vetett, hogy a színen két nagy politikai erő, a KMT és a KKP maradt, amelyek önálló fegyveres erővel rendelkeztek. Már a háború alatt is az egymás elleni küzdelemre tartalékolták erőiket, most mégis tárgyalóasztalhoz kényszerültek. Az Egyesült Államok és a Szovjetunió igyekezett lebeszélni „pártfogoltjait” az újabb polgárháború kirobbantásáról.

A KMT és a KKP 1945. október 10-én bejelentett egyezménye előirányozta a demokratizálást, a katonai erők csökkentését és egyesítését. Előírta egy politikai tanácskozó értekezlet összehívását a nemzetgyűlés életre hívására, illetve új alkotmány kidolgozására. A kommunisták beleegyeztek nyolc déli, leggyengébb bázisterületük feladásába, de nem állapodtak meg a többi kommunista bázisterület vezetéséről.

A Szovjetunió, az Egyesült Államok és Anglia külügyminiszterei 1945. decemberi moszkvai értekezletükön Kína demokratikus alapú, békés egyesítése, a polgárháború elkerülése és a külföldi csapatok kivonása mellett foglaltak állást. Sztálin az erőviszonyok alapján akkor nem bízott a kommunisták sikerében, ragaszkodott a KMT-vel kötött 1945-ös szovjet-kínai szerződéshez.

Amerikai közvetítéssel sikerült elérni a Politikai Tanácskozó Testület összehívását (1946. január 10.), a nagy és kis kínai pártok, valamint pártonkívüliek részvételével. Minden lényeges kérdésben megegyezés született, a kormány demokratikus újjászervezésétől a tűzszünetig és a csapatcsökkentésig. A tárgyalás azonban csak időnyerésre és a közvélemény megnyugtatására szolgált, a megállapodáshoz egyik fél sem tartotta magát.

Mandzsúriára súlyos csapást jelentett, hogy az 1946. májusig ott állomásozó szovjet csapatok elszállították ajapánok alatt létrehozott ipari vállalatok zömét. A kivonuláskor a területeket és a városokat a kommunistáknak adták át, de a kormányerők a városokból gyorsan kiverték őket. Növekedett az összecsapások intenzitása Közép-Kínában is.

Csang Kaj-sek erőfölénye birtokában a fegyveres megoldás mellett döntött. Az összecsapások 1946. június-július fordulóján szélesedtek általános polgárháborúvá. A KMT nemcsak katonailag volt fölényben, hanem ellenőrzése alatt tartotta az ország összes nagyobb városát, a teljes ipari bázist is. Az amerikai támogatáson túl a nemzetközi színtéren is elismert nagyhatalomként szerepelt, amit az ENSZ Biztonsági Tanácsában birtokolt állandó tagsága is tükrözött. A polgárháborúban elszenvedett vereségük mindenekelőtt társadalmi támogatásuk teljes elvesztése miatt következett be.

A KMT a társadalom jelentős részét már közvetlenül a háború befejezésekor elidegenítette. A japánokkal kollaboráló kínai bábcsapatokat is felhasználta a kommunisták elleni harcban; a kínai kollaboránsok felelősségre vonását csak vonakodva végezte. Ajapánel- lenes háború kezdetén sok, a kormánnyal együtt menekülő gyáros és üzletember nemhogy kártalanítást nem kapott, de még megmaradt javaikra is hivatalnokok és más tisztségviselők tették rá a kezüket. Az ipar jelentős része nem működött, óriási volt a munkanélküliség. A parasztokat ismét súlyos adókkal terhelték. Ezt egészítette ki a gabona kötelező felvásárlása alacsony áron vagy hitelbe. A diákokat és a tanárokat megbélyegezték, mert a japán megszállás alatt is folytatták tanulmányaikat: szigorú ideológiai átképzésre kényszerítették őket. Az egyre szélesebb körű és őszinte békemozgalmat kemény kézzel elnyomták, mert mögötte is kommunista összeesküvést gyanítottak. Az infláció növekedése, az árak egekbe szökése mindennél jobban hozzájárult az elégedetlenséghez. Megrendült a KMT kormányzási képességébe vetett bizalom, s tömeges sztrájkok robbantak ki.

A KMT népszerűtlenné válása a kommunisták malmára hajtotta a vizet. A KKP mindenekelőtt a parasztság soraiban igyekezett tömegtámogatást szerezni. Ajapánellenes háború alatti mérsékelt agrárpolitikáját egy ideig a háború után is folytatta. A párt által 1947 szeptemberében – már a polgárháború közepette – elfogadott földtörvény azonban a földesúri földtulajdonlás teljes felszámolását és a föld egyenlősítő felosztását hirdette meg. Ez kétségtelenül növelte a KKP parasztbázisát, végrehajtása azonban számos feszültség forrásává vált. A visszásságok miatt 1948 tavaszán a földreform végrehajtását az újonnan felszabadított területeken a háború befejezéséig felfüggesztették.

A polgárháború első éve a Kuomintang fölényét igazolta. A KMT minden fontos stratégiai pontot elfoglalt. A Népi Felszabadító Hadseregre (NFH) átkeresztelt kommunista erők megsemmisítése azonban nem sikerült: ezek klasszikus gerillataktikával elkerülték a nagyobb áldozatokat. Jó tömegkapcsolataik bőségesen kamatoztak nemcsak a toborzásnál, hanem a felderítésben, a szállításnál is.

A nemzetiek támadása 1947 nyarára kifulladt. A kormányerők egyre inkább statikus védelemre rendezkedtek be. Az NFH létszáma gyorsan nőtt, nem utolsósorban a kormányerők átálló katonáiból. Egyre többször egész magasabb egységek álltak át teljes fegyverzetükkel. 1948júniusára az NFH mintegy 2,3 milliósra duzzadt, míg a kormányerők létszáma körülbelül 2,2 millió volt. A háború frontvonalát az NFH egységei sikerrel nyomták dél felé. 1948 nyara és 1949 tavasza között három nagy stratégiai hadműveletre került sor Mandzsúria, Észak- és Kelet-Kína megszerzéséért.

A KKP Központi Bizottságának 1949. márciusban ülésező 2. plénuma a szocializmusra történő közvetlen irányvétel helyett az „új demokrácia” gazdaságának és társadalmának létrehozásátjelölte meg célként. A plénum után „a nép demokratikus diktatúrája” létrehozásáról beszéltek. A nép fogalmába a parasztokon, a munkásokon és a városi kispolgárságon kívül beleértették a nemzeti burzsoáziát is („négy osztály hatalma”).

1949 szeptemberében Pekingben összeült az új Népi Politikai Tanácskozó Testület (a pártok, a tömegszervezetek, az NFH, a nemzetiségek képviselőiből). Itt általános programot fogadtak el, amely a győzelem után csaknem öt éven át alkotmányként funkcionált. Ez sem fogalmazta meg a szocialista forradalom napirendre tűzését, fokozatosságra törekedett, az egységfrontot hangsúlyozta. A konferencia határozata alapján hirdette ki Mao Ce-tung október 1-jén a Kínai Népköztársaság (KNK) megalapítását.

A harcok ekkor még nem fejeződtek be. Kantont csak október közepén foglalták el, Csang Kaj-sek pedig közel kétmillió hívét követve csak december elején menekült Tajvanra.

A KMT veresége az Egyesült Államok kudarca is volt, mivel végig kitartott Csang (korlátozott) támogatása mellett. Az amerikaiak tisztában voltak a KMT-vezetés hibáival, korrupt jellegével. A hidegháború sajátos logikája következtében azonban nem volt más választásuk, mint a KMT támogatása.

Az új rendszer konszolidációja (1949-1952)

A győzelem a kínai embereket kétségbeeséssel, s ugyanakkor lelkesedéssel töltötte el. A városokban, az ipari központokban óriási volt a pusztulás. Áruhiány keletkezett, felgyorsult az infláció, Kína külkereskedelmileg

elszigetelődött. Az új rendszer hívei között kevés volt a hozzáértő szakember, annál több a kommunista uralommal szemben álló elem. Mégis, végre béke volt, hosszú évtizedek után helyreállt Kína egysége. A lejáratódott KMT hatalma helyébe a népre hivatkozó, a külföldi beavatkozást felszámoló és energikusan cselekvő hatalom lépett.

Az országot hat adminisztratív körzetre osztották, amelyeket 1954-ig katonai bizottságok irányítottak. A „nép demokratikus diktatúrájaként" meghatározott hatalom lényegében nyílt katonai diktatúrát gyakorolt. Fő feladata a rend biztosítása, a gazdaság helyreállítása, a földreform végrehajtása, az ellenséges elemek, az ellenforradalmárok elnyomása volt. Az alsóbb szinteken igyekeztek megtartani a régi rendszer hivatalnokait. Gyorsan és eredményesen szálltak szembe az inflációval, a bankrendszer államosítása, a fontosabb áruk forgalmának ellenőrzése, a fizetések természetbeni juttatása révén. Lényegében egyre szélesebben terjesztették ki az államkapitalista jellegű ellenőrzést.

Vidéken az új hatalom legfontosabb politikai és gazdasági feladata a földreform végrehajtása volt az 1950. júniusban elfogadott törvény alapján. Ez nem egyenlősítő földosztás volt, mert a gazdagparasztok maguk művelte részét nem érintette. A volt földesuraknak is juttatott a szegényparasztokéval azonos területet, és hangsúlyozta a mezőgazdasági termelés növelésének szempontját. A földreform 1953 tavaszára fejeződött be. Ennek során mintegy 47 millió hektár földet osztottak ki kártérítés nélkül, főleg a szegényparasztoknak és a földnélkülieknek, de a reform haszonélvezői voltak a középparasztok is. A régi falusi elitet eltávolították, egy részüket megölték, helyébe a káderekből formálódó új elit lépett. Az új rendszer szempontjából a földreform politikai siker volt, vitatható viszont a hatása a mezőgazdaság termelékenységére. A földreform a művelés módján semmit sem változtatott, hiszen Kínában nem volt a hagyományos értelemben vett nagybirtok.

Az új rendszer a hatalom nagyfokú koncentrációját valósította meg. Nem különült el a törvényhozó és a végrehajtó hatalom, az adminisztratív és a bírói, ügyészi funkciók.

A kormányban pártonkívüliek is szerepet kaptak, de a legfontosabb minisztériumokat kommunisták vezették. A KKP minden területen megőrizte és kiterjesztette vezető és ellenőrző szerepét. Taglétszáma 1952-re 6 millióra nőtt.

Az országot Mao Ce-tung vezetésével a pártelit egy viszonylag szűk csoportja vezette, ez foglalta el a legfontosabb állami, párt- és tömegszervezeti tisztségeket. A társadalom feletti ellenőrzést és befolyást a hatalmi szerveken túlmenően a különböző tömegszervezetek (szakszervezetek, nő- és ifjúsági szövetség) biztosították.

Kínát 1950 októberében súlyosan érintette belépése a koreai háborúba. Több mint kétmillió „önkéntest" küldött; légiereje, tüzérsége és tankjai zömét is bevetette, ami komolyan megcsapolta erőforrásait. A társadalom mozgósítása, a nemzeti egység megteremtése szempontjából viszont fontos szerepet játszott. A háborúhoz kapcsolódott az első nagy tömegkampány: „Állj ellen Amerikának, segítsd Koreát!" jelszóval. Ez társadalmi feszültséget, az éberség fokozását is eredményezte. Ez a kampány nőtt át 1951 elejétől az ellenforradalmárok felszámolására irányuló kampányba, amely az új hatalom ellenségeinek megsemmisítését célozta. Az „ellenforradalmár" bizonytalan körvonalú fogalma az aktív ellenséges elemek mellett lehetővé tette helyi hatalmi riválisok eltávolítását is.

Az 1951-1952-ben folyó „három visszaélés elleni" kampány (a korrupció, a pazarlás, a bürokratizmus ellen) főleg a megtartott régi és a sok új hivatalnokot vette célba. Az ún. „öt visszaélés elleni" kampány viszont a nemzeti burzsoáziát, a megmaradt magántőkés réteget támadta. A vesztegetés, az adóelkerülés, az állami vagyon fosztogatása, a nyersanyagokkal és az állami megrendelések teljesítésénél elkövetett visszaélés, végül titkos állami gazdasági értesülések megszerzése volt a vád, amellyel szinte bármely vállalkozót gyanúba vehettek. A cél e réteg megfélemlítése és kiszorítása volt. A „gondolati átalakítás" kampánya az amerikai „kulturális imperializmust" (értsd: a nyugatias gondolkodást) képviselő alkotó értelmiség ellen irányult. Általánosabb célja az értelmiség befolyásának a visszaszorítása volt. A kampányok során széleskörűen alkalmazták az erőszakot, a pszichológiai nyomást, a kikényszerített vallomásokat. Tömegbíráskodás során százezreket ítéltek halálra. Ennél is többet tartóztattak le és zártak be; rengetegen követtek el öngyilkosságot. A kampányok során támadtak minden régi, nem szocialista értéket.

Az új hatalom alapvető fordulatot hajtott végre Kína külpolitikai és külgazdasági kapcsolataiban. A KNK-t legelőször a Szovjetunió és a többi szocialista ország ismerte el. Az Egyesült Államokkal – különösen a koreai háború kitörése után – rendkívül kiélezett volt a viszonya, mert annak kormánya minden eszközzel politikai és gazdasági blokád alá igyekezett vonni Kínát. Ezzel szemben 1950 januárjában Anglia, majd több más nyugati ország is felvette vele a diplomáciai kapcsolatot. Radikális átorientálódás ment végbe Kína külgazdasági kapcsolataiban is a Szovjetunió és a többi szocialista ország felé. Az együttműködés fontos alapját képezte a

Szovjetunióval 1950 februárjában aláírt, 30 évre szóló barátsági, szövetségi és kölcsönös segélynyújtási szerződés, illetve kiegészítő egyezményei. A Szovjetunió egyebek között 300 millió dollár kedvezményes hitelt nyújtott és 50 nagy iparvállalat helyreállítására és felépítésére vállalt kötelezettséget. 1952-re Kína külkereskedelmének már több mint a felét a Szovjetunióval bonyolította.

A szocialista építés programja, az első ötéves terv (1953-1957)

A helyreállítás egész időszakában, hosszan tartó, önálló fejlődési szakaszként az új demokratikus gazdaság és társadalom felépítését jelölték meg feladatként.

Ebben a felfogásban következett be gyors és radikális fordulat 1953 tava- szán-nyarán, amikor Sztálin halálát követően a szocialista építésre vettek irányt, sőt az új álláspont szerint Kína már 1949 óta a szocializmust építi.

Az új szakaszra való áttérés tennivalóit foglalta össze 1953-ban „az átmeneti időszakra” kidolgozott általános irányvonal. Célul tűzte ki a mezőgazdaság, a kézműipar és a kereskedelem fokozatos szocialista átalakítását. A feladatra három ötéves tervet irányzott elő, amelynek végére „Kínát alapjában véve szocialista nagyhatalommá lehet kiépíteni”. Az 1953-1957-es időszak első ötéves terve ambiciózus, de alapjában reális célokat fogalmazott meg. A fő hangsúlyt a szocialista iparosítás akkori elveinek megfelelően a nehézipar fejlesztésére helyezték.

Már az ötéves terv első évében komoly ellátási problémák mutatkoztak. Ennek hatására 1953 őszén kötelező állami felvásárlási (beszolgáltatási) rendszert vezettek be a gabonafélékre, majd az olajos magvakra, a gyapotra és több más termékre is. Ez a városokban a jegyrendszer bevezetésével és a magánkereskedelem szigorú ellenőrzésével párosult. Az ellátás biztosítása mellett másik fontos cél a felhalmozási alapok növelése volt, mivel a mezőgazdaság adta az iparosításhoz szükséges erőforrások zömét. A mezőgazdaságból történő tőkenyerést szolgálta a szélesre nyitott árolló is.

Az ötéves terv első éveiben a célkitűzéseket – a mezőgazdaságot kivéve – minden területen teljesítették vagy túlteljesítették. Ehhez a Szovjetunió jelentős segítséget nyújtott: a nehéziparban és gépiparban példátlan mérvű technológiaátadást hajtott végre. Emellett sok ezer szovjet szakember dolgozott Kínában és ezrével fogadtak kínaiakat továbbképzésre.

A gyors fejlődés, a látványos eredmények ellenére a vezetés egy része, mindenekelőtt Mao Ce-tung elégedetlen volt a fejlődés ütemével. Az 1953-as „általános irányvonal” helyett új irányvonalat körvonalazott, amelynek lényege a későbbi „nagy ugrásban” teljesedett ki. A magántulajdonú iparban és kereskedelemben az átalakítást viharos gyorsasággal hajtották végre; egyidejűleg a kézműiparosokat is szövetkezetekbe tömörítették. Hasonlóan gyorsan ment végbe az átalakítás falun. Mao sürgetésére 1956 során végrehajtották a falu teljes kollektivizálását. A kolhoz típusú, magasabb társadalmasítási fokozatú szövetkezetek aránya elérte a 88 százalékot. A távolról sem önkéntes akció során a vezetés egy részét (az ideológiai szempontokon túl) az ösztönözte, hogy így kívánták hatékonyabbá tenni az erőforrások kiszivattyúzását a mezőgazdaságból: a beszolgáltatás és az adóbehajtás során sokkal egyszerűbb volt kezelni a néhány százezer szövetkezetet, mint a 120 milliónál több egyéni parasztgazdaságot. A korszerűsítés, a gépesítés mellőzésével, szakemberek híján végrehajtott kollektivizálás viszont nem eredményezhette a vezetés által várt termelésnövekedést.

A tulajdonszerkezet átalakításának meggyorsítása mellett 1956-ra a gazdaságfejlesztés ütemében is „ugrást” irányoztak elő. Ez az 1956-os „kis ugrás”azonban súlyos következményekkel járt: az erőltetett ütemű beruházás miatt nagy hiány keletkezett nyersanyagokban és energiában. A munkások és az alkalmazottak száma, ezzel a kifizetett bértömeg is gyorsan nőtt; a fogyasztási cikkek termelése ettől messze elmaradt.

A KKP 1956 szeptemberében általánosságban elítélte ugyan a „balos” kalandorságot, de a gyors szocialista átalakítást tudomásul vette és sikerként méltatta. A kongresszus – az SZKP XX. kongresszusának hatására – felvetette a személyi kultusz problémáját is, de ennek a jelenségnek a bírálatát nem hozták összefüggésbe Mao személyével, aki körül ekkorra már széles körű és átfogó kultuszt alakítottak ki.

A politikai rendszer jellemzői

A politikai rendszer és mechanizmus az ötvenes években fokozatosan épült ki, és a hasonlóságok mellett a többi szocialista országtól eltérő vonásai is voltak. Az egyik szembeötlő sajátosság a hadsereg különleges súlya volt az állami és a pártéletben. Ezekre a területekre a legfőbb káderforrásként a hadseregből 1958-ig 7 millió leszerelt tisztet és katonát irányítottak. A polgári igazgatás fokozatos kiépülésével a hadsereg közvetlen irányító szerepe szűkült, de addigra egykori káderei eléggé általánossá tették a katonai-parancsnokló szellemet. 1953. május és 1954. augusztus között került sor az első soklépcsős választási procedúrára a képviseleti szervekbe. Ez

után ült össze szeptemberben az első Országos Népi Gyűlés (ONGY), a parlament. Az ülés elfogadta a KNKelső, alapvetően a sztálini alkotmány elveit követő alaptörvényét.

A politikai rendszer meghatározó eleme a párt volt, amelynek taglétszáma 1957-ig 12,3 millióra nőtt. A párt- és az állami intézmények és hatáskörök a tisztségeket betöltő személyeket tekintve is összefonódtak. A legfelső pozícióban lévő szűk vezetői csoport felette állt bármiféle demokratikus ellenőrzésnek. Így a hatalom valójában nem intézményesült; ha formálisan létre is jöttek az intézmények, az élükön álló személyek életútja, érdemei és személyes kapcsolatai nagyobb súllyal estek a latba. A KKP holdudvarában kezdettől fogva nyolc kis „együttműködő" párt létezett. Ezek a nemzeti burzsoázia, a kispolgárság és az értelmiség, valamint különböző „hazafias elemek" képviselőit tömörítették. Létük és szűk keretek között mozgó tevékenységük nem változtatott a politikai rendszer egypárti jellegén.

A pártot, a politikai hatalmat már akkor is komolyan megterhelte a feszültség a párt által hangoztatott elvek és a valóság, a határozatok és megvalósítása között. Ennek ellenére a rendszer, különösen ezekben a kezdeti években, széles körű tömegtámogatást élvezett, legitimnek ismerték el. Ezt táplálták a látványos eredmények és az új rendszer igazságába vetett érzelmi alapozású hit, amelyet erősített az emberfelettivé magasztalt vezetőnek (Mao) a tekintélyelv sok évszázados kínai hagyományaira építő kultusza. A hatalom széleskörűen alkalmazta az erőt, a fenyegetést és az erőszakot. Az államhatalom rendkívüli mértékű önállóságra és túlsúlyra tett szert a társadalommal szemben. A hatalmat egy szűk elit birtokolta; a néptömegeket kirekesztették a döntéshozatalból. A rendszer egész történetét végigkísérték az időnkénti kampányok és tömegmozgalmak. Ezek mindig felülről indított, a vezetés termelési vagy ideológiai célkitűzéseit megvalósítani hivatott megmozdulások voltak, és a politikai rendszer struktúráján és jellegén nem változtattak. Az egymást követő kampányok egyikét 1956 májusában a „Virágozzék száz virág, versengjen száz gondolati iskola" jelszóval indították. Ez alkotó vitákra, minden kérdés „szabad és tárgyszerű" megvitatására szólított fel, az irodalom, a művészetek s a tudományok területén.

A pártban és az értelmiségi körökben lassan meginduló vitáknak fontos háttere, befolyásoló és színező tényezői voltak az 1956-os lengyel és magyar események. Mao biztatása nyomán széles skálán mozgó, élesen bíráló vita bontakozott ki. Mao csak a rendszer keretein belüli lojális bírálatot kívánta ösztönözni. Ehelyett egyre több kritika érte a pártot, a marxizmus és Mao gondolatai általános érvényű igazságként kezelését. A visszacsapás június 8-án indult meg a „jobboldaliaknak" címkézett bírálók ellen, akiket politikai felforgatással, antikommunista összeesküvéssel vádoltak. Százezrével küldték vidékre vagy átnevelő táborokba a megbélyegzetteket, sokan két évtizedre eltűntek az irodalmi, a művészeti életből.

A „száz virág" kampány egyik célja a párt és az értelmiség viszonyának javítása volt,

ehelyett a szakadékot szélesítette. Ezt a hatást csak fokozta az utólagos hivatalos magyarázat, amely szerint tudatos csapdáról volt szó: színvallásra bátorították a „szocializmus ellenségeit", hogy könnyebben leszámolhassanak velük.

A „nagy ugrás" és a „kiigazítás" (1958-1965)

1957-1958-tól Mao radikálisan új megközelítést képviselt, hogy Kínát erőssé és gazdaggá tegyék. 1958 májusában hivatalos határozat rangjára emelték a „nagy ugrást", és szentesítették a lényegét, az új általános irányvonalat: „Minden erőt beleadva, magasra törve, nagyobb, gyorsabb, jobb és gazdaságosabb eredményeket kell elérni a szocializmus építésében."

Mao a szovjet típusú tervezés problémáit észlelve a tömegek alkotó energiáinak és lelkesedésének felhasználásával akart ugrásszerű fejlődést elérni. Elégedetlen volt a fejlődés ütemével és az elért eredményekkel; a „késlekedést" a szovjet módszerek alkalmazásának, nem Kína elmaradottságának tulajdonította. Az elképzelés hátterében a fejlett tőkés országok „utolérésének és elhagyásának" szándéka rejlett.

Az erőfeszítés 1957-1958 telén mintegy százmillió paraszt mozgósításával kezdődött vízgazdálkodási és öntözési létesítmények építésére, mindenekelőtt a gabonahozam növelése végett. A munkaerő mozgósítása 1958-ban néhány hónap alatt a termelőszövetkezetek hatalmas, járásnyi méretű népi kommunákba való összeolvadásához vezetett. A létrejött 26 ezer népi kommuna mindegyikéhez átlag ötezer család tartozott. A nagy méret mellett a kommunák sokféle funkciót egyesítettek: a mezőgazdasági termelésen kívül iskolákat, egészségügyi létesítményeket tartottak fenn, különböző műhelyeket és üzemeket működtettek. A kommuna az államigazgatási irányítás legalsó egységévé vált, hozzájuk tartozott a milícia, az adóbegyűjtés, a lakosság regisztrációja. A kollektív munka zavartalansága érdekében megszüntették a háztáji földeket, a piacokat korlátozták. A nők munkaerejének felszabadítása jelszavával közös étkezdéket szerveztek, óvodákat állítottak

fel. Az elosztásban a hangsúlyt az egyenlősdire helyezték, a teljesítmény szerinti elosztás erősen háttérbe szorult.

Minden területen óriási, valóban ugrást igénylő célkitűzéseket jelöltek meg. Ezt mindenekelőtt a tömegek mozgósításával, új – sokszor az ésszerűség határait és a fizika törvényeit is áthágó – termelési módszerek alkalmazásával igyekeztek elérni. A nagy eredmények hajszolása hamis jelentések tömegét és a statisztikai rendszer összeomlását eredményezte. Az eltúlzott adatok súlyos következményekkel jártak. Ezekre alapozva vezettek be ingyenes étkezést a kommunákban, készítették a beruházási terveket, emelték meg az ipar növekedési előirányzatát. Az élelmiszer-problémát megoldottnak tekintve gyors megoldást sürgettek az ipar területén is, mindenekelőtt a vas és az acél előállításában. Ennek az eléréséhez óriási tömegű munkaerőt mozgósítottak, s kis kohók ezreit építették („népi kohó” mozgalom). Hasonló mértékben növelték a beruházásokra fordított összegeket, amit a nem mezőgazdasági munkaerő példátlan növekedése kísért.

Mindez nagyon megnövelte az élelmiszerek, különösen a gabona iránti igényt, 1959-ben és 1960-ban azonban a termés messze elmaradt még az 1957-es szinttől is. Ez példátlan éhínséget okozott, egyes körzetekben visszatért a múltból ismert, de 1949 után felszámolt tömeges éhhalál.

Az ugrást segítő feszültség fokozására 1958 augusztus-szeptemberében Kína ágyúzni kezdte Tajvan part menti szigeteit. Ez felidézte egy „helyi háború” veszélyét az Egyesült Államokkal, sőt potenciálisan a Szovjetunió belesodródását sem zárta ki. Az egyre világosabban kirajzolódó tragédia körüli nézeteltérés megbontotta a legfelső vezetés egységét. Ez 1959 júliusában vált nyilvánvalóvá, amikor Peng Tö-huaj honvédelmi miniszter-az 1950-1951-es koreai hadműveletek nemzeti hőse – részletesen bírálta a súlyos hibákat. Mao ellentámadásba ment át. Tekintélyére támaszkodva, fenyegetésekkel és zsarolással elérte, hogy Penget „jobboldali frakciósként” bélyegezték meg és leváltották. Ez erős lökést adott a „jobboldali opportunisták” elleni kampánynak. Ismét nekilódult az „ugrás”, az éhínség rettenetes következményeivel. A gazdaság még inkább szétzilálódott, egyre súlyosabb aránytalanságok alakultak ki.

A nehézségeket fokozta, hogy az éleződő nézeteltérések miatt a Szovjetunió 1960. júliusban kivonta szakértőit Kínából. Az ugrás a súlyos anyagi következményeken túl károsította a párt és a rendszer tekintélyét és támogatottságát. Végül Mao „lemondott” az államelnöki tisztségről, s helyette 1959-ben Liu Sao-csi lett a KNK elnöke.

A „kiigazítás” stratégiája 1961-től hosszabb folyamat során formálódott. A hatalmas károk miatt helyreállításra is szükség volt. Felszínre került a vezetés megosztottsága. Másrészt a rettenetes következmények a vezetést konszenzus keresésére és kialakítására kényszerítették. Ez gátolta az „ugrás” politikájának hivatalos bírálatát, akadályozta egy világos új irányvonal kidolgozását és érvényesítését. Részben ez is magyarázza, hogy éppen ekkor válhatott hallatlan méretűvé Mao, a „nagy kormányos” személyi kultusza.

A „kiigazítási” stratégia fő alapelvként a mező'gazdaságot tekintette az egész gazdaság alapjának. A gazdasági szektorok rangsorolása: mezőgazdaság, könnyűipar, nehézipar. A mezőgazdaságban az első intézkedések között szerepelt a háztáji földek visszaadása, a falusi piacok ismételt megnyitása, a mezőgazdasági adó és a központilag felvásárolt gabona mennyiségének csökkentése, a melléktevékenységek engedélyezése. Az ellátási nehézségek enyhítésére mintegy 30 millió, az „ugrás” éveiben mozgósított embert küldtek vissza falura. Csökkentették a kommunák méreteit; a munkaszervezésben és az elosztásban a hangsúly a legkisebb egységre, a termelőcsapatra került.

Az ipar, bár a fontossági sorban a második helyre került, a gazdasági élet meghatározó szektora maradt, hiszen a bruttó nemzeti terméknek ekkor már több mint a felét adta. A „kiigazítás” első intézkedései a beruházás csökkentésére, az ipari termelés növekedési ütemének drasztikus lefékezésére, a foglalkoztatottak számának nagyarányú visszafogására, az irányítási rendszer javítására irányultak. A munkásokat az anyagi érdekeltség alkalmazásával a teljesítmény növelésére, a költségek csökkentésére ösztönözték, az iparban általában a nyereség és a hatékonyság szempontja került előtérbe a mennyiségi hajsza és az osztályharc hangoztatása helyett. Az intézkedések nyomán a gazdaság helyzete fokozatosan normalizálódott, 1965-re a „kiigazítás” feladatait túlnyomórészt sikerült megoldani. Igaz, miközben az iparban lényegesen meghaladták az 1957-es szintet, a mezőgazdaságban alig érték el azt (miközben az ország lakossága mintegy 80 millió fővel szaporodott). Az eredmények sokkal jelentősebbek lehettek volna, ha a vezetők egy része, mindenekelőtt Mao – főleg 1963-tól – nem indította volna olyan kampányok sorozatát, amelyek veszélyeztették a feladatok teljesítését, és lényegében már a későbbi „kulturális forradalmat” készítették elő. Attól tartott, hogy a „kiigazítás” intézkedései egységes stratégiává összeállva Kínát tévútra vihetik, vagyis az ekkor már nyíltan bírált „szovjet revizionizmushoz” hasonló elfajulást eredményezhetnek.

A kampányok és végrehajtásuk kötődött a hadsereghez. Újra meghirdették a „népi háború” doktrínáját, s főleg a politikai és ideológiai munkára helyezték a hangsúlyt. Olyan hősöket állítottak a katonák elé példaképül, akik a legteljesebb önfeláldozással, a Mao műveiből elsajátított forradalmi szellem szerint éltek és dolgoztak. Egyúttal tisztogató nevelési kampány is folyt. A „kiigazítás” gazdasági stratégiájával szemben pedig olyan mezőgazdasági és ipari egységeket (elsősorban Tacsaj, illetve Tacsing) állított példaképül,

amelyek önellátó, majdnem naturális gazdálkodást folytattak, az államtól nem kértek segítséget („önerőre támaszkodás”), elosztásukban pedig az egyenlősdi dominált. Ahad- sereg sikeres „átgyúrása” után a „tanulni a hadseregtől” és a „minden ember katona” jelszóval indítottak kampányokat. Ezek a „készülj a háborúra” felhívásba torkolltak, ami már közvetlenül hatott a gazdasági munkára. Ennek szellemében a gazdasági stratégiában minden erőt a katonailag jobban védhető belső tartományok beruházásaira irányítottak, átfogó, elsősorban hadiipari bázist építve ott ki. Ebben volt bizonyos értelemben gazdasági racionalitás is, mivel az ipari bázisokat közelítette a nyersanyag- és energiaellátó területekhez, a belső piacokhoz, s megtakarította a szállítást. Ám egészében teljesen figyelmen kívül hagyta a gazdaságosság és a megtérülés szempontjait.

A kínai-szovjet szakítás

A „nagy ugrással” fordulat kezdődött Kína külpolitikájában is, amely megváltoztatta Kína viszonyát a szocialista országokkal, mindenekelőtt a Szovjetunióval. Az ötvenes évek második felétől a két ország viszonyát egyre több feszültség terhelte, amely 1963-ra éles, nyílt vita formáját öltötte. Mao és a kínai vezetés egyre kevésbé értett egyet a Szovjet Kommunista Párt (SZKP) XX. kongresszusán (1956) kifejtett tétellel, hogy a világháború elkerülhető'. A Sztálin személyi kultuszafeletti bírálatot is elutasították, bár viszonyuk Sztálinnal korábban a legkevésbé sem volt harmonikus. 1957 novemberében Mao a moszkvai párttanácskozáson (az első szovjet szputnyik sikeres felbocsátása által is inspirálva) kifejtette nézetét a „keleti szél” fölényéről a „nyugati szél” felett. Kijelentette: nem kell félni az atom-világháborútól, mert az mindeneképpen az imperializmus pusztulását, a kommunizmus világméretű győzelmét eredményezné.

Mao elégedetlen volt a szovjet modell és tervezés alapján elért eredményekkel. Nehezményezte az ugrás bírálatát a szovjet vezetés részéről, akik súlyos kihívásnak fogták fel, hogy Kína előbb akarja elérni a kommunizmust, mint a Szovjetunió. (A szovjetek elutasították a szállítások növelésére irányuló kínai igényt is, majd kivonták szakértőiket.) Ennél is komolyabb ügy volt a Tajvanhoz tartozó szigetek kínai bombázása, amiről Kína – belügyként kezelve ezt – nem konzultált, holott ez a szövetségesi kötelezettségek révén szuperhatalmi konfrontációt idézhetett volna elő. A nézeteltérések következtében a szovjetek nem teljesítették azt az ígéretüket, hogy hozzásegítik Kínát atomfegyver birtoklásához.

1959-1960-ban kiéleződött a kínai-indiai viszony a bizonytalanul meghúzott határvonalak, illetve egyes területek hovatartozása körül. Kisebb összecsapásokra is sor került. A moszkvai vezetők bírálták a feszültségkeltést. Az 1960 után is folytatódó feszültség 1962 októberében – a karibi válsággal egyidejűleg – nagyméretű fegyveres összeütközésbe torkollott, a kínai csapatok jelentős sikereivel. Az évekig húzódó konfliktus az egész térségben komoly nyugtalanságot váltott ki. Egyidejűleg hozzájárult a kínai-pakisztáni viszony változásához, a két ország látványos közeledéséhez.

Az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején Kína külpolitikája különös figyelemmel és aktivitással fordult Afrika felé, amelyet a „Kelet és Nyugat” közötti harc „centrumának” kezdtek tekinteni. Ennek jelentős ösztönzést adott az afrikai gyarmatok gyors függetlenné válása, mindenekelőtt 1960-ban („Afrika éve”).

1963-ban a kínai-szovjet vita a nyilvánosság elé tárult. A két fél árulással, ideológiai eretnekséggel, a nemzeti érdekek és a nemzetközi béke veszélyeztetésével vádolta egymást. A vitát különösen kiélezte Kína területi igényeinek hangoztatása a Szovjetunióval szemben, amit sorozatos határincidensek kísértek. A viszony javulását Hruscsov 1964. október 14-ei leváltása sem hozta meg. 1964-től a vietnami háború eszkalációja, valamint a kínai-szovjet vita a Vietnami Demokratikus Köztársaság (VDK) amúgy is nehéz helyzetét tovább rontotta. A „kiigazítási” politika tehát nem volt különösebb hatással Kína külpolitikájára; ebben a tekintetben a vezetés is egységesebb volt.

A „kulturális forradalom” (1966-1967)

Mao életének utolsó évtizede nagyarányú rombolást okozó politikai küzdelem jegyéi ben telt. Mao az istenként tisztelt vezető státuszába emelkedett, a régi császárok minden előjogával rendelkezett, minden lényeges döntésnél hivatkozni kellett i rá. Harcot indított a részben általa, részben rá hivatkozva létrehozott rendszer lényeges elemei és az ország társadalmi és gazdasági irányvonala ellen. A kulturális forradalom legáltalánosabb feltételét az a politikai rendszer és társadalom alkotta, amelyet egy nagy vezető és egyetlen párt diktatúrája

működtetett; ahol a legfelső vezetők személyes hatalma, kapcsolatai és küzdelme a meghatározó, miközben a nép döntéseik engedelmes végrehajtója. E hagyományos politikai kultúrában a törvény eszköz a kormányzók kezében, nem a hatalmat korlátozó tényező.

Mao a kiigazításban körvonalazódó irányvonal és rendszer láttán úgy érezte, hogy a forradalom eltávolodik alapvető' céljaitól; hogy az anyagi javak hajszolása váltja fel az önfeláldozást és az egyenlőséget. Úgy látta, hogy egyre inkább elkülönül a néptől egy – lényegében persze általa hatalomra juttatott – bürokratikus elit, amely az autokratikus irányítás régi sémáját követi. Mindez Mao számára a Szovjetunióéhoz hasonló „revizionista elfajulás” veszélyét idézte fel, amely végső soron a kapitalizmus visszaállításához vezet. Felfogása szerint az osztályharcot a szocializmus körülményei között is folytatni kell; ennek a legfőbb és leghatékonyabb formáját a manipulált tömegmozgalomban látta. Nőtt az aggodalma, hogy a forradalom ügye „kapitalista úton járók” kezébe kerül.

A KKP utóbb hivatalosan csak egy Mao halála utáni dokumentumban (1981) állapította meg Mao egyéni hibáinak felelősségét: „A nagy kulturális forradalom átfogó, tartós, súlyos balos hibájáért a fő felelősség Mao Ce-tung elvtársat terheli.”

Mao 1965 novemberében elhagyta Pekinget és a következő év júliusáig – több dél-kínai tartomány végiglátogatása mellett – Sanghajban tartózkodott, onnan szervezte a kulturális forradalom előkészületeit. Az akció a pekingi pártbizottság ellen indított támadásokkal kezdődött, amelyhez Mao az eliten és az intézményrendszeren kívül keresett szövetségeseket és tömegbázist: 1966 nyarán a diákok kezdték megszervezni a vörös gárdákat. Támogatásukra és irányításukra az átpolitizált hadseregből, radikális sanghaji értelmiségiekből, Mao felesége, Csiang Csing részvételével formálódott egy vezérkar, amely később a Központi Kulturális Forradalmi Csoportot alkotta. 1966 augusztusában a Központi Bizottság egy részének részvételével megtartották a 11. plénumot, amely meghirdette a harcot, hogy eltávolítsák „azokat a hatalmon levőket, akik a kapitalista úton járnak”, bár ezeket pontosan nem jelölték meg.

A vörös gárdákba szervezett tapasztalatlan fiatalokat Mao olyan jelszavakkal ösztönözte, mint „Tüzet a főhadiszállásokra!” és „Tanulni a forradalmat forradalomcsinálás útján!”. A „négy régi” elleni támadásra (régi eszmék, kultúra, szokások, magatartások) biztatták őket. Ez gyorsan romboló tevékenységbe, brutális terrorba csapott át. Módszeresen pusztították az e kategóriákba tartozónak tekintett könyveket, képeket, egyéb kultúrértékeket. Egyúttal az ezekhez kapcsolható személyek megalázására, ütlegelésére, sokszor meggyilkolására is sor került. A támadások valójában a Kínát irányító hatalmi struktúra szinte minden lényegi elemét érintették. Olyan legfelső vezetőket is eltávolítottak, mint Liu Sao-csi államfő, vagy Teng Hsziao-ping, a párt főtitkára. A lázadó szervezetek frakciókra oszlottak, amelyek egymással is fegyveres összecsapásokba keveredtek. A helyzet polgárháborúra kezdett emlékeztetni. Mao és ellenfelei világosan tulajdonképpen sohasem fejtették ki eltérő nézeteiket és céljaikat. Ehelyett eszméiket rövid jelszavakban összegezték. A Mao-idézetekből már korábban, a hadseregben zajló kampány során összeállított „kis piros könyvecske” lett minden tevékenység és gondolkodás hivatkozási alapja és inspirálója, amely már jellegénél fogva sem lehetett alkalmas a világos eligazításra. A doktrinális különbségek így a csoportok számára nem voltak világosak; a hatalmi küzdelemben inkább a jó és a gonosz harcát vélték látni.

1967. január végén a hadsereg beavatkozása mellett döntöttek, amely szinte az egyetlen szervezett erő maradt az általános zűrzavarban. Valójában a hadsereg fellépése is csak részben vagy látszólag volt egyértelmű és határozott: a katonák gyakran nem tudták, hogy az egymással vetélkedő, egyaránt Maóra hivatkozó vörösgárdista és egyéb csoportok közül melyiket támogassák. Így a katonák között is komolyabb összecsapásokra került sor. A hatalom tényleges elfoglalására új hatalmi szervek létrehozását határozták el forradalmi bizottságok néven, mégpedig három erő részvételével: a hadsereg, a forradalmi lázadó elemek és a Mao irányvonalához hű káderek képviselőiből („három az egyben”). A forradalmi bizottságokat – amelyeknek semmiféle alkotmányos alapja nem volt – felülről, a választások mellőzésével, tartományi szintről kiindulva hozták létre.

Az anarchikus tendenciák, a folytatódó összecsapások Maót 1968. július végén a vörös gárdák feloszlatására késztették, s tagjaikat milliószámra küldték vidékre. Helyüket viharos gyorsasággal új szervezetek foglalták el: a Mao Ce-tung eszméit propagáló csoportok, amelyek formailag katonákból, munkásokból és parasztokból álltak, és az intézményekben, a termelőegységekben elfoglalták a vörösgárdisták helyét. A propagandában – hosszú évek után, amelyekben a forradalom fő erejét a parasztságban, illetve a soraiból kikerült katonaságban jelölték meg – újra a középpontba került a munkásosztály vezető szerepének hangoztatása. Mindez nem zárta le a csoportküzdelmeket, a frakciózást, a szélsőségesjelenségek is tovább éltek. A konszolidáció felé mutató tendenciák viszonylagosak voltak. Tartományi szinten az utolsó forradalmi bizottságokat csak 1968

szeptemberére tudták létrehozni, miközben megindult kialakításuk a kisebb közigazgatási egységekben is. A bizottságokban – és egyidejűleg a pártban is – a hadsereg képviselői domináltak.

A kulturális forradalom első hulláma az 1969 áprilisában tartott IX. pártkongresszussal zárult. Ez jóváhagyta a „kulturális forradalom” egész politikáját, a végrehajtott személyi változásokat, és Lin Piaót hivatalosan Mao Ce-tung örököseként jelölte meg. A kongresszus „hangulati előkészítését” szolgálta egy súlyos incidens a szovjet határon.

A gazdaság különböző szektorait a „kulturális forradalom” első évei eltérően érintették. A káosz, a zűrzavar különösen az iparés a szállítás teljesítményében okozott visszaesést. Kevésbé érintette a mezőgazdaságot, amelyet a „nagy ugrás” tapasztalataiból is okulva többé-kevésbé mentesítettek az eseményektől. A legsúlyosabb csapást az értelmiség elleni hadjárat és különösen a felsőoktatási intézmények bezárása (1966) jelentette. Utóbbiak csak 1970-ben, nagyon sok csak 1972-ben nyílt meg újra, rövidített oktatási idővel és katasztrofálisan alacsony képzési színvonallal. Egész generáció maradt ki a megfelelő oktatásból; ennek következményeit Kína a „kulturális forradalom” után még sokáig szenvedte. A hadiipar jelentős részét – mindenekelőtt a rakéta- és nukleáris programokat – viszont teljesen mentesítették a zűrzavartól. Kína 1967-ben felrobbantotta első hidrogénbombáját, első műholdját pedig 1970-ben bocsátotta fel. Folytatódott a tömeges beruházások átirányítása a belső tartományokba, a védelem szempontjából kedvezőnek ítélt nehezen hozzáférhető, hegyes területekre. A gazdaság azonban az eltérő felfogású erők harcának a küzdőtere maradt.

Mao hatalmi egyensúlyozó törekvése során mérsékelni akarta a hadsereg szerepét, ami óhatatlanul érintette Lin Piao utódlási kilátásait. Ehhez járult a kínai vezetésen belüli vita a kapcsolatfelvétel szükségességéről az Egyesült Államokkal. Ezt a vezetés meghatározó része mindinkább elengedhetetlen feltételnek tekintette Kína gazdasági korszerűsítéséhez, nemzetközi szerepének elismertetéséhez, és a szovjet fenyegetés ellensúlyozására. A fejlemények egy máig sem teljesen világos konfliktushoz vezettek Lin Piaóval. (A kínai magyarázat szerint összeesküvést szőtt Mao ellen, és ennek kudarca után a Szovjetunióba próbált menekülni, ami 1971 szeptemberében egy repülőbaleset során bekövetkezett halálával végződött. A hivatalos sajtó azonban erről is csak közel egy év után adott hírt, „bizonyítékok” kíséretében.) A kijelölt utód állítólagos árulása újabb rendkívüli presztízsveszteséget okozott Maónak.

A Lin Piao-ügyet, a szélsőségesek ellentéteit Csou En-laj és mérsékelt csoportja igyekezett kihasználni pozíciói erősítésére, a korábban leváltott vezetők rehabilitálására. 1973 tavaszán miniszterelnök-helyettessé nevezték ki Teng Hsziao-pinget, aki egyre inkább helyettesítette a rákbeteg Csou En-lajt. 1973 augusztusában élesen elítélték a „szélsőjobboldali”, „összeesküvő” Lin Piao-csoportot. A szélsőséges kultúrforradalmi csoport pedig Lin Piao és Konfucius összekapcsolt bírálatával széles körű kampányba kezdett, elindítva ezzel a „kulturális forradalom” második hullámát.

1976. januárban meghalt Csou En-laj. Az emlékére összegyűlt Tienanmen téri tömeggyűlés incidenssé fajult. A demonstrációt elnyomták, a felelősséget pedig Teng Hsziao-pingre hárították, akit ezért másodszor is eltávolítottak a hatalomból. A természeti csapások és az emberi szerencsétlenségek közötti szoros kapcsolat tradicionális kínai hite alapján baljós előjelnek számított, hogy 1976. júliusban több százezer ember életét követelő földrengés rázta meg Tangsan város környékét. A néphiedelem újabb tápot kaphatott: 1976. szeptember 9-én meghalt Mao Ce-tung. Alig egy hónap múlva a szélsőbalos vezetés négy tagját („a négyek bandáját”), köztük Mao özvegyét, Csiang Csinget letartóztatták. Mao utóda a „kulturális forradalomban” felemelkedett Hua Kuo-feng lett.

A „kulturális forradalmat” a társadalomra, az emberekre, a rendszerhez fűződő kapcsolatokra gyakorolt hatása miatt joggal nevezik „a katasztrófa tíz évének”. Nagymérvű társadalmi kiábrándulást váltott ki, a szélsőségesek által elérni remélt forradalmi elkötelezettség és önfeláldozás, az „új típusú ember” tömeges kialakulása helyett. Ráadásul közel egymillió főnyi népesség elvesztésével zárult.

Külpolitika a „kulturális forradalom” alatt

A „kulturális forradalom” első időszakát a külkapcsolatokban ugyanaz az értelmetlen fanatizmus jelentkezett, mint a belpolitikában. Számos követet vissza: hívtak, a külkereskedelmi forgalom is visszaesett. Rendkívül kiéleződött a kínai-szovjet viszony, a határon szaporodtak az incidensek. Kína élesen elítélte és agressziónak bélyegezte a Szovjetunió és szocialista négy ország 1968. augusztusi csehszlovákiai intervencióját. 1969 márciusában nagyobb méretű, sok áldozattal járó összecsapásra került sor a szovjet határőrökkel az Usszurifolyónál, egy vitatott sziget birtoklása ürügyén.

1969-től Kína jelezte, hogy érdekelt a kapcsolatok javításában az Egyesült Államokkal. Az Egyesült Államok is megértette, hogy e kapcsolat javíthatja pozícióját a vietnami háborúban és a Szovjetunióval folytatott globális versengésben („kínai kártya”). A KNK nagy diplomáciai sikerét jelentette, hogy 1971 októberében Tajvan helyett felvették az ENSZ-be, ahol elfoglalhatta a BT-ben Kínának biztosított állandó helyet.

1972 februárjában Nixon amerikai elnök Kínába látogatott. Közös közleményükben rögzítették a kétoldalú kapcsolatok normalizálásának alapelveit, de a diplomáciai kapcsolatok felvételére még nem került sor. A Vietnamról kötött 1973-as párizsi egyezmény további akadályokat hárított el a viszony fejlődése útjából.

1970-1972-ben számos európai és fejlődő országvette fel a diplomáciai kapcsolatot Kínával. A kereskedelmi forgalom gyors ütemben nőtt a nyugati országokkal, ám a folyamat – a kulturális forradalom második hulláma kapcsán – 1974-ben megtorpant, 1976-ban pedig jelentősen visszaesett.

Atmenet és reformok (1976-)

A „négyek” letartóztatása után a vezetésben három frakció alakult ki: 1. a kulturális forradalomban felemelkedett, kevésbé szélsőséges maoisták (Hua Kuo- feng); 2. a kulturális forradalmat bántatlanul átvészelők, a gazdaságpolitikában is mérsékelt álláspontot képviselők (Csen Jün, Li Hszien-nien, Je Csien- jing) köre; 3. a korábban jobboldaliként kitisztogatott, félreállítottak csoportja.

Az 1977 augusztusában ülésező XI. pártkongresszus az évszázad végéig a „négy modernizálás” végrehajtását tűzte ki célul. A „négy modernizálás” gazdaságfejlesztési stratégiáját még Csou En-laj vázolta fel 1964-ben, majd 1975-ben a mezőgazdaság, az ipar, a tudomány, a technológia és a honvédelem korszerűsítésére is kiterjesztette. A tízéves (1976-1985) gazdaságfejlesztési program azonban még a balos gondolkodás jegyében fogant, és kimondatlanul egyfajta ugrás végrehajtására irányult. Emiatt már 1980-ban hatályon kívül helyezték.

A pártvezetésen belüli frakciók küzdelme 1978 decemberében a KKP később „történelmi fordulópontnak” minősített 3. plénumán fontos állomásához érkezett. Ekkor Teng Hsziao-ping és hívei kerültek túlsúlyba, akik ezt követően fokozatosan kiszorították a hatalomból a balos csoport képviselőit. Elindult a folyamat, amely utóbb a reformok és a külvilág felé a nyitás politikájához vezetett. Ennek szerves része volt az 1949 óta tartó időszak kritikai felülvizsgálata, a jövőre vonatkozó elképzelések és célkitűzések felvázolása. Megállapították, hogy a megelőző évtizedekben a gazdaság fejlődési üteme nem volt alacsony. Az ipar és a mezőgazdaság bruttó teljesítménye 1952 és 1980 között 19-szeresére nőtt. A heves fellendülések és a hatalmas visszaesések miatt azonban az ütem egyenetlenül alakult. A gazdaság hatékonysága alacsony fokú, és ami különösen riasztó, csökkenő tendenciájú volt. A nemzeti jövedelem csak 5-szörösére emelkedett. Az életszínvonal 1957 óta gyakorlatilag nem emelkedett, különösen a parasztok esetében volt tragikusan alacsony. Túlzott hangsúlyt helyeztek a nehézipar fejlesztésére, az egyéb ágazatok rovására. Az energiatermelés, az infrastruktúra szűk keresztmetszet maradt. A közel 400 millió foglalkoztatott mellett a városokban 20 millióra, a falvakban mintegy 100 millióra becsülték az eufemisztikusan „munkára várók”-nak nevezett munkanélküliek valamint a rejtett munkanélküliek számát. Súlyos gondok forrásává vált a születésszabályozás hosszú időn keresztüli elhanyagolása.

Teng Hsziao-ping többször beszélt a politikai reformról, a párt- és az állami rendszer demokratizálásának szükségességéről. Ennek korlátait azonban már 1979-ben világosan megvonta a „négy alapelvvel”, amelyhez Kínának ragaszkodnia kell: a szocialista út, a népi demokratikus diktatúra, a párt vezető szerepe, a marxizmus-leninizmus és Mao Ce-tung gondolatai. Az új vezetés nagy rehabilitációt hajtott végre, amely az 1957-1958-asjobbol- dalellenes kampány áldozataiig visszamenően több millió embert érintett. Megszüntették a volt földesurak, a gazdagparasztok kategóriáit, amelyek több évtizeddel korábbi társadalmi helyzetük alapján sújtották hátrányos megkülönböztetéssel és különböző retorziókkal őket, családtagjaikat és gyermekeiket is. (A diszkrimináció velük szemben lényegesen enyhült.) A folyamat egyúttal hozzájárult a vezetés társadalmi bázisa szélesítéséhez, politikai hatalmának konszolidációjához.

Elindították a hivatali apparátus több évig tartó reformját is, mert a tervbe vett modernizációhoz képzett, az új megoldásokra fogékony és a vezetéshez lojális bürokráciára volt szükség. Az apparátusok túlnépesedettek voltak. Az évtizedeken keresztül követett gyakorlatban a „vörös és szakember” kritérium alkalmazásakor többnyire az elsőre helyezték a hangsúlyt, emiatt a tisztviselők iskolázottsági, képzettségi szintje általában alacsony volt. Hatalmas feladat volt fiatalabb és képzettebb emberek tömeges munkába állítása, új nyugalomba vonulási rendszer kidolgozása, a létszámcsökkentés (végül is sikertelen) kísérlete.

A pártfegyelem megerősítése érdekében a 40 milliós párttagság megrostálását is elhatározták. Most fegyelemre és engedelmességre volt szükség. Még nagyobb óvatosságot és körültekintést igénylő feladat volt a hadsereg

megtisztítása. A katonai kiadások arányát jelentősen csökkentették, 1985-ben pedig egymillió fő leszerelését jelentették be, amit két év alatt lényegében végre is hajtottak. A reform során fiatalabb, magasabb képzettségű tisztek kerültek nagy tömegben vezető beosztásokba, emelték a kiképzés színvonalát, javították a szakmai felkészültséget.

Mezőgazdasági reformok

Az átfogó gazdasági reformok a mezőgazdaságban kezdődtek, mivel a kínai vezetés érzékelte, hogy az akkor közel egymilliárdos lakosság megfelelő táplálása nemcsak ellátási probléma, hanem elsőrendű politikai és hatalmi kérdés. Viszonylag kis ráfordítással itt lehetett a legnagyobb és leggyorsabb eredményt elérni. A maoista korszakban a táplálkozásban fő szerepet játszó gabona mennyisége fokozatosan nőtt.

A reformok során a kommunarendszer helyébe a „termelési felelősségi rendszer”külön- böző formáit vezették be, amelyekkel már a hatvanas évek elején, a „kiigazítás” során is kísérleteztek. Ezek lényege, hogy a földet művelésre felosztották az egyes parasztcsaládok között, amelyek szerződésben kötelezték magukat bizonyos mennyiségű termék átadására az államnak, valamint meghatározott kötelezettségek teljesítésére a szerződést kötő kollektívának. A megmaradó mennyiséggel szabadon rendelkezhettek, felélhették vagy a piacon értékesíthették. Az átlagban 15 (esetenként több) évre szóló szerződéssel azonban a föld tulajdonjoga a kollektíváé maradt. A viharos gyorsasággal terjedő, 1982-re általánossá váló rendszer nagymértékben növelte a parasztok aktivitását, közvetlenül érdekeltté téve őket a jobb munkában, a nagyobb termelés elérésében. Komoly ösztönzést jelentett az állami felvásárlási árak lényeges felemelése is.

Az egyéni érdekeltség érvényesítésének hatására a mezőgazdaság fejlődése meglódult. Gyorsan nőtt a parasztok jövedelme, életszínvonala. A falvakban valóságos fogyasztói forradalom bontakozott ki, rengeteg új ház épült. A parasztok a hagyományos növénytermesztés és állattenyésztés mellett minden olyan tevékenységbe belefogtak, ami hasznot hoz, a különböző melléktevékenységektől a fokozatosan újra engedélyezett kereskedésen át a szolgáltatásokig.

A helyi munkába állítást szorgalmazandó falusi, mezővárosi ipari, építőipari, szolgáltató vállalatokat hoztak létre. Ez vált a kínai gazdaság egyik legdinamikusabban fejlődő szektorává. Az itt foglalkoztatottak száma 2002-ben 132,9 millió volt az összesen 489,6 millió fő falusi munkaerőből.

1985-ben megszüntették az alapvető mezőgazdasági termékek kötelező állami felvá-

sárlásának (beszolgáltatásának) 1953 óta fennálló rendszerét és szerződéses felvásárlási rendszerre tértek át. A nyolcvanas évek második felétől azonban a mezőgazdaság dinamikus fejlődése megtorpant, s a kilencvenes évek elején válságjelenségek mutatkoztak. A vezetés komplex intézkedésekkel próbált lendületet adni a paraszti érdekeltségnek, a mezőgazdasági termelés gyorsabb növekedésének.

Ipari reformok

Az átfogó reform 1985-ben indult, és mindenekelőtt a nemzeti jövedelem és a költségvetési bevétel zömét biztosító állami vállalatok hatékonyabbá és nyereségesebbé tételére irányult. A reform elvi alapja a tulajdonjog és az igazgatási, működtetési jog elválasztása, a vállalati autonómia és önállóság növelése volt. Az 1988-ban elfogadott vállalati törvény a vállalatok közvetett, gazdasági eszközökkel történő befolyásolását célozta. Megvalósítására változatos formákat alkalmaztak. Áttértek a termelési eszközök, anyagok túlnyomóan piaci értékesítésére. A hazai piaci értékesítés mellett mind több vállalat kapott exportjogot is. A profit korábbi teljes befizetése helyett az egységes adóztatásra tértek át. A beruházáshoz szükséges hiteleket a vállalatok kamattal terhelten, visszafizetési kötelezettség mellett kapták. Bővült az igazgatók, a menedzserek döntési jogköre a korábban mindenhatónak számító párttitkárok rovására.

Minden reform ellenére a kínai vezetés gondjainak egyik fő forrása a kilencvenes években is az állami szektor maradt. Az állami cégek mintegy 40 százaléka veszteségesen működött. Életben tartásuk évente növekvő terheket rakott az állami költségvetésre.

Az állami szektor helyzetét befolyásolta az egyéb tulajdonban levő vállalatok növekvő térhódítása. Az 1999-ben módosított alkotmány egyenjogúnak ismert el minden tulajdonformát.

A nyitás politikája

A reformok elindításával egyidejűleg Kína igyekezett bekapcsolódni a nemzetközi gazdasági vérkeringésbe. Tudatosították, hogy az ország korszerűsítése csak a vi- j lággazdasággal való szoros és szerves kapcsolatban

képzelhető el. A nyitási politika fontos céljai közé sorolták a külföldi tőke bevonását, a modern technológia, menedzseri és marketingismeretek megszerzését. Ez alapvető alkotóeleme volt az exportorientált kínai fejlesztési stratégiának, mivel más, újonnan iparosodott országokhoz hasonlóan Kína számára is ez a legcélravezetőbb út a modernizáció felgyorsításához.

E célok elérésére már a nyolcvanas évek elején különleges gazdasági övezeteket állítottak fel Dél-Kínában. Ezek területén a külföldi befektetők jelentős kedvezményekben részesültek. 1984-től egyre több tengerparti várost és a nagy folyók deltavidékeit nyitották meg; a belső tartományokban pedig különféle „fejlesztési övezeteket” alakítottak ki. A közvetlen tőkebefektetés folyamata ciklikus jellegű volt – akárcsak a gazdasági fejlődés egésze – és különösen 1992-től öltött szinte elképesztő méreteket. A teljes kínai export jóval több mint 50 százalékát már ezek adják. A külföldi befektetőkre erős vonzerőt gyakorolt a viszonylag olcsó és bőséges munkaerő, a rendelkezésre álló természeti kincsek, nyersanyagok, de egyre hangsúlyosabban az óriási potenciális piac kihasználása. Ezek a csábító tényezők sikeresen ellensúlyozták a befektetési környezet súlyos hiányosságait, az óriási, nehézkes bürokráciától kezdve a piacgazdaság fejletlenségéből eredő nehézségekig.

Az exportorientált gazdaságfejlesztési stratégia nyomán az ország külkereskedelme is rendkívüli dinamizmust mutatott. Kína a nyitással, a világgazdaságba történő sokoldalú bekapcsolódásával az utóbbi évtizedben egyre inkább meghatározó tényezővé vált. Kína gazdasági fejlődésének ciklikus jellege megmaradt, de nem jellemezték olyan szélsőséges kilengések, mint a korábbi évtizedekben. A „kínai színezetű szocializmus” építése során a gazdaság pluralizálódott, a piacgazdaság elvei és gyakorlata mind szélesebb körben érvényesülnek.

A reformidőszak legsúlyosabb válságát az 1989. tavaszi demokráciamozgalom és annak vérbefojtása jelentette. Összetett társadalmi megmozdulás volt, a politikai demokrácia, a hatalom ellenőrzése, a korrupció elleni harc stb. követeléseivel. Nem támaszkodhatott tömegbefolyással rendelkező, szervezett ellenzéki mozgalmakra, és egyik legfőbb gyengesége volt, hogy a vidéket nem érintette. A változások iránti igényt a diákság, az értelmiség soraiban erőteljesen táplálták a nyitás következtében a külvilágról szerzett viszonylag pontos és széles körű ismeretek, a vezetés által már korábban is „burzsoá liberálisként” és „szellemi szennyeződésként” elítélt nyugati eszmék és értékek behatolása. Az „ellenforradalmi lázadásnak” minősített demokratikus megmozdulás véres elfojtása, az eseményeknek a valósággal homlokegyenest ellenkező hivatalos magyarázata súlyos csapást mért a párt és a rendszer legitimitására és szavahihetőségére.

A reformfolyamat s a gazdaság 1992-től ismét nagy lendületet vett. Megfogalmazódott a célkitűzés, hogy Kína „szocialista piacgazdaságot” akar felépíteni.

A vezetés pragmatista alapállása megmaradt, sőt Teng Hsziao-ping 1997. februárban bekövetkezett halála utáni, már jórészt technokrata nemzedék térnyerésével még erősödött is. Határait azonban jelzi a négy alapelvhez, mindenekelőtt a párt vezető szerepéhez való ragaszkodás. A társadalmi változások ugyanakkor nem hagyják érintetlenül a pártot. Ennek egyik jele, hogy 2001. júliustól vállalkozók, tőkések is tagjai lehetnek a pártnak. A vezetés kiemelt politikai értékként kezeli a társadalmi, politikai stabilitást, amelynek fontosságát nemcsak az 1989-es események, hanem még inkább a közép- és kelet-európai rendszerváltások után hangsúlyozták.

Kínai külpolitika a reformidőszakban

A kínai külpolitika Mao halála után is szovjetellenes maradt. Az ellenségeskedés átterjedt Vietnamra is, amely közeledett a Szovjetunióhoz. Kambodzsa Vietnam általi elfoglalását Kína hegemón törekvésként elítélte; 1979 elején háborús konfliktust robbantott ki, s „büntetőexpedíciót” indított Vietnam ellen.

A szovjetellenesség miatt is javult Kína viszonya a fejlett ipari országokkal. Az 1972-ben felvette a diplomáciai kapcsolatokat Japánnal, majd 1978-ban béke- és barátsági egyezményt kötött vele. Javította kapcsolatait Nyugat-Európával. A szovjet fenyegetésre való utalással nem ellenezte ott az amerikai csapatok jelenlétét, s a NATO újabb rakétatelepítési terveit. 1979 januárjában teljes körű diplomáciai kapcsolatot létesített az Egyesült Államokkal.

A reform és a nyitás politikájával markáns fordulat következett be a kínai külpolitika fő vonalaiban és alapelveiben. Törekvései középpontjába a nemzetközi béke és biztonság fenntartása került, mint a modernizáció és a gazdasági prosperitás elengedhetetlen feltétele. Szakított a világháború elkerülhetetlensége tételével, elutasítva a fegyverkezési versenyt. Független külpolitikát folytatott, minden országgal normális, kiegyensúlyozott kapcsolatokra törekedett, a békés egymás mellett élés elvei alapján, tekintet nélkül az országok társadalmi rendszerére és ideológiájára. Határozottan elutasította az imperializmust, a kolonializmust és a rasszizmust.

Így Kína a nemzetközi életben kiegyensúlyozott résztvevő lett. Normalizálta viszonyát a Szovjetunióval, ahogy a „három fő akadály” eltávolításában előrelépés következett be: a szovjetek kivonulása Afganisztánból, a vietnamiak távozása Kambodzsából és a határ menti katonai fenyegetés csökkenése. Nagy külpolitikai sikere volt a megegyezés

Hongkong 1997-es, valamint Makaó 1999-es visszakerüléséről Kína szuverenitása alá. Változatlanul globális, világhatalmi tényezőként lépett fel, de ezt másként kívánta elérni. Aspirációinak fő bázisául és hátteréül mindinkább az ázsiai-csendes-óceáni régiót tekintette.

Teljesen új világhelyzet jött létre a közép- és kelet-európai kommunista rendszerek összeom- lásávalés a Szovjetunió felbomlásával. Ez felértékelte Kínának az egyedüli szuperhatalomhoz, az Egyesült Államokhoz fűződő viszonyát. Ebben a viszonyban növekedett a gazdasági, biztonságpolitikai és más tényezőkből fakadó egymásra utaltság, ezek a tényezők azonban komoly feszültségforrásokat is jelentenek. Ez kiegészült a demokrácia és az emberi jogok körüli nézeteltérésekkel. A két hatalom viszonyát 2001 után befolyásolták a terrorizmus elleni harc szempontjai. A gazdasági tényezők mellett a szélesedő alapú együttműködés nyomán, 13 évi várakozás után 2001 novemberében Kína (és Tajvan) a Világgazdasági Szervezet (WTO) tagja lett.

Kína Oroszországhoz fűződő viszonyában több kedvező változás állt be. Kína korábban e kapcsolatban mindig a gyengébb partner volt. 1990 után ez jelentősen módosult: Oroszország az egykori szovjet szuperhatalomhoz képest meggyengült. Gazdasága visszaesett, miközben Kínáé dinamikusan fejlődött. Az orosz visszaesés következtében főleg a védelmi kooperáció, a kínai fegyvervásárlások kerültek előtérbe. A Nyugattal éleződő vitáik viszont ismét előtérbe tolták kölcsönös érdekeiket.

3.2. Hongkong, Makaó, Tajvan 0 Jordán Gyula

A „nagyobb Kína” fogalma mindenekelőtt a gyorsan fejlődő gazdasági kötelékekből keletkezett a KNK, Hongkong, Makaó és Tajvan között, de fontosak a kapcsolatok kulturális és politikai aspektusai is. Fő mozgatóereje a „munkamegosztásban” található, mivel gazdaságaik egymást jók kiegészítik: Kína legfőbb vonzereje az olcsó és bőséges munkaerő, a nyersanyagok, a hatalmas piac. Hongkong, Makaó és Tajvan viszont a Kína számára égetően szükséges tőke, fejlett technológia, menedzseri és marketing-szakértelem birtokában van. A lehetőségek megvalósítását megkönnyítették e kínai társadalmak közötti kulturális kapcsolódások (közös nyelv, kultúra, családi kötelékek). A kormányok elősegítették és ösztönözték a befektetéseket és a kereskedelmet. A KNK ezzel a céllal hozta létre a Hongkonggal és Makaóval határos, illetve a Tajvannal szemközti területeken a különleges gazdasági övezeteket, biztosított számos csábító kedvezményt.

A gazdasági együttműködés a partnerek között hatalmas méreteket öltött: egymás számára a legfontosabb külkereskedelmi partnerek között szerepelnek. A feldolgozóipari tevékenység ezekről a területekről gyors ütemben helyeződött át Kínába. A folyamatok eredményeként a leginkább érintett Dél-Kína és e területek gazdasági integrációja egyre inkább megvalósul. Az emberek, az eszmék a befektetések és az áruk áramlása tömegessé vált, tekintet nélkül a politikai eltérésekre és a határokra. Kína e kapcsolatoktól a gazdasági előnyökön túl a Tajvannal való egyesülés elősegítését is reméli.

Az „anyaországon” kívüli három kínai terület különböző fejlődési utat járt be. Közös jellemzőjük, hogy gazdaságilag kiemelkedő eredményeket értek el; Hongkong és Tajvan a „kis tigrisek” sorába emelkedett.

Hongkong (kb. 1070 km^2, 6,3 millió lakos) angol koronagyarmat volt. Az angolok itt az első ópiumháborút követő nankingi szerződés alapján vetették meg a lábukat. A gyarmat területének mintegy 90 százalékát kitevő Új Területeket 1898-ban vették bérbe 99 évre. A gazdasági csodát kedvezőtlen körülmények (a természeti kincsek hiánya, szűk belső piac, nagy bevándorlási hullámok) ellenére érte el, amit részben ellensúlyozott a kiváló adottságú kikötő, amely Hongkongot a térség egyik fő kereskedelmi és szállítási központjává tette. A KNK számára az 1949-et követő évtizedekben fontos „kapuként” szolgált, külkereskedelmének jelentős részét Hongkongon keresztül bonyolította, keményvaluta-bevételének mintegy 40 százalékát ebből a viszonylatból szerezte.

Az 1950-1960-as évektől a világkereslet növekedését kihasználva exportorientált gazdaságfejlesztési stratégiát követett. Gazdaságában a kereskedelem mellett egyre nagyobb szerephez jutott a feldolgozóipar, főleg a könnyűipar. A gyarmati adminisztráció csak minimális mértékben avatkozott be a gazdaság ügyeibe, miközben mindmáig fontos tényezőként szerepel az angol jogrend következetes alkalmazása. Hongkong szabad kereskedelmi terület, néhány cikket leszámítva nincs importvám. Sikerében az emberi tényező, az alkotó kezdeményezés szabad érvényesülése mellett kiemelt szerepet játszott a munkaerő megfelelő minősége is. Ezt a jól kiépített oktatási rendszer, az általános képzés magas aránya biztosította. Kína nyitási politikája kezdetétől

Hongkong a közvetlen tőkebefektetések egyik fő forrásaként szerepelt. A hongkongi munkain- tenzív termelés növekvő hányada települt át a szomszédos kínai területekre. Hongkong fokozatosan szolgáltató központtá vált (a GDP mintegy 85 százalékát már a szolgáltatás adja), s a világ egyik vezető pénzügyi- és bankközpontja.

Kína és Nagy-Britannia 1984. évi közös nyilatkozata értelmében Hongkong 1997. július 1-jén visszakerült Kínához. Magas szintű autonómiát élvez és társadalmi-gazdasági berendezkedése ötven évig változatlan marad. (Ennek alapjául a Teng Hsziao-ping által megfogalmazott „egy ország – két rendszer” formula szolgál.) Önállóan kezeli pénzügyeit, megtartotta saját valutáját, fennmaradt az áruk és a tőkék szabad mozgása, külön vámterület maradt. Kínai részről az egyezmény betartásának fő biztosítéka változatlanul erős gazdasági érdeke, továbbá az a törekvés, hogy Hongkong kezelése példaként szolgáljon Tajvan problémájának megoldásához. A kilencvenes években a hongkongi társadalom átpolitizálódása intenzívebbé vált, mert sokan egy megfelelően kiépített intézményrendszerben látták a biztosítékot Hongkong autonómiájának tényleges érvényesítésére. Kína e törekvések érvényesítését minden módon igyekezett akadályozni Visszakerülése Kínához egybeesett a Hongkongot is erősen sújtó 1997-es ázsiai pénzügyi, gazdasági válsággal, amely három évtized után először okozott gazdasági visszaesést.

Makaó (kb. 23,5 km^2, mintegy 450 ezer lakos) a „nagyobb Kína” gyakran elfeledett kis összetevője, amely a 16. század elején vált portugál gyarmattá. Évszázadokon keresztül virágzó kereskedelmi központ és missziós bázisterület volt. Gazdaságában az újabb időkben sokáig főleg a turizmus, a szerencsejáték, a csempészet volt a meghatározó. Később ezekhez társult a feldolgozóipar (ruha, kötött áru, műanyag, játék). A kormányzat itt is exportorientált gazdaságfejlesztési stratégiát követett. Fő külkereskedelmi partnerei Hongkong, az Egyesült Államok, az Európai Közösség voltak, majd egyre inkább Kína, amely élelmiszer-, nyersanyag- és ivóvízszükségletének fő szállítója. Fejlődését hátráltatta a megfelelő infrastruktúra hiánya s a terület szűkössége. Ezen mélyvizű kikötő, repülőtér, új utak stb. építésével az 1990-es években jelentősen változtattak. Makaón is fejlett bankrendszer alakult ki, a jövőben igyekszik nemzetközi pénzügyi központtá válni. A portugál nyelv és kapcsolat révén Kína számára fontos összekötő kapocs lehet a latin országok felé. Gazdasága ma négy pilléren nyugszik: a turizmus és szerencsejáték, az ingatlanszektor (együtt az építőiparral), a bank és a biztosítás, a feldolgozóipar. A hongkongi egyezmény mintájára Kína és Portugália között 1987-ben aláírt közös nyilatkozat értelmében 1999. december 20-án – Hongkongéhoz hasonló feltételek mellett – Makaó visszakerült Kína szuverenitása alá.

Tajvan (36 ezer km^2, 22,5 millió lakos) 1949-től az odamenekült Csang Kaj-sek és a KMT uralma alatt állt. Bár nagyjából azonos szintről indultak, a kilencvenes évekre a KNK és Tajvan egy főre eső nemzeti jövedelmének különbsége több mint 20-szorosára növekedett. A KNK-tól eltérően növekedése fokozatos és egyenletes volt, nem alakultak ki a szárazföldi Kínához hasonlítható óriási különbségek a falu és a város között. Az általános hiedelemmel szemben Tajvanon a felső és alsó 20 százalékhoz tartozó rétegek jövedelemkülönbsége jóval kisebb, mint a KNK-ban.

Az 1895-től 1945-ig tartó japán uralom kedvező indulási feltételeket teremtett, de 1949 után a helyzet katasztrofális volt. Óriásira nőtt az infláció, milliós menekültáradat érkezett, nagy volt a feszültség a helyiek és a szárazföldről beáramlottak között. Az Egyesült Államok politikailag támogatta Csang Kaj-seket, de nem garantálta a sziget biztonságát. (Ebben a koreai háború hozott fordulatot: 1954-től az Egyesült Államok szerződésben kötelezte magát a sziget védelmére.) A gazdasági fejlődéshez kezdetben jelentősen hozzájárult a mintegy 1,5 milliárd dolláros amerikai segélyprogram. A radikális földreform a parasztcsaládok túlnyomó többségét tulajdonossá tette. A földtulajdon maximálása pedig a befektetéseket az ipar és a kereskedelem felé terelte. Az ötvenes években Tajvan importhelyettesítő gazdaságpolitikát követett (az élelmiszer-, textil-, fa- és bőripart magas vámokkal védték). A hatvanas évektől a kormányzat exportorientált gazdasági stratégiára tért át. 1963-1973 között az export értéke évi 29 százalékos ütemben nőtt; az ütem a hetvenes években – az olajárrobbanás okozta rövid visszaeséstől eltekintve – tovább fokozódott. Látványos struktúraváltás is végbement: a hangsúly egyre inkább áttevődött az elektromos és elektronikai termékekre. Mára számítástechnikai ipara a világon az elsők közé került, de műszáltermelésben, PVC-termelésben; motorkerékpár-gyártásban is az élen áll; autógyártása is jelentős. Az ipari cégek túlnyomó többsége kisvállalat, az átlagos dolgozói létszám nem éri el a 30 főt. Folyamatosan nagy kereskedelmi aktívuma következtében hatalmas valutatartalékot halmozott fel.

A Kínai Köztársaság (Tajvan) hosszú időn keresztül a „kiszolgált” japán technológiákat vette át, mára azonban maga is „továbbadóvá” vált a régió országai (főleg az ASEAN), az utóbbi években azonban elsősorban Kína felé. Tajvan a lemaradás elkerülésére fokozatosan hatalmas kutatási-fejlesztési kapacitást alakított ki. A gazdasági fejlődés drámaian megváltoztatta a foglalkoztatási szerkezetet. Az 1960-as években a mezőgazdaságban kb. a lakosság 45 százaléka dolgozott, 1995-re ez az arány 10 százalék körülire esett, a szolgáltatásban dolgozóké pedig meghaladta az 50 százalékot. Befolyásos és jelentős középosztály is kialakult.

A felfelé irányuló társadalmi mobilitást, a munkaerő megfelelő minőségét a magas színvonalú oktatás biztosítja. (1994-ben bevezették a 12 éves kötelező, ingyenes oktatást.) A modernizációs folyamatot gyors városiasodás kísérte, emiatt a kilencvenes évekre előtérbe került a közlekedési problémák, a környezetszennyezés, a szemételhelyezés és a szennyvízkezelés megoldása.

1949 után az országban évtizedekig rendkívüli állapot volt érvényben, a KMT kemény egypárti diktatúrát gyakorolt. A választásokon a nyolcvanas évek derekáig csak a KMT tagjai, illetve pártonkívüliek indulhattak. A rendkívüli állapotot 1987-ben szüntették meg. A politikai életben legálisan szerepel az 1986-ban alakult legnagyobb ellenzéki erő, a Demokratikus Haladó Párt (DPP). A párt megalakulásakor Tajvan függetlenségének deklarálása mellett tette le a voksot (később enyhített álláspontján). A parlament a hivatalos felfogás szerint egész Kínát képviselte, így 1991 végéig az 1947-ben választott – még életben lévő – képviselők egyfolytában mandátumuk birtokában maradtak. Ezt követő visszavonulásuk után a parlament már a sziget lakosságát képviseli.

A politikai élet a kilencvenes években gyors ütemben demokratizálódott. Ez nem elsősorban a hatalmi elit belátásának volt a következménye: a magasan fejlett piacgazdaság működési feltételeit egyre kevésbé lehetett diktatórikus hatalomgyakorlással biztosítani. 1996-ban a demokratizálódás újabb jeleként a kínai történelemben először választották az elnököt közvetlen, szabad népszavazás útján. A 2000. évi második közvetlen elnökválasztáson a DPPjelöltje győzött (őt 2004-ben újraválasztották), és 2001-ben is többséget szerzett ez a korábbi ellenzéki párt. A demokrácia konszolidációjának, érettségének jele, hogy több évtizedes KMT-uralom után a váltás békés, demokratikus módon ment végbe. A demokráciával a KNK-hoz képest a politikai rendszer terén is szélesedett a szakadék, jelentős akadályát képezve az egyesítésnek, amely így már nem lehet két párt (a KKP és a KMT), illetve a két elit ügye.

A Kínai Köztársaság az ENSZ-ből való eltávolítása (1971) óta viszonylagos nemzetközi elszigeteltségben élt; a kilencvenes évek derekán csak 30 kisebb állam tartott fenn vele diplomáciai kapcsolatot (2004-ben már csak 27). Tajvan politikai és gazdasági életének meghatározó kérdésévé lett a KNK-hoz való viszony. A KKP és a KMT is az „egy Kína" elvet vallotta. Évtizedeken át a két rendszer egymást törvénytelennek és illegitimnek tartotta (a KNK álláspontja változatlan). Tajvan felfogása úgy módosult, hogy Tajvan Kína része (akárcsak a szárazföldi Kína), de nem a KNK-é, mivel a pekingi rendszer sohasem kormányozta Tajvant. Tajvan számos gesztust tett a viszony normalizálására: 1987-ben engedélyezték a nem hivatalos utazásokat és családlátogatásokat a KNK-ba.

1991-ben bejelentették a háborús állapot végét a KNK-val. 1991-ben háromszakaszos programot dolgoztak ki az újraegyesülésre, 1993-ban nem hivatalos szervezetek közötti tárgyalásra került sor Szingapúrban. Kína háborúval fenyegetőzik arra az esetre, ha Tajvan függetlenségre törekedne.

Tajvan sem tudott ellenállni annak a hatalmas vonzerőnek, amit a KNK gyakorolt az egész világgazdaságra. Az 1990-es évektől nagy intenzitással kapcsolódott be a kínai kereskedelembe és a működőtőke-befektetések folyamatába. 2002-re a KNK vált Tajvan 3. legnagyobb kereskedelmi partnerévé és első számú exportpiacává. Az ebből a relációból szerzett többlet nélkül külkereskedelmi mérlege évek óta deficites lenne. A tajvani működőtőke-befektetéseket 80-100 milliárd dollárra becsülik, emellett már 2000-ben kb. 230 ezer tajvani dolgozott a KNK-ban. Ilyen nagyságrendű kapcsolatok mellett egyre kevésbé jogos Tajvan egyoldalú függéséről és növekvő kiszolgáltatottságáról beszélni.

3.3. Korea (1945-1953) – Faludi Péter

Koreát, Ázsia egyik legősibb államát az 1894-1895-ös kínai-japán, majd az 1904-1905- ös orosz-japán háborút követően 1910-ben Japán – a nagyhatalmak, az Egyesült Államok és Anglia egyetértésével – főkormányzóságként teljesen annektálta. Bár a japán gazdasági és hadicélok érdekében – főleg a természeti kincsekben gazdag Észak-Koreában – némi torz iparfejlesztésre ugyan sor került, Korea az 1945-ös felszabadulásig félfeudális, gyarmati agrárország maradt. Japán a „főkormányzóságot" katonai-adminisztratív módszerekkel kormányozta, népét a kíméletlen gyarmati rendszer minden politikai és gazdasági eszközével kizsákmányolta és elnyomta. A koreai nép közel négy évtizedes nemzeti ellenállási küzdelmének legjelentősebb fejezete az 1919. március 1-jei felkelés volt. Ké-

sőbb a japánellenes mozgalom két szárnyra tagolódott: a főként az értelmiséget, a polgárságot tömörítő nacionalista irányzatokra, és a kommunisták vezetésével, a kínai népi felszabadító hadseregben működő fegyveres partizánokra. E két irányzat viszálya gyengítette japánellenes fellépésüket, és kihatott a felszabadulás utáni belpolitikai helyzet alakulására is.

Az 1945. augusztus 15-ei japán fegyverletétel, a koreai gyarmati uralom összeomlása azonban váratlanul és felkészületlenül érte a koreai társadalmat, amelynek meglehetősen eltérő elképzelései voltak az országjövőjéről. Nemzeti egyetértés csak a függetlenség és az önállóság mielőbbi helyreállítását illetően állt fenn. A japán kapituláció viszont geopolitikai vákuumot teremtett a félszigeten, s ezt hosszabb távon sem a Szovjetunió, sem az Egyesült Államok, a felszabadító-megszálló hatalmak egyike sem kívánta átengedni a másiknak. 1945. júliusi potsdami megállapodásuk értelmében a 38. szélességi foktól északra a szovjet, délre az amerikai hadsereg fogadta a japán csapatok kapitulációját, hozta létre saját katonai adminisztrációját. A két eltérő megszállásrendszer, a kibontakozó hidegháborús nagyhatalmi konfrontáció azonban alig két-három év alatt teljes politikai-admi- nisztratív megosztottsághoz, a két országrész eltérő társadalmi-gazdasági fejlődéséhez, 1948 nyarán pedigÉszak és Dél állami elkülönüléséhez vezetett. A belső és a nemzetközi szembenállás végül is az északiak által kirobbantott hároméves pusztító háborúba torkollott (1950-1953), amelyben közvetlenül vagy közvetve szerepet vállaltak a nagyhatalmak és számos más állam is (ENSZ-csapatok, kínai népi önkéntesek). Azóta a „koreai kérdés”, Korea a nemzetközi helyzet egyik potenciális válsággóca maradt.

Szovjet és amerikai megszállás

A felszabadulás utáni hetekben országszerte különböző népi bizottságok jöttek létre, széles körű támogatással. Szöulban megalakult a Koreai Függetlenség Előkészítő Bizottsága, amely 1945. szeptember 6-ára Szöulba összehívta a népi bizottságok képviselőinek országos kongresszusát. Itt kikiáltották a Koreai Népköztársaságot, s elfogadták a demokratikus átalakulás programját (földreform, a japán és a kollaboráns tulajdon elkobzása). Jobb- és baloldali, valamint centrista személyiségekből koalíciós kormányt is alakítottak. Ám egyelőre sem Li Szin Man kijelölt miniszterelnök, sem Kim Ir Szen hadügyminiszter, s mások sem tartózkodtak Koreában.

A megszálló hatalmak eltérően reagáltak a koreai fejleményekre. Délen a csak szeptember 8-án partra szálló amerikai csapatok parancsnoksága haladéktalanul feloszlatta a kongresszust, a (még csak papíron létező) kormányt és egyéb szervezeteket, semmisnek nyilvánította a népköztársaságot. Nem sokkal később hasonló sorsra jutott a több évtizedes kínai emigrációból hazatérő ideiglenes kormány is. Sőt, az amerikai katonai kormányzat (USAMGIK) visszahelyezte hivatalába ajapán gyarmati adminisztrációt, élén a főkormányzóval. Ez azonban olyan elemi tiltakozást robbantott ki, hogy az amerikaiak meghátrálásra kényszerültek.

Az USAMGIK gazdasági és szociális intézkedései sem járultak hozzá a már 1945-ben robbanással fenyegető társadalmi feszültségek feloldásához. S bár az amerikai főparancsnok ismételten azt jelentette Washingtonnak, hogy Dél-Koreában „forradalmi helyzet” van, erős baloldali mozgalom bontakozik ki, nem került sor lényeges demokratikus reformokra. Az amerikai katonai vezetés nem ismerte a helyi viszonyokat, nem érzékelte a japán- és a kollaboránsprobléma súlyát. Bizalmatlan volt viszont a népi bizottságok, a függetlenségi és egyéb szervezetek iránt, azok – egyébként heterogén – baloldali színezete miatt. Ehelyett, az USAMGIK közreműködésével, a dél-koreai társadalom konzervatív, korábban gyakran japánkollaboráns politikai erőit támogatta, amelyek az 1945 őszén

alakult Koreai Demokratikus Pártban tömörültek. Ez a politika, a volt japán gyarmati csendőrség koreai állományából toborzott rendőrség erőszakos fellépéseivel párosulva, tovább növelte a feszültséget Dél-Koreában. 1946 szeptemberében, a puszáni vasutasok általános sztrájkja nyomán országszerte tömegtüntetések robbantak ki, s az egész déli megszállási övezet – amerikai értékelés szerint – a felkelés melegágyává vált. A megmozdulásokat csak az év végére, amerikai fegyveres segítséggel sikerült leverni. A következő években azonban már katonai egységek lázadásaira is sor került. A Délen időközben betiltott kommunista párt viszont, téves helyzetértékelés alapján, kalandorakcióval partizánharcot kezdeményezett. Ebben azonban pártjuk s a déli baloldal teljesen elvérzett.

Északon ezzel szemben a szovjet katonai vezetés, érdekeinek megfelelően, messzemenően támogatta a kibontakozó demokratikus népmozgalmat, a japán gyarmati rendszer maradéktalan felszámolását. A szovjet katonai parancsnokság keretében polgári közigazgatási osztályt szerveztek, amely a Szovjetunióból hazatérő koreai emigránsok közreműködésével, megfelelő helyismerettel segítette a helyi népi bizottságokat a politikai-adminisztratív élet újjászervezésében. A helyi népi bizottságok képviselői 1946 februárjában Phenjanban megválasztották az Észak-koreai Ideiglenes Népi Bizottságot, majd 1946 márciusában radikális földreformot hajtottak végre. Ezt, a szöuli volt Koreai Népköztársaság eredeti programjával összhangban, további demokratikus reformok követték. A japán és a kollaboránstulajdont államosították. Minderre tevékeny szovjet támogatással került sor, s ez komoly tömegbázist jelentett az 1945 októberében újjáalakult kommunista pártnak. (Sztálin 1945. szeptember 20-ai utasítása egyébként elvetette a szovjetizálás megkezdését Észak-Koreában, s ekkor még polgári-demokratikus rendszer megteremtését tűzte ki célul.)

Az amerikai és a szovjet megszállási övezet helyzete, majd fejlődési iránya tehát mindinkább különbözött egymástól, s mindkettő eltért a koreai társadalom várakozásaitól. 1945-1946 fordulóján a Szovjetunió és az Egyesült Államok talán még nem számolt két elkülönült koreai állam létrehozásával, ám a koreai belső fejlemények mindinkább a két, ideiglenesnek szántmegszállási övezet növekvőszétválása felé haladtak. Ennek korai előjele volt 1945 októbere, amikor a szovjet és az amerikai megszálló hatóságok ünnepélyes fogadtatást rendeztek saját támogatott koreai patriótájuk emigrációból való hazatérése tiszteletére. Északon a szovjet vezetés választottja Kim Ir Szen volt, aki 1945 decemberében a Munkapárt főtitkára, majd 1946 februárjában az Ideiglenes Népi Bizottság elnöke lett. Hatalmát, személyi kultuszát a szovjet csapatok főparancsnoksága alapozta meg. Délen az amerikaiak választása Li Szin Manra, a szélsőségesen nacionalista, japán- és szovjetellenes beállítottságú politikusra esett. Ajobboldal vezéralakjaként a Demokratikus Képviseleti Tanács megalakításán munkálkodott. Az USAMGIK közreműködésével 1946 őszén Törvényhozó Kamarát állítottak fel, amely Li irányításával egyre gyakrabban szerepelt „átmeneti kormányként”.

Nem vitte előbbre Korea egységét a szovjet, amerikai és az angol külügyminiszter 1945 decemberében tartott moszkvai értekezlete sem. Ez, amerikai javaslatra, ötéves gyámsági rendszer bevezetéséről határozott, egyben a szovjet-amerikai Szövetséges Ellenőrző Bizottságra (SZEB) bízták az egységes ideiglenes koreai kormány létrehozását. Az előbbi a koreai társadalom heves tiltakozása következtében bukott meg; a SZEB tevékenységét pedig 1947-re a nagyhatalmak ellentétei bénították meg.

1947 őszén Washington a koreai kérdést az ENSZ elé vitte, és a szovjet tiltakozás ellenére a közgyűlésen elfogadtatta az Ideiglenes Korea-bizottság (UNTCOK) létrehozását, az általa javasolt össz-koreai általános választások felügyeletére. Phenjan elutasította az

ENSZ illetékességét, s nem engedte be a bizottság képviselőit. Így a választásokra 1948 májusában csak délen, az amerikai megszállási övezetben került sor.

A megválasztott nemzetgyűlés 1948. augusztus 15-én Szöulban kikiáltotta a Koreai Köztársaságot, s Li Szin Mant választotta elnökké. A szöuli kormány önmagát Korea egyetlen törvényes képviselőjének tekintette; s az Egyesült Államok és szövetségesei haladéktalanul elismerték. Válaszként augusztusban északon is általános választásokat tartottak a szovjet megszállási övezetben, s 1948. szeptember 9-én kikiáltották a Koreai Népi Demokratikus Köztársaságot (KNDK). A kormány élére Kim Ir Szent választották. A KNDK is saját magát tartotta egész Korea egyetlen törvényes képviselőjének. (1949 elején kérte is felvételét az ENSZ-be, de ezt elutasították.)

A két koreai állam megalakulása után az amerikai és a szovjet csapatok lényegében elhagyták Koreát, bár katonai tanácsadóik mind délen, mind északon ottmaradtak. A nagyhatalmak – tartós további jelenlétüket alátámasztandó -rövidesen egyoldalú szerződéseket kötöttek a két részállammal: 1948. december 10-én az Egyesült Államok írt alá barátsági és kereskedelmi szerződést Dél-Koreával, majd 1949. március 17-én a Szovjetunió gazdasági és kulturális együttműködési megállapodást Észak-Koreával. A két szemben álló külön állam közt fokozódott a feszültség. 1948 végétől az államhatárrá merevedett 38. szélességi fok mentén már kölcsönösen napirenden voltak a ki- sebb-nagyobb fegyveres incidensek.

A koreai háború (1950-1953)

Mindkét fél erőteljesen készült a fegyveres országegyesítésre. Végül 1950. június 25-én, Moszkva és Peking egyetértésének megszerzésével, a KNDK váratlan támadást indított a Koreai Köztársaság ellen. Augusztus elejére a Puszán-Tegu körüli, délkeleti háromszög kivételével az egész félszigetet elfoglalták. Washington és szövetségesei gyorsan és határozottan reagáltak. A Biztonsági Tanács Észak-Koreára hárította a felelősséget az agresszióért, s felszólította az ENSZ-tagállamokat: vegyenek részt a szabad világ kollektív védelmében (a felhívásnak 16 állam tett eleget, többen csak jelképesen). A hadműveleteket az ENSZ égisze alatt létrejött parancsnokság irányította. Főparancsnokká Douglas MacArthur tábornokot, a csendes-óceáni és távol-keleti amerikai csapatok főparancsnokát nevezték ki. (A külföldi csapatok túlnyomó része amerikai volt.) Ezzel a polgárháborúvá fajult koreai belső konfliktus nemzetközi válsággá, Korea pedig a hidegháború legforróbb pontjává vált.

A harci tevékenység váltakozó eredménnyel folyt. 1950 őszén az ENSZ-csapatok kiszorították az északiakat Dél-Koreából, sőt Észak túlnyomó részét is megszállták. A háború már-már Kínát fenyegette. (MacArthur bombázni akarta a mandzsúriai iparvidéket; Truman elnök ezt nem engedte, mivel ez könnyen a Szovjetunió hadba lépéséhez vezethetett volna.) Kína ekkor a megsemmisülés előtt álló KNDK segítségére sietett. A több százezer kínai népi önkéntes 1950. novemberi ellentámadása visszavetette az amerikai és a dél-koreai csapatokat (ENSZ-haderő) Délre, sőt átmenetileg másodszor is elfoglalták Szöult. Végül 1951 nyarára,

nagyjából a 38. szélességi fok mentén a front stabilizálódott, patthelyzet alakult ki. Nehru indiai miniszterelnök javaslatára ekkor fegyverszüneti tárgyalások kezdődtek, melyek 1953. július 27-én Panmindzsonban fegyverszüneti megállapodás aláírásához vezettek az ENSZ-csapatok és az észak-koreai-kínai fél között (Dél-Korea nem írta alá a megállapodást.) A lényegében a status quót rögzítő megállapodás az érdekelt államok politikai tanácskozását is előirányozta a koreai kérdés békés rendezésére, azonban a nagyhatalmak 1954. évi genfi csúcstalálkozóján sem sikerült megállapodni.

3.4. A Koreai Köztársaság (1948-2004) Faludi Péter

Li Szin Man uralma

A háború utáni évekre Li Szin Man despotikus uralma nyomta rá a bélyegét. Li i politikai és személyes ambíciói éles ellentétben álltak azzal a formálisan de; mokratikus, parlamenti rendszerrel, amelyet 1948-ban az amerikai támogatás fejében elfogadni kényszerült. Elnökké választása után már 1948 őszén ún. nemzetbiztonsági törvényt fogadtatott el. Ennek birtokában országos tisztogató kampányt indított minden vélt vagy valós baloldali szervezet, személy, de főként saját politikai ellenfelei ellen. A háború előestéjén, főleg a nemzetbiztonsági törvény alapján, közel 60 ezren voltak börtönben. A háború alatt és után Li még gátlástalanabbul számolt le potenciális ellenfeleivel, akikkel gyakran orgyilkosok végeztek. Fegyveresei egész falvakat irtottak ki (kocsángi incidens). Az 1951-ben alapított Liberális Párt révén élvezett kényelmes parlamenti többsége, a nemzetbiztonsági törvény, a rendőrség és más fegyveres erők garantálták 1952-es és 1956-os újjáválasztását („alkotmánymódosítással"). Az importengedélyek, a hitelnyújtás, az amerikai segélyszállítmányok és a volt japán tulajdon elosztása szintén az elnök és környezete pozícióit erősítette.

Eközben a háborút követően az országban gazdasági káosz uralkodott. A radikális földreform helyett elfogadott földtörvény a földbirtok nagyságát 3 hektárban maximálta. A többletet (mintegy 450 ezer hektárt) az állam piaci áron megváltotta, és ötéves részletfizetésre átadta 950 ezer parasztcsaládnak. A földhöz juttatottak azonban a háború nyomán kialakult helyzetben képtelenek voltak fizetni a részleteket, ami a parasztság teljes eladósodásához, agrárválsághoz vezetett. Ez is hozzájárult az urbanizáció felgyorsulásához az ötvenes években. Az egykor egész Korea – és Japán – éléstárának tekintett Dél-Koreában évi másfél-kétmillió tonna rizs hiányzott. Az ország tíz éven át évi 1 millió tonna élelmiszer-behozatalra szorult. A társadalmi elégedetlenség különösen a hirtelen felduzzadt városi lakosság körében terjedt. A polgárság, főként a növekvő számú diákság, a 12 évi politikai elnyomatás, terror és a választási komédiák miatt, mindinkább elégedetlenné vált a rendszerrel, amely gazdaságilag sem tudott távlatot nyújtani számára.

Az 1960. áprilisi népfelkelés

Kiélezett belpolitikai és gazdasági helyzetben, 1960. március 15-én került sor az újabb elnökválasztásra. A már 85 éves Li Szin Man negyedszer is jelöltette magát. A tömeges tiltakozások és tüntetések ellenére, rendőri közreműködéssel és nyílt csalással „megnyerte" a választásokat. A folytatódó diáktüntetések során azonban a déli tengerparti Maszán városában a rendőrség agyonvert egy tüntető diákot, akinek a holttestét a tenger vetette ki. A városban felkelés robbant ki; a tömeg összecsapott a rendőrséggel. A megmozdulás napok alatt átterjedt Szöulra és a nagyvárosokra, s országos népfelkeléssé nőtt. Április 18-án a fővárosi diákság tízezrei követelték Li Szin Man távozását. Bevezették a rendkívüli állapotot. Másnap a rendőrség tüzet nyitott a tüntetőkre – 130 halott, s közel ezer sebesült maradt az elnöki palota előtti téren. Ekkor a főváros lakosságának százezrei csatlakoztak a diáksághoz, a rendkívüli állapot katonai főparancsnoka pedig megtagadta, hogy lövessen a tüntetőkre. Li Szin Man április 26-án lemondásra kényszerült, s Hawaiira távozott. Az áprilisi népfelkelés győzelmet aratott. A kormányt Ho Csong, addigi külügyminiszter vette át.

Li Szin Man bukásában nemzetközi tényezők is szerepet játszottak. Legfontosabb közülük az Egyesült Államok megváltozott távol-keleti (és globális) politikája. Washington nyílt elkötelezettsége miatt Li belpolitikája terhessé vált, áprilisban nyilvánosan is elítélték (ezt tükrözte, hogy az események során az amerikai hadsereg sem lépett közbe).

Az ideiglenes kormány által kidolgozott, új alkotmány alapján tartott 1960. június 29-ei választásokon az addig ellenzéki Demokrata Párt szerzett nagy többséget a nemzetgyűlésben, amelyJun Bo Szont választotta államfővé. Miniszterelnökké Csang Mjont nevezték ki. Ezzel megalakult a Második Köztársaság.

Az áprilisi rendszerváltást követően azonban nem sikerült megoldani az ország súlyos politikai és gazdasági problémáit. A Demokrata Párt bázisa, programja nem sokban különbözött a Liberális Pártétól, s belső frakcióharcok is gyengítették. A kormány nem volt ura a helyzetnek, nem tudott idejében gazdasági programot kidolgozni. A gazdasági helyzet tovább romlott, a pénz (hvan) leértékelése pedig mozgásba hozta az árspirált, s

az üzleti élet befagyott. A vállalkozói réteg elbizonytalanodott; a közrend és a közbiztonság is megingott. Tulajdonukat, biztonságukat féltve a városi középrétegek – az áprilisi forradalom tömegbázisa – kezdtek elfordulni a kormánytól. Az újra fellendült diákmozgalom mind nyíltabban balra tolódott; észak-déli találkozót, tárgyalásokat, az ország békés egyesítését és semlegesítését követelték. Ehhez hozzájárult, hogy a KNDK erre az időre nagyjából befejezte a gazdaság helyreállítását, s alacsony, de viszonylag stabil életszínvonalat, szociális ellátást biztosított a lakosságnak. 1961 tavaszára a szöuli kormány elvesztette maradék támogatottságát is.

Az 1961. májusi katonai hatalomátvétel

1961. május 16-án hajnalban Pak Csong Hi tábornok, a 2. hadsereg parancsnoka csapataival bevonult Szöulba. Megdöntötte Csang Mjon kormányát, s gyakorlatilag vértelenül magához ragadta a hatalmat. Rendkívüli állapotot vezettek be, a nemzetgyűlést feloszlatták, a pártokat, a politikai tevékenységet, a tün- . tetéseket, a lapokat betiltották, a kiadókat bezárták. Katonatisztekből felállították a Nemzeti Újjáépítés Legfelsőbb Tanácsát, a törvényhozó és a végrehajtó hatalom legfőbb szervét, amely július elején Pak tábornokot választotta elnökéül. Statáriumot rendeltek el, és katonai bíróságokat állítottak fel a politikai élet „megtisztítására” (csupán májusban mintegy 6700 letartóztatásra került sor).

Pak Csong Hi a „forradalmi célkitűzések” (antikommunizmus, korrupció elleni harc, gazdaságfejlesztés) megvalósítása leghatékonyabb eszközének a diktatúrát, s ha kell, a drasztikus terrorintézkedéseket tekintette. A junta más vezetőivel együtt azonban felismerte, hogy rendszerük legitimációját, megszilárdítását otthon és külföldön is csak a gazdasági káosz felszámolásával, hatékony gazdasági program megvalósításával, egyben bizonyos politikai játékszabályok, legalább formális betartásával tudják biztosítani. Erre késztette őket Washington nyomása is (az amerikai segélyprogram a költségvetés több mint 50, a katonai kiadások 70 százalékát fedezte).

Néhány, a junta helyzetét megszilárdító intézkedés után, 1961 júniusában közzétették a Nemzeti Újjáépítési Mozgalom elnevezésű átfogó programot. Ez többek között célul tűzte ki a gazdasági és a politikai stabilizációt, a termelés és a fogyasztás fellendítését, a gazdasági-műszaki elmaradottság felszámolását. A diktatúrának meg kellett küzdenie a 25 százalékos munkanélküliséggel és a súlyos inflációval, a parasztság tömeges eladósodásával. A program lényegében az „irányított gazdaság” egy változata volt. A szabad vállalkozás, a piacgazdaság fenntartásával a kormány közvetlen irányítása és ellenőrzése alá vonta a kulcsiparágakat, a bankokat, a külkereskedelmet. Maradéktalanul érvényesült az állam szabályozó szerepe a gazdasági-pénzügyi erőforrások mozgósításában, a külföldi segélyek és hitelek elosztásában, az árpolitikában, az állami és a magánszektor, az üzleti élet irányításában. Az állam, a politikai hatalom a gazdasági modernizáció, a gazdaságfejlesztés döntő tényezőjévé vált Dél-Koreában. A katonai diktatúra, s az ezt megtestesítőszemélyi hatalom három évtizeden át kemény kézzel biztosította az ehhez szükséges társadalmi-politikai nyugalmat. Ezt a külföld is megfelelően értékelte. (Hasonló folyamat ment végbe északon is, az „államszocializmus” keretében – kevesebb eredménnyel.) A gazdasági fejlődés sikeréhez nagymértékben járult hozzá a tömeges, olcsó, politikailag és szakmailag szervezetlen munkaerő jelenléte.

A gazdaságpolitika kidolgozásának és megvalósításának központja a már 1961 júliusában létrehozott Gazdasági Tervhivatal lett, mely a gazdasági csúcsminisztérium szerepét töltötte be: 1962-től kidolgozta a makroökonómiai ötéves tervek fejlesztési irányait és mutatóit, a szükséges kormányzati intézkedéseket, beleértve a pénzügyi, a hitel- és a bankpolitikai lépéseket, az árpolitikát. Meghatározó szerepet kapott az állami költségvetés irányelveinek a kidolgozásában is. A gazdasági stratégia, a modernizáció fő hajtóereje az intenzív exportorientáció volt és maradt. (A kivitel értéke az 1960. évi 41 millió dollárról 1995-ben 100 milliárd fölé emelkedett!).

A katonai junta számára nemcsak gazdasági, hanem politikai létkérdés is volt a parasztság helyzetének, a mezőgazdasági válságnak a rendezése. A kormány moratóriumot rendelt el a parasztgazdaságok adósságtörlesztésére (a kamatok korábban 20-tól 100 százalékig terjedtek!), és átvállalta a hitelezők kifizetését – államkötvényekkel. Ezzel a parasztság megszabadult a nyomasztó uzsoraadósságtól; az aratásig rizskölcsönt kapott, az újonnan létesített mezőgazdasági banktól pedig kedvező hitelekhez jutott. A katonai diktatúra így megteremtette a maga tömegbázisát. Pak Csong Hi – antidemokratikus, keménykezű politikája ellenére – az ismétlődő „demokratikus” parlamenti és elnökválasztásokon, valamint népszavazásokon rendszeresen győzött a vidék (a lakosság akkor még közel 80 százalékát alkotó parasztság) szavazataival. Az egymást követő mezőgazdasági programok (villamosítás, kemizáció, gépesítés, műszaki és technológiai fejlesztés, a termelési és az életviszonyok javítása) eredményeként Dél-Korea a kilencvenes évekre rizsből önellátóvá vált, csupán a népesség mintegy 10 százaléka dolgozott a mezőgazdaságban. Az agrárágazat termelési színvonala azonban még mindig elmaradt az iparé és más ágazatoké mögött (s a nemzetközi követelményektől).

Pak Csong Hi 1961 augusztusában bejelentette, hogy 1963-ban – az új alkotmánnyal kapcsolatos népszavazást követően – visszaadják a hatalmat a polgári kormányzatnak. Egyidejűleg szabadon bocsátottak több ezer volt politikust is. J. F. Kennedy elnök novemberi washingtoni meghívással nyugtázta Pak tábornok döntését, aki 1962 tavaszán átvette az ideiglenes köztársasági elnök tisztségét is. Az alkotmány jóváhagyása (közel 80 százalék) után azonban Pak váratlanul bejelentette: a katonatisztek „leszerelnek", és civilként indulnak az 1963-as választásokon. O maga a katonatisztek által szervezett Demokratikus Köztársasági Párt „polgári" jelöltjeként győzött az 1963. októberi elnökválasztáson, míg pártja, a DKP novemberben megszerezte a nemzetgyűlési mandátumok több mint kétharmadát. Ezzel formálisan véget ért az átmenet a nyílt katonai diktatúrától a „polgári" kormányzathoz, megkezdődött a Harmadik Köztársaság korszaka. Pak Csong Hi elnök személyi hatalma viszont korlátlan lett.

A Harmadik és a Negyedik Köztársaság (1963-1979)

Pak Csong Hi elnök több mint másfél évtizeden keresztül folytatta „adminisztratív demokráciának" nevezett keménykezű diktatórikus politikáját. Miután lényegében ; biztosította a belpolitikai stabilitást és a folyamatos gazdasági fellendülést, modernizációt, ügyesen kihasználta a hatvanas-hetvenes évek új nemzetközi gazdasági és i politikai lehetőségeit is. 1967-ben, majd 1971-ben (immár alkotmánymódosítással) ismételten újjáválasztatta magát. Igaz, az 1971-es nemzetgyűlési választásokon párt-

ja, a DKP már elvesztette kétharmados többségét (s ezzel az automatikus alkotmánymódosítás lehetőségét). Az ellenzék, elsősorban a városi polgárság támogatását élvező Új Demokrata Párt, otthon és külföldön egyre erőteljesebben lépett fel a diktatúra ellen. A diákság ismét mozgolódni kezdett.

A parlamenten belüli és kívüli politikai ellenzék visszaszorítása, felszámolása, az államhatalom, s ezzel személyi diktatúrája további erősítése érdekében Pak elnök 1972. október 17-én ismét rendkívüli állapotot rendelt el: felfüggesztette az alkotmányt, feloszlatta a nemzetgyűlést, betiltott minden politikai tevékenységet. Az új alkotmánytervezetet a novemberi népszavazás, szokás szerint, jóváhagyta. Ennek értelmében a nemzetgyűlést és az elnököt, az addigi 4 év helyett 6 évre választották. A nemzetgyűlés egyharma- dát az államfő nevezte ki, őt viszont a korábbi közvetlen választás helyett az újonnan létrehozott Nemzeti Egység Konferenciája választotta. Pak Csong Hi 1972. december 27-én, immár negyedszer, a Koreai Köztársaság elnöke lett, s a Negyedik Köztársaság a Jusin- rendszer nevet kapta („a reformok fellendítése"). (Északon, a KNDK-ban ezzel egy időben ugyancsak népszavazás hagyta jóvá az új „szocialista" alkotmányt, s ugyanaznap választották meg Kim Ir Szent államfővé.) Az 1973 februárjában választott nemzetgyűlés a diktátor engedelmes eszköze lett.

Ezután Pak Csong Hi már elnöki szükségrendeletekkelkormányzott. Új nemzetbiztonsági törvényt fogadtak el, statáriális bíróságok ítélkeztek minden, a Jusin-rendszer elleni fellépés, kritika, sajtócikk felett. A diákszövetséget betiltották, több iskolát, egyetemet bezártak, számos ellenzéki politikust, diákvezetőt bebörtönöztek. Az ország gazdasági eredményessége, színvonala, világgazdasági integrációja azonban már szemmel láthatólag feszegette a Pak CsongHi-féle katonai diktatúra kereteit, lehetőségeit. A rohamos gazdasági fejlődés ellenére – vagy talán épp ezért – a hetvenes évek közepétől tovább éleződtek a társadalmi-politikai feszültségek is. Erre utalt, hogy az 1974. augusztus 15-ei ünnepségeken – északi indíttatású? – merényletet kíséreltek meg Pak elnök ellen, melynek az elnök felesége esett áldozatul. Csakúgy, mint 1960-1961-ben, a politikai élet, az ellenzék mozgatóerejét a diákság és a városi középrétegek képviselői adták. Tiltakozó megmozdulásaik, tüntetéseik a tilalom ellenére különösen felélénkültek 1978 őszén és 1979-ben, miután Pak Csong Hi 1978 júliusában újabb hat évre elnökké választatta magát.

Az Ötödik és a Hatodik Köztársaság (1981-1993)

1979 októberében a puszáni diákság utcai tüntetésekbe kezdett aJusin-rendszer ellen. Ezek átterjedtek más városokra, és a lakosság más rétegei is csatlakoztak hozzájuk. A statárium bevezetése csak olaj volt a tűzre. Ebben a helyzetben a diktatúra számára a legkényesebb kérdés az volt, hogyan fojtsa el a tüntetéseket, lövessen-e a diákokra? Pak Csong Hi ezt kívánta megvitatni 1979. október 26-án a két legközvetlenebb munkatársával – testőrsége parancsnokával és a nagyhatalmú Központi Hírszerző Iroda (KCIA) vezetőjével. Ez utóbbi, akinek talán a legteljesebb képe volt a helyzetről, a vita hevében hirtelen agyonlőtte az elnököt, míg emberei végeztek a testőreivel. Ezzel ért véget Pak Csong Hi 18 éves diktatúrája. Egyben lezárult Dél-Korea háború utáni történelmének jelentős korszaka is, amelynek során a gazdaságilag elmaradott, fejletlen országból modern ipari állam, a „négy tigris" egyike lett.

Pak Csong Hi meggyilkolása után Csö Gju Ha miniszterelnök lett az ideiglenes államfő. A politikai foglyokat, köztük a népszerű Kim De Dzsungot szabadon bocsátották. Az ezt követő zűrzavaros hónapokban azonban

mind nagyobb befolyásra tett szert a fiatal tábornokok egy csoportja, élükön Cson Du Hvannal, a Nemzetbiztonsági Különleges Bizottság vezetőjével. Hamarosan elérték a Pakhalála után felélénkülő pártok és a politikai tevékenység újbóli betiltását, majd a nemzetgyűlés feloszlatását, az egyetemek és főiskolák bezárását. A diák- és polgártüntetések 1980 májusában érték el csúcspontjukat. A kormányzat rendkívüli állapot bevezetésével, Kim De Dzsung és más ellenzéki vezetők újbóli letartóztatásával válaszolt. Kim letartóztatása szülőföldje székvárosában, Kvangdzsuban tömegtüntetést robbantott ki, amely felkeléssé nőtt. Cson Du Hvan parancsára a mozgalmat ejtőernyősök és tankok bevetésével vérbe fojtották; több száz halott és több ezer sebesült maradt az utcákon. Kim De Dzsungot ismét halálra ítélték „államellenes tevékenység és felkelés szervezése” címén. (15 évvel később a kvangdzsui vérfürdő lett a Cson Du Hvan és társai ellen indított bírósági eljárás egyik fő vádpontja.)

A katonatisztek (Hana Szövetség) augusztusban lemondatták Csö Gju Ha elnököt, és 1981. március 3-án Cson Du Hvant választották államfővé (Ötödik Köztársaság, 1981-1988). Az új kormányzatjó néhány reformintézkedéssel igyekezett javítani helyzetét és a közhangulatot. Eltörölték a 36 éve fennálló éjszakai kijárási tilalmat; enyhítették a külföldi utazások korlátozását; 5000 politikai foglyot szabadon bocsátottak; engedélyezték a politikai tevékenységet; újból megnyitották az egyetemeket és a főiskolákat. Az új alkotmány értelmében az államfőt – hétéves hivatali ideje után – nem lehetett újjáválasztani, s nem kezdeményezhette a választási törvény módosítását. Kim De Dzsung halálos ítéletét életfogytiglanra változtatták.

Az új rendszer hivatalos programja a „Demokrácia és igazságosság, jóléti állam és oktatási reformok” címet viselte. 1984. májusában létrehozták a Demokráciát előmozdító Tanácsot, 1985-ben pedig megalakult az ellenzéki Új Demokratikus Párt (UDP). A Cson Du Hvan-kormányzat nagy sikere volt, hogy elnyerte az 1986. évi Ázsiai Játékok, majd az 1988. évi olimpia megrendezését, valamint, hogy felújította az utóbb kevés eredménnyel járó politikai tárgyalásokat Észak-Koreával. (1985-ben egyszeri kölcsönös családlátogatásra és kulturális együttesek cseréjére is sor került.)

Bár a modernizáció, az iparfejlesztés folyamata és politikája töretlen volt, a dél-koreai gazdaság már 1979-ben a feszültség jeleit mutatta. 18 év óta először esett vissza az export, a GNP növekedése (6,5 százalék) 1972 óta a legalacsonyabb volt. Az elnökgyilkosságot követő bizonytalanság, a második olajárrobbanás és a rossz termés is hozzájárult az 1980. évi, dél-koreai viszonylatban alacsony (4,8 százalékos) növekedéshez. Az exportorientált könnyűipar (textilipar) külföldi versenyképessége pedig éppen akkor ingott meg (a többi „kis tigris” hasonló fejlődése miatt!), amikor a nehéz- és a vegyipari nagyarányú beruházások még nem hoztak létre versenyképes ágazatokat. Ehhez járult a felgyorsult infláció, valamint a korábban igen alacsony munkabérek már elháríthatatlan, jelentős emelése is.

Az Ötödik Köztársaság gazdaságpolitikája a kényes helyzetben az árstabilitásra, a kiegyensúlyozott gazdaságnövekedésre és a piac liberalizálására helyezte a fő hangsúlyt. Restrikciós politikával és pénzügyi korlátozásokkal az 1985. évi 25 százalékos inflációt és 23,4 százalékos bérnövekedést 1986-ra 2,5, illetve 8,2 százalékra szorították vissza. 19861988 újból a látványos (évi 12,8 százalékos) gazdasági növekedés időszaka volt. A csökkenő olajárak, az alacsonyabb kamatok megkönnyítették az ország jelentős adósságterheinek csökkentését (1985-ben 46,7 milliárd USD). Avon leszorított árfolyama a legfontosabb valutákhoz képest olcsóbbá tette a dél-koreai termékeket a világpiacon, s újabb kapukat nyitott az agresszív exportpolitika számára. (Ez viszont a nyolcvanas évek második felében a főbb partnerállamok protekcionista óvintézkedéseit váltotta ki.)

A nyolcvanas évek politikai életét mindinkább átszőtte a Cson Du Hvan-kormányzat és klán korrupciója, a politikai vezetés és a dél-koreai szuperkonszernek (a cshebolok) személyi összefonódása, vesztegetési ügyei. Ismét felélénkült a diákok és az ellenzék mozgása is: követelték a demokratizálás gyorsítását, a közvetlen elnökválasztást. Olaj volt a tűzre, amikor a kormányzó Demokratikus Igazságpárt bejelentette: Ro Te Vu „nyugalmazott” tábornokot kívánja indítani az 1987-es elnökválasztáson. Az ellenzék ebben a katonai kormányzat újabb hétéves meghosszabbításának a szándékát látta. A nagyarányú társadalmi nyugtalanság (s feltehetően Washington tanácsa) arra késztette az elnökjelöltet, hogy váratlanul bejelentse: elfogadja az ellenzék követeléseit s megvalósítja a demokratikus reformokat, a közvetlen elnökválasztást és a politikai foglyok szabadon bocsátását. Az ellenzék megosztottsága (Kim De Dzsung és Kim Jong Szam rivalizálása) következtében Ro Te Vu a szavazatok 37 százalékával győzött, s 1988 februárjában a Hatodik Köztársaság elnökeként iktatták be öt évre. Ez volt az első békés hatalomváltás 1948 óta a Koreai Köztársaság történelmében.

Ro Te Vu elnöksége (1988-1993) alatt számos intézkedésre került sor az ország és a társadalmi élet demokratizálására, a Koreai Köztársaság nemzetközi politikai és gazdasági helyzetének megszilárdítására. Ez utóbbinak volt látványos eredménye az 1988. évi 24. Nyári Olimpiai Játékok sikeres megrendezési Szöulban.

Ezt megelőzően, 1988. július 7-én az elnök új, hatpontos programot terjesztett elő dél és észak kapcsolatainak békés rendezéséről, a Koreai Köztársaság és a szocialista országok kapcsolatainak felvételéről (Észak-politika). Ekkor már folytak azok a tárgyalások, melyek eredményeként 1989. február 1-jén Magyarország a szocialista országok közül elsőként vette fel a diplomáciai kapcsolatokat a Koreai Köztársasággal. Szöult 1990-ben a Szovjetunió, 1992-ben pedig Kína is elismerte. 1991 decemberében, hosszas tárgyalások után, Szöul és Phenjan megbékélési, megnemtámadási és együttműködési megállapodást írt alá.

Ro Te Vu elnökségét a gazdasági fejlődés ellentmondásai jellemezték. A folytatódó fellendülést, modernizációt demonstrálta az 1993. évi tedzsoni világkiállítás sikere. Egyidejűleg nőtt a külkereskedelmi és a folyó fizetési mérleg hiánya. Az infláció átmenetileg ismét két számjegyűvé lett; újabb exportproblémák is jelentkeztek. A gazdasági élet azonban alapjában a 6. és 7. ötéves tervek (1987-1991, illetve 1992-1996) irányelveivel (tudományigényesség és globalizáció) összhangban fejlődött.

A gazdasági problémák az 1988. évi nemzetgyűlési választásokon is tükröződtek. A Demokratikus Igazság Párt elvesztette többségét, s kisebbségi kormány alakítására kényszerült. A helyzetet Ro Te Vu elnök 1990 februárjában váratlan lépéssel oldotta meg: a kormánypárt egyesült a Kim Jong Szam vezette Újraegyesítés Demokratikus Pártjával és az Új Demokratikus Köztársasági Párttal. Az így létrejött Demokratikus Liberális Párt szilárd nemzetgyűlési többséggel rendelkezett. Megállapodásuk értelmében az 1992-es elnökválasztásokon közös jelöltjük Kim Jong Szam lett, aki a szavazatok 42 százalékával győzte le az ellenzék jelöltjét, Kim De Dzsungot (34 százalék). Az 1996. áprilisi parlamenti választásokon azonban a kormánypártnak már nem sikerült abszolút többségre szert tennie, így kisebbségi kormány alakítására kényszerült.

A belpolitikai életet mindvégig súlyosan terhelte az előző elnökök, Cson Du Hvan és Ro Te Vu korrupciós botránya és a kvangdzsui vérfürdőért való felelőssége. 1995 végén mindkettejüket letartóztatták, és 1996 elején a bíróság halálra ítélte őket, amit kegyelemből börtönbüntetésre változtattak. Később amnesztiában részesültek.

Az 1990-es évek közepén Dél-Korea lendületes gazdasági fejlődése megtorpant, majd 1997-ben gazdasági-pénzügyi válság robbant ki, amely súlyosan érintette az ország bel- és külpolitikai helyzetét is. Néhány nagyvállalat (cshe- bol) csődje (Hanbo, Kia-Motors) számos bedolgozó kis- és középvállalatot magával rántott. Tömegessé vált a munkanélküliség. Meredeken zuhant a dél-koreai valuta árfolyama, a gazdaságot az összeomlás fenyegette. Minimálisra csökkentek a valutatartalékok s a helyzetet tovább súlyosbította a délkelet-ázsiai pénzügyi válság is. A dél-koreai közgazdászok a válság okait – többek között – a veszteséges nagyvállalatok és bankok kormány általi támogatásában, a cshebolok nagyarányú külföldi rövid lejáratú hitelfelvételében, egyúttal a túlzott hazai befektetési tevékenységében látták. A hivatalos Szöul és a közvélemény a helyzetért első sorban a Nemzetközi Valutaalapot (IMF) vádolta, ugyanakkor tőle várta a „mentőövet” is (a válság évei „az IMF kora”, „az IMF diktátuma” nevet kapta).

„Az IMF diktátuma”

Ebben a helyzetben, az 1997. decemberi elnökválasztásokon győztes Kim De Dzsungra, a demokratikus ellenzék nemzetközileg elismert vezetőjére hárult a válság leküzdésének nehéz feladata. Az IMF és a Világbank (IBRD) 68 milliárd dolláros köl- csönének nehéz feltételeivel az ezredfordulóra sikerült leküzdeni a válságot (a külföldi befektetők jogainak bővítése, a cshebolok befektetési tevékenységének korlátozása, a veszteséges bankok likvidálása, az állami vállalatok aktívabb privatizálása, a kamatlábak csökkentése, a rövid lejáratú külföldi kölcsönök korlátozása, a nemzeti valuta és a fogyasztói árak stabilizálása, az államapparátus csökkentése). Ismét nőtt az export és a külföldi befektetések, s a gazdasági növekedés 1999-re már meghaladta a 7,3 százalékot.

Kim De Dzsung elnöksége (1998-2003)

Kim De Dzsung elnöksége alatt jelentős belső és külpolitikai sikereket ért el. „Sunshine” politikája eredményeként 2000. június 13-15-án került sor Phen- janban az első Észak-Dél csúcstalálkozóra, közös nyilatkozat aláírására, ame- : lyet a kettészakított családok találkozói követtek. A problémák, időnkénti konfliktusok ellenére mind szélesebb gazdasági, társadalmi és műszaki-tudományos területre terjed ki Észak és Dél együttműködése, mind több déli beruházásra kerül sor. Helyreállították a két Korea közti vasúti és közúti kapcsolatokat, bár a forgalom még nem rendszeres. Gyakorlatilag megindult a 60 éve kettészakított két Korea közeledésének folyamata.

Kim De Dzsung méltán érdemelte ki a 2000. évi Nobel-békedíjat, vált az első koreai Nobel-díjassá. Utóda, No Mu Hjon (2003-) folytatja a két Korea megbékélésének, az ország demokratizálásának politikáját.

Az Egyesült Államok és Japán oldalán

Az elmúlt évtizedek dél-koreai gazdasági modernizációjában meghatározó szerepet játszott a geopolitikai környezet, a mindenkori nemzetközi helyzet, mindenekelőtt az Egyesült Államok és Japán támogatása.

Az Egyesült Államok elsősorban a kedvező – helyi, regionális és globális – politikai viszonyokat és feltételeket biztosította. A koreai háborút követően, 1953. október 27-én Washington kölcsönös védelmi szerződést kötött Szöullal. Csapatai ENSZ zászló alatt a mai napig Dél-Koreában állomásoznak (kb. 35 ezer fő); a kilencvenes évekig az ország területén taktikai nukleáris fegyvereket is tartott. A számottevő amerikai jelenlét és katonai segély évtizedeken keresztül mentesítette az országot a nagyarányú fegyverkezési kiadásoktól, az amerikai nukleáris védelmi ernyő pedig garantálta a Koreai Köztársaság biztonságát. Bár az amerikai érdekeltség Koreában inkább stratégiai és politikai, mintsem gazdasági jellegű volt (a Szovjetunió, Kína, a kommunizmus közelsége diktálta), az Egyesült Államok – különösen a hatvanas-hetvenes években – tőkével, technikával és technológiával is hangsúlyozottan támogatta az ország gazdasági fejlődését (1946-1976 között 12,6 milliárd dollár gazdasági és katonai segélyt nyújtott). Mivel ezek térítésmentes segélyek voltak, Dél-Korea nagyobb adósság nélkül kezdhette meg exportorientált modernizációs programját. Az amerikai beruházásokat, segélyeket a technológia és a szaktudás átadása is kísérte. Szakértőik közvetlen szerepet játszottak a segélyek elosztásában, a fejlesztési tervek kidolgozásában és megvalósításában is; szükség esetén a segélypolitika eszközét is felhasználták, hogy védencüket gazdasági tanácsaik elfogadására bírják. Washington egyidejűleg kedvező feltételeket biztosított a dél-koreai áruk számára az amerikai piacokon (afejlődő országok státusa, vámkedvezmények). Többé-kevés- bé tűrte Szöul protekcionista politikáját is.

Amerikai kezdeményezésre Dél-Korea 1965-től 1973-ig bekapcsolódott a vietnami háborúba. Ez – a japán kapcsolatok 1965. évi normalizálásához hasonlóan – jelentős volt a gazdasági fejlődés szempontjából. Több váltásban kb. 300 ezer katona, a dél-koreai hadsereg elit alakulatai vettek részt az indokínai háborúban. Felszerelésüket, szállításukat, ellátásukat, zsoldjukat Washington fedezte. E célra pótlólagos gazdasági és katonai segélyeket is nyújtott Szöulnak, korszerűsítette hadseregét (Észak-Korea eközben pilótákkal támogatta Észak-Vietnamot). A vietnami háborúval kapcsolatos amerikai költségvetési kiadások egy részét is dél-koreai vásárlásokkal realizálták. Koreai vállalatok részt vettek a régióban állomásozó amerikai csapatok ellátásában, az ottani amerikai építkezéseken (szakemberekkel is). 1966-banDél-Korea külföldi bevételeinek már 40 százaléka származott a vietnami háborúból. Az ezzel kapcsolatos amerikai térítések összege 1969-re meghaladta az egymilliárd dollárt. Vietnam aztjelentette a dél-koreai gazdaságnak, mint annak idején a koreai háború Japánnak. A dél-koreai óriásvállalatok, a cshebolok (pl. a Handzsin és a Hjonde) is Vietnamban szerezték első külföldi beruházási-vállalkozási tapasztalataikat, amelyeket hamarosan (az olajárrobbanást követően) az arab országokban hasznosítottak, mint nagyberuházók és kivitelezők. 1974-1979 között a tíz cshebol kb. 22 milliárd dollár hasznot húzott a Közel-Kelettől (csupán a Hjonde 6 milliárdot). A dél-koreai sorkatonák szolgálatiidő-kedvezményt kaptak, ha az első év után munkát vállaltak a közel-keleti építőtáborokban.

Japán koreai szerepét, befolyását meghatározta földrajzi-történelmi közelsége, a kínai civilizáción alapuló kultúra, magatartás és a szokások hasonlósága. Még a japán gyarmatosítás vetette meg a koreai közlekedés, az élelmiszer- és a textilipar, a kohászat és az energetika alapjait. A gyarmati Korea fontos katonai-gazdasági-stratégiai szerepet töltöttbe ajapán politikában. Ilyen előzmények után Japán bizonyos értelemben fejlődési modellül is szolgált Dél-Korea számára. Ezt segítette az 1965. évi megállapodás a két ország kapcsolatainak normalizálásáról, amelynek értelmében Japán mintegy egymilliárd dolláros jóvátételt fizetett. Japán gazdasági súlya Dél-Koreában alig egy év alatt meghaladta az Egyesült Államokét (a beruházások 54 százaléka már japán volt). Ajapán magántőke és a technológia beáramlása kiemelt szerepet kapott a dél-koreai gazdasági fejlődésben. (Amerikától eltérően Szöul évi fizetési mérlege Japánnal rendszerint deficites).

A Koreai Köztársaság politikai mozgásterét, gazdasági fejlődését a továbbiakban is nagymértékben befolyásolja kapcsolatainak alakulása az Egyesült Államokkal és Japánnal. Az 1990-es évek óta aktívan fejleszti sokoldalú együttműködését Kínával és Oroszországgal. Dél-Korea és a nagyhatalmak viszonya fontos szerepet játszik a Korea-közi kapcsolatokban is, s jórészt éppen emiatt a legutóbbi időkben egyre több problémajelentkezik Szöul és Washington viszonyában.

4. A Koreai Népi Demokratikus Köztársaság (1948-2004) – Faludi Péter

Észak-Koreában a radikális demokratikus reformok végrehajtásával, a japán megszállók és a koreai kollaboránsok tulajdonában lévő gyárak, vállalatok, bankok, vasutak államosításával az ipari termelés több mint 70 százaléka állami kézbe került. Ezzel már a KNDK kikiáltása előtt lehetővé vált, hogy fokozatosan áttérjenek

a tervgazdálkodásra: 1947- ben, majd 1948-ban éves, 1949-1950-re kétéves gazdasági helyreállítási tervet dolgoztak ki. A vezetés kezdetben a szovjet típusúhoz hasonló szocialista fejlődés mellett kötelezte el magát, s ennek megfelelően alakította át az ország társadalmi, politikai és gazdasági struktúráját. Rövid idő alatt adminisztratív-politikai eszközökkel biztosították a Koreai Munkapárt, mint állampárt meghatározó, kizárólagos szerepét a társadalom, a politika, a gazdaság, az ideológia és a kultúra terén. Kim Ir Szen, mint a párt és a kormány vezetője, kemény kézzel, koncepciós perekkel, terrorral számolta fel párton belüli és kívüli ellenfeleit, mint „frakciósokat", „ellenséges ügynököket". Közel ötvenéves diktatúrája, szélsőséges személyi kultusza példa nélküli volt nemcsak Korea, de a keleti blokk országai háború utáni történelmében is.

Ujjaepites, iparosítás, kollektivizálás

A háború utáni másfél évtizedben Észak-Koreában nagyarányú gazdasági építőmunka bontakozott ki, egymást követte a helyreállítás és az újjáépítés hároméves (1954-1956), az iparosítás megalapozása és a mezőgazdaság kollektivizálása ötéves (1957-1960), majd a szocialista iparosítás (meghosszabbított) hétéves terve (1961-1970). Mindvégig dominált a nehézipar fejlesztésének elsődlegessége (bár az energetika ehhez szükséges fejlesztése rendszerint elmaradt). Egyidejűleg igyekeztek felszámolni a japán gyarmati múlt örökségét: az egyoldalú ipartelepítést és a gazdaság szerkezeti aránytalanságait. A gyors ütemű iparosítás eredményeként az ipari és a mezőgazdasági termelés aránya az 1949. évi 47:53-ról 1970-ig 71:29-re tolódott el. Különösen a kohászat, a gép- és a vegyipar, az építőanyag- és a textilipar fejlődött. 1958-ban befejezték a mezőgazdaság, a kisipar és a kiskereskedelem kollektivizálását. Öntözőrendszerek építésével a nehéz természeti adottságok ellenére sikerült fellendíteni a mezőgazdasági termelést is. 1964 után azonban, Kim Ir Szen tézisei alapján a szövetkezeti tulajdon „össznépi" tulajdonná alakításával a szövetkezetek „államosítására" törekedtek. Ez fejeződött ki az 1972. évi új alkotmányban is.

A Szovjetunió és Kína oldalán

A helyreállításhoz, majd az iparosításhoz, különösen a nehézipar megteremtéséhez nagyban hozzájárult a szocialista országok, főként a Szovjetunió térítés nélküli segítsége, amely nem teljes adatok szerint meghaladta az ötmilliárd rubelt (a külső források részesedése a költségvetésben az ötvenes években elérte az évi 25 százalékot). Magyarország három gyárat épített, több száz gyermek és fiatal képzését vállalta, összesen mintegy 40 millió rubel értékben.

A szovjet közreműködés a KNDK létrehozásában, a kínai katonaság segélynyújtása a koreai háborúban, a Szovjetunió és Kína meghatározó politikai és gazdasági támogatása a háború utáni évtizedekben nagymértékben befolyásolta Észak Korea bel- és külpolitikáját, mozgásterét. Ezt fejezte ki az 1961 júliusában aláírt koreai-szovjet, illetve koreai-kínai barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés is. Így a hamarosan kirobbant szovjet-kínai ideológiai-politikai konfrontáció, hatalmi érdekütközés a KNDK addigi egységes politikai „hátországát", nemzetközi támogatottságát veszélyeztette. Erre a helyzetre sajátosan reagált Phenjan hintapolitikája a hatvanas-hetvenes években. Egyide-

jűleg azonban, más forrása nem lévén, biztosítani igyekezett mindkét szocialista nagyhatalom támogatását, főleg gazdasági és nemzetközi téren. Egyben a személyi hatalom, a diktatúra fokozásával is igyekezett maximálisan korlátozni a szovjet és kínai befolyást egyaránt az ország belpolitikájára és lakosságára. Ezért társadalma zártságára, a külvilágtól való elzárására törekedett (mint a 19. században).

Kim Ir Szen diktatúrája

Ahogy a 17-19. századi feudális-konfuciánus Korea a klasszikus kínai kultúra örökösének tekintette magát a „barbár" mandzsukkal szemben, saját „vezérét" (és pártját) kiáltotta ki a marxizmus-leninizmus, a szocializmus ügye hű örökösének és továbbfejlesztőjének. A végletekig vitt személyi kultusz „elméleti" alátámasztását, az elnyomott tömegek nacionalista mozgósítását szolgálta az ún. csucshe eszmerendszer, a primitív konfucianizmus, a kaszárnyaszocializmus, a nacionalista gőg és a családi-személyi vezérkultusz keveréke is.

A hatvanas évek közepére a KNDK jelentős, viszonylag modern nagyiparral rendelkezett. A kitermelő- és a feldolgozóipar alapvető mutatói – nyugati számítások szerint is – akkor még általában meghaladták a hasonló déli adatokat. Bár alacsony szinten, de stabilizálták a lakosság alapvető élelmiszer- és ruházati ellátását, s nagyarányú lakásépítkezés folyt. Jelentős sikereket értek el az oktatás és az egészségügy terén: felszámolták az írástudatlanságot, a járványokat, megszűnt a munkanélküliség. Nőttek a reáljövedelmek is, melyekben igen magas volt a természetbeni juttatások aránya. Az ellátási feszültségeket, korlátozásokat (ajegyrendszer fennmaradása), a társadalmi és a magánélet teljes adminisztratív szabályozását és ellenőrzését az ország

kettéosztottságával, „hadiállapotával”, „a háborús támadás állandó veszélyével” indokolták. Lényegében a diktatúra és a személyi kultusz erősítéséről volt szó.

Ez utóbbi játszott közre abban, hogy a hatvanas évek közepén a Vietnamban és Indokínában kialakult helyzetet – a belső feszültség, az adminisztratív kaszárnyarendszer fenntartása érdekében – az észak-koreai vezetés kivetítette a Koreai-félszigetre, s az állítólagos háborús veszélyre hivatkozva 1966-1967-ben meghirdették „apárhuzamos gazdasági és honvédelmi építés programját”. Ezzel az amúgy is szűkös gazdasági kapacitások s a munkaerő jelentős részét hadiipari építkezésekre, a honvédelem fejlesztésére mozgósították (a költségvetés évi 32-35 százalékát). E szubjektív kalandorpolitika miatt a KNDK gazdasági fejlődése a hatvanas évek közepétől megtorpant. A lakosság életszínvonala stagnált, majd csökkent (1965 óta nem tettek közzé gazdasági statisztikát). A hatéves (19711976), majd az újabb hétéves (1978-1984) tervben ennek ellenére fenntartották a nehézipar és a honvédelem erőltetett fejlesztését. A növekvő gazdasági nehézségekhez krónikus szárazság párosult, amely nemcsak a mezőgazdaságot sújtotta, hanem visszavetette a zömmel vízi erőre alapozott villamosenergia-termelést is. Ráadásul, a nyersanyagárak emelkedésére számítva, a KNDK rövid lejáratú hiteleket vett fel Nyugaton. Az általa exportálható nyersanyagok ára azonban csökkent, az olajárrobbanás következtében pedig az ország hamarosan eladósodott, s a hetvenes évek végére fizetésképtelenné vált.

A hetvenes-nyolcvanas években több kísérlet történt a gazdaságirányítás részleges átszervezésére, de egészében a politikai vezetés a kilencvenes években is elzárkózott a gyökeres gazdasági reformoktól, sőt elítélte a volt szocialista országok reformpolitikáját, s elvetette a társadalmi-politikai demokratizálást. Az újabb hétéves tervet (1987-1993) is a korábbi szemlélet jellemezte, s célkitűzései megalapozatlanok voltak. Egyidejűleg folytatták számos nem termelő jellegű presztízslétesítmény építését, s a látványos tömegmozgósítást. 1993-ban a vezetés kénytelen volt beismerni a terv csődjét, s a kilencvenes évekre

Észak-Korea súlyos gazdasági és politikai válságba került. Ezt tovább mélyítette a „szocialista tábor” felbomlása, a térítés nélküli és kedvezményes hitelek és segélyek megszűnése. A gyárak és vállalatok jelentős része leállt vagy alig működött.

A gazdasági nehézségeket, a mind súlyosabb ellátási gondokat a diktatúra és az adminisztratív-ideológiai nyomás erősödése kísérte. Az 1992-es alkotmánymódosítással létrehozták az Állami Honvédelmi Bizottságot, hangsúlyos szerepet kapott a hadsereg, s háttérbe szorult a Munkapárt. Az alkotmányból kimaradt a „marxizmus-leninizmus”, a „proletárdiktatúra” és a „proletár internacionalizmus” kifejezés, enyhébben kezelte a vallásgyakorlást, s az országegyesítést nem kötötte az amerikai csapatok kivonásának feltételéhez Dél-Koreából.

Kiútkeresés és túlélési politika

1994 meghalt Kim Ir Szen. A hatalmat legidősebb fia, a már korábban utódnak kiszemelt Kim Dzsong Il vette át, akit 1997 októberében a hadsereg kezdeményezésére a Munkapárt főtitkárává választottak. Az 1998. szeptemberi újabb alkotmánymódosítás az Állami Honvédelmi Bizottságot nyilvánította a legfőbb hatalmi szervnek, amelynek elnöke s a hadsereg főparancsnoka Kim Dzsong Il lett. Azóta minden téren maradéktalanul érvényesül a hadsereg primátusának politikája (miként Dél- Koreában 1961 májusától). Az államfői tisztséget eltörölték, de az elhunyt Kim Ir Szent „örökös elnökké” nyilvánították.

Az ország válságos helyzetét tovább súlyosbították az 1995-1996. évi katasztrofális árvizek, az 1998-as szárazság, a tömeges éhínség, amelyek miatt Phenjan azóta is kénytelen évente jelentős nemzetközi élelmiszer- és gyógyszersegélyt igénybe venni.

Mindez már az 1990-es években kiútkeresésre és túlélési politikára késztette a phenjani vezetést. Ez a meglehetősen ellentmondásos törekvés két fő irányban bontakozott ki. Egyrészt a lehetőségeiket messze meghaladó és indokolatlan nukleáris- és rakétafejlesztési programot erőltettek. Az „erődemonstráció” újabb nemzetközi válságokba sodorta az országot (1992-1993, illetve 2003-2004). Ugyanakkor az időnkénti megtorpanások ellenére egy pozitívabb lépés is kibontakozott: Phenjan nyitott Szöul felé, s kibontakozott a két koreai állam fokozatos közeledése, a nemzetközi nyitás politikája. Korábbi álláspontját feladva, a KNDK már 1991-ben – a Koreai Köztársasággal együtt – belépett az ENSZ-be, majd 1991 végén kormányfői szinten aláírták az „Észak és Dél megbékéléséről, meg nem támadásáról, együttműködéséről és cseréjéről” szóló megállapodást. Ezt hamarosan követte közös nyilatkozatuk „A Koreai-félsziget nukleáris mentesítéséről”. Számos gazdasági, kereskedelmi, kulturális és sport-együttműködési megállapodásra került sor. 1993 óta Észak-Koreában több szabad kereskedelmi övezet jött létre, s ma már szinte minden területen érezhető a dél-koreai jelenlét. Kialakulóban van az együttműködés a társadalomtudományok, a közös történelmi múlt feldolgozása terén is. A 2000. és a 2004. évi olimpiai játékokon a két Korea csapata közösen szerepelt. A kölcsönös

közeledés leglátványosabb eseménye a phenjani csúcstalálkozó volt 2000 júniusában, bár ennek viszonzására még nem került sor.

A 21. század elejétől óvatos elmozdulás tapasztalható a bel- és gazdaságpolitikában is. A „hadikommunizmus" évtizedes szemléletét és gyakorlatát felszámolva egyre több intézkedést hoztak a gazdasági liberalizáció, a piacgazdaság fokozatos, óvatos kialakítása érdekében.

Észak-Korea nemzetközi helyzetét volt hivatott stabilizálni a „Barátsági, jószomszédsági és együttműködési szerződés" megkötése Oroszországgal (2000. február), majd V. Putyin elnök phenjani, illetve Kim Dzsong Il moszkvai látogatása. Világszenzációt váltott ki Koidzumi japán kormányfő két látogatása (2001, 2004), valamint Albright amerikai külügyminiszter tárgyalásai Phenjanban. Hasonló legfelsőbb szintű, kölcsönös látogatásokra került sor Kínával is. S bár G. W. Bush amerikai elnök a „gonosz tengelye" egyik államának minősítette Északot, az amerikai szenátus és képviselőház tagjai, neves közéleti személyiségek sorra keresték fel Phenjant, s győződhettek meg a kibontakozó változásokról. Egyre aktívabbak a magas szintű és szakmai kapcsolatok az Európai Unióval is.

4.1. Mongólia (1940-2000) – Kovács Attia

A csojbal- szanizmus (1940-1952)

A belpolitikai helyzet 1940-re rendeződött, amikor az 1920-as évek elejétől különböző vezető posztokat betöltő Horlógín Csojbalszan minden vetélytársát kiszorítva, új klientúrát létrehozva megszilárdította hatalmát. Az 1930-as évek közepén megkezdett iparosítás lassú ütemben folytatódott, azonban a gazdaság és a kereskedelem alapját továbbra is a magán-állattenyésztés adta. Az 1940-es években megkezdődött a hagyományok felszámolása: betiltották az ujgur-mongol írást, s helyére a cirill került; a klasszikus mongol irodalmi alkotások helyét a marxista irodalom vette át. A második világháború alatt Mongólia a Szovjetuniót hátországként élelmiszer- és könnyűipari termékekkel látta el, az északi szomszéd támogatásának érdekében gazdaságát hatalmas erőfeszítésekkel hadigazdasággá alakította át. A baráti segítség viszonzásaként a Szovjetunió a jaltai konferencián elérte a status quo fenntartását a belső-ázsiai térségben.

Az ENSZ határozata szerint 1945 októberében az ország népszavazáson döntött a függetlenség mellett. A döntést a Kínai Köztársaság 1946-ban ugyan elfogadta, de az országban folyó polgárháború és a kínai-mongol határincidensek megkérdőjelezték az elismerés komolyságát. Végleges kínai álláspontot a népi Kína 1949. évi megalakulása hozott.

A háború után a gazdaság szovjet mintájú átalakítása újabb lendületet kapott. 1948-tól meghirdették az ötéves tervek rendszerét; az 1940-es, de főként az 1950-es évektől a gazdaság fő célkitűzése az iparosítás lett. A párt új iparágak alapítását, a szállítás és a kommunikáció modernizálását határozta el, távlati célként pedig az addig jellemzően nomád állattartó gazdaság agrár-ipari gazdasággá való átalakítására törekedett. Az átalakítás részeként megvalósult a mongol állattenyésztés békés szövetkezetesítése (1958-1959). 1950 novemberében elkészült a Nauski (a szovjet-mongol határváros) és Ulánbátor közötti vasútvonal, amely még szorosabb gazdasági kapcsolatot jelentett a két ország között.

A cedenbalizmus (1952-1984)

Csojbalszan halála (1952) után Jumzsagijn Cedenbal került az állam élére. O egy átmeneti időszak után (1953-1958) elődjéhez hasonlóan magához ragadta a párt és az állami irányítást. A nevével fémjelzett időszakot ismét a személyi kultusz, a vezetésen belüli nagymérvű tisztogatás, majd a hatalom stabilizálása után új klientúra kiépítése jellemezte.

Mongólia szélesebb körű elismerését hozta, hogy a megalakult szocialista államok nagy része az 1950-es évek végéig felvette a diplomáciai kapcsolatot Mongóliával.

Sztálin halála után a Szovjetunióban zajló hatalmi harcok eredményeként a két ország szoros kapcsolata 1953-1957 között átmenetileg meggyengült, s Kínának lehetősége nyílt a korlátozott visszatérésre. A mongol külpolitika ügyes taktikázásának eredményeként a két szomszédos nagyhatalom rövid ideig egymást túllicitálva nyújtott segítséget az új Mongólia felépítéséhez. Azonban Kína és a Szovjetunió között megromlott kapcsolatok Mongóliát is válaszút elé állították. Az északi szomszéddal ismét kizárólagossá vált a kapcsolata, de előtte még sikerült elérnie, hogy szerződésben megállapodjanak a kínai-mongol határvonalról.

1961-ben Mongóliát számos sikertelen kísérlet után felvették az ENSZ-be, ami nemzetközi elismerésétjelentette. A következő évben KGST-tag lett, s ez lendületet adott az elmaradott mongol gazdaság modernizálásának. Az 1960-as években az ország Szovjetunióhoz fűződő kapcsolata egyre szorosabbá vált, a mongol minisztériumokban szovjet tanácsadók irányították az ügyeket, a Vörös Hadsereg egységei kínai fenyegetésre hivatkozva visszatértek az országba.

Mongólia 1964-től kezdve fokozatosan elvesztette az önrendelkezését külpolitikája felett.

1969-re ismét teljesen a szovjet külpolitika irányította a mongol diplomáciát. Mongólia a térség konferenciáin a Szovjetunió érdekeinek szószólójaként szerepelt. ENSZ-tagsá- ga is csak a Szovjetuniónak jelentett eggyel több szavazatot.

A cedenbali időszakot a gazdaság modernizálásának törekvéséjellemezték. A korábban megkezdett iparosítás az 1960-as években új lendületet kapott, főként a Szovjetunió és a szocialista tömb országainak gazdasági segítségnyújtása révén. Kedvezményes és vissza nem térítendő hitelek keretében szovjet szakemberekkel sorra építették az ipari kombinátokat, a főváros mellett új városok épültek, törekedtek a nomádok letelepítésére, s hamarosan megjelent a szocializmus alapját adó munkásosztály. A város és vidék között hamarosan jelentős különbség mutatkozott a szociális ellátás és oktatás terén. Ugyanakkor a főként állattenyésztést jelentő mezőgazdaság stagnált, emiatt megindult a lakosság városokba áramlása. A városiasodás, illetve az egészségügyi ellátás javulásának hatására (valamint állami ösztönzésére) óriási ütemben nő'tt a Mkosság száma, amivel a nyersanyagok kitermelését és a félkész termékek gyártását célzó iparfejlesztés nem volt képes lépést tartani.

Az óriási ütemben növekvő lakosság és az elhibázott mezőgazdasági reformok miatt stagnáló mezőgazdasági teljesítmény hatására a lakosságnak az 1970-es évek végére egyre nagyobb mérvű ellátási gondokkal kellett szembenéznie. Az 1980-as évek elején jegyrendszert kellett bevezetni, amely növekvő elégedetlenséget eredményezett a lakosság körében. Ehhez járult, hogy Cedenbal egészsége megromlott, s orosz származású felesége mind nagyobb mértékben avatkozott bele gazdasági és politikai ügyekbe. A beteg vezető nem volt képes követni a megváltozott szovjet politikát, s rendszeressé vált a konfliktus a szovjet vezetők és Cedenbal, illetve az időközben felnőtt új mongol politikai elit között. Az 1980-as években ismét rendszeressé váló tisztogatások eredményeként a szovjet vezetés jobbnak látta eltávolítani Cedenbalt a hatalomból, s helyére a rugalmasabb Batmönx-öt ültette.

Batmönx kormánya (1984-1990)

Az 1970-es évek második felétől fokozatosan átalakuló nemzetközi környezet i ellenére nem történt jelentős változás az 1960-as években kialakult mongol i külpolitikai függésben. Ebbe a nyugodt és eseménytelen légkörbe robbant be : Gorbacsov új Ázsia-politikájának kereteit körülrajzoló vlagyivosztoki beszéde (1986), amely azonnal felrázta mongol politikai elitet, s új utak keresésére sarkallta a mongol külpolitikát. A pártfőtitkár beszédében kijelentette, hogy rendezni kívánja a problémás kérdéseket a térség országaival, s többek között kivonja a Mongóliában állomásozó csapatainak egy részét is.

Az új mongol vezető 1986-ban meghirdette a gazdaságirányítás szovjet mintájú reform-

ját, melynek alappillére a nyíltság és átépítés volt. Mongóliában – a szocialista tömb országaihoz hasonlóan – a reformfolyamat a minisztériumok és az állami bizottságok összevonásával kezdődött. Azonban hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy az egyszerűsítés nem hozta meg a kívánt eredményt, hiszen az többnyire csak névleg történt meg (a minisztériumi dolgozók száma nem csökkent, és a bürokratikus széttagoltság megmaradt). Ezután a gazdasági egységek autonómiájának kiterjesztésével próbálták azok hatékonyságát növelni, azonban a piaci alapú gazdaság megteremtéséhez elengedhetetlenül szükséges „szabad árak” bevezetését nem engedélyezték, így ez a törekvés is hamar elbukott. A reformok kudarca, az egyre nyilvánvalóbb gazdasági nehézségek, és a reformok alapjának számító nyíltság hatására elkerülhetetlenné vált a múlt átértékelése.

Az 1988. decemberi Politikai Bizottsági ülésen a pártfő'titkár első ízben bírálta elődjének tevékenységét, felrótta a hibás gazdasági és politikai döntéseket, személyi kultuszát. Az 1980-as évek végére a párt meghasonlott, és a Cedenbal leváltása óta a pártvezetésen belüli ellentétek kiéleződtek. A mérsékelt reformista Batmönx-hel szemben álltak a konzervatív cedenbali erők, miközben kialakult a reformok felgyorsítását követelő belső ellenzék is. A reformok hatására aktívvá vált lakosság a PB ülésétől jelentős személycseréket és politikai változásokat várt. Ezek elmaradása az első ellenzéki fellépésekhez vezetett.

A következő év végén a pártvezetés ifjúsági konferencia szervezésével próbálta maga mellé állítani a fiatal értelmiségieket. Az ülésen azonban az addig elszigetelt, egymásról mit sem tudó ellenzéki csoportok egymásra találtak, s megalakították az első ellenzéki szervezetet, a Mongol Demokrata Szövetséget. A szövetség 1989. december 10-én megtartotta első ellenzéki demonstrációját, és ez tekinthető a mongol demokráciát követelő tömegmozgalom kezdetének.

1990-ben egyre-másra alakultak ellenzéki csoportok, mindennapossá váltak a demonstrációk s a tüntetések. A pártvezetés megosztottsága miatt nem tudott egyértelmű választ adni a követelésekre, s végül az ellenzék egységesülése (február) után a március eleji éhségsztrájk követelését teljesítve lemondott. Az újonnan alakult vezetőség az ellenzékkel folyamatosan kapcsolatot tartó belső ellenzékből került ki, s hamarosan teljesítette követeléseiket (az államvezetés struktúrájának átalakítása, demokratikus átalakulás, a párt monopol helyzetének megszüntetése, többpárti választások, piaci alapú gazdaság törvényi kereteinek megteremtése stb.).

A megváltozott szovjet Ázsia-politika a térségben vállalt túlzott szovjet szerepvállalás csökkentése mellett, a szocialista országok (köztük Mongólia) önálló külpolitikájának megszületését is jelentette. A mongol vezetők a kezdeti bizonytalan lépések után a Kínával és a nyugati országokkal kívánták javítani kapcsolatait. A szovjet kivonulás ellensúlyozására egy másik szuperhatalom beemelésével akarták elhárítani, hogy Kína vegye át a Szovjetunió egykori szerepét. Ennek érdekében 1986-ban titokban tárgyalásokat kezdtek az Egyesült Államokkal diplomáciai kapcsolat létesítéséről. 1987-ben hivatalosan is bejelentették a kapcsolatfelvételt, miközben rendezték Kínához fűződő kapcsolataikat is. A mongol külpolitika 1986-tól fokozatosan önállósodott, s az első demokratikus választások után tagja lett az el nem kötelezett mozgalomnak, s több neves nemzetközi szervezetnek.

A demokratikus fordulat után (1990-2000)

Az 1990 júliusában megtartott első demokratikus választások a MNFP győzelmét hozták. A párt korábbi ígéretének megfelelően koalíciós kormányt alakított, amelyben az ellenzék képviselői is helyet kaptak. Az átmeneti időszakban (1990-1992) kétkamarás parlamentet állítottak fel (Országos Kis Hural és

Nagy Népi Hural), illetve erős elnöki rendszert hívtak életre. A második választásokig (1992 nyara) a gazdaság átalakítására és a demokratikus államrend törvényi kereteinek kidolgozására fektették a hangsúlyt.

A választások után a mongol gazdaság rendkívül nehéz helyzetbe került, hiszen 1992-re a Szovjetunió teljesen kivonult Mongóliából, leállította a gazdaság működéséhez elengedhetetlen hitelek és segítségnyújtás folyósítását. A közép- és kelet-európai, valamint a szovjetunióbeli hasonló változások nyomán elveszítették piacaikat, s a mongol gazdaság összeomlott.

1992-ben fogadták el az új alkotmányt, amelyet az Országos Kis Hural dolgozott ki. Ennek szellemében megtartották a második demokratikus választásokat, amelyen az ellenzék ismét vereséget szenvedett. A két vereség az ellenzék szervezetlenségét és az összefogás hiányát jelezte. A közel hetven évig monopolhelyzetben lévő MNFP jól szervezett vidéki hálózattal és szinte korlátlan anyagi eszközökkel rendelkezett, jól kiképzett, profi politikusokkal. Ugyanakkor az ellenzéki pártok mellett a MNFP-nek is belső válsággal kellett szembenéznie. 1992-ig több kisebb frakció is kivált a párt konzervatív szárnyának hatalomra kerülése után.

Az új alkotmány értelmében 1993-ban tartották az elnökválasztást, ahol az ellenzék színeiben induló korábbi elnök, P. Ocirbat győzött. Az újonnan alakult kormány a gazdaság talpra állítását tűzte ki célul, amelyet árliberalizációval, valamint az 1990-ben megkezdett privatizáció következetes továbbvitelével kívánt elérni. A drasztikus intézkedések első eredménye már 1994-ben megmutatkozott, amikor a gazdaság hanyatlása lelassult, és csökkent az infláció is. Azonban az intézkedések hatására óriásira dagadó munkanélküliség, a mongol nemzeti valuta leértékelése, a magas árak elégedetlenséggel töltötték el a lakosságot, amit a parlamentből kiszorult ellenzék is tüzelt.

Az 1996-os parlamenti választásokon az ellenzék a korábbi vereségek tapasztalataiból okulva már egységesen, jól szervezett kampányban lépett fel, s az elégedetlenséget kihasználva legyőzte a magabiztos MNFP-t. Az 1997. évi elnökválasztáson a MNFP visszavágott, s korábbi elnökük, Bagabandi vereséget mért az ellenzék jelöltjére.

Az egykori ellenzék a parlamenti választásokon nem tudta megszerezni a kétharmados többséget, ezért a MNFP a törvényjavaslatokról szóló szavazatok bojkottjával megbénította munkáját. A sorozatosan kipattanó korrupciós botrányok (bankprivatizáció, kaszinóbotrány stb.) az ellenzéki kormányok sorozatos bukását és az egységes

ellenzék felbomlását eredményezte. A 2000. évi parlamenti választásokon az egykori demokratikus ellenzék ismét vereséget szenvedett.

4.2. Japán Szerdahelyi G. István

A megszállás évei (1945-1952)

1945. augusztus 15-én Sóva császár (Hirohito) közleménye – elfogadva a szövetségesek felszólítását a fegyverletételre – felkészületlenül érte az Egyesült Államokat. Tokióban csak szeptemberben kezdte meg munkáját az amerikaiak alkotta Szövetséges Hatalmak Főparancsnoksága, élén Douglas MacArthur tábornokkal. A megszállók szilárd kormányt és meglepően jól működő államapparátust találtak a földig rombolt országban. A császár parancsára a hadsereg maradéka engedelmesen letette a fegyvert, a kormány pedig megkezdte a húszas évek kevésbé militarista látszatparlamentáris rendszerének restaurálását. Josida Sigeru külügyminiszter meggyőzte MacArthurt, hogy a

megszálló hatóságok csak a meglévő japán közigazgatással képesek elérni céljaikat, s ennek feltétele a császár érintetlenül hagyása is.

A Főparancsnokság október 4-én tette közzé első rendelkezéseit az államvédelmi rendőrség feloszlatásáról, a kommunista párt legalizálásáról, a politikai foglyok szabadon bocsátásáról stb. Felszólította ajapán kormányt, gondoskodjék azok végrehajtatásáról. A császár Sidehara Kidzsúro személyében új miniszterelnököt jelölt ki, de a kinevezéshez meg kellett szerezni MacArthur beleegyezését is. Sidehara október 11-én kézhez vette az újabb reformokra vonatkozó utasítást, közöttük a gazdaság demokratizálása, a nők emancipációja (választójoghoz juttatása), a szakszervezeti mozgalom legalizálása, az oktatás demilitarizálása s az új, demokratikus alkotmány megalkotása.

A gazdaság demokratizálásának első lépése a monopolisztikus óriásvállalatok, a zaibacuk feloszlatása volt. A vállalatok részvényeit kivették a családi alapon szerveződött holdingvállalatok kezéből, és különböző módon értékesítették. A tíz legnagyobb zaibacu vezetőinek a magánvagyonát kisajátították. Az intézkedéssorozat több mint száz vállalatot érintett. 1947 áprilisában monopóliumellenes rendeleteket tettek közzé. A gazdasági intézkedéseknek fontos területe volt a jóvátétel megállapítása is. A békegazdaság szükségleteit meghaladó japán ipari berendezéseket le kellett szerelni és jóvátételként át kellett adni ázsiai országoknak. A cél az lett volna, hogy ajapán gazdaság ne haladja meg egy átlagos délkelet-ázsiai ország gazdaságáét. A többszöri földreformok eredményeképpen a korábbi bérlőkből kisbirtokos gazdák lettek, megszűnt a nagybirtokrendszer és 1947-re általánossá vált a farmergazdaságokon alapuló mezőgazdasági termelés. Ajapán konzervatív politikusok ezáltal biztos támogatókat és szavazóbázist nyertek a parasztság soraiban.

Az oktatási reformot is amerikai szakértők dolgozták ki. Törölték a tanrendből az erkölcstan-, a történelem- és a földrajzórákat. Külön hangsúlyt helyeztek arra, hogy a tankönyvekben ne kapjon helyet a császárkultusz, a sintoizmus, a militarizmus és az ultranacionalizmus.

Mivel az 1946januárjában elkészült új alkotmánytervezet alig különbözött a régitől, ajapán kormány kénytelen volt elfogadni a napok alatt elkészült amerikai tervezetet. Az 1946. november 3-án kihirdetett alkotmány biztosította az alapvető emberi jogokat, kimondta a néphatalom elvét. Rögzítette a kétkamarás parlamentet, a császár szerepét mindössze abban jelölte meg, hogy ő ajapán nép egységének szimbóluma. Egyedülálló módon rögzítette, hogy Japán örökre lemond a háború eszközéről, és nem tart fent hadsereget (9. §).

A császárság valamilyen formában történő átmentése a megszállás első napjaiban a politikai vezetés számára élet-halál kérdése volt, s ennek érdekében bármilyen kompromisszumra hajlandónak mutatkozott. Ehhez személyesen MacArthurnak kellett meggyőződnie arról, hogy Hirohito segíti munkájukat. Új szerepkört is kellett kapnia. Az 1946. január 1-jén közzétett császári szózatban Hirohito deklarálta, hogy nem isten, hanem ugyanolyan emberi lény, mint a többi japán, és együtt kíván szorgoskodni a néppel az ország újjáépítésén. Ezt követően megkezdte látogatásait az országban, közvetlen kapcsolatba kerülve a néppel, ami korábban elképzelhetetlen volt. Így alakult ki a „szimbolikus császárság” intézménye.

A megszálló hatóságok nem feledkeztek meg a közélet megtisztításáról és a háborús bűnösök megbüntetéséről sem. 1946januárjában rendeletet hoztak, miszerint a közéletben senki nem vehet részt, aki a múltban cselekvő részese volt a militarista rezsimnek (katonatisztek, ultranacionalista szervezetek tagjai, vezető hivatalnokok stb.). A rendelet országosan mintegy kétszázezer főt érintett, köztük több mint háromszáz képviselőt és öt minisztert. Tokióban 1946 májusában ült össze a Távol-keleti Nemzetközi Katonai Bíróság, hogy ítélkezzen a háborús bűnösök fölött. Tódzsó Hideki és hat társa halálos ítéletét 1948 novemberében mondták ki. Tetteik

színhelyein, Kínában, Szingapúrban, a Fü- löp-szigeteken és másutt 5700 vádlott fölött ítélkeztek a helyi bíróságok. Mandzsúriából és Koreából mintegy hatszázezer japán katonát hurcoltak szovjet hadifogolytáborokba, közülük négyszázezer soha sem tért vissza.

1945 novemberében újjászerveződtek a politikai pártok is. A háború alatt legaktívabb jobboldali politikusok alapították meg a Haladó Pártot, a náluk mérsékeltebb konzervatív irányzat képviselői a Liberális Pártban szerveződtek újjá. Míg a Japán Szocialista Párt alapító tagjai szabadlábon ugyan, de hallgatásra kárhoztatva vészelték át a háborús éveket, addig aJapán Kommunista Párt vezetősége vagy a börtönből szabadult, vagy pedig Kínából tért haza, ahol a kínai kommunisták Japán-ellenes harcában vett részt.

Miután a parlamenti képviselők túlnyomó többségét eltiltották a közügyek gyakorlásától, 1946 áprilisában ideiglenes választásokra került sor. Az alsóházban a Liberális Párt került többségbe. Sideharát Josida Sigeru váltotta fel a miniszterelnöki székben. A reformok és a közéleti tisztogatások következtében a hatalomból kiestek a volt katonatisztek és földbirtokosok, a zaibacuk vezetői és a politikai apparátus vezető tisztségviselői. Helyüket a volt gazdasági bürokrácia azon tagjai vették át, akik kevésbé voltak felelősségre vonhatóak háborús működésük miatt, a fegyverletétel után pedig rendszeres munkakapcsolatot építettek ki a Szövetséges Hatalmak Főparancsnokságával. Ezen hivatalnoki gárda vezető személyisége volt Josida Sigeru, a konzervatív beállítottságú volt diplomata.

Josida kormánya számára a legnagyobb kihívást a mérhetetlen nyomor és a háború előtti időkben ismeretlen erejű szakszervezeti mozgalom jelentette. A nagymértékű elbocsátások mellett a munkanélküliek számát növelte a mozgósított katonák és a volt gyarmatokon, illetve a megszállt területeken élő több mint nyolcmillió ember hazaözönlése. 1946 nyarára aJSZP és aJKP irányítása alatt megszerveződtek a szakszervezetek szövetségei, amelyek országos sztrájkmozgalmat bontakoztattak ki. A hitüket vesztett, cserbenhagyott tömegek elemi erővel követelték az elbocsátások leállítását és az állami juttatások rendszerének kiépítését. 1946. december 17-én az országban nagygyűléseket szerveztek, amelyeken „élethez való jogot” követeltek. A kormány nem akarta, de nem is tudta volna teljesíteni a követeléseket. Ráadásul Josida az évnyitó beszédében „pimasz fickóknak” nevezte a szakszervezeti és ellenzéki vezetőket, ami olaj volt a tűzre. Igazi forradalmi hangulat uralkodott az országban, a konzervatív kormányzat helyzete megingott. Egy baloldali fordulat már nem fért volna bele az Egyesült Államok Japánnal szembeni politikájába. MacArthur január 31-én betiltotta a másnapra meghirdetett országos munkabeszüntetést. Egyúttal utasította a kormányt, hogy az új alkotmány szellemében kezdjék meg első általános választások előkészületeit.

Az 1947 márciusában megtartott választásokon a JSZP szerezte meg a legtöbb mandátumot (143), de a Liberális Párt (131) és a volt Haladó Pártból lett Demokrata Párt (121) is sikeresen szerepelt, amely koalíciós kormányzást tett szükségessé. Június 1-jén megalakult aJSZP elnöke, a keresztényszocialista Katajama Tecu által vezetett szocialista-demokrata koalíciós kormány. Feladata volt az új alkotmánynak megfelelően átalakítani ajapán jog- és állami intézményrendszert. Ennek eleget is tett, de a megszállás nyomása, a katasztrofális gazdasági helyzet és a nyomor által kiváltott tömegmozgalmak elleni politikai küzdelem szétforgácsolta a koalíció erőit. 1948 februárjában a Katajama- kormány lemondott.

Az 1948-as év fordulatot hozott az Egyesült Államok távol-keleti politikájában. A hidegháború kibontakozásával párhuzamosan Japán felértékelődött Washington szemében. 1948 januárjában Royall védelmi miniszter fejtette ki először, hogy Japánnak az amerikai védelmi vonal részét kell képeznie. A Külügyminisztérium eleinte nem osztotta a katonai vezetők véleményét, de a berlini (1948. június) és a koreai események (augusztusban Kim Ir Szen vezetésével létrejött a Koreai Népi Demokratikus Köztársaság) meggyőzték a diplomatákat is. A Nemzetbiztonsági Tanács 1948 októberére dolgozta ki az új irányvonalat, miszerint Washington célja a politikai stabilitás elő'mozdítása Japánban, a baloldali mozgalmak visszaszorítása, a japán rendfenntartó erők fokozatos növelése és a gazdaság stabilizálása. Az üzemek jóvátétel címén folyó leszerelését leállították.

Az amerikai irányváltásra mesterien érzett ráJosida Sigeru, a Liberális Párt vezetője, aki először 1948 decemberében kisebbségi kormányt alakított, majd a parlament feloszlatása után az új választásokon (1949. január) elsöprő győzelmet aratott. Győzelmének csak egyik oka volt a JSZP és a Demokrata Párt felőrlődése a lehetetlen körülmények közötti kormányzati munkában. Josida ekkor kezdte meg kiépíteni a háború utáni japán politikai struktúra alapjait, a később legendássá vált „vasháromszög”-et (a politikai elit, az ipari-pénzügyi körök vezetői és az állami hivatalnokréteg), akik között roppant erős informális és láthatatlan érdekkapcsolatok szövődtek. Josida, aki eredetileg bürokratavolt, úgy erősítette meg kapcsolatát a gazdasági hivatalnokréteggel, hogy vezéralakjainak egy részét beemelte pártjába, és kormányzati feladatokat adott nekik. Választási ígéretek révén maga mellé állította a pénzemberek nagy részét, akik a háborús vereség okozta kábulatból magukhoz

térvén megszervezték érdek-képviseleti szervezeteiket, a Japán Vállalkozók Szövetségét (Nikkeiren) és a gazdasági hatalom csúcsszervét, a Gazdasági Szervezetek Szövetségét (Keidanren).

A gazdaság stabilizálásához közvetlen amerikai beavatkozásra volt szükség. 1949 februárjában Tokióba érkezett Joseph Dodge detroiti bankár, aki radikális intézkedésekkel igyekezett megteremteni ajapán gazdasági fejlődés feltételeit. Az infláció letörése érdekében ajen árfolyamát a dolláréhoz kötötte (1 dollár = 360jen). A gazdaság racionalizálása érdekében több százezres elbocsátási hullám kezdődött. Ez a szakszervezeti és a baloldali mozgalmak fellángolásával járt, amit viszont a Főparancsnokság csírájában elfojtott. Japánba is begyűrűzött a mccarthizmus: kommunistaszimpátia vádjával százával mondtak fel a média dolgozóinak, közalkalmazottaknak és szakszervezeti vezetőknek.

A megváltozott nemzetközi viszonyok (a sikeres szovjet atomrobbantási kísérlet 1949 szeptemberében, és a kínai kommunisták győzelme októberben) sürgetően hatottak a békeszerződés előkészítésére is. Eleinte a valamennyi érintett hatalommal egyidejűleg megkötendő általános békeszerződés gondolata uralkodott, ám 1949-re Washingtonban úgy döntöttek, hogy megkötik a békét a Szovjetunió nélkül is. 1950. július 21-én John F. Dulles, Truman elnök különmegbízottja megkezdte az egyeztetést a békéről. Négy nappal később kirobbant a koreai háború, amely új helyzetet teremtett Japán számára.

Az Egyesült Államok nyomására az ENSZ agresszornak minősítette a Koreai Népi Demokratikus Köztársaságot, és megkezdte az ellentámadást az észak-koreai erők ellen, amelyek egy hónap alatt birtokukba vették majdnem az egész koreai-félszigetet. Az ENSZ-csapatok főparancsnoka MacArthur lett. Miután a szigetországban állomásozó amerikai egységeket átdobták Koreába, felvetődött a szüksége annak, hogy Japán maga szervezze meg rendfenntartó alakulatait. 1949 nyarán amerikai felszólításra Tokió megkezdte a 75 ezer főt kitevő rendő'ri alakulatainak felállítását. Ajapán kormány nyomására a megszálló hatóságok beleegyeztek, hogy enyhítsenek a közhivatal vállalhatóságának kritériumain. Így számos volt katonatiszt találhatott új hivatást a rendőri egységekben, és olyan eltiltott politikusok térhettek vissza a közéletbe, mint Hatojama Icsiró, aki a harmincas években kultuszminiszterként irányította a nagy tisztogatásokat az egyetemeken. Ezzel szemben a baloldalon a JKP működését ideológiai viták, a japán és amerikai hatóságok zaklatásai bénították, és a JSZP sem találta meg a megfelelő politikai választ a felgyorsult eseményekre.

Az 1953 júliusáig elhúzódó háború folyamán az amerikai hadvezetés logisztikai hátországnak használta Japánt, ami az egyik pillanatról a másikra igazi háborús konjunktúrát eredményezett a szigetországban. A háború első szakaszában még csak a homokzsáknak való vászon, szögesdrót beszerzése történt Japánból. Később azonban már a gépjárművek javítása, majd teherautók, vagonok gyártása, útépítéshez szükséges gépek és nyersanyagok biztosítása, lövedék és puskapor előállítása is a szigetországban történt. A háborús megrendelések haszonélvezői azok a nagyvállalatok voltak, amelyek vezetői már korábban közel kerültek Josidához és a konzervatív-bürokrata politikusi gárdához. A konjunktúrának köszönhetően 1951-ben ajapán ipari termelés mennyisége először haladta meg a háború előtti legmagasabb szintet.

A háborús események nyomására a békeszerződéssel kapcsolatos tárgyalások is felgyorsultak. Ajapán kormány nem okozhatott fennakadást az egyeztetések során, a többi érintett állam annál inkább. A Washington által elkészített tervezettel kapcsolatosan mindegyikőjüknek volt valami kifogása, ám az Egyesült Államok közülük csak Nagy-Bri- tanniával volt hajlandó kompromisszumot kötni. A Szovjetunió többek között azt követelte, hogy a béke megkötését követően számolják fel az amerikai támaszpontokat. Ehhez a követeléshez India is csatlakozott. A délkelet-ázsiai államok többsége nem volt hajlandó lemondani a jóvátételről, noha az ezzel kapcsolatos kifizetések beszüntetése is szerepelt a tervezetben ugyanúgy, mint Tajvan meghívása. Ám Nagy-Britannia, amely Hongkong biztonsága érdekében időközben elismerte a Kínai Népköztársaságot, utóbbi bevonását követelte a békeszerződésbe. Ezen a ponton az Egyesült Államok engedett, és az 1951 szeptemberében San Franciscóban összeült békekonferenciára egyik Kína sem kapott meghívást. A békeszerződést 1951. szeptember 8-án írta alá 49 ország képviselője, de az aláírók között nem szerepelt a Szovjetunió, egyik Kína sem, de India, Burma és még néhány délkelet-ázsiai, illetve kelet-európai ország sem. A szerződésben rögzítették, hogy Japán visszanyeri teljes szuverenitását, kivonják a megszálló csapatokat az országból. Lemond háború előtti és alatti területi szerzeményeiről (Korea, Tajvan, Kuril-szigetek, Dél-Szahalin stb.). Hozzájárul viszont, hogy Okinava és néhány déli szigetcsoport az Egyesült Államok igazgatása alatt maradjon. A szerződő felek elismerték Japán jogát az egyéni, illetve kollektív önvédelemre, s lemondtak aJapán által fizetendő jóvátételről is.

Josida kijelentette: „Ez a békeszerződés nem a bosszú szerződése, hanem a megbékélés és a bizalom írásba foglalása.” A miniszterelnök öröme nem volt alaptalan. Immár nem kellett politikai döntéseit a megszálló hatóságok szándékaihoz illeszteni. A megoldatlan kérdések azonban némi aggodalomra okot adtak: békeszerződés hiánya egy sor országgal (Kína, Korea, Szovjetunió, India, délkelet-ázsiai országok); tisztázatlan

területi kérdések a Szovjetunióval, Kínával, Koreával; a jóvátétel kérdésének végleges rendezése; az amerikai haditámaszpontok kérdése stb. A békeszerződés 1952. április 28-án lépett hatályba. Japán közel hét év után visszanyerte önálló államiságát.

A nyitva hagyott kérdések egyikének, az amerikai katonai támaszpontok rendezésére a békeszerződés aláírásának napján sort kerítettek. A szintén San Franciscóban aláírt japán-amerikai biztonsági szerződés értelmében az Egyesült Államok védelmi szükségleteinek megfelelő méretű haderőt állomásoztathat Japán területén, amely nem csak külső támadás ellen, hanem belső zavargások esetén is bevethető. 1952-ben Japán megkötötte a békét Tajvannal, Indiával, és megkezdte tárgyalásait Dél-Koreával is. Tajpej amerikai nyomásra lemondott a jóvátételről, így a béke létrejöhetett, ám a szöuli kormány nem csupán a jóvátételhez, hanem Tokió bocsánatkéréséhez is ragaszkodott, amire a konzervatívjapán kormány nem volt hajlandó. A tárgyalások ezért megszakadtak.

A japán-amerikai biztonsági szerződés és az „1955-ös rendszer” megszületése (1952-1960)

Az Egyesült Államok tehermentesítése miatt fontos volt, hogy Japán nagyobb mértékben részesedjen a katonai terhekből. 1953 júliusában tárgyalások kezdődtek Washington és Tokió között egy kölcsönös biztonsági szerződés megkötéséről. Az Egyesült Államok csak akkor folyósította Japán újjáépítési segélyeit és kölcsöneit, ha a szigetország megfelelő hatékonyságú haderőt állít ki. Októberben Ikeda Hajato washingtoni látogatása során az amerikai fél e haderő létszámát 325-350 ezer főben jelölte meg. Ikeda az amerikai igények kielégíthetetlensége mellett érvelt. Hivatkozott az alkotmány megkötéseire, a lakosság érzelmeire és az ország gazdasági korlátaira. Mivel Japán nem nélkülözhette az amerikai támogatást, a tárgyalások végül sikerrel zárultak. 1954 márciusában aláírták a kölcsönös biztonsági egyezményt, júliusban pedig Japánban létrehozták a három fegyvernemből álló Önvédelmi Erőket.

AJosida-kormánynak nem volt más választása, mint elfogadni az amerikai követeléseket, miközben számolnia kellett az újrafegyverkezést ellenzők tiltakozásával is. A környező népek tiltakozása sem lehetett közömbös, de az országos mozgalom kibontakozása jelentette a komolyabb próbatételt. A békealkotmány védelme mellett az 1954 márciusában a csendes-óceáni Bikini-szigeteknél végrehajtott amerikai kísérleti hidrogénbom- ba-robbantás – amelynek egy japán halászhajó is áldozatául esett – elleni tiltakozás országos mozgalommá terebélyesedett. Már a függetlenség első éveiben fellángolt az Okinava visszaszerzését követelő mozgalom. Az amerikai kormányzat a tömegtüntetések hevének csillapítására 1953 végén lemondott a katonailag értéktelen Amami- szigetekről, ám a gesztus eredménytelen maradt. 1955-ben a bandungi konferencia és az osztrák államszerződés aláírása tovább fokozta a semlegesség s az elnemkötelezettség iránti vágyat. 1955. augusztus 6-án rendezték meg először a Hirosimai Atomellenes Világtalálkozót.

A békemozgalmakban nagy szerepet játszottak a férfiakkal egyenlő politikai jogokkal nemrég felruházott nők. A békemozgalmak politikai haszonélvezője a JSZP balszárnya volt. A japán szocialisták jobb- és balszárnya a békeszerződés és a biztonsági szerződés elfogadásával, illetve elutasításával kapcsolatos viták következtében 1951-ben szétvált. 1950-ben szakadás történt a JKP-n belül is. A fő áramlattá a JKP fegyveres forradalmi harcot hirdető szélsőséges irányzata vált, amelynek semmilyen tömegbázisa nem volt. Így a parlament baloldalát a JSZP balszárnya képviselte. Ezen frakció 1951-ben mindössze 16 képviselői mandátummal indult, de az 1955-ös választásokra – miközben a JSZP jobbszárnya is erősödött – a csoport 89 főre duzzadt.

A Liberális Párt és a Josida-kormány jobboldali ellenzékének vezéralakja Hatojama Icsiró volt, akinek csoportja 1954-ben kivált a Liberális Pártból, és a volt Demokrata Párttal egyesülve létrehozta aJapán Demokrata Pártot. Az új politikai képződmény élesen kritizálta a Josida politikáját, amely – mintegy a megszállás továbbéléseként – mindenben az amerikai igényeknek igyekezett megfelelni. Hatojama programjába vette az alkotmány revízióját, a honvédelmi erők fejlesztését, a biztonsági szerződés módosítását oly módon, hogy Japán és az Egyesült Államok egyenlő szintű szövetségesként szerepeljen benne. Síkraszállt Japán teljes és csorbítatlan szuverenitásának visszaszerzéséért. Az amerikai dominancia ellensúlyozásaként Hatojama hangoztatta a Szovjetunióval és a Kínával való diplomáciai kapcsolatfelvétel fontosságát is.

AJDP külpolitikai orientációja egybeesett a gazdasági körök érdekeivel, akik pragmatikus módon üzleti lehetőségeket láttak a két hatalmas szomszédban. Együttérzésre talált a baloldal pártjaiban is, amelyek politikai támogatást reméltek a két kommunista nagyhatalom részéről. Ráadásul 1954 elején a kormány számos tagja belekeveredett egy megvesztegetési botrányba. Ilyen körülmények között Hatojama 1954 decemberében bizalmatlansági indítványt terjesztett be a kormánnyal szemben, amelyet a JSZP mindkét frakciója támogatott. Ez Josida Sigeru több mint hatéves miniszterelnöksége végét jelentette. Az új miniszterelnök Hatojama lett.

Az 1955. februári választásokat a demokraták és a szocialisták mindkét frakciójának előretörése és a liberálisok veresége jellemezte. Jóllehet, Josida megbuktatásában együttműködött a kormány jobb- és baloldali ellenzéke, ezt követően a tét a békealkotmányvédelme, illetve annak revíziója volt. Ez ádáz politikai mozgásokat váltott ki. Mivel a baloldal mandátumai meghaladták az egyharmadot, képesek voltak megakadályozni Hatojama nem titkolt célját, az alkotmányrevíziót, de a szoros eredmény mindkét felet lépésre ösztönözte.

1955 júliusában aJKP VI. kongresszusán, a vezetőség önkritikát gyakorolt, feladta a szélsőbaloldali politikát: újraegyesülésüket követően egy „szeretetreméltó” párt arculatát öltve kívántak visszatérni a parlamentáris politizálás színterére.

A szakszervezetek a konzervatív erők elleni hatékony fellépés érdekében már 1954 novemberében egyesülésre szólították fel a JSZP két frakcióját. Mivel az alkotmánymódosítás és az újrafegyverkezés közvetlen veszélye balra tolta a JSZP jobbszárnyát is, megkezdődtek a tárgyalások a két szocialista frakció között. 1955. október 13-án mondták ki a JSZP újraegyesülését, ami egy egységes erős baloldal születését eredményezte. A párt elnökét a balszárny, főtitkárát pedig a jobbszárny adta.

A konzervatívok nem hagyhatták válasz nélkül az egységes baloldal megszületését. Josida bukásával a liberálisok és a demokraták közötti politikai ellentétek feloldódtak, ami megteremtette a konzervatív fúzió feltételét is. Noha a vezető politikusok rivalizálása nehezítette a megegyezést, 1955. november 15-én megszületett a Liberális Demokrata Párt, s első elnöke Hatojama Icsiró lett.

1955 végére kialakult az a pártstruktúra, amely közel negyven éven át nem változott: a hetrogén és több frakcióból álló, konzervatív LDP gyakorolta a hatalmat, míg aJSZP, aJKP és néhány későbbi pártalakulás képezték az örök ellenzéket. Ezt nevezik „1955-ös rendszernek”.

A Hatojama-kormány azonnal megkezdte az alkotmánymódosítás és az Önvédelmi Erők fejlesztésének jogi előkészületeit. Ám az ellenzék egységes és határozott fellépése minden kísérletét kudarcra ítélte. A kormány számára nem maradt más hátra, mint a nagyobb támogatottságot élvező külpolitikai programjának megvalósítása.

A Szovjetunióval történő kapcsolatfelvétel nagyjelentőségű volt. Japán élelmezése szempontjából nélkülözhetetlen volt egy halászati egyezmény megkötése. Emellett a Szovjetunió szavazatára szükség volt ahhoz, hogyJapán az ENSZ tagállamává válhasson. Az 1955 januárjában Londonban kezdődő tárgyalások középpontjába a területi kérdés került. Japán követelte, hogy a Szovjetunió hagyja el azt a négy szigetet, amelyek japán értelmezés szerint nem a Kuril-szigetek, hanem Hokkaido részét képezik (Habomai, Sikotan, Kunasiri, Etorofu), s amelyeket a szovjetek 1945 augusztusa óta megszállva tartottak. Moszkvának természetesen nem volt tudomása arról, hogy rendezetlen területi kérdés létezne a két ország között. Tokió azonban nem kockáztathatta sem a halászati egyezményt, sem az ENSZ-tagságot, így engedni volt kénytelen. 1956. október 19-én Hatojama és Gromiko szovjet külügyminiszter Moszkvában közös nyilatkozatott adott közre. Ebben a Szovjetunió lemondott a jóvátételről, s kijelentette, hogy támogatja Japán tagfelvételi kérelmét az ENSZ-be. Helyreállították a nagyköveti szintű diplomáciai kapcsolatokat. A területi kérdést a később megkötendő békeszerződésben kívánták rendezni. 1956. december 12-én Japán az ENSZ 80. tagállama lett.

Hatojama a belpolitikai kudarcok és a diplomáciai sikerek után lemondott, és utódlásáért ádáz küzdelem kezdődött az LDP soraiban. Vezető politikusok a köréjük szerveződött LDP-frakciók segítségével bonyolult informális játékszabályok szerint, a politika minden létező eszközét igénybe véve igyekeztek az LDP pártelnöki székébe és az ezzel járó miniszterelnöki posztra, azaz a hatalom csúcsára jutni. E sokszereplős szimultán sakkjátékban a politikai irányvonalnak semmi jelentősége nem volt, pusztán a pénzben és rangban megfogalmazott ígéreteknek, kombinációs kézségnek, azaz politikusi tehetségnek. Így lehetett miniszterelnök 1956 végén liberális politikus, Isibasi Tanzan, aki betegség miatt hamarosan kénytelen volt lemondani. A miniszterelnöki posztot 1957 februárjában a konzervatív Kisi Nobuszuke, Tódzsó Hideki háborús kabinetjének kereskedelmi és ipari minisztere szerezte meg.

Kisi, az ország gazdasági újjáéledését érzékelve, külpolitikai programjának leglényegesebb elemévé egy „kommunistaellenes ázsiai gazdasági blokk” létrehozását tekintette, amelyben Japánt illetné meg a vezető szerep. Az ország újrafelfegyverzése mellett tervbevette az Egyesült Államokhoz fűződő viszony megváltoztatását is. Ez az 1951-es és 1954-es biztonsági szerződések újrafogalmazását jelentette: azt, hogy ne csupán az Egyesült Államok szavatolja egyoldalúan Japán biztonságát, hanem a védelmi kötelezettség kölcsönös legyen. Ez viszont rögtön olyan kötelezettségeket rótt volna Tokióra, amelyeknek csak az alkotmány békecikkelyének megváltoztatásával tudott volna eleget tenni.

Programjának végrehajtását hat országot felölelő ázsiai úttal kezdte (1957. május-június). Ez alkalommal Japán rendezte jóvátételi kötelezettségeit, és tetemes kölcsönökkel is támogatta a függetlenségüket nemrégiben elnyert délkelet-ázsiai államokat. A kifizetések állami megrendelések teljesítése formájában történtek (vízerőművek, vasutak, hírközlési hálózatok, gyárak építése), ajapán törlesztések tehát visszaforogtak ajapán befektetők zsebeibe. A szigetország gyors fejlődésnek indult gazdasága biztos piacokhoz jutott.

Az ázsiai körutat követően Kisi bejelentette hadsereg-fejlesztési elképzeléseit. Eszerint 1961-ig ajapán szárazföldi haderőt 180 ezer főre, a tengeri haderőt 124 ezer tonnára és a légierőt 1300 harci gép erejéig kívánta fejleszteni.

1957. június 22-én Washingtonban Kisi és Eisenhower közös nyilatkozatban jelentették be, hogy új korszak veszi kezdetét a két ország kapcsolataiban. A Fehér Ház deklarálta, hogy üdvözli ajapán hadsereg-fejlesztési elképzeléseket és Japán erőfeszítéseit, amelyeket a délkelet-ázsiai térség fejlesztéséért tesz. Sőt, 1958 szeptemberében már az Egyesült Államok javasolta, fogalmazzák újra a biztonsági szerződést, akár még a japán alkotmány megváltoztatása előtt. Washington igyekezetének hátterében az húzódott meg, hogy a Szovjetunió az Egyesült Államokat megelőzve fejlesztette ki interkontinentális ballisztikus rakétáit (1957. augusztus), és előnyre tett szert az űrkutatásban is (októberben föld körüli pályára bocsátotta az első mesterséges holdat). A két kormány szakértői megkezdték a szerződéstervezet kidolgozását.

Miközben Kisi elégedett lehetett a külpolitikai fejleményekkel, erőfeszítéseket tett belpolitikai programjának végrehajtására is. A kormány törvényjavaslatokat terjesztett be a pedagógusok autonóm szervezeteinek állami ellenőrzés alá vonásáról (a pedagógusok jelentős része a békealkotmány híve volt, és nagymértékben befolyásolták a közvéleményt). Ki kívánta terjeszteni a rendőrség hatáskörét is (az új biztonsági szerződés s az alkotmányrevízió elleni tömegmozgalmakkal szemben hatékony rendőri erőre volt szükség). Az idősebb generáció emlékezetében még élt a háború alatti rettegett rendőr képe, s ez elég volt ahhoz, hogy országos mértékű tiltakozó akciók vegyék kezdetüket. Mivel az LDP egy része is visszariadt ez utóbbi törvényjavaslat támogatásától, 1958. november elején az alsóházban ez a kormány-előterjesztés kisebbségben maradt.

A kormány népszerűtlen lépései miatt meginogni látszott Kisi helyzete. Ekkor azonban egy másik esemény teljesen elvonta a közvélemény és a tájékoztatási eszközök figyelmét a miniszterelnökről és politikájáról: 1958. november 27-én az udvartartás bejelentette Akihito koronaherceg eljegyzését a polgári származású Sóda Micsikóval. A következő év áprilisában sorra kerülő esküvőig a japán szigetek a demokratizálódott császári házról és a bájos aráról szóló híradásoktól harsogtak, mintegy eufóriás állapotot idézve elő.

Alig ült el azonban az esküvői parádé hangja, a JSZP, aJKP és a szakszervezetek újult erővel szálltak harcba az új biztonsági szerződés megkötése ellen. A mozgalom nagy társadalmi támogatottságot élvezett. Ajapán nép jelentős része békéje és biztonsága fenyegetettségét látta abban, hogy hazája kölcsönös védelmi kötelezettséget vállal, amelynek következtében az Egyesült Államok belesodorhatja egy esetleges térségbeli konfliktusba. Ezt az érzést csak növelték az amerikai tengerészgyalogosok japánokkal szembeni erőszakoskodásai és Kisi miniszterelnök kijelentései a békealkotmány revíziójának szükségességéről.

A mozgalom egysége nem tarthatott sokáig. 1959 novemberében Japán Kommunisták Szövetsége néven a JKP-ből kivált egy csoport, amely azonnali fegyveres felkelést sürgetett. Ez a csoport komoly befolyáshoz jutott a Diákönkormányzatok Országos Szervezetében. A másik oldalon 1960 januárjában aJSZP-ből kiváltak azok a politikusok, akik elfogadták a biztonsági szerződést. Ezek 40 alsóházi, valamint 16 felsőházi képviselővel megalapították a Demokratikus Szocialista Pártot.

Az egyre határozottabb tiltakozás és politikai viták árnyékában 1960. január 19-én Washingtonban aláírták a japán-amerikai biztonsági szerződést felváltó japán-amerikai kölcsönös együttműködési és biztonsági szerződést. Az új okmány nem különbözött a régi biztonsági szerződéstől annyiban, hogy nem tartalmazott semmilyen megszorító tételt az amerikai csapatok állomásozásával kapcsolatosan, és hogy a katonai jelenlétük az egész Távol-Kelet békéjét hivatott biztosítani. Az új szerződés olyan védelmi kötelezettségeket is rótt Japánra, amelyek a régiben nem szerepeltek.

A parlamenten kívüli egyre duzzadó tiltakozó mozgalmakra nem csupán a Li Szin Man és Menderen bukását eredményező dél-koreai és törökországi események (1960. április-május) hatottak serkentőleg. A fenyegetettség érzését növelte, hogy – miután május 1-jén a Szovjetunió légterében lelőttek egy U-2 típusú amerikai kémrepülőt – Hruscsov szovjet miniszterelnök és pártfőtitkár mindazokat megfenyegette, akik repü-

lőtereiket az amerikaiak rendelkezésére bocsátják (a Tokió melletti Acugi bázison a lelőtt típusból több állomásozott).

Az ellenzék a parlamentarizmus adta lehetőségeken keresztül próbálta megakadályozni a szerződés ratifikálását, de a konzervatív többséggel szemben csak az időhúzásra telt erejéből. Kisi az alkotmányos jogokat és a házszabályt semmibe véve, a kormányőrséggel félretaszíttatta az ellenzéki képviselőket, akik el kívánták torlaszolni az üléstermet, és az utolsó pillanatban a kormánypárti képviselők megszavazták a szerződés ratifikálását.

A miniszterelnök alkotmánysértő magatartása nem várt tiltakozást váltott ki a tömegekből. A korábbi passzívabb aláírásgyűjtés (május közepén már 13 millió aláíró tiltakozott a biztonsági szerződés ellen) átalakult aktív mozgalommá: országos sztrájkok és hatalmas tömegdemonstrációk követték egymást. Június 4-én országosan 5,6 millió dolgozó szüntette be a munkát. Ahogy közeledett a szerződés életbelépésének a napja, annál erőszakosabbá váltak a tüntetők, végül június 15-én a 150 ezer főből álló tömeg benyomult a parlamentbe és összetűzött a rendőrséggel. Kisi nem engedett, lemondta az amerikai elnök meghívását, és követelte a katonaság bevetését (a védelmi miniszter nem tett eleget a kérésnek). Június 18-án éjfélkor, mialatt 330 ezer fő tiltakozott a parlament körül, automatikusan életbe lépett a japán-amerikai kölcsönös együttműködési és biztonsági szerződés. A tömeg szétszéledt, 23-án kicserélték a ratifikációs okmányokat, Kisi pedig még aznap bejelentette lemondását.

A nagy gazdasági növekedés időszaka (1960-1972)

Kisi Nobuszukét Ikeda Hajato, a régi pénzügyminisztériumi bürokratából lett politikus váltotta fel az LDP elnöki posztján és a miniszterelnöki székben. Az új konzervatív vezetés a gazdasági kérdéseket állította politikájának középpontjába.

A fordulatot részben Kisi bukása és az LDP hatalmát már-már fenyegető tömegfelháborodás idézte elő. Világossá vált, hogy a békealkotmány már olyan mélyen beleivódott a társadalmi tudatba, hogy annak revíziós kísérletei a baloldal karjaiba terelik a társadalmat. Ráadásul a baloldali mozgalmak fellángolása ellenlépéseket váltott ki a szervezett bűnözőkkel (jakuza) összefonódott szélsőjobboldali csoportok részéről is. 1960 októberében Aszanuma JSZP-főtitkárt több ezer ember előtt tartott beszéde közben tőrrel sebezte halálra egy szélsőjobboldali aktivista. Az 1950-es évek második felétől folyamatosan érzékelt rohamos (évi 7-8 százalékos) gazdasági növekedésből viszont a természeténél fogva gazdasági kérdések iránt amúgy is érzékenyebb új miniszterelnök politikai tőkét tudott kovácsolni. Ikeda 1960 szeptemberében meghirdette a hangzatos „nemzeti jövedelem megkétszerezésének programját”. A terv az 1961-től 1970-ig tartó tíz esztendőre vonatkozott, és Ikeda, a tapasztalt pénzügyi szakember akkor legmerészebb álmában sem gondolta volna, hogyJapán nemzeti jövedelmének megkétszerezéséhez nem tíz, hanem évi két számjegyű növekedési ráta mellett mindössze hét év is elegendő lehet.

Japán gazdasága a koreai háború idején állt rá a növekedési pályára, de az 1955-től kezdődő és két éven át tartó konjunkturális időszak teremtette meg a modern gazdaság kiépítésének feltételeit (ezt az időszakot mitikus államalapító császárukról Dzsimmu- konjunktúrának nevezték el). Ez idő alatt szinte egy időben cserélték le a kiöregedett gépparkot, illetve kezdték meg a jóvátétel fejében leszerelt és elszállított berendezések pótlását, ami óriási lökést adott a gazdaságnak. Rövid visszaesést követően 1959-től újabb két évig tartó befektetési láz vette kezdetét. (Ez a korszak a sintoista Olümposz barlangbejáratáról, amin keresztül Amateraszu Ómikami napisten elárasztotta fénnyel a

külvilágot, Ivato-konjunktúra nevet kapta.) Az erőfeszítés ekkor már elsősorban az acélipar, a nehézvegyipar és a gépgyártás területeire koncentrálódott. A kormányzat ezt a fellendülést lovagolta meg programjával, amely a társadalmi tőke felhalmozását, az ipari termelés szerkezetváltását, az export növelését és a humánszféra fejlesztését hirdette meg. Nagyszabású importliberalizációs intézkedések révén 1960 és 1964 között a szabadon behozható termékek aránya 41 százalékról 93 százalékra növekedett. Japán 1963- ban aláírta a GATT-egyezményt, 1964-ben OECD-tagállam lett és csatlakozott a Nemzetközi Valutaalaphoz. Ajen konvertibilis fizetőeszközzé vált ajapán exportőrök számára roppant előnyös 1 USD = 360 JPYkötött árfolyamon.

Az évtized során bezárták a szénbányákat és a kőolaj vált a szinte kizárólagos energiaforrássá. A kőolajat olcsón be tudták szerezni az arab országokból, finomítása pedig belföldön történt.

A rohamosan növekvő termelés számára nem volt nehéz megtalálni a piaci lehetőségeket Kelet- és Délkelet-Ázsiában, Amerikában, de a belföldi fogyasztás ugrásszerű bővülése nagy húzóerőt jelentett az első időszakban. Már az ötvenes évek végén japán családok milliói vásárolták meg a „szentháromságot”: a televíziót, a mosógépet és a hűtőgépet. A háztartási gépek apró alkatrészeinek előállításában a vállalatok nagy tömegében alkalmazták a bedolgozói munkaerőt. A többségében háziasszonyok otthoni kiegészítő munkájának fizetségét alacsonyan határozták meg.

A japán gazdaság sikerének fontos feltétele volt a korszerű technológiák akadálytalan bejutása az országba, elsősorban az Egyesült Államokból. A későbbiekben a japán fejlesztések is meghatározóvá váltak.

Az 1950-es évek szakszervezeti mozgalma adta aJSZP támogatóinak táborát. A munkaadóval heves bérharcot folytattak, tiltakoztak a racionalizáció nevében meghirdetett leépítések ellen. A mozgalom politikai vetülete a progresszív baloldaliság, az Amerika- ellenesség s a békemozgalom támogatása volt. Az 1960-as években e klasszikus modell gyors átalakuláson ment keresztül. A versenyképesség növelése érdekében meghirdetett termelékenységi mozgalmak érdekében az alkalmazottak létrehozták a vállalati (vertikális) szakszervezeteket, amelyek korporatív jelleggel a vállalat vezetésével, pontosabban magával a vállalattal hirdették az érdekazonosságot. Ezen szakszervezetek szükségszerűen nemet kiáltottak a baloldali mozgalmakra, elsősorban a JKP politikájára, és az ágazati szakszervezetekkel is visszautasították az együttműködést. Az új szervezetek népszerűségének egyik oka volt az, hogy a gyors növekedés arányában végrehajtott rendszeres béremelés, és a vállalat gondoskodása alkalmazottairól azt az érzetet keltette a munkavállalóban, hogy a munkaadó megfelelő mértékben figyelembe veszi érdekeit. Kialakult ajapán típusú vállalatszervezés azon modellje, amely sok szakértő szerint a japán gazdasági teljesítmény egyik feltétele volt. A modell legfontosabb elemei a következők: a vállalat egy életen át alkalmazza a dolgozót; az előmenetel mindenki számára életkorától függően biztosított; a vállalat képezi ki a kezdő munkaerőt, melyben a kollektív munkára való nevelés nagy szerepet kap; a döntéshozatali folyamatokba bevonják a dolgozókat; a vállalat gondoskodik a dolgozó szociális biztonságáról és segíti őket magánéletbeli problémáik megoldásában is. A hagyományos japán közösség (a család, mint funkcionális és nem vér szerinti közösség) kerete az államot felváltva (a korábbi család-állam koncepció helyett) a vállalat lett.

A politikai vezetés – a leginkább érdekelt ipari és pénzügyi körök igényei szerint – egyre nagyobb összegeket fektetett az infrastrukturális fejlesztésekbe. Az 1964-ben megrendezett tokiói olimpiával kapcsolatos befektetésekből 880 milliárd jent a szuper- expressz vonat, az autópályák és földalatti vasutak, 85 milliárdot pedig szemétégetők, víztisztítók építésére, a csatornahálózat fejlesztésére fordítottak (Olimpia-konjunktúra).

Az állam által felhasználható hatalmas összegek az alacsony katonai és szociális kiadások révén keletkeztek. Az alacsony szociális kiadások (a GDP 5,7 százaléka) magas megtakarítást kényszerített a lakosságra, amelynek fedezetét a gondoskodó vállalat biztosította. Ezt a felhalmozódott összeget a bankok nagy biztonsággal és haszonnal tudták átforgatni a gazdaságba, aminek további serkentő hatása volt.

Az 1960. novemberi, majd az 1963. februári általános választásokat az LDP fölényes győzelme és a JSZP stagnálása jellemezte (az LDP 296, illetve 294 mandátumot szerzett, aJSZP 145, illetve 144 mandátumával szemben).

Az 1960-as évek elejére a „vasháromszög” elemei elválaszthatatlanul összeforrtak: kialakult a konzervatív politikusok, a gazdasági vezetők és a bürokrácia irányítói közötti érdek-összefonódás, amely Japán háború utáni politikájának alapjait adta. A gazdasági körök állami megrendelések, adókedvezmények és egyéb előnyök reményében hatalmas összegekkel finanszírozták vezető politikusok választási kampányait. A pénz többnyire az LDP-n belüli frakciók vezetőihez került, akik az őket támogató jelöltek rendelkezésére bocsátották azt választási hadjáratukhoz. A választások költségeit megnövelte az ún. közepes méretű választókörzetek rendszere, amely szerint minden körzetből 2-6 képviselőjutott az alsóházba. Emiatt azonos párthoz tartozók is versengtek egymás ellen, ezért a választók nem „a párt jelöltjére”, hanem személyre adták szavazatukat. A három szféra érdekszövetsége személyi összefonódásokban is kifejezésre jutott. A politikusok jelentős hányada a bürokrácia soraiból rekrutálódott, míg a nyugállományba vonult hivatalnokok államigazgatási és szakismereteiket, valamint kapcsolataikat gyakran bocsátották a vállalatok rendelkezésére tanácsadóként vagy az igazgatósági tanács tagjaiként. A gazdaság és a bürokrácia szereplői a politikusok révén érvényesítették akaratukat, s kiszolgálták a politikusokat: pénzzel az egyik részről, államigazgatási ismeretekkel, hajlandósággal és lojalitással a másik részről. A rendszerben jenmilliók vándoroltak egyik szereplőtől a másikig. Ez a strukturális korrupció.

Az 1955 utáni öt esztendőben, mikor a konzervatív irányzat zászlaján az ország remili- tarizálása és az alkotmány módosítása szerepelt, aJSZP fogalmazta meg a társadalom politikai alternatíváit. Ennek fő pillére a semlegesség, a pacifizmus, a szociális kiadások növelése volt. Az LDP 1960-ban bekövetkezett irányváltására azonban az ellenzék nem találta meg a megfelelő választ. Az Ikeda-program meghirdetését követően a JSZP jelszavai az amerikai életszínvonalat, a szovjet szociálpolitikát, az angol parlamentáris demokráciát és a japán békealkotmányt jelölték meg célkitűzésnek. Az utópisztikus program nem tudta felvenni a versenyt a közvetlen előnyöket ígérő konzervatív jelöltekével.

1964-ben betegség miatt lemondott Ikeda Hajato. Utódja szintén Josida-tanítvány, a gazdasági területen járatos egykori bürokrata, Szató Eiszaku lett. Szató elérkezettnek látta az időt arra, hogy helyreállítsaJapán teljes

területi integritását, ami Okinava visszacsatolását jelentette az anyaországhoz. Japán számára a lehető legjobbkor bontakozott ki az indokínai válság. A vietnami háború lehetőséget teremtett Tokiónak arra, hogy mindenben kiszolgálja az Egyesült Államokat és cserében tárgyalásokat kezdeményezzen a déli szigetcsoport visszacsatolásáról.

Washington számára nyugtalanító volt a rendezetlen dél-koreai-japán viszony. Miközben az amerikaiak mérsékelték az 1961-ben puccsal hatalomra került Pak Csong Hi rendszerének támogatását, nyomást gyakoroltak a tokiói kormányzatra, hogy kösse meg az alapszerződést Szöullal, és Japán vegye át az Egyesült Államok szerepét a dél-koreai rendszer stabilizálásában. Szató késznek mutatkozott a diplomáciai kapcsolatok felvételére. S mivel Pak nem remélhette hatalmának megszilárdulását Japán támogatása nélkül, 1965 júniusában a két szomszédos állam megkötötte az alapszerződést. A szerződés értelmében Japán nem fizetett jóvátételt (a koreai nép legnagyobb felháborodására legitimnek tekintették az 1910-ben Koreára kényszerített megállapodásokat). Vissza nem térítendő támogatás formájában azonban 300 millió, hosszú lejáratú hitel formájában 400 millió dollárral járult hozzá Dél-Korea gazdaságának stabilizálásához. A japán politikusok kerültek minden olyan kifejezést, amelyek a koreai néppel szembeni bocsánatkérésre emlékeztethetett volna, s ez országos tiltakozó mozgalmakat váltott ki Dél-Koreában. Augusztusban Pak bevezette a rendkívüli állapotot, az egyetemeket meghatározatlan időre bezáratta, és csak a katonaság bevetésével volt képes helyreállítania a rendet.

Miközben a japán kormány mindenben igyekezett megfelelni a vietnami háborúval felmerülő amerikai politikai és logisztikai elvárásoknak, egyre gyakrabban vetette fel Okinava kérdését, mint rendezésre váró ügyet. (Okinava lakossága az 1960-as évek elejétől mind határozottabban követelte a csatlakozást az anyaországhoz, s ez néha már az amerikai támaszpontok biztonságát is fenyegette.) Szató 1967 novemberi washingtoni látogatása alkalmával Johnson elnök kijelentette, hogy két-három éven belül meghatározható lesz, hogy Okinava mikor kerülhet vissza Japánhoz. 1969 novemberében a Nixon-Szató-csúcstalálkozón megállapodtak a biztonsági szerződés meghosszabbításáról és a visszacsatolás időpontjáról. A szerződés aláírására 1971. novemberben, Washingtonban és Tokióban egyidejűleg került sor. 1972. május 15-én, 100 évvel azután, hogy Rjú-Kjú királyság függetlenségét elveszítve a felkelő nap országának részévé vált, Okinava 27 év elteltével újból Japán közigazgatása alá került. A szigetek területének 12 százaléka továbbra is amerikai katonai támaszpont maradt és Japán 320 millió dollárt fizetett ki az amerikaiak által hátrahagyott létesítmények ellenértékeként.

Szató Eiszaku hosszú miniszterelnöksége alatt erőfeszítéseket tett Okinava visszaszerzésére, ajapán gazdaság rendületlenül menetelt. Alig csitult el az olimpia (1964) gerjesztette befektetési láz, 1966 végétől újabb dinamikus fejlődés vette kezdetét, s ez a konjunkturális szakasz a korábbiaknál is tartósabbnak bizonyult (a sintoista teremtő istenek egyikéről Izanagi-konjunktúrának nevezték el). Ebben az időszakban ért be ajapán gazdaság eddigi növekedésének igazi gyümölcse: ugrásszerű növekedésnek indult az export, 1967 és 1971 között évi 20 százalékos növekedés mellett. A kiviteli cikkek nagy részét ekkor a gépjárművek, a hajók, a műszaki cikkek, gépipari termékek, vas és az acél és vegyipari termékek alkották. A japán kivitel fele az Egyesült Államokba és a délkelet-ázsiai országokba irányult. A behozatalban az energiahordozók (elsősorban a kőolaj) domináltak, ezt követték az egyéb nyersanyagok és az élelmiszerek. Japán energiaszükségleteinek mindössze 10, szójababszükségleteinek 4 százalékát állította elő belföldön. A rizs importja viszont tilalom alatt állt, ajapán parasztság, az LDP legbiztosabb szavazóbázisa érdekében. A GNP évi növekedése újból 10 százalék fölé emelkedett, és az ország ipari teljesítménye már 1968-ban az Egyesült Államok és a Szovjetunió mögött a világon a harmadik helyre lépett előre.

Ezt a gazdasági teljesítményt az olyan nagy gyártók, mint a Nissan, Hitachi, Toshiba, Matsushita (Panasonic), Toyota, Sony stb. mellett a hat nagy tőkecsoportosulás (Mitsui, Mitsubishi, Sumitomo, Fuji, Daiichi Kangyo, Sanwa) hajtotta végre. Mindegyik csoport számtalan, szervezetileg önálló vállalatból állt, de a zaibacuktól eltérően nem voltegyetlen központi koordináló és tulajdonosi szervük, hanem részvényeik kölcsönös felvásárlásával biztosították összetartozásukat.

A hatvanas évek második felére a gazdaság átalakulása gyökeres változásokat idézett elő a társadalomban is. 1955-ben a lakosságnak még csak 50 százaléka volt városlakó, ez az arány 1970-re 72 százalékra emelkedett. Az urbanizáció velejárójaként katasztrofálissá vált a lakáshiány, a közlekedési helyzet és a környezetszennyezés mértéke. (Ekkor vált társadalmi igénnyé a személygépkocsi, a színes televízió és a háztartási légkondicionáló berendezés.) A társadalom szinte egésze uniformizálódott, középréteggé vált. A lakosság vállalatához hű, teljesítménycentrikus, ökonomista szemlélete a kibontakozó kereskedelmi feszültségek árnyékában egyre gyakrabban vált kritika tárgyává a tengerentúlon is.

Az oktatási rendszer is magán hordozta a japán társadalom sajátosságait. 1955-ben a megfelelő korosztály 51, 1975-ben már 92 százaléka rendelkezett középiskolai végzettséggel. Az egyetemi végzettség aránya 1975-re

elérte a 40 százalékot. Mivel jó állás elnyerésére csak jó egyetem elvégzése esetén volt remény, már az általános iskolában megkezdődött a felvételi hajsza. A kisiskolások a rendes iskola végeztével késő estig előkészítő iskolákban folytatták tanulmányaikat azért, hogy olyan középiskolába kerülhessenek, ahonnan van esély jobb egyetemre bejutni. Az egyetemi évek rövid pihenőnek számítottak, majd elhelyezkedésüket követően újból késő estig munkájuknak áldozták idejüket.

A társadalmi változások a politikában is éreztették hatásukat. Az 1958. májusi választásokon a szavazatok több mint 90 százaléka fölött a két nagy párt, az LDP és aJSZP osztozott. Az 1960-ban létrejött Demokratikus Szocialista Párt a vertikális szakszervezetekbe tömörült alkalmazottak számára kínált fel alternatívát, ami vállalati támogatásokat is lehetővé tett az új párt számára (az ágazati szakszervezetek továbbra is aJSZP-t támogatták). 1961-ben aJKP VIII. kongresszusán még „szalonképesebbé” tette magát, s főleg az értelmiség és a diákság körében nőtt népszerűsége. 1963-ban először az SZKP-val, majd 1966-ban a KKP-val is megromlottak a kapcsolatai. 1968-ban a csehszlovákiai események miatt élesen bírálta a Szovjetuniót. Ezen irányváltásnak köszönhetően parlamenti mandátumainak száma az 1955. évi 2-ről 1972-re 40 főre növekedett. 1964-ben a városi középrétegek (korábban LDP-szavazók) és a nem szervezett munkavállalók (korábban JSZP-szavazók) számára született egy új, vonzó politikai formáció, a Nicsiren buddhista szekta társadalmi mozgalma (Szóka Gakkai) által megszervezett Kómei Párt. A két nagy párt rovására az alsóház sokszínűbbé válása már megkezdődött az 1967-es választásokon (ez volt az első, mikor az LDP által szerzett mandátumok száma nem érte el az 50 százalékot), de az új pártok előretörése 1969-ben vált szembetűnővé. 1969 decemberében az LDP 288 (a konzervatívok biztos szavazóikat veszítették el a paraszti lakosság rohamos csökkenésével), aJSZP 90, a Kómei Párt 47, aDSZP 31 és aJKP 14 mandátumhoz jutott. Az új pártok alakulása azonban elsősorban a JSZP szavazótáborát gyengítették, és úgy tűnt, hogy az LDP egyeduralmát továbbra sem veszélyeztetheti semmilyen politikai erő.

A „japán szigetsor átépítése” és „elszámolás a háború utáni politikával” (1972-1989)

1972 júniusában Szató bejelentette visszavonulását. Utódja az 1945 utáni japán történelem legmarkánsabb politikusa, Tanaka Kakuei lett. Tanaka, aki egyszerű paraszti családból származott és csak alsó fokú iskolai végzettséggel rendelkezett, már a Kisi-kormány szállításügyi minisztere volt, majd az Ikeda- és a Szató-kormányokban a legfontosabb gazdasági tárcákat vezette. A hatvanas években, az „aranykorban” gazdasági csúcsminiszterként szoros kapcsolatokat épített ki a japán tőke legfontosabb képviselőivel, akik révén milliárdok fölött diszponált. Egy évtized alatt kiépítette az LDP legnagyobbfrakcióját. Hívei és ellenségei egyaránt használták gúnynevét: a számítógép-vezérlésű bulldózer.

Tanaka kötelességének érezte, hogy a politika eszközeivel hozzájáruljon a további gazdasági fejlődéshez. Ehhez két, eddig kihasználatlan terület állt a rendelkezésére: a hatalmas Kínai Népköztársaság, amellyel Japán eddig még nem rendezte kapcsolatait, és a szigetország azon részei, amelyeket eddig elkerült az iparosítás.

A Nixon-doktrína meghirdetését és az amerikai-kínai kapcsolatok normalizálását követően Tokió egy percig sem habozott feladni addigi szövetségét Tajvannal. Tanaka gyors egyeztetéseket követően 1972 szeptemberében Pekingben találkozott Csou En-lajjal, ahol közös közleményt adtak ki a diplomáciai kapcsolatok felvételéről. Ennek feltétele volt, hogy Tokió csak a pekingi kormányt ismerje el legitim kínai hatalomként. Ezzel megindulhatott a kereskedelem a szigetország és egymilliárdos lélekszámú szárazföldi szomszédja között. A japán-kínai békeszerződés aláírására 1978-ban került sor. Ettől az időponttól kezdve Japán minden évben egymilliárd USD vissza nem térítendő támogatással járult hozzá Kína gazdasági fejlődéséhez.

Ajapán gazdaság a Csendes-óceán partvidékére, a Tokió-Jokohama-Nagoja-Osza- ka parti sávra koncentrálódott. Felmerült azonban a kevésbé iparosodott területek fejlesztésének szüksége is. A Japán-tenger partjainál fekvő Niigata megyéből származó Tanaka, hogy befektetési lehetőségeket biztosítson az Izanagi-konjunktúra során keletkezett hatalmas kereskedelmi többlet számára, meghirdette programját, amelynek a „japán szigetsor átépítése” nevet adta. A terv értelmében az autópálya- és szuperexpressz-háló- zatot ki kell építeni a Japán-tenger partvidékéig, Sikoku szigetéig és az ország északkeleti részéig, ahol további infrastrukturális fejlesztéseket terveztek. Az elképzelés fontos eleme volt a belső fogyasztás ösztönzése révén az egyre több külföldi bírálatot kiváltó, számottevő állandó külkereskedelmi aktívum mérséklése, sőt a behozatal serkentése is. A kilátásba helyezett építkezések telekvásárlási rohamot váltottak ki. Ez felverte az ingatlanárakat, ami inflációt gerjesztett. 1973-ban az ingatlanárak 30, a fogyasztói árak 14,6 százalékkal emelkedtek. Még tartott a felvásárlási hullám, amikor 1973. október 6-án kirobbant a 4. arab-izraeli háború, és a nyersolaj ára hetek alatt a duplájára emelkedett. (Decemberben Miki Takeo miniszterelnök-helyettes azonnal beutazott nyolc arab országot, amelyeket – miközben élesen kritizálta Izraelt – baráti országoknak nevezett, mit sem törődve egyéb nagypolitikai szempontokkal.) Ajapán gazdaság megbénult volna az arab olaj nélkül, és az olajsokk

pánikot váltott ki a japán társadalom minden rétegéből. A felvásárlási hullám felvásárlási őrületté fajult, ideig-óráig még alapvető háztartási cikkekből is hiány keletkezett az országban.

Az olajsokk nemcsak Tanaka gazdaságpolitikájának vetett véget, hanem a japán gazdaság közel húsz éven át tartó rohamos növekedésének is. 1973 végén a következő évi költségvetés 0 százalékos gazdasági növekedést irányzott elő, de még ezt sem sikerült tartani. (1973 decemberétől a jen-dollár viszonylatban áttértek a napi árfolyamra, ami ajen felértékelődéséhez, az exportfeltételek romlásához vezetett.) 1974 nyarán Tanaka még vagyonokat mozgatott meg annak érdekében, hogy elkerülje az LDP visszaesését a felsőházi választásokon, de kudarcot vallott. Ősztől egyre nagyobb nyilvánosságot kaptak zavaros pénzügyei, amelyeket már saját pártján belül is egyre többen kényelmetlennek éreztek. Tanaka Kakuei 1974. november 26-án benyújtotta lemondását.

Az LDP-t uraló Tanaka-frakció a gazdasági válság kellős közepén nem kívánta vezető politikusait exponálni. Így lett a legkisebb frakció feddhetetlen vezetője, az LDP-n belüli balszárny képviselője, Miki Takeo pártelnök a miniszterelnök. Miki kinevezését követően azonnal korrupcióellenes intézkedések sorozatát kívánta meghozni. Ám javaslatainak mindegyike megbukott saját pártja és a gazdasági körök ellenállásán. A miniszterelnök pártján belüli támogatottsága egyre apadt. Amikor pedig teljes körű kivizsgálást rendelt el a gyanúval kapcsolatban, hogy Tanaka Kakuei esetleges megrendelések fejében 500 millió jen kenőpénzt vett át az amerikai Lockheed repülőgépgyártótól, az LDP vezetése végképp elfordult tőle. A botrányt világgá kürtölő médiát és az ügyészséget leállítani már nem lehetett, így Tanakát 1976. július 27-én letartóztatták, de rövidesen Mikinek is mennie kellett.

A gazdasági válság és a politikai botránysorozat nem maradt következmények nélkül. Az LDP egy csoportja KónoJóhei vezetésével kivált a pártból, és Új Liberális Klub néven 1976júniusában új parlamenti frakciót hozott létre, egy korrupciómentes konzervatív alternatívát kínálva a választóknak. 1978-ban aJSZP jobbszárnyáról újabb csoport vált le, akik létrehozták a Szociáldemokrata Szövetséget. Tovább folytatódott a parlament szétaprózódása, s a két nagy párt részarányának csökkenése.

Az olajárrobbanásra szédületesen gyorsan reagáltak a termelők. Az energiatakarékos szemlélet elterjedése jegyében a korábbi konjunkturális időszakban felhalmozott tartalékokat a számítógépek és az ipari robotok korábban megkezdett munkába állításának felgyorsítására fordították. A gyors váltás következtében Japán hamarabb kilábalt a depresszióból, mint a többi ipari állam, s ez még előnyösebb helyzetet teremtett számára a nemzetközi kereskedelemben. 1976-tól az irigylésre méltó évi 5 százalék feletti GNP-növekedés mellett Japán egyre nagyobb részt hasított ki magának a világ exportjából. 1980-ra az évi 11 millió darabot meghaladó személygépkocsi gyártásával az Egyesült Államokat megelőzve világelső lett. Ebből közel kétmillió jármű az Egyesült Államok piacára került, miközben a három legnagyobb amerikai autógyár több mint négy- milliárd dollár veszteséggel zárta az évet. Japán ipari termelése a világ össztermelésének 10 százalékát adta, és egyre gyakrabban merült fel, hogy a szigetország gazdasági súlyának megfelelő mértékben kellene kivennie a részét a nemzetközi politikából is.

Miki megbuktatását követően kétévenkénti váltásban az LDP frakcióvezetői töltötték be a pártelnöki és miniszterelnöki posztot, amelynek feltétele a háttérből továbbra is irányító Tanaka Kakuei és csoportjának támogatása volt. Hasonló módon alakíthatott kormányt 1982 novemberében a háború alatti belügyminisztériumi bürokrata, Naka- szone Jaszuhiro is.

Nakaszone hivatalba lépését követően azonnal merész megnyilvánulásaival sokkolta a közvéleményt. Parlamenti programbeszédében kifejtette, hogy le kíván számolni a háború utáni politikával, és nem foglalkozik többé tabukkal. 1983 januárjában, a Reagan-Na- kaszone-találkozó alkalmával kijelentette, hogy a két ország „sorsközösséget alkot”, és Japánnak is ki kell vennie a részét a közös védelemből. A Washington Postnak adott nyilatkozatában kifejtette, hogy Japánt „elsüllyeszthetetlen repülőgép-anyahajóvá” kívánja változtatni. Miközben Reagan bejelentette a csillagháborús program végrehajtását és megkezdődött a Pershing-II. típusú, atomtöltetű rakéták telepítése Nyugat-Európába, Japán évről évre növekvő kereskedelmi aktívummal zárta az évet az Egyesült Államokkal szemben.

Tokió nem bújhatott ki tovább a katonai felelősségvállalás elől, s erre Nakaszone – aki ezt nem is akarta elhárítani – ideális politikusnak tűnt. Látványosan közeledett a sin- toista hagyományokhoz és a császárkultuszhoz, azaz a japán nacionalizmus megnyilvánulásaihoz, mintegy ideológiailag előkészítve katonapolitikai lépéseit. A Japán múltját visszaidéző megnyilvánulásai keveredtek egy divatosabb jelszóval, az ország „nem- zetköziesedése” szükségének hangoztatásával. Ez a japánok angol nyelvi tudásszintjének emelése, a külföldi diákok taníttatásának programja és egyéb nagyszabású segélyprogramok mellett a nemzetközi katonai és politikai szerepvállalás növelését is jelentette. Az 1986. évi költségvetésben a katonai kiadások 6,5 százalékkal meghaladták az előző évit, amely a háború után először meghaladta a GNP 1 százalékát. Ez már

részét képezte annak az ötéves tervnek, amely szerint az időszakban 18 billió jent kell költeni katonai fejlesztésekre. 1986 októberében került sor az első olyan nagyszabású közös japán-amerikai hadgyakorlatra, amelyen mindhárom fegyvernem részt vett.

Nakaszone belpolitikai törekvéseinek legfontosabbika a deregularizáció volt, az állam szerepének csökkentése a gazdaságban. Egyrészt drasztikusan leépítette az állami támogatások és szabályzók rendszerét, másrészt privatizált néhány állami kézen lévő fontos vállalatot: 1985-ben a telefonszolgáltatást, 1987-ben pedig a Japán Államvasutakat. Az intézkedések nyomán lazult a kapcsolat a gazdaság és az állam között, amely egyelőre észrevétlenül ugyan, de a „vasháromszög” eresztékeinek lazulásához vezettek.

AJSZP és aJKP hevesen tiltakozott Nakaszone minden olyan lépése ellen, amely az elbocsátásokhoz vezető privatizációt és Japán katonai szerepének növelését célozta. Ez azonban nem találkozott a társadalom többségének egyetértésével. A japánok elégedettek voltak életkörülményeikkel, Nakaszone pedig nagy népszerűségnek örvendett. A miniszterelnök mozgásszabadságát az is növelte, hogy Tanaka 1985 februárjában megbetegedett, s ezzel megszűnt a Tanaka-frakció nyomasztó befolyása. (A Tanaka utódlásáért folytatott harcból a Takesita Noboru és Kanemaru Sin vezette csoport került ki győztesen.) Az 1986. júliusi alsóházi választások során az LDP újra erőre kapott, és 300 mandátumával kényelmes többségre tett szert.

Nakaszone pártelnöki megbízatása többszöri újraválasztást követően 1987 októberében lejárt. Takesita, aki már korábban elégedetlen volt, amiért a Tanaka-frakció tizenhárom éven át nem állított jelöltet, elérkezettnek látta az időt, hogy a legnagyobb frakció újdonsült vezetőjeként elfoglalja a pártelnök-miniszterelnöki széket. Minden adottnak tűnt ahhoz, hogy a legerősebb politikai csoportosulás újból az előtérbe lépjen. Gorbacsov színre lépését követően már a levegőben lógtak a világméretű változások, a japán gazdaság fejlődése töretlen volt, és az LDP hatalma a biztos parlamenti többség birtokában megingathatatlannak tűnt. 1987. november 6-án megalakult Takesita No- boru kormánya. A stabil és hosszan tartó kormányzás reménye azonban hamar szertefoszlott. 1988 júniusában újabb vesztegetési botrány tört ki. Napvilágra került, hogy a Recruit Rt. részvényei a közzétételt megelőzően nagy tételben kerültek politikusokhoz, akik ezáltal tisztességtelen előnyökhöz jutottak. A megvesztegetett politikusok köre széles volt; Takesita, Nakaszone, a többi LDP-frakcióvezető mellett még néhány ellenzéki politikus is belekeveredett az ügybe. Sóva császár (Hirohito) 1989. január 7-én bekövetkezett halála, az országos gyász, és Heiszei császár (Akihito) koronázási ünnepségei csak átmenetileg terelték el az ország figyelmét a korrupt politikusokról. Takesita 1989 áprilisában kénytelen volt benyújtani lemondását.

A „buborékgazdaság kipukkanása” és az „55-ös rendszer” vége (1989-2005)

Takesita kompromittálódását követően pontosan ugyanaz játszódott le, mint Tanaka bukása után: az LDP nagy frakciói nem jelölték vezető politikusaikat a pártelnökségre. Így lett ismét a legkisebb csoport képviseletében Kaifu Tosiki 1989 augusztusában miniszterelnök. Miki és Kaifu kormányzatában közös volt, hogy nem születhettek érdemi döntések a Tanaka-, illetve a Takesita-frakció beleegyezése nélkül. Az eltérés pedig az volt, hogy míg Mikinek az olajsokkot követő depressziós időszakban kellett kormányoznia, addig Kaifu a japán történelem leghosszabb konjunktúrájaként számon tartott időszak (buborék-konjunktúra 1986-1992) kellős közepén került a kormány élére.

Az 1980-as években Japán elárasztotta a világot kiváló minő'ségf olcsó termékekkel a háztartási elektronikai cikkektől a gépjárműveken át a nehézvegyipari cikkekig. Dinamikusan növekedő kiviteléhez nagymértékben hozzájárult a jen dollárhoz és a többi valutához képest alacsonyan tartott árfolyama. 1985 szeptemberében amerikai kezdeményezésre New Yorkban találkoztak az öt vezető gazdasági hatalom (Egyesült Államok, Japán, NSZK, Nagy-Britannia, Franciaország) pénzügyminiszterei és jegybankelnökei, hogy tárgyaljanak a kereskedelmi egyensúly helyreállításáról. (1983-ban az amerikai külkereskedelmi deficit 67 milliárd dollár volt, 1984-ben pedig elérte a 112 milliárd dollárt. A hiány egyharmada a Japánnal folytatott kereskedelemből adódott.) Döntöttek, hogy a dollár árfolyamának letörése és a jen árfolyamának emelése céljából a jegybankok nagy mennyiségben vásárolnak jent és adnak el dollárt („Plaza-megállapodás”). Az akció eredményesnek bizonyult. A dollár árfolyama egy nap alatt 242 jenről 230 jenre zuhant. A trend folytatódott, s a következő év elején elérte a 200jenes határt. A drága jen következtében a japán export mérséklődött ugyan, és ez csökkentette a feszültséget a két vezető gazdasági hatalom között, de hatalmas felhalmozáshoz vezetett a szigetországban. 1989-re Japán valutatartalékai megközelítették a 100 milliárd dollárt, ami a jen további árfolyam-emelkedésével járt (ekkortájt érte el az egy dollár a száz jent). A drága jen egyrészt tőkekihelyezést eredményezett (termelő üzemek külföldre telepítése mellett a japánok megkezdtek felvásárolni minden felvásárolhatót, a műkincsektől kezdve New York-i felhőkarcolókon át hollywoodi filmgyárakig). Másrészt pedig ingatlanvásárlást váltott ki. Az ingatlanárak megint robbanásszerűen emelkedtek. A felhalmozódott pénzek révén bőségesen lehetett újabb beruházási hitelekhez jutni, amelyek jelzálogaként minden hitelfolyósító intézmény elfogadta az ingatlant.

Kaifu – a közvélemény megnyugtatására – kísérletet tett a választási reform végrehajtására. A közepes választókörzetek helyett egyszemélyes választókörzeteket akart bevezetni, hogy csökkentse a választások költségeit, ami a korrupció visszaszorulásához vezethetne. Noha mindegyik LDP-frakció hangoztatta a politikai reformok szükségét a korrupció visszaszorítása érdekében, ez üres retorika maradt. Mivel pedig Kaifu nem kapta meg a kellő támogatást pártjától, kénytelen volt letenni elképzeléseiről. A miniszterelnök kudarcát jelentette annak a törvénytervezetnek az elvetése is, amely lehetővé tette volna, hogy japán katonák – jóllehet fegyvertelenül – részt vegyenek az 1990-1991-es öbölháborúban. Ez a törvény sem talált kellő támogatásra. Így az Egyesült Államoknak meg kellett elégednie azzal, hogy Japán 13 milliárd dollárral járult hozzá a nemzetközi akcióhoz.

A Kaifu-kormány által megoldatlan feladatok utódjára, a második legnagyobb frakció vezetőjére, Mijazava Kiicsire hárultak, aki – miután Kaifu kétéves pártelnöki mandátuma lejárt – 1991 októberében alakította meg kormányát. Mijazava miniszterelnöki ténykedése jól indult, hiszen az 1992 januárjában országgyűlés elé terjesztett törvényjavaslatát – a japán katonák békefenntartó tevékenységéről – megszavazták, s így már szeptemberben megérkeztek az elsőjapán katonák Kambodzsába, hogy utakat, hidakat építsenek a feldúlt országban. (A törvénnyel kapcsolatos parlamenti viták során az alkotmány különböző értelmezései ütköztek, de a 9. paragrafus eltörlése vagy módosítása szóba sem jöhetett.)

Az 1992. év a „buborékgazdaság kipukkanásának” éve volt. Véget ért a szokatlanul hosszú konjunktúra és napról napra mélyült a recesszió. Az év második felében már csökkenés mutatkozott a termelésben, egymás után zárták be az üzemek, a befektetések megrekedtek, a befektetők tönkrementek. A válság első jeleire az ingatlanárak zuhanni kezdtek, ami azt eredményezte, hogy jelzálogértékük már nem fedezte a kölcsönöket. A bankok és hitelintézetek néhány hónap alatt óriási mennyiségű behajthatatlan hitelt könyveltek el.

A mély recesszió – akárcsak nem egészen húsz évvel korábban – nem múlhatott el egetverő politikai botrány nélkül. Kanemaru Sin, a Takesita-frakció tiszteletbeli elnöke, a japán politikát háttérből irányító szürke eminenciás, gyanúba keveredett, hogy 500 millió jen kenőpénzt vett át egy szállítási vállalkozótól. A botrány tovább terebélyesedett, midőn kiderült, hogy nem csupán hagyta magát megvesztegetni, de kapcsolatban állt a szervezett bűnözőkkel is, sőt adócsalás is szerepelt bűnlajstromán. 1993 márciusában Kanemarut letartóztatták, ami eddig nem tapasztalt erjedést indított el az LDP legnagyobb frakcióján belül. Az utódlásért folytatott küzdelemből Hasimoto Rjútaró csoportja került ki győztesen, mire Kanemaru pártfogoltja és kijelölt utóda, Ozava Icsiró és társai először a frakcióból, majd magából az LDP-ből is kiválva létrehozták az Újjászületés Pártját. Ez a csoport csatlakozott az ellenzékhez, amikor az bizalmatlansági indítványt terjesztett be a kormány ellen, így 1993 júniusában a megbukott Mijazava feloszlatta a parlamentet és kiírta a választásokat.

Az 1993. július 18-án megtartott választásokon az LDP 223 mandátumhoz jutott, a szocialisták 70, az Újjászületés Pártja 55, a Kómei Párt 51, és az LDP-ből kivált két másik párt összesen 48 parlamenti helyet szerzett, a DSZP és a Szociáldemokrata Szövetség mindössze 19 képviselőt küldhettek az alsóházba. Az eredmény az LDP egyeduralmának a végét jelentette, csak azt nem lehetett tudni, hogy milyen pártok fogják alkotni a koalíciós kormányt. Kezdeményezőként Ozava Icsiró lépett fel, akit más cél nem vezérelt, mint az, hogy az LDP-t kiszorítsa a hatalomból. A parlamenti matematika szabályainak értelmében ez csak úgy volt elképzelhető, ha aJKP kivételével az összes párt az LDP ellen fordul. Ozavának sikerült meggyőznie Hoszokava Morihirot, a korábban az LDP-ből kivált Japán Új Párt vezetőjét, hogy fogadja el a miniszterelnöki jelölést. Az LDP megbuktatásának vágya oly erős volt mindenkiben, hogy végül 1993 augusztusában megalakult a hét párt alkotta, Hoszokava vezette koalíciós kormány. A legfontosabb tárcák vezetői természetesen az Újjászületés Pártjának – volt LDP-s – képviselői voltak, akiket a háttérből Ozava irányított.

A Hoszokava-kormányt alkotó koalíciós partnereket az LDP-ellenességen kívül más nemigen tartotta össze, így egységes politikai irányvonalat sem képviselhetett. Változtattak a választási törvényen, módosítottak a politikai támogatásokat szabályzó előírásokon, de a korrupciót kizáró gyökeres változtatásokról nem esett szó. A koalícióról néhány hónap után kiderült: túl eklektikus ahhoz, hogy össze lehessen tartani. Így nem kellett más, mint egy felröppentett hír Hoszokava zavaros pénzügyeiről, s 1994 áprilisában a miniszterelnök lemondott.

A JSZP hiába volt a koalíciós kormány legnagyobb pártja, szinte semmilyen szerephez sem jutott, s ez Ozava ellen hangolta a párt vezetését. Ezen az alapon kezdett közeledni egymáshoz a megcsappant LDP és a megsértett JSZP, és amikor a liberális demokraták felajánlották a miniszterelnöki posztot Murajama Tomiicsinek, a JSZP elnökének, a szocialisták belementek a frigybe. 1994. június 30-án, az immár többségbe került LDP és JSZP, az Újjászületés Pártja, a Kómei Párt és aJapán Új Párt jelöltjével szemben megválasztotta Japán második szocialista miniszterelnökét. Ez a szocialista párt azonban már nem volt a régi. Murajama kormányfőként képviselni kezdte mindazt, ami ellen évtizedeken át tiltakozott aJSZP: a japán-amerikai védelmi rendszert,

ajapán Önvédelmi Erők nemzetközi szerepvállalását stb. Az irányváltás egyértelművé tétele érdekében 1996 januárjától a párt neve Japán Szociáldemokrata Párt lett.

1994 decemberében Ozava kezdeményezésére a JSZP kivételével a Hoszokava- kormány koalíciós pártjai fuzionáltak és létrehozták az Új Távlatok Pártját, amely így a második legnagyobb parlamenti pártként igyekezett felvenni a politikai küzdelmet a kormányzó koalícióval. Hasimoto Rjútaró, miután megválasztották az LDP elnökének, 1996januárjában átvette a miniszterelnöki megbízatást Murajamától. Két és fél év után az LDP visszaszerezte a miniszterelnöki posztot. Így újból a hatalom középpontjába került, de ettől kezdve koalícióban kormányzott más pártokkal. A hatalmi harc, kudarcok és sikerek ellenzéki és kormányzati pozícióban további átalakulásokat eredményeztek a pártstruktúrában, s 1997-re újra kialakult a két nagy és több kicsi pártból álló politikai paletta. Ebben a struktúrában a nagy ellenzéki párt már nem a baloldalt képviselő Szociáldemokrata Párt lett, hanem az 1996-ban több kisebb párt egyesüléséből létrejött Demokrata Párt, amely egy konzervatív alternatívát kívánt felmutatni a választók előtt.

Hasimotót követően LDP frakcióvezetők váltották egymást a miniszterelnöki székben, majd 2001 áprilisában megkezdődött Koizumi Dzsunicsiró kormányzása.

A viharos belpolitikai események, hatalom- és kormányváltások közepette a politikai vezetés legfontosabb feladata az volt, hogy kormányzati intézkedésekkel kibillentse a japán gazdaságot a stagnálásból és újból növekedési pályára állítsa. Ez nehéz feladatnak bizonyult, hiszen nem volt meg a stabil politikai háttér nagyléptékű reformok végrehajtásához. A Hasimoto-kormány nagyszabású reformprogramot hirdetett meg, amelynek legfontosabb elemei a rossz hitelállománnyal rendelkező banki szektor szanálása, közigazgatási reform a szubszidiaritás elvének érvényesítése érdekében, a központi kormányzat reformja, a mindenre kiterjedő deregulációs folyamatok megindítása, illetve felgyorsítása és privatizáció. A politikai vezetés számára egyértelművé vált, hogy az 1960-1970-es években sikeres japán modell már nem felel meg a globalizálódó világ kihívásainak, és gyökeres strukturális átalakítás vette kezdetét a szigetországban. A program végrehajtása során a japán termelő szektor egy része kitelepült az országból, hogy az olcsóbb munkaerő igénybevételével és a piachoz való közelebb kerüléssel fokozza versenyképességét. Nagy befektetési lehetőségeket teremtett Japán számára a Kínai Népköztársaságban zajló átalakulás. Ugyanakkor magában a japán gazdaságban is egyre nagyobb mennyiségben jelent meg a külföldi tőke, így a korábban tiszta japán gazdaság beolvadt a globális gazdaságba; ezáltal részben elveszítette sajátos jellegét, részben pedig közvetlenül is nagyobb hatást gyakorolt arra. Koizumi kormányra kerülése során ígéretet tett e reformok felgyorsítására, következetes végrehajtására, amely találkozott a lakosság elvárásaival is (Koizumi a háború utáni Japán legnépszerűbb politikusa). Az erőfeszítések nem maradtak eredmény nélkül: 2004-re a világ második legnagyobb gazdasága újból növekedési pályára állt, de ezúttal már szorosabban egybefonódva, nagymértékben hasonulva a globális gazdasághoz.

A japán külpolitikában is nagy változásokat hozott a 20. század utolsó évtizede. Az elmúlt évtizedekben Tokió külpolitikájának három pillére volt. A biztonságpolitika területén az alkotmány tilalmának és a szerződéses kapcsolatoknak megfelelően az ország biztonságát kizárólagosan az Egyesült Államok szavatolja, így a japán-amerikai biztonsági rendszer prioritása Tokió számára megkérdőjelezhetetlen volt. A kereskedelempolitikában az Egyesült Államok folyamatosan sérelmezte, hogy a japán-amerikai kereskedelemben az amerikai deficit mértéke oly nagy, hogy már az államháztartás egyensúlyát is veszélyezteti. Mindez a folyamatos egyeztetések és némi kompromisszumkészség mellett

is állandó feszültséget szült. Az érdekérvényesítés területén Tokió számára rendelkezésre álló egyetlen eszköz a pénz volt. Ez eredményezte a jendiplomácia jelentőségét. 1988- ban a nemzetközi segélyprogramokban Japán az Egyesült Államokat megelőzve a világ első számú befizetőjévé vált. Ezen vissza nem térítendő pénzügyi támogatás révén a szigetországnak lehetősége nyílott arra, hogy a támogatott államokkal szemben és a nemzetközi szervezetekben érvényesítse érdekeit. A nemzetközi katonai akciókban is pusztán pénzügyi támogatással vett részt.

A 20-21. század fordulóján határozott hangsúlyeltolódás zajlott le ajapán külpolitika területén. Az ország gazdaságának nyitottabbá válásával mérséklődtek a kereskedelmi feszültségek Tokió és Washington között. Japán piacát megnyitotta az amerikai termékek előtt, üzemeket telepítettek a Csendes-óceán túlpartjára, és egyre nagyobb számban születtek vegyes vállalatok kölcsönös befektetések és kivásárlások következtében. Ugyanakkor Tokió mérsékelni kezdte a segélyprogramokban való anyagi szerepvállalását (elsősorban a Kínai Népköztársaság pénzügyi támogatását), de megkezdte jogi előkészületeit annak, hogy immár ne csupán pénzzel, hanem katonai erővel is részt tudjon venni a nemzetközi konfliktusok rendezésében, saját biztonságának szavatolásában.

4.3. India (1945-1980) – Balogh András

A függetlenség útján

A második világháború befejezése India belpolitikai fejlődésében nem jelentett korszakhatárt. Az 1945 előtti és utáni években ugyanazok a politikai erők ugyanazon eszményekért szálltak harcba, és az a meggyőződés sarkallta őket, hogy rövid időn belül eldől a Föld legnépesebb országának sorsa. Az indiai történelmi drámában két fő szálon futottak az események. Az egyik a függetlenség híveinek évszázados összecsapása volt a gyarmati uralom támogatóival, a másik a két legnagyobb vallásközösség, a hindu és a muszlim mind elkeseredettebb gyürkőzése, hogy eldöntsék: milyen pozícióik lesznek az új Indiában.

1946januárjától mozgolódások kezdődtek a hadseregben. Február 18-án a haditengerészet bombayi egységei sztrájkba léptek, s követelték az angolok távozását Indiából. 21-én már Karachitól Calcuttáig az egész indiai hadiflotta sztrájkolt. A bombayi matrózok támogatására több mint 200 ezer munkás lépett sztrájkba. A feszültség növekedését jelezte az egyik brit hadihajóval folytatott kétórás tűzpárbaj.

A bombayi felkelés megrázta az országot. Az egymással mind ellenségesebben szemben álló Nemzeti Kongresszus és Muzulmán Liga vezetői egymástól függetlenül azonban hasonló álláspontot foglaltak el: véget akartak vetni az erőszakos mozgalomnak, de úgy, hogy energiáit saját célkitűzéseik szolgálatába állítsák.

Az általános indiai elégedetlenség meghátrálásra késztette a gyarmati pozícióihoz továbbra is ragaszkodó brit vezető csoportokat. 1946. február 19-én Attlee miniszterelnök Pethick-Lawrence vezetésével háromtagú küldöttséget indított Indiába, hogy „az indiai közvélemény vezetőivel együttműködve előkészítsék India teljes önkormányzatának minél előbbi megvalósítását”. A brit politika irányítóinak lényeges engedményeket kellett tenniük, ha el akarták kerülni a legrosszabbat. A kérdés már nem úgy merült fel, hogy elnyeri-e India függetlenségét, hanem hogy viszonylag hosszú távon milyen mértékben lehet megőrizni bizonyos indiai-brit kapcsolatokat. London ugyan képtelen volt birodalmát megőrizni, de számos eszköz állt rendelkezésére a független India adminisztratív és politikai felépítésének, gazdasági kapcsolatainak és külpolitikai orientá-

ciójának befolyásolására. Anglia – csakúgy, mint a gyarmati behatolás kezdetén – még egyszer eljátszhatta a döntőbíró szerepét.

A munkáspárti kormányküldöttség arra a véleményre jutott, hogy India sorsának alakításában mindenekelőtt a hindu-muzulmán vallásközösségi ellentétek megoldása a legfontosabb. Az 1946. áprilisi választások központi és tartományi szinten azt mutatták, hogy a Nemzeti Kongresszus a lakosság többségének bizalmát bírja, ugyanakkor a muzulmán népesség a Liga mögött sorakozott fel. A harc már nem Anglia és India, hanem a Muzulmán Liga és a hindu Nemzeti Kongresszus között folyt.

A Pethick-Lawrence-bizottságnak az új alkotmányra tett javaslatai szerint a jövő Indiai Uniója Brit Indiát és az önállóságukat megtartó fejedelemségeket egyesíti; a vallásközösségi kérdések eldöntésében a fő közösségek (a hindu és a muzulmán) vétójogot kapnak; az egyes tartományok külön államcsoportokba tömörülhetnek (saját végrehajtó és törvényhozó testületekkel), s autonómiájuk széles hatáskört jelent. Az alkotmány elfogadásáig a tartományokat egy hindu és két muzulmán csoportra kell oszlatni, ideiglenes kormányt alakítani és aláírni az angol-indiai szerződést.

A tervet a Muzulmán Liga – miután számára már csak egyetlen politikai kérdés, Pakisztán kiszakítása létezett – támogatta, az Összindiai Kongresszusi Bizottság viszont elutasította. Az átmeneti periódus idejére tervbe vett ideiglenes kormány összetételéről a Kongresszus és a Liga nem tudott megegyezni.

Az 1946. júniusi alkotmányozó gyűlési választásokon a Nemzeti Kongresszus 192, a Muzulmán Liga 70, a többi párt mindössze 11 helyet kapott. Júliusban a Kongresszus új elnöke, Dzsaváharlál Nehru az alkirálytól kormányalakítási megbízást kapott azzal a feltétellel, hogy a kormányfői tisztséget maga az alkirály tölti be, a kormányba hat tagot a Kongresszus, ötöt a Liga, hármat pedig az egyéb kisebbségek adnak. A Liga vezetősége előző határozatához tartva magát elutasította a részvételt, s augusztus 16-át a Közvetlen Harc Napjának nyilvánította.

Ezzel India legújabb kori történelmének legszörnyűbb vérengzése kezdődött el. A vérengzéseknek hinduk és muzulmánok egyaránt áldozatul estek. A kedélyek lecsillapításában az angol hatóságok nem játszottak jelentős szerepet, ténykedésük sortüzekre korlátozódott. Észak-India több körzete már az általános vallásháború küszöbén állt, amikor 1946. augusztus 24-én megalakult az ideiglenes kormány. Tagjai a Nemzeti Kongresszus, valamint a keresztény, szikh és a párszi közösség képviselőiből kerültek ki. A kormány, amelynek vezetője a miniszterelnök-helyettesi tisztet betöltő Nehru volt, a Nemzeti Kongresszus elképzeléseit igyekezett megvalósítani.

Az ideiglenes kormány megalakulása hatalmas lelkesedést váltott ki egész Indiában. Egy időre ismét megcsillant a reménye annak, hogy a nemzeti mozgalom képes lesz háttérbe szorítani a kommunális alapon álló széthúzó erőket. A kormány népszerűsége a Muzulmán Ligát is átmeneti meghátrálásra kényszerítette: továbbra is fenntartva ugyan a Pakisztán-határozat érvényét, szeptemberben kifejezte készségét a kabinet munkájában való részvételre.

A brit Attlee-kormány folytatta a konzervatívoknak az indiai centrifugális erőket támogató politikáját. A novemberi kormánynyilatkozat kimondta, hogy az Alkotmányozó Gyűlés által jóváhagyott alkotmány csak akkor érvényes egy adott tartományra vagy fejedelemségre, ha azok képviselőinek többsége egyetért vele. Ez mindenekelőtt a muzulmán többségű területek kiszakítását szorgalmazó Ligát, az önállóságukat megtartani és kibővíteni akaró fejedelemségeket, de még a szeparatizmusra hajló nemzeti (nemzetiségi) és egyéb kisebbségeket is bátorította.

A gyarmati uralom válsága olyan méreteket öltött, hogy a szubkontinens egészére kiterjedő általános káosz fenyegetett. 1946-1947 fordulóján Anglia vezető csoportjai megegyeztek abban, hogy minél tovább késlekednek a dekolonizációval, annál kevesebb gazdasági és politikai kötelék tartható fenn a független Indiával. Ezért néhány hónap alatt döntő fordulat ment végbe a britek India-politikájában. Most tudatosodott, hogy a második világháború éveiben és eredményeképpen visszafordíthatatlan változások történtek India belső erőviszonyaiban és politikai gondolkodásában, valamint Nagy-Britannia nemzetközi hatalmi pozíciójában. A dekolonizáció „tervszerű” lebonyolítása érdekében új alkirályt neveztek ki Lord Mountbatten személyében.

A tárgyalások nyomán a brit kormány 1947. június 4-én elfogadta az India függetlenségéről szóló törvényt. A Mountbatten-terv lényege: Indiának Hindosztánra és Pakisztánra való felosztása; előzetes népszavazás az egyik vagy másik államhoz való csatlakozásról Sindhben, az északnyugati Határtartományokban és Silhetben; Punjab és Bengal előzetes népszavazás eredményétől függő széttagolása (ehhez elegendő csak az egyik közösség különválási döntése), a két önálló állam (azaz Hindosztán és Pakisztán) domíniumi státuszának elismerése, a fejedelemségek azon jogának elismerése, hogy szabadon döntsenek jövendő önálló státuszukról, vagy valamelyik domíniumhoz való csatlakozásukról.

A Mountbatten-terv tehát a függetlenné válást a területi felosztással kötötte össze. Az alkirály váratlanul bejelentette, hogy a „hatalomátadás” már 1947. augusztus 15-én megtörténik.

A Nemzeti Kongresszus Munkabizottsága azonnal állást foglalt a Mountbatten-terv mellett, és 1947. június 15-én az Összindiai Kongresszusi Bizottsággal is elfogadtatta. A Nemzeti Kongresszus ezzel nyilvánvalóan feladta addigi álláspontját, de az adott körülmények között más választása nem lehetett. Gandhi kénytelen volt belátni, hogy a felosztási terv elutasítása országos méretű véres vallásháborúhoz vezet. Nehru és Patel már nyíltan a független, polgári India szükségleteiből indultak ki, amikor Pakisztán kiválásának elfogadását azzal indokolták, hogy ezzel létrejön az ütőképes, centralizált államiság lehetősége. A „nemzeti muzulmánokat” képviselő Abul Kalam Azad szükséges rossznak tekintette a felosztást, amely bizonyára rövid életű lesz.

Június 10-én a Muzulmán Liga Tanácsa jóváhagyta a Mountbatten-tervet, majd augusztusban Jinnah Karachiba utazott, ahol az újonnan létrehozott Pakisztáni Al- kotmányozó Gyűlés 11-én Pakisztán elnökévé választotta. Hivatalosan Pakisztán 1947. augusztus 15-én vált domíniummá. Az Indiai Unió Alkotmányozó Gyűlése augusztus 14-én ült össze Delhiben. Ekkor hangzottak el Nehru sokat idézett szavai: „Amikor az óra éjfélt üt, amikor a világ alszik, India életre és szabadságra ébred.”

Az Indiai Köztársaság megalakulása

1947. augusztus 15-én Delhiben aMoghul császároktól örökölt monumentális épületére, a Vörös Erődre nemzeti zászló került. A független India első kormányának tagjai többségükben az Indiai Nemzeti Kongresszus (INK) ismert vezetői közül kerültek ki. Kormányfő, egyben honvédelmi és külügyminiszter Dzsavá- harlál Nehru lett, míg az alkotmányozó nemzetgyűlés elnökévé a szintén kiemelkedő kongresszista vezetőt, Rajendra Prasadot választották. Nehru a baloldali és centrista körök képviselője volt. A Nemzeti Kongresszusban kezdettől fogva jelen levő konzervatív jobboldali csoportosulások feje, Vallabhai Patel a miniszterelnök-helyettesi és a belügyminiszteri tárcát kapta.

A Nemzeti Kongresszus szerepe alapvetőén megváltozott azzal, hogy a független Indiában

kongresszistákból álló kormány alakult. Ettől kezdve a legjelentősebb döntések általában a kormányban születtek, a párt közvetlen irányító tevékenysége lényegesen visszaszorult. Az INK azonban korántsem volt olyan párt, amely csak a választások idején játszott szerepet. Továbbra is egyike maradt a hatalmi

centrumoknak, amelynek a válságos időszakokban döntő befolyása volt. Legfőbb szerve, a Munkabizottság pedig időnként a kormánnyal párhuzamos politikai döntéshozó pozícióra tett szert. A kongresszista kormányzat és a Nemzeti Kongresszus vezetősége között sajátos kölcsönhatás érvényesült. Szilárd hatalmat csupán mindkettőegyidejű ellenőrzése biztosíthatott. Az INK tömegkapcsolatai nélkülözhetetlenek voltak a kormányzat számára: a függetlenség kivívása utáni három évtizedben 3-12 millió tagja volt. A közel félmillió falu többségében saját helyi szervezettel rendelkezett. Befolyása alatt állt a szakszervezetek és parasztszövetségek egy része s a vezető sajtóorgánumok többsége.

A függetlenné válással India kivételes lehetőségekhez jutott, de ezek valóra váltását a múlt súlyos terhei akadályozták. Az országot felosztották, a muzulmánok lakta északnyugati és északkeleti tartományok, amelyek egymással területileg nem érintkeztek, Pakisztán néven külön államot alakítottak. A tetemes gazdasági károknál is súlyosabbak voltak a hindu-muzulmán ellentétek veszteségei: milliókat öltek meg és még többen lettek földönfutóvá. A menekültek mindkét új országot elárasztották. A vallási sovinizmus légkörében gyilkolta meg 1948. január 30-án Mahátma Gandhit, India legtekintélyesebb államférfiját egy hindu fanatikus, aki nem értett egyet Gandhinak és a kormánynak a vallásbéke megteremtésére irányuló törekvésével.

Halaszthatatlan volt az adminisztratív apparátus és a hadsereg vezetésében az angolok indiaiakkal történő'felváltása. Az utolsó brit csapatok 1948 februárjában hagyták el Indiát.

Az új vezetés már 1947 után hozzálátott az ország területi egységének megteremtéséhez. Az ország több mint egyharmadát elfoglaló kisebb-nagyobb fejedelemségeket integrálták az Indiai Unióba. A Nagy-Britannia által elfogadott függetlenségi törvény szerint az egyes fejedelemségek uralkodói (és nem népei) csak arról dönthettek, hogy Indiához, vagy Pakisztánhoz csatlakoznak-e, saját önálló államiságot tehát nem teremthettek.

A beolvasztás folyamata nem ígérkezett túlságosan bonyolultnak. A valóságban azonban kiderült, hogy a területi egyesítésnek nehezen leküzdhető akadályai vannak. Egyes uralkodók sem Indiához, sem Pakisztánhoz nem akartak csatlakozni, mások pedig az új államon belül akarták megtartani feudális jellegű politikai és gazdasági előjogaikat és kiváltságaikat. Ekkor a Nemzeti Kongresszusnak a fejedelemségekben működő szervezetei, sok helyütt a radikális és kommunista befolyás alatt álló parasztszervezetek segítségével tömegmozgalmakat indítottak, amelyek alulról segítették kierőszakolni az egyesítést. Végül a 601 fejedelemség közül 505 India része lett. A legnagyobbakból önálló tartományok szerveződtek, a többiek meglévő vagy új tartományokba olvadtak be. Az Indiai Unió fegyveres erőit vették igénybe Kasmír, Hyderabad és Junagadh Indiához történő csatlakoztatása érdekében. A 80 százalékban muzulmán Kasmírba a pakisztáni kormány egyetértését vagy támogatását élvező törzsi csapatok is behatoltak (Kasmír egy része ma is pakisztáni fennhatóság alatt áll). Kasmírban 1947-ben a még mindig ugyanannak az angol parancsnoknak az irányítása alatt álló indiai és pakisztáni hadseregek közötti összecsapásra került sor. Ezzel megkezdődött az elsőháború a két ország között. A harci cselekmények csak 1948 tavaszán szűntek meg.

A fejedelemségek csatlakoztatása nagy csapást mért az indiai feudális erőkre. A fejedelmek, bár ingó és ingatlan tulajdonuk nagy részét ekkor még megőrizték, sőt politikai pozíciókat is kaptak, megszűntek önálló tényező lenni. Egykori államaikban az Indiai

Unió törvényei érvényesültek, s eltörölték a parasztság feudális kötöttségeit. A fejedelemségek integrációját a kongresszista kormány irányította. Ez a kormány azonban nemcsak a feudális erőkkel állt szemben; lesújtott az antifeudális népi mozgalmakra is.

Az indiai nemzeti polgárság a függetlenség első napjaitól kezdve riasztó mértékű gazdasági elmaradottsággal és az idegen tőke jelentős pozícióival találta magát szemben. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem a tizedét sem érte el az angliainak. Az öntözött földek számottevő hányada, s a jutaipar nyersanyagbázisa Pakisztánhoz került. A gabona-termésátlagok a világon a legalacsonyabbak közé tartoztak. Az élelmiszer-termelés az alultáplált lakosság igényeit sem tudta kielégíteni. A fogyasztás alacsony szintje gátolta az ipar fejlődését. A háború, a szubkontinens felosztása és az új hatalom kiépítésének évei alatt tovább romlott az amúgy is alacsony életszínvonal. A munkások reálbére még 1950-ben is az 1939-es szint alatt maradt.

Ilyen körülmények között különleges jelentőségű volt a gazdaságpolitika meghatározása. A kormányban és a pártban az egymástól eltérő irányzatok harca Nehru és Patel szembenállásában nyilvánult meg. Nehru több kulcsiparágat állami monopóliummá kívánt nyilvánítani. A nehézipar gyors fejlesztését tekintette a független nemzetgazdaság biztosítékának, a nehéziparban pedig a nagy állami beruházások híve volt. Elengedhetetlennek tartotta a gazdasági tervezést is. Patel viszont a magánkezdeményezés jelentősebb korlátozása ellen lépett fel; eszménye lényegében a fejlett tőkés társadalmak fejlesztési modellje volt.

Nehru a Nemzeti Kongresszuson belüli és kívüli nem polgári erőkre is támaszkodva, nagy vonásokban érvényesíteni tudta elképzelését. Ehhez nagy segítséget adott, hogy 1948. áprilisban az Alkotmányozó Nemzetgyűlés javaslatára elfogadta „az ipari politikáról szóló nyilatkozatot". A nyilatkozat az 1980-as évek legvégéig meghatározta India gazdaságpolitikájának fő elveit, és nagy hatást gyakorolt több fejlődő ország gazdaságpolitikai törekvéseire is. A dokumentum „vegyes gazdaság" kifejlesztését irányozta elő. Állami monopóliummá nyilvánították a vasutat, a fegyvergyártást, az atomenergia-ipart. Új üzemet több nehézipari ágazatban (vaskohászat, szén- és olajbányászat, repülőgépipar) csak a kormány létesíthetett. Állami ellenőrzést vezettek be a magánbankok tevékenysége fölött is. Az állam egyszersmind teljes súlyával támogatta a magánvállalkozás további szélesítését is. Bár a programnyilatkozat elfogadásakor az állami szektorra az ipari termelésnek csak 5-6 százaléka jutott, később az államkapitalista irányú fejlődés jellemezte az indiai gazdaságot és társadalmat.

India első kormánya a külpolitika elveinek kimunkálásában a Nemzeti Kongresszus évtizedek során kialakított elképzeléseire támaszkodott. A Nemzeti Kongresszus 1948. decemberben állást foglalt az imperializmus és a faji megkülönböztetés ellen, új elemként pedig a tömbönkívüliséget és a háború elkerülhető'ségének tételét javasolta az indiai külpolitika alapelvéül. Ezekből fejlődött ki a későbbi években „a pozitív semlegesség" álláspontja. Megalakulása után India fő figyelmét a Pakisztánnal való konfliktusra és az Amerikai Egyesült Államokkal létesítendő szorosabb kapcsolatok építésére fordította. A korabeli nemzeti felszabadító mozgalmaknak – a vietnami kivételével – még diplomáciai segítséget sem nyújtott.

A Nemzeti Kongresszusnak már a függetlenségi harcok idején egyik fő törekvése a polgári demokratikus alkotmány elfogadtatása volt, amit az Alkotmányozó Nemzetgyűlés 1948. november 25-én tett meg. India független köztársaság lett. Legfőbb törvényhozó szerve a kétkamarás partement, amelynek a kormány felelősséggel tartozik. Az alkotmány az ország egységét biztosító, erősen központosított államhatalmat irányzott elő. India alkotó

részei a gyarmati időszak tartományi egységei helyett a szövetségi államok lettek, ezek azonban akkor még nem nyelvi-nemzetiségi alapon szerveződtek. Az alkotmány széles körű polgári demokratikus szabadságjogokat biztosított. Tiltotta a vallási, kaszt-, nemzetiségi és egyéb megkülönböztetést. Különleges támogatást helyezett kilátásba a több évszázadon át hátrányosan megkülönböztetett és kizsákmányolt érinthetetleneknek; fenntartott helyeket biztosít nekik az oktatási intézményekben, a hivatalnoki és a tisztikarban. India világi állam, de az alkotmány figyelembe vette és törvényesítette a jelentős muzulmán kisebbség eltérő házassági és örökösödési szokásait.

Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés India első elnökévé a Nemzeti Kongresszus addigi elnökét, Rajendra Prasadot választotta, aki 12 évig töltötte be ezt az alkotmány betűje szerint rendkívül jelentős, a valóságban mindinkább protokollárissá váló tisztséget. Az alkotmány 1950. január 26-án lépett érvénybe, hivatalosan ekkor született meg az Indiai Köztársaság.

A Nemzeti Kongresszus irányzatai

A Nemzeti Kongresszus belül három, egymástól jól megkülönböztethető irányzat alakult ki, amelyek egymáshoz való viszonya rányomta bélyegét a független India első negyedszázadára.

A vezető irányzatot DzsaváharlálNehru és csoportja képviselte. A függetlenségi harcok idején híveinek a többsége a Kongresszus centrumához és baloldalához tartozott. Egyetértettek India tőkés irányú fejlődésével. Az ország elmaradottságát és világgazdasági függőségét figyelembe véve, elfogadták a tervgazdálkodásnak, a nehézipar elsődleges fejlesztésének, az állami beruházások növelésének a szükségességét, és vegyes gazdaságot kívántak teremteni. Önmagában is súlyt adott az irányzatnak, hogy Gandhi halála után Nehru lett India legismertebb és legnépszerűbb politikusa. Higgadtságát, kulturáltságát, széles körű tapasztalatát és szónoki képességeit mindenki elismerte. A Nehru-koncepció különböző osztályokra és rétegekre támaszkodott. A parasztság nagy tömegei a függetlenségi mozgalmat és a földbirtokosok elleni fellépéseket azonosították a Nemzeti Kongresszussal, amit számukra ekkor már Nehru testesített meg. Támogatói közé tartoztak a kisszámú, de igen befolyásos nagyiparoscsaládok is, amelyek a külföldi tőke korlátozásában és a hazai nehézipari bázis állami eszközökkel történő megteremtésében voltak érdekeltek. Mivel Nehruék számítottak a Kongresszus felvilágosult, liberális szellemű hagyományai továbbvivőinek, akik a vallási, kaszt- és nemzeti megkülönböztetésben és elnyomásban az ország egységének aláásását látták, maguk mögött tudhatták a muzulmánok és a volt érinthetetlenek jelentős tömegeit, valamint a nem hindi nyelvű nemzetiségeket.

A Nehru-irányzat erős jobboldali ellenzéke szintén különböző társadalmi csoportokból verbuválódott. Vezéregyénisége Patel volt, aki konzervatív nézeteivel és kiváló szervezőkészségével tűnt ki. Befolyását

növelte, hogy nevéhez fűződött a független India adminisztratív apparátusának kialakítása. A fejedelemségek integrációjának közvetlen irányításával döntő szerepet játszott az ország állami egységének megteremtésében is. Tömegbázisát az északi államok városi iparosai, kereskedői, a gazdag parasztok és a Pakisztánból érkezőhindi menekültek adták. Az általa vezetettjobboldalt erősítette a brit időkből örökölt bürokrácia és a tisztikar felső kádereinek támogatása. A nagytőke egy része, főleg a külföldi kapcsolatokkal is rendelkezők, valamint bizonyos feudális jellegű csoportok szintén a jobboldallal rokonszenveztek. A jobboldal számíthatott az északi hindi nyelvű államok kis- és középpolgári tömegeinek erős soviniszta hangulatára. Ez a sovinizmus egyidejűleg irányult a mohamedán vallási kisebbség, a nem árjánaktartott déli dravida népek és az érinthetetlenek ellen. A Nemzeti Kongresszus tradicio- nalista sovinisztái agresszívan követelték a hindi nyelv általános és kötelező bevezetését az ország egész területén a közigazgatásban és az oktatásban, figyelmen kívül hagyva azt, hogy Indiában a lakosság több mint fele olyan nagy hagyományokkal rendelkező fejlett nyelveken beszél, mint az urdu, a bengáli, a tamil és mások. A kongresszista jobboldal bensőséges kapcsolatokat tartott a pártonkívüli vallási fundamentalista szervezetekkel és csoportokkal.

A Nemzeti Kongresszuson belül működött egy baloldali irányzat is, amely Nehrunál határozottabban képviselt bizonyos radikális kispolgári és paraszti érdekeket. Ennek fő képviselői az 1950-ben a párton belül létrehozott Demokratikus Front vezetői, Kripa- lani és Kidwai voltak. A Patel-irányzat növekvő befolyása miatt a kongresszista baloldal nem tudta megőrizni önálló arculatát. Hamarosan polarizálódott: részben Nehru köré csoportosult, részben elhagyta a Nemzeti Kongresszust és új, szociáldemokrata jellegű pártot hozott létre (Munkás-Paraszt Népi Párt, 1950).

Az Indiai Köztársaság az 1950-es évek első felében

Az Indiai Köztársaság első évét gazdasági visszaesés és politikai zűrzavarjellemezte. Az alkotmány önmagában még nem jelentett biztosítékot a demokratikus fejlődés számára. Sőt: elfogadása után éleződött ki a harc India további útjáról. A Nemzeti Kongresszusban elkeseredett küzdelem indult az elnöki pozíció be. töltéséért. A baloldal jelöltje a Nehru bizalmát is élvező Kripalani, ajobboldalé a Patelhez közel álló Tandon volt. A Nemzeti Kongresszus belső erőviszonyai közvetlenül befolyásolhatták az ország sorsát. Az 1951-ben sorra kerülő első általános választásokon ugyanis a jelöltállítás a párt kezében volt.

Az 1951 októberben kezdődő és 1952 februárig elhúzódó választásokon a Nehru vezette Nemzeti Kongresszus elsöprőgyő'zelmet aratott: a szavazatok 44,5 százalékával a majori- tási rendszer révén a parlamenti helyek 74,3 százalékát kapta. A jobboldali pártok mindössze a szavazatok 4,8 százalékát szerezték meg. India Kommunista Pártja a szavazatok 6,7 százalékával a parlamentben 10 százalékos képviselethez jutott.

A választások után a Nehru-irányvonal, a lakosság többségének támogatásával, biztos parlamenti többségére támaszkodva viszonylag zavartalanul bontakozhatott ki. 1954-ig valamennyi szövetségi államban kidolgozták az agrártörvényt, amelynek értelmében a nagybirtokosok földjeik mintegy 60 százalékát vesztették el. A volt bérlők általában kisbirtokossá lettek. Sajátos, csak Indiában elképzelhető módja volt a földreformnak a „földfelajánlási” mozgalom. Ez arra irányult, hogy a nagybirtokosok önként osszák fel földjeiket a kisbirtokosok és a földnélküliek között. Az ötvenes évek elejétől, ha lassan, következetlenül és elhúzódva is, de megkezdődött a földreform folyamata, amely korlátozta a feudális jellegű viszonyokat és lehetőséget teremtett a falu kapitalizálódására.

A kormány 1950-ben tervbizottságot hozott létre Nehru vezetésével. A tervbizottság készítette el az 1952-1956 közötti időszakra szóló első' ötéves tervet, amely az államkapitalizmus politikájának koncentrált kifejezője volt. Elsőbbséget biztosított az állami szektornak az ipar és az infrastruktúra fejlesztésében, s meghatározta a befektetések mértékét az állami és a magánszektorban. Megnőtt a nehézipari beruházások aránya. Az első ötéves terv időszakában az ipari termelés évi növekedési rátája 6,5 százalék volt. Az iparosításban az állami szektor mellett a nagymonopóliumoknak jutott döntő szerep.

Az ötvenes évek első felében a belpolitika egyik kardinális kérdése a szövetségi államoknak a nemzetiségi elv alapján történő átszervezése volt. A muzulmán területek kiválása és egyes fejedelemségek önállósodási törekvése a szigorú központosítás híveinek

kedvezett, akik arra hivatkozhattak, hogy a regionalizmusnak tett „engedmények” az ország széthullásához vezetnek. Érvelésük szerint Indiát egységes nemzet, az „indiai nemzet” alkotja, amelynek tagjai különféle nyelveken beszélnek. Az ország egysége érdekében minél hamarabb a hindit kell egyedüli hivatalos nyelvvé tenni.

A szigorú centralizáció elvével jelentős társadalmi erők értettek egyet. Ezek közé tartozott a nemzetinek nevezett, azaz a külföldit kiszorítani akaró indiai nagytőke, amely az egész ország egységes piaccá tételében volt érdekelt. A kompromisszumot nem ismerő központosítást támogatta a hindi nyelvű Uttar Pradesh, Madhya Pradesh és Bihar államok vallási soviniszta kispolgársága. E népes államok gazdaságilag a legelmaradottabbak közé tartoztak, ahol a nemzetté válás folyamata még nem fejeződött be, a lakosság kollektív tudatát pedig a vallásközösségi és nem a nemzeti hovatartozás határozta meg. Ezek bizonyultak a hindu-muzulmán ellentétek tűzfészkeinek.

A nagytőkéseknek és az északi vallási soviniszta kispolgárságnak a nemzeti kérdésben kialakult szövetségével szemben állt a nem hindi területek lakossága, s ezen belül is a legtevékenyebben a kis- és középpolgárság, amely az összindiai monopóliumokkal szemben saját önálló mozgásteret kívánt kialakítani. Dél-Indiában és Bengalban minden társadalmi réteget sértette, hogy a központi igazgatás a helyi sajátosságokat nem mindig vette figyelembe; hogy jelentős jövedelemelvonásokra került sor; hogy a helyi nyelvek rovására a hindi terjesztését irányozták elő. Az ötvenes évek elejétől széles körű, összetételüket és céljaikat tekintve heterogén népi mozgalmak bontakoztak ki a szövetségi államok új nyelvi-nemzeti alapon történő kialakításáért. Részt vettek benne a kommunisták, s különféle jobboldali csoportok is. A függetlenné válás utáni legnagyobb méretű tömegmegmozdulás 1952 végén éppen a nemzeti kérdés demokratikus megoldását követelte: Dél-India telugu nemzetiségű munkásai sztrájkba léptek, heves tüntetésekre került sor, hogy önálló szövetségi államot harcoljanak ki. 1952 decemberében a központi kormány rákényszerült a követelés teljesítésére: új állam jött létre Andhra Pradesh néven.

A Nemzeti Kongresszusnak a nem hindi nyelvű területeken működő helyi szervei felkarolták a nemzeti törekvéseket, és szószólói voltak annak, hogy alkotmánymódosítással tegyék lehetővé India új adminisztratív felosztását. A Nehru-vezetés nagy higgadtságról és rugalmasságról tett tanúbizonyságot: engedett az alulról jövő nyomásnak, és 1956 augusztusában maga kezdeményezte a parlamentben az alkotmánymódosítást. Az országban 14 szövetségi államot és 6 központilag irányított területet hoztak létre, nagy vonásokban a nyelvi-nemzetiségi elv érvényesítésével. Később néhány újabb nemzeti jellegű államot alakítottak ki. A Nehru-kabinet nagy óvatosságot tanúsított a hindi nyelv használatának sokat vitatott kiszélesítése ügyében is. Figyelembe vette a nem hindi területek ellenállását, újra és újra meghosszabbította azt az időt, amikor az angolt a hindinek kellett volna felváltania az államélet minden szférájában.

A kongresszista vezetés türelmes politikája elősegítette az indulatok lecsillapodását és a nemzeti kérdés demokratikus megoldása irányába mutatott. Ez a politika nem gyengítette az állam egységét, ellenkezőleg: a nemzetiségi nyelvi jogok kiterjesztése biztosította az egyébként továbbra is erősen centralizált Indiai Köztársaság stabilitását.

„A vegyes gazdaság” kiépítése (1956-1961)

Az ötvenes évek első felében a Nehru-kormány belpolitikája általában sikeres volt. Szilárd központi kormány működött, a kormány és a Nemzeti Kongresszus közötti együttműködés zavartalan volt, megteremtették az állami szektor alapjait, felszámolták a feudális rendszert. A társadalom középrétegei élhettek az alkotmányban garantált demokratikus jogokkal.

Az 1957-es választások megerősítették a Nemzeti Kongresszus és a Nehru-kormány pozícióit. A Nemzeti Kongresszus taglétszáma 1958-ban tízmillióra növekedett. India milliói várakozással tekintettek az újraválasztott vezetés munkája elé: képes lesz-e most befejezni a földreformot, biztosítani a minimális élelmiszer-ellátást, munkaalkalmakat teremteni, kiterjeszteni az egészségügyi ellátást, s csökkenteni az analfabetizmust.

Mivel a kongresszista kormány a választás utáni években kevés eredményt mutatott fel, a Nemzeti Kongresszussal szemben álló a bal- és jobboldali ellenzéki pártok növelték befolyásukat.

Noha a Nehru-kormány nem felelt meg a felfokozott várakozásoknak és ez csökkentette a Nemzeti Kongresszus népszerűségét és a vezetés stabilitását, a második ötéves terv éveiben (1956/57-től 1960/61-ig) az ország iparosítása tovább folyt. Lassú javulás ment végbe a mezőgazdasági termelésben is. Az ipari termelés évi növekedésének üteme 1956-1960 között 7,3 százalék volt. Ezen belül a nehéziparban volt a leggyorsabb az előrehaladás. Az állami szektor részesedése az ipari bruttó termelésben a hatvanas évek elejére meghaladta a 15 százalékot. 1960-ban már az összes beruházás közel fele a nehézipari ágazatokba irányult. A nagy monopóliumok tőkeereje is tovább erősödött.

A tervidőszak végére a mezőgazdaságban a kis- és középbirtok vált dominánssá. Utóbbiban gyorsan haladt előre a kapitalizálódás. A nagybirtokok visszaszorulása azonban a falu gondjait korántsem oldotta meg; tovább nőtt a földnélküliek száma és aránya. A mezőgazdaság termelékenysége lassan emelkedett, az élelmiszer-termelés tartósan elmaradt a lakosság igényeitől. A részben újonnan létrejött kis parasztgazdaságok hozzávetőlegesen 60 százaléka nem, vagy alig volt képes piacra termelni.

Az ötvenes évek egészét tekintve a nemzeti jövedelem átlag évi 3,8 százalékkal növekedett. Figyelembe véve India örökölt elmaradottságát, a tőke és a szakképzettség hiányát, a szűk piacot, a rendkívül súlyos gátat képező konzervatív szemléletet és az országot hátrányosan érintő világpiaci mechanizmusokat, az eredmény nem lebecsülendő. Ha viszont kiindulópontként a lakosság minimális alapvető szükségleteit fogadjuk el, és az eredményeket az iparilag fejlettebb országokéival vetjük össze, India gazdasági teljesítménye az ötvenes években lehangoló. Különösen az, ha a nemzeti jövedelem évi 3,8 százalékos növekedését a lakosság 2,2 százalékos gyarapodásával állítjuk szembe.

Társadalmi-politikai szempontból mélyreható következményekkel járt, hogy a nagyipar állami, s a magánszektorban bekövetkezett térhódítása nem vezetett a kisvállalatok számának csökkenéséhez. Ellenkezőleg: az ötvenes években a kisméretű, de gépesített vállalatok száma gyorsan nőtt, kihasználva a kisipar állami kedvezményeit. A folyamatnak két figyelemre méltó vonása volt. Az egyik, hogy a kisvállalatok nagy részét családi munkára alapozták. A másik: a kisvállalkozók egyre inkább a nagytőkének alárendelt, másodrendű termelési műveleteket végezték, anélkül, hogy megsemmisültek volna. Így növekvő számú kispolgárság alakult ki, amely egyidejűleg volt érdekelt a kapitalista viszonyok fenntartásában és kiterjesztésében, és a nagytőke korlátozásában. Ez a kispolgárság az államhatalomtól várt segítséget. Egyes rétegei jelentős támogatást nyújtottak a Nemzeti Kongresszus balszárnyának, amely a kisipar fejlesztését és a nagytőke korlátozását követelte. Mások viszont a legdühödtebben támadták a kongresszista vezetésű kormányzatot, azzal vádolva, hogy – az Indiától idegen nyugati, illetve szovjet iparosítási modelleket vakon követve – csak a teljesen haszontalan nagyipart fejleszti. A két homlokegyenest ellentmondónak tűnő álláspont gyökerei tehát azonosak: egy számszerűleg és közhangulat-formáló erejét tekintve gyorsan gyarapodó réteg súlyos egzisztenciális nehézségeit fejezte ki. Az indiai társadalmi és politikai kiegyensúlyozatlanságot nagymértékben az határozta meg, hogy e rétegek kiúttalan tiltakozása mennyire tudta megakadályozni akár a dinamikusabb tőkés, akár a nem kapitalista fejlődési alternatíva kibontakozását.

Mindazonáltal úgy látszik, hogy azokban az években az indiai társadalom valamennyi befolyásos csoportja megértette: a magántőkés viszonyokat egy szegény, gyengén fejlett kapitalizmussal rendelkező, ugyanakkor a nyugati gyarmatosítás elleni mozgalmak hagyományait őrző országban csak olyan politikai vezetés képes konszolidálni és továbbfejleszteni, amely széles tömegtámogatással szilárd államhatalmat teremt. Az ötvenes években a Nehru-kormány az állami és a magánszektor párhuzamos fejlesztésével valóban biztosította az ország politikai stabilitását és bizonyos mérvű gazdasági fejlődését. India radikalizálódó közhangulatát szem előtt tartva, Nehru kezdeményezésére, a Nemzeti Kongresszus programjában 1955-től „a szocialista típusú társadalom” megteremtésének igénye is helyet kapott. A fogalom pontosabb meghatározásától azonban az indiai vezetők tartózkodtak.

Belpolitikai válság. Az indiai-kínai határkonfliktus (1962-1964)

A korlátozott eredmények nyomán a kongresszista kormány a lakosság széles köreiben még a hatvanas évek elején is hitelképes maradt. Az 1962-ben tartott harmadik általános választásokon a többség, amely valószínűleg már ekkor is főleg a lakosság szegényebb rétegeiből, valamint a déli államok szavazóiból és a vallási, kaszt- és nemzetiségi kisebbségekből került ki, kitartott a Nemzeti Kongresszus és személy szerint Nehru mellett. A Nemzeti Kongresszus a szavazatok 44,7 százalékát kapta, a párt továbbra is abszolút többséget élvezett a parlamentben, noha az előző választásokhoz képest 6 millió szavazatot vesztett. A kommunisták előretörése folytatódott, a szavazatok kereken 10 százalékát szerezték meg, ezzel megerősítették pozíciójukat, mint második legnagyobb párt. A Nemzeti Kongresszussal szemben kibontakozó elégedetlenség viszont kedvezett a jobboldali Jan Sanghnak és az újonnan alapított Swatantrának is.

Az indiai belpolitikai eseményeket hosszabb távon is nagymértékben befolyásolta a Kínához fűződő kapcsolatok alakulása. 1959-ben határkonfliktusok kezdődtek, amelyek 1962 októberében tovább éleződtek. A Nemzeti Kongresszus centruma és maga a miniszterelnök is nehéz helyzetbe került. 1955-ben mindkét ország vezetői jelen voltak az ázsiai és afrikai állam- és kormányfők bandungi értekezletén, ahol közreműködtek a békés egymás mellett élés öt alapelvének a kimunkálásában. A Kínához fűződő jó viszony kiépítését az ötvenes években számottevő külpolitikai sikerként könyvelték el. Így most az egész külpolitikai vonalvezetés vált a jobboldal kritikájának tárgyává. A Nehru- vezetést azzal vádolták, hogy a gyors kínai katonai győzelmek azért

következtek be, mert a kormány nem képviselte megfelelően a nemzeti érdekeket, „hitt” Kína jó szándékainak hangoztatásában és elhanyagolta a hadseregfejlesztést.

A baloldalt, elsősorban a kommunistákat, különösen súlyosan érintette a kínai agresszió. Ekkor bomlott meg az IKP egysége. Bár a párton belüli viták elsősorban belpolitikai kérdések, nevezetesen a polgársághoz való viszony körül alakultak ki, az egyik fontos megosztó tényező a Kínai Kommunista Párt és a Kínai Népköztársaság politikájának eltérő megítélése volt.

1962 végén, 1963 elején belpolitikai válság bontakozott ki Indiában. Az uralkodó párt, a Nemzeti Kongresszus egysége látványosan megbomlott, Nehru tekintélye csökkent, éles frakcióharcok bontakoztak ki. A párt taglétszáma (1961-ben 9,4 millió) 1963-ban 2,6 millióra zuhant. Az 1963. májusi választások a Nemzeti Kongresszus kudarcát hozták. A Nemzeti Kongresszus és az ország vezetésében is erősödő megosztottság és zűrzavar

leküzdése vált a Nehru vezette centristák legsürgetőbb feladatává. Sajátos, kizárólag Indiában elképzelhető megoldás született, amelynek elgondolását Madras állam országos súlyú főminisztere, Kamaraj terjesztette elő. Ennek kiindulópontja az volt, hogy a Nemzeti Kongresszus elvesztette tekintélyét, legjelentősebb vezetői állami pozíciókat töltenek be, így India a teljes válság felé halad. Ezért a vezető kongresszisták mondjanak le állásaikról és teljes energiájukat szenteljék a pártnak. A Kamaraj-tervet 1963. augusztus 10-én az összes vezető kongresszista kénytelen volt elfogadni. Az Indiai Köztársaság minden minisztere, s a szövetségi államok kongresszista főminiszterei benyújtották lemondásukat. Velük tartott az ország első embere, Nehru is. A Nemzeti Kongresszus Munkabizottsága azonban elutasította lemondását és úgy határozott, hogy maga Nehru döntsön arról, kit irányítsanak át pártmunkára, ki maradjon. Ezáltal Nehru pozíciója megszilárdult, a kormány egységesebb és hatékonyabb lett. Az állami vezetés eltávolított vezetői közül viszont többen egyáltalán nem titkolták elégedetlenségüket.

1963 végétől az INK vezetésében folytatódtak a korábbi megosztottságból eredő éles harcok, amelyek kimenetele nagyban befolyásolta az ország jövőjét. 1964 januárjában Nehrut agyvérzés érte, s május 27-én elhunyt. Megindult a harc a Nehru örökségét megőrizni, továbbfejleszteni, illetve felszámolni akarók között.

Shastri miniszterelnöksége (1964-1966)

Nehru halála után a párt szerepének erősödése nem csillapította, hanem hevesebbé tette a frakcióharcokat. Mindez az ellenzéki pártok aktivizálódásához vezetett. Ezek a pártok azonban ekkor még nem alkothattak egységfrontot, hiszen távolabb álltak egymástól, mint a heterogén Nemzeti Kongresszus egyik vagy másik csoportjától. Az INK-n belüli harcokkal párhuzamosan egyébként valamennyi nagy indiai pártban erősödtek a széthúzó tendenciák.

Shastri miniszterelnöksége idején került sor India és Pakisztán újabb háborújára. Ez a két ország között 1965 áprilisában, ismét Kasmírral kapcsolatban kialakult vitából és az ennek során kirobbant határincidensekből nőtt ki. Szeptemberben már a punjabi határon is fegyveres összecsapásokra került sor. Pakisztán a CENTO tagjaként a Nyugat és elsősorban az Egyesült Államok támogatását élvezte. A Nemzeti Kongresszus Munkabizottsága határozatban ítélte el az Egyesült Államokat, amiért fegyvert szállít Pakisztánnak.

India és Pakisztán konfliktusának a Szovjetunió közvetítésével vetettek véget. 1966. januárban Taskentben konferenciát hívtak össze Koszigin szovjet miniszterelnök, Shastri és Ajub Khan pakisztáni elnök részvételével. A taskenti nyilatkozat elfogadása egy időre helyreállította a békét a szubkontinens országai között. Shastri azonban a konferencián szívroham áldozata lett.

A Nemzeti Kongresszus „balra nyitása”. Háború Pakisztán ellen (1966-1972)

Shastri halálát követően India helyzetét gazdasági nehézségek, lappangó, de fokozódó társadalmi feszültségek és a Nemzeti Kongresszus vezetésén belül ismét kiújult ellentétek jellemezték. 1965-ben és 1966-ban a monszun elmaradt, ami szárazsághoz és súlyos élelmiszerhiányhoz vezetett. A földreform korlátai, az alacsony mezőgazdasági termelékenység, a nagy tömegeket sújtó növekvő eladósodás nem tette lehetővé a belső piac szélesítését. A lakosságot súlyosan terhelte a nagyarányú infláció. A független India történetében az 1947-es területfelosztás óta először bontakozott ki széles körű erőszakhullám. Rendszeressé váltak a munkások és a tisztviselők bérkövetelő sztrájkjai és tüntetései. Ajobboldal alkalmasnak látta az időt, hogy nyíltan támadja a tervgazdálkodást és az állami szektorba irányuló beruházások politikáját. A hindu sovinizmus több megnyilvánulásával lehetett találkozni: a parlament előtt népes csoportok követelték a szarvasmarhák levágásának tilalmát.

A társadalompolitikai feszültségek az uralkodó pártban is éles formákban jelentkeztek. Az ellentétek, bár erősen magukon viselték a személyi és csoportrivalizálás jegyeit, alapvető kérdések körül éleződtek ki: ismét magának a Nehru-örökségnek a továbbvitele vált kérdésessé.

1966. január közepén a Nemzeti Kongresszus Munkabizottsága ülést tartott, amelynek feladata az volt, hogy döntsön a miniszterelnöki posztra állítandó jelölt személyéről. A szavazás a párt parlamenti frakciójában Indira Gandhi győzelmét hozta, de nem járt gyors fordulattal. Az ország gazdasági és politikai válsága 1966-ban tovább mélyült. A Nemzeti Kongresszus a felbomlás felé sodródott. A szövetségi államok egész sorában került sor pártszakadásra. Az 1967-es választásokon az INK erősen visszaesett. A párt a szavazatoknak csupán 40,7 százalékát szerezte meg, de a majoritásnak köszönhetően megtartotta abszolút többségét. A szövetségi államokban a Nemzeti Kongresszus befolyása kifejezetten megrendült.

1968-1969-ben az országot a politikai ingatagság jellemezte. A Nemzeti Kongresszus meggyengülése nyomán keletkezett hatalmi űrt sem a bal-, sem a jobboldal nem volt képes betölteni. Ajobboldal támadásai a Nehru-örökség ellen országosan kiélezték a politikai küzdelmet. A Nemzeti Kongresszus Indira Gandhi vezette szárnya 1969 nyarán az alkotmánymódosításról szóló határozat elfogadtatásával lemondásra kényszerítette a konzervatív és nagytőkés érdekekkel leginkább azonosított Desai miniszterelnök-helyettest és pénzügyminisztert, az államosítás fő ellenfelét. Nem sokkal Desai leváltása után a Nemzeti Kongresszus formailag is kettészakadt. Desai vezetésével egy csoport Indiai Nemzeti Kongresszus (Kongresszusi Szervezet) néven hozott létre pártot. Az új párt nagy számban vonzotta az INK régi és befolyásos vezetőit. Így Indira Gandhi elvesztette a Nemzeti Kongresszus parlamenti frakciójának többségét. Kormányon maradását az biztosította, hogy a Nehru-vonal radikális továbbvitelének ígéretével megszerezte mindkét kommunista pártnak, valamint a független képviselők nagyobbik részének a támogatását. Az Indira Gandhi irányítása alatt álló Nemzeti Kongresszus új programot dolgozott ki, amely meghirdette az állami szektor további erősítését, a gabona-nagykereskedelem államosítását, a fejedelmek nyugdíjának és egyéb kiváltságainak eltörlését, a földbirtok maximálásáról intézkedő törvény elfogadását, az így felszabaduló földek szétosztását a földnélküliek között, állami hitelnyújtást a parasztoknak és a kisvállalkozóknak.

A balra nyitó politika a Nemzeti Kongresszus számára az 1971-1972-es választásokon sikert hozott. A 21 állam közül 16-ban kongresszista kormány alakult. Az Indira Gandhi-vezetés a választások után megerősödött helyzetét a meghirdetett program végrehajtására igyekezett felhasználni. A parlament alkotmánymódosítást fogadott el, amelynek értelmében a kormány lehetőséget kapott egyes magánvállalatok állami ellenőrzésére. Rövid időn belül több biztosítótársaság, szénbánya, egyes államokban könnyű- és élelmiszer-ipari vállalatok kerültek állami ellenőrzés alá. Néhány szövetségi államban törvényt hoztak a maximális földtulajdon csökkentéséről. A fejedelmeknek biztosított nyugdíjak folyósítását beszüntették.

1971-1972-ben az indiai belpolitikai viszonyok alakulására erősen hatott a pakisztáni helyzet alakulása. Ez akkor vált ingataggá, amikor Pakisztán történetének első általános választásán a keleti országrész (Kelet-Bengal) vezető pártja, az Avami Liga szerezte a legtöbb mandátumot, és Nyugaton is a Yahya Khán irányította katonai kormány ellenzéke győzött. Ezzel megingott Pakisztán addigi egyensúlya, amely a nyugati, főleg

punjabi feudális és nagytőkés csoportok hegemóniáján nyugodott. A vezető körök nem ismerték el a választási eredményeket, sőt katonai erővel igyekeztek letörni a bengali nemzeti mozgalmat. 1971 folyamán a pakisztáni egységek vérengzéseinek több százezer bengali esett áldozatul. Kelet-Bengalból 1947-hez hasonlóan többségükben hindu menekültek áradata özönlött az Indiai Köztársaság részét alkotó Nyugat-Bengalba. Az újonnan érkezett menekültek száma 1971 végére megközelítette a tízmilliót.

Ezek a fejlemények óriási izgalmat váltottak ki Indiában. Nagy nehézségeket okozott a menekültek eltartása, felkorbácsolódtak a Pakisztán-ellenes érzelmek. Kína nyíltan, az Egyesült Államok jól érzékelhetően Pakisztán mellett állt. Az indiai vezetés főleg a Szovjetuniótól kapott támogatást. 1971. augusztus 9-én India és a Szovjetunió béke, barátsági és együttműködési szerződést írt alá. 1971. december elején viszont kitört a háború India és Pakisztán között. A háborúban az ekkor már jól szervezett és korszerűen felszerelt indiai hadsereg két hét alatt teljes diadalt aratott. Atrajzolódott az indiai szubkontinens térképe. Pakisztán felbomlott. A népesebb, de alávetett helyzetben levő Kelet-Bengal – Bangladesh néven – önálló állammá alakult. India és Bangladesh között béke- és együttműködési szerződést írtak alá. A pakisztáni militarista vezetés megbukott, helyét Zulfikar Ali Bhutto rugalmasabb irányvonalat követő kormánya vette át, amely tudomásul vette a térség új realitásait.

A szubkontinensen végbemenő átrendeződés nagyban növelte a kongresszista kormányzat és Indira Gandhi tekintélyét, megerősítette India el nem kötelezett, de a Szovjetunióval több területen erőteljesen együttműködő külpolitikai vonalát.

A társadalmi szerkezet sajátosságai

A kasztrendszer India egyedülálló sajátossága. Hasonló társadalmi képződmények léteztek ugyan a világ más részein is, de pontos megfelelőjét sehol sem találjuk. Indiában viszont még ma is általános jelenség. A kaszttagozódás a muzulmán és a keresztény tanítások számára egyaránt elfogadhatatlan, mégis egész Indiában megfigyelhető, hogy a muzulmánok és a keresztények is hierarchikusan különböző és endogám (beltenyészet) csoportokra oszlanak.

Ma minden nyelvterületen több száz kaszt van, amelyek több ezer alkasztra oszlanak. Ezek az alkasztok a tényleges társadalmi egységek, amelyeknek specifikus szabályai közvetlenül befolyásolják az egyén életmódját és gondolkodását. Napjainkban például több mint 2000 brahmin alkaszt létezik, és az érinthetetlenek is több mint 500, egymással általában alá- és fölérendeltségi kapcsolatban álló alkasztot alkotnak.

A kasztokat irányító öttagú testület hagyományosan foglalkozik a más (alacsonyabb rendű) kasztokkal való együttétkezés tilalmának megszegésével, az adósságfizetési kötelezettség megtagadásával, a foglalkozási szokások megszegésével és a saját kasztbeliek klientúrájának elragadásával, az árak emelésével vagy csökkentésével.

A kasztrendszer lényegi része a hinduizmusnak; a hinduizmus pedig nem egyszerűen vallási tudatforma, hanem éppen annyira kultúra, mint vallás. Valamennyi hindu tagja annak a kasztnak, amelybe beleszületett. A kaszthoz tartozás erejét roppant mértékben növeli, hogy a hinduizmus gyakorlata és a kasztszokások összefonódnak.

Az egymástól elválaszthatatlan vallási és kasztszabályok, hagyományok és előírások kiterjednek az élet minden mozzanatára. Pontosan megmondják, hogyan kell viselkedni különféle szituációkban, különböző kasztokhoz tartozókkal szemben, mikor és mit kell enni, hogyan kell öltözködni, milyen jeleket és díszeket kell viselni, mikor és kivel kell a fiatalokat összeházasítani, milyen gyakran kell szexuális életet élni, milyen temetési formákat kell alkalmazni, kiket és milyen gyakran kell meglátogatni stb.

A hinduizmusnak hatalmas erőt ad ideológiai ellentmondásossága, a legprimitívebb hiedelmek és a kidolgozott filozófiai irányzatok egymás mellett élése, amely lehetetlenné és egyben feleslegessé teszi minden központilag irányított, szervezett papi hierarchia létezését. A kaszt mindmáig rokoni szövetség, végső menedék, klub, céh, szakszervezet, kereskedelmi társaság, politikai csoportosulás vagy akár bűnszövetkezet. A mai gazdaságilag erős kasztok és kasztszövetségek saját szállodát és bankot tartanak fenn, és továbbtanuló fiatal tagjaiknak ösztöndíjat nyújtanak.

Az egyes kasztközösségeknek a társadalmi hierarchiában elfoglalt helye mindig is összefüggött tagjaik vagyoni helyzetével. A rituálisan magas kasztoknak a prekoloniális Indiában olyan privilégiumaik is voltak, amelyek gazdasági előnyökhöz juttatták őket. Bengalban a föld bérleti díjának nagysága gyakran a bérlő kaszthelyzetétől függött.

Maga a falu is éles belső társadalmi tagozódást mutatott. A faluközösségek többnyire nem voltak tulajdonosai az általuk művelt földnek. A lakosság különböző csoportjai (kasztjai) nem egyformán voltak birtokosok; a falu domináns kasztjai voltak a főbérlők, akiket az alsóbb kasztok kiszolgáltak. A tulajdonosok, bérlők, mezőgazdasági munkások, kézművesek és egyéb rétegek állandó és örökletes kasztcsoportokat alkottak. Általában a földbirtokosok a magasabb, a bérlők és különösen a földnélküliek az alsóbb kasztokhoz tartoztak.

Az indiai faluközösség az alsó és érinthetetlen kasztok kegyetlen és örökletes alávetettségén alapult. A különböző státuszú csoportok egymáshoz való viszonyát az ún. dzsadzsmani-rendszer Észak-India nagyobbik részén szigorúan szabályozta. Eszerint minden egyes falu kasztcsoportja hagyományosan kialakult, sok helyen írásban is rögzített kötelezettségeket teljesít más kasztcsoportok számára. Ez a gyakorlatban egyes családok örökletes kapcsolatait és kölcsönös kötelezettségeit jelenti. Az ilyen kapcsolat tiszta formájában az egyik partner az, akit kiszolgálnak, a dzsadzsman, a másik, aki szolgál, a kamin. A dzsadzsmanok általában földbirtokosok és rituálisan tiszta kasztokhoz tartoznak.

A brit uralom és az általa bevezetett új földtulajdonviszonyok nem változtatták meg lényegesen a falu belső tagozódását. Az uralkodó kasztok gazdasági szerepe általában nem csökkent. A nagy földbirtokos kasztok minden egyes indiai államban óriási gazdasági és politikai erőt jelentettek.

Az indiai társadalom kasztmeghatározottsága a városokban, a termelés modern szektorát kép- viselő'rétegekre is jellemző'. A hagyományos kereskedőkasztok gyorsan alkalmazkodtak a kapitalista viszonyokhoz. A nagyiparosok, gyárosok és bankemberek csaknem kivétel nélkül közülük kerültek ki. A párszik évszázados kereskedő-uzsorás gyakorlattal a hátuk mögött teljes egészükben városlakókká váltak. Nemzedékek óta

beszélték az angol nyelvet és ezen keresztül megismerték a modern nyugati viszonyokat. Jelentős hányaduk nagy- és közepes vállalatok és bankházak tulajdonosa lett. A bombayi párszikon kívül kiemelkedő pozícióra tettek szert a gujarati marvári kereskedőkasztok. E két közösség tagjai nemcsak a gazdasági élet kulcspozícióinak számottevő részét ragadták kezükbe, hanem befolyásuk érezhető volt a nemzeti mozgalomban is.

A hindu kasztokat általában felső, középső, alsó és bejegyzett (volt érinthetetlen) csoportokra osztják. Ez a klasszifikáció a kasztok hagyományos és egy meghatározott területen elfogadott hierarchiáján alapul. 1959-ben India lakosságának 7,9 százaléka tartozott a felső kasztokhoz, 21,6 százaléka a középső kasztokhoz, 39 százaléka az alsó kasztokhoz és 17,4 százaléka a bejegyzett kasztokhoz. (A fennmaradt 14 százalékot kitevő nem hindu lakosság kaszthovatartozását nem vizsgálták.)

Az indiai politikai hatalom évszázadok óta figyelembe vette a kaszt intézményét: épített rá vagy harcolt ellene.

Az angol kolonializmus időszakában olyan folyamatok kezdtek kibontakozni, amelyek jelentős változásokat eredményeztek a kasztok működésében és hatáskörében. Másrészt a gyarmati adminisztráció a szipojfelkelés után, de különösen a századforduló előtti években – válaszul a nemzeti mozgalom megerősödésére – határozottan az indiai társadalom konzervatív intézményeiben keresett szövetségest. Az egyik ilyen konzervatív intézmény maga a kasztrendszer volt. A képlet hosszú távon világos és logikus: az antikolonialista mozgalom India egységét hangsúlyozta, az idegen hatalom viszont az uralma alá vetett birodalom atomizáltságát igyekezett elmélyíteni.

A társadalmi feszültségek növekedése.

A gyarmati korszakban csak azokat a kasztjogokat és kasztszokásokat nyirbálták meg vagy számolták fel, amelyek a közigazgatás működését gátolták, vagy pedig nyilvánvalóan ellenkeztek az európai civilizáció hagyományaival. A kohézió egyik legfontosabb eleme a kaszton belüli házasodás volt. 1923-ig nem volt törvényes lehetőség a különböző kasztokhoz tartozók házasságkötésére, csak ha lemondtak vallásukról. Az oktatási intézmények többségében a legembertelenebb kasztmegkülönböztetések tartották magukat. Az érinthetetlen gyermekek vidéken nem léphettek az osztályterembe, hanem az ajtó előtt vagy a verandán jelöltek ki számukra helyet.

A Nemzeti Kongresszus bukása (1973-1977)

A Pakisztán elleni győztes kimenetelű háború katonai-politikai sikert hozott, de súlyos gazdasági következményekkel járt. A negyedik ötéves terv időszakában az ipari termelés növekedési üteme lelassult, majd a hetvenes évek első felében már stagnált. A legközvetlenebbül azonban a mezőgazdaság megoldatlan problémái éreztették hatásukat. A mezőgazdasági termelés éppen csak lépést tudott tartani a lakosság évi 2,5 százalékos növekedési ütemével. A gépesítés alacsony fokú maradt; a hetvenes évek elején 100 gazdaságra mindössze 5 traktor jutott. Az alacsony termésátlag, a termelés mennyiségi mutatóinak viszonylag lassú növekedése összefüggött a földreform következetes továbbvitelének elmaradásával. A nagy latifundiumok ugyan csaknem teljesen megszűntek, de a mezőgazdasági népesség 47 százaléka földnélküli volt, vagy fél hektár alatti területet művelt. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem növekedése a függetlenné válás után nem haladta meg az évi 1,5 százalékot, de a hetvenes évek első felében még ezt az ütemet sem tudták tartani. India lakosságának mintegy fele a hivatalosan megállapított létminimum alatt élt.

A kongresszista kormány, amely baloldali programjának köszönhette létét, nehéz helyzetbe került. A hangzatos jelszavak, mint a „számoljuk fel a szegénységet”, nem változtattak az egyre romló viszonyokon, nem voltak képesek a tömegek támogatását biztosítani, sőt még a széles körben terjedő kiábrándultságot sem ellensúlyozták. A programot ezúttal sem valósították meg határozottan és következetesen. 1973-1974-ben a kormány kísérletet tett a gabona-nagykereskedelem ígért államosítására, hogy biztosítani lehessen a zavartalanabb ellátást és a spekuláció visszaszorítását. A kísérlet teljes kudarccal végződött: a termelők nem voltak hajlandók termékeiket az államilag rögzített árakon eladni, áruhiány lépett fel, és felvirágzott a feketepiac. Az állam kénytelen volt visszavonni az államosításról szóló rendeletet. Sikertelen maradt a földreform továbbvitelének kísérlete is. A Nemzeti Kongresszus szövetségi állami szervezeteinek egy része, akárcsak az elmúlt években, szabotálta a központi döntéseket. Nagy politikai terhet jelentett, hogy az állami tulajdonban levő létesítmények egy része nem termelt nyereséget.

A romló létfeltételek és a megoldatlan problémák növelték a társadalmi feszültségeket.

A Nemzeti Kongresszus ellen mindig is különféle erők léptek fel, de a hetvenes évekkö- zepén minőségileg új helyzet állt elő. Az egymástól eltérő politikai arculatú Kongresszus-ellenes erők között tartós együttműködés indult meg. 1974-ben Gujaratban és Biharban Narayan vezetésével széles kormányellenes tömegmozgalom kezdődött. Narayan az indiai politikai élet különleges szereplője volt. Gandhi követőjeként lépett fel, megjelenése, jelszavai, módszerei a Gandhi vezette nagy népi ellenállást idézték. Antikapitalista megnyilvánulásai a Nemzeti Kongresszus egyes baloldali csoportjaira is hatottak. Narayan mellett sorakoztak fel azonban azok is, akik éppen a földreform továbbvitelétől tartottak.

ANemzeti Kongresszus elleni támadás egyikfontos mozzanata volt, hogy 1975júniu- sában Indira Gandhi miniszterelnököt az allahabadi legfelsőbb bíróság, 4 évvel korábbi választási visszaélésekre hivatkozva, megfosztotta képviselői helyétől. Az allahabadi döntés jeladás volt. Narayan országos kampányt szervezett, a miniszterelnök lemondását követelve. A kampányba valamennyi ellenzéki párt bekapcsolódott. Szélsőséges terrorcselekményekre is sor került, újra általánossá váltak a sztrájkok, a tüntetések, akadozott a termelés.

A súlyos válság a kongresszista vezetést határozott intézkedésre ösztönözte. Néhány nappal az allahabadi bíróság döntése után a köztársaság elnöke a törvényhozás, sőt a kormány előzetes tájékoztatása nélkül kihirdette a rendkívüli állapotot. Az ellenzéki mozgalom több tízezer tagját, köztük Narayant és Desait, letartóztatták. Betiltottak 26 felforgatónak nyilvánított pártot és szervezetet. Jelentősen korlátozták az alapvető polgári demokratikus jogokat, beleértve a törvény előtti egyenlőséget, a szólás- és a gyülekezési szabadságot, az élet és a személyi szabadság védelmét, a vagyonbirtoklás, a szerzés és az eladás jogát, az országon belüli szabad mozgás és szabad letelepedés jogát. A kong- resszista többségű parlament törvénymódosításai értelmében bárkit bírósági ítélet nélkül letartóztathattak. Hamarosan erős sajtócenzúrát vezettek be és csökkentették a szövetségi államok önállóságát. Az alkotmánymódosítások a végrehajtó hatalomnak elsőbbséget biztosítottak a bírói hatalommal szemben. A parlament 5 évről 6 évi időtartamra hosszabbította meg saját működési idejét. A kormány az egész ellenzéket elhallgattatta.

Az ellenzékre mért csapások mellett a kormány a rendkívüli állapot kihirdetését követően meghirdette „20 pontos programját”, amely a Nemzeti Kongresszus régen megfogalmazott és népszerű, de a gyakorlatban soha meg nem valósított elképzeléseit rögzítette egyszerű, mozgósító formában. A program előirányozta az addiginál sokkal következetesebben megvalósítandó földreformot, az infláció megfékezését, a kényszermunka felszámolását, a minimális bérek emelését a mezőgazdaságban, házhely biztosítását az agrárproletároknak, védelmet a törzsek és a kisebbségek tagjainak.

A rendkívüli állapot előnyös feltételeket teremtett a 20 pontos program végrehajtásához. Sikerült megállítani az 1974 végéig növekvő ütemű inflációt, s 1976 tavaszáig egyes fogyasztói árak is csökkentek. Néhány hónapon belül mintegy egymillió hektár földet sajátítottak ki, s ennek nagyobb részét szétosztották a földnélküliek között. Hétmillió falusi földnélküli, tekintélyes hányaduk volt érinthetetlen, házhelyhez jutott. Sok helyen erélyesen felléptek a kényszermunka alkalmazása ellen. Az országban 1975 közepéig uralkodó kaotikus viszonyok felszámolása kedvező hatást gyakorolt a gazdasági életre. Az időszak meghatározó vívmánya, hogy India 1974-1975-től nem szorult gabonabehozatalra. Az ipari növekedést elősegítette az „ipari békéről” szóló határozat végrehajtása. Eszerint a munkaadó nem bocsáthatta el az alkalmazottat, a munkavállalónak viszont megszűnt a sztrájkjoga. 1976-1977-ben az ipari termelés növekedésemintegy 10 százalékos volt. Az összes beruházás kétharmadát ismét az állam végezte. Rekordnagyságú exportot bonyolítottak le.

A kongresszista kormány hatékony intézkedései kezdettől fogva diktatórikus és széles körű ellenállást kiváltó mozzanatokkal is összekapcsolódtak. Különösen éles felháborodást váltott ki a születésszabályozás „megoldási” kísérlete, 10 millió embert érintő erőszakos sterilizáció útján. Az ipari határozat végrehajtása egyoldalú volt: a sztrájkokat a hatóságok megakadályozták, de az elbocsátásoknak nem tudták elejét venni. Egyes nagymonopóliumok befolyása és profitja rendkívül gyorsan nőtt, miközben több közepes vállalatot államosítottak. Az erőszakszervezetek hatalma erősödött.

1977 januárjában általános meglepetésre bejelentették, hogy márciusra választásokat írnak ki, jóllehet az elfogadott törvénymódosítás értelmében ezekre csak 1978-ban került volna sor. A kormány nyilvánvalóan az elért eredmények alapján alkalmasnak ítélte az időt, hogy szavazócédulákkal szentesítse a rendkívüli állapot idején hozott intézkedéseket és ezzel végleg felszámolja az ellenzéket.

A Nemzeti Kongresszus jól felkészült a választásokra. Színvonalasan összeállított programja összegezte az elért sikereket és India gyors társadalmi és gazdasági haladását irányozta elő. A Nemzeti Kongresszus kezében volt az államapparátus és a hírközlés. A választási kampányt rövid időre korlátozták, ami szintén a szervezett kormánypártnak látszott kedvezni. A választások demokratikus feltételeit biztosítandó szabadon engedték a bebörtönzött ellenzékieket, feloldották a cenzúrát, visszaállították a szervezkedési és a gyülekezési jogot.

Az ellenzék azonban a vártnál jóval gyorsabban rendezte sorait. Azok a pártok, amelyek a rendkívüli állapot kihirdetése előtt az Egyesült Végrehajtó Bizottságot létrehozták, most közös politikai szervezetbe, az újonnan alakítottJanata Pártba tömörültek, amely jelentős tömegtámogatásra tett szert. Helyzetét erősítette, hogy a választások előestéjén a Nemzeti Kongresszus több vezetője a Janata Párttal lépett szövetségre. India Kommunista Pártja (marxisták) kezdettől a Janata Párttal működött együtt.

A választások a függetlenség óta megszakítás nélkül kormányzó Nemzeti Kongresszus súlyos vereségét hozták. A Nemzeti Kongresszus a szavazatok 34,54 százalékát kapta, a győztes Janata Párt 43,17 százalékával szemben. A Nemzeti Kongresszus a népes, többségében hindi nyelvű államokban szenvedett döntő vereséget. Délen megtartotta pozícióit.

A Janata Párt rövid kormányzása és bukása (1977-1980)

A Nemzeti Kongresszus 1977. márciusi veresége India politikai történetének jelentős fordulata. A Nemzeti Kongresszus azonban 30 év folyamatos kormánypozíciója után a legnagyobb ellenzéki parlamenti párt maradt, a déli államokban pedig megtartotta vezető szerepét.

A Janata Párt mindössze 1979 júliusáig tudta megőrizni egységét. Bomlása, népszerűségének csökkenése már a februári helyi törvényhozási választásokon tükröződött. Az egymással vetélkedő csoportokat csak az Indira Gandhi által vezetett INK politikájának elutasítása tartotta ideig-óráig össze. 1980. január elejére újabb általános választásokat írtak ki.

Az indiai gazdaság és társadalom legfőbb, hosszú távon ható ellentmondásait nagymértékben kiélezte az új uralkodó pártalakulat gyengesége, alkotó elemeinek állandó rivalizálása. Az ipari termelés növekedése lelassult, az infláció üteme felgyorsult. Különösen kiéleződtek a falusi társadalmi feszültségek. A rend és a közbiztonság az egész országban megromlott. A hivatali korrupció jóval meghaladta a szokásosat. Országszerte

ismét véresen összecsaptak hinduk és muzulmánok. Ilyen körülmények között az Indira Gandhi ellen indított bírósági eljárások a kormányzat szándékától eltérő eredményt hoztak: a lakosság mind szélesebb körei ismét rokonszenvezni kezdtek a volt miniszterelnökkel, akinek működése idején az országban javult a közbiztonság és jelentős gazdasági eredmények születtek.

AJanata párti kormány folytatta elődje külpolitikai irányvonalát. A kormány belső ingatagsága azonban fékezte India valóságos nemzetközi súlyának érvényesítését.

Az 1980. januári általános választások az Indira Gandhi vezette INK elsöprő' győzelmét hozták: a mandátumok több mint kétharmadának birtokában alakíthatott kormányt. AJa- nata Párt és szövetségesei súlyos vereséget szenvedtek. Indira Gandhi csoportja előtt ismét megnyílt az Indiában annyira szükséges reformok bevezetésének útja.

5. DÉLKELET-ÁZSIA – Bür Gábor

5.1. Mianmar (Burma)

Burmát a britek még a világháború kitörése előtt leválasztották Brit Indiáról. 1937-től külön gyarmati státuszt kapott, felügyeletét az anyaországban az átkeresztelt Indiai- és Burmai Ügyek Minisztériuma látta el. A függetlenségre törekvő nemzeti mozgalom már az 1930-as évek elején angolellenes felkelést robbantott ki, amit a gyarmatosítók levertek és megtoroltak.

A második világháború kezdetén a japánok nemzeti függetlenséget ígértek a gyarmat népének, s támogatásukkal a burmai nemzeti mozgalom vezetői, U Nu, Aung Szan, Ne Vin 1941-ben Thaiföldön létrehozták a burmai függetlenségi hadsereget. 19421945 között az ország japán megszállás alá került. A japánok ellen már a megszállás első hónapjaiban gerillaháború kezdődött a kommunisták vezetésével. A japánok megpróbálták kifogni a szelet a nemzeti erők vitorlájából, s 1943-ban bábkormányt hoztak létre, amely kikiáltotta Burma függetlenségét. 1944-ben Aung Szan vezetésével megalakult az Antifasiszta Népi Szabadságliga (AFPFL). A sorozatos japán vereségek hatására 1945-ben népi felkelés bontakozott ki a megszállók ellen, ám a briteknek sikerült saját gyarmati uralmukat visszaállítani a háború végére.

A független Burmai Unió megalakulása (1948)

Általános sztrájk, valamint a japánok ellen vívott fegyveres felszabadító harc folytatódása az angolok ellen kompromisszumos megoldás keresésére ösztönözte az Indiából is távozóban lévő briteket. 1947januárjában brit-burmai tárgyalások kezdődtek, októberben pedig megszületett a brit-burmai egyezmény, amelynek alapján 1948. január 4-én kikiáltották a független Burmai Uniót. A szélsőségesek által meggyilkolt Aung Szan helyére U Nu került, aki 1958-ig irányította az országot. Burma 1952-ben csatlakozott a Colombo-tervhez, ami a volt anyaországhoz való közeledést jelentette. A Kína által támogatott kommunista, illetve nemzetiségi fegyveres felkelések destabilizálták az országot. U Nu 1958-ban lemondott, helyére Ne Vin került, majd az 1960-as választások eredményeképpen újra U Nu alakíthatott kormányt.

A „burmai szocializmus”(1962-1988)

1962-ben Ne Vin puccsal megdöntötte U Nu hatalmát, s 1981-ig formálisan, illetve 1988-ig a háttérből gyakorlatilag katonai diktatúrával, a megszüntetett demokratikus intézmények helyett forradalmi tanács kormányzott. A korábban az el nem kötelezettek mozgalmában aktív szerepet vállaló ország a „burmai szocializmus” groteszkbe torkolló kísérletébe kezdett, tudatosan elszigetelődött a világtól. 1979-ben az ország ki is lépett az el nem kötelezettek mozgalmából, amelyben radikális irányvonala egyre kevésbé lelt támogatókra. A burmai gazdaság a többi délkelet-ázsiai gazdaságtól ellentétben elmaradt a fejlődésben. 1987-ben kormányellenes tüntetések kezdődtek, majd a következő évben Ne Vin távozni kényszerült a hatalomból.

Katonai kormányzat

Aung Szan lánya, Aung Szan Szu Kji 1988-ban visszatérhetett az országba, s átvette a Nemzeti Liga a Demokráciáért mozgalom (NLD) vezetését. 1990-ben az ország nevét Mianmari Unióra változtatták. Az NLD 1990-ben a választásokon a parlamenti helyek több mint négyötödét szerezte meg, a katonai kormányzat azonban nem engedte a választói akaratot érvényesülni. Aung Szan Szu Kji 1995-ig házi őrizetbe került, majd 2000-2002 között, illetve 2003-tól szintén erre a sorsra jutott.

A politikusasszony 1991-ben béke Nobel-díjat kapott, Mianmarban azonban napjainkig sem tartottak demokratikus választásokat. A kábítószer-termelésben és -kereskedelemben fontos szerepet betöltő ország a nemzetközi biztonsági rendszer kockázati tényezőjévé vált, ezért az Egyesült Államok, Japán és az Európai Unió is szankciókkal sújtották.

5.2. Thaiföld

Sziám egyetlen délkelet-ázsiai országként megmenekült a gyarmatosítástól, s az első világháborúba nem sokkal befejeződése előtt az antant oldalán lépett be. Ennek köszönhetően az ország megszabadulhatott a korábban rákényszerített egyenlőtlen szerződések zömétől.

A két világháború között a királyi hatalom névlegessé vált, az országot ténylegesen a katonák irányították, akik magukévá tették a japánok által hirdetett „Ázsia az ázsiaiaké” programot. 1939-ben az ország nevét Sziámról Thaiföldre (a szabadok országa) változtatták. Franciaország 1940-es összeomlása után Thaiföld a francia gyarmatosítókkal kötött korábbi egyezmények igazságtalanságára hivatkozva megszállta Laosz és Kambodzsa határ menti területeit. 1941-ben szövetségi szerződést kötött Japánnal, amelynek alapján japán csapatok vonultak be az országba. Pearl Harbor megtámadása után Thaiföld hadat üzent az Egyesült Államoknak és Nagy-Britanniának is. Japán visszaszorulása a régióból 1944-ben demokratikus fordulathoz vezetett, ám a korábban elfoglalt területeket az országnak vissza kellett adnia.

Amerikai orientáció, katonai diktatúra, politikai konszolidáció

A politikai viszonyok az 1940-es évek második felére sem konszolidálódtak. Királygyilkosság, katonai hatalomátvétel, majd a politikai pártok 1952-ben történt betiltása jellemezték Thaiföld belpolitikáját. A külpolitikában a korábbi francia-angol orientációt előbb az angol, majd az amerikai orientáció váltotta fel. Az 1954-ben létrehozott SEATO (Délkelet-ázsiai Szerződés) székhelye az ország fővárosa, Bangkok lett. Az 1960-as évekre Thaiföld amerikai katonák tízezreinek nyújtott támaszpontokat, további százezrek tölthették itt szabadságukat a vietnami háború idején. Thaiföld ezzel az Egyesült Államok fő szövetségesévé lett a térségben. 1967-ben a kommunista terjeszkedés megakadályozására létrehozott ASEAN (Délkelet-ázsiai Nemzetek Szövetsége) megalapítását az ún. bangkoki nyilatkozat adta hírül a világnak.

A szilárd külpolitikai elkötelezettség azonban belső instabilitással párosult, 19581975 között katonai diktatúra és kivételes állapot jellemezte az országot. Egy rövid demokratikus közjáték az amerikai csapatok távozását eredményezte, ám az indokínai kommunista győzelmek után a hadsereg 1976-ban ismét átvette a hatalmat.

1979-ben Kambodzsa vietnami megszállásakor Pol Pot hadseregének maradványa és sok polgári személy menekült Thaiföldre. Az országnak sikerült elkerülnie a konfliktusba való belesodródást, a menekültek ellátása azonban hosszú évekig hatalmas terhet jelentett.

1980-1991 között egymást követték a katonaipuccsok, azt követően azonban az ország a politikai konszolidáció útjára lépett. Nagy szerepe volt ebben Vietnam, Laosz és Kambodzsa nyitásának, mert Thaiföld pozíciója felértékelődött a térségben. Ajelentős külföldi, elsősorban japán befektetéseknek köszönhetően gazdasági fellendülés kezdődött. Az 1997-es, Thaiföldről kiindult ázsiai valutaválság csak időlegesen tudta lefékezni ezt a folyamatot.

5.3. Laosz

Akárcsak Francia Indokína más részein, Laoszban is francia-japán kettő's uralom jött létre a francia kapitulációt követően. Laosz területeket veszített; a Mekong folyótól nyugatra fekvő részeit Thaiföld szállta meg. 1944-ben megalakult a laoszi felszabadítási mozgalom, a Patet Lao. 1945 márciusában a japánok felszámolták a formális francia védnökséget, április 15-én pedig helyi bábkormányt neveztek ki, amely kikiáltotta az ország függetlenségét.

Felszabadító háború a franciák ellen, polgárháború, kommunista rendszer

A japán fegyverletételt követően, 1945 decemberében a Patet Lao is proklamál- ta a függetlenséget. A felszabadítási szervezet vezetésével átmeneti kormány alakult. 1946 márciusában azonban Laoszt újra megszállták a francia csapatok, visszaállítva a gyarmati függőséget. 1949-ben francia-laoszi szerződés született Laosz függetlenségéről az Indokínai Föderáció és a Francia Unió kereteiben.

A hazafias erők nem fogadták el ezt a látszatfüggetlenséget, s az ország Vietnammal határos részén felszabadító háborút indítottak a megszálló franciák ellen. A kínai események is befolyásolták az ország belpolitikáját. 1951-től a Szufanuvong herceg vezette Laoszi Felszabadítási Front mind nagyobb területeket tartott ellenőrzése alatt. A franciák vietnami veresége Laosz történetében is fordulópontot jelentett, az 1954-es genfi egyezmény értelmében a volt anyaország elismerte minden korábbi indokínai gyarmata függetlenségét.

A távozó franciák által hagyott űr betöltésére a kommunista és a nyugati orientáció hívei egyaránt kísérletet tettek. A hidegháborús szembenállás miatt jelentős külső támogatással rendelkező felek vetélkedése évtizedekre polgárháborús viszonyokat teremtett. 1975-ben az észak-vietnamiak győzelmének árnyékában Laoszban is fordulatra került sor, a Patet Lao felülkerekedett riválisain. Kikiáltották a Laoszi Népi Demokratikus Köztársaságot, Szufanuvong elnökkel az élén. 1977-ben Laosz és Vietnam barátsági és együttműködési szerződést írtak alá. A kínai maoizmus nem elhanyagolható befolyása ellenére Laosz az 1970-es évek második felétől egyre jelentősebb segítséget kapott a KGST-től, ez a segítség azonban a következő évtized folyamán elapadt.

Az 1980-as évektől megfigyelhető óvatos nyitást a Nyugat irányában az ezredforduló-

ra bátrabb lépések követték. Rendeződött Laosz és Thaiföld régóta feszült viszonya, megindultak a külföldi befektetések, mindezek ellenére az új évezred elejére is Laosz maradt a délkelet-ázsiai régió legszegényebb országa, földünk utolsó kommunista rendszereinek egyike.

5.4. Kambodzsa

Alkotmányos monarchia, semlegesség

Vichy-Franciaország ésJapán „Indokína közös védelméről” kötött 1941. júliusi megállapodása értelmében a többi régióbeli francia birtokhoz hasonlóan Kambodzsa is kettős megszállás alá került. A francia kormányzó az alig 18 éves Norodom Szihanuk herceget kiáltatta ki királynak, remélve, hogy apjánál könnyebben befolyásolható bábra talál benne. Kambodzsának japán nyomásra le kellet mondania három határ menti területről Thaiföld javára. 1942-ben lázadások törtek ki, ezeket a franciák a japánokkal közösen leverték. 1945 márciusában viszont a japánok Kambodzsában is lefegyverezték a francia csapatokat. Szihanuk király országát függetlennek nyilvánította, ám ez a függetlenség a végnapjait élő japán megszálláson nyugodott, így még abban az évben a király nyilatkozatban ismerte el a Franciaország iránti barátságot, azaz az anyaország jogát Kambodzsára. A Thaiföld által elfoglalt területeket az ország visszakapta, de ekkor már a másik nagy szomszéd, Vietnam fenyegette Kambodzsát, mert Bao Dai császár vissza kívánta állítani a gyarmatosítás előtti határokat.

1946-ban Kambodzsa belső önrendelkezést kapott az Indokínai Föderáció és a Francia Unió keretében. 1947-ben Szihanuk hozzájárult saját hatalma korlátozásához, létrejött az alkotmányos monarchia. Ez az állapot 1952-ig állt fenn, mi: kor a király a kormányt menesztve három évre szóló mandátumot kért népétől, hogy a függetlenségért fegyverrel küzdő csoportok által szétzilált országban helyreállítsa a rendet. Törekvése nem valósult meg, de az indokínai helyzet gyökeres fordulatából következett, hogy 1954-ben Franciaország elismerte Kambodzsa önállóságát is. Szi- hanuk 1955-ben, rendhagyó módon lemondott a trónról apja javára, mert politikusként kívánta elképzeléseit megvalósítani. Az általa alapított mozgalom, a Sangkum 1955 szeptemberében megszerezte az összes parlamenti mandátumot, így Szihanuk több mint egy évtizeden keresztül lényegében egypártrendszerben kormányzott. Kambodzsa csatlakozott az el nem kötelezettek mozgalmához, s az országot parlamentje 1957-ben hivatalosan is semlegessé nyilvánította. Szihanuk belpolitikában óvatos reformokkal kísérletezett, hazáját azonban nem tudta kivonni az indokínai konfliktusból, így lényegében hintapolitikára kényszerült. A vietnami háború az országot is érintette, mert a VDK néphadserege és a Vietkong Kambodzsa területén is kiépítette az utánpótlást biztosító Ho Si Minh-ösvényt. Az amerikai repülőgépek erre válaszul bombázni kezdték Kambodzsa Vietnammal határos tartományait.

A Khmer Köztársaság: Lon Nol rendszere (1970-1975)

Szihanuk harapófogóba került. Kormányának tagjai is az Egyesült Államokkal és a saigoni rezsimmel való megegyezésre sarkallták, az ultrabaloldali kommunisták viszont Vörös Khmer Forradalmi Szervezet néven ellenkormányt szerveztek és gerillaháborút indítottak rendszere ellen. 1970-ben Szihanuk Franciaországba utazott gyógykezelésre, s távollétében a Nyugat-barát erők állam-

csínnyel megdöntötték uralmát. Korábbi miniszterelnöke, Lon Nol vette át a hatalmat,s az időközben pekingi száműzetésbe vonult herceget távollétében halálra ítéltette. A monarchiát megdöntöttnek nyilvánították, s kikiáltották a Khmer Köztársaságot. Lon Nol kiutasította az országból a vietnami csapatokat és amerikai katonai segítséget kért. A segítség meg is érkezett, dél-vietnami csapatokkal együtt, ami Lon Nol rendszerét népszerűtlenné tette a kambodzsai lakosság köreiben. Így az amerikaiak és bábrendszerük vietnami veresége elkerülhetetlenül magával rántotta Lon Nol rezsimjét is. Ez megnyitotta az utat a hatalomhoz a Vörös Khmer számára.

A Vörös Khmerek rémuralma (1975-1979)

1975. április 17-én vonultak be a Vörös Khmer csapatok Phnompenbe, majd felszólították a kambodzsai főváros lakosait, hagyják el otthonaikat s költözzenek vidékre. ALon Nol-rendszer vezető funkcionáriusait kivégezték. Összességében minden negyedik kambodzsai elpusztult az 1979-ig tartó rémuralomban, a halálos áldozatok száma minimálisan 1,7 millióra becsülhető. A szellemvárossá változott Phnompenben a templomokat és a jegybankot felrobbantották. Megszüntették a pénzt, a boltokat, az iskolákat és a kórházakat, mivel mindezekre a paraszti önellátó gazdálkodás visszaállítására törekvő Vörös Khmer-rezsimnek nem volt szüksége.

Az irányítást egy ismeretlen hatalom vette át, amely kezdetben az Angkar, „a szervezet” nevet viselte. Csak 1976januárjában tették közzé a kormánylistát, amikor az ország nevét „Demokratikus Kambodzsára” változtatták. Az ország élén álló Pol Pot kommunista politikust akkor szinte senki sem ismerte, magát az „egyes számú testvérnek” szó- líttatta. Először 1977 szeptemberében sikerült azonosítani, amikor hivatalos látogatásra Pekingbe érkezett. A Vörös Khmer, noha a 20. század egyik legvéresebb rendszerét valósította meg, nemcsak Kína, de átmenetileg az Egyesült Államok támogatását is élvezte Vietnam és a Szovjetunió ellen. Így amikor a vietnami csapatok 1978 decemberében támadást indítottak Pol Pot rezsimjének megdöntésére, Vietnamot az ENSZ agresszor- ként ítélte el. A világ csak később szerzett tudomást a Pol Pot kormányzása alatt történt borzalmakról.

Szihanuk alkotmányos monarchiája

A Vörös Khmer uralmának megdöntése után a vietnamiak bábja, Heng Szam- rin lett a Kambodzsai Népköztársaság elnöke. Az új kormányt sem az ENSZ, sem az el nem kötelezettek mozgalma nem ismerte el. Pol Pot Thaiföldre menekült hívei visszaszivárogtak az országba, és gerillaháborút indítottak. A thai határ menti gerillabázisok ellen Vietnam 1984-ben újabb offenzívára kényszerült. 1987-ben végül tárgyalások kezdődtek Párizsban a Szamrin-rendszer és Szihanuk között. A tárgyalásokba a vietnami csapatok 1989-es távozása után a Vörös Khmer is bekapcsolódott, s 1991-ben általános békeszerződés aláírására került sor. Az ország élére a meghatározó hatalmi csoportok képviselőiből álló Legfelsőbb Nemzeti Tanács került, Szihanuk elnökletével. Az ENSZ felügyeletével megtartott 1993-as választások nyomán koalíciós kormány alakult, visszaállították az alkotmányos monarchiát, Szihanuk újra trónra lépett. Az 1990-es évek nem hozták meg a régen várt stabilitást, a

politikai csatározások gyakorta erőszakba torkollottak. Pol Pot 1998-ban elhunyt, a következő évben a Vörös Khmer utolsó gerillái is megadták magukat.

2003-ban a választások után majdnem egy teljes évre volt szükség, míg a koalíciós partnerek megállapodtak a kormányzásról. 2004 októberében az ENSZ a Vörös Khmer háborús bűneit kivizsgáló nemzetközi bíróság felállításáról határozott. A bíróság azonban a rendszer meghatározó személyiségei közül csak kettőt helyezett vád alá, a többiek vagy halottak voltak, vagy kiegyeztek az új rezsimmel és amnesztiában részesültek.

5.5. Vietnam

A Vichy-rezsim oldalára álló vietnami francia gyarmati igazgatás 1941-ben japán csapatokat engedett be az országba. A kettős elnyomás ellen a vietnami kommunisták vezetésével fel- szabadítási front alakult, Viet Minh néven. 1945 márciusában a japánok váratlanul lefegyverezték a francia gyarmati csapatokat, hogy Vietnamot is bevonhassák az általuk uralt „független” ázsiai országok szövetségébe. Avietnami bábcsászár, Bao Dai is támogatta e törekvéseket.

AVietnami Demokratikus Köztársaság kikiáltása (1945)

A Viet Minh azonban 1945 augusztusában népfelkelést szervezett (augusztusi forradalom), amelynek nyomán Bao Dai a császárvárosban, Huéban lemondott a trónról. Avietnami kommunisták vezetője, Ho Si Minh 1945. szeptember 2-án Hanoiban félmilliós tömeg előtt kikiáltotta a Vietnami Demokratikus Köztársaságot (VDK).

A potsdami konferencián a szövetségesek Vietnam ideiglenes megszállásában egyeztek meg, az ország északi felébe kínai (Kuomintang), a 17. szélességi foktól délre brit csapatok érkeztek ajapán csapatok lefegyverzésére. A brit-francia együttműködés keretében a briteket rövidesen francia csapatok váltották fel. Saigonban már 1945. szeptember 23-án újra a francia trikolór lobogott. Ugyanezen a napon megkezdődött Vietnam déli részén a franciákkal szembeni fegyveres ellenállás. A kínai csapatok távozásáért cserébe a franciáknak le kellett mondaniuk minden, korábban Kínában megszerzett koncessziójukról, így a dél-kínai vasútéról is. A franciák igényt formáltak arra, hogy a 17. szélességi foktól északra fekvő országrészbe is bevonuljanak katonáik. A VDK vezetésének a nyílt konfrontáció elkerülése miatt ehhez hozzá kellett járulnia.

1946 januárjában nemzetgyűlési választásokat tartottak, amely a Viet Minh elsöprő győzelmét hozták: 300 mandátumból 230-at szerzett meg. Ho Si Minh-t a VDK elnökévé választották. Két hónappal később Franciaország előzetes megállapodásban elismerte a VDK-t, mint az Indokínai Föderáció és a Francia Unió tagját. Ez Vietnam részére saját parlamentet, kormányt, hadsereget, önálló pénzügyeket jelentett.

Az első indokínai háború (1946-1954)

A francia politikában azonban fordulat következett be. Az 1946. májusi népszavazás elvetette a Francia Unió eredeti, a „szabad tárgyaláson alapuló egyesülés” tervét. Ezután ismét az egységes gyarmatbirodalom elképzelése érvényesült az anya- ■ ország politikájában. A francia indokínai megbízott, d’Argenlieu admirális, durván megsértve az előzetes megállapodást, népszavazás helyett Franciaország nevében elismerte a Vietnam déli részén megalakított Kokinkínai Köztársaság kormányát.

1946 júliusában Fontainebleau-ban a francia-vietnami tárgyalások kezdődtek, amelyek során Franciaország következetesen elutasította Vietnam tényleges függetlenségét. Önálló vietnami külképviseletek helyett például Franciaország csak abba lett volna hajlandó beleegyezni, hogy nagykövetségein vietnami beosztottak is dolgozhassanak. Az Indokínai Föderáció katonai és gazdasági téren is egységes francia irányítás alá került volna. Végül a felek 1946. szeptember 14-én modus vivendi-megállapodást írtak alá, azzal a feltétellel, hogy a tárgyalásokat a következő évben felújítják.

A francia csapatok azonban 1946 novemberében Hanoi kikötővárosa, Haiphong löve- tésével támadást kezdtek a VDK ellen. A kibontakozó háború (az első indokínai háború, 1945-1954) kezdetén a franciáknak sikerült a Viet Minh egységeit az észak-vietnami hegyekbe szorítani, ám 1947 végére az erőviszonyok kiegyenlítődtek. A következő évben a

franciák már csak a stratégiai pontok megtartására koncentrálták erőiket Észak-Viet- namban.

A kínai kommunisták győzelme fordulatot hozott a franciák vietnami politikájában is, s elismerték Dél-Vietnam nagyfokú önállóságát. A Vietnami Államnak nevezett politikai egység élére visszahozták a leköszönt császárt, Bao Dait. Így a két Vietnam szembenállásával Párizs gyarmati háborúját polgárháborúnak igyekezett beállítani.

1950-től Kína délről való fenyegetése, illetve a kommunista erők délkelet-ázsiai terjeszkedésének megállítására az Egyesült Államok is mind erőteljesebben bekapcsolódott a háborúba. Először a franciáknak nyújtott katonai segélyeket növelték, majd 1950-ben katonai missziót létesítettek Vietnamban.

A VDK ugyanakkor barátsági szerződést kötött a Szovjetunióval és a Kínai Népköztársasággal. 1951-ben Ho Si Minh-ék az Indokínai Kommunista Párt utódszervezeteként megalakították a Vietnami Dolgozók Pártját, amely a korábbinál szorosabb kapcsolatokat ápolt a nemzetközi kommunista mozgalommal. A Viet Minh összeolvadt a Lien Viet nemzeti fronttal. Így létrejött a Vietnami Néphadsereg, amely egyre nagyobb területeket foglalt el. A háború a két világrendszer összecsapásának színterévé vált, így az amerikaiak a franciák tehermentesítése céljából mind nagyobb részt vállaltak a háború finanszírozásából. 1951-re ez az arány 15 százalékot, 1954-re már 80 százalékot tett ki. A franciák helyzetén ez sem tudott változtatni. A Vietnami Néphadsereg 1952-től átkaroló hadműveleteket indított Laosz irányából, s 1953-ban délen már kijutott a Mekong deltájáig. A franciák északnyugaton akartak katonai fordulatot kierőszakolni, s 1953 végén ide jelentős erőket vontak össze. Az addig elsősorban partizántaktikával operáló Vietnami Néphadsereg parancsnoka, Giap tábornok vállalta a nyílt ütközetet, s 1954. május 7-én megadásra kényszerítette Dien Bien Phu erődjének francia védőit. Az első indokínai háború a vietnami kommunisták teljes győzelmével végződött.

ADien Bien Phu-i győzelem másnapján ült össze Genfben a nemzetközi külügyminiszteri konferencia, amely a három indokínai ország jövőjét volt hivatott rendezni. A megállapodás értelmében Vietnamot ideiglenesen kettéosztották a 17 szélességi fok mentén, a francia csapatoknak 1955-ig el kellett hagyniuk Észak-Vietnam területét, a VDK-nak pedig fel kellett adnia a déli országrészben elfoglalt pozícióit. Az egyezmény az újraegyesítés érdekében 1956-ig megtartandó választásokat írt elő a megosztott ország egész területén. Nemzetközi Felügyelő- és Ellenőrző Bizottságot állítottak fel.

Az egyezményt sem a Vietnami Állam, sem az Egyesült Államok képviselői nem írták alá. Saigonban a kormány vezetését az amerikaiak bábja, Ngo Dinh Diem vette át még a genfi konferencia idején, s kezdeményezésére Dél-Vietnam kivált a Francia Unióból. 1955 októberében népszavazással megszabadultak Bao Daitól, létrejött a Vietnami Köztársaság (VK), amelynek elnöke a diktatórikus módszerekkel kormányzó Diem lett. A kommunisták által uralt Északról menekültek százezrei érkeztek Délre, ám a közhangulat Délen is inkább a kommunistákat támogatta. Diem ezért nem vállalta a két országrészt egyesítő választások kockázatát. A buddhista egyház is fellépett a katolikus Diem ellen, szerzetesei önégetésekkel tiltakoztak az országot megosztó diktatúra ellen. A zavaros helyzetben a szocialista tábor masszív támogatását élvező kommunista gerillamozgalom, a Vietkong 1957-ben szabályos partizánháborút indított a saigoni rendszer ellen, s ezzel megkezdődött a második indokínai, vagyis a vietnami háború.

A VDK Laoszon és Kambodzsán keresztül szállította az utánpótlást a Vietkong számára (Ho Si Minh-ösvény), míg az amerikaiak nyíltan támogatták fegyverrel és tanácsadókkal Dél-Vietnamot. A Vietkong egyre komolyabb sikereket ért el, 1960-ra az ország területének mintegy harmada állt ellenőrzése alatt. Politikai szervezeteként ekkor alakították meg a Dél-vietnami Nemzeti Felszabadítá- si Frontot (DNFF).

A vietnami háború (1957-1975) és az ország egyesítése

A Vietkong 1963 januárjában nagy győzelmet aratott a demoralizálódó dél-vietnami hadsereg fölött, novemberben pedig katonai puccs vetett véget Diem uralmának, amelynek során magát a diktátort is megölték. A Vietnami Néphadsereg a Ho Si Minh- ösvényen keresztül egyre nyíltabban szivárgott be Dél-Vietnamba. A másik oldalon az amerikai tanácsadók száma is meredeken emelkedett.

1964. augusztus 2-án a VDK partjainál lévő Tonkini-öbölben két amerikai romboló végzett felderítést, amikor három észak-vietnami őrnaszád tüzet nyitott rájuk. Az egyik amerikai romboló kapitánya két nappal később újabb támadást jelzett, ezúttal a parti vizektől távolabb. Megtorlásul az amerikai légierő bombázni kezdte a VDK-t. Augusztus 7-én az amerikai kongresszus felhatalmazta Johnson elnököt, hogy tegyen meg mindent Dél-Vietnam megsegítésére.

Da Nangnál 1965 márciusában partra szálltak az első amerikai harci egységek. A Pentagon a katonák létszámát a kezdeti 25 ezerről 1966-ra 190 ezerre, 1968-ban pedig már 525 ezer főre növelte, s állandósította Észak-Vietnam, illetve a Ho Si Minh-ösvény bombázását. A dél-vietnamiak oldalán az amerikaiak mellett kisebb ausztrál, új-zélandi, dél-koreai, Fülöp-szigeteki és thaiföldi egységek is harcoltak. A haditechnikai és a létszámfölény ellenére sem sikerült megtörni a Vietkong és a Vietnami Néphadsereg ellenállását.

Az 1968-as holdújévi, ún. Tet-offenzíva pedig megmutatta, hogy milyen alacsony a dél-vietnami hadsereg morálja. Son My (My Lay) falu lakóinak lemészárlása amerikai katonák által 1968 márciusában az Egyesült

Államok közvéleményét is a háború ellen fordította, így megkezdődött a háború „vietnamizálása", az amerikai csapatok kivonása. Ezzel párhuzamosan tárgyalások indultak a harcoló felek között Párizsban. Az Egyesült Államok felfüggesztette a VDK bombázását, amit csak 1972 karácsonyán újíttatott fel Nixon elnök, az újabb északi offenzíva nyomán.

Végül 1973. január 27-én a két Vietnam, az Egyesült Államok és a Dél-Vietnami Köztársaság Ideiglenes Forradalmi Kormánya megállapodást kötött az amerikai csapatok teljes kivonásáról és a két országrész békés egyesítéséről. Az utolsó amerikai csapatok két hónappal később hagyták el az országot. Ezután kanadai, indonéz, lengyel és magyar egységek felügyelték a tűzszünet betartását.

1975 tavaszán a VDK a fegyverszünetet megszegve megindította az ún. Ho Si Minh- offenzívát, amelynek során a kommunista erők egész Dél-Vietnamot elfoglalták. Nguyen Van Thieu dél-vietnami elnök lemondott és elmenekült az országból. Példáját félmillió ember követte. Ezzel véget ért a több millió áldozatot követelő háború. Észak- és Dél- Vietnam 1976 júliusában Vietnami Szocialista Köztársaság néven egyesült, Saigont pedig Ho Si Minh Városra keresztelték át.

A háború után is a Szovjetunió és a KGST maradt az elmaradott és a hosszú háborúkban lerombolt ország legfontosabb támogatója. Vietnam teljesen elszigetelődött a nyugati világtól, az Egyesült Államok totális gazdasági embargót hirdetett ellene. Nem volt sokkal jobb a viszonya Kínával sem. 1978-tól Kína lezárta a közös határt, s megszaporodtak a határincidensek. Miután 1979januárjában vietnami csapatok nyomultak be Kambodzsába és megdöntötték Pol Pot Kína-barát rendszerét, februárban kínai csapatok támadtak Vietnamra. A rövid háború kínai vereséggel és visszavonulással ért véget.

A Szovjetunió meggyengülése, majd megszűnte Vietnamot is nehéz helyzetbe hozta. Óvatos gazdasági reformok kezdődtek. 1989-ben a vietnami csapatok távoztak Kambodzsából, a következő évben rendeződött a vietnami-kínai viszony, s a határt újra megnyitották. Az 1992-es új alkotmány a reformokat a politikai szférára is kiterjesztette, meghagyta azonban a kommunista párt vezető szerepét. 1993-ban az Egyesült Államok enyhítette az embargót, majd 1995-ben Vietnamot felvették az ASEAN szervezetébe. 2001-ben az ország vezetése a gazdasági növekedés gyorsítása érdekében a további liberalizáció mellett döntött.

5.6. Indonézia

Holland Kelet-Indiában a két világháború között megerősödött a függetlenségi mozgalom. Hollandia 1940 májusában történt német lerohanása sok indonéz szemében a gyarmattartó meggyengülésének jele volt. Hollandia Pearl Harbor után hadat üzent Japánnak. A japán csapatok 1942 januárjában indítottak támadást Holland Kelet-India ellen. A gyarmati kormányzat márciusban Ausztráliába menekült, a holland csapatok pedig komolyabb ellenállás nélkül kapituláltak. A helyi lakosság a japánokat kezdetben felszabadítóként ünnepelte, ám erőszakos kizsákmányoló módszereik miatt 1943-tól fegyveres harc kezdődött ellenük. A japánok Indonézia látszatfüggetlenségének biztosítására tanácsadó szervet állítottak fel, a függetlenségi mozgalom két meghatározó személyisége, Ahmed Sukarno és Mohammad Hatta vezetésével. A japánok önkéntes hadsereget is toboroztak PETA (a haza védelmezői) néven.

Az indonéz függetlenség

A japánok vereségével aktivizálódtak a különböző politikai irányvonalat képvi- i selő fegyveres mozgalmak. A potsdami konferencián a győztes hatalmak úgy i döntöttek, hogy Holland Kelet-India részben brit, részben ausztrál megszállás alá kerül. A hatalmi vákuumot kihasználva Sukarno és Hatta 1945. augusztus 17-én az indonéz nép nevében kikiáltották az ország függetlenségét. A következő napon elfogadták az Indonéz Köztársaság alkotmányát, amelynek bevezetője tartalmazta a Sukar- no híres beszédében felvázolt Pancsa Silát, az állami ideológia öt alapelvét. Az alapelvek Indonéziát világi, demokratikus államként határozták meg. A száműzetésben lévő holland kormányzó a függetlenséget a japánok intrikájának nevezte. 1945 novemberében Brit Indiából megérkeztek az első katonai egységek az ellenőrzés átvételére. Heves harcok bontakoztak ki a függetlenség radikalizálódó híveivel, akiknek jelszava „Függetlenség, vagy halál!" volt. Lord Mountbatten, a brit parancsnok megtiltotta a holland egységek visszatérését, amíg a rendet nem sikerült helyreállítani.

A briteket és ausztrálokat 1946-tól felváltó holland egységek 1947-ben átengedték Indonéziának Jáva, Szumátra és Madura szigeteit, ám később saját ígéreteiket megszegve fokozatosan visszaszorították az Indonéz Köztársaság haderejét (rendőri akció). Az ENSZ 1948 januárjában tárgyalásokra szólította fel a harcoló feleket. 1949. augusztus 23-án Hágában kerekasztal-tárgyalások kezdődtek Hollandia, az Indonéz Köztársaság és a köztársasághoz nem csatlakozott indonéz területek képviselői között, s október 21-én megállapodtak az IndonézEgyesült Államok Köztársaságának ideiglenes alkotmányában. Hollandia decemberben ratifikálta a

kerekasztal-konferencia határozatait. Ez egyben az indonéz függetlenség hivatalos elismerését is jelentette. Csak Új-Guinea nyugati fele (Nyugat-Irian, Irian Jaya) maradt továbbra is holland fennhatóság alatt.

Az alkotmány 1949-es, véglegesnek szánt formája szerint Indonézia szövetségi állammá vált, elnöke Sukarno, alelnöke Hatta lett. Sokaknak még ez a megoldás sem volt elfogadható, ezért Szumátra északi részén Acehban muzulmán függetlenségi mozgalom (Darul Islam) alakult. 1950-ben Sukarnoék proklamálták az egységes Indonéz Köztársaságot. Az újabb alkotmány minden addiginál jobban garantálta az egyéni szabadságjogokat. Ekkor kezdődött meg a sűrűn lakott Jáva szigetéről az átköltöztetési program a ritkábban lakott külső szigetekre. A máig tartó program a helyi lakosság ellenállásába ütközve gyakorta vezetett erőszakhoz, miközben annak költségei az 1980-as évekre már meghaladták az ország egészségügyi kiadásait.

1955. április 18-24-én az indonéziai Bandungban 29 ázsiai és afrikai ország magas rangú képviselői gyűltek össze, ami Sukarno és Indonézia nemzetközi tekintélyének bizonyítéka volt. A tanácskozás az el nem kötelezettek mozgalmának kezdetét jelentette. Az antikolonialista frazeológiának belpolitikai vonatkozása is volt, hiszen a volt gyarmattartóval még nem rendeződött minden vitás kérdés.

1956-ban Hollandia alkotmánymódosítással a holland korona elidegeníthetetlen részévé nyilvánította Nyugat-Iriánt. Sukarno 1957-ben bevezette az „irányított demokrácia” rendszerét, azaz felszámolta a demokráciát. Rendkívüli állapotot hirdetett, s ennek örve alatt elkoboztatta az összes holland tulajdont, a holland állampolgárokat pedig kiutasította Indonéziából. Ez a gazdasági helyzet további rosszabbodását eredményezte, valamint zavarokat okozott az egyes szigetek közötti hajóforgalomban is. 1960-ban Sukarno a nyílt konfrontáció politikáját hirdette meg Hollandiával szemben. A következő évben az indonéz védelmi miniszter Washingtonba és Moszkvába látogatott, hogy fegyvert vásároljon Hollandia ellen. Az Egyesült Államok elzárkózott az ügylettől, Moszkva azonban 400 millió dollár értékben adott fegyvereket. 1962 során indonéz katonák szivárogtak be Nyugat-Iriánba, ahol gerillaakciókba kezdtek. Az Egyesült Államok nyomására Hollandia 1962. október 1-jei hatállyal átadta a területet az ENSZ-nek, majd az 1963 májusától Indonéziának. (Öt évvel később Indonézia 26. tartományává vált.)

Mohamed Suharto vezérkari főnök ezek után a konfrontáció kurzusát az újonnan függetlenné vált szomszédos Malajzia ellen fordította. Sukarno „irányított demokráciája” mind nyíltabb diktatúrát hozott, a gazdaság összeomlott, az ország súlyosan eladósodott. A hadsereg tisztjei szervezkedni kezdtek Sukarno ellen, akit azzal vádoltak, hogy a hárommilliós kommunista párt uszályába került. A kommunisták számlájára írták azokat az akciókat is, amelyekben magas rangú tiszteket raboltak el és öltek meg.

1964. október 4-én Suharto megdöntötte Sukarno hatalmát. Véres leszámolás kezdődött, amelynek legalább félmillió kínai és kommunista párttag áldozata volt. Az „új rend” (orde baru) szakítást jelentett Sukarno külpolitikájával is. Kínával megszakadtak, a Nyugattal helyreálltak a kapcsolatok. 1967-ben a Malajziával szembeni „konfrontációt” hivatalosan is befejezettnek nyilvánították. Suharto először ideiglenes, 1967-ben ügyvezető, 1968-ban pedig széles jogkörrel felruházott államfő lett. O nevezte ki a parlamenti képviselők harmadát, a jegybank elnökét, a kormányzókat stb. Az első választásokat 1971-ben tartották, Suharto pártja, a Golkar a szavazatok kétharmadát szerezte meg, az 1998-ig megtartott további hat választáson pedig még ennél is többet.

1975. november 25-én a korábbi portugál gyarmat, Kelet-Timor kikiáltotta függetlenségét. Az Indonéziához történő csatlakozás hívei Jakartához fordultak segítségért. December 7-én megindult az indonéz invázió. 1976-ban Indonézia 27. tartományakéntannektálta a területet, de a megbékélés elmaradt. Az évekig húzódó fegyveres konfliktusban minden hatodik kelet-timori életét vesztette. Az 1970-es évektől az országot az állami tulajdonban levő olajkitermelő szektor hatalmas bevételekhez juttatta. Az 1980-as évek közepére e bevételek a korábbiak felére apadtak, s ez kiélezte a társadalmi feszültségeket. Az elégedetlenségből a militáns muzulmán szervezetek profitáltak legtöbbet. 1989-ben hatalmas diáktüntetésekre került sor. A rendszernek sikerült ideiglenesen úrrá lenni a válságon, amely csak az 1998-as ázsiai pénzügyi összeomláskor újult ki. Suharto kénytelen volt távozni, átadva helyét addigi alelnökének, JusufHabibie-nek. Csak bukása után derült fény a diktátor és családja korrupcióból összeharácsolt vagyonának mértékére.

Kelet-Timoron, ahol Suharto a földek 40 százalékát szerezte meg, 1999-ben az ENSZ égisze alatt referendumot tartottak. A lakosság többsége a függetlenség mellet szavazott. A nyolcezer fős – főként ausztrál – békefenntartó jelenléte ellenére véres átmeneti időszak után a terület 2002-ben függetlenné vált Indonéziától.

Avilág legnépesebb muzulmán államának számító, 17 500 szigetből álló országban a szeparatizmus mellett az iszlám fundamentalizmus és a nemzetközi terrorizmus összefonódása jelenti a legnagyobb veszélyt, ahogy ezt a

2002. októberi Bali szigeti merénylet mutatta. 2004 decemberében Indonézia észak-nyugati részét hatalmas szökőár pusztította, 220 ezerre becsült áldozattal.

6. AFRIKA – Búr Gábor

Az afrikai dekolonizációs folyamat kezdetei (1945-1957)

Az afrikai dekolonializáció történelmileg gyors lefolyásának elsősorban az afrikai kontinensen kívüli okai voltak. A második világháború, az Atlanti Charta, az ENSZ létrejötte, India függetlensége és a gyarmatosítást elvető két szuperhatalom felemelkedése lényeges elemei voltak a folyamatnak. Nagy-Britannia gyorsan reagált a változásokra, s Franciaország – Algériát leszámítva – követte példáját, akárcsak Olaszország, Belgium és Spanyolország. Portugália viszont gyarmatain a fegyveres harcot választotta. Az irányítást minden országban a „nacionalisták" vették át az európaiaktól, akik heterogén ideológiai háttérrel rendelkeztek.

Az ENSZ megalakulásakor (1945) az 51 alapító között mindössze 4 afrikai állam volt: Dél-Afrika, Egyiptom, Etiópia és Libéria. Az ENSZ támogatta a regionális szervezetek alapítását. Egyiptom kezdeményezésére 1945 márciusában létrejött az Arab Liga. Az ország

1. ben az ENSZ fórumain az angol csapatok kivonását követelte Egyiptom s az angol-egyiptomi Szudán területéről. 1951-ben Kairó felmondta az angolokkal kötött 1936-os szövetségi szerződést, valamint a Szudán közös igazgatásáról 1899-ben kötött kondomíniumi szerződést. 1952 júliusában a szabad tisztek mozgalma Gamal Abdel Nasszer vezetésével megdöntötte a királyságot és átvette a hatalmat Egyiptomban. Az angolok ígéretet tettek, hogy három éven belül megadják az önrendelkezést Szudánnak, így próbálva kifogni a szelet Nasszerék vitorlájából.

1954 áprilisában brit-egyiptomi megállapodás született a Szuezi-csatorna övezetének brit kiürítéséről. Az utolsó brit katona 1956 júniusában hagyta el Szuezt, rá egy hónappal Nasszer egyiptomi elnök bejelentette a csatorna államosítását. A második Izrael elleni háború során, 1956. október 30-án brit-francia ultimátum követelte Egyiptomtól csapatainak visszavonását a szuezi övezetből, majd a két nagyhatalom csapatokat tett partra Port Szaidban. A szovjet és amerikai reakció miatt azonban a brit-francia egységeknek távozniuk kellett. Olyan vereség volt ez, amely kihatott egész Afrika dekolonizációjára. Szudánt 1955 novemberében elhagyták az angol és az egyiptomi csapatok, az ország 1956-ban függetlenné vált.

Már a jaltai és a potsdami konferenciákon is felvetődött a Nemzetek Szövetségének mandátumaira, a volt olasz gyarmatokra vonatkozó gyámsági rendszer létrehozása. A három szövetséges hatalom döntött a marokkói Tanger nemzetközi státuszának visszaállításáról is. A volt olasz gyarmatok, Líbia, Eritrea, Szomália és Etiópia Ogaden tartománya angol katonai megszállás alatt álltak. A britek javaslata Nagy-Szomália megteremtésére az amerikai és szovjet ellenvetések miatt meghiúsult. 1949 novemberében az ENSZ Közgyűlése határozatot hozott a volt olasz gyarmatok rövid átmenet utáni függetlenségéről. Líbia 1951-ben elnyerte önállóságát. 1950-ben Szomália ideiglenesen újból Olaszország fennhatósága alá került, ENSZ-gyámsági területként. Eritrea 1952-ben az ENSZ döntése értelmében gyámságból az Etiópiával közösen alkotott föderáció részévé vált 1962-ig, amikor Etiópia tartománya lett. Az ENSZ gyámságként átvette a volt német gyarmatokból létrehozott mandátumterületeket is. A kontinensen további öt portugál, két spanyol és egy belga gyarmat volt. A fennmaradó hatalmas területen a legnagyobb birtokos Franciaország, valamint Anglia osztozott.

Az Indiából 1947-ben kiszoruló britek még Afrikában látták gyarmatbirodalmuk új súlypontját, s csak a józanabbak figyelmeztettek arra, hogy belátható időn belül az afrikaiak is saját kezükbe akarják venni sorsuk intézését. Az európai gyarmatosító hatalmak úgy tekintettek Afrikára, mint háború utáni újjáépítésük egyik forrására. 1945 májusában a brit hadsereg egyenruháját mintegy négyszázezer afrikai katona hordta, s az anyaország jelentős háborús kölcsönökkel tartozott kelet- és nyugat-afrikai gyarmatainak. Tanga- nyikában a háború után közvetlenül hatalmas gyapot- és földimogyoró-ültetvények létesítéséhez fogtak, amelyek a birodalom befektetéseinek jelentős részét lekötötték, ám a kívánt eredmények elmaradtak. Hasonló sorsra jutott Gambiában a szárnyasok tenyésztésére és tojástermelésre kidolgozott terv.

Belgium 1948-ban indította be afrikai gyarmatán első fejlesztési tervét, amely az infrastruktúra kiépítését célozta. A portugálok főként az európai betelepedés elősegítésére ruháztak be a korábbiaknál jelentősebb összegeket. A grandiózus tervek sorából kiemelkedett a Kongó folyó vizének elterelése a Csád-tó irányába, ahol hatalmas belső tó keletkezett volna, lefolyással a Földközi-tenger felé. A megvalósításhoz pénz hiányában hozzá sem fogtak, sok más tervhez hasonlóan.

A háborús években megsokasodott repülőjáratoknak is köszönhetően Afrikába a korábbinál jóval gyorsabban és olcsóbban lehetett eljutni. A gyarmatügyi minisztériumok tisztviselői a korábbiaktól eltérően rendszeresen utazhattak a kontinensre. Emellett nagyszámú európai szakembergárda is érkezett, akiktől a fejlesztési tervek megvalósítását remélték. Ez főként a leszerelő afrikai veteránok számára jelentette az érvényesülési lehetőségek beszűkülését. A háborút követően a francia gyarmatokon volt a legrosszabb a gazdasági helyzet, mivel a Vichy-kormány és De Gaulle mozgalma egyaránt igénybe vette az összes erőforrást. 1944-ben a brazzaville-i konferencián Franciaország még kizárta afrikai gyarmatai önkormányzatát, helyette az egyes területeknek képviseletet biztosított a francia nemzetgyűlésben. A Negyedik Köztársaság azonban nem tette a gyarmatok lakosságát az anyaországéval egyenrangúvá. Afrikában tízszer annyian választhattak egy parlamenti képviselőt, mint az anyaországban. A franciák még a helyi önkormányzatok szintjén is igyekeztek a központi kormányzat akaratát érvényesíteni. 1947-ben Párizs végre megadta az algériai muzulmánoknak is a polgárjogot, ám a hét és fél millió algériainak a helyi és a párizsi törvényhozásban csak annyi képviselője ülhetett, mint az egymillió telepesnek.

Az afrikai dekolonizációs folyamatnak három kiindulópontja is volt, a franciák által uralt Maghreb, a fehér kisebbség által uralt Dél-Afrika, és két legfejlettebb nyugat-afrikai brit gyarmat, Aranypart és Nigéria. Franciaország azonban 1954-es vietnami vereségéig mereven elzárkózott még Marokkó és Tunézia függetlenségének megadásától is, a Dél-Afrikai Unióban pedig 1948-ban a nem fehérek teljes jogfosztására épülő apartheid rendszer jutott hatalomra. A két ország erőszakos eszközöket alkalmazva késleltetni tudta a dekolonizációt, így abban Nyugat-Afrika játszotta a vezető szerepet.

A pán- afrikanizmus szerepe a függetlenség kivívásában

A második világháború mérföldkő volt a pánafrikanizmus történetében is. Az 1945 októberében Manchesterben megtartott V. Pánafrikai Kongresszuson a küldöttek nagyobbik hányada már Afrikából jött, s már ők, s nem az amerikai feketék képviselői voltak a mozgalom meghatározó személyiségei. A kongresszus összafrikai kongresszusnak kiáltotta ki magát, ám azon csak az afrikai angol, elsősorban nyugat-afrikai gyarmatok képviseltették magukat. A francia gyarmatokról egyetlen delegátus sem érkezett. Az általános határozatok egész Afrika, sőt az egész gyarmati világ nevében beszéltek, a konkrétabb ügyek kevés kivétellel Nyugat- Afrikáról és az Egyesült Királyságban élő afrikaiakról szóltak. Az áttörést az V. Pán- afrikai Kongresszus határozatainak radikális hangvétele jelentette. Nemcsak az Atlanti Charta alapelveinek azonnali alkalmazásáért szálltak síkra, hanem a gyarmati népekhez intézett felhívásban azt is követelték, hogy „valamennyi gyarmatnak meg kell szabadulnia a külföldi imperializmus politikai és gazdasági fennhatóságától”. A felhívásban megállapították, hogy az imperialista hatalmak célja a kizsákmányolás, ezért a gyarmati és leigázott népek harca a politikai hatalomért az első lépés, és e hatalom megszerzése a társadalmi, gazdasági és politikai emancipáció feltétele.

A pánafrikanizmus kilátásai látszólag soha nem voltak jobbak, mint az 1945 után kezdődő korszakban. Az erőre kapó afrikai politikai pártok és mozgalmak szinte kivétel nélkül az afrikai egység megteremtésének jelszavát tűzték zászlajukra. Az afrikai gyarmatok sorában nagy formátumú politikai vezetők tettek hitet az afrikai egység ügye mellett. Szenegálban Leopold Senghor, Aranyparton Kwame Nkrumah, Kenyában Dzso- mo Kenyatta, Elefántcsontparton Felix Houphouet-Boigny, Maliban Modzsibo Keita, Guineában Sekou Touré, Francia Szudánban Hamani Diori, Togóban Sylvanus Olym- pio, Brazzaville Kongóban Abbe Julu, Belga Kongóban Kasawubu és Patrice Lumumba, Tanganyikában Julius Nyerere. Mindenki a föderalizmusért szállt síkra, s szóban mindenki Afrika balkanizálása ellen foglalt állást. A választások révén szerzett képviselet új volt az angol és francia gyarmatok életében. Az adott gyarmatra, sőt csak egy választókerületre korlátozott választási kampány beszűkítette a politikai látóköröket, kedvezett a regionális, partikuláris nacionalizmus, legfőképpen az etnikai nacionalizmus térnyerésének, a pánafrikanizmus alól azonban kihúzta a talajt.

A pánafrikanizmus második világháború utáni vezető személyisége, Nkrumah is úgy látta, hogy a gyarmatoknak előbb függetlenséget kell szerezniük, majd önkéntesen csatlakozni fognak ahhoz az integrációhoz, amit a kgtöbben Afrikai Egyesült Álfómok néven álmodtak meg. Nkrumah szűkebb hazája, Aranypart, a trópusi Afrika legfejlettebb és leggazdagabb országa, 1951-ben választhatott először önkormányzattal rendelkező helyi parlamentet. A választások eredménye alapján a börtönből kiengedett Nkrumah és követői alakíthattak kormányt, s megkezdődött Aranypart dominiummá nyilvánításának folyamata.

A brit kormány nem térhetett ki a többi afrikai, de legalább nyugat-afrikai birtokán sem az aranyparti engedmények megadása elől. Néhány hónapos késéssel Nigéria, három év múlva Sierra Leone, 1956-ban pedig Gambia is az aranypartival közel azonos alkotmányt kaptak. Nkrumah „függetlenséget azonnal” politikájának eredményeként Aranypart Ghána néven 1957. március 6-án az első fekete-afrikai országként (Libériát és angol-egyiptomi Szudánt nem számítva) elnyerte függetlenségét. Az ország az egykori fekete birodalom nevét vette fel, amellyel sem földrajzi, sem etnikai értelemben nem állt kapcsolatban. A névfelvétel két célt is szolgált: a

britekkel szembeni elutasítást és az önazonosság egész Fekete-Afrikát magába foglaló pánafrikai meghatározását.

Ghána példája egész Afrikára hatással volt, s a függetlenség megadását nem lehetett máshol sem elodázni. Afrika óriása, Nigéria azonban sajátos utat járt be. A gyarmat túlságosan nagy és népes volt, túlságosan nagyok voltak a nyelvi, vallási és kulturális különbségek ahhoz, hogy minden lakosa számára elfogadható egységes, alkotmányos rendezést lehessen megvalósítani. Ezért Nigéria az afrikai országok közül egyedül föderációs keretek között vált függetlenné. Az 1953-ban létrejött Rhodesia és Nyasza-föld Föderációja kevésbé volt életképes. Már a brit gyarmati uralom éveiben is akadtak olyan fehér politikusok, akik a földkérdést Dél-Rhodesiában a „felesleges" afrikai népesség Zambezin túlra telepítésével kívánták megoldani. Az észak-rhodesiai rendszer azonban a lényegesen alacsonyabb népsűrűség ellenére is hasonlított a dél-rhodesiaihoz, a rezervátumok ott is terméketlen, távoli vidékeken létesültek, s maguk is túlnépesedettek voltak. Északon azonban a telepesek nem rendelkeztek kizárólagos gazdasági és politikai hatalommal, az afrikaiakat már a függetlenség elnyerése előtt be kellett vonni az ország irányításába. A független Zambia és Malawi az afrikai többség politikai jogai érvényesülésének nyitott utat. Mivel hasonló lépésre a dél-rhodesiai fehér telepesek nem voltak hajlandóak, a függetlenség kérdése körüli nézeteltérések felrobbantották a föderációt. A dél- rhodesiai telepesek 1965-ben egyoldalúan kikiáltották önálló államukat, Rhodesiát.

Kelet-Afrikában a brit gyarmatok föderációja a Kenyában élő nagyszámú, és politikailag privilegizált fehér telepesek ellenállásán bukott meg, annak ellenére, hogy a legtöbb állami infrastruktúra, posta, távíró, vám- és pénzügyek, vasutak, kikötők, egyetemek és a légitársaság közös volt, akárcsak az egységes pénz. A korszakban Algérián kívül egyedül Kenyában került sor komoly áldozatokkal járó fegyveres konfliktusra, az ún. Mau Mau-felkelésre, amit a brit intervenciós erőknek csak 1959-re sikerült leverniük. Tanganyika 1961-ben, Uganda 1962-ben, Kenya és Zanzibár 1963-ban kaptak függetlenséget Londontól. Miután Zanzibáron 1964-ben megdöntötték a szultán uralmát, a szigetország Tanzánia néven egyesült Tanganyikával.

A dekolonizációs folyamat során az 1960-as évek első felében a portugál és spanyol gyarmatok, s néhány kisebb francia, illetve brit birtok kivételével Afrika legtöbb országa elnyerte politikai önállóságát. Egyedül az „Afrika évének" elkeresztelt 1960-as évben 17 ország vált függetlenné a kontinensen.

Franciaország – a britektől eltérően – afrikai gyarmatai túlnyomó hányadán hagyományosan a közvetlen uralmat gyakorolta. Ez alól csak az 1956-ban függetlenné vált két maghrebi protektorátus, Marokkó és Tunézia, illetve Fekete-Afrikában Felső-Volta, Mauritánia, Niger és Csád voltak kivételek. A közvetlen uralom azt jelentette, hogy a kerületi, vagy kantonális fő'nököket, illetve a falufőnököket maguk a francia gyarmati hatóságok nevezték ki. Ezek a főnökök természetesen elsősorban az anyaország iránt voltak lojálisak. A kantonfőnökök mellett az iskolázott, kulturálisan asszimilált afrikaiak, valamint négy szenegáli közösség (St. Louis, Dakar, Rufisque, Gorée-sziget) lakói is privilegizált helyzetben voltak, régóta francia állampolgársággal rendelkeztek. Annak ellenére, hogy mindössze a népesség egy százalékát alkották, meghatározták a francia-afrikai kapcsolatok 20. századi alakulását.

A francia gyarmatok egységes irányítás alatt álltak. Francia Nyugat-Afrika nyolc területet tömörített 4,7 millió km5 kiterjedéssel, Francia Egyenlítői-Afrika négy területet 2,5 millió km5-en. Mindkét egység önmagában is nagyobb volt, mint napjaink Afrikájának legnagyobb állama.

A Francia Unió, majd a Francia Afrikai Közösség létrehozása a negyedik és ötödik Francia Köztársaság sikeres kísérlete volt arra, hogy afrikai gyarmatait a kontinens többi gyarmati országának pályájáról eltérítse. A Közösség De Gaulle 1958-as visszatérése után született meg, a gyarmatokat „tengeren túli területek" státusszal ruházták fel. A dekolonizációt mindez nem tudta feltartóztatni; 1960-ra már csak Algéria, Francia Szahara, Francia Szomália (Dzsibuti), a Comore-szigetek és Réunion maradtak francia birtokban, de Párizs befolyása a 23 egykori francia gyarmat szinte mindegyikében erős maradt.

Az 1954 óta zajló algériai függetlenségi háborúnak az 1962. március 18-án kötött eviani egyezmény vetett véget. A háborúban egyik fél sem válogatott az eszközökben, így az mintegy másfél millió áldozatot követelt. A független Algériát 1962 nyarán közel egymillió feketelábúnak gúnyolt, túlnyomórészt már Algériában született francia telepes hagyta el. Az új Algéria viszonya szomszédaihoz, Marokkóhoz és Tunéziához kezdettől nem volt felhőtlen; főleg a marokkói határ rendezetlensége okozott gondokat. Az 1970-es évektől a volt Spanyol Szahara Rabat általi bekebelezése keltett feszültséget. A három ország egyesülése, a „Nagy Maghreb" megalakítása így végleg lekerült a napirendről.

Belgium az 1950-es évek végéig kitartott gyarmata, Belga Kongó birtoklása mellett. A dekolonizációt Brüsszelben csak 1958-tól vették komolyan. Akkor azonban teljes fordulattal a mielőbbi függetlenség mellett

döntöttek. Az előkészítetlen akció megbosszulta magát. Az új állam, Leopodville-i (később Kinshasai, 1971-től 1997-ig Zaire majd Kongói Demokratikus Köztársaság) Kongó első miniszterelnökét, Patrice Lumumbát néhány héttel a függetlenség elnyerése után katonai lázadás buktatta meg. 1961-ben meggyilkolták, s az országon teljes káosz lett úrrá. Katanga, a leggazdagabb, színes- és nemesfémekben bővelkedő tartomány, Moise Csombe vezetésével kivált Kongóból. Az ENSZ csapatokat küldött az országba, ám a misszió csődöt mondott, akárcsak a független afrikai országok, illetve az Afrikai Egységszervezet (AESZ) közvetítési kísérlete. A nyugalom csakJoseph-Desire Mobutu 1965-ös második puccsa után állt helyre az országban. Ennek ára azonban a diktátor évtizedes, a Kelet és a Nyugat között egyensúlyozó nepotista uralma volt, amely végletesen elszegényítette az országot.

Fekete-Afrikában az 1960-as „függetlenségi láz” következtében megszűnt Francia Közösség helyébe 1961-ben a már teljesen független, de többségében Párizs jelentős anyagi támogatását élvező országok szövetsége, az Afrikai-Malgas Unió, majd ennek utódszervezete, az 1964-ben létrehozott Afrikai-Malgas Gazdasági Együttműködés Uniója lépett, amelyet 1965-től Afrikai-Malgas Közösségnek hívtak.

Nkrumah szerint az egykori gyarmatok nem képesek gazdaságilag függetlenedni az anyaországoktól. A neokolonializmus ellenszerét is a pánafrikanizmusban, az afrikai országok önkéntes, mindenki számára előnyös föderációjában látta. Az egyesüléshez Ghánát erős országgá akarta tenni, hazájában nem tűrte sem a regionalizmust, sem a tribalizmust. Miután Guinea 1958-ban a francia gyarmatok közül egyedüliként elvetette a Francia Közösségbe való belépést, Franciaország minden kapcsolatot megszakított az országgal, visszavonta szakértőit, befagyasztotta a segélyeket, Nkrumah igazi pán- afrikanistaként, uniót hozott létre Ghána és Guinea között. Az unió 1960-ban újabb volt francia gyarmattal, Malival bővült ki. Nkrumah az egyesülést úgy méltatta, mint sikeres kísérletet, amely elvezethet a teljes kontinentális egységhez. Az uniónak azonban nem sok gyakorlati jelentősége volt azon kívül, hogy a gazdag Ghána kölcsönt folyósított a szegény Guineának. Mali a politikai frigy előtt egy másik unió tagja is volt. Francia Szudán 1959-ben Szenegállal egyesült Mali Föderáció) elnevezéssel. A tengeri kijárattal nem rendelkező ország vezetője, Modibo Keita tartott a jóval fejlettebb Szenegál dominanciájától és nem osztotta Senghor franciabarátságát sem, így az unió – mindössze két hónappal a függetlenség elnyerése után – felbomlott. Ugyancsak erre a sorsra jutott az 1959-ben alapított Száhel Benin Szövetség, amely Elefántcsontpartot, Dahomeyt, FelsőVoltát és Nigert fogta össze. Ghána, Guinea és Mali államszövetsége, az „Afrikai Államok Uniója” még papíron is csak 1963-ig tartott ki.

Nkrumah jelszavát – „Afrikának egyesülnie kell!” – leginkább a tanganyikai Julius Nyerere próbálta meg pánafrikai alapokon megvalósítani. 1961-ben készen állt saját országa függetlenségének elodázására is, csak azért, hogy Kenyával és Ugandával egy időben nyerje azt el, ezzel is erősítve a kelet-afrikai sorsközösség érzését. Nkrumah az 1965-ös accrai csúcstalálkozón létre akarta hozni a független Afrika szövetségi kormányát. Afrika megosztottsága azonban már 1961-ben befejezett tény volt. Az akkor már független afrikai országok újsütetű vezetői csak abban értettek egyet, hogy „valamilyen egységre” szüksége van Afrikának, az egység tartalmáról és formájáról azonban megoszlottak a vélemények. A Ghána, illetve Nkrumah által vezetett ún. Casablanca-csoport a politikai unió elsődlegességére; a másik, az ún. Monrovia-csoport a gazdasági együttműködést erősítő összefogásra helyezte a hangsúlyt. 1963-ra, az Afrikai Egységszervezet megalapításának évére a Monrovia-csoport álláspontja győzedelmeskedett.

Nemcsak az afrikai egység megteremtése bizonyult vágyálomnak, hanem az is, hogy az újonnan függetlenné vált országokat gyors ütemben modernizálni lehet. Számos, a függetlenség kivívásában elévülhetetlen érdemeket szerzett vezetőn elhatalmasodtak diktatórikus hajlamai; egypártrendszert és ellenlábasaikkal szemben kemény megtorlásokat vezettek be. Nkrumahot 1966-ban egyik külföldi útja idején katonai puccs buktatta meg. Ezután 1972-ben bekövetkezett haláláig guineai száműzetésben élt. Úgy tűnt, hogy a pánafrikanizmus csillaga vele együtt sírba szállt. Az 1970-1980-as években a pánafrikanizmusra történelmi relikviaként tekintettek. 1974-ben, a tanzániai fővárosban, Dar es-Salaamban Nyerere kezdeményezésére megtartott VI. Pánafrikai Kongresszus az 1945-ös manchesterinek csupán halvány árnyéka volt. A küldötteket a bipoláris világrendhez való igazodási törekvések osztották két táborra; érdemi dialógusra így sor sem kerülhetett.

A pánafrikanizmus lehanyatlása nem jelentette az egyesítési törekvések végét. 1981- ben Csád egyesült Líbiával, de ez az egyesülés ugyanolyan tiszavirág-életűnek bizonyult, mint Líbia 1972-es Egyiptommal, majd két évvel később Tunéziával történt egyesülése. 1982-ben Szenegál és Gambia hoztak létre Szenegambia néven közös államot, ám ez az unió is rövidesen felbomlott. Líbia állandó veszélyt jelentett Csád függetlenségére, s 1978 és 1987 között több alkalommal is csak a francia katonai beavatkozás mentette meg Csádot a Líbiával történő további egyesülésektől. A líbiai csapatok csupán 1994- ben, a hágai Nemzetközi Bíróság döntése nyomán távoztak végleg Csádból.

Az afrikanizáció a kontinens gyarmati múltjával történő radikális szakítás leglátványosabb eszköze volt. Újraírták a térképeket, s nem csupán az egyes országok neve változott meg, hanem a városok, azok útjainak és tereinek elnevezése is. Tavak, folyók, hegyek kapták vissza régi afrikai nevüket, vagy az egyik afrikai elnevezés váltotta a másikat. Afrika legnagyobb folyója, a Kongó is többször cserélt nevet. Az afrikanizáció a Maghreb országokban arabizációt jelentett, ahol a francia nyelvi és kulturális befolyás elleni fellépéssé vált. Afrika legnépesebb országában nigerizációt jelentett, amely már a szomszéd országokkal szembeni önmeghatározást is szolgálta. Az egykori Közép-Afrikai Császárságban Bokassa diktatúrájának leplezését szolgálta. Zaire-ban több szakaszban zajlott, végső formája a groteszk mobutizáció volt.

Az afrikanizáció folyamata

Afrika nem csupán politikai határait, hanem magát az államot is megörökölte a gyarmati múltból. Eltérő gyorsasággal és intenzitással, de minden afrikai országban lezajlott az államok apparátusainak afrikanizálása. Az állami, vagy közszolgálat afrikanizálása sehol sem volt egyszerű feladat. Tanganyikában például a háromezer főnyi főtisztviselői posztból 1960-ban mindössze 453-at töltöttek be afrikaiak. Az egykori tanító, Nyerere több nyilvános beszédében is kifejtette, hogy nem fog „afrikanizálni az afrikanizáció- ért”. Ez a gyakorlatban az európai orvosok és műszaki szakemberek mellett a közigazgatásban dolgozók megtartását is jelentette. Nyerere nacionalista pártja, a Tanganyikai Afrikai Nemzeti Unió (TANU) gyorsan növekvő pártja – 1960-ra már több mint egymillió tagot számlált –, valamint a szakszervezetek azonnali afrikanizálást követeltek, ami így már a gyarmati éra utolsó éveiben elkezdődött. Szintén a radikális nacionalisták győzelmétjelentette, hogy az afrikanizáció során nem az állampolgárság, hanem a bőrszín döntött. Először az ország 58 közigazgatási kerületének hivatalnokait cserélték le afrikaiakra (korábban 53 kerület vezetője európai volt), majd a minisztériumok és egyéb központi kormányszervek következtek. Külön afrikanizációs bizottság alakult. Az afrikanizáció gyors lefolyása mégsem ennek, hanem annak volt köszönhető, hogy az európaiak egyre nagyobb számban hagyták el az országot. 1965-re aköztisztviselői kar kétharmada már afrikaiakból állt.

Az afrikanizációt mindenütt siettette az európaiak tömeges elvándorlása a függetlenségüket elnyert országokból. 1960-ban még 5,5 millió európai élt a kontinensen, Algériától Dél-Afrikáig, az akkori afrikai összlakosság mintegy 3 százaléka. Jelentős hányaduk, 1,8 millió Francia Észak-Afrika három országában települt le. Másik nagy koncentrációjuk Dél-Afrikában volt, ahol ekkor 3 milliónyian tartoztak az európaiak kiváltságos rétegéhez. A fennmaradó 700-800 ezer európai a kontinensen elszórva, az egyes gyarmatokon egymástól eltérő arányban élt. A trópusi Afrikában Dél-Rhodesia vonzotta a legtöbb európai bevándorlót (1960-ban 220 ezer, az összlakosság 6 százaléka), amelyet Angola követett. A távozó telepesek minden mozdíthatót magukkal vittek.

A dekolonizáció révén hatalomra került afrikai nacionalista pártok főleg az 1950-es évektől gyors növekedésnek indult városokban számíthattak támogatásra. A vidékről érkezőket a mesterségesen magasan tartott városi bérek vonzották. 1960-ban Afrikában csupán Kairó, Alexandria és Johannesburg népessége haladta meg az egymillió főt, Lagosnak 360 ezer, Leopoldville-nek 420 ezer lakosa volt. Három és fél évtizeddel később Kairó 12 milliósra, Lagos 6 milliósra, Kinshasa pedig 4 milliósra duzzadt, s a városok növekedésének aránya a kontinens más részein is hasonló volt.

A városokba áramló, elsősorban fiatal, az átlagosnál jobban iskolázott réteg saját felemelkedését kizárólag a dekolonizációtól, a fehérek által betöltött posztok elfoglalásától és az elképzelések szerint a gyarmati kizsákmányolás megszűnésével együtt járó gazdasági fellendüléstől várta. Az újonnan érkezettek mellett a nacionalizmus másik fontos támasza a városi hivatalnokréteg volt. Mivel a szavazati jogot minden felnőtt lakos megkapta, a Fekete-Afrika sok országában fontos gazdasági szerepet betöltő nők támogatása sem volt elhanyagolható. A függetlenség elnyerése után rendezett első választásokon a nacionalista pártok a városi szavazatok nagy, néhány esetben (Ghána, Tanga- nyika) túlnyomó többségét megszerezték.

Az afrikanizáció legnagyobb akadályát a képzett afrikaiak hiánya jelentette. A folyamat legtermészetesebb lefolyása lett volna, ha az iskolákból, egyetemekről kikerülő képzett fiatalokkal váltják fel az európai állami hivatalnokokat. Erre azonban a gyarmati korszakban sehol sem készültek fel. A megoldás politikailag egyetlen kivitelezhető módja az új afrikai államok hivatalnoki karának a rendelkezésre álló afrikai munkaerőhöz való hozzáigazítása volt. A megfelelő képzettség nélküli kinevezések kikövezték a pusztán politikai vagy etnikai alapon történő hivatalosztogatások útját, amely a politikai korrupció, az államapparátus diszfunkcióinak és a belső etnikai konfliktusainak felerősödésében bosszulta meg magát.

Az afrikai nacionalista pártok államról alkotott előképüket nem a gyarmati közigazgatás féloldalas, költséghatékonysági modelljében, hanem a 20. század második felének modern nemzetállamaiban keresték. Különösen a szocialista államoknak az állami iparfejlesztési terveihez igazított terebélyes bürokratikus apparátusa volt vonzó számukra. Az afrikai nacionalisták meggyőződése szerint a gyarmatosítás visszavetette

országaikat a fejlődésben. Gyors, gyakorta még számukra is váratlanul gyors politikai sikereik a társadalmi élet más területein is nagy várakozásokat gerjesztettek. A második világháború utáni évtizedeknek Afrika számára kedvező gazdasági klímájában megnövelt államapparátusukat a függetlenség elnyerése után tovább duzzasztották. Ennek már nem volt köze a gazdasági racionalitáshoz, s elsősorban az etnikai alapokon nyugvó klientúraépítést szolgálta.

Az afrikai államok a függetlenségbe szegényen léptek be (de nem a legszegényebben, hiszen Ázsia, főként Dél-Ázsia akkor még Afrikánál jóval szegényebb volt), az állam erőteljes továbbépítéséhez nem rendelkeztek elegendő belső forrással, ezért külföldi hitelek felvételére volt szükségük. A kevés forrást az új államok és azok elsődleges reprezentációs terepéül szolgáló fővárosok elszívták a vidék elől. Az így keletkezett újabb, s ismét csak elsősorban etnikai köntösben jelentkező konfliktusok kezelésére az állami erő'szak- szervezetek megerősítésére volt szükség. A függetlenségüket elnyert államok kezdetben befelé erősek voltak, keményen felléptek a tribalizmus, a regionalizmus, s minden partikuláris, centrifugális hatást kiváltó erő ellen. A külvilággal, elsősorban volt gyarmattartóikkal szemben viszont gyengének bizonyultak, érdekeik érvényesítésével nem sok sikerrel próbálkozhattak. „Belső” felpuhulásuk, sőt egész állami struktúrák ideiglenes, vagy tartós leépülése, ahogy az Szomáliában, Libériában vagy Zaire-ban történt, csak a 20. század utolsó két évtizedének fejleménye.

Az Afrikai Egységszervezettől az Afrikai Unióig (1963-2002)

Az 1963. május 25-én Etiópia fővárosában, Addisz-Abebában megalakult Afrikai Egységszervezet (AESZ) nem kontinentális föderációként, hanem az Amerikai Államok Szervezetének mintájára, szuverén államok szervezeteként jött létre. Tagja lett Afrika valamennyi független állama, csupán Dél-Afrika előtt volt zárva a : szervezet az 1994-es többségi uralom bevezetéséig. Marokkó 1985-ben, Nyu- gat-Szahara függetlenségi mozgalmának elismerése miatt kilépett a szervezetből. Az Afrikai Egységszervezet alapítói szigorúan ügyeltek arra, hogy elkerüljék az egyes afrikai

országok belügyeibe történő beavatkozást. Legfőbb szerve az évenként ülésező Állam- és Kormányfők Gyűlése lett. A sürgős ügyekért az évente legalább kétszer összeülő, a külügyminiszterekből vagy a megfelelő ágazati miniszterekből álló Miniszterek Tanácsa felelt. Egyetlen állandó szerve volt, a Főtitkárság, élén választott főtitkárral. Az AESZ az államok közötti konzultatív szervezet szerepét töltötte be, határozatainak végrehajtása az egyes tagállamokra nézve nem volt kötelező jellegű, azok betartatását nem kényszerít- hette ki erővel, de ilyen erővel nem is rendelkezett. Az Afrikai Egységszervezet chartája kimondta valamennyi afrikai állam egyenlő szuverenitásának elvét, az egyes országok bel- ügyeibe való beavatkozás tilalmát, az országok fennálló területi integritásának és szuverenitásának tiszteletben tartását. Előírta a konfliktusok békés megoldását tárgyalások, közvetítés és döntőbíráskodás révén.

Az afrikai állam- és kormányfők 1964júliusában, Kairóban tartott csúcstalálkozóján az Afrikai Egységszervezet határozatában az aláírók elkötelezték magukat a függetlenség kivívásának pillanatában egymás között fennálló határok megváltoztathatatlansága mellett. Ebben az a felismerés tükröződött, hogy az etnikailag igazságtalan határok megváltoztatása olyan láncreakciót váltana ki, amely vérbe boríthatná az egész kontinenst, és elterelné a figyelmet és az energiákat az Afrika előtt álló egyéb problémákról. Ez a határozat 1993-ig, Eritrea függetlenné válásáig változatlanul érvényben maradt. Az etióp-eritreai megállapodás a függetlenségi népszavazásról azóta sem váltotta ki a félt reakciót, annak ellenére, hogy a konfliktusokat nem mindig sikerült feloldani. Az egyes afrikai országok közötti határkonfliktusok az AESZ megalakulása utáni négy évtizedben nem igényelték sem az ENSZ, sem az egyes nagyhatalmak beavatkozását. Sőt, mivel az Afrikai Egységszervezet volt a világ egyetlen regionális szervezete, amely az ENSZ felhatalmazásával rendelkezett a térség békéjének és biztonságának megőrzésére, a szervezeten belüli válságkezelés miatt a kérdések nem kerültek sem a Biztonsági Tanács, sem az ENSZ Közgyűlés napirendjére.

Határvitái Afrikában több, egymással szomszédos országnak is voltak. Afrika szarvát leszámítva ezek a konfliktusok alacsony intenzitásúak voltak. A kontinens egyetlen irre- denta államának Szomália számít, az összes szomáli törzs által lakott terület egyesítésére irányuló törekvéssel. Leszámítva a namíbiai tengerparton fekvő és az ország egyetlen jó természetes kikötőjét jelentő Walvis Bay feletti vitát a Dél-afrikai Köztársaság és Namíbia között, az összes többi határkonfliktusban az etnikai jelleg dominált. Földünk más régióitól eltérően a határkonfliktusok Afrikában nem vezettek sem a gyenge állami struktúrák, sem az érintett országokon belüli politikai kohézió megerősödéséhez.

A hidegháború évtizedeiben sajátos nagyhatalmi munkamegosztás érvényesült Afrikának a Szaharától délre fekvő térségében. A Nyugat érdekeit szinte kizárólag Franciaország képviselte a térségben. A francia befolyás legfontosabb elemévé Afrikában a frankövezet vált. 13 ország kötötte valutáját a francia frankhoz, rögzített

árfolyamon, szabad átváltással. Pénztartalékaikat francia frankban tartották, s minden szempontból a francia pénzpiachoz kötődtek. A külkereskedelmüket is túlnyomórészt a volt anyaországgal lebonyolító országok számára a frankövezethez való tartozás komoly gazdasági előnyökkel járt, mert Franciaország – az egykori gyarmatosító hatalmak közül egyedüliként – áldozni is hajlandó volt az aktív Afrika-politika fenntartásáért. E politika jegyében az Afrikai-Malgas Közösség a hatvanas évek közepén az Afrikai Egységszervezet alternatívájává igyekezett válni, s 1974-es felbomlásáig kétségbe vonni, hogy az Afrikai Egységszervezet a kontinens egyetlen átfogó politikai szervezete. A közösség gyakran hívta fel magára a figyelmet kezdeményezéseivel. Az Afrikai Egységszervezet 1965-ös accrai csúcskonferen-

ciáját számos tagországa bojkottálta, s több esetben is megakadályozta „egyes imperialista országok" elítélését az AESZ fórumain. A frankofon Afrika az 1970-1980-as években tovább bővült az egykori belga (Zaire, Ruanda, Burundi), spanyol (Egyenlítői-Guinea), sőt két volt angol (Mauritus és Seychelle-szigetek) gyarmattal is.

Az 1990-es években a francia szerepvállalás, a „precaree" és a frankofónia visszaszorulásával azonban az afrikai frankofon államok politikájában is fordulat állt be. Anagyhatal- mi szembenállás megszűnésének és a Dél-afrikai Köztársaságban lezajlott alapvető változások miatt az erőviszonyok átrendeződtek. Az, hogy az Afrikai Egységszervezet semmilyen gyakorlati szerepet nem volt képes betölteni az apartheid rendszer felszámolásában, felhívta a figyelmet az AESZ alapvető megújításának szükségességére.

Az 1999 szeptemberében a líbiai Sirte-ben rendezett rendkívüli csúcstalálkozón az Afrikai Egységszervezet a vendéglátó ország vezetője, Moammer Kadhafi kezdeményezésére gyorsított cselekvési programot fogadott el. A Sirte-i nyilatkozat meghirdette az Afrikai Unió, az Afrikai Központi Bank, az Afrikai Monetáris Unió, az Afrikai Központi Bíróság, s a Pánafrikai Parlament létrehozásának programját. A 2000 júliusában Togo fővárosában, Loméban megtartott soros csúcsértekezlet azonban még nem hozott érdemi előrelépést. Csak két évvel később, 2002. július 8-án a durbani csúcstalálkozón született meg az Európai Unió mintájára alapított Afrikai Unió, s szűnt meg a küldetését betöltött Afrikai Egységszervezet. Az Afrikai Uniónak 53 tagállama van, s Marokkó kivételével Afrika összes államát tömöríti.

Etnikai konfliktusok a kontinensen

A nacionalizmus és a „nemzetállami" ideológiák hordozói formálisan Feke- j te-Afrikában is azok az 1920-as évektől kezdve sorra alakult politikai pártok, amelyek a második világháború után mindinkább „nemzeti" irányzatot képviseltek. Ezek a nacionalista pártok alapszabályaikban, szervezeti felépítésükben az európai mintákat követték, soraik a „nemzet", azaz az adott ország valamennyi polgára előtt nyitva álltak. Tagságuk országonként változóan a több tíz- vagy százezres, esetenként a milliós nagyságrendet is elérte. Általános volt a várakozás, hogy ezek a politikai pártok hatalomra kerülésük után modernizálják az afrikai társadalmakat, s nemzeti tartalommal töltik meg a függetlenséget nyert országok nemzetállaminak kikiáltott kereteit. A kötelező optimizmus e felülről végrehajtott nemzetépítés és modernizálás eredményességével kapcsolatosan azonban először a politikai paletta jobb-, majd annak baloldalán is eltűnt, helyet adva az afrikai nemzetállamiság megteremthetősége kételyének, rámutatva a független középrétegek hiányára. Az egyes országok irányítása valójában nem az uralkodó pártok, sokkal inkább a „stratégiai csoportot" alkotó ún. „államosztály"néhány vezető politikus, hivatalnok, katonatiszt és a gazdaságot ellenőrző személyek szűk körének privilégiuma. Még a kontinensen a közelmúltig oly gyakori katonai puccsok is elsősorban ezen elitek belső átrendeződésének megnyilvánulásai voltak. Csak kevés fekete-afrikai ország – Nigéria, Dél-Afrika, Kenya, Zimbabwe – képes az uralkodó elitekkel szembeni demokratikus alternatívákat nyújtani. A bevett gyakorlat az ellenzék vezetőinek kooptá- lása az államosztályba, vagy másik végletként etnikai, regionális vagy vallási alapon történő megosztásukkal soraik gyengítése, esetleg a kényszeremigráció vagy a fizikai megsemmisítés eszközeivel teljes kikapcsolásuk a politikai életből.

A politikai pártok csak másodlagos szerepet játszottak Afrikában a nemzeteszmék megfogalmazásában és érvényre juttatásában. E funkciót (Dél-Afrika kivételével) inkább az egyes országok államgépezetét kezükben tartó államosztályok gyakorolják. Maga az állam azonban tartós válságban van Afrikában. Ennek okai összetettek; szerepet játszanak

benne az etnikai konfliktusok, a gazdasági elmaradottság konzerválódása és a nemzetállamok szerepének leértékelődése, sőt megkérdőjeleződése a globalizáció révén.

Az egykori gyarmati határok közötti nemzeti integráció, a valódi nemzetállami fejlődés megvalósulásának egyik legfőbb akadálya Afrikában az etnikai konfliktusok kiéleződése, amellyel szemben az Afrikai Egységszervezet nem volt képes hatékonyan fellépni. Az etnikai nacionalizmus gyakorta a törzsi hovatartozást minden más

identitás fölé helyező tribalizmus formájában jelentkezik. Ezek a konfliktusok az esetek többségében rendkívül erőszakos formában nyilvánultak meg, mint például az 1967-1970-ben vívott biafrai háború Nigériában az ország délkeleti, olajban gazdag részén lakó ibók és a központi kormány nevében fellépő északi hauszák között. A központi kormányhoz némi ingadozás után az ugyancsak déli jorubák is csatlakoztak. A háború áldozatainak számát 1-3 millióra becsülik, további 3 milliónyian váltak otthontalanná, illetve menekültek el. Dél-Szudánban a függetlenség elnyerése óta kisebb megszakításokkal zajló háború olyan etnikai konfliktus, amelyet átfed a vallási megosztottság is. Burundiban, 1972- 1973-ban a „szelektív népirtás" során a tuszik minden hutu írástudót, az értelmiségiektől az iskoláskorúakig – 100 és 250 ezer közötti tömeget – gyilkoltak le. A szomszédos Ruandában már 1963-ban 15-20 ezer tuszi áldozatot követelt a hutuk tisztogató akciója, ám 1994-ben az országban mindössze száz nap alatt 800 ezer tuszit és mérsékeltnek tartott hutut mészároltak le a holokauszt óta legnagyobb népirtásban. A Kongói Demokratikus Köztársaságban, a korábbi Zaire-ban az 1998-tól kibontakozó konfliktusban, amit „Afrika első világháborújának" kereszteltek el, fél évtized alatt több mint hárommilliónyian vesztették életüket. Fél tucat afrikai ország avatkozott be Kongói Demokratikus Köztársaságban, elsősorban saját érdekeit keresve, az AESZ azonban itt is csődöt mondott.

Afrikában az egyes etnikai csoportok nem minden esetben különíthetőek el egyértelműen egymástól. A származás, a vallás, a kultúra, a nyelv és a közös történelmi múlt és tapasztalat önállóan is alkalmas arra, hogy az öndefiníció alapjául szolgáljon, s ebben a minőségében a más elemekre épülő etnikai öndefiníciókkal szemben versenyre keljen. Ezt az ellentmondást az etnikai nacionalizmus azzal próbálja meg feloldani, hogy kizárja, marginalizálja, vagy megpróbálja erőszakkal asszimilálni azokat, akik nem tagjai az adott etnikai közösségnek. Mivel az etnikai csoportok az esetek túlnyomó többségében földrajzilag egymással keverten léteznek, az etnikai nacionalizmus azon törekvése, hogy „tiszta" etnikai viszonyokat teremtsen, nem csupán megosztó, hanem törvényszerűen vezet agresszióhoz, expanzióhoz, elnyomáshoz, szélsőséges esetekben akár etnikai tisztogatáshoz is.

Az afrikai nacionalizmus azonban alapvetően nem a Kongói Demokratikus Köztársaságban, Ruandában és Burundiban tapasztalt agresszív formában jelentkezik. Az egyes afrikai országok kormányzatai által propagált „nemzeti" ideológiák általában jóval sze- lídebbek, mint a szenegáli demokratikus szocializmus, a tanzániai „ujama", a kenyai „harambee", vagy a „zambiai humanizmus". Az afrikai nacionalizmusok több-kevesebb kivétellel a második világháború után a 20. század utolsó évtizedéig a szocializmussal vállaltak szellemi közösséget. Az „afrikai szocializmus" azonban napjainkra sem veszítette el ideológiai vonzerejét olyan mértékben, mint Afrikán kívül. Sőt, a kontinens általános marginalizálódása miatt a nyolcvanas évektől végrehajtott strukturális alkalmazkodási programok súlyos társadalmi következményei, valamint az, hogy a kontinens problémái iránt a nyugat-európai szociáldemokrata pártok mutatták a legnagyobb affinitást, a szocializmust a mai napig életképes alternatívává teszik. A közösségnek az individualizmus-

sal szembeni elsőbbsége Afrika olyan sajátossága, amelyre az afrikai nacionalizmusok képviselői is büszkén hivatkoznak.

Az afrikai nacionalizmus összefonódott a „fejlődésmentalizmussal", amelyet mindenki a zászlajára tűzött, és sok afrikai ország próbált a gyakorlatba is átültetni. Ezt az összefonódást a dekolonizációt kísérő általános eufória tette lehetővé, amely az állam egyéb funkciói mellett polgárainak jólétet ígért. Ám a posztkolonialista afrikai államok kevés kivétellel képtelenek voltak a developmentalizmus révén a részben saját maguk által gerjesztett várakozásoknak megfelelni. A gazdasági növekedés elmaradása, az elszegényedés és az abból fakadó további súlyos társadalmi problémák felerősödése Afrikában gyakorta vezetett nem csupán az államot vezető elitcsoport, hanem magának az államnak a legitimációs válságához, vagy legalábbis az állam struktúráinak „felpuhulásához". Ezt az utat Nigéria és több más ország is bejárta. Általános következménye a nem etnikai nemzeti identitások válsága lett. Az elefántcsontparti, nigériai, kenyai stb. „nemzet" létrejöttét és létezését ma kevesebben vallják, mint valaha. Ez azonban nem járt együtt az etnikai alapon álló „nemzetek" létrehozása iránti igények felerősödésével, az Afrika legnépesebb államát lakó jorubák, ibók, hauszák nem váltak „nemzetté a nemzetben". A többirányú etnikai lojalitás az „egy állam, egy nemzet" elvet a kontinens legtöbb országában nem engedi érvényre jutni. Ugyanakkor lényeges különbség mutatkozik a destruktív törzsi-etnikai és a konstruktív regionális-kulturális identitások között.

Az iszlám és a kereszténység térnyerése

A 20. századi Afrikában a fiatalok, a szegények és a nők felé fordulás magyarázza a kereszténység gyors térnyerését. Az első világháború előtti 7 milliónyi keresztény hívő száma 1990-re majdnem 200 millióra nőtt. A leggyorsabb növekedést Kenya, Zimbabwe és a szudáni régió déli övezete – Szenegáltól Etiópiáig – mutatta. A számok eléggé megbízhatatlanok, mivel számos különböző keresztény egyház alakult, amelyek külön szervezeteket és missziókat tartanak fenn. Emellett a 20. században megnőtt a független afrikai, ún. „etióp"

egyházak száma és befolyása is. Csak Zaire-ban 1300 ilyen egyházat alapítottak 1960- 1985 között. Dél-Afrikában, Afrika egyik leginkább keresztény országában ilyen egyházak hívei teszik ki a keresztény hívők számának egynegyedét. A fekete lakosság körében ez az arány egyharmadnyi, s híveik száma a „bevett” keresztény felekezetek s a hagyományos afrikai természetvallások híveinek rovására a közelmúltig gyors ütemben bővült. A második világháború utáni években a keresztény egyházakat ugyanis a gyarmatosítókkal azonosították, e szégyenfolt azonban az utóbbi évtizedek során fokozatosan eltűnt. A gyorsan növekvő afrikai városok körülményei a vallás új formáinak megjelenéséhez vezettek. A vidékről beáramlók rendkívül nagy tömege magával hozta törzsének és népének hitvilágát is, amely hatott a keresztény közösségekre is. Különböző, gyakran csak egyetlen etnikum körében fellelhető keresztény vagy félkeresztény egyházak születtek.

Az elmúlt négy évtizedben a missziókjelentős hányadát átvették a helyi egyházak, ám jelentőségük mégsem csökkent. A mai afrikai missziók elméletben és gyakorlatban egyaránt messze kerültek 19. századi elődeiktől. A változás Albert Schweitzer korában kezdődött, aki rövid megszakításokkal 1913-tól haláláig, 1965-ig a gaboni Lambaréné missziós állomást vezette, s mai utódai sokkal inkább az afrikai kulturális örökség őrzői, semmint rombolói. A katolikus és a protestáns egyházak egyaránt végrehajtották a missziókon kívül a teljes afrikanizációt. A protestánsok után a katolikusok is feladták ellenségességüket az afrikai nyelvek és szokások iránt. Mivel a katolikusoktól eltérően a protestáns egy-

házak gyakorta felosztották egymás között a térítő tevékenység területeit, kialakultak és megmaradtak közöttük az etnikai-nyelvi határoknak megfelelő elhatárolódások.

A missziós tevékenység Afrikában összefonódott a tanítással és orvosi segítségnyújtással. A térítések és a nagy népességszaporulat miatt a fekete-afrikai keresztény közösségek a legdinamikusabban növekvők Földünkön. Afrika egyre számosabb fekete püspököt, érseket, s 1993-ra már 16 bíborost adott, közülük egyesek neve 2005-ben már a pápaválasztás esélyeseként is felmerült.

A keresztény egyházat és híveit számos afrikai országban érték támadások. Zaire-ban Mobutu rendszere 1973-tól nekilátott a „forradalom radikalizálásának”, ami áttéréstje- lentett az „autentizmusról” a „mobutizmusra”. Már az autentizmusnak is volt keresztényellenes éle, az európai keresztnevek és az európai öltözet tiltása mellett maga a kereszténység Mobutu szemében szintén a nemkívánatos gyarmati örökséghez sorolódott, ám a mobutizmus a vallás igényével lépett fel. Mobutut hívei prófétaként emlegették, a római pápához hasonló tiszteletet követeltek számára, s a kereszt helyére a „megváltó” Mobutu képét tetették. A diktátor kísérlete a keresztény egyházak befolyásának megtörésére kudarcot vallott. Az 1990-es évekre ellenzékének jelentős része egyházi háttérrel indult a mobutizmus felszámolására. Ugandában Idi Amin diktatúrája hozott – főleg a katolikus déli országrész számára – vallási üldöztetést és represszíókat. Angolában a marxista rendszer az 1975 utáni években mindenféle vallás befolyása ellen harcot hirdetett, ám a 20. század végére itt is gyökeresen megváltozott minden. Dél-Afrikában az egyházak 1948 után együttműködtek a fajüldöző rezsimmel, majd az apartheidellenes mozgalom élére álltak. Desmond Tutu, aki Johannesburg püspökeként, Fokváros érsekeként és a dél-afrikai anglikán egyház fejeként egyaránt az első afrikai volt e posztokon, erőszakmentességet hirdető harcával 1984-ben a Nobel-békedíjat is elnyerte. Nigériában az 1979-1990-es években számos véres összeütközésre került sor keresztények és muzulmánok között, főként az ország északi vidékein. Elsősorban Nigériában, de egész Nyu- gat-Afrikában is tartani lehet egy keresztény-iszlám vallásháború kirobbanásától, amely a biafrai háború borzalmait idézhetné fel.

A kereszténységgel szemben az iszlám sok szempontból előnyösebb pozíciókra tett szert a 20. századi Afrikában. A térítést ugyanis nem misszionáriusok, hanem maguk az afrikaiak végezték, akik nem különültek el, hanem maguk is részévé váltak a térítendő közösségnek. Sok afrikai hagyomány, a mágia, a többnejűség, a közösség feltétlen elsőbbsége az egyénnel szemben könnyebben illeszthető az iszlámhoz, mint a kereszténységhez. Így muzulmánná válni nem jelentett akkora törést a kulturális tradíciókban, mint a kereszténység felvétele. Emellett a közelmúltig az iszlámot a kereszténységtől eltérően nem azonosították a gyarmatosítókkal. Nem véletlen, hogy az iszlám éppen a kereszténységgel szembeni fenntartások évtizedeiben tudta gyorsabban növelni hívei számát. Mára azonban előnye eltűnt, s a „fekete iszlámmal” kapcsolatos félelmek sem igazolódtak be. Az iszlám déli határa mindenesetre nem tudott lényegesen előrenyomulni Afrikában az utóbbi száz év alatt. Az iszlám világszerte 1,3 milliárdra becsült követőjéből az ezredfordulónFeke- te-Afrikában mintegy 200 millió élt. A legtöbben Nigériában (60 millió), amely a nyolcadik a moszlim lakosságú országok sorában. Etiópiában 29, Szudánban 22, Tanzániában 13, Maliban 10, Szenegálban 9, Nigerben 8, Szomáliában 7, Guineában és Burkina Fasóban 6, a Kongói Demokratikus Köztársaságban 5, Elefántcsontparton, Csádban és Kamerunban 4-4 millióra becsülték híveinek számát. Észak-Afrikán kívül, ahol a lakosság túlnyomó többsége muzulmán, Mauritánia, Szenegál, Gambia, Dzsibuti és Szomália lakosságának is több mint 90 százaléka vallja magát e vallás hívének.

A keresztény-muzulmán szembenállás legfontosabb terepévé az utóbbi évtizedekben Nigéria vált. Az első kísérletek az iszlám törvénykezés, a sharia bevezetésére Észak-Nigériá- ban az 1970-es évek végén történtek. Az 1980-1990-es évtizedekben a régió fővárosa, Kano számos, sokezernyi áldozatot követelő zavargás színterévé vált. A városi szegénynegyedek bőséges utánpótlást biztosítottak a Líbia és Irán által is támogatott fundamentalizmusnak. 1982 októberében például egy keresztény templom renoválása adott okot a hauszák és jorubák közötti összecsapásra. Az etnikai és vallási hovatartozás azóta egymással szorosan összefonódva vált a nigériai politika alapelemévé. A sharia körüli politikai csatározások kettéosztották az országot. Az északi fuláni és hausza képviselők támogatták, míg a jorubák és ibók által dominált déli és középső országrész politikusai vehemensen ellenezték. Különösen az 1983 decemberében, a függetlenség elnyerését követő korszak ötödik katonai puccsával hatalomra került Buhari tábornok támogatta nyíltan az iszlám északot. Nigéria belépett az Iszlám Konferencia Szervezetébe, noha lakosságának csak fele muzulmán, s újra felvetődött az iszlám törvénykezés szövetségi állami szintű bevezetése. Erre a mai napig nem került sor, ám Nigéria 36 szövetségi államából a sokotói fellebbviteli bíróság hatáskörében lévők a shariát alkalmazzák, pedig ennek alkotmányos alapjai nem teljesen tisztázottak. 1999 óta ezekben az államokban bevezették a házasságtörést megtorló megkövezést, a végtag-amputációt a lopásért és a korbácsolást alkoholos italok fogyasztásáért. Az előírások betartatására „Hisba bizottságok” (vallási rendőrség) alakultak.

A vallási és etnikai hovatartozás legerő'sebb átfedése Szudánban figyelhető meg, ahol a muzulmán arabok és elarabosodott núbiaiak a lakosság háromnegyedét alkotják, míg a nilota és szudáni néger népek túlnyomórészt keresztények, illetve animisták. Afrika más országaitól eltérően itt az etnikai és vallási határok egyértelműek. Szudán kilenc régiójából Bahr el Ghazel és az Egyenlítői Tartomány azok, amelyeket nem az arabul beszélő muzulmánok laknak. A déli szeparatizmus az ország 1956-ban elnyert függetlensége óta a szudáni belpolitika meghatározó eleme. Az ekkor kirobbant fegyveres harc, az „anya-anya” (méreg) lázadás 1969-ben a déli régió autonómiájának Kartúm általi elismeréséhez vezetett, a béke azonban soha sem köszöntött be. Földünk legrégebben vívott polgárháborújának mai, legújabb fázisa 1983-ban az egész Szudánban bevezetett iszlám törvénykezés miatt kezdődött, s a becslések szerint az utóbbi 18 évben legalább kétmillió áldozatot követelt. A keresztény egyházak a muzulmán milíciákat emberrablással és rabszolga-kereskedelemmel vádolják. A legerősebb déli fegyveres csoport, a John Garang ezredes által vezetett Szudáni Népi Felszabadító Hadsereg túlnyomórészt a nílusi nyelvcsaládba tartozó 3 milliós dinka népességből verbuválja a harcosait. Mivel dinkák Etiópia nyugati határvidékén is élnek, a konfliktus időről-időre szudáni-etióp összeütközéshez is vezet. A keresztény déliek sok százezres menekülttömegét befogadó táborok jórészt Etiópiában, valamint Kenyában és Ugandában is megtalálhatók.

Afrika válsága

Afrika csak a második világháború éveire érte el az évi egyszázalékos demográfiai növekedést. 1950 körül az afrikai népességszám azután mindenütt gyors növekedésnek indult, a termékenységi mutatók jelentős emelkedésének, s ezzel párhuzamosan a halálozási ráta még jelentősebb csökkenésének köszönhetően. Az 1980-as évekre a népességgyarapodás a Szaharától délre elérte, sőt néhány évben meghaladta az évi 3 százalékot. A trend csak az 1990-es évek elejétől kezdett megfordulni; Afrika volt az utolsó a kontinensek sorában, ahol a születésszám, s vele a népességnövekedés üteme lassulni kezdett. Az előrejelzések szerint Afrika lesz az utolsó a kontinensek sorában, ahol a népességnövekedés megáll. Ez aztjelenti, hogy Afrika jelenlegi 850 milliós népessége a jövőben is még jelentősen nő. A népességnövekedés az indiai szubkontinens mellett a következő évszázadban elsősorban Afrikában állandósítja a szegénységet s az egészségtelen életkörülményeket. Ugyanakkor a szubszaharai Afrikában élők már ma is 30 évvel rövidebb életkorra számíthatnak, mint a fejlett világ polgárai. Afrikában 1960-ban az átlagéletkor 40 év volt, amely 1990-re 52 évre nőtt, majd a kilencvenes években csökkenésnek indult, s az ezredfordulóra 48 év körül stabilizálódott, hozzávetőlegesen az 1980 körüli szinten. A gyermekhalandóság többszöröse a fejlett országokénak. Tanzániában, ahol évi 250 dollár az egy főre jutó jövedelem, s a lakosság fele nem jut tiszta ivóvízhez, négy gyerekből csak három éli meg az ötödik születésnapját. A malária évi több millió áldozatának kilenctizede afrikai; új ENSZ-programra volt szükség a betegség terjedésének megállítására. A tbc, a kolera, a szifilisz és sok más egyéb fertőző betegség áldozatainak száma szintén milliós nagyságrendeket ér el évente.

A legnagyobb gondot azonban az AIDS jelenti. Afrika a legfertőzöttebb kontinens. Földünk 40 millió HIV-fertőzöttjének háromnegyed része él itt. Az Észak-Afrikában alig ismert kór nem egyformán pusztít a fekete-afrikai országokban. Botswanában a legsúlyosabb a helyzet, 2000-ben 280 ezer ember, az összlakosság 35,8 százaléka hordozta magában a gyilkos kórt. Zimbabwe, Szváziföld, Leshoto népességének negyede, Dél-Afrika, Zambia, Namíbia népességének ötöde, Malawi, Kenya és a Közép-Afrikai Köztársaság lakosainak hatoda-hetede érintett, Nigériában 3,5 millió ember. A járvány gyors terjedésének egyik oka a törzsi hagyományokban keresendő. A szex sok helyütt tabunak számít, amiről nem szabad beszélni. A felvilágosítást akadályozza, hogy sok országban még mindig nem kellő súlyával kezelik a kérdést, hivatalosan az AIDS nem létezik. Az AIDS a

nőket húszas, a férfiakat harmincas éveikben viszi el, megtizedelve ezzel az egész kontinens leginkább munkaképes korosztályait.

Noha Fekete-Afrika a Föld népességének már ma is több mint 12 százalékát adja, s ez az arány a jövőben jelentősen emelkedni fog, a kontinens világgazdasági pozíciói a második olajválság óta ezzel éppen ellentétes irányba mozognak. Az olajárrobbanással elkezdődött a relatív, majd az abszolút gazdasági hanyatlás is. A Szaharától délre fekvő Afrika egy főre számított társadalmi összterméke 1965-1990 között mindössze 0,2 százalékkal, azaz érzékelhetetlen mértékben növekedett, mialatt Ghána, Elefántcsontpart, Szenegál, Csád, Zaire (a mai Kongói Demokratikus Köztársaság), Zambia mutatói egyenesen csökkentek. Különösen szembeötlő ezzel szemben Kelet- és Délkelet-Ázsia kiemelkedően magas növekedési aránya. Afrika minden kontinenssel összehasonlítva lemaradt a nemzetközi gazdasági versengésben. Afrika részesedése a világ GDP-jéből 1960-1989 között 1,9 százalékról 1,2 százalékra csökkent, részesedése a világkereskedelemből ugyanebben az időszakban 3,8 százalékról 1 százalékra, a fejlődő országokba irányuló magánbefektetések terén a csökkenés: 25 százalékról 15 százalékra. 1998-ban a legszegényebb, azaz „legkevésbé fejlett” (LDC) országok, amelyek kétharmad része Fekete-Afrikában található, a világ összes külföldi tőkebefektetéseinek mindössze 0,4 százalékát vonzották.

Afrika legfontosabb exportcikkeinek zöme erős világpiaci áringadozásoknak van kitéve, a cserearányok évtizedek óta a kontinens számára kedvezőtlenül változnak. Csak 1986 és 1990 között legalább 50 milliárd dollárt veszített ezen, s ebben a kilencvenes évek sem hoztak semmilyen lényeges változást. Az afrikai országok továbbra is évi több milliárd dollárt veszítenek a nyersanyagok és a késztermékek árának egymással ellentétes irányú mozgása miatt. Afrika országainak kétharmada nyersanyagexportőr, őket különösen sújtja a cserearányromlás. Afrika az 1980-as évektől a legjobban eladósodott kontinens, külső adóssága két évtized alatt megháromszorozódott. Ennek összege, amely a becslések szerint a Szaharától délre fekvő afrikai országok esetében 2001 végére 350 milliárd dollárra nőtt, a 20. század végére már meghaladta Afrika teljes GDP-jét is. Az adósságszolgálat az összes exportbevétel egyötödét elviszi.

A gazdaság hagyományos ágaiban sem jobb a helyzet, az egy főre jutó élelemtermelés a kontinensen az 1970 utáni évtizedekben több mint negyedével csökkent. Afrika nem csupán a teljes szegénységben élők, hanem az éhezők – a FAO-statisztikák szerint minden negyedik afrikai – arányát tekintve is első a kontinensek között. Afrika lakosságának 40 százaléka kevesebb mint napi egy dollárból él.

Afrika egyszerre szegény, s egyben gazdag kontinens. Természeti kincsei hatalmasak; számos stratégiai nyersanyag, az arany, a platina, a kobalt, a króm, a mangán, az uránium, a foszfát, a réz, a gyémánt legnagyobb készletei itt találhatóak. Afrika leggazdagabb országai kivétel nélkül ásványkincseik kivitelének köszönhetik bevételeik meghatározó részét, például Zambia exportjának 97 százalékát adja a réz, Gabon és Angola kivitelében a kőolaj meghatározó, de a kontinens gazdasági óriásának számító Nigéria exportjának 96 százalékát is ez alkotja. Szintén meghatározó Afrika (35-40 százalékos) részesedése a Föld vízenergia-készletéből. Egyedülálló növény- és állatvilága, tájainak, népeinek sokszínűsége és egzotikussága óriási turisztikai vonzerőt jelentenek. Felszínének negyedét borítják erdők, amelyekből értékes faanyagok származnak. Területének kevesebb, mint egyti- zedén folyik földművelés, ami a kontinensek közül a legalacsonyabb arány. Világgazdasági jelentőségű a kakaó, kávé, tea, földimogyoró, dohány, pálmaolaj, szizál, kesudió és a természetes kaucsuk termelése. Az eddig haszontalannak vélt sivatagok is felértékelődtek az utóbbi években, mint a napenergia-termelésre legalkalmasabb területek.

Afrika oktatási kiadásai a globális mutatók alig 1 százalékát adják. Az átlagos afrikai tanulóra tehát a világátlagnak mindössze egytizenketted része jut, s a fejlett országokkal való összehasonlításban még sokkal rosszabb ez az arány. Az írni-olvasni tudás aránya a legszegényebb országokban alig haladja meg a 10-15 százalékot, s még a legfejlettebbnek számító országokban is analfabéta a népesség harmadanegyede. Az oktatás gyakorta a legelemibb feltételeket is nélkülözi, a falusi iskolákban az oktatás kontinensszerte egy nagyobb fa árnyékában, mindössze egy tábla segítségével folyik. A függetlenség elnyerése után főként a felsőoktatás fejlesztésére koncentráltak a kormányok, sorra alakultak az egyetemek, valóságos „diploma disease” lett úrrá Afrikán. Ám még ezen az erősen preferált területen is az egyetemi hallgatók össznépességhez viszonyított aránya csak fele a fejlődő országok, s huszad része az Egyesült Államok hasonló mutatóinak. Afrika szakképesítést szerzett lakosainak egyharmada más kontinensekre, Európába és Észak-Amerikába vándorolt. A globalizáció e velejárója éppen a legelmaradottabb országokat sújtja leginkább. Égető a mérnökök, orvosok, tanárok és szakmunkások hiánya, s csak hosszabb távon és nagy ráfordításokkal pótolhatóak. Szudánból a mérnökök fele már távozott. Az 1980-as években átlagosan évi 15 ezer, az 1990-es években már évi 23 ezer felsőfokú végzettségű hagyta el a kontinenst, felük Nigériából. Afrika elmaradása főleg a legperspektivikusabbnak tekintett ágazatokban növekszik. Az energia- és vízellátás, a telefon és a közlekedés

katasztrofális és tovább romló állapota a fejlődés legnagyobb kerékkötője. Sok afrikai országnak egyáltalán nincs tudományos és technológiai fejlesztési programja. Az ún. „digitális szakadék” is egyre mélyül.

A globalizáció Afrikát nagyobb problémák elé állította, mint a történelem korábban bármikor. A kolonializmus és a neokolonializmus ártatlan előjátékai voltak a globalizáció révén keletkezett társadalmi tragédiáknak. A liberalizáció és a strukturális alkalmazkodási programok tovább mélyítették a kontinens gazdasági gondjait, anélkül, hogy tartós növekedést eredményeztek volna. A globalizáció mindenütt, de különösen Afrikában az állam kettős denacionalizálását segíti elő, intézményeinek és ezáltal a fejlesztő állam potenciáljának gyengítésével. Ez a hatás összeadódik Afrika régről öröklött strukturális gyengeségeivel. Ezek a hiányzó tulajdoni jogok, a jövedelmek lefölözése az állami elitek részéről, politikai instabilitás, „informális értékminták” stb.

A gazdaság szanálására és az adósságválság kezelésére a Világbank által kidolgozott strukturális alkalmazkodási program az 1990-es években látványosan csődöt mondott. A program óriási összegekkel igyekezett szanálni például az egyes országok bankszektorait. Szenegálban az ország GDP-jének 15 százalékával, Tanzániában 40 százalékával egyenlő összegeket fordítottak ilyen célokra. Voltak ugyan országok, amelyek a program révén javítani tudtak helyzetükön, elsősorban az „éltanulónak” tekintett Ghána, kisebb mértékben Guinea és Madagaszkár is. Ugyanakkor 11 fekete-afrikai ország helyzete romlott, különösen Kameruné, Zambiáé, Bissau-Guineáé és Elefántcsontparté. A Világbank programja az előírt liberalizáció és a várt adóbevétel-növekedés elmaradása miatt tovább gyengítette az egyes afrikai államok nemzetközi pozícióit, sőt az „államtalanítás” jelszavával azokon a területeken is visszavonulásra került sor – egészségügy, oktatás, egyéb alapszolgáltatások –, amelyek az állami szerepvállalás erősítését kívánják. A „puha állam” a világbanki program révén még kevésbé vált alkalmassá saját törvényei betartatására. Az eredmény a még korruptabb, „vad”piacgazdaság lett, amelyet az afrikai államok szabályozni nem, csupán adminisztratív úton megcsapolni képesek.

Az afrikai országok gazdasági kiszolgáltatottságát példázta, hogy a francia kormány 1994januárjában a gyarmati időkből örökölt közös pénzt, a CFA frankot (1945-ből származó jelentése eredetileg: Francia Afrikai Gyarmatok Frankja) saját nemzeti valutájával szemben váratlanul leértékelte, gazdaságilag rendkívül nagy károkat okozva. A strukturális alkalmazkodási program pozitív hozadéka volt, hogy a katonai rendszereket kontinensszerte szalonképtelenné tette. Afrika politikai térképéről a 20. század végére gyakorlatilag eltűntek a katonai diktatúrák. A függetlenség 40 éve alatt Afrikában minden országra átlagosan két katonai puccs jutott, az országok között nagy eltérésekkel: Szenegálban, Kenyában, Zambiában és még sok más államban soha nem került sor puccsokra, de Nigériában 1965-1993 között kilenc alkalommal ragadták meg katonák a hatalmat. Az egypártrend- szerek és a katonai diktatúrák eltűnése megteremtette a külvilág hathatósabb segítségnyújtásának feltételeit. De új, teljesítőképes intézmények kiépítésére nem történnek kézzelfogható intézkedések.

Az utóbbi évek gazdasági növekedése nem jelent feltétlenül fordulópontot Afrika gazdasági válságának megoldásában. Észak-Afrikát leszámítva hiányzik az OECD-piacok közelsége és a megfelelő termékpaletta, a magas szállítási és kommunikációs költségek Afrika előnyösebb világpiaci integrációját még középtávon is kilátástalanná teszik. Komparatív előnyök csak a hagyományos export és néhány speciális termék esetében léteznek. A gazdasági növekedésre gyakorolt pozitív hatások: a multinacionális cégek közvetlen beruházásai, a portfólió-befektetések a jobb információs és kommunikációs lehetőségeknek köszönhetően csalóka reménnyé válhatnak. Valószínűbb, hogy további marginalizáció következik be. Növekedést ösztönző hatásai aligha lesznek; az ázsiai, az orosz és a latin-amerikai válságok tanulságai sem fogják Afrika kilátásait javítani. Még az is lehetséges, hogy erősítik a versenyt, amelyre Afrika legtöbb vállalkozása nincs felkészülve.

Az 1990-es évek második felétől Afrika bruttó társadalmi terméke újra növekedésnek indult. Ám a növekedés, amely 1980-1990 között csupán évi 2,8 százalék volt, tehát még anépességnövekedés évi 2,9 százalékos mértékét sem érte el, a következő fél évtizedben évi 2,4 százalékra csökkent. 1997-ben ugyan 4,7 százalékot tett ki, elsősorban a kedvező világpiaci áraknak köszönhető.

Az „afrikai tragédia” a növekvő szegénységgel még nem ért véget, a kontinens nem állt rá a tartós növekedési pályára. Nincs jelentős termelékenységnövekedés, sem nagyobb beruházási arány. Az afrikai országok államháztartási hiánya az 1980-as évek 4,8 százalékos átlagáról a kilencvenes évekre 5,3 százalékra nőtt. Az export fejlődése sem kielégítő. Míg az 1990-es évek első felében az egy főre jutó export Kelet-Ázsiában évi 14 százalékkal, Afrikában mindössze 1,5 százalékkal nőtt. A szubszaharai Afrika GDP-jének így is közel 30 százalékát teszi ki az export (az OECD országok 19 százalékával szemben). Afrika tehát ebből a szempontból erősen integrálódott a globalizált világgazdaságba, ez azonban nem csökkentette, hanem növelte országainak marginalizálódását. Ennél is kedvezőtlenebb azonban, hogy a feldolgozóipar a szubszaharai Afrika exportjából mindössze 7 százalékkal részesedik, míg ez az arány Latin-Amerikában meghaladja a 20, Dél- és kelet-Ázsiában

pedig az 50 százalékot is. Ezzel szemben az afrikai országok vezetnek a vámbevételeknek az állami összbevételekből való részesedése terén. A fejlett ipari országokban a vámbevételek csupán 3, a fejlődő országok átlagában 30 százalékot tesznek ki, szemben Afrika országainak 35-40 százalékos arányaival. Az alulfejlettség és az országokon belül képződő csekély jövedelmek tanúsítása mellett ez a korrupció veszélyét is megnöveli. Így a további növekedés kilátásai sem kedvezőek. Még ha kedvező külső körülményekből indulunk is ki – alacsony kamatszint, nettó tőkebeáramlás, stabil exportárak, alacsony infláció és a világpiaci liberalizáció kedvező kihatásai – Afrika alulfejlettsége akkor is tartósan megmarad.

A nemzetközi szervezetek, a segélyező államok közössége és a szakemberek a korrupcióban, a politikai válságokban, az afrikai országok közötti konfliktusokban, az etnikai összeütközésekben és polgárháborúkban látják Afrika tartós alulfejlettségének okát. Afrika az elmúlt évtizedben a nagyhatalmak gazdasági és geostratégiai érdeklődésében elvesztette korábbi je- lentő'ségét. Szomáliát 1993-ban magára hagyták, s a többi erőszakos konfliktusba merült ország, mint Szudán, Libéria, Sierra Leone, Kongói Demokratikus Köztársaság esetében fel sem merült olyan ENSZ, esetleg NATO, Európai Uniós protektorátusok létesítésének lehetősége, mint amelyek a Balkánon és Afganisztánban is működnek. A nemzetközi terrorizmus elleni fellépés kényszere elsősorban Szudán és Szomália esetében már megmutatta, hogy a fejlett országok saját biztonságuk miatt nem engedhetik meg „Afrika lecsúszását a világtérképről”.

Dél-Afrika: az apartheidtől annak felszámolásáig (1945-2000)

Dél-Afrika különleges helyet foglal el Afrikában. Gazdasági és demográfiai mutatói úgy viszonyulnak a kontinens többi államaihoz, mint az Egyesült Államok hasonló mutatói Földünk egészéhez. Az ország Afrika jövedelmének ötödét adja, s gazdasága messze felülmúlja a kontinensen második és harmadik Egyiptom, illetve Nigéria gazdaságait. Politikai szerepe is kimagasló, a korábbi évtizedekben éppen a Dél-Afrika-ellenesség tartotta össze az Afrikai Egységszervezetet, napjainkra viszont a kontinens vezető államává vált. Afrika dekolonizációja 1994-ben, a Dél-Afrikai Köztársaságban megtartott első, mindenki számára szabad választásokkal ért véget.

Az ország Dél-Afrikai Unió néven már 1910-ben domíniumi státuszt kapott a Brit Birodalmon belül. Az 1930-as évekre kiépült teljes állami szuverenitása, ám e folyamat pusztán az össznépesség ötödét kitevőeurópai származásúaknak tette lehetővé politikai jogaik gyakorlását. Minden más népcsoportot kizártak a politikai jogokból. Sajátos belső gyarmatosításvolt ez, amit afrikánsz szóval apartheidnek, a fajok elválasztása elvének neveztek. Az apartheid kiépítésének célja az országban élő fehérek és nem fehérek egyenlőtlenségének fenntartása volt. E politika megvalósításához elsősorban a holland származású afrikánerek érdekeit képviselő Nemzeti Párt 1948-as választási győzelmével nyílt meg az út.

A párt megszerzett parlamenti többségre építve 1948 után gyors egymásutánban fogadtatta el az apartheidrendszer jogi alapjait jelentő törvényeket, elsőként 1949-ben a fajok közötti vegyes házasságot tiltó törvényt. 1950-ben a kötelező faji regisztrációt előíró törvényt hoztak, amely a lakosságot négy kategóriába sorolta: fehérek, „színesek” (félvérek), ázsiaiak és „bantuk”, azaz afrikaiak. Megtiltották a fehérek és nem fehérek közötti szexuális kapcsolatot is. A lakóterületek elkülönítéséről szóló törvény számos körzetből kitiltotta a nem fehéreket és azokat kizárólagosan fehérek által lakottnak nyilvánította. A kommunizmusellenes törvényt főként a kormányt bíráló szervezetek elhallgattatására hozták.

1952-ben fogadták el az ún. útleveltörvényt, amelynek értelmében minden 16 évét betöltött afrikai köteles volt mindig magánál tartania igazolványát, amely valamennyi személyes adatát tartalmazta, beleértve a munkáltatójának nevét, ujjlenyomatát, illetve az engedélyt, amellyel munkavégzés céljából beléphetett valamely fehérek által lakott körzetbe. Érvényes engedély nélkül bármikor letartóztathatták. A bantu oktatási törvény, amely kötelezővé tette a feketéket oktató iskolák állami regisztrációját, számos, az afrikaiak oktatásában fontos szerepet betöltő missziós iskola bezárását eredményezte. 1953-ban eltörölték a feketék munkahelyi szervezkedéshez és kollektív tárgyaláshoz való jogát, illetve ekkor egészítették ki a büntető törvénykönyvet, amely szerint bűncselekmény bármely törvény elleni tiltakozás vagy ilyen kampány támogatása. 1956-ban törvény tiltotta a feketék számára, hogy szakképzettséget igénylő munkát végezzenek a bányászatban. Az útleveltörvény elleni tiltakozások végigkísérték az 1950-es éveket. Egy ilyen tiltakozás vezetett 1960-ban a sharpville-i mészárláshoz, amelyben a rendőrség golyózápora 69 embert ölt meg. A nemzetközi felháborodás és a fenyegető szankciók nyomán a Dél-Afrikai Unió 1961-ben – kilépve a Nemzetközösségből – köztársaság lett.

A Nemzeti Párt a hatalmat egészen 1994-ig monopolizálta, ám módszerei az idők folyamán sokat változtak. A „kicsinyes apartheid”-, majd az elegánsabb „nagy apar- theid”-kurzusok kudarca és a sowetói lázadás után 1978-tól Pieter Botha óvatos reformjai következtek. Eltörölték a faji elkülönítés legszembeszökőbb formáit, lehetővé tették a fajok közötti házasságkötést, visszavonták a faji elnyomás szimbólumát, az útleveltörvényt. Az

apartheid állam fekete lakosaitól korábban úgy próbált megszabadulni, hogy „önálló”államokba, bantusztánokba szervezte őket, amelyre az ország összterületének 13 százalékát jelölték ki. A kilenc etnikum 10 bantusztánt kapott (a koszák kettőt is), de például a zuluk bantusztánja néhány nagyobb területből és mintegy száz ún. pöttyből állt.

A bantusztánok vezetői közül mindössze négy fogadta el a csupán Pretoria által elismert függetlenséget. A tribalizmus erősítése az apartheid egyik legfontosabb eszköze volt. Botha reformjai a „független” bantusztánok 7 millió lakójának visszaadták a dél-afrikai állampolgárságot. Nem változott viszont a születéstől kötelező faji regisztráció és a fajok lakóhely szerinti elkülönítése. 1983-ban Botha megkísérelte a „színeseket” és az indiaiakat politikailag leválasztani a feketékről olyan új alkotmánnyal, amely számukra is külön parlament működtetését tette lehetővé. A rendelkezés az ország történetének legvéresebb zavargásait váltotta ki, mert a lakosság háromnegyede számára semmit sem kínált. A fekete városrészekben mindennapossá váló összecsapások a nemzetközi szankciók erősödését idézték elő, amely az arany árának mélyrepülésével kombinálva válságba taszította a gazdaságot. Betegségére hivatkozva Botha először a Nemzeti Párt, majd az ország vezetéséről is lemondott. Helyére 1989 augusztusában Frederik de Klerk került.

De Klerk további reformokat ígért és öt évet kért megvalósításukhoz. A feketéknek nyújtandó politikai jogokról kikötötte, hogy azok nem vezethetnek más népcsoportok, például a fehérek feletti dominanciához. Javaslat született az ország átalakítására olyan föderációvá, amely a helyi önkormányzatok mellett az egyes népcsoportok egyenrangú képviseletén alapult volna. A legerősebb ellenzéki szervezet, az 1912-ben alapított, s az 1960-as sharpeville-i vérengzés óta betiltott Afrikai Nemzeti Kongresszus (ANC) a javaslatot elutasította, mert ellentétes volt az ANC „egy ember – egy szavazat” elvén működő centralizált állam eszményével. De Klerk rendezte országának a „frontállamokhoz” fűződő viszonyát is, amely korábban az egész térség békéjét veszélyeztette. Namíbia népe nemzetközi segítséggel lebonyolított választásokon dönthetett sorsáról.

1990. február 2-án De Klerk új korszak nyitányát harangozta be. Hatályon kívül helyezte az ANC, a Pánafrikai Kongresszus (PAC) és a Kommunista Párt betiltását. Szabadon bocsátották Nelson Mandelát, az ANC 1962 óta börtönben ülő, élő legendává vált vezetőjét és a többi politikai foglyot. De Klerk beszédében többször kitért az egyes népcsoportokat megillető jogokra, elkerülendő a többségnek a kisebbség feletti önkényét. 1991-ben visszavonták az apartheid két alaptörvényét, az 1936-os földtörvényt (amely kizárólagos fehér tulajdonná nyilvánította az ország területének 87 százalékát) és az 1950-es, a népesség kötelező faji besorolását elrendelő törvényt.

De Klerk 1992 tavaszán referendumot írt ki a fehér választók körében „Támogatja-e a reformfolyamat folytatását, amelyet az ország elnöke 1990. február 2-án kezdett el, s amelynek célja a tárgyalások útján új alkotmány kidolgozása?” – kérdéssel. A 85 százalékos részvétellel megtartott népszavazáson a fehér szavazók majdnem 70 százaléka igennel válaszolt. A dél-afrikai kormányjavaslatot tett az általános amnesztia meghirdetésére, ezt azonban az ANC visszautasította, miszerint a kormány túlságosan olcsón kívánna így megszabadulni a múlt bűneitől. A változásokat nagyra értékelte az Afrikai Egységszervezet 1992-ben kiküldött tényfeltáró bizottsága, valamint az el nem kötelezettek Dzsakartában tartott X. csúcsértekezlete is, amely megszüntette az ún. „frontországokat” és az apartheidellenes mozgalmakat támogató „Afrika-alapot”, s a rendelkezésre álló összeget Szomália megsegítésére fordította.

1992 októberében De Klerk elnök először kért bocsánatot az apartheid rendszere által elnyomott tömegektől. De Klerk és az ANC párhuzamosan hozta nyilvánosságra elképzeléseiket a jövendő alkotmányos berendezkedésről. Az ANC erős központi irányítású államot kívánt teremteni, míg a kormányzó Nemzeti Párt a föderalizmusban, a kisebbségek vétójogig menő védelmében látta a jövő kulcsát.

1993. február 17-19. között Dél-Afrika addigi történetének legszélesebb összetételű tárgyalása kezdődött a demokratikus átalakítás lezárására 26 párt és csoportosulás részvételével. Voltak köztük olyanok, amelyek korábban nem kívántak a tárgyalásokon részt venni, mint a reformokat ellenző s a fehéreket képviselő Konzervatív Párt vagy a PAC. A négy tartomány tradicionális törzsi vezetői is képviseltették magukat. Április végére kemény szakítópróbák után sikerült dűlőre jutni egy Átmeneti Végrehajtó Tanács (TEC) felállításáról és a választások időpontjának kitűzéséről 1994 áprilisára.

Bel- és külpolitikai jelentőségű volt, hogy De Klerk elnök 1993. március 24-én a parlament három házának együttes ülésén bejelentette: az országban 1980-1989 között előállított hét atombombát 1990 folyamán megsemmisítették, a gyártóberendezéseket pedig polgári célokra alakították át. De Klerk bejelentése nyomán megszűnt a veszélye, hogy az atomfegyver egy szűk hatalmi elit kezében zsarolás eszköze lehessen a hazai lakosság vagy más afrikai államok ellen.

1993. május 18-án a tárgyaló felek elfogadták a jövendő alkotmányos berendezkedés egyik pillléreként a föderális állam elvét. Augusztus 11-ére elkészült az ideiglenes alkotmány tervezete, amely az országot a négy hagyományos tartomány (Fokföld, Transvaal, Orange Szabad Állam, Natal) helyett kilenc régióra osztotta, a végrehajtó hatalom gyakorlásában széles jogkört biztosítva számukra. Szintén a többpárti tárgyalások eredményeként Dél-Afrika beleegyezett Walvis Bay (Cethal-öböl) enklávéjának átadásába Namíbiának. Szeptember 8-án megállapodás született az országot a választásokig irányító Átmeneti Végrehajtó Tanácsot (TEC) megteremtő törvény szövegéről. A TEC létrehozása megszüntette az országban évtizedek óta fennálló legitimációs válságot. A Többpárti Tárgyalási Fórum 23 résztvevője közül csak két bantusztán vezetője szavazott a törvénytervezet szövege ellen, a PAC és az Afrikaaner Volksunion (AVU) tartózkodott. 1993. október 15-én De Klerk és Mandela megosztott Nobel-békedíjat kapott az apartheid felszámolásában szerzett érdemeiért.

Az 1990 februárjában kezdődött folyamat kiemelkedő állomása volt az átmeneti alkotmány szövegének véglegesítése, majd a parlament általi becikkelyezése december 22-án. Az átmeneti alkotmány minden 18. élet évét betöltött dél-afrikai állampolgárnak egyenlő jogot biztosított a négyszáz tagú Nemzetgyűlés és a 90 fős szenátus megválasztásában. Ezzel több évtizedes törekvések valósultak meg. Az alkotmány értelmében a Nemzetgyűlést országos és regionális listákon választják meg (200-200 személy). A szenátusba mind a kilenc régió tíz-tíz tagot delegálhat. A kilenc régió mindegyike önálló alkotmánnyal, parlamenttel, saját regionális kormánnyal rendelkezik. Az átmeneti alkotmány intézkedett a Dél-Afrikában újdonságnak számító alkotmánybíróság felállításáról, az igazságszolgáltatás függetlenségéről, a „tradicionális vezetők” (törzsfők) szerepéről a kormányzás minden szintjén, valamint a Dél-afrikai Köztársaság 11 hivatalos nyelvéről.

Az 1990-1994 közötti „tárgyalásos forradalom” valódi hőse nem De Klerk, hanem Nelson Mandela volt. A terrorizmusért elítélt politikus börtönéből szabadulva mindent megtett a békés átmenet biztosításáért. Az ANC pozícióit gyengítette, hogy legfőbb korábbi támogatója, a Szovjetunió megszűnt létezni, ugyanakkor Mandela bel- és külföldi népszerűsége hozzájárult ahhoz, hogy a forradalmi várakozások nem vezettek ellenőrizhetetlen erőszakhoz. Mandela a tárgyalások folyamán mindvégig érvényesíteni tudta az ANC legfontosabb célkitűzéseit.

Az 1994. április 26-29-én megtartott választások az ANC elsöprő győzelmét hozták. A parlament 400 fős alsóházába 252 képviselője jutott be. A Nemzeti Párt avoksok 20,4 százalékát kapta, amely 82 mandátumot jelentett. A zuluk önállóságáért síkraszálló Inkatha Szabadság Párt 10,5 százalékkal (a zulu lakosság mintegy fele szavazott a pártra) 43 mandátumot szerzett. Az összes többi párt, beleértve a Pánafrikanista Kongresszust és a változásokat elvető fehérek Szabadság Front (FF) pártját is, mindössze 6,5 százalékon osztozott. A győzelem ellenére az ANC a korábbi egyezségnek megfelelően nemzeti egységkormányt alakított a szavazatok legalább 5 százalékát megszerzett pártok bevonásával. A Nemzeti Párt 1996 júniusában kilépett a koalícióból, vezetője, Buthelezi viszont belügyminiszterként mandátuma végéig kitartott mellette.

Az 1996 decemberében elfogadott végleges alkotmány megszüntette a szenátust, a Tartományok Nemzeti Tanácsát hozva létre helyette, lényegében a szenátushoz hasonló, a kisebbségek és a regionális érdekek érvényesítésének jogkörével. A végleges alkotmány alapján került sor 1999. június 2-án az újabb választásokra, ami az ANC számára még a korábbinál is fölényesebb győzelmet hozott. A 22,8 millió választásra jogosult háromnegyede ment el szavazni, s az ANC mindössze néhány tizedszázalékkal maradt el az alkotmánymódosításhoz szükséges kétharmados többségtől, s 266 mandátumot szerzett. A Nemzeti Párt utódja, az Új Nemzeti Párt 28 mandátumával csupán a negyedik lett.

A békés dél-afrikai átmenet az egész kontinens számára nagy fontosságú volt. Az 1990-es évtizedben Dél-Afrika volt a legnagyobb külföldi beruházó Afrika többi részén, gazdasága szívóhatást gyakorol a távolabb fekvő országokra is, mint Angola vagy Tanzánia. Ennél is fontosabb, hogy Dél-Afrika kezdeményezőjévé vált sok, a kontinens megújulását, válságból való kilábalását célzó programnak. A donorországok segélyeik jelentős hányadát Dél-Afrikán keresztül folyósítják, mert itt áll rendelkezésre megfelelő infrastruktúra, illetve tapasztalat.

7. A KÖZEL-KELETI TÉRSÉG – Gazdik Gyula

A második világháború jelentős változásokat eredményezett az Egyiptomtól Afganisztánig húzódó közel-keleti régió hatalmi viszonyaiban. Felgyorsult az itteni államok függetlenné válása; a politikai status quót pedig befolyásolta, hogy a kialakulóban lévő nemzetközi rend két vezető hatalma, a térségben korán jelentkeztek az Egyesült Államok és a Szovjetunió ellentétei. Washington a Moszkvával folyó versenyben jelentős előnyre tett szert a Görögországgal kapcsolatos brit kötelezettségek átvállalásával. A görög polgárháborúban a baloldali erők ellen harcoló athéni kormányzatnak és Törökországnak nyújtandó segítség szükségességét Harry Truman

amerikai elnök 1947. márciusi nevezetes kongresszusi üzenetében azzal indokolta, hogy ellenkező esetben egy „erőszakos kisebbség” jutna hatalomra a balkáni országban. Ennek tovagyűrűző hatásai az egész Közel-Keletet és a nemzetközi stabilitást is érintenék. A Truman-doktrína meghirdetésekor a Közel-Keleten gyarmati múlttal nem rendelkező Egyesült Államok, Nagy-Britanniához és Franciaországhoz képest jóval szalonképesebb volt az itteni nacionalisták szemében. A külpolitikai törekvések megvalósítása során kiütköző számítási hibák azonban ezt a képet hamar beárnyékolták. Az amerikai döntéshozók úgy vélték, hogy a megfelelő emberek kiválasztásával, washingtoni segédlettel itt is liberális demokráciákat lehet meggyökereztetni.

A Szovjetunió a térségben jóval behatároltabb lehetőségekkel rendelkezett. Új pozíciók megszerzésére irányuló kezdeti törekvései sikertelenek maradtak Ebben az időszakban a Kreml főképp a kommunista pártokra támaszkodhatott, amelyek egy-két országtól eltekintve csekély tömegbázist tudhattak maguk mögött.

A palesztin mandátumterület felosztása

A közel-keleti térség második világháború utáni történetének első nagyobb vízválasztója a palesztinai konfliktus volt. Az ellentétek egyik Achilles-sarkának a zsidó bevándorlás számított, melyetaz 1939-es Fehér Könyv erősen korlátozott. A cionista oldalról heves reakciókat kiváltó rendelkezések feloldására az Egyesült Államok részéről is erőteljes nyomás nehezedett a londoni kormányra. Nagy-Britannia, amely tartott a lépés politikai következményeitől, a felelősség megosztására törekedett: 1945 novemberében Ernest Bevin külügyminiszter az alsóházban bejelentette, hogy közös angol-amerikai vizsgálóbizottságot állítanak fel a zsidó bevándorlással és Palesztina jövőjével összefüggő kérdések tanulmányozására. Az 1946 júliusában véglegesített ajánlások többek közt szorgalmazták, hogy a brit hatóságok adjanak ki 100 ezer bevándorlási engedélyt a holokauszt borzalmait túlélt, hazájukból távozni kívánó európai zsidóknak. A mandátum helyébe egy kétnemzetiségű, föderatív struktúra fokozatos kialakítását javasolták.

London bosszúságára azonban Washington, tartván egy esetleges közvetlen katonai részvételtől, az elképzelés megvalósításában már nem akart részt venni. A mandátumos hatalom így kénytelen volt ismét egyedül cselekedni, ráadásul olyan időpontban, amikor az általános biztonsági helyzet főképp a zsidó irreguláris szervezetek, a Menahem Begin vezette Nemzeti Katonai Szervezet (Irgun), és az Abrahám Stern által létrehozott Izraeli Szabadságharcosok (Lehi) terrorakciói miatt egyre romlott.

A további konszenzusteremtő kísérleteket hiábavalónak tartván, London 1947 februárjában a terület jövőjéről szóló döntést az ENSZ-re ruházta: a világszervezet 1947. november 29-én elfogadott 181. számú közgyűlési határozata a közel 28 ezer km^2-es mandátumterület 56 százalékát jelentős arab népességgel egy létrejövő zsidó, a fennmaradó részt egy arab állam és a nemzetközi ellenőrzés alatti területek számára tartotta fenn. A határozat a különválás nehézségeinek áthidalására fontosnak tartotta a két állam gazdasági unióját, s előírta, hogy Nagy-Britannia katonai jelenlétét 1948. augusztus elsejéig meg kell szüntetni.

A felosztási határozatot az arab államok december közepén közzétett hivatalos nyilatkozatban elutasították. A két etnikum fegyveres csoportjai közt már szinte az ENSZ-döntés másnapján összetűzések kezdődtek. A kivonás előtt álló brit erők ezekbe egyre kevésbé avatkoztak be, sőt London bejelentette, hogy az előírt időpont előtt kivonja erőit. Már decembertől, de különösképpen 1948. április 9-e, egy arab faluban, Deir Jaszinban az Irgun által végrehajtott tömeggyilkosság után eluralkodott pánik. A folytatódó terrorakciók, a közösségi vezetők felszólítása nyomán az arab lakosság nagy számban kezdett menekülni a zsidó állam fennhatósága alá kerülő területekről. A másik oldalon arab ir- reguláris csoportok is sorozatos támadásokat hajtottak végre a zsidó telepesek ellen. Az interregnum időszakában az összecsapások állandósultak. Egy nappal a brit erők távozása előtt, 1948. május 14-én Tel-Avivban bejelentették Izrael Állam létrejöttét. Az új államot az Egyesült Államok és a Szovjetunió az elsők közt ismerte el. A függetlenségi nyilatkozat aláhúzta, hogy Izrael készen áll a zsidó bevándorlók fogadására, de nem rögzítette az új állam határait. Az ideiglenes kormány első rendelete hatályon kívül helyezte a gyűlöletes 1939-es Fehér Könyvet, s jogszerűnek ismerte el a korábbi évek illegális bevándorlásait.

Az első arab-izraeli háború (1948-1949) és következményei

Amint 1948. május 15-én levonták a brit lobogót, egyiptomi, szíriai, transz- jordán, iraki és libanoni reguláris erők lépték át a volt mandátumterület határát, s megkezdődött az első arab-izraeli háború. Az erőviszonyok nagyjából kiegyenlítettek voltak, a reguláris s irreguláris erők számában megmutatkozó hátrányt az izraeli erők magasabb vezetési és kiképzettségi szinttel ellensúlyozták. A zsidó állam katonai ütőképességét nagyban növelte, hogy a Jisuv addigi legfőbb védelmi szervezetét képező Hagana, illetve az elitalakulatát képező Palmach (rajtaütő csoportok), valamint az Irgun és a Lehi összeolvasztásával június 1-jén létrejött az Izraeli Védelmi Erő (IDF).

A harcoknak 1948. június 10-ig, az első tűzszüneti próbálkozásig tartó első szakaszát általában az arabok térnyerése jellemezte. Az 1949 januárjáig tartó második fázisban szinte valamennyi fronton izraeli előrenyomulás történt, az arab erők tartósan defenzívába szorultak, s ezen már nem tudtak változtatni. Még a brit mandátum befejeződése-

kor, a megbékélés előmozdítására a svéd Folke Bernadotte gróf személyében az ENSZ különleges megbízottat küldött Palesztinába, aki sikertelenül próbált a szemben álló felekkel tűzszünetet és új rendezési elképzeléseket elfogadtatni. SőtaLehi emberei 1948. szeptember 17-én őt is meggyilkolták. Az ENSZ sodródott az eseményekkel, a történelem gyorsan túllépett a 181. sz. határozaton. AKözgyűlés 1948. december 11-i 194. sz. határozata bejelentette, hogy három államból álló békéltető bizottságot állítanak fel, s továbbra is szorgalmaztaJeruzsálem nemzetközi ellenőrzését és a menekültkérdés rendezését.

Az iráni és egyiptomi fordulat

A következő év elejére az összes fronton megszűnt a fegyveres tevékenység. Az ENSZ közvetítésével a szembenállók közt 1949 elején megkezdődtek a fegyverszüneti tárgyalások. Ezek eredményeként a gázai zóna egyiptomi, a Jordán folyó nyugati partja és Ke- let-Jeruzsálem – a Siratófal környékét is beleértve – jordániai ellenőrzés alá került. Utóbbiak 1950. április 24-én hivatalosan is egyesültek Transzjordániával, s megalakult a Jordán Hasimita Királyság. A szíriai-izraeli fegyverszüneti egyezmény értelmében három demilitarizált övezet jött létre; a legkisebb, az északi benyúlt a korábbi mandátumterületre. A háború legfőbb nyertese Izrael volt, mely a nyugat-galileai térség és a Negev sivatag bekebelezésével közel 21 ezer km^2-re növelte területét. A fegyverszüneti egyezményeket megkötötték, de az egyik legégetőbb problémát jelentő menekültkérdésben nem sikerült előrelépni. Az ENSZ Közgyűlésének 1949. december 8-án született 302. sz. határozata felállította az Egyesült Nemzetek Közel-Keleti Palesztin Menekülteket Segélyező és Munkaközvetítő Hivatalát (UNRWA), amely 1950 derekán már közel egymillió palesztinai arab menekültet regisztrált. A valóságban ennél is többen voltak, mivel sokan nem kerültek fel a listákra.

A korábbi antifasiszta koalíció tagjainak első pengeváltására a brit, illetve a szovjet erők kivonulása kapcsán 1946-ban, Iránban került sor. Teheránban a második világháborút követő években a legbefolyásosabb diplomáciai misszióvá az amerikai vált. Az északi területeken a Moszkva által patronált, majd magukra hagyott kurd és azeri autonóm entitások megdöntése ellenére a kormánynak belpolitikai színtéren nem sikerült megerősítenie autoritását. A gazdag kőolajkészletekkel rendelkező országban mind nagyobb méreteket öltő elégedetlenség politikai fordulatot eredményezett: 1951 tavaszán az alkotmányos monarchiát s az olajvagyon államosítását követelő Nemzeti Front került kormányra. A tömörülés vezetője, a síita klérus támogatását is élvező Mohammed Moszadek miniszterelnök javaslatára a nemzetgyűlés, a madzslisz április végén törvénybe iktatta az Angol-Iráni Olajtársaság államosítását. A hatalmi központok versengésében 1953 augusztusában újabb fordulat történt: a hadsereg a CIA támogatásával megdöntötte a Moszadek-kormányt. Így lehetővé vált, hogy az uralkodó, Mohammed Reza Pahlavi abszolút hatalomra tegyen szert. A belpolitikai váltást az ellenzékkel szembeni kíméletlen fellépés követte. Az üldöztetések Moszadek hívei mellett elsősorban az 1941-ben létrejött Tudeh (Nép) Párt tagjait, szimpatizánsait érintették. Érvénytelenítették az Angol-Iráni Olajtársaság államosítását, s a társaság amerikai és francia részvényesekkel kibővített konzorciummá alakult át.

Ezekben az években a térségből származó hírügynökségi jelentések egyjelentős hányada Kairóból érkezett. A legnépesebb arab állam belpolitikai ellentmondásait a pa- lesztinai háborúban elszenvedett kudarc még inkább kiélezte. Az egymással rivalizáló két erőcentrum, a Vafd Párt és a Faruk király köré tömörült politikai erők közül egyik sem tudott tartósan hegemón helyzetbe kerülni. Megnőtt viszont az addigi alkotmányos struktúra teljes átépítését követelő csoportok, közülük is főképp a Muzulmán Testvériség (MT) befolyása. A politikai erők a britellenes szenvedélyeket igyekeztek a maguk javára kamatoztatni. A csatornaövezetben állomásozó brit erők ellen gerillaakciók kezdődtek. Nem sokkal ezután, 1951 októberében a hatalmon lévő Vafd-kormány egyoldalúan felmondta az 1936-os egyiptomi-brit egyezményt, amely a szuezi katonai bázis használatát is lehetővé tette. Mindez olyan időpontban következett be, amikor az országban a szociális feszültséget elmélyítő súlyos gazdasági válság bontakozott ki.

A fennálló rendszer agóniájának időszakában a színfalak mögött már jelentős mértékben előrehaladt a Szabad Tisztek Mozgalmának még a negyvenes években kezdődő szervezkedése. A Gamal Abdel Nasszer vezette csoport – amelynek a puccs előtt az amerikaiak burkolt támogatását is sikerült megszereznie – 1952. július 23-án zökkenőmentes katonai államcsínyt hajtott végre. Ezt követően a hatalom legfőbb birtokosa a Forradalmi Parancsnoki Tanács (FPT) lett.

Az átfogó reformok, az antikolonialista és korrupcióellenes harc programjával fellépőfiatal tisztek 1952 szeptemberében földreformotjjelentettekbe. 1953júniusában kikiáltották a köztársaságot, ezt megelőzően az MT

kivételével betiltották a politikai szervezeteket. Elvetették a többpártrendszert, helyette egyetlen politikai szervezetként 1953-ban létrehozták a Felszabadulási Tömörülést (FT). Az időközben az FPT élére kinevezett Nasszer elleni merénylet ürügyén az MT-t is illegalitásba kényszerítették.

Az új kormányzat első nagyobb külpolitikai sikerét a brit erők szakaszos kivonásáról született 1954. októberi egyezmény jelentette. Kairó a vezető nagyhatalmak közül főként az Egyesült Államok felé tájékozódott, de a kezdeti jó viszonyt hamarosan elhidegülés váltotta fel. Nasszerék a haderő modernizálásához nem kapták meg a várt segítséget, s regionális biztonságpolitikai elképzeléseik sem vágtak egybe az amerikai tervekkel.

Nagyhatalmi játszmák az ötvenes évek első felében

Az arab-izraeli ellentét további eszkalálódását megakadályozandó a három nyugati nagyhatalom 1950 májusában korlátozta az érintett államokba irányuló fegyvereladásokat. A koreai háború alatt, 1951 novemberében az Egyesült Államok, az Egyesült Királyság, Franciaország és Törökország a Közel-Keleti Védelmi Parancsnokság felállításának tervével állt elő. A tömörülés, amelyet szoros kapcsolatba akartak hozni a NATO-val, nem sok jóval kecsegtetett. A tüzet a vízzel próbálta egyesíteni: többek közt Törökországot, a térségben gyarmati múlttal, illetve még gyarmatokkal rendelkező államokat, egyes arab országokat és Izraelt egy táborba akarta tömöríteni. Több térségbeli állam fagyos reagálása nyomán az elképzelés végül is megbukott.

Az 1953-as washingtoni őrségváltás révén hatalomra került köztársaságpárti adminisztráció külpolitikai prioritásaiban felértékelődött a közel-keleti régió. John Forster Dulles személyében 1953 májusában először látogatott amerikai külügyminiszter a térségbe. Az új vezetés ismét ambicionálni kezdte egy regionális katonai paktum létrehozásának tervét. A korábbi tapasztalatokból okulva fokozatosságra törekedtek. Törökország és Pakisztán megállapodása után 1955 februárjában, Törökország Irakkal is biztonsági, együttműködési megállapodást kötött. Ezzel létrejött a Bagdadi Paktum, amelyhez Nagy-Britannia, Pakisztán s Irán is csatlakozott, és a tömörülést az Egyesült Államok kívülről támogatta. A legfontosabb arab ország, Egyiptom azonban kategorikusan elutasította a részvételt. Ez is közrejátszott abban, hogy a várakozásokkal ellentétben további arab résztvevők nem csatlakoztak a tömörüléshez. Az amerikai elképzeléseket még inkább összezavarta, hogy Nasszer Washington rosszallása ellenére 1955 áprilisában részt

vett az afroázsiai államok bandungi csúcskonferenciáján. Ez döntő lökést adott Kairó a keleti és nyugati hatalmi tömböktől való távolságtartást, az antikolonialista mozgalmak támogatását hangsúlyozó pozitív semlegesség politikájának kialakításához.

Az egyiptomi külpolitikában bekövetkező változások a szovjet fővárosban is fokozott figyelmet keltettek, ahol a Sztálin halála utáni új vezetés nagy hangsúlyt helyezett az újonnan függetlenné vált államokkal való kapcsolatok javítására. Moszkva alig titkolt kárörömmel figyelte riválisának az újabb katonai tömb létrehozásával kapcsolatos részleges kudarcát. A bagdadi paktumhoz való csatlakozás érdekében az arab államokra gyakorolt amerikai nyomás Moszkvának tálcán kínálta a diplomáciai lehetőséget. Sepilov szovjet külügyminiszter 1955. júliusi damaszkuszi és kairói látogatása egyértelműen jelezte, hogy a Szovjetunió igyekszik megvetni a lábát egy olyan térségben, amely annak idején a cári hatalmi aspirációk számára elérhetetlen álom maradt. Alig két hónappal a szovjet diplomácia vezetőjének látogatása után Egyiptom fegyverszállítási egyezményt írt alá Csehszlovákiával, Szovjetunióval és Lengyelországgal. Moszkva számára a fegyverügylet mellett a tervezett asszuáni vízerőmű körüli kötélhúzás is alkalmat adott befolyása kiterjesztésére. A létesítmény építésének finanszírozása érdekében Kairó eleinte az Egyesült Államokhoz, Nagy-Britanniához és a Világbankhoz fordult. Washington kezdetben hajlandónak mutatkozott a közreműködésre, de a technikai, műszaki kifogások mellett egyre több pénzügyi és politikai feltételt támasztott. Az elnökválasztás évében az amerikai kormányzat végül is elállt a létesítmény finanszírozásától, s ez London és a Világbank álláspontját is meghatározta. Válaszlépésként Nasszer 1956. július 26-i alexandriai beszédében bejelentette a Szuezi-csatorna Társaság államosítását, mondván, hogy a hajóforgalom bevételéből fogják fedezni a vízerőmű felépítését. Ennek pénzügyi-technikai támogatására a nyugati elutasítás után Kairó csak Moszkvához fordulhatott.

Az arab-izraeli viszony az ötvenes években, a szuezi háború (1956-1957)

A zsidó állam létrejöttével a cionizmus egyikfő célja teljesült, igaz, a 1948 utáni határok messze estek a korábbi elképzelésektől. Ben Gurion az ország első, s kisebb megszakítással 1963-ig hivatalban lévő miniszterelnöke, már az ötvenes években az Egyesült Államokban látta az ország biztonságának legfőbb garantálóját. A regionális befolyása kiterjesztésére törekvő amerikai diplomáciának ekkor nem állt érdekében, hogy Izraelnek közvetlenül is fegyvert szállítson. Hallgatólagos jóváhagyásával ezt a szerepet Párizs vállalta, amelynek fontos volt Izrael megerősítése Egyiptommal szemben, mivel Kairó a francia gyarmatosítók ellen 1954 novemberében fegyveres harcot kezdő Algériai Nemzeti Felszabadítási Front (FLN) egyik legfőbb támogatója volt.

Izrael és az arab államok kapcsolatait az első háborút követően is változó intenzitású, de feszültséggel terhes viszony jellemezte. Az Arab Liga még 1950 áprilisában minden tagállamának megtiltotta, hogy különbékéről tárgyaljanak a zsidó állammal, és Izrael ellen gazdasági bojkottot rendelt el. Az egyiptomi királyi kormány ugyanebben az évben gyakorlatilag lezárta az Akabai-öböl bejáratát és a Szuezi-csatornát az Izraelbe árut szállító hajók előtt.

A szíriai-izraeli tűzszüneti vonalon a sorozatos összecsapások a demilitarizált zónák de facto felosztásához vezettek. 1954 végétől egyre több hír érkezett az egyiptomi-izraeli tűzszüneti vonal mentén végrehajtott kommandóakciókról. Tel-Aviv, amely Kairóhoz hasonlóan gyorsított ütemben fegyverkezett, úgy vélte, hogy a keleti tömb országaiból érkező fegyvereknek az egyiptomi hadseregben történő rendszeresítése felboríthatja akorábbi katonai egyensúlyt. Számára kapóra jött, hogy a Szuezi-csatorna Társaság államosítását követően a Kairó elleni fellépést tekintve egy hajóba került Angliával és Franciaországgal. Nasszer lépésének nagy stratégiai jelentősége volt, hiszen a Közel-Keleten termelt kőolaj közel a felét a csatornán keresztül szállították, s az áthaladó hajók tekintélyes hányada valamely NATO-tagállamhoz tartozott. Az államosítás hátrányosan érinthette a térségbeli nyugati – főképpen brit – tőkeérdekeltségeket és katonai pozíciókat.

London és Párizs nem zárta ki eleve a politikai rendezés lehetőségét, de az idő előrehaladtával, diplomáciai zsákutcákba tévedve, szinte megállíthatatlanul haladtak a háború csapdájába. Az 1955-ben Churchill helyébe lépő Anthony Eden és társai számára különösképp kiábrándító volt az Egyesült Államok magatartása. Washington a Szuezi- csatornát használó országok sovány eredményt hozó 1956. augusztusi londoni konferenciájától kezdve igyekezett távolságot tartani két szövetségesétől. Ezt nemcsak az amerikai választási kampány, hanem átgondolt politikai számítás is motiválta: tisztában voltak azzal, hogyha London és Párizs mellé zárkóznak fel, osztoznak a két klasszikus gyarmatosító hatalom további tekintélyvesztésében, nem is szólva a Moszkvával való esetleges konfliktusról.

A Kairóval szemben álló három hatalom közül a legnagyobb hasznot Izrael húzhatta. A háború politikai kimenetelétől függetlenül előre kalkulálható volt, hogy a konfliktusban Egyiptom katonailag meggyengül. Tel-Aviv azonban többre vágyott, úgy érezte, hogy 1948 után elérkezett a történelmi pillanat, amikor gyakorlati lépéseket lehet tenni a zsidó állam további területi igényeinek biztosítása érdekében. Ben-Gurion bosszúságára azonban az 1956. október 22-én, a háború megindítása előtt SPvres-ben tartott utolsó titkos egyeztető tanácskozás első napján Guy Mollet francia miniszterelnök irreálisnak ítélte a közel-keleti határok átrajzolásával kapcsolatos elképzeléseket. Az an- gol-francia-izraeli támadás tervezői azzal számoltak, hogy a lengyelországi és magyarországi fejlemények miatt a Szovjetunió nem tudja a teljes figyelmét a Közel-Keletre koncentrálni. Azonban a birodalma peremvidékén végbemenő események ellenére Moszkva nagy jelentőséget tulajdonított a Földközi-tenger keleti medencéjében zajló fejleményeknek.

Az előzetes forgatókönyvnek megfelelően október 29-én az izraeli erők behatoltak a Sínai-félszigetre, két nap múlva pedig az angol-francia légierő bombázni kezdte az egyiptomi célpontokat. Az eredeti elképzelésektől eltérően a brit-francia légideszant- egységeket már november 5-én ledobták a csatornaövezetbe. Vagyis alig néhány órával azután, hogy az izraeli erők befejezték a Sínai-félsziget elfoglalását. Két nap után azonban az előrenyomuló inváziós erőket nem az egyiptomi tüzérségi, hanem a nagy erejű nemzetközi diplomáciai össztűz állította meg. A három hatalom támadását az ENSZ Közgyűlésének ülésszakán a tagállamok többsége elítélte, és az Egyesült Államok is a leállítását sürgette. A Szovjetunió pedig az Izraelnek küldött éles hangú figyelmeztetés mellett közvetve termonukleáris csapással fenyegette meg Nagy-Britanniát és Franciaországot, ha nem állítják le a katonai akciót.

A konfliktus záró felvonása a vártnál hosszabb ideig tartott; a brit-francia erőket decemberben kivonták az övezetből, az izraeli erők az egyre erősödő diplomáciai nyomás ellenére csak 1957 márciusára hagyták el a Sínai-félszigetet. A Tirán-szoros bejáratánál lévő Sarm-es Sejkbe, a gázai övezetbe, és az egyiptomi-izraeli fegyverszüneti vonal több más pontjára ENSZ-erőket telepítettek. Kairó a Tirán-szoros mellett az 1888-as konvenció szellemében, a hajózás szabadságát minden állam számára a Szuezi-csatornán is garantálta.

A katonai vereség ellenére Nasszer egyértelmű erkölcsi győztesként került ki a szuezi háborúból, és ennek politikai tőkéjét igyekezett gyorsan kamatoztatni. Már 1957januárjában felmondta az 1954-es egyiptomi-brit egyezményt, s elérkezettnek látta az időt, hogy az arabközi politikában meghatározó szerepre tegyen szert. A két rivális nagyhatalom közül jelentős gazdasági-katonai támogatásának köszönhetően ekkor Moszkva volt előnyösebb helyzetben az egyiptomi fővárosban. Kairó nagyra értékelte az Egyesült Államoknak a szuezi konfliktus időszakában képviselt álláspontját, azonban az 1957. január 5-én elhangzó elnöki üzenet Közel-Kelettel foglalkozó részében körvonalazott állásfoglalás után a két ország viszonyában ismét hűvösebb időszak következett.

A Szuez utáni évtized fordulópontjai

A történelembe Eisenhower-doktrína néven bevonult beszéd geostratégiai jelentősége miatt a régiót a nyugati világ szempontjából létfontosságú övezetnek nevezte. Figyelmeztetett arra, hogy Szuez után a közel-keleti térség fokozottabban ki van téve a Szovjetunió és a nemzetközi kommunizmus hatalmi aspirációinak. Ezeket az Egyesült Államoknak akár fegyveres erővel is meg kell akadályoznia, s gazdaságilag és katonailag mielőbb meg kell erősíteni az itteni szabad államokat. A hatalmi űr betöltésére irányuló szándék miatt gyakorta csak vákuumelméletnek nevezett állásfoglalás, a korábbi Truman-doktrínától eltérően tehát máraz egész közel-keleti térségre megfogalmazta apax americanát. Mindezt egy olyan időszakban, amikor az arab világban újabb átrendeződési folyamat kezdődött.

A Közel-Keleten az ötvenes évek második fele apánarab nacionalizmus megerősödésének időszaka volt. Ezt jelezte Szíria és Egyiptom 1958. február 1-jén történt egyesülése, az Egyesült Arab Köztársaság (EAK) megalakulása. A nasszeristák és a velük taktikai okokból egyesülő szíriai baaszisták ezt első lépésnek tekintették egy nagyobb arab politikai unió felé vezető úton. Bizakodásukat fokozta, hogy alig néhány nap múlva az észak-jemeni uralkodó is bejelentette csatlakozási szándékát. Ahmed imámot ugyan nem nagyon lelkesítette az unió gondolata, de csak így tudta az országában ellene agitáló nasszeristák vitorlájából kifogni a szelet. Amíg az EAK létrejöttekor Szíriában egyiptomi mintára alakították át a politikai intézményrendszert, Jemen megőrizte addigi politikai kereteit.

Az EAK létrejötte komoly kihívás volt a Hasimita-dinasztia által uralt Iraknak és Jordániának. Ezt ellensúlyozandó, a két állam 1958. február 14-én bejelentette az Arab Föderáció megalakulását. Mindkét fél megtartotta állami entitását, az új tömörülés államfője az iraki uralkodó, II. Fejszál lett. Az egyesítési folyamat teljes körű végrehajtása végül is elmaradt, mivel július 14-én Bagdadban az Abdel Karim Kasszem ezredes vezette katonai egységek megdöntötték az iraki monarchiát, megölték az uralkodót és Nuri Szaid miniszterelnököt. A hatalom új birtokosai bejelentették, hogy a monarchista államformát köztársaságival váltják fel, s az ország külpolitikáját a bandungi elvekre építik. Ez egyet jelentett azzal, hogy Irak nem kíván a továbbiakban a bagdadi paktum részese lenni, ami rendkívül érzékenyen érintette a nyugati érdekeket. Washington és London azonnal reagált a történtekre: július 15-én a nasszerista felkelők által veszélyeztetett Libanonban amerikai tengerészgyalogosok, Jordániában pedig brit ejtőernyősök jelentek meg. Félő volt, hogy a konfliktus eszkalálódik, mert a Szovjetunió az Egyesült Államokhoz intézett figyelmeztetés mellett – arra a hírre, hogy Ankara esetleg megtámadja Szíriát vagy Irakot – jelentős erőket vont össze a török határon.

A válság végül is elmúlt, a folytatás azonban a fő nyertesnek hitt Nasszer számára is kiábrándulást hozott. Kasszem ugyanis nem akart csatlakozni az EAK-hoz. Nemcsak országa szuverenitása megőrzésének fontosságát hangsúlyozta, hanem meggyőződéssel vallotta, hogy Irak az arabság ügyének igazi képviselője. Tehát az arab világ vezetésére a

hatalmat éppen megszerző Kasszem is igényt tartott, ami nyílt kihívás volt Nasszer számára. A bagdadi vezető támaszra lelt az Iraki Kommunista Pártban (IKP), amely biztosította Moszkva kitüntetett figyelmét is. A pánarab nacionalisták 1959. februári sikertelen moszuli lázadását követően Nasszer egyre élesebben támadta Kasszemet, miközben a kommunisták ellen az EAK mindkét tartományában megtorló intézkedéseket foganatosítottak. Ez a Kairó és Moszkva közti viszony átmeneti elhidegüléséhez vezetett, de mindkét fél ügyelt arra, hogy ne csukja be a másik előtt teljesen az ajtót. A változás Kairó és Washington viszonyában a mosolydiplomácia újabb szakaszát nyitotta meg.

Az 1958 derekán jelentkező politikai forgószél másfél év után kezdett lecsendesedni. Nasszert megnyugvással töltötték el azok a hírek, amelyek Kasszem és az iraki kommunisták közti szakításról, a kurdokkal való viszály kiújulásáról érkeztek. Ez fokozta vetély- társa belpolitikai elszigeteltségét, s felvillantotta közeli bukásának lehetőségét. A jóslatok azonban ismét elsietettek voltak, sőt Bagdad bebizonyította, hogy van még ereje a kártyák összekeveréséhez.

Az újabb válság színtere ezúttal Kuvaitvolt, amely 1961 júniusában nyerte el afügget- lenségét, és ezzel egyidejűleg az ott lévő brit csapatok is távoztak az olajban gazdag emirátusból. Kasszem csak erre az alkalomra várt: miután sikerült meglepetésszerűen jelentős haderőt felvonultatnia a határon, kijelentette, hogy Kuvaitot az iraki Bászra tartományhoz csatolják, amelynek „igazából mindig is” részét képezte. A teljesen védtelen kis állam uralkodója, Szabáh emír kétségbeesett kérésére a kivonult brit erők visszatértek. Kasszem végül is nem vállalta a megmérettetést, s a válság elültével a most már végérvényesen távozó brit csapatokat az Arab Liga békefenntartói váltották fel.

A hatvanas évek elején az egyiptomi elnök politikusi pályája csúcsára érkezett. Ekkor már nemcsak az arab, hanem a harmadik világ egyik legbefolyásosabb vezetőjének tekintették. Meghatározó szerepet játszott az el nem kötelezett mozgalom életre hívásában, a tömörüléshez csatlakozó államok 1961 szeptemberében Belgrádban tartott első csúcskonferenciájának előkészítésében. A mozgalom megszületésének időszakában Nasszernak az arab világon belül újabb átrendeződési folyamattal kellett szembesülnie. Az Öböltérségben feltámadt forgószél hamarosan más zónákra is kiterjedt, s darabokra szaggatta az egyiptomi vezető pánarab építményét. Nem sokkal a belgrádi találkozó után, szeptember 28-án Damaszkuszban katonai államcsíny történt, amelynek vezetői bejelentették Szíriának az EAK-ból való kilépését. Mivel a földrajzi távolság miatt katonailag nem lehetett a helyzeten változtatni, Nasszer kénytelen volt a tényeket tudomásul venni. Szíria kiválása ellenére Kairó továbbra is megtartotta az EAK elnevezést, ezzel is utalván arra, hogy nem mondott le végérvényesen a politikai egység későbbi megvalósításáról. Egyelőre azonban a centrifugális erők munkálkodtak: mivel az EAK felbomlása után nem volt különösebb értelme a Jemennel fennálló kötelék fenntartásának, Kairó 1961 decemberében maga javasolta a szimbolikus unió megszüntetését.

Az EAK szétesséséhez vezető számos ok közül a legfontosabb az volt, hogy az unión belül szinte minden tekintetben Szíriai volt alárendelt helyzetben. Ehhez járult a félelem, amelyet Nasszer 1961 júliusában kezdődő egyiptomi államosítási intézkedései, valamint az újabb földreform szíriai következményei jelenthettek. Amíg az ötvenes évek végének intézkedései elsősorban a külföldi, az újabb lépések a hazai magántőke pozícióit érintették. Az 1962 júniusában ülésező Népi Erők Nemzeti Kongresszusa által elfogadott Nemzeti Charta körvonalazta a nasszeri arab szocializmus főbb összetevőit, s a dokumentum alapján sor került a politikai intézmények korszerűsítésére.

Az egyiptomi belpolitikai fejlemények az egész térségben komoly visszhangot keltettek. Kairónak a pánarab építmény romba dőlése után nem is nagyon volt módja, hogy a teendőkről hosszabb ideig meditáljon, mivel az 1961-ben kezdődő újabb átrendeződési folyamat rendkívül gyors tempót diktált. A svájci Evianban 1962 márciusában aláírt egyezmény nyomán szeptemberben – a Maghreb térségben utolsóként – kikiáltották az Algériai Demokratikus és Népi Köztársaságot.

Alig néhány hónappal Algéria függetlenné válása után az egyiptomi külpolitika elérkezettnek látta az időt, hogy az Arab-félszigeten is szilárd kiinduló bázist teremtsen. Az ürügyet az észak-jemeni fejlemények szolgáltatták, ahol az Abdelláh asz-Szallál ezredes vezette nasszerista katonatisztek 1962. szeptember 26-án megdöntötték a monarchiát. Az új rendszer deklarálta a köztársaságot, célul tűzte ki a feudális viszonyok felszámolását, a bandungi elveken alapuló külpolitika kimunkálását. Kairó elsőként ismerte el a fordulat után létrejött Forradalmi Parancsnoki Tanácsot, s novemberben védelmi szerződést kötött az új kormánnyal. Nasszer nem sejtette, hogy ezzel olyan lépést tett, amely messzemenő következménnyel járt Egyiptomra nézve. Kevéssé számolt a jemeni belpolitika törzsi-vallási meghatározottságával. Jemeni szerepvállalásával éles ellentétbe került az Egyesült Államok támogatását élvező Szaúd-Arábiával, s az 1959-ben létrejött Dél-arábiai Föderációt összetartó Nagy-Britanniával. Az amúgy is sok problémával küszködő egyiptomi gazdaságot még súlyosabb helyzetbe hozó jemeni kaland befejezésére tett diplomáciai erőfeszítések még a hatvanas évek derekán sem hoztak eredményeket.

Ajemeni háború időszakában megerősödött a Nasszer által nem különösebben kedvelt baaszizmus befolyása Szíriában és Irakban. Hatalmi tényezővé először ez utóbbiban váltak, amikor a Baasz Párt nasszeristákkal összefogó szárnya 1963 februárjában sikeres államcsínyt hajtott végre. Szerepvállalásuk ekkor még rövid intermezzónak bizonyult, 1968. júliusi újabb próbálkozásuk után azonban hosszú évtizedekre a hatalom kizárólagos birtokosaivá váltak. Szíriában a baaszisták az iraki fordulat után egy hónappal kerültek kormányra. Az itteni csoportosuláson belüli polarizáció következtében 1966 februárjában a radikális szárny került előtérbe. Az újabb fordulat vízválasztó volt az összarab tömörülésként tevékenykedő Baasz Párt történetében: mivel az új szíriai vezetők az egyes államokban működő szervezeteket irányító Nemzeti Parancsnokságot saját belátásuk szerint szervezték újjá, Bagdadban új koordináló testületet hoztak létre. A fordulat a két baaszista csoportosulás jövőbeni viszonyát is alapvetően meghatározta. Ezen még az sem változtatott, amikor Damaszkuszban 1970 novemberében a párt katonai szárnyának vezetője, Háfez Asszad kaparintotta meg a hatalmat, akit a következő év februárjában hivatalosan is elnökké választottak.

Az arabközi politika viharos fejleményei nem ingatták meg Moszkva és Washington térségbeli pozícióit. Egyiptom szovjet közreműködéssel 1960. januárban megkezdte az asszuáni vízerőmű felépítését. Kapcsolataik fejlődését jelezte, hogy az asszuáni vízerőmű első lépcsőjének elkészülte alkalmából, 1964 májusában az SZKP első titkára, Hruscsov is látogatást tett az országban. Moszkva lehetőségei a hatvanas évek elején tovább bővültek az arab térségben.

Az Egyesült Államok külpolitikai irányvonalában Kennedy elnöksége több szempontból is a korábbinál rugalmasabb politikát eredményezett. Amellett, hogy továbbra is meghatározó volt a mérsékelt arab államok támogatása, a térség nacionalista mozgalmait jóval árnyaltabban kezelték. A szovjet fegyverszállításokkal párhuzamosan az amerikai katonai szállítások is növekedtek. Stratégiailag nagy jelentősége volt annak, hogy 1963 áprilisában az Egyesült Államok lényegében feloldotta az Izraellel szemben addig érvényben lévő amerikai fegyverszállítási bojkottot.

Az újabb közel-keleti konfliktust a mostoha természeti viszonyok miatt életbevágóan fontos víz felhasználása körül évek óta sűrűsödő ellentétek indították el. Izrael 1964 májusában befejezte a Kineret-tóból a Negev sivatagba vizet juttató vezeték építését. Ellenlépésként az arab államok a tóba ömlő Jordán folyó vízforrásainak fokozott ellenőrzése céljából, azokon duzzasztókat próbáltak létrehozni. Ezeket a kísérleteket Izrael igyekezett katonailag meggátolni, amelyből főképp az izraeli-szíriai határ mentén többször is katonai összetűzések támadtak.

A harmadik arab-izraeli háború (1967), rendezési kísérletek

A szíriai-izraeli határon kialakult helyzet, az állítólagos izraeli csapatösszevonásokról érkező hírek, az ennek hatására a Sínai-félszigeten elrendelt egyiptomi katonai demonstráció nyomán 1967 májusában válságos helyzet alakult ki. Május 17-én Kairó felkérte a világszervezetet az egyiptomi-izraeli tűzszüneti vonalon lévő békefenntartó alakulatok átcsoportosítására. U Thant ENSZ-főtitkár ezt nem fogadta el, és a kéksisakosok visszavonása mellett döntött. Öt nappal később Nasszer elrendelte az Akabai-öböl blokádját, amelyet több izraeli vezető casus bellinek tekintett. A diplomáciai közvetítés kudarca, a nemzetközi erők fellépésével kapcsolatos elképzelések szertefoszlása a rendezés lehetőségét napról napra szűkítette. Egyiptom, amely már az előző év novemberében védelmi egyezményt kötött Szíriával, május 30-án hasonló szerződést kötött Jordániával, június 4-én pedig Irakkal. Eközben Izraelben Eskol vezetésével nemzeti egységkormány jött létre, amely világos jelzés volt arra, hogyha szükséges, az ország készen áll a cselekvésre. Mivel területi adottságánál fogva Izrael nem rendelkezett megfelelő hadászati mélységgel, számára fontos volt, hogy megelőző csapást mérjen, és a harcok az első pillanattól az ellenfél területén folyjanak.

Az 1967. június 5-én megindult hadműveletek során Izraelnek teljes mértékben sikerült érvényesítenie a villámháborús elképzeléseit. Az egyiptomi légierő gyakorlatilag már a harcok kezdetén megsemmisült, s hasonló sorsra jutott a jordániai és szíriai légi kötelékek nagy része. A légi fedezet nélkül maradt arab szárazföldi erők katasztrofális vereséget szenvedtek. Mire az ENSZ BT harmadik tűzszüneti felhívása nyomán június 10-én a harcok véget értek, Izrael elfoglalta a Sínai-félszigetet, a Golán-fennsíkot, Ciszjor- dániát, valamint Kelet-Jeruzsálemet, összesen mintegy 67 ezer km² területet. Az események hatására a közép- és kelet-európai államok, Románia kivételével, megszakították a diplomáciai viszonyt Izraellel.

A júniusi háború radikálisan megváltoztatta Izrael stratégiai pozícióit a környező államok rovására. Az új helyzet kezelése volt a fő témája az Arab Liga 1967. augusztus végén kezdődő kartúmi csúcstalálkozójának. Határozatai leszögezték, hogy a megszállt területek visszaszerzése valamennyi arab állam feladata. Hangsúlyozták, hogy továbbra sem ismerik el Izraelt, nem kötnek békét vele, s támogatják a palesztin nép önrendelkezési jogának érvényesítését. Szaúd-Arábia, Kuvait és Líbia vállalta, hogy a háború következményeinek felszámolásáig rendszeres anyagi támogatásban részesíti a frontállamokat. Itt született megállapodás Kairó és Rijad közt a Jemenben lévő egyiptomi erők kivonásáról, az országban dúló polgárháború befejezéséről.

A világszervezetben intenzív tárgyalások folytak a rendezés kiindulópontjául szolgáló dokumentum megszövegezése érdekében. 1967. november 22-én megszületett az ENSZBT nevezetes 242. sz. határozata. Ez leszögezte, hogy a tartós béke megköveteli Izrael kivonulását a legutóbbi konfliktusban elfoglalt területekről, egyben hangsúlyozta a térség minden állama szuverenitásának, területi integritásának, valamint azon jogának elismerését, hogy biztonságos határok között éljenek. A határozat felszólított a hajózás szabadságának tiszteletben tartására, a menekültkérdés rendezésére, s szükségesnek tartotta különmegbízott kinevezését a rendezés előmozdítására. Kompromisszumos jellegéből adódóan a dokumentum eltérő értelmezésekre adott lehetőséget: arab részről elsősorban az izraeli csapatok kivonásával, a másik oldalon pedig a biztonságos határokkal foglalkozó részeket emelték ki.

Az ENSZ-főtitkár közel-keleti közvetítőjének háromesztendős próbálkozásai azonban eredménytelenek maradtak. A diplomáciai erőfeszítéseket rendkívül megnehezítette, hogy a szovjet segítséggel újjászervezett egyiptomi, valamint az izraeli erők közt 1969 márciusában kirobbant a közel másfél évig tartó „anyagháború”. A békekezdeményezések terén e periódusban a legnagyobb visszhangot a Rogers-terv keltette. Az amerikai külügyminiszter 1969 decemberében hangsúlyozta, hogy a rendezés csakis az érdekelteknek az ENSZ BT 242.

sz. határozata alapján folyó közvetlen tárgyalásain történhet. Fontosnak tartotta a megszállt területek kiürítését, hozzátéve, hogy a korábbi tűzszüneti vonalakon a felek megegyezése alapján kisebb változtatások hajthatók végre. Rogers aláhúzta Jeruzsálem egységes státusa fenntartásának és a menekültkérdés igazságos rendezésének fontosságát. Nasszer, aki maga is tisztában volt azzal, hogy a „kártyák 99 százalékát" az Egyesült Államok tartja kezében, Moszkva bosszúságára elfogadta kezdeményezést, Izrael viszont a területi kitételek miatt elutasította. Rogers 1970. júniusi tűzszüneti javaslatát viszont Kairó és Tel-Aviv egyaránt elfogadta.

A kolonializmus zárófejezete, a PFSZ színre lépése

A harmadik arab-izraeli háborút követő időszakban ismét jelentős változások történtek az arab világban. Egyiptom stratégiai pozícióit nagyban erősítette, hogy a vele szomszédos két államban, Szudánban és Líbiában, 1969 májusában, illetve szeptemberében Kairóval szimpatizáns katonatisztek vezetésével hatalomátvétel ment végbe.

A régió más övezeteiben végbemenő átalakulás főképp a dekolonizációhoz kapcsolódott: Nagy-Britannia 1968-ban bejelentette, hogy anyagi okok miatt felszámolja a „Szueztől keletre" lévő katonai érdekeltségeit. London 1967 novemberében kivonta csapatait a Dél-arábiai Föderációból. A függetlenné vált Dél-Jemeni Népi Köztársaságban a hatalom az angolok ellen fegyveres harcot vívó Nemzeti Front kezébe került, amelynek irányításában a hatvanas évek végén a radikális erők kerültek túlsúlyba. A változások a Dél-Jemennel szomszédos, formailag önálló Maszkat és Omán szultanátust is érintették. A világ egyik legelmaradottabb, de stratégiailag fontos helyen fekvő államban 1970 júliusában hatalmi váltásra került sor. Az új uralkodó, Kábúsz szultán amellett, hogy az ország nevét Ománra változtatta, kiterjedt modernizációs programot indított el, amely „bevitte" az országot a 20. századba.

A brit kormány eredetileg államszövetségbe akarta tömöríteni a még függősége alatt álló Öböl menti kisebb arab monarchiákat, ez azonban nem talált egyöntetű helyeslésre. Így 1971 augusztusa és decembere között három állam, Bahrein, Katar és az Egyesült Arab Emírségek deklarálta függetlenségét. A London által hagyott katonai űrt akár csak korábban, ezúttal is az Egyesült Államok igyekezett betölteni.

A palesztinai arabok nemzetté válási folyamatában a hatvanas évek fontos fordulópontot jelentettek. A palesztinok egy táborba való tömörítésére, s az Izrael-ellenes fegyveres harcra 1959 októberében létrejött a Fatah (Hódítás) nevű szervezet, amely első fegyveres akcióját 1965 januárjában hajtotta végre. Nem sokkal ezt megelőzően egyiptomi ösztönzésre, 1964 májusában Kelet-Jeruzsálemben létrejött a PalesztinFelszabadítási Szervezet (PFSZ). Az új tömörülés aktívabb szerepet igazából csak a júniusi háborútól játszott. A harci cselekmények következtében a palesztin menekültek száma több százezer

fővel gyarapodott: a hivatalos ENSZ-adatok 1967júniusa után már közel 1,3 millió menekültet tartottak nyilván. A PFSZ 1968 júliusában módosított alapokmánya Izrael létét illegitimnek, az önrendelkezési jog gyakorlását pedig a volt mandátumterület egészére érvényesnek tekintette. E cél megvalósítását csak fegyveres úton tartotta lehetségesnek. A dokumentum szorosan összekötötte az arab egység és Palesztina felszabadításának ügyét.

A PFSZ hosszú időn át nem ismerte el az ENSZ BT. 242. sz. határozatát, mivel az a palesztinkérdést csak menekültkérdésként kezelte. A parlament szerepét betöltő Palesztin Nemzeti Tanács (PNT) 1969. februári kairói ülésén az időközben a szervezethez csatlakozó Fatah vezetőjét, Jasszer Arafatot választották meg a PFSZ VB elnökévé.

A PFSZ-t fennállása első időszakában a nemzetközi közvélemény egy része a terrorizmussal azonosította. A palesztin ügy megoldatlansága azonban átértékelési folyamatot is elindított. Ennek során az Arab Liga 1974 októberében a PFSZ-t ismerte el a palesztin nép egyetlen jogos képviselőjének. Egy hónappal később az ENSZ Közgyűlése elismerte a palesztin nép Palesztinában való önrendelkezési jogát, s a szervezetnek megfigyelői státust biztosított.

Az iráni fehér forradalom és az afganisztáni „felvilágosodás" időszaka

Külpolitikailag Irán az ötvenes évektől szorosan kapcsolódott a nyugati országokhoz.1955 októberében társult a bagdadi paktumhoz, majd 1959 őszén ennek utódszervezetébe, a CENTO-ba. A Szovjetunióval határos, stratégiailag fontos állam számára az 1953-as puccs után Washington jelentős gazdasági és katonai segélyt biztosított, s 1961-ben megállapodást írtak alá amerikai támaszpontok létrehozásáról. Rendszerének bizonyos demokratikus látszatot kölcsönözendő a sah 1957-ben kétpárti struktúra kialakításával próbálkozott.

Reza Pahlavi rendszerét súlyosan érintette a hatvanas évek elején kibontakozó strukturális válság. A politikai hatásoktól tartó amerikai kormányzat nyomására az uralkodó

1. ben elindította az ún. fehér forradalmat. A kiterjedt modernizációs program gazdasági vonatkozásban az ipart, az infrastrukturális szférát és a mezőgazdaságot egyaránt érintette. Pénzügyi téren kezdetét vette a nyugati típusú bankrendszer kiépítése. A társadalmi reformok megszüntették a feudális kötöttségeket, a nők nemcsak szavazati jogot kaptak, hanem a választásokon is indulhattak. Több más térségbeli államhoz hasonlóan kiterjedt kampányt szerveztek az analfabetizmus visszaszorítására. A hetvenes évek hatalmas olajbevételei révén nemcsak az iparnak, hanem a hadseregfejlesztésnek is új távlatokat lehetett biztosítani. A sah célja a dicső perzsa birodalmi hagyományokat folytató Nagy Civilizáció megvalósítása lett.

A dollármilliárdok mind ambiciózusabb külpolitikai célok elérésére ösztönöztek. London „Szueztől keletre" lévő bázisainak feladása Irán számára kedvező alkalom volt a Hormuzi-szorosnál lévő stratégiai pozícióinak megerősítésére. Teheránnak 1975-ben az algíri egyezmény révén riválisától, Bagdadtól sikerült kicsikarnia, hogy a határ a stratégiailag fontos Satt-el-Arab folyó közepén húzódjon. Országát a sah nemcsak a Perzsa-öböl, hanem az Indiai-óceán térségének egyik vezető hatalmává is kívánta tenni.

A fehér forradalommal elindult átalakulási folyamat kezdettől a síita főpapság ellenállásába ütközött. Az agrárreform az ellenőrzésük alatt lévő birtokokat is érintette. A hierarchia élére 1961-ben került Rúholláh Homeini(Khomeini) nemcsak a klérust jelentős jövedelmektől megfosztó földreformot, hanem a nők társadalmi státusában bekövetkező változásokat is az iszlám szokásjog áthágásának tekintette. Élesen bírálta a sah nyugati külpolitikai orientációját és az Izraellel fenntartott kapcsolatokat. Homeinit 1963-ban száműzték az országból, a főpap végül is a síiták egyik szent városában, az iraki Nedzsefben talált menedéket.

A rendszer ellentmondásai a hetvenes években teljesedtek ki. A nagyobb városokra koncentráló iparosodás a vidék elszegényedésével párosult. Az innen feláramló tömegek befogadására a városok nem voltak felkészülve. Az olajeladásokból származó jövedelem zöme egy szűk érdekcsoport kezében összpontosult, a rendszer demokratizálása semmit sem haladt előre. Sőt, a korábbi látszatintézkedésekhez képest is visszalépés következett be azzal, hogy az uralkodó 1975 márciusában a kétpárti felállást megszüntette.

Az évtized második felében az olajbevételek csökkenésével jelentkező gazdasági visszaesés s a vele párosuló szociális elégedetlenség a nyugati mintákat követő modernizáció és a tradicionális értékek régóta tapasztalható konfliktusát még markánsabbá tette. Mindez az uralkodó külföldön oly szilárdnak hitt építményét megrendítette. A síita papság, az ellenzéki politikai erők és az átalakulási folyamat részbeni vesztesének tekintett bazár hatalmas tömegeket tudtak a császári udvar félelmetes erőszak-apparátusa ellen mozgósítani.

Sem az uralkodó, sem az amerikai kormányzat nem mérték fel időben az iráni politikai nyugtalanság valódi mélységét. Az események felgyorsulásának hatására a politikai vezető garnitúrában 1978 nyarától végrehajtott cserék, demokratizálási intézkedések már megkésett lépéseknek bizonyultak. Az uralkodó 1979. január 16-án elhagyta az országot, távozását a nevével fémjelzett rendszer csak két héttel élte túl. Február 2-án emigrációja utolsó színhelyéről, a francia fővárosból Teheránba érkezett a sahellenes tömegmozgalom vezetője, Homeini ajatollah. Visszatérése után, április 1-jén kikiáltották az Iráni Iszlám Köztársaságot.

A második világháborút követő átalakulás a világ egyik legszegényebb államát, az Iránnal szomszédos Afganisztánt sem hagyta érintetlenül. Az első világháború után függetlenné vált, heterogén etnikai összetételű országban a törzsi-nemzetiségi érdekek által erősen átszőtt belpolitika eleve jelentős akadályokat állított a szilárd államiság megteremtése, a modernizáció elé. Afganisztán külkapcsolatait a második világháború után is főképp az „ütközőállamból" adódó helyzete határozta meg. Az uralkodó, Zahir sah hosszú ideig tartózkodott attól, hogy zöld utat biztosítson a jelentősebb reformoknak.

A „felvilágosodás időszaka" csak az ötvenes években, Muhammad Daud miniszterelnöksége idején következett be. Az uralkodó unokatestvére nem kis ellenállást leküzdve, 1959-ben, igaz a térségben utolsóként, keresztülvitte a nők elkülönítésének, a csador kötelező használatának önkéntes alapon való feloldását. Ambiciózus programok indultak az iskoláztatás terén meglévő elmaradottság mérséklésére. A felsőfokú intézményekből növekvő számban kikerülő fiatal értelmiségiek gerjesztői lettek a további reformoknak. Daud terveit a sah környezete csak részben támogatta. A felmentését követően, 1964-ben bevezetett új alkotmány a speciális céllal összehívott Nagy Nemzetgyűlés mellett nagyobb szerepet biztosított a kétkamarás parlamentnek. Pártok működését ugyanakkor nem engedélyezték: a baloldali, nacionalista, fundamentalista politikai csoportok elsősorban sajtóorgánumok körül szerveződtek. A továbbra is szűkre szabott demokratikus lehetőségek miatt főképp a nagyobb városokban a hatvanas évek végétől nőtt az elégedetlenség. Az ezt kihasználó Daud a külföldön tartózkodó uralkodót a hadsereg támogatásával 1973júliusában megfosztotta hatalmától. Deklarálták a köztársaságot, az ország elnökévéDaudot választották. Amíg a politikus korábban az uralkodói jogkör szűkítése mellett tört lándzsát, első számú vezetőként kiterjedt hatalmat összpontosított kezében. Augusztusban kihirdették a földreformot, a rendelet azonban számos kiskaput hagyott a korábbi nagybirtokosoknak.

Daud elnökségének időszaka egyúttal a pastu nacionalizmus megerősödését hozta magával. Az afgán vezető folytatta elődje el nem kötelezett külpolitikáját, ugyanakkor szorosabbá kívánta tenni országa kapcsolatait a gazdag arab olajtermelőkkel, és az Egyesült Államok legerősebb térségbeli szövetségesével, Iránnal. E hangsúlyváltás egyre nagyobb gyanakvást keltett az Afganisztánt fontos ütközőállamnak tekintő, kapcsolatait az országgal az ötvenes évek derekától jelentősen kiszélesítő szovjet vezetésben. A belpolitikai helyzet súlyosbodása nyomán 1978 tavaszán bekövetkezett baloldali hatalomátvétel nemcsak a regionális hatalmi tényezők, hanem Moszkva és Washington számára is új helyzetet teremtett.

A negyedik arab-izraeli háború (1976), út Camp Davidhez

Közvetlenül azután, hogy tevékeny közreműködésével a palesztinok és az ammáni kormány közt kirobbant, s majdnem az egész Közel-Keletet lángra lobbantó jordániai válságnak sikerült véget vetni, 1970. szeptember 28-án elhunyt Nasszer. Távozása egyfajta szakaszhatárt is jelentett a Nílus-parti ország és az arab térség történetében. Utóda az alelnök, Anvar Szadat lett, aki óvatosan egyensúlyozott az adukat kézben tartó Egyesült Államok felé, amelynek bizalmát a nagyszámú szovjet tanácsadó 1972. júliusi kiutasításával is igyekezett erősíteni. Azonban a Watergate-botrányba egyre inkább belemerülő amerikai elnök, Richard Nixon és a mind nagyobb befolyásra szert tevő nemzetbiztonsági főtanácsadója és külügyminisztere, Henry Kissinger nem nagyon presszionálták Izraelt egy rendezési folyamat tényleges elindítása érdekében.

Szadat, akinek a háború megindításával kapcsolatos, sokszor elismételt fenyegetéseit már se Keleten, se pedig Nyugaton nem vették komolyan, 1973. október 6-án, a zsidó engesztelőünnep napján, Szíriával közösen kirobbantotta a negyedik arab-izraeli háborút. Az események váratlanul érték az Egyesült Államokat és Izraelt. A déli, az egyiptomi fronton folyó hadműveletekből arra lehetett következtetni, hogy Szadat célja inkább egy korlátozott háború volt, amellyel a közel-keleti rendezés ügyét ki lehet mozdítani a kátyúból, és az 1967-ben elfoglalt területek egy részét esetleg vissza lehet szerezni. A közel három hétig tartó hadműveletek első szakaszában elért arab sikereknek, közöttük a Szuezi-csa- torna keleti partján kiépített Bar-Lev-vonal áttörésének az arabok számára lélektanilag nagy volt a jelentősége: bebizonyította, hogy a korábbi háborúkat megnyerő félelmetes ellenfél nem legyőzhetetlen. A harcok későbbi szakaszaiban Izrael a goláni térségben ismét átvette a kezdeményezést, s a szuezi fronton végrehajtott bravúros hadműveletnek köszönhetően október 24-25-én ismét győztesként fejezte be az újabb erőpróbát.

A frontokon még javában dörögtek a fegyverek, amikor a két vezető nagyhatalom együttes előterjesztése alapján az ENSZ BT október 22-én elfogadta a 338. sz. határozatot. Ez felszólította a szemben álló feleket a harcok beszüntetésére, a 242. sz. határozat előírásaival kapcsolatos tárgyalások haladéktalan megkezdésére. Ennek kiindulópontja lett volna a december 21-én a Szovjetunió és az Egyesült Államok védnökségével tartott genfi nemzetközi konferencia, amely azonban folytatás nélkül maradt.

A háború után izraeli részről mindinkább az ún. egyiptomi opció került előtérbe, vagyis külön megegyezés előkészítése a legnagyobb arab állammal. Ennek megvalósítását Kairó is mindinkább megkönnyítette, többek közt azzal, hogy Szadat 1976 márciusában egyoldalúan felbontotta a Moszkvával korábban aláírt barátsági és együttműködési egyezményt. Majd nem sokkal később – megfelelő hatalmi biztosítékok mellett – lépésekettett egy pluralista színezetű politikai rendszer kialakítása irányába. Ebben az időszakban még inkább erősítette az Egyesült Államokhoz fűződő kapcsolatokat. Szadat számára az egyik fő külpolitikai cél a Sínai-félsziget visszaszerzése volt, amely ekkor már nem is látszott teljesen lehetetlennek. Az egyiptomi elnök a korábbi arab magatartással szakítva hajlandó volt különbékét kötni a zsidó állammal. Ilyen szándékát jelezte a világszerte nagy visszhangot kiváltó 1977. novemberi jeruzsálemi látogatása.

A fordulatot üdvözölte az Egyesült Államok, számára ugyanis a konfliktus kezelésében mindig is elsődleges szempont volt legfőbb térségbeli szövetségese, Izrael biztonsága. Washington korábban Moszkvához hasonlóan nemzetközi konferencia összehívását, s átfogó rendezést szorgalmazott. Az 1973-as háborút követően viszont, kihasználván, hogy az izraeli és az arab fél irányában közvetítőként léphetett fel, a konfliktusban közvetlenül érintettek kétoldalú tárgyalásaira helyezte a hangsúlyt. Ez azt is jelenthette, hogy az Egyesült Államok szovjet riválisa kárára nagyban növelheti befolyását a térségben. Kissinger külügyminiszter ennek jegyében elindított „kis lépések” diplomáciája Izrael és Egyiptom viszonylatában két, Izrael és Szíria között egy csapatszétválasztási egyezményt eredményezett. A hetvenes évek derekára azonban ennek az útnak a lehetőségei is jórészt kimerültek.

Az 1977 januárjában hivatalba lépő Carter-adminisztráció egyik fő feladatának tekintette a közel-keleti stabilitás megteremtését. Az elnök a hangsúlyt az átfogó megoldásra helyezte, az ehhez vezető utat az amerikai közvetítéssel, de a korábbinál jóval szélesebb bázison folyó kétoldalú rendezési folyamatban látta. Ezek közül is elsőként izraeli-egyiptomi, majd a palesztin relációban kívánt előrelépni. Az amerikai kezdeményezés

eredményeként beindult mechanizmusok, kemény alkuk egész során át végül is elvezettek az elnök legnagyobb külpolitikai sikerét jelentő Camp David-i keretegyezményekhez.

A Carter, Szadat és Begin izraeli miniszterelnök kézjegyével ellátott 1978. szeptemberi megállapodások leszögezték, hogy a közel-keleti konfliktus rendezésénél az ENSZ BT 242. és 338. sz. határozataiból kell kiindulni. A három tematikus egységből álló egyezmény szólt a Nyugati Parton és a Gázai övezetben kialakítandó ötéves átmeneti palesztin autonómiáról, az arab államok és Izrael közti kapcsolatok normalizálásának alapelveiről, valamint az Egyiptom és Izrael közötti békeszerződésről. 1979 márciusában az amerikai fővárosban sor került az egyiptomi-izraeli békeszerződés aláírására. Ez többek közt kimondta, hogy az izraeli erőknek több fázisban, 1982 tavaszáig ki kell vonulniuk a Sínai-félszigetről, eközben a két állam felveszi a diplomáciai kapcsolatokat.

Az iráni iszlám forradalom 1979. februári győzelme, az afganisztáni szovjet bevonulás révén előállt új helyzet felértékelte Izrael szerepét Washingtonban. Begin nem is habozott kihasználni a kínálkozó alkalmat: javaslatára az izraeli képviselőház, a Knesszet 1980 júliusában Jeruzsálemet az ország fővárosává nyilvánította. 1981 decemberében pedig a Golán-fennsíkon izraeli törvénykezést vezetett be. Az 1977-ben kormányra került Likud (Egyesülés)-tömb vezette koalíció elébe kívánt menni a Nyugati Part, vagy ahogy ők nevezték, Júdea és Szamaria hovatartozását firtató próbálkozásoknak. Ezért a hivatalos politika rangjára emelte az arabok által sűrűn lakott zónákban is a zsidó települések létrehozását. A nyolcvanas évek elején ezek a törekvések még inkább felerősödtek.

A libanoni dráma, az ötödik háború

A cédrusok országában, a térség kereskedelmi és pénzügyi központjában 1975 tavaszán kirobbant és másfél évtizeden keresztül tomboló polgárháború nemcsak a libanoni, hanem az egész közel-keleti helyzet súlyos ellentmondásait is tükrözte. A felekezeti megoszlásra épülő politikai struktúrát a népesség összetételében a muszlimok javára bekövetkező változások – amelyet tovább bonyolított a nagyszámú szunnita palesztin menekült beáramlása – mindinkább megkérdőjelezték.

Az egyszerre több konfrontációs szinten is zajló polgárháború első'mezőjét a főképp iszlám fegyveres csoportokból álló Haladó Nemzeti Mozgalom (HNM), és a maronita Falan- gista (Katáib) Párt által dominált keresztény erők képezték. A másodikat a két táboron belüli hatalmi harcok, a harmadikat pedig Szíria és Izrael, illetve a mögöttük álló nagyhatalmak érdekellentétei jelentették. Amikor a HNM és a palesztin fegyveres csoportok 1976 tavaszi katonai térnyerése következtében az egyensúly felbillenni látszott, Asszad nem habozott csapatokat küldeni az országba. A korábbi status quo megőrzését szolgáló lépése közben kínosan ügyelt arra, hogy katonái nehogy véletlenül a Litáni folyótól délre elterülő izraeli érdekszférába tévedjenek. Damaszkusz elsősorban az Arafatot támogató palesztin erők ellen lépett fel, s ezt tette Izrael is az 1978 márciusában kezdett nagyszabású dél-libanoni katonai vállalkozásával. Az ENSZ BT-nek néhány nappal az izraeli akció megkezdése után elfogadott 425. sz. határozata hangsúlyozta Libanon szuverenitása és területi integritása megőrzésének fontosságát, s felszólította Tel-Avivot csapatai kivonására. Egyben bejelentette, hogy a déli zónába ENSZ-erőket telepítenek. Az izraeli kormány két hónap múlva eleget tett a felszólításnak, de a két ország határvonala mentén megkezdte egy biztonsági zóna kialakítását.

Az izraeli vezetők úgy vélték, hogy a Libanonból kiinduló gerillaakciók megakadályozásához az itteni, egyben a legütőképesebbnek számító PFSZ katonai koncentrációt mielőbb fel kell számolni. A békeszerződés előírásainak eleget téve Izrael 1982 áprilisában befejezte a Sínai-félsziget kiürítését. Június 6-án Békét Galileának fedőnévvel kiterjedt offenzívát indított Libanonban, mellyel kezdetét vette az ötödik arab-izraeli háború. A fő csapás a PFSZ ellen irányult, az izraeli erők azonban egyre többször harci érintkezésbe kerültek a szíriai egységekkel. Mindkét fél igyekezett elkerülni, hogy az összecsapások a két ország totális háborújává fejlődjenek. Nemcsak a palesztinokhoz, hanem a szíriaiakhoz képest is jelentős technikai fölényben lévő izraeli erők ezúttal a libanoni főváros térségéig kiterjesztették hadműveleteiket. A polgári lakosságnak is súlyos veszteségeket okozó ostrom során változás csak a palesztin fegyvereseknek Bejrútból való távozásáról szóló augusztusi egyezmény aláírása nyomán következett be. Az érintett fegyveres csoportok szeptember 1-jéig valóban távoztak a libanoni fővárosból, s mellettük a szíriai alakulatokat is kivonták Nyugat-Bejrútból.

A több mint két hónapig tartó konfrontáció befejeződése azonban béke helyett újabb drámai fordulatot hozott: az újonnan választott libanoni elnököt, Bésir Dzse- májelt, alig három héttel államfővé választása után, szeptember 14-én meggyilkolták. A jobboldali falangista politikus hívei másnap, az izraeli erők szeme láttára, a Bejrút nyugati részén lévő Szatila és Szabra palesztin menekülttáborokban iszonyatos mészárlásba kezdtek. A több száz halálos áldozatot követelő akció világszerte, így Izraelben is felháborodást keltett, s végül egyik oka lett Begin miniszterelnök távozásának.

A háborút követően a PFSZ meggyengült, s belső válságon ment át. Katonailag Szíria is érzékeny veszteségeket szenvedett. Damaszkusz a politikai háttérbe szorítására tett kísérleteket a fundamentalista kártya kijátszásával megpróbálta ellensúlyozni. Ennek eredménye lett Iránnak a libanoni ügyekbe való fokozott bekapcsolódása, a Teherán segítségével felállított síita Hezbollah (Isten Pártja) szervezetnek a polgárháborúba való aktív bekapcsolódása.

Az izraeli erők 1985 júliusában a biztonsági zóna kivételével elhagyták az országot, amelynek sorsában a libanoni politikai erők képviselőinek a szaúd-arábiai Taifban 1989

októberében aláírt megállapodása hozott tényleges fordulatot. A muszlimok politikai súlyát bizonyos fokig növelő alkotmányos kompromisszum azonban önmagában keveset ért volna, ha Damaszkusz 1990. őszén katonai fellépéssel nem biztosítja a polgárháború befejezését.

Az afganisztáni válság

Az Afganisztáni Népi Demokratikus Párt (ANDP) 1978. áprilisi hatalomátvétele jelentős fordulópont volt az ország történetében. A NúrMohammed Taraki vezetésével 1965-től szerveződő csoportosulás egymással rivalizáló Khalk (nép), és Parcsam (zászló) tömörülései közül a hatalmi váltás után az előbbi került domináns helyzetbe. Afőképp pastu bázisú Khalk-vezetők intézkedései – a megfelelő feltételrendszert nélkülöző agrárreform, az iszlám tradíciók figyelmen kívül hagyása az analfabetizmus elleni kampány során, a házasságkötési szabályok és a nemzeti lobogó megváltoztatása – a lakosság széles tömegeit a rendszer ellen fordította. A növekvő terror, a mind nagyobb méreteket öltő polgárháború miatt hatalmas tömegek menekültek a szomszédos államokba, közülük is elsősorban Pakisztánba és Iránba. Az eleve rendkívül szűk bázisra támaszkodó, az ország területének egyre kisebb részét ellenőrző ANDP belső megosztottságát a Khalk-vezetők hatalmi harca tovább mélyítette.

A térségbeli fejlemények, közötte az afganisztáni téma egyre többször került a nagyhatalmak képviselőinek tárgyalóasztalára. Így volt ez Bécsben is 1979júniusában, ahol a SALT-II. egyezmény aláírását követő szovjet-amerikai tárgyalásokon Carter elnök felvetette, hogy katonailag egyik hatalom se avatkozzon be Iránban és Afganisztánban, ugyanakkor hangsúlyosan szólt a Perzsa-öbölhöz és az Arab-félszigethez fűződő amerikai érdekekről. Az eltérő stratégiai szándékok, Washington és Peking közeledése, s az afgán ellenzéknek nyújtott növekvő amerikai támogatás miatt Brezsnyev szovjet pártfőtitkár a felvetésre kitérő választ adott.

Az afgán belpolitikai fordulat, Taraki 1979. szeptemberi meggyilkolása, a rendszer „erős emberének” tartott Hafizullah Amin felülkerekedése Moszkva számára egyáltalán nem volt örvendetes. A szovjet befolyást potenciálisan veszélyeztető Amin közvetett kihívására – az előre látható rendkívül negatív nemzetközi visszhang ellenére – a Kreml végül is a katonai megoldás mellett döntött. Úgy vélték, hogy az iráni sah bukása, az Egyesült Államok itteni stratégiai pozícióinak összeomlása után a lépés nemcsak Moszkva afganisztáni pozícióinak stabilizálását biztosíthatja, hanem fontos állomás lehet egy régi törekvés, a Perzsa-öbölhöz való kijutás megvalósításában. Nem is szólva arról, hogy az Afganisztán délnyugati részein lévő repülőterekről a stratégiailag rendkívül fontos Hormuzi-szoros is elérhető, ez pedig komoly ütőkártya, mivel a Nyugat szempontjából létfontosságú olajszállító útvonal így elvileg megbéníthatóvá vált. A hivatalosan szövetségesnek számító kabuli kormányzatot az 1979. december 24-én kezdődő szovjet katonai invázió megdöntötte, Amin elnököt több családtagjával együtt meggyilkolták. Helyére a Parcsam diplomáciai posztra száműzött vezetőjét, Babrak Karmalt állították.

A több mint százezer szovjet katona afganisztáni megjelenése a térségben új stratégiai helyzetet teremtett. Az akciót az ENSZ tagállamainak többsége elítélte, a Carter- adminisztráció bojkottlépések mellett katonai intézkedések egész sorával reagált a krízisre. Carter az unió helyzetével foglalkozó, 1980. januári elnöki üzenetének külpolitikai részében kijelentette, hogy az afganisztáni szovjet invázió az egész világbékét veszélyezteti, és stratégiai fontossága miatt a Közel-Kelettől a dél-ázsiai régióig terjedő zónát az Egyesült Államok és szövetségesei biztonsága szempontjából létfontosságú térségnek nevezte. Az üzenetnek e Carter-doktrínaként emlegetett része figyelmeztetett arra, hogy ha az olajellátás biztonságát a regionális instabilitás vagy esetleg a Szovjetunió veszélyezteti, készek érdekeiket keményen megvédeni.

Az afganisztáni inváziónak messzemenő kihatásai lettek a nemzetközi hatalmi egyensúlyra. A hatalmas technikai fölényben lévő, de a szokatlan terepviszonyok között harcoló szovjet reguláris erők nem bírtak az Egyesült Államok s számos iszlám állam anyagi-pénzügyi támogatását élvező mudzsáhid gerillákkal. A harcokban a szovjetek kb. 15 ezer embert vesztettek. A konfliktusnak közel egymillió afgán esett áldozatául, s 4-5 millió fő, a lakosság egyharmada elmenekült az országból.

A szovjet szuronyokra támaszkodó Karmal-rendszer az államapparátusban és a hadsereg tiszti karán belül a pastuk helyett egyre inkább más nemzetiségűekre próbált támaszkodni. Stabilitást azonban sem neki, sem pedig az 1986 tavaszán örökébe lépő, pastu származású Muhammad Nadzsibullahnak nem sikerült teremtenie. A háború nagy fordulata a gorbacsovi periódusban következett be: 1988 októberében Moszkva is aláírta az afganisztáni rendezésről szóló genfi egyezményt, s ennek keretében 1989 februárjában befejeződött a szovjet csapatok kivonása az országból.

Az ajatollahok birodalma

A polgárháború azonban tovább folytatódott, az 1978 tavaszán hatalomra került rendszer Nadzsibullah 1992. áprilisi távozásával tűnt el véglegesen. A győztesek az ország nevét Afganisztáni Iszlám Köztársasággá változtatták. Hamar kiderült azonban, hogy a váltás nem hozott konszolidációt, mivel a hatalomra került ellenzéki erők csak a Moszkva-barát rezsim megdöntésében voltak egységesek. A főképp tádzsikokból álló kormányzatnak a fővároson, az északkeleti régión túl alig volt befolyása, a mudzsáhid vezetők egymással való viaskodása az országot egyre mélyebb anarchiába süllyesztette. A fordulatot az ország délkeleti, pastuk által lakott régiójából kiinduló Talibán-moz- galom látványos térnyerése hozta meg. A nemzetközi média által korábban figyelemre sem méltatott egykori Korán-szeminaristák s a hozzájuk csatlakozók 1996-ban, mindössze két évvel a rendteremtési céllal elindított akciójuk után Kabult és az ország nagy részét elfoglalták. A tálibok a szunnita iszlámista deobandi irányzat szélsőséges irányzatát képviselték. A Mohammed Omar molla irányítása alatt álló új rendszer rendkívül szigorú iszlám törvénykezést vezetett be, s megpróbálta a centralizációt erősíteni. 1997 októberében az ország nevét Afganisztáni Iszlám Emirátusra módosították. A tálib vezetők lehetővé tették, hogy Oszama bin Laden és az al-Kaida az országban rendezze be a főhadiszállását. Afganisztán nemcsak a térségbeli instabilitás, hanem a nemzetközi terrorizmus egyik fő kiindulópontjává vált. Az ország helyzetében alapvető fordulatot, a tálib rendszer bukását a 2001 szeptembere után beindított terrorizmus elleni háború hozta el.

Az iráni forradalom győzelmét követő hónapokban a régi rendszer hatalmi elitje s hírhedt titkosrendőrsége, a SZAVAK tagjai közül közel 400 főt kivégeztek, 60 ezret pedig bebörtönöztek. Átszervezték a hadsereget, s az új rendszer ; fő fegyveres támaszaként felállították az Iszlám Gárdát. Széles körű államosításokat hajtottak végre, intézkedéseket hoztak az uzsora és a feketekereskedelem megfékezésére, a szegényebb néprétegek helyzetének javítására. Ezzel egyidejűleg, az idegen értékek „kigyomlálása” jegyében elkezdődött az oktatási és képzési rendszer s a kulturális élet „iszlám szellemű” átalakítása. A nőknél ismét kötelezővé tették a hagyományos öltözéket. A hatalom Khomeini és a köréje tömörült vezetők, világi értelmiségiek kezében összpontosult. A sahellenes egységfront más politikai erőit fokozatosan háttérbe szorították s illegalitásba kényszerítették. Ugyanez volt érvényes az Iráni Kurd Demokrata Pártra és más nemzetiségi politikai csoportosulásokra. Csak egyetlen politikai csoportosulás, a kormánypárt szerepét betöltő Iszlám Köztársasági Párt működhetett, azonban 1987 júniusában ezt is megszüntették.

Az új rendszer vezetői egyaránt támadták a kommunista ideológiát s a nyugati liberális értékeket. A forradalom győzelme után, 1979 márciusában Irán kilépett a CENTO- ból. Az Egyesült Államok és Irán kapcsolatait a Teheránnal szemben életbe léptetett gazdasági-pénzügyi szankciók, a külföldre távozott, súlyosan beteg uralkodó sorsa körüli taktikázás, a teheráni amerikai nagykövetség 1979. novemberi elfoglalása, az ott tartózkodók túszul ejtése és több mint egy évig tartó fogságban tartása a mélypontrajuttat- ta. Az 1980 szeptemberében kirobbant iraki-iráni háborútól Washingtonban is többek közt azt várták, hogy kedvező feltételek teremtődnek a teheráni rezsim belső megdöntésére. A nyolc évig tartó öldöklésben Iránt hatalmas anyagi és emberveszteségek érték, az előzetes jóslatokkal szemben azonban a háború a rendszer megszilárdulását eredményezte.

A nyolcvanas években Teherán vált az iszlámista mozgalmak legfőbb támogatójává. Az új iráni rezsim is vezető szerepre törekedett az Öböl-térségben. A megváltozott feltételek közepette azonban ez kihívást jelentett az Egyesült Államok stratégiai érdekeire, és a Washingtonnal szoros kapcsolatban álló itteni államokra. A khomeinizmus „exportjától” való félelem jelentős szerepetjátszott abban, hogy a Perzsa (Arab)-öböl túlsó partján lévő államok a gazdasági, katonai és politikai koordináció céljából 1981 májusában létrehozták az Arab-öböl menti Államok Együttműködési Tanácsát (röviden Öböl Menti Együttműködési Tanács – GCC).

Khomeini ajatollah 1989 júniusában bekövetkezett halála után fellángoló hatalmi harcban az iszlám forradalom elveit következetesen folytatni szándékozó radikálisokat a hatalmi elit konzervatív és pragmatikus csoportjai háttérbe szorították. Az új vallási vezető a konzervatív tábor élén álló Alí Szajjid Khamenei ajatollah lett, a köztársasági elnöki funkciót két terminuson át Hásemi Rafszandzsáni ajatollah töltötte be. Az államfő a gazdaság és a külkapcsolatok terén kísérletet tett egyfajta nyitásra, de e törekvések többnyire megtörtek a vallási vezető ellenállásán. A reformok ügyének nem használt az Egyesült Államokhoz fűződő kapcsolatoknak a

kilencvenes évek derekán történő kiéleződése. Az Irak és Irán egyidejű korlátozására épülő washingtoni politika Teherán szempontjából kedvező módosulása Muhammad Khatemi ajatollah 1997. májusi elnökválasztási győzelme után merült fel. A nagy népszerűségnek örvendő, reformok iránt elkötelezett iráni vezetőnek az iszlám demokráciáról, a civilizációk párbeszédéről szóló fejtegetései az Egyesült Államokban is nagy figyelmet keltettek. A gyakorlati politika síkján azonban a Clinton-adminisztráció eléggé óvatos volt; a terrorizmus elleni háború a Bush-korszakban ismét negatív fejezetet nyitott kapcsolataikban.

Irak: szemben a világgal

A kétpólusú nemzetközi rend nyolcvanas évek végi eróziója felgyorsította a térség átrendeződését. Többek közt eztjelezte az 1990 nyarán kirobbant Öböl-válság. Az események egyik főszereplője Szaddám Husszein iraki elnök volt, aki az iráni iszlám forradalommal szinte egy időben kaparintotta kezébe a hatalmat. A teherá- ni fordulat után Bagdad jó alkalmat látott arra, hogy az Iránnal kötött, a pillanatnyi kényszerűség diktálta 1975-ös megállapodást felrúgja. Egyúttal kísérletet tegyen arra, hogy országát az Öböl-térség vezető hatalmává tegye. Az Irán ellen 1980 szeptemberében megindított háború a kitűzött hadicélokat azonban nem érte el. A korábban a Szovjetunióval szoros kapcsolatban álló iraki baaszista rendszer, mint Iránnal szembeni ellensúlyozó tényező, e periódusban felértékelődött az Egyesült Államok számára. A két ország korábbi rossz viszonyán gyorsan túllépve, Bagdadot levették a terrorizmust támogató országok listájáról, helyreállították az 1967 óta szünetelő diplomáciai kapcsolatokat, és az együttműködést a katonai területre is kiterjesztették. A fejlett ipari államokkal gyorsan bővülő kereskedelmi kapcsolatai révén Irak olyan technológiához is hozzájutott, amelyet nukleáris programjánál is fel tudott használni.

A nyolc évig tartó iraki-iráni háború Bagdadnak is súlyos anyagi és emberveszteségeket okozott, s megrendítette az ország pénzügyi helyzetét. A mélyülő gazdasági krízist Irak elsősorban olajbevételei gyors növelésével kívánta orvosolni. Ez azonban ütközött több Öböl menti termelő érdekeivel, akik a fejlett ipari államokhoz hasonlóan a viszonylag alacsony világpiaci árak konszolidálásában voltak érdekeltek.

A bipoláris egyensúlyra alapozott nemzetközi rend felbomlása Irakban aggodalmat keltett. Tartottak attól, hogy a fordulat a külpolitikai játéktér beszűkülését, az Egyesült Államok érdekeinek való kényszerű alárendelődést, Izrael regionális szerepének további felértékelődését eredményezi. Szaddám Husszein gondosan összeállított forgatókönyv alapján 1990. augusztus 2-án lerohanta Kuvaitot. Bagdad a kicsiny, de olajvagyo- na révén a világ egyik leggazdagabb államát igazából mindig is a saját területének tekintette. Az emirátus elfoglalása azonban alapvetően veszélyeztette Washington és a fejlett ipari államok stratégiai érdekeit. Ezzel nemcsak a világ legnagyobb olajexportálója, a szaúdi királyság veszélyeztetettsége nőtt, hanem a kuvaiti készletek birtokában, néhány radikális arab olajtermelő állam támogatásával Bagdad nagymértékben befolyásolni tudta volna az OPEC árpolitikáját.

Az új helyzetre Washington az addigi óvatosságot félretéve gyorsan reagált: csapatokat vezényelt Szaúd-Arábiába, s Irak ellen katonai koalíciót hozott létre. Az ENSZ-tagál- lamok döntő többsége elítélte az iraki agressziót, a BT 1990. augusztus 2-i 660. sz. határozata felszólította Bagdadot Kuvait elhagyására. A négy nappal későbbi BT-határozat, a 661. sz. pedig embargót léptetett életbe az iraki rezsimmel szemben. Irak dacolása láttán a BT tovább ment: november 29-i 678. sz. határozata 1991. január 15-ig adott határidőt Iraknak az emirátus elhagyására. Ellenkező esetben a testület felhatalmazta a tagállamokat, hogy minden rendelkezésükre álló eszközzel szerezzenek érvényt a BT határozatainak. A koreai háború óta ez volt a második eset, hogy az ENSZ egy agresszió visszaverésére tagállamainak katonai akció alkalmazását engedélyezte.

Miután a politikai rendezésre tett egyetlen erőfeszítés sem járt eredménnyel, 1991. január 17-én a szövetségesek légi akciójával kezdetét vette az öbölháború. A káprázatos technikai arzenált felvonultató szövetséges erők a február 27-ig tartó hadműveletek során felszabadították Kuvaitot s behatoltak Dél-Irakba. Az offenzíva Bagdad irányába való továbbfejlesztését azonban Bush elnök nem engedélyezte. A Fehér Házban tartottak attól, hogy a stratégiailag fontos helyen fekvő ütközőállam belpolitikai erőviszonyai, etnikai-vallási sajátosságai következtében a megfelelő alternatíva nélküli hatalmi váltás akár Irak felbomlásához vezethet. Ez pedig kiszámíthatatlan folyamatokat indíthat el egy olyan térségben, ahonnan a fejlett ipari államok kőolajellátásának több mint 50 százaléka származik.

Szaddám Husszein a szövetségesek szeme láttára leverte a háború után kirobbant síita és kurd felkelést, ezzel megszilárdította szétesőben lévő rendszerét. Az iraki hadseregnek a síitákkal és a kurdokkal szembeni brutális fellépései miatt Washington a nagyhatalmak támogatásával 1991 áprilisában az ország északi, a következő év augusztusában a déli részében iraki gépek számára mindenfajta légi tevékenységet megtiltott. Ezt az északi területen élő, a népesség mintegy 20 százalékát kitevő kurd lakosság ki tudta használni autonómiatörekvései

megvalósítására. Ennek államiságig való továbbfejlesztése azonban nemcsak Bagdadnak, a környező államoknak, hanem Washingtonnak sem volt az érdeke.

Irak számára súlyos korlátozásokat jelentett a BT 1991. április 3-án született 687. sz. határozata is, amely előírta, hogy Irak az ENSZ felügyelete mellett köteles megsemmisíteni vegyi és biológiai fegyvereit, 150 km-nél nagyobb hatósugarú ballisztikus rakétáit, és a világszervezet szakértői előtt fel kell fednie nukleáris programja részleteit. A határozat megerősítette a korábbi szankciókat, azzal a kitétellel, hogy azokat kéthavonta felül kell vizsgálni.

A Bush-kormányzat a térség biztonságának egyik fontos előfeltételét az iraki rendszer korlátozásában látta. Sőt, az adminisztráció néhány neokonzervatív tagja már a kilencvenes évek elején ennél is tovább ment azzal, hogy felvetették a baaszista rendszer megdöntésének szükségességét. Az 1993 januárjában hivatalba lépő Clinton-kormányzat Bagdad elszigetelése érdekében szorgalmazta az Irakkal szembeni ENSZ-embargó rendszeres meghosszabbítását, s egyre jelentősebb támogatást nyújtott az iraki ellenzéki erőknek. A világszervezet ellenőrei a bagdadi kormányzat akadékoskodása ellenére jelentős sikereket értek el az iraki tömegpusztító fegyverek felszámolása terén. A szankciók súlyos szenvedést okoztak az iraki népnek, ezt az ENSZ megpróbálta azzal enyhíteni, hogy engedélyezte a humanitárius célú olajeladásokat, de a feltételek miatt Bagdad ezekbe hosszú évekig nem ment bele. Az értékesítési korlátokat 1999 decemberében az 1284. sz. határozat feloldotta, de a kitermelői kapacitás szűkössége miatt Irak ezzel csak kevéssé tudott élni. Bizonyítandó, hogy nélkülözhetetlen játékos a pályán, Szaddám Husszein többször is demonstratív katonai lépéseket tett, de ezek semmi eredményt nem hoztak. Az ellenőrök távozásával járó újabb konfliktust követően az Egyesült Államok és Nagy-Britannia 1998 decemberében Sivatagi Róka fedőnévvel indított koncentrált légi akciója súlyos károkat okozott Irak katonai infrastruktúrájában. Washington az országban hatalmi változásokat alapvetően belső fordulat révén próbált elérni, e törekvések azonban nem jártak sikerrel.

Fordulópont az arab-izraeli konfliktusban

Közvetlenül az ötödik arab-izraeli háború befejezése után rövid időn belül több rendezési elképzelés is nyilvánosságra került, ezeket azonban az események gyors sodrása levette a napirendről. A megszállt területeken 1987 decemberében kirobbant palesztin felkelés (intifáda) után azonban a washingtoni diplomácia álláspontjában is jelentős változás következett be. Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy nemzetközi s regionális vonatkozásban egyaránt új stratégiai realitásokkal kell számolni. Az Egyesült Államok számára létfontosságú térségben a pax americana megteremtésére kitűnő lehetőséget kínált, hogy a gorbacsovi korszakban a Szovjetunió nagyhatalmi szerepvállalásának lehetőségei tovább szűkültek.

1988 folyamán az amerikai adminisztráció főképp a palesztin autonómia ügyét próbálta kimozdítani a holtpontról. Ezt szolgálta az 1988. márciusi Schultz-terv, amely többek között fel akarta gyorsítani a palesztin autonómia tárgyalásait. Az amerikai külügyminiszter nevével fémjelzett kezdeményezés azonban elvetélt, mert az elképzelésekben fontos szerepetjátszó Jordánia időközben – a muszlim szent helyek kivételével – lemondott a Nyugati Parttal kapcsolatos jogairól. Ez növelte a PFSZ súlyát, amely a PNT novemberi algíri ülésén nagy jelentőségű döntéseket hozott: szimbolikusan deklarálta a palesztin államiságot, s az ENSZ BT 242. és 338. számú határozatának elfogadásával

közvetve elismerte Izrael létét. A PNT az 1968-as chartával szemben az önrendelkezési jog gyakorlását csak a Nyugati Partra, a Gázai övezetre és Kelet-Jeruzsálemre tartotta érvényesnek.

A több oldalról is lépéskényszerbe került izraeli kabinet 1989 májusában tervet hozott nyilvánosságra a megszállt területeken élő palesztinok átmeneti önkormányzatának megteremtését célzó választásokról. Az időközben a Fehér Házba került új köztársaságpárti adminisztráció folytatta az átfogó rendezést célzó erőfeszítéseket. A Bush-csapat elképzelése az volt, hogy a tárgyalási folyamatot megnyitó nemzetközi konferencia után az érintettek párhuzamos kétoldalú konzultációkon próbálják megtalálni a békéhez vezető utat. Mindez rendkívül fontos volt a hidegháborús korszak lezárulását, az Öböl-válságot követő új nemzetközi helyzetben, amikor az átfogó közel-keleti rendezés is előtérbe került.

Az 1991. októberi madridi nemzetközi konferencia előkészítése során egyértelművé vált, hogy a rendezésnek az ENSZ BT 242., 338. és 425. számú határozatain, illetve a „területet békéért” elven kell alapulnia. A madridi tanácskozás után útjára indult konzultációsorozat két- és többoldalú, valamint informális keretek közt zajlott. Az Izrael valamint Szíria, Jordánia, Libanon és a palesztinok képviselői közti tárgyalások eddigi legnagyobb sikere az 1994. októberi izraeli-jordániai békeszerződés volt. Szíriával a konzultációk nem hoztak kézzelfogható eredményt. Ez azt is jelentette, hogy a Damasz- kusszal különleges kapcsolatban álló Libanonnal sem került sor megegyezésre. Nem változtatott ezen az sem, hogy a növekvő veszteségek miatt Izrael 2000 májusában

egyoldalúan kivonult a hosszú ideje ellenőrzése alatt álló libanoni biztonsági zónából. A madridi folyamat keretében zajló tárgyalások egyik legfontosabb terepét jelentő palesztin-izraeli tárgyalásokon a fordulat az 1993. szeptemberi elvi nyilatkozat aláírásával következett be. Az erre épülő, az átmeneti palesztin autonómiáról szóló, két évvel későbbi egyezmény már eléggé ellentmondásos folyamat közepette született meg.

Nem sikerült elérni a nagy célt, hogy az autonómia-időszak végére, 1999 májusára a végleges rendezési témákról – azaz Jeruzsálem, a zsidó települések és a palesztin menekültek jövőjéről, a vízmegosztásról, biztonsági kérdésekről stb. – megegyezzenek, s ezzel megteremtsék a két etnikum szétválasztásának, a palesztin állami entitás létrehozásának feltételeit. Ebben nagy szerepet játszott a Netanjahu vezette jobboldali koalíció 1996-ban történt kormányra kerülése utáni izraeli fordulat, amelynek nyomán a palesztin-izraeli rendezés fő motorja a reciprocitás elve lett, amit az Egyesült Államok is támogatott. Vagyis Jeruzsálem csak annyira volt hajlandó a számára előírt lépések végrehajtására, amilyen mértékben a palesztin fél teljesíti a biztonsággal kapcsolatos kötelezettségeit. Ez növelte az izraeli kormány manőverezési lehetőségeit. Washingtoni nyomásra az 1998 októberében Wye Plantationban aláírt palesztin-izraeli egyezmény a reciprocitás alapján megszabta az átmeneti autonómiáról szóló megállapodás addig papíron maradt pontjai megvalósításának menetrendjét. De végrehajtása a Netanjahu- kormány bukása miatt már az első szakaszban elakadt. A Munkapárt vezette új koalíció 1999 szeptemberében megkötötte a palesztinokkal az ún. Wye-II. megállapodást, amely elsősorban a korábbi végrehajtási menetrendben hozott változásokat. 2000júliu- sában amerikai kezdeményezésre Camp Davidben csúcstalálkozót tartottak a végleges rendezési témákról, de ez kudarccal végződött. A szeptember végén kirobbant al-Ak- sza-intifáda pedig a megegyezés lehetőségét hosszú időre elnapolta.

*

A három kontinens találkozásánál elhelyezkedő régió második világháború utáni politikatörténetének szinte minden fejezete bővelkedett viharos fordulatokban. Noha itt található a világ ismert kőolajkészletének kétharmada, a geostratégiai szempontból jelentős térség világgazdasági pozíciói az elmúlt évtizedekben nem javultak. Az egy főre jutó bruttó nemzeti termék növekedési átlaga 1962-1990 között 0,47 százalék volt. Ennél rosszabbat csak Afrikában regisztráltak. Ebben szerepet játszott, hogy a jelzett időszakban a szaporodási ráta (2,61) még az ázsiai mutatót is felülmúlta.

A régió országaiban a diverzifikáltabb struktúrák kialakítását célzó fejlesztési stratégiák többnyire kudarccal végződtek vagy felemás eredményeket hoztak. Az egyetlen állam Izrael, amely súlyos társadalmi árat fizetve, de meg tudott felelni a globalizáció kihívásainak. A munkanélküliség a térség több kulcsfontosságú államában a hivatalos adatok szerint 10 százalék feletti, a tényleges helyzet azonban ennél is rosszabb. Ideológiai vonatkozásban a szekuláris nacionalizmusnak a háború után több muszlim országban tapasztalható gyors terjedését a hatvanas évek végétől ellenkező irányú folyamat váltotta fel, s az így keletkező űrbe benyomult az iszlám. A politikailag radikális s jelentős biztonsági kihívást jelentő irányzatok mellett megjelentek olyan orientációk, amelyek céljaikat a fennálló struktúrákba való integrálódás révén próbálják elérni. A térség az ezredfordulón több szempontból újabb válaszút elé érkezett.

3. fejezet - III. Nemzetközi kapcsolatok (1945-2000) – Németh István

Hidegháború - kelet-nyugati ellentét (1945-1949)

Röviddel a második világháború után Kelet és Nyugat hatalompolitikai, biztonságpolitikai és világnézeti ellentétei egyre több súrlódást szültek. A Németország közös megszállására Potsdamban felállított szervek képtelennek bizonyultak arra, hogy kezeljék a szövetségesek növekvő nézeteltéréseit a Németország-politikában. Konfliktus és feszültség támadt a szovjet katonai adminisztráció által övezetében bevezetett politikai, gazdasági és társadalmi átalakító intézkedések miatt. Vétójogával élve a négy hatalom bármelyike megakadályozhatta a közös döntéseket; ezzel a lehetőséggel elsősorban a franciák és a szovjetek éltek. A nyugati övezetekbe irányuló mezőgazdasági szállítások elmaradása miatt Clay amerikai tábornok-főparancsnok 1946 májusában önhatalmúlag leállította az amerikai övezetből a Szovjetunióba jóvátételre irányuló gyárleszereléseket. A Szovjetunió válaszul szűkítette az együttműködést, amire az Egyesült Államok és Nagy-Britannia 1947. január 1-jén Bizónia néven egyesítette övezeteit, Nyugat-Németországban is megkezdve az új politikai rendszer egyoldalú kiépítését.

Nézeteltérések alakultak ki a közép- és kelet-európai fejlemények miatt is, ahol szovjet támogatással felgyorsult a kommunista erők hatalomra jutása. Feszültség és konfliktus támadt Iránban is, ahol a Szovjetunió 1945-1946-ban vonakodott elhagyni a háború alatt megszállt északi tartományokat. Csak az ENSZ Biztonsági Tanácsa és az Egyesült Államok nyomására vonult ki az országból. Törökországban a Szovjetunió területi igényt jelentett be Kars és Ardahan területére, amely egykor a cári birodalomhoz tartozott. A Földközi-tengeren pedig a tengerszorosokra vonatkozó montreux-i konvenció revízióját követelte (ezzel a Boszporusz és a Dardanellák társellenőrzési jogát) és befolyást az egykori észak-afrikai olasz gyarmatokon. A Szovjetunió elutasította az atomfegyverek nemzetközi ellenőrzésére 1946-ban előterjesztett Baruch-tervet. A megromlott viszonyt jellemezte, hogy Sztálin már 1946 márciusában a „harmadik világháború uszítóiról", Churchill pedig Fultonban az amerikai elnök jelenlétében az Európára leereszkedő „vasfüggönyről" beszélt.

Az Egyesült Államok 1946-ra – belső, izolációs erői nyomására – 2,2 milliós európai katonai jelenlétét 400 ezer főre csökkentette, miközben a Szovjetunió az európai kontinensen több mint 4 millió katonát tartott fegyverben. Churchill azt sugallta, hogy az amerikai csapatok teljes kivonása a háborúban legyengült Európát kiszolgáltatná a szovjet túlerőnek, s a nyugat-európai kommunista pártok segítségével Közép- és Kelet-Európa után talán még Nyugat-Európa is szovjet befolyás alá kerülhet.

1946 második felében megkezdődött az amerikai külpolitika átorientálódása, amely a Nyugat-Európával való együttműködésen és hosszú távú európai jelenlétre való berendezkedésen alapult. Az Egyesült Államok külügyi vezetésében Európával kapcsolatban mindinkább elfogadottabbá vált a nézet, hogy *az Egyesült Áttamok alapvető érdeke az erő'egyensúly fenntartása,* illetve annak helyreállítása. Ugyanis az Egyesült Államok biztonságára automatikusan veszélyt jelent bármely európai nemzet, amely megszerzi a kontinens feletti uralmat. Ha viszont Európában erőegyensúly van, akkor egy nemzetnek sem marad szabad keze az óceánon túli új területek megszerzésére. Amerikai részről úgy értékelték, hogy Európában nemcsak a hatalmi egyensúly megbomlásáról van szó, hanem egyszerűen nincs más hatékony erő Európában a Szovjetunión kívül. Ezért Amerikának kötelessége megsegíteni őket. A lakosság ellátáshoz szükséges árucikkekért, az ezeket fedező dollárkölcsönökért és a védelemért folyamodó nyugat-európai országok kénytelenek voltak elfogadni az amerikaiak minden feltételét, amelyek az általuk elképzelt világrendhez való illeszkedést és az abba való betagolódást jelentették.

Byrnes külügyminiszter már 1946. szeptemberi stuttgarti beszédében a németekkel való kooperációról és anyagi-politikai támogatásukról beszélt. A változások fő sürgetője GeorgeF. Kennan moszkvai amerikai követtanácsos volt, aki 1946. februári „hosszú táviratában" a szovjet rendszer tekintélyuralmi vonásaira hívta fel kormánya figyelmét, és arra a céljára, hogy lerombolja az Egyesült Államok „hagyományos életszokásait és nemzetközi tekintélyét". A külügyminisztérium politikai tervezési csoportjának vezetőjeként 1947 júliusában ugyancsak ő, már a „feltartóztatás" politikáját sürgette a nyugati demokrácia és életforma védelmében.

Ajánlásainak megfelelően az amerikai kormány módosította a Szovjetunióhoz fűződő kapcsolatait, amit a kiélezett görögországi és törökországi helyzettel indokolt. Az amerikai felfogás szerint itt a Moszkva által

irányított illegális mozgalom kommunista fordulattal fenyegetett. Az 1947. március 12-én meghirdetett Truman-doktrína támogatást és védelmet ígért a két országnak és a kommunistáktól fenyegetett „valamennyi szabad népnek”. A nemzeteknek Truman szerint a jövőben választaniuk kell a többségi akaraton és szabad választásokon nyugvó nyugati demokrácia és a kisebbségi vezetésű, a többséget elnyomó kommunista rendszer között. Az amerikai elnök először beszélt a világ nyugati demokratikus és keleti kommunista rendszerre tagolódásáról. A hatalmi és befolyásokért folyó kelet-nyugati harc ezzel egymással összeegyeztethetetlen ideológiák küzdelmének formáját is öltötte, amelyre 1947-ben Walter Lippman amerikai publicista használta először a „hidegháború” kifejezést.

1947. június 6-án Marshall amerikai külügyminiszter meghirdette az Európai Újjáépítési Programot (European Recovery Program-ERP), amely az 1946/47 telén súlyos gazdasági nehézségeken átesett Nyugat-Európát igyekezett ellenállóvá tenni a szovjet befolyással szemben. A Marshall-terv hivatalosan a közép- és kelet-európai országok felé is irányult, sőt a Szovjetunió 1947 júliusában részt vett a párizsi ERP-konferencián. Molotov külügyminiszter azonban „imperialistának” minősítette és más államok belügyei- be való beavatkozási kísérletnek nevezte a tervezetet. Nyomására a meghívott Lengyelország és Csehszlovákia is visszavonta részvételét a programban.

A Marshall-segélyt végül 17 nyugat-európai ország és terület kapta meg. Elosztására 1947 áprilisában megalakították az Európai Gazdasági Együttműködés Szervezetét (Organi- zation for European Economic Cooperation – OEEC), amely Nyugat-Európának 1952-ig összesen 13 milliárd dollár segélyt folyósított.

A Szovjetunió a feltartóztatási politikára 1947 szeptemberében a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája (Kominform) megalakításával válaszolt, ahol a maga részéről Zsdanov, az SZKP egyikvezetője-Lenin megállapítására támaszkodva – meghirdette a világ „két táborra” oszlásáról szóló elméletet. Eszerint az Egyesült Államok vezette „imperialista és antidemokratikus”, illetve a Szovjetunió vezette „antiimperialista és demokratikus” tábor kibékíthetetlenül áll szemben egymással.

A kelet-nyugati konfliktus intézményesített rögzülésében további mérföldkövet jelentett az 1947. október 30-án 23 ország részvételével megalakított új világkereskedelmi rendszer, az Általános Vámtarifa- és Kereskedelmi Egyezmény (General Agreement on Tariffs and Trade – GATT). A Nemzetközi Valutaalap egyfajta kereskedelempolitikai szervezete valamennyi nemzet számára jobb kereskedelempolitikai feltételek megteremtését és a nyersanyagokhoz való könnyebb hozzájutást, a vámok és más kereskedelmi sorompók leépítését, a nemzetközi kereskedelemben a diszkriminatív politikai beavatkozások felszámolását, általában a termelés növelését szorgalmazta. Laza szervezete ellenére egyezményei rendkívül sikeresnek bizonyultak a vámsorompók és a világkereskedelem állami korlátjai leépítésében. 15 éven belül 63 nemzetet tömörítve, a világkereskedelem 80 százalékát ellenőrizte.

A Szovjetunió és a befolyása alatt álló országok viszont 1949-ben saját gazdasági szervezetet, a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST) alapítottak, amely 1950 körül elinduló nagyarányú fejlesztési elképzeléseik alátámasztását szolgálta a szovjet igények elsőbbségével. A két eltérő gazdasági rendszer versenye a hidegháború sajátos küzdőterévé lett, és nemcsak a piacok átrendeződéséhez, hanem a két szövetségi rendszerhez tartozó államok egymás közti kereskedelmének megbénulásához vezetett.

A kelet-nyugati ellentétek Közép-Európában rövidesen nyílt konfliktussá váltak. Az 1948. februári csehszlovákiai fordulat Nyugat-Európában 1948. március 17-én a brüsszeli egyezmény aláírásához vezetett, amely támadás esetén a tagok (Nagy-Britannia, Franciaország, Benelux országok) kölcsönös segítségnyújtását helyezte kilátásba. A Németország valamennyi övezetére kiterjedő közös pénzreformtárgyalások eredménytelensége miatt a nyugati övezetekben és Nyugat-Berlinben az önálló nyugati államalapítás irányába mutató, előre be nem jelentett pénzreformot vezettek be. Válaszul a Szovjetunió 1948 júniusában lezárta a Nyugat-Berlinbe vezető utakat. Lépésével a nyugati külön állam alapítását igyekezett akadályozni, és a nyugatiak további berlini jelenléte és a nyugat-németországi szovjet részvétel összekapcsolására törekedett.

A berlini blokád tapasztalatai megerősítették az Egyesült Államok elszántságát arra, hogy Európában katonailag tartósan kötelezettségeket vállaljon. 1948 júniusában az amerikai szenátus megszavazta a Vandenberg-határozatot, amely lehetővé tette az ország belépését az atlanti szövetségbe, mivel elismerte a regionális megállapodások és a kollektív önvédelem jogát.

1949. április 4-én 12 állam egyezményt írt alá az Észak-atlanti Szövetség Szervezete (North Atlantic Treaty Organization – NATO) megalakításáról. A szövetség intézményesen összekötötte Nyugat-Európát Észak-Amerikával; általa az Egyesült Államok legitimálta tartós katonai és politikai jelenlétét az európai kontinensen.

A nyugati szövetségesek támogatásával Németország nyugati megszállási övezeteiből 1949. május 23-án megalakult az NSZK, a szovjet megszállási övezetből pedig 1949. október 7-én az NDK.

Az érdekszférák a Távol-Keleten is mind élesebben elhatárolódtak. Az Egyesült Államok feltartóztatási politikája itt kevésbé volt sikeres, mint Európában. A polgárháború Kínában a Mao Ce-tung vezette kommunista erők győzelmével végződött. Az amerikai támogatást élvező Csang Kaj-sek tábornok vezette nemzeti-kínai kormány Tajvan (For- mosa) szigetére szorult vissza. 1949 októberében a Kínai Népköztársaság kikiáltásával a Föld legnépesebb országa csatlakozott a Szovjetunió vezette országok eurázsiai frontjához.

Csang Kaj-sek szárazföldi uralmának összeomlása az Egyesült Államokban nagy izgalmat váltott ki. Különösen a befolyásos „Kína-lobbi” bírálta a kormányt állítólagos passzív magatartása miatt, amelynek következtében az amerikai politika fontos bástyája veszett el a csendes-óceáni térségben. Ezt kevéssé ellensúlyozta a Kínai Köztársaság szigetállamának létrehozása Tajvanon.

A politikai és ideológiai kelet-nyugati konfliktus így nemcsak intézményileg, hanem földrajzilag és lélektanilag is rögződött. A hatalompolitikai befolyásért és a katonai fölényért folytatott versengés eredményeként a kapcsolatok szinte valamennyi területén az ellenségkép kialakítása és a konfrontáció irányzata érvényesült.

A hidegháborút azóta háromféleképpen magyarázzák. Az első felfogás szerint „szokványos hatalmi politika”, tehát nem volt benne semmi szokatlan. A nagyhatalmak mindig fenyegetettséget éreznek, s amint saját biztonságuk érdekében cselekednek, azt a másik fél fenyegetésként értékeli. A Szovjetuniót ugyanaz a terjeszkedési kényszer mozgatta, mint egykor a cári Oroszországot. Méretei elbizakodottá tették, amely megfélemlítette a befolyási övezetétől nyugatra fekvő kisebb államokat. Ezek az országok csak egymástól várhattak támogatást, vagy a másik szuperhatalomhoz fordulhattak. Ez történt 1949- ben, amikor az európai demokráciák egyesült erővel igyekeztek rávenni az Egyesült Államokat, hogy az Észak-atlanti Szerződés Szervezete (NATO) keretében vállaljon folyamatos biztonsági garanciákat a kontinensen.

A másik nézet hívei szerint a hidegháború mozgatórugói az ideológiai különbségekben keresendők. A társadalom és a gazdaság megszervezésének, illetve az ehhez szükséges politikai rendezésnek két ellentétes elképzelése állt szemben egymással. Mindez a hatalmi politikát a szokásosnál is jobban eldurvította. A szovjetek szemében az amerikaiak vezette szövetségi rendszer egyfajta kapitalista bekerítési stratégiával igyekezett eltiporni a szocialista kísérletet. A Nyugat viszont úgy látta, hogy a Szovjetunió olyanokra igyekszik ráerőltetni társadalmi rendszerét, akik nem kértek abból.

A harmadik felfogás a fegyverkezési hajszán alapul, amely azonban inkább már a hidegháború következményének tekinthető. Míg a hidegháború gyökerei valahol az alapvető érdekellentétekben keresendők, az egyre pusztítóbb fegyverek rivalizáló felhalmozása militarizálta a politikai kapcsolatokat és tovább mérgezte a gyanakvás légkörét.

A legtöbb drámai eseményt a kelet-nyugati szembenállásból eredő stratégiai kényszerek kölcsönhatásai vagy a második világháborút követő dekolonizációs hullám gerjesztette még mélyebb zűrzavaros folyamattá.

Az egymás mellett élés kényszere az ötvenes években

1950. június 25-én a koreai háború kitörésével a kelet-nyugati konfliktus – a berlini blokád után – második csúcspontjához érkezett, ebben az esetben már korszerű katonai eszközök tömeges alkalmazásával. Az amerikai csapatkivonás után az észak-koreai csapatok szovjet és kínai bátorítással megtámadták Dél- Koreát. Az akció nemzetközileg azokat az erőket igazolta, amelyek szerint a kommunista erők mindenütt előrenyomulnak, ahol a Nyugat gyengeséget tanúsít. Érvelésükben egyenes vonalú összefüggést láttak a Szovjetunió második világháborús kelet-európai pozíciószerzésétől a kínai forradalmon keresztül a koreai háborúig. Az észak-koreai támadást „az egész szabad világ elleni fenyegetésnek” minősítették, jóllehet Dean Acheson amerikai külügyminiszter 1950. januári kijelentése szerint Korea nem tartozott az „amerikai védelmi övezethez”. Mivel az észak-koreai előnyomulás már a félsziget teljes elözönlésével fenyegetett, az Egyesült Államok Japánban állomásozó hadereje nagy részét Koreába irányította a dél-koreaiak támogatására, és akciójához

megnyerte a BT támogatását. A Szovjetunió akkoriban (Kína rendezetlen ENSZ-státu- sza miatt) bojkottálta a Biztonsági Tanács üléseit, így nem emelhetett vétót; az amerikai csapatok formálisan az ENSZ határozata alapján cselekedtek. Ellentámadásuk során azonban kínai csapatokkal találták szembe magukat, amelyek visszavonulásra kényszerítették őket. A háború több mint kétéves fegyverszüneti tárgyalások után fejeződött be: Korea megosztása nagyjából a 38. szélességi fok mentén rögzült.

Az Egyesült Államok 1950-1951-ben, egyetlen év alatt védelmi kiadásait 13,5 milliárd dollárról 48,2 milliárdra emelte, s az addig még csak papíron létező NATO-t amerikai főparancsnoksággal és csapatai tartós európai állomásoztatásával hatékony katonai szövetséggé fejlesztette.

1948-ban Palesztinában Izrael állam megalakulásával újabb válságövezet jött létre, mivel zsidók és arabok ugyanarra a területre tartottak igényt. A szomszédos arab államok – amelyek még az angolok palesztinai kivonulása előtt az Arab Ligába tömörültek – vitatták az új állam létjogosultságát, ahol a náci üldözés elől sok európai zsidó keresett menedéket. Palesztináért már közvetlenül az Egyesült Nemzetek megosztási terve és Izrael állam megalakulása előtt háború kezdődött, amelyben az izraeli hadsereg ugyan tartotta magát, de a megoldáshoz nem jutottak közelebb. A közel-keleti konfliktust súlyosan megterhelte az izraeliek által hazájukból elűzött, vagy előlük elmenekülő palesztinai arabok sorsa. 1956-ban újabb közel-keleti háború tört ki, amikor Egyiptom a Szuezi-csator- nát államosította és lezárta az izraeli hajók elől. Az Egyesült Államok és az ENSZ elítélte az Egyiptom elleni izraeli támadást és a brit-francia katonai akciót, de az csak határozott szovjet fenyegetésre fejeződött be. Így a Szovjetunió a közel-keleti események tevékeny részesévé lett; katonai és gazdasági segítséget nyújtott az arab országokat vezető Egyiptomnak, amelyet Nasszer irányított.

A koreai háború katalizátorként szolgált Németország újrafelfegyverzéséhez. Amerikai nyomásra 1950 októberében maga Pleven francia miniszterelnök terjesztette elő az európai hadsereg elképzelését, amely különböző európai országok egységeit integrálta volna, hogy a kül- és biztonságpolitika területén leküzdjék a hagyományos nemzetállami felfogást és egyidejűleg lépést tegyenek az európai politikai unió irányába. Az integrációs folyamatot a Szovjetunió 1952 márciusában a német békeszerződés megkötésére tett javaslatával és az újraegyesített, semleges Németország ajánlatával igyekezett fékezni.

1. végén az amerikai elnökválasztásból Dwight D. Eisenhower került ki győztesen. Külügyminisztere, JohnFosterDulles túlságosan defenzívnek tartotta Kennan és Truman feltartóztatási politikáját és helyette a nemzetközi kommunizmust az offenzív „felszabadítási” és „felgöngyölítési”politikával ígérte leküzdeni. A koreai háborúval tetőpontjára érkezett kelet-nyugati konfrontáció további kiéleződéssel fenyegetett. Felvetődött az atombomba bevetésének lehetősége is. Eisenhower elnök azonban a koreai háború – választási kampányában megígért – befejezése mellett döntött.

2. márciusában, Sztálin halála után Georgij Malenkov miniszterelnök és Lavrentyij Berija belügyminiszter többször kijelentették, hogy hajlandók a problémák egyetértő rendezésére. Koreában 1953. július 27-én tűzszünet lépett érvénybe, Németországban pedig (az 1953. júniusi felkelésig) úgy tűnt, hogy a Szovjetunió hajlik az újraegyesítésre, a szabad választás és az önrendelkezés elve alapján.

A két nagyhatalom kompromisszumának lehető'ségei az osztrák kérdésben és az indokínai konfliktus rendezésében bontakoztak ki. Az új szovjet vezetés jóakaratú gesztusaként értelmezték, hogy lemondott a tengerszorosokról rendelkező montreux-i egyezmény revíziójáról, valamint feladta a török területekre irányuló igényét. Malenkov 1953 augusztusában a Legfelső Tanácsban kijelentette, hogy a két rendszer békés egymás mellett élésének elvét vallják, s a két nagyhatalom összeütközésének semmiféle objektív alapja nincs. Eisenhower elnök is reménykedett a kelet-nyugati konfliktus enyhülésében, de az 1953. júniusi kelet-berlini felkelés leverése után visszatért Dulles külügyminiszter vonalához, aki az enyhülési eufória ellenére mindvégig kitartott az erőpolitika mellett. Dulles felfogása szerint a két nagyhatalom tárgyalásait csak az Európai Védelmi Közösség (EVK) létrehozása és az NSZK nyugati politikai és katonai integrációja után kellene megkezdeni. Ezért ellenezte Churchill kelet-nyugati csúcstalálkozó összehívását szorgalmazó tervét.

Az 1954. április-júliusban megrendezett első genfi Indokína-konferencia ugyan elmaradt az enyhülési várakozásoktól, de a Szovjetunió elfogadta Dél-Vietnam antikommu- nista rendszerét, valamint Laosz és Kambodzsa semleges státuszát, hogy lehetővé tegye Franciaország „méltóságteljes visszavonulását” Indokínából. 1954. augusztus 30-án a ratifikálás határozatlan időre való elnapolása az elutasítással és az EVK-nak a napirendről való levételével volt egyenlő.

Az EVK meghiúsulása új tárgyalásokat sürgetett, mivel az Egyesült Államok és Nagy-Britannia továbbra is ragaszkodott a német katonai részvételhez. 1954. október 23-án az NSZK-t a nemzetállamiság alapján vonták be az 1948-as brüsszeli szerződésből megalakított Nyugat-európai Unióba. A szerződés értelmében a NATO és a Nyugat-európai Unió tagállamai és szervezetei szorosan együttműködnek, ami lehetőséget teremt a felállítandó német katonai erő ellenőrzésére.

1955. május 5-én a párizsi szerződések életbelépésével lezárult Nyugat-Európa politikai és katonai konszolidációja. Az NSZK szuverén államként jelentős részt vállalt a nyugati védelmi terhekből. Így az EVK meghiúsulása végül is az NSZK nemzetállami jogainak növekedését eredményezte.

Az NSZKNATO-tagságánakválaszreakciójaként 1955. május 14-én megalakulta Varsói Szerződés. Ezzel katonailag is végleg intézményesült Európa és a világpolitikai és ideológiai megosztása. De a hidegháború formáihoz való visszatérésre nem került sor. Ellenkezőleg: a blokkok megszilárdulása után az enyhülés tendenciái mutatkoztak. Moszkva tevékenyen hozzájárult a négyhatalmi megszállás alatt lévő Ausztria sorsának szabályozásához. Bécsben ugyan – Németországtól eltérően – 1945 óta központi kormány működött, de eleinte fennállt a veszély, hogy a szovjet és a nyugati megszállási övezethatárok mentén Ausztria is részállamokra tagolódik. A szovjet javaslat az ország függetlenségét semlegessége esetén helyezte kilátásba. Mivel a tervvel a nyugati hatalmak is egyetértettek, 1955. május 15-én aláírták az Ausztriának semlegességet, szuverenitást és a megszálló csapatok kivonását jelentő államszerződést.

A szovjet közeledés további jeleként értelmezték a finnországi Porkkala szovjet tengerészeti bázis kiürítését. A Szovjetunió moszkvai tárgyalásokra hívta meg Adenauer kancellárt, ahol felvették a diplomáciai kapcsolatokat. Hruscsov, az SZKP új első titkára és Nyikolaj Bulganyin miniszterelnök 1955. májusban Belgrádban látványosan kibékült Titóval.

A kelet-nyugati konfliktus feszült légköre után ilyen kedvező előjelekkel került sor 1955. július 18-23-a között Genfben négyhatalmi csúcstalálkozóra. A „mosolyoffenzíva” ellenére a tárgyalások sovány eredményt hoztak. A német megosztás és a kelet-nyugati katonai konfrontáció ügye továbbra is megoldatlan maradt; ebben a külügyminiszterek őszi tanácskozása sem jutott előbbre. A Nyugat ragaszkodott a németországi szabad választásokhoz és az önrendelkezéshez, a Szovjetunió pedig e kérdés megkerülésére törekedve, csak a fegyverzetcsökkentést szorgalmazta. Csupán Eisenhower elnök akkori légi felügyeletre vonatkozó javaslata (open skies) valósult meg – 35 évvel később, 1990 februárjában. Az 1955. évi genfi konferenciák eredménytelensége ellenére a légkör mégis oldódott Kelet és Nyugat között, a szemben álló nagyhatalmak ismét beszélő viszonyba kerültek egymással. Felismerték, hogy ellentéteik ellenére közösen felelősek a világ békéjéért, sőt politikai és gazdasági érdekeik fűződnek az államok „békés egymás mellett éléséhez”.

Az egymástól mind élesebben elkülönülő tömbök láttán az ötvenes évek közepén kezdett kialakulni a gyarmati uralmat éppen felszámolt államok egy csoportjából – India, Indonézia, Egyiptom, illetve a Moszkvával vitázó Jugoszlávia – a tömbön kívüliek mozgalma. Nehru indiai miniszterelnök és Nasszer egyiptomi államfő vezetésével a tömbök között harmadik utat jártak, amely különösen az állami szuverenitásuk előtt álló, vagy arra törekvő ázsiai és afrikai országokat vonzotta. 1955 áprilisában az indonéziai Bandungban Keletet és Nyugatot megbékélésre és együttélésre szólították fel, a nukleáris fegyverkezési verseny beszüntetését követelve.

Az amerikai kormányzat a háború utáni első években az atombomba egyedüli birtoklásának tudatában a „tömeges megtorlás” stratégiai elképzelését vallotta, s – az akkor még korlátozott saját kockázat figyelmen kívül hagyásával – szovjet támadás esetére atomerő bevetésével fenyegetőzött. Az első szovjet atombomba (1949) és az első hidrogénbomba (1953) felrobbantása után világossá vált, hogy a Szovjetunió a Nyugat fegyverzettechnikai előnyének behozásán dolgozik. A nukleáris fegyverkezési verseny gyorsan új helyzetet teremtett, néhány éven belül az „atompatthoz” vezetett. Kialakult „az elrettentés egyensúlya”.

Az SZKPXX. kongresszusa megerősítette az enyhülés irányvonalát. Külpolitikai vonatkozásokban szakított a háborúk elkerülhetetlenségének doktrínájával és újrafogalmazta a békés egymás mellett élés szovjet elvét. Ezt 1959-ig zárt doktrínává építették ki, s négy központi elvet tartalmazott. Eszerint a különböző társadalmi rendszerű államok békés egymás mellett élése nemcsak lehetséges, hanem az atomháború korszakának veszélyei miatt elkerülhetetlen is; a katonai összeütközés helyébe a gazdasági verseny lép, amelyben mindkét rendszernek módja van bizonyítani fölényét; a békés egymás mellett élés ellenére az ideológiai harc változatlanul folytatódik; a békés egymás mellett élés iránti hitvallás nem jelenti a világforradalmi célok feladását, hanem ellenkezőleg, javítja megvalósításuk lehetőségét, ennyiben „a nemzetközi osztályharc sajátos formája”. A békés egymás mellett élés elvét korlátozva Hruscsov kijelentette, hogy az csak a szocialista és a nyugati tőkés országok viszonyára érvényes. A harmadik világban a Szovjetunió szolidáris a népek antikolonialista harcával, a szocialista táboron belül pedig a „proletár internacionalizmus” elvei érvényesülnek. A háború elkerülhetőségének meghirdetése azon alapult, hogy a Szovjetunió elegendő atom- és hidrogénbombával rendelkezett egy esetleges nyugati támadás elrettentésére, és 1957 óta hordozóeszközzel saját tömegpusztító fegyvereinek világméretű bevetésére.

A Szovjetunió ezzel jelentős lépést tett a kölcsönös elrettentés rendszerének a kiépítésére, ami a nukleáris háború következményeitől való félelem miatt korlátozott együttműködéshez vezetett. 1957. október 4-én az első szovjet műhold Föld körüli pályára állítása sokkolta az Egyesült Államokat, mert úgy látszott, hogy elveszítette technikai fölényét, emellett területe interkontinentális rakétákkal sebezhetővé vált. A két óceán pajzsa által védett kontinens különleges geostratégiai előnyének elvesztése miatt a világban betöltött szerepének újrafogalmazására és a befolyási övezetek rögzülésének – legalábbis átmeneti – elfogadására kényszerült. A

hidegháború fokozatos megszűnését és az enyhülésre való lassú áttérés feltételeit az atomfegyverek és az interkontinentális ballisztikus rakéták árnyékában kellett megteremteni.

A „szputnyik” startja Hruscsov szemében a szovjet rendszer fölényének technológiai vetülete volt, amelyet külpolitikai offenzívára igyekezett felhasználni. 1958 novemberében megkérdőjelezte Berlin négyhatalmi státuszát és tárgyalásokat sürgetett „szabad várossá” alakítása és a nyugatiak kivonása érdekében. A Berlinbe vezető utak ellenőrzését az NDK-nak tervezte átadni, hogy ezzel megállítsa az NDK-ból Nyugat-Berlinen keresztül megindult menekültáradatot. A nyugatiak két éven keresztül megtagadták, hogy tárgyaljanak a „Hruscsov-ultimátumról”. 1961 júniusában Bécsben Hruscsov az új amerikai elnöknek, John F. Kennedynek is megismételte figyelmeztetését. O azonban nem változtatott a nyugati állásponton, sőt „három alapelvben” rögzítette az amerikai Berlin-poli- tikát: a nyugatiaknak joguk van a berlini jelenlétre; a nyugati hatalmaknak joguk van bejutni Berlinbe; a nyugati hatalmak kötelessége a nyugat-berliniek önrendelkezési jogának és szabad választásainak biztosítása.

Hruscsov „ultimátumával” elsősorban az NDK-nak igyekezett segíteni a kvalifikált munkaerő gazdasági összeomlással fenyegető tömeges elvándorlásának, és bizonyos – az NDK által célzatosan túlhangsúlyozott – eszközkiáramlásnak a megakadályozásában. Mivel a nyugatiak elutasították ultimátumát, megszűnt az „elegáns” megoldás lehetősége. Kényszerhelyzetében jóváhagyta a Nyugat-Berlint körülvevő berlini fal felépítését (1961. augusztus 13.) és az NDK-NSZK-határ megerősítését. A berlini fal a keleti gyengeséget jelezte, egyúttal bizonyította az NDK tartós stabilizálásának szovjet szándékát. Nyugaton többé már nem kerülhették meg, hogy hosszabb távon két német állammal számoljanak.

A nyugati hatalmak szóbeli tiltakozásra szorítkoztak és nem kockáztattak katonai összeütközést a Szovjetunióval; úgy látták, Berlinben nem csorbultak jogaik. Hruscsov viszont ezt a Nyugat gyengeségének tekintette, s Kubában erősítette Fidel Castro forradalmi rendszerét. Az 1959-es forradalma nyomán az Egyesült Államokkal összeütközésbe került szigetre kb. 1800 km hatósugarú rakétákat telepítettek, amelyekkel közvetlenül elérhették volna az Egyesült Államok egyes keleti területeit. Kennedy elnök 1962. október 22-én televíziós beszédben tárta a világ közvéleménye elé a szovjet támadó rakéták jelenlétét Kubában, és azonnali leszerelésüket követelte. Szándékát nyomatékosítandó, első lépésként „a megtorlás új formájaként” „karantént” hirdetett ki Kuba körül, ha folytatódik a kilövőállások építése. A világ 13 napig a nukleáris háború küszöbén állt. Hruscsov október 26-27-én Kennedy elnökhöz intézett két levelében felajánlotta a rakéták ENSZ-felügyelet alatti kivonását, ha az Egyesült Államok lemond Kuba inváziójáról, és a török-szovjet határról eltávolítják az amerikai Jupiter támadó rakétákat. Az Egyesült Államok nyíltan nem fogadta el a cserejavaslatot, mert az a szovjet rakétapolitika sikerének tűnhetett volna. Nem hivatalosan azonban kilátásba helyezte törökországi rakétáinak eltávolítását. Ezt követően Hruscsov elrendelte a kubai bázisok azonnali leszerelését. A két ország az ENSZ-főtitkárhoz intézett közös jegyzékében lezárta a kubai válságot.

A szuperhatalmaknak fel kellett ismerni, hogy az atomelrettentés politikája olyan határhoz érkezett, amelyet a nukleáris háború kockázata nélkül nem lehetett többé átlépni. A kubai válság megszűnésével így új szakasz kezdődött a szuperhatalmak viszonyában, mert a nukleáris fegyverek veszélyes halmozódása a kemény konfrontáció felől fokozatosan a kompromisszumok felé szorították őket.

Az ötvenes évek közepétől az 1948-as brüsszeli szerződés hat nyugat-európai állama – közöttük az NSZK – gyorsítani kívánta az európai integrációt, amely elsősorban gazdaságiterületen hozhatott előrehaladást. Az 1957. évi római szerződésekben az 1951-es Montánunió mintájára megalakították az Európai Gazdasági Közösséget (EGK), valamint az atomkutatást koordináló Euratomot.

Szuperhatalmi igények és politikai sokszínűség (1963-1972)

A kubai válság fordulópontot jelentett a fegyverzet-ellenőrzésről és fegyverzetkorlátozásról folyó tárgyalások újrafelvétele felé. Fegyverzet-ellenőrzési tárgyalások az ENSZ leszerelési bizottsága keretében már az ötvenes években is folytak, de az amerikai U-2 felderítő repülőgép Szovjetunió feletti lelövése és az 1960. májusi párizsi csúcstalálkozó ennek nyomán bekövetkezett meghiúsulása után ezek megszakadtak. Az első fegyverzet-ellenőrzési egyezmények nem a már meglévő katonai erő csökkentésére, hanem elsősorban a félreértés nyomán, emberi mulasztás vagy műszaki hiba miatt kirobbanó „véletlen háború” elkerülésére és a fokozódó nukleáris légkörszennyeződésnek, illetve az atomfegyverek elterjedésének a megállítására irányultak. 1963. június 20-án az Egyesült Államokban és a Szovjetunióban üzembe helyezték a „forró drótot”, a két nagyhatalom közvetlen telexkapcsolatát. 1963. augusztus 4-én az Egyesült Államok, a Szovjetunió és Nagy-Britannia aláírta a második fegyverzetellenőrzési megállapodást, amely a légköri, a világűrben és a víz alatti kísérleti robbantások befejezéséről rendelkezett. A kelet-nyugati fegyverzet-ellenőrzési politika első lépései a nukleáris háború

elkerülésének fontos eseményei voltak. Továbbviteléhez Kennedy és Hruscsov már nem tudott hozzájárulni, mert előbbit 1963 novemberében meggyilkolták, utóbbit pedig 1964 októberében elmozdították.

Kennedy utóda, Lyndon B. Johnson folytatta az atomfegyverek elterjedésének megakadályozására irányuló politikát, amelyhez optimálisan a Föld valamennyi államának csatlakoznia kellett volna. 1968. július 1-jén Washingtonban, Moszkvában és Londonban egyidejűleg írták alá a kölcsönösségen alapuló szerződést, amelyben az atomfegyverrel rendelkező hatalmak kötelezettséget vállaltak, hogy a nukleáris fegyvereket nem adják tovább és tárgyalásokat kezdenek saját atomfegyver-állományuk csökkentéséről (atom- sorompó-egyezmény). Az atomfegyverrel nem rendelkező hatalmak pedig lemondanak ilyen fegyverek birtoklásáról, raktározásáról vagy előállításáról. A szerződés az atomhatalmak számát szűk, áttekinthető keretek között kívánta tartani, megakadályozva a felelőtlen játékot az atombombával (és rivális atomhatalmak kialakulását). A szerződés gyengesége volt, hogy az államokat nem lehetett aláírásra kényszeríteni. Az egyezményt ellenző Franciaországon és Kínán kívül távol maradt a potenciális atomhatalom India, Pakisztán és Brazília is.

Az atomfegyverek elterjedésének megakadályozásáról folyó tárgyalásokat nemcsak technikai nehézségek lassították, hanem beárnyékolta az Egyesült Államok fokozódó belebo- nyolódása a vietnami háborúba. Már Kennedy elnök 20 ezer katonai tanácsadót küldött Indokínába, megakadályozandó, hogy Vietnamból kiindulva kommunista rendszerek terjedjenek el Délkelet-Ázsiában (dominó-elv). Johnson elnöksége idején gyorsan nőtt az amerikai jelenlét: a háború csúcspontján már több mint 500 ezer fős amerikai hadsereg harcolt Vietnamban, közvetlenül a dél-vietnami gerillák, közvetve azonban (légi háború révén) Észak-Vietnam, stratégiailag pedig a Hanoit támogató Szovjetunió és Kína ellen is. A háború eredménytelensége és elhúzódása miatt az Egyesült Államok 1968. március 31-én leállította Észak-Vietnam bombázását, hogy teljesítse Északnak a háború befejezéséről folytatandó tárgyalások megkezdése feltételéül szabott legfontosabb követelését. A tárgyalások 1968 májusában Párizsban megkezdődtek. Egyidejűleg Johnson lemondott újabb elnökjelöléséről, szabaddá téve az utat nemcsak a vietnami kérdés megoldása, hanem a kelet-nyugati enyhülés számára is, amely „világpolitikai kerülőút" után 1969-ben folytatódott. A harmadik világ eközben hosszú ideig az ellentétes blokkok összetűzéseinek előnyben részesített színtere maradt.

A hidegháború Kelet és Nyugat hatalompolitikai és ideológiai ellentétét adottnak, sőt elkerülhetetlennek tekintette, és az ellenfelet erős katonai fenyegetéssel igyekezett elriasztani a támadástól. Az enyhülési politika kísérlet volt a kelet-nyugati konfliktus feszült- ségi fokának csökkentésére és a status quo alapján való együttműködésre. Eközben, annak a felismerésnek a nyomán, hogy a termonukleáris rakétaháborút aligha lehet „megnyerni", csökkent a katonai tényezők jelentősége. A katonai versengést fokozatosan a verseny új, békésebb formái váltották fel.

Avietnami háború befejezése fontos lépés volt az új politika irányába. 1969. január 20-án Richard M. Nixon elnök és Henry A. Kissinger nemzetbiztonsági tanácsadó hivatalba lépésével új szakasz kezdődött az Egyesült Államok külpolitikájában, amely Vietnamban „tisztes békét" igyekezett elérni, közeledett a Szovjetunióhoz, még inkább a szovjet vezetéssel konfliktusba került Kínához. A „tárgyalások korszaka"már nem korlátozódott a fegyverzet ellenőrzésére, hanem a politika, a gazdaság és a társadalmak problémáinak széles skáláját érintette.

A tárgyalásokban a Szovjetunió is érdekelt volt, mivel a hatvanas évek végén az interkontinentális rakéták fejlesztésében és a nukleáris fegyverkezés más területein hozzávetőleges egyensúly jött létre az Egyesült Államokkal, a további fejlesztés anyagi terhei pedig nehezen elviselhetőnek látszottak. A „paritást" célszerűnek tűnt szerződésileg is rögzíteni. A stagnáló szovjet gazdaság is nyugati technológiai importra szorult. A Moszk-va-Washington-Peking hatalmi háromszögben a frontok – a kínai és szovjet határőrcsapatok 1969. márciusi, az Usszuri folyó menti csatározása, valamint az Egyesült Államok és a Kína közötti közeledés első jelei után – annyira mozgásba lendültek, hogy az akkor Leonyid Brezsnyev vezette Szovjetunió hatalompolitikailag is új orientációra kényszerült. Ennek kockázata a szovjet vezetés számára kicsinek tűnt, hiszen úgy érezte, hogy a „prágai tavasz" katonai felszámolásával éppen megszilárdította pozícióját saját táborán belül. Az 1968 novemberében meghirdetett „Brezsnyev-doktrína" (a szocialista országok korlátozott szuverenitásáról) fenntartotta a jogot a szövetséges országok belügyeibe való beavatkozásra. Ez a belpolitikai reformok és a függetlenedési törekvések szemszögéből félreérthetetlen fenyegetés, kifelé pedig egyúttal hitvallás volt a „szocialista tábor" stabilitása mellett. A stabilitást pedig 1969-ben Kelet és Nyugat egyaránt a tömbök közötti párbeszéd – és ezzel az enyhülési politika – alapvető feltételének tekintette.

A kelet-nyugati együttműködésre nemcsak a Szovjetunió és az Egyesült Államok, hanem szövetségeseik is törekedtek. A Varsói Szerződés többek között az 1966. július 6-i bukaresti deklarációban, illetve az 1969. március 17-i budapesti felhívásban sürgetett intézkedéseket az európai biztonság megszilárdítására és az európai biztonsági konferencia összehívására. A nyugati oldalon a NATO 1967 decemberében elfogadta a Harmel-

jelentést, amelyben a szövetség egyidejűleg foglalt állást a katonai védelem erősítése és a politikai enyhülés mellett.

A hatvanas évek végén az enyhülési célkitűzések összekapcsolódtak a német kérdés szabályozásával. Az NSZK 1966 márciusában több országhoz intézett „békejegyzékében” tárgyalási hajlandóságot mutatott és a nemzetközi kérdések szabályozásában lemondott az erőszak alkalmazásáról. Ezzel az európai biztonsági tárgyalások aktív részesévé igyekezett válni. Ezt a tendenciát erősítette a kereszténydemokraták és a szociáldemokraták „nagykoalíciójának” megalakulása 1966 végén. Az 1969 szeptemberében kormányra került szociálliberális koalíció pedig az 1966-os békejegyzéken túlmutató külpolitikai hangsúlyokat fogalmazott meg és folyamatokat indított el.

A kelet-nyugati enyhülésben az érdekek középpontjában a stratégiai fegyverzetkorlátozási tárgyalások (Strategic Arms Limitation Talks – SALT) álltak. Ezek már 1968 nyarán megkezdődtek, de a Varsói Szerződés csapatainak csehszlovákiai bevonulása miatt egy időre megszakadtak. Az 1972. május 26-án Moszkvában aláírt két szerződés korlátozta a ballisztikus rakétaelhárító-rendszerek (Anti-Ballistic Missiles – ABM) telepítését, illetve ötéves időtartamú ideiglenes egyezményben rögzítették az interkontinentális ballisztikus rakéták (Intercontinental Ballistic Missiles – ICBM) és a tengeralattjáróról indítható ballisztikus rakéták (Submarine-launched Ballistic Missiles – SLBM) számának felső határát.

A megállapodások még mindig nem a leszerelést, hanem a fegyverkezési verseny valamelyes lefékezését szolgálták. A támadó rakéták korlátozása számszerű keretek között tartotta a fegyverkezési versenyt, jóllehet itt óriási volt a lélektani motívumok szerepe is, hiszen a birtokolt nukleáris fegyverkészletek már az egész emberiség sokszoros elpusztítására elegendők voltak. (A Föld minden lakosára 15 tonnányi TNT-egyenértékű robbanóanyag jutott, a világ katonai kiadásai pedig évi 200 milliárd dollár fölé emelkedtek, ami meghaladta Afrika és Dél-Ázsia teljes bruttó társadalmi termékét.)

Az 1973 szeptemberében a további korlátozás céljából Genfben megkezdett SALT-II. tárgyalások azonban – az amerikai kormány Watergate-ügye és a vietnami háború elhúzódása miatt – válságba kerültek; a szerződést csak nagy nehézségek után, 1979. június 18-án írta aláJimmy Carter és Leonyid Brezsnyev.

A SALT-tárgyalások mellett az Egyesült Államok és a Szovjetunió – a háború véletlen kitörésének kockázatát csökkentendő – a hetvenes évek elején összesen négy egyezményt kötött: a „forró drót” modernizálásáról (1971. szeptember); a nukleáris balesetek következtében fenyegető atomháború veszélyének csökkentéséről (1971. szeptember); a nyílt tengeri összeütközések elkerüléséről (1972. május, kiegészítve: 1973. május) és a nukleáris háború megakadályozásáról (1973. június). Az egyezményekkel az Egyesült Államok és a Szovjetunió technikai-gyakorlati intézkedésekkel csökkentette a háború kockázatát és tökéletesítette a biztonsági mechanizmusokat nukleáris konfliktus veszélye esetére. Kijelentették, hogy céljuk az atomháború veszélyének és az atomfegyverek alkalmazásának felszámolása, nukleáris konfliktus veszélye esetén pedig azonnali „sürgős konzultáció” folytatása. A két szuperhatalom ezzel közös globális felelősséget vállalt a nukleáris háború megakadályozására. Utaltak annak veszélyére is, hogy regionális konfliktusok is atomháborúvá fejlődhetnek. A két nagyhatalom közvetlen konfrontációjával fenyegetett 1973 októberében a Közel-Keleten Izrael és arab szomszédainak háborúja. Henry Kissin- ger és Andrej Gromiko külügyminiszterek azonban éppen megkötött egyezményükkel mérséklően hatottak a konfliktusban álló felekre, és helyreállították a fegyvernyugvást.

Az Egyesült Államok kapcsolatainak új alapokra helyezése közepette Kína bizonytalan óriásként hosszú ideig a háttérben maradt. Amikor 1969 tavaszán Nixon elnök az Egyesült Államok ázsiai katonai szerepvállalásának csökkentését, Brezsnyev pedig 1969 júniusában az ázsiai szovjet befolyás bővítését jelentette be, a Szovjetuniót ellensúlyozandó a kínai vezetés amerikai kapcsolatai javítása mellett döntött. Harmadik országokon keresztüli óvatos kapcsolatfelvétel után 1971. júliusban előbb Kissinger nemzetbiztonsági tanácsadó, majd 1972 februárjában Nixon elnök látogatott Pekingbe. A diplomáciai kapcsolatokat csak 1979 elején vették fel, addig a közeledés lassan, de folyamatosan haladt előre. A gazdasági kapcsolatok is fejlődtek. A Kínai Népköztársaságot 1971-ben felvették az

ENSZ-be és a Biztonsági Tanács állandó tagja lett, Tajvant pedig kirekesztették a szervezetből. Kína ismételt bevonása a világpolitikába kedvezően hatott a kelet-nyugati kapcsolatokra. Közvetve felgyorsította az Egyesült Államok és a Szovjetunió közeledését, és Ázsiában is – miként az Indokína-konfliktus lezárásában megmutatkozott – a politikai összhelyzet javulását eredményezte.

Németországban 1969 után Willy Brandt dinamikus, új keleti politikája lényegesen előrelendítette az enyhülést. A Szovjetunióhoz fűződő viszonyban elsőrendű jelentőségű volt a fennálló európai határok elismerése, Berlin státuszának és a városba vezető útvonalak biztosítása. Lengyelországgal az Odera-Neisse-vonal nyugati lengyel

határként való elismerése, a lengyel nyugdíjigények szabályozása, a lengyel gazdaságnak nyújtandó hitel és a német származású lengyel állampolgárok áttelepülésének engedélyezése szerepelt a tárgyalásokon. Az NDK-hoz fűződő viszonyban az NDK állami létének elismerése, a két ország szomszédságából, valamint a családi és személyes kapcsolatokból adódó sokféle kérdés várt rendezésre. Csehszlovákiával tisztázni kellett az 1938. szeptember 29-i müncheni szerződés érvényességének kérdését, valamint humanitárius ügyeket, bűnüldözési és jogsegélykérdéseket.

Az 1970. augusztus 12-én Moszkvában aláírt szovjet-NSZK szerződés a határokat az erőszakról való lemondással összekötve rendezte. A határmódosításokat csak akkor tekintették szerződésellenesnek, ha azokat egyoldalúan hajtják végre, és ezért erőszakos elemeket tartalmaznak. Ez a szabályozás végül is modellértékű lett, mert nemcsak az NSZK-len- gyel és az NSZK-NDK szerződések, hanem a későbbi európai biztonsági- és együttműködési konferencia határozatai is így épültek fel. Az 1970. december 7-én Varsóban aláírt lengyel-NSZK szerződésben az azonos elveken túlmenően rögzítették az Odera- Neisse-határ érvényességét. Az 1972. december 21-i NSZK-NDK alapszerződésben pedig kimondták, hogy „mindkét állam tiszteletben tartja a másik függetlenségét és önállóságát bel- és külügyekben egyaránt”. A keleti szerződésekkel párhuzamosan 1971. szeptember 3-án négyhatalmi szerződést kötöttek Berlinről, amely a Szovjetuniónak a nyugati felfogáshoz való közeledését, a másik oldalon pedig a Nyugat beleegyezését jelezte az európai biztonsági- és együttműködési konferencia megrendezésébe. Egyúttal a szovjet engedmény az NDK nyugati elismerésének az ára volt. Az egyezmény biztosította Nyu- gat-Berlin életképességét, és megteremtette a további megállapodások jogi kereteit.

Az 1967. évi hatnapos háborúval ismét kiújult az izraeli-arab konfliktus; Izrael megszállta a Gázai övezetet, a Sínai-félszigetet, Nyugat-Jordániát és a Golán-fennsíkot. 1973-ban az immár negyedik, ún. Jom-Kippur háború nyomán az olajexportáló arab országok a kitermelés csökkentésével először használták fegyverként a kőolajat, és ezzel világméretű energia- és gazdasági válságot okoztak. A nyugati, de a déli országok számára is nyilvánvalóvá lett a nemzetgazdaságok egymásrautaltsága és sokak nyersanyagfüggősége. Drámaian megmutatkozott a világgazdasági rendszer törékenysége, az ipari országok sérülékenysége a bojkott vagy a nyersanyagszállítások által, amelyek pótolhatatlanok a gazdaság számára.

A tekintélyes tudósokból és politikusokból álló Római Klub jelentése számot vetett azzal, hogy az emberiség közeledik a növekedés határaihoz, hogy küszöbön áll a környezetkárosítás és bolygónk lassú, de biztos öngyilkossága, ha nem áll be szemléletváltozás. A világkonfliktus új súlypontját a gazdag északi és az elszegényedett déli országok közötti növekvő különbségben látta. A gyarmatok nagyrészt lezárult felszabadulása után különösen a fiatal afrikai államoknak kellett megküzdeniük a hosszú „gondnokság” súlyos következményeivel. A gerillamozgalmakat és puccsokat szervező katonákat, ha a hatalmi érdek

úgy kívánta, Keleten és Nyugaton egyaránt támogatták. Az európaiak egykori, etnikai szempontokat mellőző gyarmati határkijelölései véres határ- és polgárháborúkhoz vezettek, miközben nagy területeken éhség pusztított. A Dánia, Írország és Nagy-Britan- nia belépésével 1972-ben kilenc tagállamra bővült Európai Közösség a loméi konvenci& val társulási egyezményt kötött az afrikai, a karib-tengeri és a csendes-óceáni térség számos államával, ami bizonyos gazdasági előnyöket jelentett sok országnak.

Az enyhülés és a demokratizálódás légköre Európában tűnt a legkedvezőbbnek. A portugál tekintélyuralmi rendszer és a görög katonai diktatúra 1974-ben megbukott; Franco tábornok 1975. novemberi halálával Spanyolországban is javultak a demokratizálódás feltételei. Az enyhülési politika csúcspontja azokban az években az európai állam- és kormányfők, valamint az Egyesült Államok és Kanada vezetőinek helsinki csúcstalálkozója volt. Az európai biztonsági és együttműködési konferencia (EBEÉ) összehívásának 1954-től Keletről újra és újra érkező (legutóbb a Varsói Szerződés 1969. márciusi budapesti és októberi prágai ülésén megismételt) javaslataira végül a Nyugat is közeledően reagált, azzal a feltétellel, hogy a konferenciával párhuzamosan induljanak tárgyalások az Európában állomásozó csapatok kölcsönös és kiegyensúlyozott csökkentéséről (Mutual and Balanced Force Reduction – MBFR). A konferencia napirendjéből így kiemeltek bizonyos katonai- és leszerelési kérdéseket. Közel hároméves tárgyalássorozat után, 1975. augusztus 1-jén Helsinkiben aláírták azEBEE záródokumentumát. Az elvek „katalógusa” – amelyben többek között megerősítették a határok sérthetetlenségét és az erőszakról vagy a fenyegetőzésről való lemondást – egyfajta viselkedési kódexet teremtett Kelet és Nyugat viszonyában Európában, jóllehet nem kötötték össze szankciókkal.

A helsinki záródokumentumban előirányzott utókonferenciákra Belgrádban (19771978), Madridban (1980-1983) és Bécsben (1986-1989) került sor. A találkozók közös célja a párbeszéd erősítése és – a politikailag lehetséges mértékben – Európa elkülönült részeinek egymáshoz való közelítése volt.

Az Egyesült Államok és a Szovjetunió számára az európai leszerelési és enyhülési tárgyalások különböző értékrendet képviseltek. A Szovjetunió a háború utáni európai határok elismerését sürgette, amihez az Egyesült Államoknak kezdetben kevés érdeke fűződött. Az MBFR-megbeszélések Keleten és Nyugaton egyaránt érdektelenségbe ütköztek mindaddig, amíg a politikai előfeltételek a nyolcvanas évek végén meg nem változtak.

A helsinki záródokumentum aláírása után a Szovjetunió számára teljesült a határok elismerése; az emberi jogok területén Helsinkiben tett engedmények konzekvenciáiról viszont igyekezett lehetőleg hallgatni. Ezzel szemben az Egyesült Államok tudatában volt annak, hogy az emberi jogok érvényesítését előíró helsinki megállapodás hogyan hat a Szovjetunióban és a közép- és kelet-európai államokban. Az emberi jogok gyakorlatának bírálata amerikai részről már az 1977-1978. évi belgrádi EBEÉ-utótalálkozó központi témája lett. „Helsinki szelleme" Európában egyre inkább találkozott a politikai elnyomástól való megszabadulás törekvésével.

Válság és a kelet-nyugati együttműködés újraindulása

1975-ig az enyhülési politika a különböző területeken jelentős sikereket könyvelhetett el. A legfontosabb lépésekre a SALT-folyamatban, az Egyesült Államok és a Szovjetunió politikai kapcsolatainak javításában és az európai enyhülésben került sor; főként az NSZK keleti kapcsolatai, az NDK elismerése, a berlini kérdés szabályozása és az EBEÉ-folyamat haladt számottevően előre. Az 1960-

1. es évek fordulóján az amerikai asztronauták sikeres Holdra szállása ismét tekin-

télyt szerzett az amerikai technikának; ezt a világűrben folyó versenyben a Szovjetunió vereségként könyvelhette el. A vietnami háború okozta társadalmi mozgolódás a technika korlátlan lehetőségeinek felvázolásában találta meg remélt ellenszerét. A lendület azonban rövidesen megtört, s nem műszaki okokból. A törés legfőbb oka külpolitikailag az Egyesült Államok vietnami traumája, belpolitikailag pedig a Watergate-válság volt, amely csökkentette az amerikai kormány cselekvési képességét. Vietnami háborúja Nyu- gat-Európában, de az Egyesült Államokban is ellenállásba ütközött; a világméretű beavatkozás politikája nyilvánvaló ellentétben állt a demokrácia, a szabadság és az emberi jogok hangsúlyos védelmével. Az Egyesült Államok vietnami kivonulása évekig húzódott, majd 1975 áprilisában rendezetlen, fejvesztett meneküléssel zárult. A katonai vereség és a kimondatlan kapituláció az Egyesült Államokon belül az izolacionalizmushoz és a neokonzervativizmushoz való visszatérés irányzatának kedvezett.

A Vietnam-trauma válságát tetéző Watergate-ügy során Nixon elnök több mint egy évig, 1973 tavaszától 1974. augusztusi lemondásáig megkísérelte eltussolni közvetlen munkatársai részvételét a Demokrata Párt épületébe való behatolásban az 1972. évi választási küzdelem alatt. Kikényszerített lemondásával lezárult az „imperiális elnökség" korszaka, amikor a Fehér Ház a kongresszus rovására folyamatosan növelte befolyását; ez a hatvanas és a hetvenes években, Johnson és Nixon időszakában érte el a csúcspontját.

A kelet-nyugati enyhülés hozzájárult az amerikai visszavonulás igazolásához. 1973-ban a fegyverzet-ellenőrzési politikával összefüggésben megszüntették az általános hadkötelezettséget. 1979-re az Egyesült Államok védelmi kiadásait a bruttó társadalmi termék 5,2 százalékára (1970-ben 7,8 százalék) csökkentették, ami az általános védelmi kifáradással és annak a véleménynek a térnyerésével függött össze, hogy az Egyesült Államok saját határain túl csak elkerülhetetlenül szükséges esetekben avatkozzon be katonailag. (1968-ban a vietnami háború csúcspontján 3,547 millió amerikai katona állt fegyverben; számuk 1979-re 2,022 millióra csökkent. A szovjet hadsereg létszáma ugyanekkor 3,220 millióról 3,658 millióra nőtt.)

Jimmy Carter elnöksége idején az Egyesült Államoknak csak kb. 800 ezer tartalékos állt a rendelkezésére, a Szovjetuniónak pedig több mint 5 millió. Ráadásul az Egyesült Államok hagyományos mozgékonysága és intervenciós képessége a NATO szövetségi területén kívül a hetvenes évek közepétől olyan mértékre zsugorodott, amely az amerikai elnöknek többé nem tette lehetővé, hogy szükség esetén gyors reagálást követelő érdemleges katonai akciót kezdeményezzen. Így az amerikai politika Afrikában, Ázsiában és a Közel-Keleten olyan korlátozásokra kényszerült, amelyek nem feleltek meg az amerikai világhatalmi érdekek védelmének. Eközben gyakorlatilag elértéktelenedett túldimenzionált nukleáris ereje, amely helyi konfliktusokban használhatatlannak bizonyult. A Szovjetunió -a gyengeségek tudatában – a hetvenes évek második felében világpolitikai- lag relatíve szabadabb mozgástérhez jutott.

A Szovjetunió az enyhülés éveiben is folytatta a fegyverkezést, sőt 1974 tavaszán, a Watergate-ügy csúcspontján új külpolitikai offenzívát indított világméretű befolyása növelésére. Amikor az 1974. áprilisi portugáliai forradalom nyomán összeomlott az afrikai portugál gyarmatbirodalom, a Szovjetunió és Kuba katonailag is aktívan közreműködött – Angola és Mozambik marxista és szocialista felszabadító mozgalmát támogatva – későbbi befolyásának biztosítására. E két ország után a szovjet és a kubai aktivitás és katonai

segítségnyújtás rövidesen más országokban is érzékelhető lett: Afrika szarván, Dél-Je- menben, a Karib-térségben és a Közép-Keleten. A Szovjetunió támogatásával India 1973 májusában a hatodik atomhatalom lett. Az offenzívát érzékelve az amerikai „neokonzervatívok” szembekerültek elsőrendű világhatalmi szerepük elvesztésének veszélyével. Ennek bizonyítékát látták a szovjet fegyverkezés és a szovjet-kubai terjeszkedés mellett az iráni válságban is.

1976. január 16-án a perzsa sah Umondása és menekülése után nemcsak legfontosabb térségbeli szövetségesüket veszítették el, hanem a szovjet határok mentén felállított és a szovjet rakétakísérleteket megfigyelő állomásaikat is. A válság 1979 novemberében éleződött ki, amikor a teheráni amerikai nagykövetség elfoglalása után a diplomaták kiszabadítására az országba küldött amerikai légideszant-egység súlyos kudarcot vallott. Az Irán és Irak közötti, kilenc évig tartó konfliktus rávilágított arra, hogy a térség válságos fejleményei veszélyeztethetik a kőolajra szoruló nyugati ipari országok ellátását. A Szad- dám Husszein elnöksége alatt álló Irak ekkor komoly nyugati fegyversegélyt kapott (amelyet Szaddám később a Nyugat és szövetségesei ellen fordított).

A konzervatív amerikai kritika fő céltáblája az enyhülési politika és a Szovjetunió volt, miközben a kormányzat hivatalosan folytatta a fegyverzet-ellenőrzési politikát és a Szovjetunióval való együttműködést. Sőt Nixon utódja, Gerald Ford elnök 1974. decemberben Brezsnyevvel Vlagyivosztokban találkozott, hogy előkészítsék a SALT-II. szerződés lezárását. De 1976-ban az elnököt már az előválasztási küzdelemben éles támadás érte a Köztársasági Párton belüli konzervatív ellenfele, Ronald Reagen részéről, aki javasolta, hogy az „enyhülés” kifejezést töröljék a hivatalos szóhasználatból.

Az enyhülési politika alapjait a korai hetvenes években megrázta a kelet-nyugati együttműködés összefonódása az emberi jogok kérdésével. 1974-ben Nixon, már meggyengült pozíciójában megkísérelte kivívni a Szovjetuniónak a vámkedvezményt és a kereskedelmi kontingentálást jelentő legnagyobb kedvezmény elvét az amerikai-szovjet gazdasági kapcsolatokban és ezáltal támogatni a kelet-nyugati kereskedelmet. Az elképzelés azonban a kongresszus néhány tagja (Henry Jackson, Charles Vanik) számára nem volt elfogadható és a legnagyobb kedvezmény elvét összekötötték azzal, hogy engedélyezzék nagyobb számú zsidó kiutazását a Szovjetunióból. A kongresszusi törvényjavaslathoz társított bizalmas feltételt a Szovjetunió is elfogadta volna, de Jackson szenátor, elnökjelölési esélyeinek növelése végett 1975. januárban kitálalta a sajtónak. Válaszul a Szovjetunió felmondta az 1972-ben kötött amerikai-szovjet kereskedelmi szerződést. A két szuperhatalom gazdasági és politikai kapcsolatai ismét hosszú időre károsodtak.

Valójában ezzel megkezdődött az Egyesült Államok külpolitikájának fordulata a Kis- singer-féle „reálpolitikától” az „idealistapolitika”felé. Az amerikai történelem idealista hagyományaira visszanyúlva elfeledkeztek arról, hogy Kissinger politikájának köszönhetően 1973-ra évi 35 ezerre emelkedett a kivándorolt szovjet zsidók száma (1968-ban 400). Ez a kvóta a Jackson-Vanik-törvényjavaslat után 1975-re 40 százalékkal csökkent. Az emberi jogok érvényesítésének elvi követelése – az ENSZ chartájára vagy az EBEÉ záródokumentumára hivatkozva – már csak azért is népszerű jelszóvá lett az amerikai közvéleményben, mert az emberi jogokat a Demokrata Párt 1976. évi elnökjelöltje, Jimmy Cartermaga is választási küzdelme kiemelt témájának nyilvánította. Kívülállóként éppen ezzel előzte meg Ford elnököt. A Fehér Házba történő – 1977. január 20-i – beköltözése után folytatta emberjogi kampányát, amely később is politikájának fontos összetevője maradt.

Ez a fejlemény nem segítette a kelet-nyugati kapcsolatok épülését, mert az auto- ritatív módszerekkel kormányzott Szovjetunió óhatatlanul a bírálatok középpontjába került. Másrészt Carter elnök folytatta az enyhülési és fegyverzet-ellenőrzési politikát, különösen az 1979. június 18-án Bécsben aláírt SALT-II. szerződés ratifikálásáért szállva síkra. Az enyhülés ellenfelei azonban az Egyesült Államokban megakadályozták a szerződés szenátusi ratifikálását.

A hetvenes évek közepétől a kelet-nyugati kapcsolatok különösen vitatott pontja volt a fegyverkezés ügye. A Szovjetunió már a kubai válság óta átfogó fegyverkezési programot indított el. Az enyhülési politika sikerei sem térítették el attól, hogy katonai egyensúlyt alakítson ki az Egyesült Államokkal. Az egyensúly veszélyes megbomlásamiatti aggodalom az Egyesült Államokban akkor érződött erősebben, amikor a vietnami háború befejezése (1975) után a kormányzat drasztikusan csökkentette katonai kiadásait, miközben a Szovjetunió az addigi ütemben folytatta fegyverkezési erőfeszítéseit. A CIA – sokak által vitatott – becslése szerint a szovjet fegyverkezési kiadások akkoriban kétszeresen meghaladták az Egyesült Államok hasonló kiadásait; e célra a bruttó társadalmi termék 12-13 százalékát fordították. A hetvenes évek második felében a Szovjetunió új interkontinentális rakéták egész generációját építette ki, s új atommeghajtású tengeralattjárók tucatjait állította szolgálatba. 1977-ben pedig megkezdte az új közepes hatósugarú SS-20 rakéták hadrendbe állítását és hat nyílt tengeri flotta felállítását. A fegyverkezéssel párhuzamosan Moszkva külpolitikai offenzívát is folytatott: 1979

júniusában szovjet „kiképzők" csoportját küldte Kubába. Ezért Carter – aki ebben az 1962-1963. évi megállapodások megsértését látta – 1979 decemberében konzervatív bírálói megpuhítására és a SALT-II. szerződés ratifikálási esélyeinek megszerzése érdekében az amerikai védelmi kiadások folyamatos növeléséről határozott.

A szovjet fegyverkezés Európában is aggodalmat váltott ki. A hagyományos fegyverzet szovjet fölényéhez már fokozatosan hozzászoktak, de bíztak az amerikai nukleáris fegyverek elriasztó hatásában. Amikor azonban 1977-ben a Szovjetunió megkezdte új, 5500 km-es hatósugarú – SS-20-as – rakétáinak telepítését, miközben a SALT-II. keretében bejelentették az amerikai stratégiai potenciál csökkentését, Helmut Schmidt kancellár az európai katonai egyensúly felbillenésére hivatkozva riadót fújt. Európában is fegyverzetkorlátozást kell elérni – vélekedett –, vagy nyugati pótfegyverkezésre van szükség a közepes hatósugarú nukleáris rakéták területén. Sürgetésére két év múlva, 1979. december 12-én elfogadták a NATO ún. kettős határozatát, amely szerint, ha a tárgyalások révén nem sikerül elérni a szovjet közepes hatósugarú fegyverek (Intermediate Nuc- lear Forces – INF) felszámolását, a NATO „modernizálja" saját INF-potenciálját és 1983 végétől 108 Pershing-II rakétát és 464 földi irányítású cirkáló rakétát telepít Nyugat- Európába a „diszparitás" megszüntetésére.

A „pótfegyverkezésnek" elnevezett határozat élénk tiltakozást váltott ki a Szovjetunió és szövetségesei részéről, de lavinaszerű tiltakozó hullám indult ellene magukban a nyugat-európai országokban is. A békemozgalom aktivistái azon a véleményen voltak, hogy Európa jövendő biztonsága nem nyugodhat a fegyverek további felhalmozásán. Szükség van ugyan a tényleges védelmi erőre, de mind nyilvánvalóbbá lett a fegyverkezési verseny veszélye és magas költsége. Biztonságot többé nem lehetett elérni egyoldalú fegyverkezéssel, mert az a szemben álló félnél új veszélyérzetet és újabb fegyverkezést váltott ki. A biztonságnak csak akkor volt esélye, ha azt együtt keresik és közös céllá teszik. A Szovjetunió abban reménykedett, hogy az általa óvatosan, távolról támogatott békemozgalmak a bonni kormányt a rakétatelepítési terv elutasítására szoríthatják. Ezért átmenetileg szüneteltette a rakéták korlátozásáról vagy felszámolásáról folyó tárgyalásokat. A Helmut Kohl vezette új szövetségi kormány azonban keresztülvitte a pótfegyverkezést, amelyet a békemegmozdulások által talán legerősebben szorongatott Hollandia kivételével a többi ország is követett.

Moszkvában az amerikai Jackson-féle törvénytervezet, az Egyesült Államok kereskedelmi és emberjogi politikája és a NATO ultimatív kettős határozata nyomán nyilvánvalóan arra a következtetésre jutottak, hogy a Nyugat elveszítette érdeklődését az enyhülés iránt. Többszöri washingtoni figyelmeztetés ellenére Moszkvában 1979. december 24-én az afganisztáni katonai bevonulás mellett döntöttek, hogy az 1978. áprilisi forradalommal hatalomra jutott kormányt megmentsék az iszlám fundamentalisták ellenzéki mozgalmától.

Carter elnök a bevonulásban nemcsak a hetvenes évek közepétől tartó szovjet intervenciók újabb láncszemét bélyegezte meg, hanem az akciót 1945 óta „a béke legsúlyosabb fenyegetésének" nyilvánította. Annak jelét látta benne, hogy a Szovjetunió, a második világháború után első alkalommal, saját hadereje bevetésével törekszik az 1945- ben kijelölt befolyási övezetek határának számára kedvező megváltoztatására. Ezért energikus szankciókat rendelt el: megtiltotta az amerikai búza és csúcsteljesítményű technológia exportját a Szovjetunióba; a szovjet légitársaság, az Aeroflot gépei nem szállhattak le az Egyesült Államokban; bojkottálták az 1980-as moszkvai olimpiai játékokat és felfüggesztették a SALT-II. szerződések ratifikációs eljárását.

Az Egyesült Államokba irányuló olajszállítmányok biztosítására 1980 januárjában meghirdetett ún. Carter-doktrína bejelentette, hogy visszavernek bármely külföldi kísérletet a Perzsa (Arab)-öböl térségének ellenőrzésére, a katonai erőszak alkalmazását is beleértve. Ehhez biztosította az amerikai haderő fegyverzetét hosszabb katonai összetűzések esetére is. Az amerikai fegyverkezés új szakasza Carter alatt kezdődött, aki egyidejűleg az emberi jogok érvényesülésének kérdését is napirenden tartotta. Az enyhülés megtorpant, a két nagyhatalom párbeszédében szünet állt be, s mindkét oldalon visszatértek a konfrontáció régi formáihoz.

Az Egyesült Államokban széles körű csalódottság uralkodott amiatt, hogy a Szovjetunió az enyhülési politika időszakát fegyverkezésre fordította. E körülmény kihatott az elnökválasztásra is. Carter legnagyobb sikere mégis az Egyiptom és Izrael között Camp Davidben az ő közvetítésével megkötött egyezmény volt, amely sokakban reményt ébresztett a közel-keleti konfliktus békés megoldására. A libanoni polgárháború kiszélesedése gyorsan bebizonyította, hogy a közel-keleti térségben nem képzelhető el átfogó békeszabályozás a palesztin felszabadító mozgalom megkerülésével, a palesztin probléma megoldása nélkül.

1981. január 20-án utóda, az erőpolitikájával hivatalba lépő Ronald Reagen elnöksége alatt a kelet-nyugati kapcsolatok tovább romlottak. Számára a konfliktus nemcsak a hatalomért és a befolyásért folyó versengésen, hanem az alapvetően egymással összeegyeztethetetlen világnézetek ideológiai harcán alapult. Elnöksége alatt több vonatkozásban megtörtént a neokonzervatívok által régóta követelt visszatérés a korábbi amerikai politikai és történelmi hagyományokhoz.

A reagani politikát az éles Szovjetunió-ellenes antikommunizmus és az új fegyverkezési tervek kidolgozása jellemezte. A Szovjetuniót „a gonosz birodalmának" tekintve nem a tárgyalásos módszert választotta, hanem – az ötvenes évek dullesi politikájához hasonlóan – a katonai erő hatalmából indult ki. 1981-1985 között az amerikai védelmi költségek csillagászati magaslatokba, 178,4 milliárd dollárról 286,8 milliárdra növekedtek. Ennek ára a költségvetés növekvő hiánya lett; romlott viszonya nyugat-európai szövetségeseivel is, ahol a békemozgalmak elutasították az új rakéták telepítését. 1984-ig nem folytak komoly megbeszélések a Szovjetunióval, jóllehet 1981 novemberében Genfben sor került a NATO kettős határozatában követelt INF-tárgyalásokra. 1982 júniusában újabb konferencia kezdődött a stratégiai fegyverzetkorlátozásokról (Strategic Arms Reduction Talks – START), de a politikai helyzet egyik konferencián sem tett lehetővé megállapodást.

A tárgyalásokat 1983 szeptemberében beárnyékolta, hogy szovjet katonai repülőgépek lelőttek egy dél-koreai személyszállító repülőgépet, ami 269 áldozatot követelt. Mivel a tárgyalások a kétéves tárgyalási határidő lejárta után 1983. novemberig eredménytelenek maradtak, a NATO-államok Genfben elhatározták 572 közepes hatósugarú rakéta nyugat-európai telepítését. A Szovjetunió válaszul megszakította a tárgyalásokat. A kelet-nyugati kapcsolatok a legmélyebb pontra jutottak a negyvenes és ötvenes évek hidegháborúja óta.

Eközben Nagy-Britannia és Argentína között rövid – de igen kíméletlen eszközökkel vívott – háború zajlott le „a világ végén", a Falkland (Malvinas)-szigetek birtoklásáért. A belpolitikai nehézségekkel küzdő argentin katonai diktatúra, hogy elterelje a figyelmet a hazai gondokról, „történelmi jogokra" hivatkozva elfoglalta a szigeteket. Margaret Thatcher brit miniszterelnök, az ügy méreteihez viszonyítva nagy tengeri erővel, távozásra kényszerítette az argentin erőket. Argentínában a kapituláció a diktatúra bukását, Angliában Thatcher pozíciójának erősödését eredményezte.

A fordulatra azonban mindkét oldalon hajlottak. Reagan elnök 1984. január 16-án – a stockholmi európai bizalom- és biztonságerősítő intézkedések és leszerelés konferenciájának előestéjén – bejelentette, hogy az Egyesült Államok fegyverkezése időközben olyan szintre jutott, amely ismét sikeres tárgyalásokat tesz lehetővé. A Szovjetunióban a nyugati rakétatelepítések megkezdése után szintén változás állt be, miután nem teljesültek a békemozgalmakhoz fűzött szovjet várakozások a rakétatelepítés megakadályozásában. Sőt, Reagan elnök a világűrbe telepített rakétaelhárító-rendszer programjával (Strategic Defense Initiative – SDI), a híres „csillagháborús" tervvel a Szovjetunióban nagy aggodalmat váltott ki, mert e fejlesztéssel először álltak tehetetlenül szemben, s így kompromisszumra kényszerültek.

A fordulópontot 1985. március 11-én Mihail Gorbacsov főtitkársága jelentette, aki egyszerre tűzte ki céljául a gazdaság erősítését, a politikai rendszer átalakítását és a nemzetközi együttműködés élénkítését. Ezzel új esély nyílt az enyhülés, az európai leszerelés és az Egyesült Államokkal szembeni politika számára. Azonnal megélénkültek a diplomáciai kapcsolatok és gyakorivá váltak a csúcstalálkozók. Már Gorbacsov hivatalba lépése másnapján újraindultak az Egyesült Államok és a Szovjetunió között az 1983 végén megszakadt fegyverzet-ellenőrzési megbeszélések. A közepes hatótávolságú fegyvereket is bevonták a START-megbeszélésekbe, amelyek az interkontinentális rakétákra és a világűrbe telepítendő fegyverekre is kiterjedtek. Elsőbbséget élvezett azonban az INF-szerződés, amelynek alapvonásairól Reagan és Gorbacsov 1985. novemberi genfi első találkozóján állapodott meg. 1986 októberében Reykjavíkban azonban Reagan az utolsó pillanatban visszariadt az SDI-program korlátozásának elfogadásától. Ezért az INF-szerződést csak 1987. december 8-i, harmadik találkozójukon írták alá Washingtonban. A „dupla nulla megoldást" tartalmazó szerződés szovjet részről 857 rakéta és 1667 robbanófej, amerikai részről pedig 429 rakéta és robbanófej leszereléséről rendelkezett, és első'ízben számolta fel az atomfegyverek egy egész osztályát. Ez volt az első valódi leszerelési megállapodás, még ha a csökkentés valójában csak az összes nukleáris fegyver 3-4 százalékát érintette. 1987-ben a világon összesen 930 milliárd dollárt adtak ki fegyverkezésre; ebből az Egyesült Államok 293 milliárddal, a Szovjetunió pedig 260 milli- árddal részesült. A 24 nukleáris rakétával felszerelt amerikai Trident tengeralattjáró például a második világháborúban felhasznált összes bomba és gránát nyolcszoros rombolóerejét hordozta fedélzetén.

A két szuperhatalom ezért a START-megbeszéléseken egyidejűleg stratégiai nukleáris fegyvereik megfelezéséről is tárgyalt, de erről 1988. májusi negyedik, moszkvai csúcstalálkozójukon még nem sikerült megállapodniuk.

Gorbacsovot a leszerelésben nemcsak külpolitikai, hanem gazdasági megfontolások is vezették. Ezáltal igyekezett tartalékokat felszabadítani a sürgős reformra szoruló szovjet gazdaság számára. Ezzel összefüggésben devizatakarékossági megfontolásokból már viszonylag korán módosította a szovjet külpolitika világméretű kötelezettségvállalásait Afrikában, Ázsiában és a Karib-tenger térségében. 1988 májusában megkezdődött és 1989. február közepén befejeződött a szovjet csapatok kivonása Afganisztánból. Az új orientáció hozzájárult, hogy a hetvenes évek közepétől a kelet-nyugati viszonyt megterhelő regionális

konfliktusokban mindkét nagyhatalom számára elfogadható megoldások szülessenek, ami lehetővé tette Kelet és Nyugat újbóli közeledését. A Szovjetunió számára a harmadik világból való kivonulása kül-, bel- és gazdaságpolitikája átfogó revíziójának része volt, hogy széles körű reformokkal új alapra helyezze a politika, a gazdaság és a társadalom struktúráit.

Gorbacsov 1988. december 7-én az ENSZ-ben mondott beszédében bejelentette a szovjet haderők egyoldalú, egymillió fős csökkentését. Lépése, amelyet a Varsói Szerződés többi állama is követett, megnyitotta az utat a hagyományos fegyverek leszerelése irányában is. Ezzel mozgásba lendültek az európai hagyományos fegyverek csökkentéséről évek óta folyó tárgyalások. Európa a nagyhatalmak nukleáris párbeszédében – a helsinki konferencia kivételével – mindeddig inkább annak tárgya, semmint cselekvő részese volt. 1986 szeptemberében viszont a helsinki konferencia 35 résztvevője Stockholmban befejezte az európai bizalom- és biztonságerő'sítő intézkedésekről és leszerelésről folytatott tárgyalássorozatát. Záródokumentumában a felek megállapodtak a hadgyakorlatok és csapatmozgások előzetes bejelentéséről; meghatározott haderőnagyság esetén megfigyelők meghívásáról a hadgyakorlatokra; valamint a helyszíni ellenőrzés jogáról az adatok helyességének kétségbevonása esetén. Az előírások így közös ellenőrzés alá vonták a nagyobb méretű katonai cselekményeket. A stockholmi dokumentum inkább politikai, mint katonai jelentőségű volt; egyúttal azonban jelezte a katonai erő jelentőségének csökkenését és a közös biztonságpolitikai felelősség irányába történő elmozdulást. A korábbi túlzott titkolózással szakítva a Szovjetunió 1989 januárjában először közölt pontos számokat saját csapat- és fegyverzetállományáról, megkönnyítve a két szövetségi rendszer kiegyensúlyozott csapatcsökkentési tárgyalásainak megkezdését.

Az európai hagyományos haderők csökkentéséről (Conventional Forces in Europe – CFE) 1989- márciusában Bécsben megkezdődött tárgyalások célja az európai stabilitás és biztonság megteremtése volt a hagyományos haderők egyensúlya révén. A tárgyalásoknak további lendületet adott a közép- és kelet-európai országokban 1989-ben bekövetkezett alapvető politikai fordulat, majd Németország egyesítése. 1989-1990-ben a Szovjetunió és szövetségesei egyoldalú csapatcsökkentése, valamint a Varsói Szerződés küszöbönálló felbomlása a stratégiai feltételeket is gyökeresen megváltoztatta. Kohl és Gorbacsov 1990 júliusában megállapodtak az NDK-ban állomásozó szovjet csapatok (kb. 380 000 fő) 1994-ig történő visszavonásáról, illetve az össznémet haderő (kb. 490 000 + 180 000 fő) 370 000 főre csökkentéséről. Ezzel katonapolitikailag döntő áttörés született: Kö- zép-Európából, a katonai konfrontáció szívéből nemcsak a Szovjetunió csapatai tűntek el, hanem a központi európai hatalommá vált Németország is majdnem felére csökkentette haderejét.

A folyamat további állomásaként 1993-ra az Egyesült Államok is 100 000 főre csökkentette az NSZK-ban állomásozó csapatai létszámát. Hasonló arányú csökkentést jelentettek be a német területen állomásozó angol, francia, holland, belga és kanadai csapatokra is.

Az európai biztonsági- és együttműködési konferencia párizsi csúcstalálkozóján 1990. november 19-én aláírt szerződés rögzítette a pontosan definiált katonai eszközök engedélyezett számát és a csökkentés övezeteit. AVarsói Szerződés és a NATO közös nyilatkozatban vetett véget negyvenéves konfliktusuknak, és ezzel – legalábbis katonai értelemben – hivatalosan is a hidegháborúnak. Ugyanezen csúcstalálkozón írták alá 1990. november 21-én az „új Európa párizsi chartáját”, amely az EBEÉ-nek ajövőre nézve koordináló funkciót biztosított az európai konfliktusveszélyek közös elhárításában. A konfliktusok megelőzésére 1991-ben Prágában felállították az EBEÉ konfliktusmegelőző központját.

Demokratikus átalakulás Közép- és Kelet-Európában

Közép- és Kelet-Európában a nyolcvanas évek elejétől -jórészt az enyhülési politika és a „helsinki szellem” következményeként – különböző szintű átalakulási folyamat indult meg.

1980 nyarán a gdanski és a gdyniai kikötőmunkások sztrájkja kivívta a független Szolidaritás szakszervezet megalakulását, amely a döntésekben több részvételt és társadalmi szabadságot követelt, s kíméletlenül bírálta a kommunista rendszer gazdasági alkalmatlanságát és politikai elavultságát. Az NDK-ban viszont a NSZEP vezetése a lengyel reformeszmék átterjedésétől tartva, 1980. október 30-án megszüntette a vízum nélküli utazást Lengyelországba. Korlátozta a keletnémet írók, művészek és egyházi személyek mozgás- és véleménynyilvánítási szabadságát, amely főként az európai békemozgalom kereteiben kezdett formálódni. A Lengyelországban 1981. december 13-án bevezetett rendkívül állapot sem tudta a függetlenség és a demokrácia szervezett erőit felszámolni. A Szolidaritás az illegalitásból is hallatta hangját és reformokra kényszerítette Wojciech Jaruzelski kormányát. Magyarországon 1982-1984-ben intenzív vita kezdődött az ország gazdasági és politikai jövőjéről, amely végül a választási törvény liberalizálásához, a vállalkozói szabadság növeléséhez és a nagy ipari óriásvállalatok kezdődő felosztásához vezetett. A magyar külpolitika is nagyobb mozgásteret sürgetett, hogy Nyugaton új társakat találjon a gazdaság szanálására. A „felülről végrehajtott forradalom”

gorbacsovi vonala a többi szocialista országban is mindinkább teret nyert. Csehszlovákiában 1987. decemberben a Gustav Husák első titkár helyébe lépett fiatalabb MilosJakes előtérbe kerülése ugyan még nem jelentette a rendszer közvetlen liberalizációját, de a demokrácia és a szabadság növekvő sürgetése Lengyelországban és Magyarországon felgyorsította és radikalizálta a reformfolyamatot. Lengyelországban az acél- és dokkmunkások 1988. április-májusi újabb sztrájkja szakítópróbává lett a továbbra is betiltott Szolidaritás és a rendszer között. 1989 februárjában kerekasztal-megbeszélések kezdődtek a Szolidaritás és az állami vezetés között. Ez a folyamat áprilisban alkotmányreformmal a Szolidaritás engedélyezésével, majd júniusban szabad választásokkal zárult. Magyarországon 1988. május 22-én Grósz Károly lett az MSZMP főtitkára. Kádár János korábbi főtitkár előbb az MSZMP tiszteletbeli elnöke lett, majd 1989 májusában minden tisztségéből felmentették. Az NDK-ban a „reformista bekerítettségre” egyelőre nem saját reformokkal, hanem önelszigeteltséggel válaszoltak; az NSZEP-rendszer a nagy struktúraátalakulás közepette az ortodoxia szigete maradt.

Gorbacsov bátorította a közép- és kelet-európai országok strukturális változási törekvéseit. 1987-1988fordulójától új szovjet közép-európai politika körvonalazódott. Ez szakított

a Brezsnyev-doktrínával, partneri viszonyra törekedve elismerte a nemzeti sajátosságokat, és elsősorban gazdasági megfontolásokból a mély reformok szükségességét. 1989 októberében a szovjet külügyminisztérium szóvivője, Gennagyij Geraszimov hivatalosan is visszavonta a Brezsnyev-doktrínát és helyébe a saját utat elismerő doktrína lépett, jelezve, hogy a térség országai már a maguk útját járva megvalósíthatják politikai, gazdasági és szociális reformjaikat.

Ekkor a több mint negyvenéves, katonai erővel fenntartott közép- és kelet-európai szovjet befolyási övezet már közel állt az összeomláshoz. 1989. május 2-án a magyar hatóságok megkezdték a magyar-osztrák határon felállított elektronikus jelzőrendszer és szögesdrót akadályok eltávolítását, ami rövidesen az NDK állampolgárainak nyugatra meneküléséhez vezetett. Az eredménytelen magyar-NDK államközi tárgyalások után pedig a keletnémet állampolgárok az 1989. szeptember 11-i magyar határnyitással már legálisan távozhattak Ausztriába, ami siettette az NDK összeomlását és a német egyesítés folyamatát.

A múlttal való elszámolás mellett a függetlenné vált új, demokratikusan választott kormányok teljesen szokatlan kihívások előtt álltak: belső demokratizálás, visszatérés a piacgazdasági viszonyokhoz, az élet valamennyi területének dezideologizálása és az addig szigorúan ellenőrzött társadalom demilitarizálása. Egyszerre kellett új kapcsolatokat kialakítani a Szovjetunióval és a nyugati demokráciák felé fordulni.

1990. november 6-án a közép-kelet-európai országok közül elsőként Magyarországot vették fel az Európa Tanácsba; 1991-ben követte az akkori Csehszlovákia, 1992-ben Bulgária és 1993-ban az újonnan függetlenné vált, vagy újonnan alakult Észtország, Litvánia és Szlovénia, majd Csehország és a tőle különvált Szlovákia, illetve Románia. Benyújtotta tagsági kérelmét Albánia, Fehéroroszország, Lettország, Moldávia, Oroszország és Ukrajna is.

A változások arra is rávilágítottak, hogy a közép-kelet-európai régióban mennyi mesterséges, szinte kikényszerített állami egység működött. A mesterségesen létrehozott szövetségi államok – a szovjet, a jugoszláv és a csehszlovák – összeomlottak. Közép-Kelet-Európában rövid időn belül tucatnyi új-régi állam alakult. A három balti ország 1991-ben visszanyerte függetlenségét a Szovjetuniótól; Jugoszláviából elsőként Szlovénia és Horvátország vált ki, amelyeket 1991-1992 fordulóján nemzetközileg is elismertek. 1992 közepén kirobbant a háború a függetlenné vált Bosznia-Hercegovináért, miközben a szintén függetlenedett Macedónia e dráma árnyékában külsőleg érintetlen maradt. Szerbia és Montenegró (Crna Gora) pedig a régi néven fenntartotta az összeszűkült Jugoszláviát.

A külkapcsolatok újjárendezésével párhuzamosan a belsődemokratizálás során a lakosság fokozatosan kiszabadult a párt és az állam szorításából, leépült a nem kommunista országokkal és a Nyugattal szembeni ellenségkép, és a lakosság megkezdte a visszatérést a „normális” civil társadalomhoz. Csökkent a rendőri apparátus és a saját haderő létszáma; kivonták a szovjet csapatokat Lengyelországból, Csehszlovákiából, Magyarországról és az NDK-ból. A hazatérő közel egymillió fő – katonák, kiszolgáló személyzet és hozzátartozók- otthoni elhelyezése politikai és társadalmi feszültséget okozott, korábbi állomáshelyeiken pedig súlyos környezeti károkat hagytak hátra.

A közép- és kelet-európai átalakulás számos nehézséggel járt; ára a fokozódó munkanélküliség, a termelés csökkenése, magas inflációs ráta és sok helyütt az eladósodás további növekedése lett. A várva várt nyugati segély csekélynek és elégtelennek bizonyult; az Európai Közösségbe remélt közeli felvételük az ezredforduló utánra tolódott. Mindazonáltal a nyugati országok konferenciáikon többféle segélyajánlatot dolgoztak ki a

térség országai számára és londoni székhellyel megalakították az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bankot (European Bank for Reconstruction and Development – EBRD), amely szinte az élet valamennyi területét átfogta. Tevékenysége a kisvállalkozók támogatásától a kulturális és képzési programokon keresztül az Oroszországnak nyújtandó milliárdos hitelekig, a leszerelés rendkívül költséges támogatásáig terjedt.

Az 1980-1990-es évek fordulójának mozgalmas éveiben a legnagyobb és következményeiben legkevésbé belátható esemény a Szovjetunió külpolitikai hatalomvesztése után belpolitikai összeomlása volt. A Független Államok Közösségének (FÁK) megalakulása az utóbbi kategóriába tartozott.

A soknyelvű, etnikailag és vallásilag eltérő köztársaságokat tömörítő jugoszláv szövetségi államban 1990-től felgyorsult a reform-, s ezzel összefüggésben a felbomlási folyamat. Ez mindinkább egy homályos perspektívájú háború tragédiájába torkollt a múltbeli nagyságát visszaszerezni és a korábbi jogtalanságokért revánsot venni akaró Szerbia, valamint Horvátország és Szlovénia között. Utóbbit ugyan megkímélték a szerb büntetőakciók, de lakossági áttelepítésekre itt is sor került. Ezután az „etnikai tisztaság” szörnyű jelszavával a soknemzetiségű Bosznia-Hercegovinára került sor.

Béke és biztonság az 1990-es években

Az 1989-1990. évi világtörténelmi fordulat közvetlenül a Szovjetunió és a befolyási övezetéhez tartozó országok társadalmi, gazdasági és politikai összeomlását eredményezte. Az első években szinte általános volt a várakozás, hogy a bipoláris világ a maga veszélyeivel a nemzetközi kapcsolatok kiegyensúlyozott, multipoláris szerkezetének adja át a helyét: az egyes országok belső életében éppúgy, mint az államközi kapcsolatokban a liberális demokrácia többé el nem vitatható elvei fognak érvényre jutni.

A konfliktusok és szörnyűségek özöne, amely azóta a világ számos térségére és minden régió elesettjeire zúdult, meggyőzően mutatta, hogy sokkal inkább a nemzetközi kapcsolatok új rendszere kialakulásának és a társadalmak belsőerőviszonyai gyökeres átrendeződésének vagyunk tanúi.

A világgazdaságban a korábbinál élesebben rajzolódott ki három nagy erőközpont (az észak-amerikai, a távol-keleti és a nyugat-európai) versengése a piacokért. Mindhárom központ kísérleteket tett, hogy tágabb térségének környező államait szorosabb vagy lazább szálakkal magához kapcsolja, így téve szert újabb piacokra, élő vagy holt erőforrásokra. Katonai és világpolitikai szempontból a „tripolaritás” alig érvényesül, mivel a távol-keleti és a nyugat-európai integráció vezető államai, Japán és Németország nem atomhatalmak és egyelőre nem állandó tagjai az ENSZ Biztonsági Tanácsának sem. Egyetlen katonai szuperhatalomként az Egyesült Államok emelkedett ki, amely technikailag és stratégiailag képessé vált arra, hogy a világ bármely pontján megvédelmezze érdekeit. A három erőközpont vetélkedését gazdaságilag is befolyásolja, hogy a világ pénzügyeinek jó részét szabályozó nemzetközi központok (a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank) politikája elsősorban amerikai befolyás alatt áll.

Az európai erőközpontot terheli az a körülmény, hogy több, viszonylag egyenlő erejű és méretű ország tartozik hozzá, s a technikai fejlesztésben némi lemaradása van. Emiatt igyekszik magasabb szintre emelni tagállamai integrációját, ami viszont nehezíti gyengébb országainak lépéstartását, a bevonni kívánt államok csatlakoztatását, és nehézségeket támaszt a tengerentúli országokkal folytatott árucseréjének. A három nagy centrum igyekszik feloldani a köztük időről időre keletkező ellentéteket; ennek egyik fontos eszköze a hét legfejlettebb ország vezetőinek tanácskozása.

A nemzetközi kapcsolatokat terheli, hogy van néhány olyan nagy területű és lélekszámú ország, amely közvetlenül nem kapcsolódik egyik erőközponthoz sem (Oroszország, Kína, India), de magatartása a jövőben befolyásolhatja erőviszonyaikat.

A piacgazdaság általánossá válása és az ennek nyomán élesebbé vált verseny a kormányokat és a vállalatbirodalmakat arra késztette, hogy növeljék a nemzeti jövedelem beruházásra fordított hányadát, módosítva a befektetések és a lakossági fogyasztás arányát, az utóbbi hátrányára. Ez néhány év alatt az egész világon a szociális problémák súlyosbodásához, az ebből eredő feszültségek növekedéséhez vezetett. Az életfeltételek romlására az elesettek, a peremre szorultak deviáns cselekvésformák alkalmazásával reagáltak.

Régi intézmények új kihívások előtt

A 21. század küszöbén az új világpolitikai kihívások – a világ etnikai, vallási és egyéb konfliktusai, a tömegpusztító fegyverek ellenőrizhetetlen terjedése és a környezeti katasztrófák veszélyei – teljesen megváltoztatták az ENSZ szerepét.

Ennek következtében mindinkább az emberi jogok, a kisebbségek és a demokrácia védelmezője, fenntartója lett, meghaladva mindazokat a feladatokat, amelyeket alapítói egykor neki szántak. Tagországainak száma megháromszorozódott, s az 1990-es évek közepére 185-re emelkedett. A Biztonsági Tanács egységes határozataival kezdte betölteni a „gyors és hatékony cselekvés” eredeti feladatkörét, miként az Egyesült Államok vezette államcsoport Irak kuvaiti agressziójának befejezése (1992), majd a szomáliai partraszállás esetében történt a polgárháború és éhínség sújtotta országban.

A kilencvenes évek elején az ENSZ nagy sikereket ért el a békebiztosítás másik eszközével, a jelképesen Nobel-békedíjjal kitüntetett kéksisakosok bevetésével. 1989-1990-ben jelenlétük Namíbiában és Nicaraguában lezárta a polgárháborút. Világméretű bevetéseik száma az 1990-es évek első felében már meghaladta a húszat. 1994-ben a békefenntartás összköltsége elérte a 3,5 milliárd dollárt, és a kéksisakosok létszáma 70 ezer fölé emelkedett.

Az ENSZ kezdte átvenni az „új világrend” megvalósítójának központi szerepét, amelyről Bush az öbölháborúval összefüggésben beszélt. 1992 közepén Butrosz Ghali főtitkár előterjesztette „Béketeendők” című téziseit (megelőző diplomácia, béketeremtés, békebiztosítás, békekonszolidáció). Akkorra azonban már az „új világrend” helyett „új világrendetlenség” körvonalazódott. Az ENSZ érzékeny kudarcot szenvedett 1992 októberében Angolában, 1993 nyarán Szomáliában és 1994 áprilisában Ruandában. A szervezet az 1990-es évek közepére a nagyszámú világkonfliktus miatt válságba került; a háborús konfliktusok futótűzként terjedtek Afrika déli részeitől Észak-Afrikán, a Közelés Közép-Keleten és Dél-Kelet-Európán keresztül a korábbi Szovjetunió ázsiai területéig. Eközben – a korábbi világháborúkhoz hasonlóan – emberek milliói haltak meg vagy üldözték el őket lakóhelyükről.

A konfliktusok ilyen kiszélesedése felkészületlenül érte a nemzetközi békebiztosítás jogi-diplomáciai fórumait. A békét – az ENSZ alapításakor fennállt helyzettől eltérően – főként államon belüli és államközi konfliktusok veszélyeztetik, s a viták azután internacionalizálódnak. Mivel a nem katonai eszközök (elsősorban humanitárius segély és gazdasági szankciók) kevésbé bizonyultak hatékonynak, az ENSZ a kéksisakosok bevetési mandátumának bővítését határozta el: felhatalmazta őket Szomália és Bosznia esetében, hogy nemcsak önvédelemre, hanem szükség esetén megbízatásuk végrehajtásához is alkalmazhatnak katonai erőt. Mindez azonban számos veszélyt rejt magában, és a békebiztosítás áldozatokat is követelhet.

A nemzetközi közösség ugyan elfogadta az új felhatalmazásokat és a bevetéseket, de

a szükséges pénzügyi eszközöket nem bocsátotta rendelkezésre. A BT néhány állandó tagjának rossz fizetési morálja miatt – amiben az Egyesült Államok rossz példával járt elöl – a világszervezet állandóan a pénzügyi csőd küszöbén áll. Ráadásul nem minden tagállam fogadta el, hogy a béke biztosítása a századvégen az ENSZ elsődleges feladata lett. Különösen a tömbön kívüliek mozgalma jelentette be aggályait, mivel a béke biztosításának finanszírozása növekvő mértékben vonja el a fejlesztéspolitika eszközeit és leköti az ellátási szervezetek aktivitását. Félelmeik érthetők, béke nélkül azonban semmiféle fejlesztés nem lehetséges.

A NATO állam- és kormányfői a Varsói Szerződés feloszlatása (1991) után úgy döntöttek, hogy az Észak-Atlanti Szövetség alapfunkcióját – tagjainak védelmét – a kelet-nyugati konfliktus lezárulása után is fenntartják, mert a valamennyi államot tömörítő kollektív biztonsági szervezet létrehozására véleményük szerint a viszonyok még nem értek meg.

A keleti tömb széthullása után az egykori Varsói Szerződéshez tartozó kormányok történelmi esélyt látva felvételüket kérték a NATO-ba; igyekeztek kifejezésre juttatni a nyugati pluralista államközösséghez való végleges és visszavonhatatlan tartozásukat, illetve biztosítani külső biztonságukat. A NATO-államok tartózkodóan és megosztottan reagáltak a kérésre. 1991 novemberében a párbeszéd és a biztonságpolitikai együttműködés jeleként felállították a NATO Együttműködési Tanácsát (North Atlantic Cooperation Council-NACC), amely a NATO Tanácsának ülései után biztonságpolitikai információk cseréjéhez nyújtott keretet. E szerény kezdeményezés után 1994 januárjában a NATO továbblépett, s Békepartnerség (Partnership for Peace – PfP) néven valamennyi európai államot együttműködésre hívta meg. Az egyes államok szabadon dönthették el, milyen szorosan kívánnak együttműködni a NATO-val, és milyen eszközöket bocsátanak a rendelkezésére.

A Nyugat-európai Unióban Bulgária, Észtország, Lettország, Litvánia, Lengyelország, Románia, Szlovákia, Csehország és Magyarország társult partnerek lettek; jogaik a társult tagokéi és a megfigyelőkéi között helyezkednek el. A Szovjetunió utódállamaival a Nyugat-európai Unió nincs kapcsolatban, csak azokkal a közép- és kelet-európai államokkal, amelyekkel az Európai Unió kereskedelmi és kooperációs egyezményeket – ún. Európai Megállapodást – kötött vagy szándékozik kötni.

Az Európa Tanács 1989 után az összeurópai és a közép- és kelet-európai reformfolyamatok támogatására és minél több azonosság teremtésére irányult Európa nyugati és keleti demokráciái között. Célja az államokon belüli konfliktusok megelőzése a jogállamiság konfliktuskezelő intézményeinek kiépítésével; az egyének jogtudatának és az államok jogkötelezettségének erősítése és a szociális haladás támogatása a tagállamokban. Az Európa Tanács több mint 150 konvenciója alkotja az egységesülő Európajogrendszerének magját.

Az 1975-ben, Helsinkiben megalakult Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet tagállamai 1994 decemberében budapesti konferenciájukon a politikai szervezetté válás mellett döntöttek, s elnevezésüket Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezetre (EBESZ) változtatták. A szervezet bírálói, főként az egykori Jugoszlávia belháborújára hivatkozva, három gyengéjét említik: a szervezet nem alapul nemzetközi szerződéseken – mint pl. az ENSZ –, ezért tagjait nem kötelezik jogi döntések; az EBESZ-nek nincs saját hatalmi eszköze a közösen elfogadott viselkedési szabályok szükség esetén erő alkalmazásával történő érvényesítésére az egyes tagállamokkal szemben; az EBESZ döntései a konszenzuselv alapján csak valamennyi résztvevő egyetértésével léphetnek életbe.

Az 1980-as évek végének világpolitikai változásai a legtöbb nemzetközi szervezethez hasonlóan az Európai Uniót is váratlanul érték. Korábban a kelet-nyugati konfliktus azzal az előnnyel járt a nyugat-európai integrációra, hogy az Egyesült Államok magára vállalta a nyugat-európai biztonsági feladatok nagy részét. Így a tagállamok együttműködésük fejlesztésére összpontosíthattak. Másrészt az Európai Közösség kiépítését hozzájárulásának tekintette a szocialista országokkal folyó ideológiai vitában, a piacgazdasági-demokratikus Nyugat megszilárdítására. Az 1990-es évek elejétől azonban saját fejlődése mellett a közép- és kelet-európai kihívásokkal is foglalkoznia kellett.

Az Európai Uniót nem lehet új szuperhatalomnak tekinteni. Belsőleg kevésbé egységes és kifelé semmiféle katonai-hatalmi politikát nem folytat. Éppen az egykori Jugoszláviában szerzett rossz tapasztalatai miatt az 1994-től 15, majd 2004-ben 25 tagra növekedett szervezet inkább konfliktusmegelőző tevékenységét igyekezett erősíteni. Ide tartozik a szorosabb kereskedelmi és gazdasági kooperációs kapcsolatok támogatása, valamint az EBESZ összeurópai konzultációs fórummá való kiépítése. Az Európai Unió 1990 óta külön kapcsolatot tart fenn Washingtonnal és a NATO-val a kül- és biztonságpolitikai intézkedések összehangolására. Tárgyalási kapcsolatban áll továbbá Tokióval és Moszkvával, s a nemzetközi diplomácia része.

Az európaiamerikai viszony

A kelet-nyugati konfliktus lezárultával megváltoztak az európai-amerikai viszony keretfeltételei. Többé semmi sem veszélyezteti az Egyesült Államok alapvető biztonsági érdekeit Európában; Nyugat-Európa számára is veszített jelentőségéből az Egyesült Államok biztosította katonai védelem. Az Európai Unió kibontakozó közös kül- és biztonságpolitikája is felvetette jövőbeli viszonyuk újragondolását.

Az 1990-es évek első felében a transzatlani kapcsolatokat hozzáigazították a megváltozott nemzetközi politikához. Ez főleg a NATO szerepét és az Egyesült Államok európai politikájára gyakorolt befolyását érintette. A NATO alkalmazkodását jelezte 1991 őszén az Észak-atlanti Együttműködési Tanács felállítása a Szovjetunióval és a közép- és kelet-európai országokkal kiépítendő kapcsolatok fenntartására.

1990 novemberében az Egyesült Államok és az Európai Közösség Transzatlanti Nyilatkozatával a gazdasági kapcsolatok évtizedek óta hiányzó intézményi kereteit pótolták, amelyet a további együttműködés első lépcsőfokának szántak. Az Egyesült Államok kormányai hagyományosan támogatták az európai integrációt, az európai „belső piac” tervezete azonban – amelyet egyfajta gazdasági „Európa-erődnek” tekintenek – aggodalmat váltott ki belőlük. A Nyugat-európai Unió erősítésének német-francia terve pedig biztonsági dimenzióiban terhelte meg a transzatlanti kapcsolatokat.

A Bush-kormány e tervekben a NATO szerepcsökkenésének veszélyét és az Egyesült Államok európai jelenlétét előirányzó hazai tervek aláásását látta. Nagy-Britannia és Hollandia vele együtt bírálta a német-francia kezdeményezést. A maastrichti csúcstalálkozón azonban megállapodtak abban, hogy a közös védelmi politika az európai integráció része; egyidejűleg hangsúlyozták a NATO-hoz fűződő szoros kapcsolatokat is.

Az 1993-ban hivatalba lépő Clinton-adminisztráció szakított elődje megfontolásaival, s az európai biztonsági és védelmi politikát az integrációs folyamat természetes részének tekintette. Az Egyesült Államokkal együttműködő integrált, demokratikus Európa mellett kötelezte el magát, amely – nem mellékes szempontként – csökkentené a nemzetközi politikában betöltött vezető szerepe pénzügyi költségeit. Az Európai Uniónak fontos szerepet szánt a közép- és kelet-európai országok és a volt Szovjetunió politikai és gazdasági reformjainak támogatásában, s ezzel a demokratikus államok övezetének bővítésében. Azeurópai integráció új amerikai

megítélése megkönnyítette az európai védelmi politika miatt keletkezett súrlódások megszüntetését. Az 1994. januári NATO-csúcson megállapodtak abban, hogy a Nyugat-európai Unió hozzájuthat a NATO katonai intézményeihez és parancsnoki rendszeréhez, s így mindazokban a válságokban tevékenykedhet, amelyeken az Egyesült Államok lehetőleg kívül akar maradni. Így a Nyugat-európai Unió lemondott önálló katonai intézményeiről és az Egyesült Államok a NATO révén továbbra is a folyamatok részese maradt.

A Békepartnerség kezdeményezéséhez 1994-ben 23 európai állam csatlakozott. Az együttműködés e formája békeidőben közös gyakorlatokat és koordinációt, válság esetén tanácskozásokat helyezett kilátásba, biztonsági garanciák nélkül. (E program részeként került megrendezésre 1995-ben Magyarországon a Cooperative Light, 1996-ban pedig az NSZK-ban a Cooperative Lantern gyakorlat.) A NATO gyors bővítésével szembeni amerikai óvatosság főleg az oroszországi belpolitikai helyzetre volt tekintettel; elsőbbséget kapott az amerikai-orosz partnerség és a nukleáris fegyverek további leszerelése.

1994 őszén az Egyesült Államok kormánya változtatott NATO-politikáján, mert többé nem tartotta megfelelőnek a Békepartnerség közbülső megoldását. Ezért megbeszéléseket kezdett a NATO-tagságra törekvő közép- és kelet-európai országokkal. Decemberben a NATO vitát indított tagjai között a szövetség bővítésének gyakorlati követelményeiről és a felvételi feltételekről, s egy éven belül közös álláspont kialakításáról. Az Egyesült Államok továbbra is európai hatalom kíván maradni s hozzájárulni Európa stabilitásához: Nyugat-Európában további katonai jelenlétével, Közép-Kelet-Európában pedig kibővített elkötelezettségével.

A transzatlanti gazdasági kapcsolatokat egyfajta kettősség jellemzi. Szoros a gazdasági együttműködés (az amerikai külföldi beruházások kétötöde az Európai Unióba irányul, míg az Európai Unió tagállamai közvetlen amerikai beruházásai az ottani összes külföldi beruházások felét teszik ki). A kölcsönös gazdasági függőség továbbra is kompromisszumokra szorítja a feleket. Mindazonáltal konfliktusok is támadnak amiatt, hogy a vámok és a behozatali korlátozások leépítése után a gazdasági rendszerek eltérései kerültek előtérbe. Az Egyesült Államokban a külföldi beruházások piacra jutása elé a törvényes szabályozás jogi formáin kívül az egyes szövetségi államok hatáskörei is sorompókat állítanak. Az Európai Unióban pedig az amerikai beruházókat néhány területen inkább az információs akadályok és a közületi szektor léte korlátozza. Konfliktusforrás maradt az állam eltérő európai, illetve tengerentúli gazdaságpolitikai szerepe is: az Európai Unió államai bruttó társadalmi termékük jóval nagyobb arányát (3 százalék) fordítják állami támogatásra és iparfejlesztésre, mint az Egyesült Államok (0,5 százalék).

A FÁK államainak helyzete

Már 1992-ben nyilvánvalóvá vált, hogy a FÁK-államok nem alakulnak szerves államközösséggé, s tagállamai eltérő elvárásokat fogalmaznak meg a szövetséggel szemben.

A FÁKnem volt képes tagországai problémáinak kezelésére. Szinte mindenütt hiányzott a szükséges hozzáértés és gyakorta az akarat is a szociális irányultságú piacgazdaságra való áttéréshez. Több FÁK-állam még nem találta meg az állampolgárai többségének akaratán nyugvó új azonosságtudatot. Küzdöttek az államiság gyengéivel, hiányzott a működő és általánosan elfogadott jogrendszer, a konfliktusszabályozás mechanizmusa. Igen nagy bizonytalanság uralkodott a nemzeti önrendelkezés felfogásában és gyakorlatában. Mindezek az államok belsőszétszakítottságának kifejezői. A nemzeti egységet az államalkotó népek érdekellentétei és belső etnikai konfliktusok veszélyeztették. Ezek gyakorta a szomszédos államok területi igényeihez is kapcsolódtak.

Orosz számítások szerint a korábbi Szovjetunió területe nem kevesebb, mint 180 potenciális vagy tényleges etnikai-területi konfliktus veszélyét rejti. Mindezt tetézte a gazdaság széthullása, az anyagi létfeltételek drámai romlása a többi FÁK-államban, amelyek gazdasága teljesen az oroszoktól függött. A politikai és szellemi bizonytalanság, drámai gazdasági és társadalmi problémák erősítik a más etnikumú lakosságcsoportok kiközösítését, az új magatartást az etnikailag meghatározott saját nemzet, vagy – miként a Transz-Kaukázusban és Közép-Ázsiában – saját klán között.

Oroszországnak létfontosságú érdeke fűződik a „közel-külföldnek” tekintett FÁK-államokhoz, sőt azok mind szorosabb összekapcsolásához. Ebben a hagyományos nagyhatalmi gondolkodás, a korábbi támaszpontok megtartásának szándéka, a korában szovjet, most azonban Oroszországon kívülre került fegyvergyárak megtartása és a FÁK-államok tartalékainak ellenőrzése, valamint az értékesítési piacok megőrzése játszott szerepet. Oroszország gyakorta biztonságában is veszélyeztetve érzi magát: a tádzsikisztáni klánok véres összetűzései – amelyeket sokak szerint afganisztáni és iráni iszlám fundamentalisták táplálnak – átterjedhetnek az üzbegisztáni, kirgiziai és kazahsztáni orosz előtérre, és a konfliktusoktól fenyegetett egész déli térséget destabilizálhatják. Grúziában az abházok küzdenek függetlenségükért, akiket „a kaukázusi népek konföderációja” támogat. Ez az Oroszországhoz tartozó Észak-Kaukázus 16 etnikumát tömöríti, közöttük az

Oroszországtól való elszakadásért küzdő csecseneket, akik ellen 1994-től a moszkvai központ nagy véráldozattal járó, több ízben kiújuló, pusztító helyi háborút indított.

A FÁK-áUamok nyitott belső határai mellett fenyegető mértékben növekedett a szervezett nemzetközi bűnözés (a kábítószer- és fegyvercsempészet, eltulajdonított nukleáris hasadóanyagok illegális exportja). Mindez Oroszországon keresztül fokozatosan átterjedt Nyugat-Európára, Ázsiára, sőt Észak-Amerikára. A „közel-külföldi” országokban élő 25 millió orosz sorsa is alapot nyújt Oroszországnak a FÁK-államokhoz fűződő szoros kapcsolat szorgalmazásához. Ily módon lehet erősíteni védelmüket az illető országban és megakadályozni visszaáramlásukat Oroszországba, hiszen a 4 millió betelepült így is növelte a feszültséget az országban.

Oroszország valamennyi politikai áramlata egyetért abban, hogy rendkívül kívánatos a FÁK-államokhoz fűződő kapcsolataik javítása. Mindenesetre a FÁK-államok – orosz dominanciával – megkezdték kollektív biztonsági rendszerük kiépítését, közös békefenntartó csapatok felállítását a helyi konfliktusok kezelésére és külső határaik közös biztosítását. Tervek születtek a gazdasági unióra, s külpolitikai pozícióik összehangolására. Az 1994. júliusi ukrajnai és fehéroroszországi elnökválasztásokon Kucsma és Lukasenko személyében az Oroszországhoz fűződő szorosabb kapcsolatok hívei jutottak pozícióhoz. 1994 áprilisában Oroszország és Fehéroroszország valutauniót kötött.

A FÁK-államok konfliktusainak megoldásában a Nyugatnak kevés konstruktív befolyásolási lehetősége nyílt. Nem volt képes megakadályozni a FÁK-on belüli élesebb konfliktusok kitörését, nem tudott részt vállalni azok rendezésében sem, jóllehet a FÁK- államokat korlátokkal bevonták az európai és a transzatlanti biztonsági rendszerekbe (EBEÉ, NATO Együttműködési Tanács, európai uniós partnerség és kooperáció).

Észak-déli kapcsolatok az 1990-es években

A kelet-nyugati kapcsolatok változásával a fejlődő országok összességében veszítettek korábbi jelentőségükből. Néhány ország (Kína, India, Irán) különleges politikai, gazdasági vagy katonai ereje vagy földrajzi elhelyezkedése miatt megőrizte vagy megerősítette pozícióját a nemzetközi rendszerben. Megszűnt viszont az egykori harmadik világ jelentős biztonságpolitikai szerepe, mint nemzetközi konfliktusforrás (Vietnam, Kuba, Afganisztán). Afejlődő országok nemzetközijelentőségét tulajdonképpen némi gazdasági súlyuk, illetve regionális és az interregionális veszélyek éleződése és leküzdése terén elfoglalt álláspontjuk adja.

Mivel az észak-déli kapcsolatok korábban jelentős mértékben a kelet-nyugati konfliktus részei voltak, annak lezárulása a fejlődő országok számára kül- és biztonságpolitikai szempontból azt jelentette, hogy az ipari országok jóval kevesebb politikai kötelezettséget, kisebb gazdasági előnyök nyújtását vállalták. Csökkent kikényszerített vagy megvásárolt lojalitásuk és beavatkozásuk, s ezzel a helyi konfliktusok nemzetközivé válásának esélye is. Egyúttal kevesebb világpolitikai figyelem is irányult rájuk.

A fejlődő országok a globális biztonságpolitika szemszögéből is veszítettek jelentőségükből. Mindez azonban nem jelentette, hogy ebben a régióban tartós leszerelési folyamat indult volna el. A nagy hatalmi tömbök eltűnésével a nemzetközi fegyverkereskedelem fontos, áttekinthetetlen és ellenőrizhetetlen terepévé váltak.

A globális konfliktus lezárulása különböző következményekkel járt a regionális stabilitásra: a regionális súlyú hatalmak nagyobb politikai mozgástérhez jutottak és kevésbé kellett figyelniük a régión kívüli hatalmakra. Akadálytalanul bontakozhattak ki korábban elfojtott konfliktusok (Szomália,Jemen, Ruanda). Számos fejlődő ország tartós társadalmi-gazdasági problémái könnyebben vezethettek politikai és katonai instabilitáshoz, mert gyengült a szabályozó külső befolyás. Más esetekben a regionális stabilitást támogatta, hogy a kelet-nyugati konfliktus keretében korábban keletkezett vagy kiéleződött regionális konfliktusok nem jelentkezhettek a korábbi formákban. A békebiztosítás új útjának esélyei a nemzetközi rendszer kedvezőbb politikai légkörében jelentősen javultak, miként az Dél-Afrikában, Mozambikban és Salvadorban történt.

Az el nem kötelezett államok mozgalma nagymértékben veszített korábbi súlyából. Értelmét vesztette a tömbök közötti lavírozáson és kiegyenlítő lépéseken alakuló szerepük. Erősödött viszont a fejlődő országok egymás közötti konkurenciája és nehezebb közös pozíciót kialakítani az ipari országokkal szemben.

Az észak-déli kapcsolatok új minő'ségi szakaszba jutottak. A fejlődő országok nagyobb autonómiája nagyobb felelősséget, szakmai és erkölcsi kvalifikációt is követelt az érintett elitek részéről. Az együttműködési politikára hajlandó és alkalmas országok (Argentína, Brazília, Chile, Dél-Korea) sikeresen kapcsolódhattak be az új nemzetközi rendszerbe.

A kelet-nyugati konfliktus évtizedekig elterelte a figyelmet a világ számos égető problémájáról, sok eszközt és energiát vonva el a tényleges problémák megoldásától. A téves fejlődési irányok korrigálása azonban még mindig nem kapta meg a szükséges prioritást.

4. fejezet - IV. Világjelenségek és -problémák a 21. század elején – Fiziker Róbert – Kocsis András

A századfordulón az emberiségnek számos olyan dilemmával kell szembenéznie, amelyek az ember, mint természeti és társadalmi lény további sorsát érintik. Ezeket az

1. as évek eleje óta – többek közt az atomkísérletek okozta veszélyes sugárzásnövekedés, illetve az akkori „harmadik világ" súlyosbodó lemaradása kapcsán – tudósokból és politikusokból álló bizottság vizsgálta (Római Klub, Palme-bizottság stb.). Így került fokozatosan a politika látóterébe a természeti környezet nagyarányú, fenyegető romlása; a földgolyó népességének rohamos, gazdasági fejlesztéssel (éppen a környezeti veszélyek miatt) nehezen követhető növekedése és az élelmezés törékeny helyzete; az új, és a már eltűnt, de kiújuló járványok és betegségek terjedése; a kábítószerek, az alkohol és a nikotin egészségromboló mértékű élvezete; a hovatovább népvándorlás méreteit öltő modern kori migráció; a városiasodás torz jelenségei; a tömegpusztító fegyverek elterjedésének a veszélye és a fegyverkereskedelem; a mind nagyobb méreteket öltő szervezett bűnözés; az egymás ellen törő nemzeti, faji, vallási fundamentalizmusok; a hagyományos energiahordozók vagy könnyebben hozzáférhető részük kimerülésének veszélye.

Valószínű, hogy e veszélyforrások elleni harc az emberiség 21. századi történelmének a gazdasági érdekharccal egyenrangú mozzanata lesz. Százmilliók sorsa múlik azon, hogy sikerül-e leküzdésüket az állami és a nemzetközi politika elsőrendű céljává tenni, s a rövid távú előnyökre törekvő gondolkodást a hosszú távú túlélésre való törekvéssel felváltani.

A globalizáció

A globalizáció fogalma először az 1970-es évek elején tűnt fel a Földről készített műholdas fényképfelvételekkel kapcsolatban. A következő évtizedben már a világgazdaság folyamataira használták a kifejezést. Ma elsősorban a termékek, a töke és a szolgáltatások világméretű piacainak létrejöttét jelöli. Az OECD egyik jelentése szerint a globalizáció „az a folyamat, amely révén a különböző' országok piacai és termelése mindinkább függővé válik egymástól a javakkal és a szolgáltatásokkal folytatott kereskedelem dinamikája, a tőke és a technológia mozgása következtében".

A fogalom az iparosítás kezdetén született, manapság azonban radikálisan új jelenség lett; sokak szerint a világtörténelem új fejezete van kibontakozóban. Mások azt hangsúlyozzák, hogy a modern történelem a folyamatos globalizáció története. A más gazdaságokkal nyílt cserekapcsolatot kiépítő államok profitálnak a kapcsolatokból és ezáltal jólétük is növekszik. Ezért a folyamat nagyrészt a különböző államok által a múltban és napjainkban hozott döntések, a fokozatos gazdasági liberalizáció és dereguláció eredménye. A nemzetközi kereskedelem kibontakozása a Hanza-városok hálózatának kiépülésével, majd a Kolumbusz amerikai útjával induló felfedezésekkel és a gyarmatbirodalmak születésével kezdődött. Afrika, Ázsia és Latin-Amerika nyersanyagban gazdag

területei lehetővé tették az autark gazdasági fejlődést, és a kereskedelmi kapcsolatok bővülését. A modern közgazdaságtan atyja, Adam Smith és David Ricardo a gazdasági liberalizmusról, a munkamegosztásról és a szabad kereskedelemről írt elméleti munkái a gazdasági globalizáció hírnökei voltak. A 19. század viszonylag békés második felében kibontakozó ipari forradalom, a gyorsabbá, olcsóbbá és biztonságosabbá váló szállítások a nemzetközivé válás újabb, elmélyülő szakaszát jelentették. Az akkori külföldi tőkebefektetések eltérően hatottak a különböző országokra és régiókra. A globális kereskedelemnek a gyarmati korban bekövetkezett gyors bővülését jelezte, hogy 1913-ban az export a világtermelés nagyobb hányadát tette ki, mint 1999-ben.

A globalizációs hullám az amerikai világhegemónia megerősödését is magával hozta. A világháborúk és a gazdasági világválság által megszakított fejlődés a Világbank, a Nemzetközi Valutaalap, a Marshall-terv és a GATT létrejöttével és a kereskedelmi akadályok további leépítésével folytatódott. A 20. század utolsó évtizedeiben regisztrált világgazdasági változásokkal új korszak köszöntött be. A korábban elsődlegesen nemzetileg meghatározott népgazdaságok a közlekedés fejlődése, a számítástechnika forradalmi változásai, az új kommunikációs technológiák, a gazdaságpolitika pedig a liberalizációs és deregulációs intézkedések révén nemzetközivé vált.

A globalizáció nem tényleges állapotot rögzít. Mivel a folyamat ma is zajlik, csak köztes mérleg készíthető az eddigi történésekről és a várható fejleményekről. Napjainkban öt alapvető, egymást kölcsönösen befolyásoló strukturális változás tanúi vagyunk, s mindegyikük önmagában is jelentős módosulásokat eredményez. Az államszocializmus összeomlásával a világ népességének majdnem egyharmada, 1,9 milliárd ember csatlakozott a kapitalista világrendszerhez. A természetes nyersanyagokra épülő iparágak helyett ma a tudományintenzív, mesterséges, az emberi intelligenciára alapozott iparágak térhódítása figyelhető meg. Beszédes tény, hogy míg száz éven keresztül a világ leggazdagabb embere vagyonát kőolaj kitermeléséből szerezte, addig ma egy „szellemi dolgozó", Bill Gates őrzi biztosan első helyét. A 21. században a képességek és a tudás lesz a konkurenciakészség értékmérőjévé. Mélyreható, egyelőre beláthatatlan következményekkel járó demográfiai változások is zajlanak; a világ népessége nő, vándorol és öregszik. 2005-ben az Egyesült Államok választóinak többsége 65 év feletti állampolgár. A világméretű népességrobbanás veszélyeire Helmut Schmidt is felhívta a figyelmet a düsseldorfi Heine Egyetemen 1997-1998-ban tartott előadás-sorozatában. Gazdasági szempontból minden készen áll a világkormány nélküli, valóban globális világgazdaság születéséhez: forradalmi változások zajlanak a nemzetközi kereskedelem, a munkamegosztás, a multinacionális vállalatok szerepének növekedése és a külföldi tőkeberuházások terén, illetve megsokszorozódott a spekulatív pénzügyi tranzakciók száma is. Kétszáz év után először nincs a világban olyan meghatározó gazdasági hatalom, mint amilyen a 19. században a brit világbirodalom s a 20. században Amerika volt.

A századvég nemzetközi megállapodásai, a technika fejlődése, a légi teherszállítási, tengeri fuvarozási és kommunikációs költségek csökkenése és a technikai normák egységesülése a külkereskedelem szerepének és volumenének rohamos emelkedését eredményezték. Az 1990-es években a világkereskedelem évente 6,6 százalékkal nőtt. A mikroelektronika és a telekommunikáció, az információnyerés, -továbbítás és -tárolás terén lezajlott innovációk a folyamat ugrásszerű felgyorsulását eredményezték. A világot átfogó kommunikációs hálózatnak köszönhetően ma már a Föld szinte minden pontja gyakran a másodperc törtrésze alatt elérhetővé válik. Az információs forradalom megszüntette a kiváltságosok információs monopóliumát, amely esélyt nyújt az egyes embernek, lehetővé téve a nemzeti határok átlépését és a globális fellépést. Terroristák és bűnözők kezében azonban az internet egy „elektronikus Pearl Harbor" előidézője is lehet. Az eredetileg az amerikai védelmi minisztérium kommunikációs eszközeként kiépített internet felhasználóinak számát 2000-ben világszerte több mint 300 millióra tették. Észak-Amerikában és Skandináviában a felnőttek több mint 50 százaléka használja a world wide web szolgáltatásait. A világgazdaságban a 19. század második felétől szerepet játszó külföldi tőkebefektetések száma hihetetlen mértékben felduzzadt, a nemzetközi munkamegosztás átalakulása következtében a beruházási tevékenység a fejlődő országokból áttevődött a fejlett ipari országok piacaira, a kereskedelem, a bankszféra, a biztosítások, az elektromos, vegyi-, gyógyszer-, gép- és autóipar területeire. A multinacionális cégekje- lenléte szintén jó egy évszázada figyelhető meg a világgazdaságban, gazdasági és politikai szerepük meghatározóvá válása azonban az utóbbi évtizedek eredménye. Becslések szerint a nemzetközi gazdaságban a teljes kereskedelmi forgalom egyharmada ugyanazon vállalat különböző ágai között létrejött üzlet. A 200 legnagyobb cég összes éves bevétele nagyobb, mint a világ népességének 80 százalékát magába foglaló 182 államé.

Az ipari, illetve a mezőgazdasági termékek és nyersanyagok cseréjének háttérbe szorulásával párhuzamosan a fejlett országok nagy, tőkeerős vállalkozásai az erősen munkaigényes ipari ágazatokat, és a szennyező iparokat olyan országokba telepítik át, ahol az alacsony adó- és bérszint, továbbá a környezetvédelmi előírások elégtelensége nagyobb profitot biztosít. Ezáltal az ipar részesedése a nemzeti jövedelem előállításában jelentősen visszaesett. A multinacionális cégek számára a piacról való kivonulás lebegtetése erős alkupozíciót jelent a munkahelyteremtésben érdekelt kormányokkal szemben. A kutatás és fejlesztés, a magas hozzáadott értéket előállító iparágak a multinacionális cégek bázisországaiban maradtak. A spekulatív pénzügyi tranzakciók – napi több mint 1 billió dollár értékben – jelentős szerepet játszanak a regionális válságokban, és gyakran indítanak támadást nemzeti valuták ellen is. Hosszú távú beruházás helyett pénzt csinálnak a pénzből, globális pénzügyi kaszinót működtetnek. Nem teremtenek munkahelyeket, nem állítanak semmit elő, nem nyújtanak szolgáltatásokat. Többek között nekik köszönhető, hogy a múlt század utolsó negyedében majd' tucatnyi globális pénzügyi válság robbant ki.

Ugyanakkor a globalizáció nem csupán a javak és a tőke számára teremtett világpiacot, hanem az eszmék világpiacát is létrehozta. A globalizáció nem csupán gazdasági mutatókkal leírható jelenség, a gazdasági és az emberi aktivitás kezelésére alkalmatlanná vált nemzetállami határok jelentőségének drasztikus csökkenése az élet szinte minden területén megfigyelhető a határok nélküli világban. A világ egységessé válása, egy globalizált világrendszer születése, a fejlett államok társadalmi és politikai rendszerének globalizálódása, az ideológiák globalizálásának kísérlete zajlik a világgazdaság fokozódó egységesülése által teremtett alapokon. Ebben az értelemben az immár visszafordíthatatlanná vált globalizáció nem csupán veszélyforrásként, hanem jövőbeli esélyként is értelmezhető. Az egységesülő világgazdaság, a kereskedelmi akadályok leépítése és a nemzetközi

tőkeáramlás egyfelől csorbítja a nemzetállamok szuverenitását, ugyanakkor megkönnyítheti a felzárkózást a fejlett államokhoz.

Mindez nem jelenti azt, hogy az államszocializmus veresége, a szabadpiaci kapitalizmus, és a parlamenti demokrácia térhódítása egyben a „történelem végét” is jelentené, ahogy azt Francis Fukuyama vélte. Hiszen Latin-Amerika sok országa a formális demokráciák helyett az egyenlőtlenségek csökkentését hirdető diktatúrákban él, és az iszlám fundamentalisták sem hódolnak be a globalizált világrend ideológiájának. A kultúra és a politika területén történt kísérlet az ideológia globalizálására. A neoliberális iskola, a laissez faire individualizmus és a posztmodern kulturális nihilizmus hirdetői a dereguláció, a privatizáció, a beavatkozás-mentes piac és az egyéni szabadság mellett tettek hitet, olyannyira sikeresen, hogy a szellemi irányzat prófétája, mindenféle állami beavatkozás esküdt ellensége, Friedrich Hayek 1974-ben Nobel-díjat is kapott.

Milton Friedman Kapitalizmus és szabadság című, 1962-ben megjelent munkájában a költségek csökkentésének és a hatékonyság növelésének egyetlen üdvözítő módszereként számos állami funkció privatizálását, a társadalmi problémákat is automatikusan megoldó önszabályzó szabadpiac biztosítását, a jóléti intézmények háttérbe szorítását és a családok felelősségi szférájába való utalását, s mindössze 16 százalékos egységes adó bevezetését javasolta. A neoliberális iskola nyolcvanas évekbeli uralkodóvá válását és Friedman személyes diadalát, 1976-ban kapott Nobel-díját az is elősegítette, hogy az 1973 után fellépő válságot a negyven éven át jól bevált keynesi piaci szabályozási gyakorlat és a szociális biztonságot teremtő jóléti állam politikája nem tudta orvosolni. A történelem során ekkor első ízben fellépő stagfláció, a stagnálás és az infláció összekapcsolódását az okozta, hogy az 1968-as nyugat-európai válság után végrehajtott jelentős béremeléseket a vállalatok oly módon próbálták ellensúlyozni, hogy emelték az árakat, és az elszabadult ár-bér spirál okozta súlyos károkat csak fokozta a hetvenes évek elején politikai okokból kirobbant olajválság és az olaj árának megtízszereződése is. Csak fokozta az inflációs nyomást Keynes hosszú évtizedeken keresztül sikeres intervencionista állami politikája, amely ellenőrzött inflációs finanszírozás útján teremtett többletkeresletet. Nixon amerikai elnök és a chilei Pinochet gazdasági tanácsadója ebben a helyzetben számos nyugati középosztálybeli hívet tudott felsorakoztatni kevés adót és határozott érdekérvényesítést, tehát minimalizált költségeket és maximalizált jövedelmeket hirdető közgazdasági ideológiája mellé. A közvélemény a neoliberális gazdaságpolitika sikereként értékelte azt is, hogy az ideológiát a gyakorlatban is megvalósító Egyesült Államok határozottan és gyorsan tért át a válságból való kilábalást biztosító új technológiákra. A periférián lévő országok, Latin-Amerika, Afrika és Ázsia számos állama, továbbá a közép- és kelet-európai szocialista országok erre képtelenek voltak és nehezen tudták értékesíteni elavult vezető szektoraik termékeit. Ez a gazdasági csőd azok pozícióját erősítette, akik úgy vélték, hogy az állami beavatkozás útját járó különböző rendszereknek a kialakult helyzetre adott reakciója gazdaságpolitikájuk elégtelenségét igazolta.

A piaci fundamentalizmus győ'zelméhez arra is szükség volt, hogy a két vezető nagyhatalom sikeresen ültesse át a gyakorlatba a szabad kereskedelmi ideológiát. Margaret Thatcher és Ronald Reagan a drasztikus adócsökkentések mellett fontos állami funkciók privatizálását kezdték meg. A nagyhatalmak gyámkodása alatt tevékenykedő nemzetközi pénzügyi intézmények, a „pénzkölcsönzési mentsvárként” működő IMF és a Világbank szintén ezen közgazdasági iskola szolgálatába állt, és ez Nyugat-Európába begyűrűzve immár a jóléti államok létét kérdőjelezte meg.

Friedman abban is döntő szerepet játszott, hogy a második világháború után létrehozott Bretton Woods-i nemzetközi pénzügyi rendszert az Egyesült Államokban a hetvenes évek elején, Angliában pedig 1979-ben felszámolták. A szigorú szabályozások megszüntetése, az állam szabályozó szerepének drasztikus csökkentése valóságos deregulációs versenyt eredményezett, az amerikaiak a nemzetközi pénzügyi szervekkel karöltve a tőkemozgás szabadságát és a neoliberális rendszer bevezetését jelölték meg bármilyen pénzügyi támogatás feltételeként.

Az államszocializmus összeomlása után a közép- és kelet-európai térség államaira szintén rákényszerítették a laissez faire rendszert. Az átalakuló államok piacait megnyittatták az importáruk előtt és megfosztották az állami védőszereptől, amely a nyugati államokra is jellemző volt mindaddig, míg gazdaságuk nem vált alkalmassá a szabad versenyre. Az elkerülhetetlen átalakulási válságot ez a pénzügypolitika még inkább elmélyítette. Ilyen mérvű szakadékszélesedés Kelet és Nyugat között nem következett önmagában az átalakulásból. Míg a hetvenes évek közepén térségünk országainak egy főre jutó jövedelme majdnem elérte a nyugati szint felét, addig a század végére már csak alig több mint negyedét tette ki annak. Még a közép- és kelet-európai éllovasoknak is egy évtized kellett ahhoz, hogy ismét elérjék a rendszerváltozás előtti jövedelmi szintet. Ugyanekkor a józanabb politikát folytató és a spekulációt lelassító pénzügyi „fekvőrendőröket” elhelyező Kína megkétszerezte egy főre jutó jövedelmét.

A meghatározó történelmi folyamathoz hasonlóan a globalizáció is Janus-arcú. Nem minden állam és vállalat érintett azonos módon benne: lényegében a világipari termelésének harmadát-negyedét előállító, a világkereskedelem 40 százalékát bonyolító mintegy 44 ezer vállalatról, és azok 280 ezer külföldi leányvállalatáról van szó, amelyek üzletei, közvetlen beruházásai és fúziói elsősorban az ipari államok piaci résztvevői, illetve a gyorsan fejlődő országok között bonyolódnak, míg például Afrika szinte teljesen érintetlen marad a gazdasági nemzetköziesedéstől. Megdöbbentő, hogy ma a világlakosság 80 százalékának nincs telefonos összeköttetése.

A globalizációt hívei a nemzetközi egyenlőtlenségeket, a centrum és a periféria elkülönülésének fokozatos megszűnését és egy békésebb világ beköszöntét eredményező rendszerként, míg a szélsőségektől sem mentes ellentábor ennek ellenkezőjeként, kevesek jólétét biztosító világrendként mutatják be.

A támogatók szerint a technikai-kommunikációs forradalom és a gazdaság sikeres vezetésére alkalmatlan nemzetállam diszfunkcionálissá (de nem funkciótlanná) válása, a tőke és a munkaerő szabad mozgása korszakában a tőkét ott lehet befektetni, ahol a leghatékonyabb módon térül meg, és ennek hatására fokozatosan eltűnnek a nemzetközi szintkülönbségek, és jelentőségüket vesztik a centrum, a periféria és a harmadik világ fogalmai. A globalizáció felszabadítja a társadalom alkotóerőit, az eszmék szabad mozgása révén lehetővé teszi a jogbiztonság, a demokrácia és egy határok nélküli világ térnyerését.

Az ellenzők egyre népesebb tábora ettől eltérően ítéli meg a globalizációt. Sokan érzik úgy, hogy a gazdasági jelenség társadalmi kihatásai veszélyeztetik a társadalmi stabilitást és a jövő esélyeit. Mások elfogadják azt az állítást, hogy az ipari korszak tömegeknek biztosított munkát, azonban az információs társadalom már csupán egy elit számára tudja ugyanezt megtenni. A Közép- és Kelet-Európában éledező nacionalizmus hívei hazaárulást, arcnélküli bürokratákból álló világkormányt emlegetnek. Sokan a nemzetközi pénzvilág „összeesküvői" között is felhívják a figyelmet a korlátlanul érvényesülő piaci törvényekből származó veszélyekre, a globális kapitalista rendszer összeomlásának lehetőségére. Az államnak továbbra is fontos szerepe van a kedvező befektetési feltételek biztosításában, a globalizáció esetleges hátrányainak kiküszöbölésében, és a gazdasági nyitás fokozatos lebonyolításában. Mások a globalizált világgazdaság erőteljes polarizációját bírálják. A több tízezer magasan képzett indiai szakember amerikai „elszivattyú- zása" azok véleményét támasztja alá, akik úgy vélik, hogy két eltérő fejlettségű ország közül a piac természetes törvényei szerint mindig az erősebb jár jobban, sőt a kettejük közötti gazdasági szintkülönbség még azzal is növekedhet, hogy a fejletlenebb fél tőkét és képzett munkaerőt is veszíthet. Nagy valószínűséggel a globalizmus elleni mozgalom valójában nem a globalizáció, hanem annak káros hatásai ellen emeli fel szavát. A különböző nemzetekhez tartozó csoportok egységes és egyeztetett fellépését a globalizáció teszi lehetővé. Abban pedig mindenki egyetért, hogy a globalizáció feltartóztathatatlan és visszafordíthatatlan folyamat, amelynek kísérőjelenségeit lehet ugyan egy ideig ignorálni, azonban tartósan senki nem vonhatja ki magát a hatása alól.

Berend T. Iván, a Mindentudás Egyetemén elhangzott előadásában (2004) egy sor olyan adatot ismertetett, amelyek a globalizációt ellenzők igazát látszanak alátámasztani. Eszerint a globalizáció folyamatainak kibontakozásakor az éves átlagos növekedés a nyugati világban 2, a fejletlenebb Latin-Amerikában 0,9 százalékot tett ki, míg a stagnáló Afrika mellett Közép- és Kelet-Európa, illetve a szovjet utódállamok 1,1 százalékos hanyatlást mutattak. A leggazdagabb és a legszegényebb országok közötti jövedelem- szint-különbség az 1913. évi 1:10 arányhoz képest 1990-re 1:40-re nőtt. 1997-re a különbség immár 1:60, más forrás szerint 1:74. Ugyanekkor a fejlett és elmaradott régiók közötti különbség is majdnem hússzoros volt. Számos ország és régió, Afrika, Dél-Ázsia és a Közép-Kelet államai éppen azért maradtak le egyre jobban, mert kiszakadtak a világ gazdasági vérkeringéséből, mivel nem piacgazdasági politikát folytattak. A fejlődő országok az elmúlt két évtizedben átlagosan két és félszer akkora növekedést produkáltak, mint a fejlett ipari államok, a világkereskedelemben való részesedésük harminc százalékra nőtt.

Térségtől független, egyértelmű válasz nem adható az előnyök és a hátrányok megoszlásával kapcsolatban. Sokféle alkalmazkodási forma és fejlődési minta létezik. Ahhoz, hogy a globalizáció egyértelműen pozitív hatással legyen egy korábban elmaradott ország fejlődésére, a geopolitikai tényezők mellett politikai stabilitásra, jogbiztonságra, fejlődő infrastruktúrára, jól képzett munkaerőre és a helyi kulturális értékrend bizonyos fokú kiigazítására is szükség van. A centrumhoz való felzárkózás lehetőségét a 20. század utolsó negyedében a 3,5 százalékos éves gazdasági növekedési ütemmel fejlődő ázsiai „kis tigrisek", Latin-Amerika ún. „jaguárállamai", vagy az exportja 70 százalékát a multinacionális cégek révén előállító Írország példája igazolja. Ázsia látványos felzárkózását, globalizációs sikertörténetét nagymértékben elősegítették az amerikai és japán multinacionális cégek tőkebefektetései és vállalatalapításai. A korábbi mediterrán periféria is az egyértelmű felzárkózás jeleit mutatja, a század végére a legfejlettebb nyugat-európai szint háromnegyedét érték el. Közép-Európa országainak is jó esélyt kínál a globalizáció, az új technika meghonosításában itt is döntő szerepet játszanak a multinacionális vállalatok. A magyar export közel egyharmadát az ezredfordulón az Opel, a Philips, az Audi és

az IBM állította elő. Az Európai Unió felzárkózást segítő támogatása szintén elősegítheti a szintkülönbségek fokozatos felszámolását.

Ugyanakkor kétségtelen, hogy a globalizáció nem mindenki számára biztosít nyereséget. A volt szovjet tömbön belüli polarizáció jele, hogy az Orosz Föderáció és Ukrajna továbbra is hanyatlik. Esetükben és a Balkán országaiban a lemaradás a következő években még növekedni fog, hiszen legalább még egy évtized szükséges ahhoz, hogy ismét elérhessék az 1989-1990-es, akkor is eléggé alacsony gazdasági szintjüket.

Az államokon belül nem csupán a vállalatok között vannak nyertesek és vesztesek, hanem a munkavállalók között is, ahogy ezt a munkaerő-piaci helyzet is mutatja. Az azonban vitatott, hogy mennyiben vezethető vissza pl. a Németországban évek óta tartó magas munkanélküliség a globalizációra. Illetve az sem bizonyítható, hogy csupán a fejlett ipari országok tudnak élni az előnyökkel, illetve a hátrányok sem csak a perifériákon jelentkeznek. Míg a globalizációra adott eltérő reagálás következtében a harmadik világ államai 0,3 és 3,5 százalék közötti gazdasági fejlődést regisztráltak, addig a Japán nélkül számított Ázsia országai két és félszer gyorsabb növekedést produkáltak, mint Nyugat-Európa.

A regionalizmus szerepének növekedését bizonyítja, hogy a régiók megpróbálnak sajátos arculatukat kialakítva megküzdeni a konkurenciával. A nemzeti karakter megőrzésének egyik formájaként a nemzetállamok szűkebb környezetükkel alakítanak ki szoros kapcsolatokat. A kontinentális méretű gazdasági összefogások és kooperációk számának növekedése és azok elmélyülése szintén a globalizációra adott nemzetállami reakcióként értelmezhető. Az integráció mélysége különböző szintű lehet és a tapasztalatok birtokában egyre több terület vonható be a közös politikák közé. A jövő Európája minden bizonnyal az egymáshoz hálózatszerűen kapcsolódó régiók Európája lesz.

Globalizációs tendenciák más területeken is tetten érhetők. A környezet, az emberi jogok, a biztonság és a kultúra problémái már hosszú ideje nem oldhatók meg nemzeti szinten. A környezetvédelem terén egyre kisebb lesz a nemzetállami befolyás, hiszen a környezeti problémák orvoslására csak összefogással képesek az államok. A környezet ugyanis nem ismer emberek által húzott határokat. Ugyanakkor a globalizáció maga is okoz környezeti problémákat. Vannak a multinacionális konszernek között olyan fekete bárányok, amelyek az olcsó munkaerő reményében az emberi jogokat sokszor semmibe vevő katonai rezsimek támogatóiként rablógazdálkodást folytatnak az országok természeti kincseivel. Olyan mértékben termelünk szemetet, amely jelentősen meghaladja a természet regenerálódási képességét. A nagyobb mennyiségű áru mozgatása fokozza a környezetszennyezést és növeli a légkör szén-dioxid-tartalmát. Minden tőkén ott van tehát az ökológiai jelzálog. Az ózonlyuk kémiai anyagok által kiváltott növekedése, az atmoszféra károsítása felgyorsítják a klímaváltozás, a globális felmelegedés folyamatát, a fajtabeli sokszínűség megszűnése (az utóbbi 500 évben az emberi tevékenység következtében 816 faj pusztult ki) a természet egyensúlyának felbomlásával fenyeget. Az óceánok szennyezése, a kilúgozódás, az édesvízkészletek és a termőtalajok kimerülése (a világ lakosságának 80 országban élő 40 százaléka nem jut elegendő vízhez) mind súlyos problémát jelentenek.

A globalizáció az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatában és az 1966-ban aláírt nemzetközi egyezményekben lefektetett polgári, politikai, gazdasági, szociális és kulturális jogok, a faji megkülönböztetés, a testi fenyítés tilalma és a gyermekek jogainak érvényesülését is elősegítheti, bár a konzervatív és fundamentalista iszlám államoknak a vallásszabadságról vagy a férfi és a nő egyenjogúságáról vallott felfogása az eltérő civilizációs értékrendek ütközését eredményezi. Másrészt a Biztonsági Tanács állandó tagjai ellen még soha nem sikerült elmarasztaló határozatot elfogadtatni.

A biztonságpolitikai horizont kitágulása egy szélesebben értelmezett, nem csupán katonai, hanem gazdasági, szociális és ökológiai biztonságfogalom születéséhez vezetett. A kínai környezetpolitika, az afrikai egészségügyi helyzet, az oroszországi nukleáris berendezések biztonsága, vagy a távol-keleti vízkészletek kezelésének kérdése milliók életét befolyásolja. Ugyanakkor a kommunizmus bukása után a régi vallási, etnikai sebek felszakadása, a határviták véres háborúkhoz vezettek. A stabilitás helyreállítása a globa- lizált világrend alakítóinak kiemelt feladata.

Sokan úgy vélik, hogy a globalizáció egyben a kulturális sokféleség felszámolódását, a nemzeti kultúrák jelentőségének és létének veszélyeztetését is jelentheti. Természetes, hogy a globális kommunikációs és információs rendszerek hatása alól a különböző nemzeti és regionális kultúrák sem vonhatják ki magukat, és a változások a hétköznapi szokások módosulásában is tetten érhetők. A fejlett országok fogyasztói szokásai és az életstílus közvetítése révén a nemzetek polgárai egyre inkább világpolgárokká válnak. A kommunikációs forradalom a kultúrák egymást gazdagító kölcsönhatását és cseréjét is lehetővé teszi. Az elüzletiesedett, homogén és nagyrészt kommersz kultúra azonban földrajzi térségek évszázados kulturális jegyeit szoríthatja háttérbe. A globalizált kultúra világában egyedül a piac szabályozza a keresletet és a kínálatot. Wayne Ellwood

szerint kulturális és gazdasági cunami száguld körbe a bolygón. Ugyanakkor a globalizáció következtében új életet is nyerhetnek helyi és regionális hagyományok, mintegy az otthonosság érzését biztosítva a virtuális világban. A különböző etnikai csoportok önmaguk másoktól való megkülönböztetésére nagy hangsúlyt fektetnek, miközben nem utasítják el a nagyrészt Amerika által biztosított javakat sem. A „mcdonaldizálás”, vagy „co- cakolonizálás” jelenségei, a Hollywood által uralt televíziós csatornák, az életforma egységesülési tendenciái és egyéb, az internet és az angol nyelv, mint médium által közvetített kulturális mintajelenségek kétségtelen megléte ellenére nem beszélhetünk globalizált kultúráról. Bár egymás gasztronómiai szokásait a világméretűvé szélesedett turizmus eredményeként egyre jobban ismerjük (Angliában sokan ezt a főzési tudományok területén tetten érhető fúziót a legjobb dolognak tartják, ami az utóbbi ötszáz évben az angol konyhával történt), a világ túlnyomó része, Kína és India 2,5 milliárd főnyi lakossága és Afrika országainak döntő többsége őrzi kulturális önazonosságát.

A globalizáció mindenekelőtt azt jelenti, hogy megnőtt és mindennapossá vált a határokon átívelő emberi tevékenységek száma. Bár ezek a formák a határok létezése óta ismertek, mégis egyedülálló jelenséggel állunk szemben, mert e tevékenységek méretei és sebessége óriási mértékben megnőtt, másrészt a politika különböző terepei és az abban részt vevő csoportok különbség nélkül, azonos módon érintettek a folyamatban. A19. század ipari forradalma után az emberi életviszonyok terén a második jelentős változás tanúi lehetünk. Egyrészt jóval több ember él egészségesebb, hosszabb és termékenyebb életet, mint bármikor a történelem során, azonban egyre mélyül a szakadék a szegények és a gazdagok között, az utóbbi 50 évben az abszolút szegénységben élő emberek száma megduplázódott, az ötszörösére duzzadt gazdasági összteljesítmény ellenére. A környezet a globális környezetvédelmi normák elégtelensége miatt az ökológiai összeomlás szélén áll. Olyan gazdasági rendszert kell megteremteni, amely a tényleges emberi szükségletekhez igazodva háttérbe képes szorítani a szabadpiaci mesterkedéseket.

A környezet nemzetközi veszélyeztetése

Ez a veszélyeztetettség négy kategóriába sorolható: a környezetveszélyeztetése a természetbe való emberi beavatkozással; a határokat átlépő levegő- és vízszennyezés; a „környezeti hadviselés” (környezeti katasztrófák, atom-, biológiai vagy vegyi fegyvereknek a környezetet tartósan károsító használata); az atmoszféra globális terhelése légszennyezéssel, amely megnöveli az élőlényeket érő sugárzást (ózonlyuk) vagy megváltoztatja a klímát (üvegházhatás).

Az ökológiai veszélyek között legismertebb az ózonlyuk problémája. Az élet egyik biztosítéka a Földet körülvevő ózonréteg, amely 15-30 km-es magasságban, a sztratoszférában található. Ez fogja fel a Napból érkező pusztító ibolyántúli sugárzást. Az 1970-es évek közepe óta az Antarktisz felett ez a réteg évről évre vékonyodik. Ezt a jelenséget nevezték el ózonlyuknak. Az ózonréteget valószínűleg a légkörbe kerülő flour-klór- szénhidrogének bontják le, amelyeket különböző termékek gyártásához használunk, így pl. a különböző spray-k hajtógázait alkotják.

A következmények egyike a melanoma (veszélyes bőrrák) nagymérvű elterjedése.

Emellett súlyos szembetegségek, a génállomány mutációi, a legyengülő immunrendszer miatti, addig ismeretlen betegségek elterjedése is várható az erősödő ibolyántúli sugárzás következtében. A növényzetet és mikroorganizmusokat érő sugárzás ennél is mélyrehatóbb káros változásokat okozhat. A megnövekedett ibolyántúli sugárzás befolyásolja számos mezőgazdasági kultúrnövény fejlődését, terméshozamát, fotoszintézisét, s ennek beláthatatlan gazdasági és társadalmi következményei lehetnek. A világtengerek biológiai egyensúlya is veszélybe kerülhet, s az egész táplálkozási láncot veszélybe sodorhatja.

Az üvegházhatás is veszélyes méreteket öltött. A Föld atmoszférája az utóbbi évtizedekben összetételében megváltozik. A legfőbb változás a szén-dioxid mennyiségének növekedése, amelynek következtében a Föld kevesebb hőt tud leadni a világűrbe. Ezt globális felmelegedésnek nevezik. Ennek következtében az égövek eltolódnak: a mérsékelt éghajlati öv szárazabb lesz, az Egyenlítő mentén több esőre lehet számítani, a pólusok jégtakarója olvad, Banglades és Indonézia tengerparti területei víz alá kerülnek, a Csendes-óceán déli szigetvilága eltűnik. Az élelemtermelésnek gyorsan kell alkalmazkodnia a változásokhoz, s várhatóan így is csökkenni fog. Nagy térségek vízellátása romlani fog. Egész vegetációs típusok tűnhetnek el, közöttük Közép-Európa szálerdői.

Óriási probléma az egészséges, elégséges víz biztosítása. A folyók vizével öntözött területek hosszabb távon tönkremehetnek, s a vízhiány révén is egész régiók kerülhetnek válságba. Az Aral-tó vízszintje 1960 óta 13 métert süllyedt és víztükre a felére zsugorodott, mivel a két legnagyobb folyó, az Amu-darja és a Szir-darja vizét több mint 30 éve Üzbegisztán, Kazahsztán és Türkmenisztán hatalmas gyapotültetvényeinek öntözésére vezetik

el. Több egykori kikötő most közel 50 km-re fekszik a tó jelenlegi partjától. A Föld számos térségében fenyeget a talajvíz szintjének csökkenése.

Az 1980-as években az erdők pusztulása, az ózonlyuk, az üvegházhatás és a csernobili atomerőmű katasztrófája a környezet védelmét nemzetközi tárgyalások fontos napirendi pontjává tette. A legfejlettebb ipari országok (G 7) évi csúcstalálkozóin 1989 óta foglalkoztak ökológiai problémákkal, különösebb eredmény nélkül. Fontosabbnak bizonyultak az ENSZ égisze alatt folyó tárgyalások.

1992 júniusában Rio deJaneiróban több mint 170 állam részvételével ült össze az első állam- és kormányfői szintű környezeti és fejlesztési konferencia (UNCED). Ezt a környezetvédelem és az ipari fejlesztés szoros kapcsolatának szükségessége motiválta. A korlátlan növekedés addigi gyakorlatát ugyanis környezetromboló effektusai miatt nem lehetett tartósan a jövő fejlődése kötelező modelljének tekinteni.

A bécsi konvenciót (1985) végrehajtó montreali jegyzőkönyv (1987) kötelező érvénnyel intézkedett a Föld élővilágát megőrző ózonréteg védelméről, az ózonréteget lebontó fluor-klór-szénhidrogén gyártásának és felhasználásának beszüntetéséről. Ezt követhetné az olyan világklíma-szerződés, amely előírja a szén-dioxid, a metán és a nitro- gén-oxid kibocsátásának csökkentését (ezek a gázok az üvegházhatás fő okozói). A világ lakosságának 20 százalékát kitevő ipari államok bocsátják ki a káros gázok 70 százalékát. A legveszélyesebb hajtógáz legnagyobb előállítója az Egyesült Államok, amely a konferencián a kelet-közép-európai államok mellett megakadályozta a felső határ rögzítését. Így a riói klímakonvenció meglehetősen homályos maradt. Számos kompromisszumos formajelzi, hogy néhány állam alábecsüli az intézkedések sürgő'sségét, illetve nem hajlandó áldozatokat hozni a folyamatok visszafordítása érdekében.

Az élővilág fajainak védelmét szolgáló konvenció aláírását szintén az Egyesült Államok hiúsította meg. Bush elnök a választási küzdelem idején nem kockáztatott munka helycsökkenést a gén- és a biotechnológia területén. Az erdők védelméről kiadott nyilatkozatot nem tették kötelezővé; a trópusi erdőkben gazdag Malajzia régóta ellenállt minden kötelezettségvállalásnak, amely a déli országok fejlesztési jogait veszélyeztetné. A nemzetközi együttműködés kereteit a konferencia zárókartája, az Agenda 21 akcióprogram irányozta elő, rögzítve az államok jogait és kötelességeit a környezet és a fejlesztés összehangolásában. Észak-Dél új partnerségének is ezen az alapon kell nyugodnia. Rögzített határidő nélkül megismételték az első, 1972. évi stockholmi környezetvédelmi konferencián meghirdetett ENSZ-követelést, hogy az ipari országok bruttó társadalmi termékük 0,7 százalékát bocsássák a fejlesztési segély rendelkezésére.

Számos regionális megállapodás is született, köztük az ENSZ alszervezeteként működő Európai Gazdasági Bizottság (ECE) feladatkörében az 1983. évi genfi levegőtisztasági, és az 1993. évi folyóvízvédelmi egyezmény. Európában 1991 óta kétévenként ülésezik a környezetvédelmi miniszterek konferenciája; feladata elsősorban a kontinens keleti részén megoldást találni a legégetőbb problémákra. Az 1991-es nehéz tárgyalások után aláírt európai energiakartában az ipari országok együttműködési szándéknyilatkozatot tettek az energiaügyi kooperációra.

A népességnövekedés

Az évezred fordulóján már 6 milliárd lakosa van a Földnek, hússzor annyi, mint a Római Birodalom idején. A legnagyobb arányú a növekedés a kevésbé fejlett térségekben. Ezekben a régiókban lakosság 1960 óta évente 2,54 százalékkal, az 1990-es évek elején 2,0 százalékkal növekedett.

A népesség jelenkori fejlődésében két ellentétes tendencia figyelhető meg. Az északi félteke ipari országainak lakossága az 1990-es években csak kissé (évente 0,54 százalék) emelkedett. Ez a növekedés is sokszor a fejlődő országokból bevándorlók számlájára írandó, nélkülük számos fejlett országban csökkenne a lélekszám.

Az ipari államok és a periféria országainak demográfiai fejlődésének eltérései ellenkező előjellel már az utóbbi 300 évben is léteztek. A második világháború után a súlypont eltolódott. Az ipari országokban a születésszabályozás és a családtervezés megszokottá vált; egyre több családban nem születik gyermek. A társadalom életkor szerinti megoszlása is fékezi a születésnövekedést. A fejlett országok népessége 1994-ig mégis 1,24 milliárdra emelkedett (az össznépesség 22 százaléka).

Európában az 1970-1980-as években szinte mindenütt nagymértékben csökkent a lakosság növekedése, s ez jelenleg alig éri el az évi 0,2-0,3 százalékot. Számos országban egyenesen csökkent a népesség. A népességnövekedés az elmaradott térségekre összpontosul, azonban itt is jelentős eltérésekkel. Afrikában a legmagasabb a növekedési ráta. Itt a lakosság évente 2,93 százalékkal gyarapszik.

Néhány évtizeddel ezelőtt a harmadik világ országait a falvak régiójaként tartották nyilván. A legtöbb ember Ázsiában, Afrikában és Latin-Amerikában vidéken, falvakban élt. Napjainkra ez teljesen megváltozott. Nemcsak a fejlett országokban él a népesség háromnegyede városokban. Ázsia, Afrika és Latin-Amerika városi lakossága az össznépes- ség 36 százalékát teszi ki, és az utóbbi évtizedekben lényegesen gyorsabban növekedett, mint az össznépesség. Afganisztánban, Nepálban, Tanzániában a városok népessége több mint 6,5 százalékkal nőtt. Néhány országban a városiasodás magas foka földrajzi tényezőkre vezethető vissza. Latin-Amerika Európával azonos szintet ért el: lakosainak háromnegyede városban él. Ázsia és Afrika még erőteljesen falusi jellegű, csak minden harmadik ember él városban.

A harmadik világ városlakói napjainkban nagyvárosi agglomerációkban élnek. 1950-ben világszerte 8 világvárosnak volt 5 millió vagy annál több lakója. Ezek közül csak kettő (Sanghaj, Buenos Aires) volt a harmadik világban. Napjaink 39 metropolisza közül már 28 található a fejlődő országokban. A legnagyobb európai városi agglomeráció, Párizs és térsége a rangsorban csak a huszadik. A harmadik világ metropoliszai gyorsabban terjeszkednek, mint az európai világvárosok.

A városok gyors növekedése a harmadik világ országai számára hatalmas tehertételt jelent. A fejlődést nem gyorsítják, viszont számos új problémát szül. Az ipar, a munkaerőpiac és az infrastruktúra fejlesztése képtelen lépést tartani a rohamos növekedéssel. A problémák szerteágazók, gyenge gazdaságú országok az újabb gondokkal nehezen birkóznak.

A világélelmezés helyzete

Az utóbbi harminc évben az élelmiszer-termelés világméretekben megduplázódott; a fejlett ipari országokban a növekedés a gyakori termeléskorlátozó intézkedések ellenére meghaladta a lakosság növekedését. Ennél nagyobb, több mint 3 százalékos évi termelésnövekedést könyvelhettek el a fejlődő országok, amelyekben így az egy főre jutó termelés 1 százalékkal nőtt. Az egykori Szovjetunióban és a közép- és kelet-európai országokban viszont 1990 után helyenként 25 százalékos visszaesés történt a mezőgazdaság tervszerű irányítása és a termelőszövetkezetek összeomlása miatt. A fejlődő országokban azonban eltérő tendenciák érvényesültek: Afrikában az élelmiszer-termelés növekedése egy százalékponttal elmaradt a lakosság létszámának növekedése mögött, amely tovább rontotta az egyébként is feszült ellátási helyzetet. Kisebb mértékben visszaesett az egy főre jutó termelés a közel-keleti térségben, s enyhén nőtt Latin-Amerikában. A világ gabonatartaléka 48 napra csökkent.

Jelenleg 800 millió ember, a Föld lakóinak 15 százaléka éhezik, közülük 200 millió gyermek. A lakossági arányokat tekintve legtöbben Afrika szaharai országaiban éheznek. A Szaharától délre levő országokban jelenleg 200 millió a tartósan éhezők száma.

Riasztó tény, hogy a fejlesztéspolitikai együttműködésekben egy ideje világméretekben elhanyagolták a mezőgazdaságot. Ebben közrejátszott, hogy igényeikben maguk a fejlődő országok is alábecsülték a mezőgazdaság jelentőségét. Másrészt az adományozók részéről is bizonyos fenntartások mutatkoztak az általában kisebb sikert felmutató mezőgazdasági ágazat támogatásával szemben, pedig annak siker esetén önmagát meghaladó hatásai is vannak. Döntő körülmény volt továbbá a mezőgazdasági termékek világpiaci árának meredek esése, amely veszélyeztette a gazdaságosságot.

Az alapvető élelmiszerek krónikus hiányában szenvedő országok esetében fontos szerepet kap az élelmezési segély, amely főleg gabonából, mogyoróolajból, cukorból és növényi olajból áll. Az 1986. évi nemzetközi élelmiszersegély-egyezmény értelmében az ipari országok évente 7,17 millió tonna gabonasegélyt vállaltak. A Világbank által segélyezésre kijelölt országok elsősorban a szubszaharai térségben találhatók. Katasztrófa esetén a fejlett országok az éhhalál megelőzésére ingyenes élelmiszersegélyt nyújtanak, miként a projektsegélyek keretében is. Utóbbi vonatkozásban legjelentősebb az ENSZ és az ENSZ Élelmezési és Mezőgazdasági Szervezete (FAO) által 1961-ben közösen alapított világélelmezési program. Az élelmezési segélyek legnagyobb arányát az ún. tömegszállítások alkotják, amikor a szállítási költségeket a fogadó ország vállalja, vagy az élelmiszereket kedvező kamatozású, hosszú lejáratú, részben az illető ország fizetőeszközével kiegyenlíthető hitelként kapja, amelyet aztán a megszokott értékesítési csatornákon elad.

A mezőgazdaság támogatásának bizonyítottan legsikeresebb kezdeményezései közétartozik az agrárkutatás, amely jelentős részben a nemzetközi együttműködés, a „zöld forradalom” eredménye.

A világ élelmezési problémájának megoldása csak a nemzetközi államközösség erőfeszítésével sikerülhet, amelyben a fejlett és fejlődő országok egyaránt részt vesznek. A legfontosabb azon cél megvalósítása, hogy a fejlődő országok előbb-utóbb képesek legyenek ellátni magukat élelmiszerrel, és ne szoruljanak a fejlett ipari

országok anyagi vagy élelmiszer-támogatására. Ajelenlegi számadatokat és a népesség növekedési ütemét tekintve ugyanis hosszú távon ez tűnik az egyetlen járható útnak.

A riói környezetvédelmi és a kairói népesedési konferencia, a fejlődéssel foglalkozó koppenhágai csúcs és nők helyzetét elemző pekingi találkozó után a FAO 1996. novemberben világkonferenciát hívott össze a világélelmezési vészhelyzet megtárgyalására. A 173 ország részvételével megtartott római értekezlet nyilatkozata, illetve a FAO 2015-ig elfogadott óvatos akcióterve addigra felével, mintegy négyszázmillióval szeretné csökkenteni az éhezők számát. A komplex terv megvalósításába első lépcsőben 15 nélkülöző országot vonnak be, majd kiterjesztik azt további 67 államra és térségre.

Egészségügyi veszélyek

Az évezred fordulóján a járványok orvosi kezelése ugyan megoldott, de az emberiség csak korlátozottan képes gazdasági, politikai és szociális gyökerei felszámolására. A közelmúlt nagy egészségügyi katasztrófáihoz tartozik a lepra, kolera, tífusz, malária, a tuberkulózis ismételt terjedése; az AIDS megjelenése; a háborúk; az éhségjárványok; a vissza-visszatérő influenzajárványok; a bophali vegyi katasztrófa; a szmogjárványok; az Amazonas menti indiánok higanymérgezése; a Costa Rica-i banánmunkások mérgezése; az atomfegyver-kísérletek és atomreaktor-balesetek következményei.

Az egészségügyi problémák főleg a szűk körű oktatásra, az alacsony jövedelmekre, az egészségtelen élet- és munkakörülményekre, a szenvedélybetegségekre, a tartós munkanélküliségre, a migrációra, a testi és szellemi fogyatékosságokra, az elégtelen ellátásra, az orvosi segély hiányára s az egészséget károsító életformára vezethetők vissza. A gazdasági, a szociális és az egészségügyi fejlődés – főleg Afrikában – részben elkülönült egymástól. Néhány ország egészségügyi problémáit csak a humanitárius segélyprogramok és megelőző intézkedések enyhítik némileg.

Miközben az AIDS Európában és az Egyesült Államokban a homoszexuális férfiak és a kábítószer-élvezők speciális betegsége lett, a harmadik világban manapság szélesen elterjedt, halálos kimenetelű nemi betegséggé vált. Afrika néhány városi agglomerációjában a felnőtt fiatalok 30 százaléka fertőzött. Az általánosan legyengült immunrendszer nyomán ismét drasztikusan emelkedett a tuberkulózisos betegek száma is, s jelenleg a világ lakosságának egyharmada fertőzött a bacilussal.

Az 1990-es évek kezdetétől a klasszikus trópusi betegségnek tekintett malária világméretekben – Kína és India kivételével – növekedett. A trópusi betegek háromnegyede Afrikában él, ahol a vízben és a levegőben lévő paraziták okozzák a fertőzést. Nagy pestisjárványok viszont manapság gyakorlatilag lehetetlenek.

A kisebb vagy nagyobb függőséghez vezető, világméretekben elterjedt illegális vagy legális serkentő és kábítószerek közé tartozik az alkohol, a dohány, az ópium, a heroin, a hasis, az altatók, a kokain, az izgatószerek, a hallucinációs szerek és a festékoldó szerek. A dohányzástól való kiterjedt függőség miatt az Egészségügyi Világszervezet (World Health Organization – WHO) a dohányt a függőséget okozó drogok kategóriájába sorolta. A hetvenes évek óta a heroin és a kokain illegális használata tízszeresére nőtt, leginkább

az amerikai földrész országaiban. Jelentősen emelkedett a gyógyszerészetileg előállított pszichoaktív, valamint újabban az ún. „designer-drogok” előállítása.

A dohányzás a magas életkorra számító országokban a halállal végződő rákbetegségek 30 százalékáért felelős. Fogyasztása az iparilag fejlett országokban stagnál, de a multinacionális vállalatok jelentős fogyasztásnövekedést könyvelhetnek el az elmaradott térségekben. Káros hatásai miatt 1992 óta a Világbank lépéseket tett a dohányfogyasztás megakadályozására: dohánytermelésre nem folyósít közvetlen kölcsönt, nem támogat ilyen beruházást és nem nyújt garanciát. Világbanki kölcsönből finanszírozott import nem tartalmazhat feldolgozatlan dohányt vagy dohányipari gépeket. A kereskedelem liberalizálása nem érinti a dohánytermelést.

Az alkohol okozta betegségek évente a világ lakosságának 5 százalékát érintik. A betegségek fele májzsugorhoz, 35 százalékuk pedig májrákhoz vagy vastagbélrákhoz vezet. A halálos kimenetelű autóbalesetek különösen a fiatalokat érintik. Az alkoholfogyasztás az ipari országokban stabilizálódott, de a harmadik világban nő.

Az illegális drogok közül világméreteken a kannabisz terjedt el. (Az ENSZ becslése szerint világméretekben 15 millió regisztrált fogyasztóval növeli a hasisfogyasztók számát.) A heroinfüggők száma jóval kisebb (1,5 millió nyilvántartott), de fogyasztása a világ valamennyi térségében nő. Az ópiumfogyasztás stagnál, sőt Ázsiában és a Közel-Keleten csökken. Különös egészségügyi jelentősége van a drogok injekciózásának; Európában és Ausztráliában az 1960-as években így kezdődött a drogfogyasztás.

Az érzelmeket befolyásoló nyugtatószerekkel és altatókkal évtizedek óta visszaélnek. Ez az orvosi ellátás problémáját is fölveti. Ha ugyanis a pszichoaktív gyógyszereket a felnőtt lakosság 10 százalékának írják fel (miként Németországban), akkor a függőségi kör már nagyobb, mint az illegális drogfogyasztás.

Napjaink legtöbb háborúja polgárháború, amely esetenként teljesen felbomlasztja a létfeltételeket biztosító társadalmi-gazdasági szerkezetet. Az ebből származó éhség gyakran több áldozatot követel, mint a közvetlen katonai erőszak. Számtalan ember kényszerül lakhelye vagy hazája elhagyására. A menekültek nyomorúságáról csak katasztrófahelyzetben (járványok, tömeges éhhalál) értesül a világ közvéleménye.

Világméreteken a nyilvántartott gyilkosságok szélső pólusait Guatemala (100 ezer lakosra 200 gyilkosság) és a skandináv országok (kevesebb, mint egy gyilkosság) jelentik. A fejlett országok között az Egyesült Államok áll az élen, ahol 1990-ben 23 ezer gyilkosság történt, kétszer annyi, mint a polgárháborútól sújtott Észak-Írországban, négyszer több, mint Olaszországban és kilencszer több, mint Nagy-Britanniában. A gyilkosságok egynegyede a családokban történik, ahol szinte minden esetben férfiak végeznek az asszonyokkal. A családban elkövetett erőszak kihat a felnövekvő gyerekek beállítottságára is.

A természeti katasztrófák hatásai a különböző országokban eltérőek; általában minél szegényebb az ország, annál végzetesebbek következményei. Az 1980-as években a természeti katasztrófák (földrengés, vulkánkitörés, áradások, forgószél) évente világméretekben több százezer áldozatot követeltek.

A meteorológiai világszervezet, aWMO 1993-ban drámai éghajlati eseményeket rögzített: szárazság Észak-Amerikában, Kínában, Ausztráliában, Dél-Amerikában és Európa egyes térségeiben. Az Egyesült Államokban az árvizek az ország történetének legsúlyosabb káraihoz vezettek. 1994 májusában az ENSZ genfi irodája aztjelentette, hogy az elmúlt húsz év természeti katasztrófáiban 3 millió ember halt meg; egyedül 1991-1992-ben 100 millió dollár kárt okoztak.

A 20. század a menekültek százada volt. Az ötvenes évek amerikai számításai szerint már addig 150 millió embert űztek el otthonából, amiben jelentős szerepet játszott a két világháború.

Menekültügy és migráció

1939 és 1952 között Európában a menekültek száma elérte a 40 milliót s a menekültek száma Ázsiában is alig maradhatott el ettől. Franco csapatai elől 400 ezer spanyol menekült a határokon túlra. A csendes-óceáni térségben a japán hódítás, majd a kínai polgárháború duzzasztotta a menekültek tömegeit. A kommunista győzelem elől Kínából 2 millió ember távozott Tajvanra, s több százezren Hongkongba. A második világháború után a kelet-nyugati ellentét kiéleződése Európában, majd hamarosan Ázsiában is újabb menekülthullámot váltott ki. Egyedül a koreai háború mintegy 5 millió embert tett hajléktalanná. 1954-ben, Vietnam kettéosztásával több mint egymillió ember menekült el a kommunista északról a déli országrészbe. 1975-ben a három indokínai országban a kommunista párt hatalomra jutása ismét erősítette a menekülthullámot.

Európa keleti feléből a második világháború után a kommunista rendszerek elől több millió ember menekült nyugatra. Az 1956-os magyarországi forradalom bukását követően 200 ezer magyar távozott az országból. Ilyen előzmények után nyilvánította az ENSZ közgyűlése az 1958-as esztendőt a menekültek évének. Igyekezete ellenére a menekültek száma a következő évtizedekben tovább emelkedett. Az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága (UNHCR) 1960-ban 1,4 millióra becsülte a menekültek számát; 1970-re elérte a 2,5 milliót, majd 1980-ra megháromszorozódott (8,2 millió), s 1990-ben – ismét megduplázódva – 17,2 millióra szökött. 1993 végén a főbiztosság 23 millió embert tartott nyilván, akikért felelősséget vállalt, s ebből az 1951-es genfi menekültügyi konvenció alapján 16,4 milliót tekintett menekültnek. Ez az adat már olyan csoportokat is feltüntetett, amelyek korábban nem szerepeltek a statisztikákban, mert nem estek a menekültügyi konvenció hatálya alá (ún. belföldi menekültek, akik menekülésük során nem lépték át hazájuk határát). 1993 végén az Egyesült Államok Menekültügyi Bizottsága legalább 24 millióra becsülte az ilyen belföldi menekültek számát; a „hagyományos” menekültekkel együtt a 45 millió főt is meghaladta az elűzöttek létszáma.

A menekültek döntő hányada a déli kontinensekre, országokra – elsősorban Afrikára és Ázsiára – esik. 1993 végén Afrikában 6,4 millió, Ázsiában 5,2 millió embert űztek el otthonából. Európában 1970-1990-ig a menekültek száma 644 ezerről 830 ezerre emelkedett, ám 1990-től egyedül az egykori Jugoszlávia területén kirobbant háború következtében 1993 végéig 2,6 millió, a belföldi menekülteket figyelembe véve 6 millió ember volt kénytelen elhagyni otthonát.

Mindez a befogadó országokat is új helyzet elé állította. 1983-ban huszonhat ipari országban összesen százezren adtak be menedékjog iránti kérvényt, 1993-ban már 712 ezren. 1988-1992-ig Németországban 1,4 millió, az

Egyesült Államokban félmillió, Franciaországban 318 ezer, Svédországban 252 ezer, Kanadában 236 ezer fő folyamodott menedékjogért.

Ilyen óriási számú menekült nemcsak a fogadó országoknak, hanem globálisan is hatalmas gondot okoz. A második világháború vége óta kitört kétszáznál több fegyveres konfliktus döntő többsége a déli régió országaiban zajlott le, s részben ez vezetett a régiók közötti nagy különbségekhez. A hadiesemények ilyen koncentrációja pedig abban gyökerezik, hogy a déli államok döntő többsége a második világháború után alakult, vagy alakult újra bizonytalan határokkal, labilis politikai intézményrendszerrel és hagyományokkal.

A nemzetté válás folyamatával összefüggésben álló konfliktusok három csoportba oszthatók: 1. Államok közötti konfliktusok, amelyek stratégiailag fontos területekért, határokért, energiahordozókért (olaj, víz, nyersanyagok) folynak. 2. Az új állam összetételéért folyó háborúk, amelyek népek és etnikumok között az államon belüli önrendelkezési jogért vagy egy másik államhoz való csatlakozásért, vagy az állami önállóságért (tamilok, tibetiek, szikh etnikum), vagy más etnikumok elűzéséért zajlanak. 3. Államon belüli küzdelmek (Ruanda, Burundi), amelyek különböző etnikumok vagy rétegek és csoportok között a gazdasági befolyásért, az új állam ideológiai alapállásáért és kulturális arculatáért folynak.

Az 1970-es évek vége óta növekedtek a vallási fundamentalizmus veszélyei. Az iszlám kultúrkörben erősödő irányzat Algériától Malajziáig széles sávban destabilizálta a térséget. Az 1990-es évek eleje óta Indiában erősödő hindu fundamentalizmus és nacionalizmus mind az indiai iszlám népek, mind a világi társadalmi csoportok ellen irányul. A két vallási fundamentalizmus fenyegeti India 720 milliós hindu és 120 milliós mohamedán lakosának amúgy is ingatag békés együttélését. 1947-ben India és Pakisztán megalakulásakor néhány hét alatt 8,5 millió hindu és szikh, valamint 6,8 millió mohamedán menekült el otthonából.

A menekültek mozgása csak egy része a sokkal nagyobb méreteket öltött migrációs mozgásoknak. A „menekültek évszázadát” legalább annyira a „migráció évszázadának” kell tekinteni. A gyarmatbirodalmak széthullásakor, az új államok kialakulásakor „délen”, a politikai és gazdasági életfeltételek hatására megnőtt az emberek mobilitása. A mobilitást tovább erősítette, hogy Észak-Amerika, Nyugat-Európa és Ázsia ipari országai gazdasági fejlődése miatt észak és dél között az életkörülmények különbsége mind nagyobb lett. Az otthon elhagyását általában a tűrhetetlen vagy veszélyes életkörülmények elől menekülés vagy a sokat ígérő életviszonyok vonzása motiválta. A hajtó- és a húzóerők kiegészítik, erősítik egymást.

1900-1960 között mintegy 61 millió ember hagyta el Európát. Ezt követően azonban ellentétes irányú mozgás alakult ki. Míg Észak-Amerika, Nyugat-Európa, nem sokkal később pedig Japán gazdasága rohamosan fejlődött, a világ más régióiban, különösen az ún. fejlődő országokban azonban az életviszonyok drámai módon romlottak. Robert McNamara, a Világbank elnöke az 1970-es évek elején a déli régió országaiban 500-800 millió), abszolút szegénységben élő emberre hívta fel a világ közvéleményének figyelmét. Kínának az 1980-as évek elejétől kibontakozó gazdasági konszolidációja ellenére az 1990-es évek elejére a migráció által érintettek száma átlépte a milliárdos határt. A növekedés oka a gazdasági, demográfiai és ökológiai tényezők megváltozásában keresendő. A vándorlás egyrészt a régi és az új ipari központok felé irányult, amelyek a gazdasági növekedés következtében egy ideig számos munkalehetőséget kínáltak.

A háborús és a polgárháborús menekültekhez hasonlóan a migrációnál is meg kell különböztetni a külföldre és az adott országon belül vándorlók csoportját, amelynek létszáma jelentősen meghaladja a külföldre távozók számát. Ezek a déli régió államainak szegény országrészeiből vándorolnak a városokba, hazájuk metropoliszaiba. A 20. század közepén a fejlődő országok lakosságának 83 százaléka vidéken, falun élt; a század végére ez az arány a 60 százalékot sem érte el.

A migráció által elsősorban a fejlett országokban okozott félelem és zavarok a globális tömegkommunikáció világában mindaddig nem enyhíthetők, amíg a Föld országainak életviszonyaiban legalább tendenciaszerűen nem mutatkozik némi kiegyenlítődés, amely oldhatja a reménytelen helyzeteket; amíg a gyengén fejlett körzetek lakosságá- nakjó oka van elhagynia lakóhelyét, hogy boldogulását máshol keresse. Ezt az áradatot az erőszakos feltartóztatás, vagy a jogi korlátok is csak ideig-óráig tartóztathatják fel.

Az ENSZ BT 1992. januárban a tömegpusztító fegyverek terjedését a világbéke fenyegetésének minősítette. Manapság a fejlett országok kormányai azért aggódnak világszerte, mert az általános technikai fejlődéssel évről évre nő a tömegpusztító fegyverek és hordozóeszközeik előállítására képes országok száma. Több mint 80 állam képes vegyi fegyver, 100 állam biológiai fegyver és több mint 50 állam atomfegyver és ballisztikus hordozórendszerek kifejlesztésére. A Szovjetunió széthullása is növelte az atomfegyverek elterjedésének lehetőségét. Nemcsak a több mint 30 ezer atomfegyver őrzése miatt aggódnak, hanem (a pénzügyi nehézségek miatt) esetleg a speciális ismeretek továbbadása, radioaktív anyagok vagy atomfegyver-komponensek és

hordozórendszerek kicsempészése és katonai technológiák eladása miatt is. A kelet-nyugati konfliktus megszűntével az ipari országok és a „harmadik világ” közötti biztonsági kapcsolatok is megszűntek vagy csökkentek (pl. Szovjetunió és India, az Egyesült Államok és Pakisztán, Észak-Korea és a Szovjetunió között). Emiatt Ázsia és Észak-Afrika néhány állama új szemmel tekintett az atomfegyver birtoklására, s néhány kormány a tömegpusztító fegyverekre támaszkodva regionális hegemóniaambíciókat dédelgetett.

A tömegpusztító fegyverek elterjedése és a hagyományos fegyverek kereskedelme

A tömegpusztító fegyverek ellenőrizetlen terjedése alkalmas a nukleáris zsarolásra, egy-egy régióban radikális politikai változások kikényszerítésére; technikai katasztrófát is okozhat. Ezért szorgalmazták, hogy az 1968. évi atomsorompóhoz időközben csatlakozott 166 ország szigorítsa rendelkezéseit. Más országok, a fejlettekkel szemben úgy vélik, hogy az atomhatalmak csupán monopóliumaikat védelmezik a fegyverekkel nem rendelkezőkkel szemben, és fegyverzetük nem kisebb veszély forrása, mint az övék lenne – ha volna.

Az 1990-es évek kezdetén a hagyományos fegyverek nemzetközi kereskedelme az 1980-as évtizedben mért szint felénél is alacsonyabb értékre, évi 30 milliárd dollárra esett vissza. A kelet-nyugati konfliktus lezárulásával a harmadik világban zajlott ún. helyettesítő háborúk (Afganisztán, Kambodzsa, Mozambik, Jemen, Angola, Etiópia, Nicaragua) is nagyrészt befejeződtek. A harmadik világ legtöbb országában az olaj árának csökkenése pénzügyi nehézségeket okozott – Szaúd-Arábia és Irak kivételével – és csökkentette fegyvervásárlási lehetőségeiket. Irak vereségével az 1991. évi öbölháborúban, illetve az ENSZ BT Bagdad elleni fegyverembargójával a harmadik világ legnagyobb fegyverimportőre szorult ki a nemzetközi fegyverkereskedelem piacáról.

A szervezett bűnözés

Az orosz hadiipari ágazat hanyatlásával a világpiac főszereplője az Egyesült Államok lett, amely évi 15 milliárd dolláros fegyverkivitelével az eladások 55 százalékát tudhatja magáénak: egyedül többet exportál, mint Oroszország, Kína, Franciaország, Németország és Nagy-Britannia együttvéve. Az utóbbi nagy exportőrök csupán a nemzetközi piac 35 százalékát ellenőrzik.

A nemzeti bűnüldöző szervek hatékony működését egyre inkább megnehezítik a legkorszerűbb technikai, kereskedelmi és jogi újdonságokkal operáló, a mozgékonyság és a konspiratív cselekvés magas fokán dolgozó szervezett bűnözők. A szervezett bűnözésnek minden országban sajátos jellemzői vannak, sokszor pedig nemzetközileg cselekszik. Felismerése főleg a bűnüldöző szervek információcseréjének hatékonyságától és gyorsaságától függ. A szervezett bűnözők tetteinek jelentős része felderítetlen maradt, részben az idegen állampolgárság miatt. Németországban a gyanúsítottak 40 százaléka volt német állampolgár, a többiek Kelet-Európából, Olaszországból, Dél-Amerikából és Kelet-Ázsiából származtak.

A kelet-európai politikai és gazdasági változások erősítették a szervezett bűnözés nyomását a nyugat-európai és az észak-amerikai térségre. Tevékenységük súlypontja az 1990-es években a gépkocsilopás, a kábítószer-csempészés, a pénzhamisítás, az ember- és leánykereskedelem s az ún. védőpénzekkel való zsarolás volt. Az ún. orosz maffia több mint 200 csoportja működik Nyugat-Európában, miközben már hazájukban is ellenőrzik a gazdaság egy részét. Az olasz szervezett bűnözés, különösen a maffia elleni eljárások nagy része a védőpénzekkel való zsarolás és a kábítószerügyek leleplezésére és büntetésére irányul.

A szervezett bűnözés becslések szerint évente 500-800 milliárd dollár pénzforgalmat bonyolít le. Ennek a túlnyomó része kábítószerügyletből származik. ENSZ-becslések szerint a „pénzmosással” legálissá tett betétek összege meghaladta az ezermilliárd márkát.

A nemzetközi, mindenekelőtt a szervezett bűnözés elleni fellépést nehezíti, hogy gyakorta a legális gazdaságban megszerezhető javaknál és szolgáltatásoknál olcsóbban elégít ki szükségleteket. Az esetek többségében „áldozat nélküli” szituáció alakul ki, minden résztvevő jól jár; emiatt ritkán kerül sor a tettesek büntetőjogi felelősségre vonására, ez pedig az állampolgári bizalom csökkenéséhez vezet. A bűnüldözőknek sok problémát okoznak a technikai haladással lépést tartó államközi komputerhálózatok, amelyek sokrétű lehetőséget nyújtanak a pénzátutalásra és a bűncselekményből származó pénz „legalizálására”. A szervezett bűnözők módszerei különösen ott hatékonyak – mint pl. az egykori keleti tömb több államában –, ahol a törvényes szabályozás és a végrehajtási előírások ellentmondásosak, kapkodva, vagy hiányosan alkották meg őket.

A szervezett bűnözést elősegíti a világszerte növekvő munkanélküliség, amely mind nagyobb régiókat és társadalmi csoportokat foszt meg a létfenntartás legális lehetőségeitől. A bűnözés előrehaladott nemzetköziesülése kiváltotta az európai bűnüldöző szervek együttműködését, a törvények alkalmazása mellett

az átfogó információcserét és a céltudatos stratégiai értékelést. Első lépésként az Európai Unió keretében megalakult az EUROPOL.

Az Uj világrend 2001. szeptember 11. után

A hidegháború befejeződése és a vasfüggöny lebontása óta a 2001. szeptember 11-én, az Egyesült Államok, az egypólusú világrend irányítójának pénzügyi hatalmát jelképező World Trade Center és a katonai-politikai primátust szimbolizáló Pentagon ellen végrehajtott terrortámadás volt a legnagyobb hatású eseménysor, amely a biztonságunkat fenyegető új kockázatok közül sokkolóan szembesített bennünket a nemzetközi terrorizmussal. A tömegpusztító fegyverek, a kábítószerek, a járványok, a migráció, a bűnözés növekedése, a számítógépes rendszerek feltörése, a vegyi és biológiai támadások, a környezeti problémák és egyéb veszélyforrások mellett a New Yorkban és Washingtonban elkövetett merényletek új kihívás elé állítják a világpolitika formálóit, elsősorban az Amerikai Egyesült Államok vezetőit.

Ilyen nagyságrendű akcióra senki sem számított, jóllehet sem az al-Kaida, sem Oszama bin Laden nem volt ismeretlen a titkosszolgálatok előtt, sőt a kenyai és tanzániai amerikai nagykövetségek ellen elkövetett merényletek óta próbáltak nyomára bukkanni.

A nemzetközi terrorizmus mögött gyakorta nem kormányok, hanem több országban egyszerre működő, egymással modern kommunikációs eszközökkel kapcsolatban álló kisebb csoportok állnak, amelyek kiszámíthatatlan „aszimmetrikus hadviselése” ellen egyetlen állam – s csupán katonai eszközökkel – nem lehet sikeres. A terrorizmus új formája a múlt század kilencvenes éveiben formálódott ki, felhasználva a globalizáció nyújtotta lehetőségeket is. A transznacionális hálózatok létrehozása, a tagok toborzása

az egész világon, a különböző pénzügyi források, modern kommunikációs formák és az internet felhasználása paradox módon azok kezében vált félelmetes eszközzé, akik a globalizációra, az amerikanizálódásra és a Nyugat dominanciájára adott válaszként terrorakciókat hajtottak végre. A nemzetközi terrorizmus egyértelműen a globalizáció haszonélvezője.

A tizenkilenc, főleg szaúd-arábiai tettes által végrehajtott merényletek több mint 3000 áldozata és a gazdasági károk azt bizonyítják, hogy a terrorista csoportok ma már háborús állapotokhoz hasonló pusztításokra is alkalmasak. A merénylők célja a szimbolikus épületek elleni támadással a sokkhatás és a megfélemlítés volt. Korábban a terrorizmus nem jelentett tömegeket veszélyeztető kockázatot; megnyilvánulásait messziről lehetett követni. Az is nyilvánvalóvá vált, hogy a terroristák komplex, szimultán merényletek tervezésére és végrehajtására is képesek. A világtörténelemben egyedülálló módon nem csupán a támadás következményeiről értesülhetett a világ közvéleménye, hanem élőben láthatta, amint a második repülőgép becsapódott a World Trade Center északi tornyába.

A történtek után a világ legfejlettebb hadi potenciáljával rendelkező Amerika számára egyértelművé vált, hogy vége a sérthetetlenség mítoszának, és a stratégáknak az euro- atlanti viszonylatban továbbra is a napirenden kell tartaniuk és komolyan venniük a biztonságpolitikai kérdéseket. A világbéke megőrzéséhez állandóan jelen lévő katonai aktivitás szükséges. A terrortámadás, amelyet az ENSZ Biztonsági Tanácsa szeptember

1. i, 1368. számú határozatában a nemzetközi béke és a biztonság veszélyeztetésének nyilvánított, Pearl Harbornál is több áldozatot követelt, súlyos traumát okozott Amerikában és sokkolta a világ közvéleményét is. Az ENSZ BT állásfoglalása az önvédelem jogát elismerve „minden szükséges lépést” kilátásba helyezett a válaszadás érdekében. A szeptember 28-i, 1373. számú határozat átfogó cselekvési tervet is elfogadott és a terrorista cselekmények elkövetőinek és támogatóinak felelősségre vonását is szükségesnek tartotta.

Az amerikai szuperhatalmi pozícióból az is következik, hogy az Egyesült Államok az első számú célponttá vált. Ezek a szélsőségesek a globalizáció felgyorsulása miatt kétségtelenül meglévő ellentmondások, egyenlőtlenségek orvoslását erőszakos akciók végrehajtásában, az Egyesült Államok megleckéztetésében látják. Terrorista merényletnek álcázott háború indult a hiperhatalom ellen, konkrét követelések nélkül, átengedve a lehetséges okokról levonható következtetések jogát is. Ennek tudatában az amerikai közvélemény és a politikai pártok is egységesen felsorakoztak az elnök mögött, elfogadva az egyéni szabadságjogokat korlátozó intézkedések, így a Patriot Act meghozatalát is. Kezdetben a Colin Powell külügyminiszter nevével fémjelzett stratégia valósult meg, amely az Egyesült Államok által vezetett terrorizmus elleni világkoalícióban a diplomáciai, rendőri, gazdasági, titkosszolgálati, társadalompolitikai és kommunikációs fellépés fontossága mellett a katonai eszközök bevetését az egyik lehetséges eszköznek tartotta és hosszú távú harcra rendezkedett be.

Szeptember 11. hatására az amerikai külpolitika a partikuláris érdekek helyett a nemzetközi partnerség és egyeztetés jelentőségét hangsúlyozta, sőt gyakorlati lépéseket is tett a fordulat igazolására, rendezte az ENSZ-szel meglévő vitás kérdéseit, s az iszlám világ országait is be kívánta vonni a terrorellenes koalícióba. Amerika kezdettől fogva azt hangsúlyozta, hogy nem általában az arab világot tartja felelősnek a történtekért, nincs szó tehát a civilizációk, Észak és Dél összecsapásáról sem.

A NATO 2001. szeptember 12-i határozatában, első alkalommal a szövetség történetében, életbe léptette a Washingtoni Szerződés 5., a kollektív védelemről szóló cikkelyét. Eszerint amennyiben egy vagy több szövetségest támadás ér, az valamennyiük elleni támadásnak minősül, és minden tagállam köteles segíteni a megtámadotton. A transzatlanti partnerek súrlódásaik ellenére szorosabbra zárták soraikat. Mivel nyilvánvaló bizonyítékok szóltak amellett, hogy az afganisztáni tálib rendszer támogatta az al-Kaidát, a katonai erőszak alkalmazását is a legtöbben jogszerűnek tartották. A NATO 52 éves története során először bocsátott katonai erőket egyik tagállama rendelkezésére, felderítő gépek és haditengerészeti egységek csatlakoztak az afganisztáni hadműveletekhez, ugyanakkor egyértelműen nem NATO-akcióról, hanem egy ad hoc koalíció katonai fellépéséről volt szó.

A merényletek rámutattak arra is, hogy milyen fontos és szükségszerű az Európai Unió mélyítése és bővítése. Az igazság- és belügyi együttműködés, a közös kül- és biztonságpolitika irányába vezető reformlépésekhez szintén komoly lökést adtak a tragikus események. Másrészt a központi-föderális rendszerbe való átmenet nélkül a határozott és egységes európai fellépés is nehezen képzelhető el.

Új partneri viszony kialakítására, a kapcsolatok újrafogalmazására nyílt lehetőség a Nyugat és Oroszország között. Putyin orosz elnök szeptember 11-ét követően haladéktalanul felvette a kapcsolatot Bush elnökkel, támogatásáról biztosította a tálib célpontok elleni katonai csapásokat. A szoros hírszerzési együttműködésen túlmenően megnyitották az orosz légteret az Egyesült Államok humanitárius segélyeket szállító gépei előtt. Mindez egyértelműen jelezte Oroszország elkötelezettségét és részvételi szándékát a terrorizmus elleni küzdelem globális kérdésének megoldásában. A kölcsönös gesztusok politikája és Oroszországnak az euroatlanti struktúrába történő bevonásának folyamata is a konstruktív együttműködést célzó hídverés bizonyítéka. Ráadásul az amerikai vezetés – mintegy viszonzásként – a továbbiakban nem vitatta a csecsen fegyveres akciók elleni orosz fellépés jogosságát. Ilyen módon egyfajta érték- és érdekközösség jött létre az Egyesült Államok és Oroszország között. Kína – a hidegháború óta először – az elsők között támogatta a terrorizmus elleni kampányt és az Afganisztán elleni katonai csapásokat. Felismerték ugyanis, hogy a kínai határok mentén radikalizálódó iszlám az ország északnyugati részén élő ujgur, iszlám vallású kisebbség önállósodási törekvései miatt veszélyezteti Kína biztonságát és nagyhatalmi státuszát.

Az Egyesült Államok a hidegháború lezárultával az egyetlen, ellenpólus nélküli globális szuperhatalom maradt a világpolitika színpadán. Amerika az alkotmányos hagyomány oltalmazójaként olyan sikeres rendszernek látja és láttatja önmagát, amely folyamatos kihívást jelent a zsarnoki rendszerek számára. Vitathatatlan fölénye tudatában és nemzeti érdekei szolgálatában már korábban is gyakran elvetette a multilaterális kereteket, illetve szelektív multilateralizmust gyakorolt. Ahol azonban ez a megközelítés nem tűnik kivitelezhetőnek, ott a változó koalíciók keretei között, vagy a „cooperativ engagement" politikáját feladva egyedül kezd tevékenykedni (így például a fegyverzet-ellenőrzés, a környezetvédelem és az államközi kapcsolatok kérdésében).

A multilaterális külpolitikai irány az ENSZ BT felhatalmazása nélkül elért gyors afganisztáni katonai siker nyomán vereséget szenvedett a Paul Wolfowitz védelmiminiszter-he- lyettes vezette neokonzervatív republikánusok által szorgalmazott erőpolitikával, a terrorizmust támogató országok elleni határozott amerikai katonai fellépés igényével és a globális unilateralizmussal szemben. Az ENSZ Alapokmányának 51. cikkelyére, a külső támadással szembeni önvédelem jogának gyakorlására hivatkozó Egyesült Államok ugyanakkor nem tudta konszolidálni a belső afgán viszonyokat, s a helyreállítás is lassan halad.

A Szaddám Huszein rendszere ellen 2003. március 20-án, szintén az ENSZ BT felhatalmazása nélkül indított háború a nagyobb hadműveleteket tekintve viszonylag gyors sikert hozott, jelentőségében mégis messze túlmutat a régión. Nem csupán az arab világot osztotta meg, de az atlanti szövetségen és az Európai Unión belül is komoly vitákat és nézeteltéréseket okozott. A világ és az amerikai közvélemény megnyerésére 2004. elején nyilvánosságra hozott Carnegie-jelentésben elégtelennek talált indokok (az ENSZ határozatait folyamatosan semmibe vevő Szaddám terrorista szervezetekkel is jó kapcsolatokat ápoló zsarnoki rendszere tömegpusztító fegyvereivel fenyegetést jelent a világ biztonságára, megdöntése demokratizálási láncreakciót indíthat el a térségben) mellett ugyanis egyértelmű volt, hogy a globális dominancia érvényesítése egyben az amerikai geostratégiai érdekek (olajforrások stratégiai jelentősége, Izrael biztonságának garantálása) megvédését is jelenti.

Az amerikai nemzetbiztonsági stratégák Irakban példát akartak statuálni (főleg a Szíriára és Iránra gyakorolt diplomáciai nyomás révén), jelezni kívánták, hogy a rövid multilateralista kitérő után az Egyesült Államok egyedüli szuperhatalomként a globális unila- teralizmus világrendjének kiépítésén fáradozik. Új működési elveket kíván meghonosítani a nemzetközi rendszerben: nemzetbiztonsága érdekében egyoldalúan akár a „kötelezettségeihez felnőni képtelen" ENSZ BT hozzájárulása nélkül, sőt a szövetségesek akaratával szembehelyezkedve is habozás nélkül cselekszik. A Biztonsági Tanács 1483. számú határozata utólag törvényesítette a beavatkozás következményeit.

A francia-német tengely élesen támadta az amerikai-brit álláspontot. Az újonnan csatlakozó dél-, közép- és kelet-európai országok a transzatlanti egységre, s az iraki fenyegetés súlyosságára hivatkozva az Egyesült Államok mögött sorakoztak fel, előrevetítve az európai erőviszonyok esetleges megváltozását, s a britek javára történő eltolódását a bővítés lezárulása után. A NATO és az Európai Unió bővítése a politikai és kulturális különbségek növekedésével újabb kihívás elé állítja a két szervezetet. Oroszország végül – bár visszafogottan, de – a francia-német oldal mellett voksolt, és Kína is inkább ez utóbbit támogatta. Ezzel ugyan kétségessé vált az Oroszországot is átfogó stabilitási keret tető alá hozásának reménye, ám a sikeres stabilizáció és az orosz igények kielégítése ismét előrelendítheti az orosz-amerikai kapcsolatok ügyét. Végül 46 ország, a világ lakosságának alig 20 százalékát kitevő „önkéntes koalíció" pártolta az amerikai fellépést.

Az iraki szuverenitás helyreállításának elhúzódása és az újabb terrorfészek kialakulása növeli a térség Amerika-ellenességét. Ráadásul az amerikai nemzetbiztonsági stratégáknak további fejtörést okoz az iráni nukleáris program és az instabil Öböl menti monarchiák kordában tartása, továbbá a palesztin-izraeli kérdés gyakorlati rendezése is. A nyugati világ szintén a jövőre, a közös kül- és biztonságpolitika megvalósítására koncentrál a múltbéli sérelmek felhánytorgatása helyett. Ezt igazolják a biztonságpolitikai „mag-Európa" létrehozására irányuló belga kezdeményezés és a prágai NATO- csúcs határozatai is.

A nyugati és az iszlám világ közötti párbeszéd erősítése mellett mindkét fél részéről gyakorlati lépésekre, az iszlám világ lemaradt régióinak a világgazdaság vérkeringésébe való bekapcsolására, a szegénység és a tudatlanság visszaszorítására, illetve a haladó, és mérsékelt erők támogatására van szükség. Mindemellett a Nyugatnak – anélkül, hogy bezárkózna – a jogállamiság keretei között meg kell tudnia védeni demokratikus intézményrendszerét és identitását, a radikális iszlámnak a Nyugat által az afganisztáni szovjet beavatkozással szemben kiszabadított szellemét pedig vissza kell zárni a palackba.

A nemzetközi terrorizmus elleni katonai fellépés „igazi poszt-vesztfáliai, posztnemzeti, posztmodern, globalizálódott háború". Kétségtelen, hogy a nemzetállami keretek között működő nemzetközi jog a multinacionális cégek, a globális pénzpiacok, a kormányoktól független szervezetek és a maffiák mellett a terrorista szervezetek tevékenységét sem képes szabályozni, s nincs megállapodás a globalizáció problémáinak kezelésére.

5. fejezet - Időrendi áttekintés

5.1. táblázat -

1914	
augusztus 23.	Japán hadat üzen a központi hatalmaknak.
augusztus 24.	Ausztria-Magyarország hadat üzen Japánnak.
december 17.	Anglia protektorátusa alá helyezi Egyiptomot.
1915	
január 18.	Japán átadja Kínának a „21 követelést”, s Kína még aznap elfogadja azokat.
október 19.	Japán csatlakozik az 1914. szeptember 5-i londoni egyezményhez.
1916	
december 21.	Wilson amerikai elnök felhívása a hadviselő felekhez.
december 26.	Ausztria-Magyarország és Németország válasza Wilson felhívására.
1917	
január 12.	Az antanthatalmak válasza a wilsoni felhívásra.
január 22.	Wilson beszéde a szenátusban a népszövetség jövőbeni megalakításáról.
február 3.	Az Egyesült Államok megszakítja diplomáciai kapcsolatait Németországgal.
április 6.	Az Egyesült Államok hadat üzen Németországnak.
augusztus 1.	XV. Benedek pápa békefelhívása.
szeptember 6.	A dél-kínai kormány megalakulása Szun Jat-szen vezetésével.
december 7.	Az Egyesült Államok hadat üzen Ausztria-Magyarországnak.
1918	
január 8.	Wilson amerikai elnök 14 pontja.
március 9.	Angol csapatok szállnak partra Murmanszkban.

április 5.	Japán-angol intervenció Szovjet-Oroszország ellen Vlagyivosztokban.
augusztus 16.	Az amerikai intervenció kezdete Vlagyivosztokban.
szeptember 17.	Az Egyesült Államok elutasítja a Monarchia javaslatát.
1919	
február 28.	Afganisztán függetlenségének kikiáltása.
március 1.	A koreai felkelés kezdete a japán gyarmatosítók ellen; Gandhi erőszakmentes mozgalmának megindulása.
április 13.	Az amritsari vérfürdő Indiában.
április 28.	A Nemzetek Szövetsége és a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet alapokmányának elfogadása.
május 4.	Tüntetések Kínában.

5.2. táblázat -

augusztus 31.	Az Egyesült Államok Kommunista Pártjának megalakulása.
november 1-11.	Bányászsztrájk az Egyesült Államokban.
december 9.	Az amerikai delegátusok elhagyják a békekonferenciát.
1920	
január 10.	A békeszerződések ratifikációs okmányainak kicserélése, a versailles-i békeszerződés életbelépése.
március 19.	Az amerikai szenátus elutasítja az Egyesült Államok belépését a Népszövetségbe és a versailles-i szerződés ratifikálását.
1921	
február 26.	Szovjet-perzsa barátsági szerződés.
február 28.	Szovjet-afgán barátsági szerződés.
július 1-5.	A Kínai Kommunista Párt megalapítása.
augusztus 25.	Az Egyesült Államok és Németország békeszerződése.
augusztus 29.	Az Egyesült Államok és Magyarország békeszerződése.
szeptember 19.	Felkelés Marokkóban Abd el-Krim vezetésével (a Rif

	Köztársaság létrehozása).
november 12-1922. február 6.	A washingtoni konferencia.
december 13.	Washingtoni négyhatalmi egyezmény a csendes-óceáni szigetekről.
1922	
február 6.	Washingtoni kilenchatalmi egyezmény a „nyitott kapuk” elvéről Kínában.
február 28.	Angol kormánynyilatkozat az Egyiptom fölötti protektorátus megszüntetéséről (Egyiptom függetlensége).
március 25.	Megalakul Brazília Kommunista Pártja.
július 15.	AJapán Kommunista Párt megalakulása.
1924	
január 20-február 1.	A Kuomintang első kongresszusa.
április 9.	AJóvátételi Bizottságnak benyújtják a Dawes-tervet.
május 31.	Szovjet-kínai általános egyezmény.
június 13.	A Mongol Népköztársaság kikiáltása.
augusztus 16.	A londoni konferencia elfogadja a Dawes-tervet.
október 2.	Genfi jegyzőkönyv a nemzetközi vitás kérdések békés rendezéséről a Népszövetségben.
1925	
március 12.	Meghal Szun Jat-szen a Kínai Köztársaság elnöke, a Kuomintang vezetője.
április 4.	A japánok kiürítik Szahalint.
április 13-1926. május 25.	Háború Franciaország és a Rif Köztársaság között.
április 17.	Megalakul Korea Kommunista Pártja.
május 30-1927. április 15.	Polgári demokratikus forradalom Kínában.
június 17.	A mérges gázok és bakteriológiai fegyverek használatát eltiltó jegyzőkönyv.
július 1.	A kantoni kormány a Kínai Köztársaság nemzeti kormányának nyilvánítja magát.

5.3. táblázat -

július 18-1927. június.	Nemzeti felszabadító felkelés Szíriában.
augusztus 16.	Megalakul Kuba Kommunista Pártja.
december 26.	India Kommunista Pártjának megalakulása.
1926	
január 8.	Husszein elűzése után Ibn Szaúd lesz Hedzsasz királya.
június 5.	Angol-iraki-török szerződés alapján Moszul Irak része lesz.
július 9.	Megindul a kínai Nemzeti Forradalmi Hadsereg északi hadjárata.
augusztus 31.	Semlegességi és megnemtámadási szerződés Afganisztán és a Szovjetunió között.
1927	
március 22.	A kínai forradalmi erők beveszik Sanghajt.
március 24.	Nankingot is elfoglalják.
április 12.	Csang Kaj-sek államcsínye.
április 15.	Megalakul Csang Kaj-sek nankingi kormánya.
július 15.	A Kuomintang baloldali szárnya (vuhani kormány) szakít a kommunistákkal.
augusztus 23.	Az Egyesült Államokban kivégzik N. Sacco és B. Vanzetti anarchistákat.
október 1.	Szovjet-perzsa (iráni) megnemtámadási szerződés.
1928	
június 8.	Anglia, az Egyesült Államok és Franciaország elismeri Kína vámügyi önállóságát.
november 6.	Hoovert az Egyesült Államok elnökévé választják.
1929	
július 10.	Kínaiak elfoglalják a szovjet tulajdonban lévő Kelet-Kínai Vasútvonalat.
október 29.	A „fekete csütörtök” a New York-i tőzsdén, a világgazdasági válság kezdete.

december 29-1930. január 1.	Az Indiai Nemzeti Kongresszus határozatot hoz a polgári engedetlenségi mozgalom megindításáról.
1930	
január 3-20.	Második hágai konferencia a Young-tervről.
január 6.	Indokína Kommunista Pártjának megalakulása.
január 21-április 22.	A londoni flottakonferencia az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Japán, Franciaország és Olaszország részvételével.
április 3.	Hailé Szelassziét Etiópia császárává koronázzák.
október 4.	G. Vargas államcsínye Brazíliában.
1931	
március 4.	Gandhi és Irwin báró indiai alkirály aláírja a delhi paktumot.
május 14.	Lázongások Egyiptomban.
május 15.	XI. Pius pápa kibocsátja a Quadragesimo anno enciklikát.
június 20.	A Hoover-moratórium.
szeptember 7-december 1.	Kerekasztal-konferencia Londonban Gandhi részvételével.
szeptember 18.	Japán támadás megindulása Mandzsúria ellen.
szeptember 30.	A Népszövetségi Tanács a mandzsúriai konfliktussal foglalkozik.
október 24.	A Népszövetség felszólítja Japánt csapatai kivonására Mandzsúriából.
november 7.	Ideiglenes tanácskormány Csiang-hszi tartományban.
december 7.	Amerikai munkanélküliek éhségfelvonulása Washingtonban.

5.4. táblázat -

december 10.	A Népszövetség bizottságot küld ki Mandzsúriába.
december 11.	A Brit Nemzetközösség proklamálása (a westminsteri statútum).
december 13.	Japánban a katonai párt alakít kormányt

1932	
január 3.	Japán csapatok befejezik Mandzsúria megszállását.
január 4.	Anglia illegálisnak nyilvánítja az indiai Nemzeti Kongresszust, Gandhit letartóztatják.
február 2.	A genfi nemzetközi leszerelési konferencia kezdete (1934-ig).
február 18.	Mandzsúria függetlenségének proklamálása.
március 9.	Pu-ji volt kínai császárt Mandzsúria köztársasági elnökévé választják (japán bábállam).
július 31-1935. június 14.	Az ún. Chaco-háború Bolívia és Paraguay között.
szeptember 15.	A japán-mandzsukuói megállapodás.
október 1.	Irak függetlenségének deklarálása.
november 8.	Az amerikai elnökválasztásokon a demokrata Roosevelt győz.
1933	
február 24.	A Lytton-bizottság jelentése Mandzsukuóról.
március 4.	Hivatalba lép Roosevelt, a New Deal politikájának meghirdetése.
március 6.	Felfüggesztik az Egyesült Államok dollár aranyalapját.
március 27.	Japán kilép a Népszövetségből.
május 12.	Az Egyesült Államokban kiadják az Agricultural Adjustment Actet.
június 16.	Az USA-ban kibocsátják a National Industrial Recovery Actet.
október 10.	A Saavedra-Lamas paktum.
1934	
március 1.	Mandzsúriában császárság létesül.
október 16-	
1935. október 20.	A hosszú menetelés Kínában.
1935	
január 3.	Etióp panasz Olaszországgal szemben a

	Népszövetségben.
május 27.	Az Egyesült Államokban alkotmányellenesnek minősítik a NIRA-t (National Industrial Recovery Act).
július 5.	Az Egyesült Államokban biztosítják a szakszervezetek szabad működését (ún. Wagner-törvény).
július 13.	Kereskedelmi szerződés az Egyesült Államok és a Szovjetunió között.
augusztus 2.	Anglia meghirdeti az új indiai alkotmányt (India Act).
augusztus 14.	Az Egyesült Államokban életbe lép a társadalombiztosítási törvény.
október 2.	Olaszország támadásának kezdete Abesszínia ellen.
október 11.	Népszövetségi szankciók Olaszországgal szemben.
november 9.	A Hoove-Laval-egyezmény aláírása az Egyesült Államokban.
december 24.	Az Egyesült Államokban életbe lép a semlegességi törvény.
1936	
január 15.	Japán távozik a londoni flottakonferenciáról.
február 12.	Mongol csapatok visszaverik a japán-mandzsu alakulatok támadását.
március 5.	Olasz-abesszin fegyverszünet.
március 12.	Szovjet-mongol kölcsönös segítségnyújtási szerződés.
március 26.	A népfront megalakulása Chilében.
május 9.	Olaszország annektálja Etiópiát.
július 7.	Japán Kína elleni háborújának kezdete.

5.5. táblázat -

július 18.	Katonai lázadás Spanyol Marokkóban a köztársasági kormány ellen, kirobban a spanyol polgárháború.
július 20.	A montreux-i tengerszoros-egyezmény.
július 24.	AJunta de Defensa Nacional felállítása Burgosban.
augusztus 26.	Angol-egyiptomi szerződés Egyiptom

	szuverenitásának elismeréséről.
november 3.	Roosevelt elnököt újraválasztják.
1937	
április 1.	Életbe lép az új indiai alkotmány.
május 1.	Roosevelt aláírja az Egyesült Államok új semlegességi törvényét.
július 7.	Japán újabb támadást indít Kína ellen.
július 8.	A saadabadi szerződés.
július 28.	A japánok elfoglalják Pekinget.
július 29.	Elesik Tiencsin is.
augusztus 21.	A szovjet-kínai megnemtámadási szerződés aláírása.
szeptember 23.	Japánellenes egységfront megalakítása Kínában.
1938	
március 28.	A japánok Nanking központtal kínai bábállamot alakítanak.
július 29-augusztus 11.	A Vörös Hadsereg egységei a Haszan-tónál megverik a japán csapatokat.
1939	
május 11-augusztus 31.	Szovjet és mongol csapatok győzelme Halhin Golnál a japán hadsereg felett.
július 21.	Anglia elismeri Japán különleges érdekeltségét Kínában.
szeptember 5.	Az Egyesült Államok és Japán kinyilvánítja semlegességét.
1940	
szeptember 12.	Az olaszok Líbiából kiindulva megtámadják Egyiptomot.
október 9.	Anglia ismét megnyitja a burmai utat.
december 9.	Angol ellentámadás Észak-Afrikában.
1941	
január 3.	A 8. angol hadsereg elfoglalja Líbiát.

január 19.	Az angolok bevonulnak a szudáni Kassalába.
január 26.	Angol csapatok elérik Eritrea központjait.
február 19.	Angol erők benyomulnak Olasz Szomáliába.
március 7.	Az angolok benyomulnak Etiópiába is.
március 11.	Az Egyesült Államokban kibocsátják a Lend-Lease Actet.
március 30.	Megindul az Afrika-hadtest támadása.
április 13.	Szovjet-japán semlegességi szerződés aláírása.
május 20.	Az etiópiai olasz erők kapitulálnak.
június 8.	Az angolok elfoglalják Szíriát.
augusztus 14.	Anglia és az Egyesült Államok aláírja az Atlanti Chartát.
december 7.	Japán légitámadás Pearl Harbor ellen.
december 8.	Anglia és az Egyesült Államok hadat üzen Japánnak; japán támadás a Fülöp-szigetek ellen.
december 11.	Német-olasz-japán egyezmény a közös hadviselésről; Németország és Olaszország hadat üzen az Egyesült Államoknak.
december 14.	Megindul a japán szárazföldi offenzíva, Japán szövetségi szerződést köt Thaifölddel.
december 25.	Japán elfoglalja Hongkongot.

5.6. táblázat -

1942	
január 1.	Az Egyesült Nemzetek nyilatkozatának aláírása.
január 2.	Japánok elfoglalják Manilát.
január 10.	Japán támadás kezdete Indonézia ellen.
február 15.	A japánok elfoglalják Szingapúrt.
február 23.	Angol-amerikai lend-lease egyezmény.
február 27-március 1.	A japánok győztes tengeri csatája Jávánál.
március 7.	A japánok elfoglalják Új-Guineát, a Salamon-

	szigeteket és Rangoont.
április 8-15.	Angol-amerikai tárgyalás Londonban a második front megnyitásáról.
május 2.	Japán kézre kerül Mandalay, lezárul a burmai út.
május 4-8.	Japán vereség a korall-tengeri csatában.
május 5.	Az angolok elfoglalják Madagaszkárt.
június 3-7.	Amerikai győzelem a Midway-szigeti tengeri csatában.
június 11.	Szovjet-amerikai kölcsönös segítségnyújtási szerződés.
június 12.	Japán partraszállás az Aleut-szigeteken.
június 21.	Rommel elfoglalja Tobrukot.
június 30.	Rommel eléri el-Alameint.
augusztus 7.	Amerikai partraszállás Guadalcanalon (Salamon-szigetek).
augusztus 19.	Sikertelen angol-amerikai partraszállás Dieppe-nél.
október 23.	A 8. brit hadsereg ellentámadása el-Alameinnél.
november 4.	Montgomery győzelme el-Alameinnél.
november 7.	Angol és amerikai csapatok szállnak partra Észak-Afrikában (Torch- hadművelet).
november 8.	A németek megkezdik Tunisz elfoglalását.
november 13.	Az angolok visszafoglalják Tobrukot; súlyos japán vereség a Salamon-szi- geteki tengeri csatában.
december 29.	Angol-amerikai csapatok elfoglalják Észak-Afrikát.
1943	
január 14-24.	A casablancai konferencia.
január 23.	Az angol-amerikai csapatok elfoglalják Tripoliszt.
február 21.	Eisenhower a nyugati szövetséges haderők főparancsnoka.
március 7-10.	A német ellentámadás visszaverése Afrikában.
április 30.	Totális mozgósítás Japánban.
május 7.	Angol-amerikai csapatok elfoglalják Tuniszt és Bizertét.

május 11-12.	A német és olasz csapatok megadják magukat Észak-Afrikában.
június 29.	Amerikai partraszállás Új-Guineán.
július 10.	Angol-amerikai partraszállás Szicíliában.
augusztus 10-24.	Churchill, Roosevelt és Mackenzie konferenciája Québecben.
szeptember 3.	Angol-amerikai csapatok szállnak partra Dél-Olaszországban, az olasz fegyverszüneti egyezmény aláírása.
november 20-25.	Amerikai partraszállás a Gilbert-szigeteken.
november 22-25.	Churchill, Roosevelt és Csang Kaj-sek kairói konferenciája.
november 28-	
december 1.	Churchill, Roosevelt és Sztálin teheráni konferenciája.
december 12.	Csehszlovák-szovjet kölcsönös segítségnyújtási egyezmény aláírása.
1944	
január 22.	Szövetséges partraszállás Anzio és Nettuno körzetében.
január 30.	Amerikai hadművelet kezdete a Marshall-szigeteknél.
március 1.	Amerikai támadás az Admiralitás-szigetek ellen.
június 4.	A szövetségesek bevonulnak Rómába.
június 6.	A szövetséges partraszállás Normandiában.

5.7. táblázat -

július 18.	Japánban Tojo admirális miniszterelnök lemond.
július 31.	Amerikai áttörés Avranches-nál.
augusztus 15.	Szövetséges partraszállás Dél-Franciaországban.
augusztus 19.	Felkelés Párizsban; a szövetségesek elfoglalják Firenzét.
augusztus 25.	A szövetségesek bevonulnak Párizsba.
szeptember 11.	Amerikai csapatok elérik a német határt.

október 21.	Aachen amerikai kézre kerül.
október 23-26.	Japán vereség a Fülöp-szigeteknél vívott tengeri csatában.
november 7.	Rooseveltet negyedszer választják meg az Egyesült Államok elnökének.
1945	
február 3.	A szövetségesek új offenzívája nyugaton.
február 4-11.	A jaltai konferencia.
február 19.	Amerikai partraszállás a Volcano-szigeteken.
február 24.	Amerikai csapatok bevonulnak Manilába.
március 7.	A remageni Rajna-híd elfoglalása, Köln angolszász kézre kerül.
március 22.	Egyiptom, Irak, Jemen, Szaúd-Arábia, Szíria és Transzjordánia létrehozza az Arab Ligát.
április 1.	Amerikai partraszállás Okinaván.
április 5.	Angolszász támadás Észak-Olaszországban; a Szovjetunió felmondja a szovjet-japán megnemtámadási paktumot.
április 6.	Amerikai tengeri győzelem Kiusunál a japánok felett.
április 12.	Roosevelt elnök halála.
április 13.	Truman az Egyesült Államok új elnöke.
július 16.	Az első atombomba-kísérlet az USA-ban.
július 17-augusztus 2.	A potsdami konferencia.
július 26.	A szövetségesek fegyverletételre szólítják fel Japánt.
augusztus 6.	Hirosimára ledobják az első atombombát.
augusztus 8.	Aláírják a háborús főbűnösök megbüntetéséről szóló szerződést; a Szovjetunió hadat üzen Japánnak.
augusztus 9.	Nagaszakira ledobják a második atombombát; a jaltai megállapodás értelmében a Szovjetunió megtámadja Japánt.
augusztus 10.	Szovjet csapatok benyomulnak Mandzsúriába; a japán kormány jelzi az Egyesült Államoknak megadási szándékát.

augusztus 14.	A szovjet-kínai szövetségi szerződés aláírása.
augusztus 17.	Az Indonéz Köztársaság kikiáltása.
augusztus 19.	A Vietnami Demokratikus Köztársaság kikiáltása; a szovjet csapatok elfoglalják Mukdent és Harbint, a mandzsúriai japán hadsereg kapitulál.
augusztus 23.	Mandzsúria felszabadul.
augusztus 24.	Felszabadul Phenjan; Truman elnök elrendeli a Szovjetunióba történő szállítások leállítását.
szeptember 1.	Amerikai csapatok szállnak partra Japánban.
szeptember 2.	Japán feltétel nélkül kapitulál, véget ér a második világháború.
szeptember 8.	A Kínában állomásozó 1 milliós japán hadsereg megadja magát a szovjet csapatoknak; amerikai egységek bevonulnak Tokióba.
október 24.	Az ENSZ hivatalos megalakulása.
1946	
március 5.	Churchill fultoni beszéde; földreform Észak-Koreában.
november 23.	A francia-vietnami (indokínai) háború (1954. május 7-ig).

5.8. táblázat -

1947	
július 18.	India függetlenné válása.
november 29.	ENSZ-határozat Palesztina felosztásáról.
1948	
április 30.	Bogotában megalakul az Amerikai Államok Szervezete (Bogotai charta).
május 14.	Izrael Állam megalakulása.
május 15.	Az első arab-izraeli háború kirobbanása.
november 2.	Truman győz az amerikai elnökválasztáson.
december 9.	A népirtás bűntettéről szóló egyezmény aláírása.
1949	

március 8.	Vietnamban megalakul a franciabarát Bao-Dai bábállam.
április 4.	Washingtonban aláírják az Észak-atlanti Szerződés Szervezete (NATO) megalakulását.
április 21.	A kínai kommunista csapatok általános támadást indítanak a Koumin- tang ellen.
június 2.	Transzjordánia felveszi a Jordániai Királyság nevet (Jordánia).
július 26.	Indiai-pakisztáni fegyverszünet, Kasmírt felosztják.
október 1.	A Kínai Népköztársaság kikiáltása.
november 8.	Vietnam Állam, Laosz, Kambodzsa a Francia Unió keretében függetlenné válik.
1950	
január 26.	Az Indiai Köztársaság kikiáltása.
február 14.	Kína és a Szovjetunió barátsági, szövetségi és segítségnyújtási szerződése.
június 25.	Kitör a koreai háború (1953. július 27-ig).
szeptember 15.	Az Egyesült Államok csapatai Incsonnál partra szállnak Koreában.
október 19.	Kínai csapatok vonulnak be Tibetbe, a dalai láma Indiába menekül.
október 25.	A koreai frontra megérkeznek az első kínai egységek.
december 1.	MacArthur, az Egyesült Államok távol-keleti főparancsnoka Kína bombázását javasolja.
1951	
március 15.	Államosítják az Angol-Iráni Olajtársaságot.
május 23.	Pekingi szerződés Tibet bekebelezéséről.
július 10.	A koreai fegyverszüneti tárgyalások kezdete Panmindzsonban.
szeptember 1.	Ausztrália, Új-Zéland és az Egyesült Államok San Franciscóban aláírják a Csendes-óceáni Védelmi Szerződést (ANZUS).
szeptember 8.	Az Egyesült Államok és Japán aláírják a békeszerződést és egyúttal biztonsági egyezményt kötnek.

november 21.	A koreai Panmindzsonban megállapodnak a demarkációs vonalról.
1952	
január 1.	Korábbi ENSZ-határozat alapján a volt észak-afrikai olasz gyarmatokból megalakul Líbia mint királyság; Jordánia alkotmányos monarchia lesz.
március 10.	Batista tábornok államcsínye Kubában.
április 9-11.	Népfelkelés Bolíviában.
szeptember 10.	Izrael és az NSZK jóvátételi egyezménye.
november 1.	A Marshall-szigeteken felrobbantják az első kísérleti hidrogénbombát.
november 2.	Az amerikai elnökválasztásokon Dwight D. Eisenhower győz.

5.9. táblázat -

1953	
június 18.	Egyiptomban kikiáltják a köztársaságot.
június 19.	Az Egyesült Államokban kivégzik a Rosenberg házaspárt.
július 26.	Támadás a Moncada-laktanya ellen Kubában, a Batista elleni harc kezdete.
július 27.	A koreai fegyverszünet aláírása Panmindzsonban.
augusztus 20.	A franciák elmozdítják V. Mohamed marokkói szultánt.
október 1.	Amerikai-dél-koreai védelmi egyezmény aláírása.
október 27.	Az Egyesült Államok és a Koreai Köztársaság védelmi szerződése.
1954	
március 1-13.	Amerika-közi konferencia Caracasban.
március 8.	Amerikai-japán kölcsönös segítségnyújtási szerződés.
március 25.	A Szovjetunió szuverén államként elismeri az NDK-t.
április 3-4.	Franciaország katonai segítséget kér az Egyesült Államoktól Vietnamban.

április 26-július 21.	Négyhatalmi konferencia Genfben a távol-keleti problémákról.
május 7.	A Vietnami Népi Hadsereg győzelme Dien Bien Phunál a franciák felett.
június 19.	Bao-Dai császár katonai diktatúrát vezet be Dél-Vietnamban.
június 28.	Nehru és Csou En-laj találkozója; az öt elv (Pancsa Sila) elfogadása.
július 21.	Genfi egyezmény a távol-keleti béke helyreállításáról; Enver Hodzsa helyett Mehmet Shehu lesz a miniszterelnök.
augusztus 24.	Az Egyesült Államokban elfogadott törvény illegálisnak minősíti a kommunista tevékenységet.
szeptember 8.	Manilában megalakítják a Délkelet-ázsiai Szerződés Szervezetét (SEATO).
október 19.	Angol-egyiptomi egyezmény a Szuezi-csatornáról.
október 24.	Az Egyesült Államok kötelezettséget vállal a dél-vietnami Bao-Dai-rezsim támogatására.
november 1.	Kubában Batistát ellenjelölt nélkül köztársasági elnökké választják; a hét évig tartó algériai felszabadító háború kezdete.
november 14.	Egyiptomban megdöntik Nagib elnök uralmát, a hatalmat Nasszer ve-
december 2.	Az Egyesült Államok és a tajvani Csang Kaj-sek-rendszer biztonsági szerződése.
1955	
február 25.	A Bagdadi Paktum.
március 2.	Egyiptom és Szíria védelmi szerződése.
április 18-24.	Az ázsiai és afrikai államok bandungi értekezlete, a bandungi nyilatkozat.
szeptember 16-19.	Felkelés Argentínában Perón diktatúrája ellen.
szeptember 25.	Faure francia miniszterelnök nyilatkozata Algéria Franciaországba történő teljes integrálásáról.
október 23.	Dél-Vietnamban a népszavazás eltörli a császárságot.
február 29.	Megalakul a Pakisztáni Iszlám Köztársaság.

július 19.	Tito, Nasszer és Nehru találkozója Brioni-szigeteken, a békés egymás mellett élés elvének elfogadása.
július 29.	Egyiptom bejelenti a Szuezi-csatorna államosítását.
október 19.	Bulganyin és Hatojama miniszterelnökök aláírják a Szovjetunió és Japán között fennálló hadiállapot megszűntéről szóló okmányt.
október 29-november 6.	A szuezi válság, a második arab-izraeli háború.
november 6.	Eisenhowert ismét az Amerikai Egyesült Államok elnökévé választják.
november 17.	Kasmírban népszavazás dönt a tartomány Indiához való csatlakozásáról.
december 3.	ENSZ-csapatok érkeznek Egyiptomba.

5.10. táblázat -

1957	
január 5.	Eisenhower elnök a kongresszusban bejelenti közel-keleti doktrínáját.
január 9.	Izrael megkezdi a Sínai-félsziget kiürítését.
december 14.	Az ENSZ határozata a békés egymás mellett élésről.
1958	
február 1.	Egyiptom és Szíria létrehozza az Egyesült Arab Köztársaságot (EAK); az első amerikai mesterséges hold felbocsátása.
április 5.	Fidel Castro gerillahadserege általános offenzívát kezd Batista csapatai ellen.
május 13.	Az algériai francia csapatok vezetőinek lázadása a kormány ellen.
június 1.	De Gaulle a szocialista párt részvételével alakít kormányt Franciaországban.
július 14.	Felkelés Irakban, Fejszál király hatalmát megdöntik, az uralkodót meggyilkolják.
július 18.	Amerikai egységek szállnak partra Libanonban.
július 19.	Irak és az EAK kölcsönös segítségnyújtási szerződést köt.
október 27.	Pakisztánban elnökké nyilvánítják Ajub Khant, a

	hadsereg főparancsnokát.
október 31.	A Szovjetunió, az Egyesült Államok és Anglia tárgyalásai a nukleáris kísérletek betiltásáról.
december 8-13.	Az afrikai népek I. konferenciája Accrában a Dél-afrikai Unió kivételével.
december 26.	A Szovjetunió és az EAK szerződése az asszuáni gát építéséhez nyújtandó szovjet segítségről.
1959	
január 1-2.	Kubában a Fidel Castro vezette erők megdöntik Batista diktatúráját.
január 20.	A Dél-afrikai Unióban megszűnik a színes lakosság parlamenti képviselete.
március 5.	Törökország, Irán, Pakisztán és az Egyesült Államok katonai segélyegyezménye.
április 17.	Lázadás Tibetben, a dalai láma Indiába menekül.
április 27.	Mao Ce-tung helyett Liu Sao-csi a Kínai Népköztársaság elnöke.
augusztus 7.	Súlyos incidens a kínai-indiai határon.
augusztus 18.	A bagdadi paktum felveszi a Central Treaty Organization (CENTO, Központi Szerződés Szervezete) elnevezést.
december 1.	Az Antarktisz-szerződés aláírása.
1960	
január 9.	Megkezdődik az asszuáni gát építése.
február 13.	A Szaharában felrobbantják az első francia atombombát; az első szovjet-kubai kereskedelmi szerződés.
április 11-15.	A második afroázsiai konferencia Conakryban.
április 26.	Li Szin Man koreai elnök lemond és Hawaiira távozik.
május 1.	Szverdlovszk térségében a szovjet légvédelem lelövi Powers U-2 típusú amerikai kémrepülőgépét.
május 23.	Izrael bejelenti Eichmann elfogását.
augusztus 12.	ENSZ-csapatok vonulnak be Katangába.
október 19.	Teljes amerikai embargó bevezetése Kubával szemben.

december 14.	A gyarmati rendszer megszüntetéséről szóló ENSZ-határozat elfogadása.

5.11. táblázat -

1961	
január 20.	Kennedy amerikai elnök hivatalba lépése.
április 17-20.	Az Egyesült Államok támogatásával kubai emigránsok sikertelen inváziója a Disznó-öbölben.
április 28.	Ghána, Mali és Guinea megalakítja az Afrikai Államok Unióját.
április 30.	Dél-Afrika kilép a Commonwealth-ből.
május 14.	Az Egyesült Államok különleges alakulatokat küld Dél-Vietnamba.
június 2.	Életbe lép a Latin-amerikai Szabad Kereskedelmi Társulás (LAFTA).
augusztus 17.	Aláírják a Latin-Amerikának nyújtandó gazdasági segítséget tartalmazó chartát.
szeptember 1-6.	Az el nem kötelezett államok alakuló csúcsértekezlete Belgrádban.
december 18-19.	Goa, Damáo és Diu volt portugál gyarmatok India részeivé válnak.
1962	
március 14.	Genfben megnyílik 18 ország külügyminiszterének leszerelési konferenciája.
július 9-14.	Leszerelési és béke-világkongresszus Moszkvában.
szeptember 2.	Kennedy elnök tovább növeli az amerikai katonai kontingenst Dél-Viet- namban.
szeptember 3.	A Szovjetunió bejelenti, hogy kész fegyvereket szállítani az Egyesült Államok által fenyegetett Kubának.
szeptember 8.	Konfliktus az indiai-kínai határon.
október 20-	
november 21.	Háború Kína és India között.
október 22-	

november 20.	A kubai válság.
1963	
május 1.	Nyugat-Irán elnyeri függetlenségét és Indonézia része lesz.
május 22-25.	Az Afrikai Egységszervezet megalakulása.
június 20.	A Szovjetunió és az Egyesült Államok közvetlen telex-összeköttetést („forró drót”) létesít.
augusztus 5.	A Szovjetunió, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia aláírja Moszkvában az atomcsendegyezményt.
augusztus 16.	A Szovjetunió és az Egyesült Államok egyezményt köt a világűrben való együttműködésről.
november 22.	Dallasban meggyilkolják J. F. Kennedyt, az Egyesült Államok elnökét.
1964	
május 14.	Az asszuáni gát első lépcsőjének megnyitása.
május 28.	Megalakul a Palesztin Felszabadítási Szervezet (PFSZ).
augusztus 1-5.	A tonkini incidens, a VDK elleni bombatámadások kezdete.
október 3.	Felrobbantják az első kínai atombombát.
október 5-10.	Az el nem kötelezett államok kairói konferenciája.
1965	
január 1.	Életbe lép az Arab Közös Piac alapító okmánya.
február 7.	Megkezdődik a VDK rendszeres amerikai bombázása.
február 10-12.	Frankofon Afrika államfőinek találkozója Nouakchottban (Afrika-Mal- gas Közös Szervezet megalakítása – OCAM).
március 8.	Az Egyesült Államok valamennyi fegyvernemét beveti a vietnami háborúban.
április 9.	Súlyos összecsapás a pakisztáni-indiai határon.
július 10-17.	Béke-világkongresszus Helsinkiben.

5.12. táblázat -

augusztus 5-szeptember 23.	Fegyveres összecsapás, majd háború India és Pakisztán között.
szeptember 29.	A Szovjetunió bejelenti, hogy segítséget nyújt Észak-Vietnamnak.
december 3.	Az ENSZ atommentes övezetté nyilvánítja egész Afrikát.
december 5.	Kína bejelenti, hogy támogatni fogja Észak-Vietnamot.
1966	
január 15.	Havannában megalakul az Afrika, Ázsia és Latin-Amerika Népeinek Szolidaritási Szervezete.
január 27.	Ismét megnyílik a genfi tizennyolc hatalmi leszerelési konferencia.
október 3.	A Szovjetunió és Észak-Vietnam szerződést ír alá a VDK-nak nyújtandó gazdasági és katonai segítségről; Brazíliában A. da Costa e Silva a köztársasági elnök.
október 24-25.	Manilai konferencia a délkelet-ázsiai problémákkal kapcsolatban.
november 4.	Szovjet-amerikai egyezmény a közvetlen légi-összeköttetés létesítéséről.
1967	
január 27.	Angol-amerikai-szovjet egyezmény a világűr békés kutatásáról és felhasználásáról.
június 5-10.	A harmadik ún. „hatnapos” arab-izraeli háború.
június 17.	Kína felrobbantja első hidrogénbombáját.
július 31.	A havannai Latin-amerikai Szolidaritási Szervezet első konferenciája.
augusztus 8.	A Délkelet-ázsiai Nemzetek Társulásának (ASEAN) megalakulása.
augusztus 15-20.	Az Arab Liga bagdadi értekezlete.
szeptember 7-14.	Újabb indiai-kínai határincidensek.
1968	
január 26.	Amerikai bombatámadás Hanoi ellen.
január 30.	A dél-vietnami nemzeti fegyveres erők megkezdik holdújévi (Tet) offen- zívájukat.

április 4.	Az amerikai Memphisben meggyilkolják Martin Luther Kinget.
június 5.	Meggyilkolják Robert Kennedyt, a volt elnök öccsét.
július 1.	Aláírják az atomsorompó-szerződést.
július 24.	Súlyos összecsapás a fekete lakosság és a rendőrség között Clevelandben (EgyesültÁllamok, Ohio állam).
november 6.	Richard Nixon győz az amerikai elnökválasztáson.
november 25.	Szovjet-észak-vietnami megállapodás szovjet gazdasági és katonai segítségnyújtásról a VDK-nak.
1969	
február 1.	Az Arab Liga kairói ülése.
március 2. és 5.	Határincidensek a szovjet-kínai határon az Usszuri folyónál.
június 10.	A Dél-vietnami Ideiglenes Forradalmi Kormány megalakulása.
július 21.	Armstrong és Aldrin (Apollo 11) leszáll a Holdra.
augusztus 13.	Súlyos kínai-szovjet határincidens Kazahsztánban.
november 24.	A Szovjetunió és az Egyesült Államok aláírja az atomsorompó-egyez- ményt.
december 9.	Helsinkiben szovjet-amerikai megbeszélések kezdődnek a hadászati fegyverek korlátozásáról.

5.13. táblázat -

1970	
április 24.	Az első kínai mesterséges hold fellövése.
szeptember 8-10.	54 el nem kötelezett ország legmagasabb szintű értekezlete Lusakában (Zambia).
november 4.	Chilében beiktatják Salvador Allende köztársasági elnököt.
1971	
február 11.	Londonban, Moszkvában és Washingtonban aláírják a tengerfenék atommentesítéséről szóló egyezményt.
április 17.	A Bengáli Köztársaság elszakad Pakisztántól (Banglades).

május 27.	A Szovjetunió és az EAK barátsági és együttműködési szerződése.
június 17.	Amerikai-japán szerződés a Ryukyu szigetek, köztük Okinawa japán fennhatóság alá való visszatéréséről.
augusztus 9.	A Szovjetunió és India barátsági és együttműködési szerződése.
szeptember 1.	Népszavazás az EAK-ban, Líbiában és Szíriában a föderáció mellett, az EAK ismét felveszi az Egyiptom elnevezést.
szeptember 30.	Szovjet-amerikai egyezmények az atomháború véletlen kirobbanásának elkerüléséről.
október 15.	Határvillongások India és Pakisztán között.
október 25.	Az ENSZ felveszi a Kínai Népköztársaságot és egyidejűleg kizárja Tajvant.
december 3-16.	Háború India és Pakisztán között Banglades miatt.
1972	
január 22.	Brüsszelben aláírják a Közös Piac kibővítéséről szóló egyezményt (Nagy- Britannia, Dánia, Írország csatlakozása).
február 21-28.	Nixon pekingi látogatása.
március 30.	Megindul az észak-vietnami erők döntő „tavaszi offenzívája”.
április 10.	Londonban, Moszkvában és Washingtonban aláírják a bakteriológiai fegyverek eltiltásáról szóló egyezményt.
május 15.	Az Egyesült Államok visszaadja Japánnak a Ryukyu-szigeteket.
május 20-30.	Nixon Moszkvába látogat.
május 26.	A SALT-I. szerződés aláírása.
május 29.	A szovjet-amerikai kapcsolatok alapelveiről szóló nyilatkozat elfogadása.
július 4.	Észak- és Dél-Korea képviselői közös nyilatkozatot írnak alá a két ország békés egyesítéséről.
augusztus 1-jétől.	Vietnamban a harcok a Mekong folyó deltájára is kiterjednek.
augusztus 2.	Egyiptomi-líbia megegyezés a két állam politikai uniójáról.

szeptember 5.	Arab terroristák túszakciója a XX. nyári olimpián Münchenben.
október 18.	Amerikai-szovjet kereskedelmi egyezmény.
október 22.	Létrejön az amerikai-vietnami 9 pontos megegyezés.
november 7.	Az amerikai elnök- és kongresszusi választásokon ismét Nixon győz.
november 22.	Helsinkiben megkezdődik az európai biztonsági és együttműködési konferencia előkészítő tanácskozása.
1973	
január 27.	Párizsban aláírják a vietnami békés rendezésről szóló megállapodást és a fegyverszüneti egyezményt.
február 13.	Tíz százalékkal leértékelik a dollárt.
március 12.	Genfben folytatódnak a stratégiai támadó fegyverek korlátozásáról kezdett amerikai-szovjet tárgyalások (SALT-II.).
április 15.	Kadhafi Líbiában meghirdeti a „kulturális forradalmat”.
június 16-25.	Brezsnyev látogatása az Egyesült Államokban.
június 20.	Perón tizenhét év után hazatér Argentínába.

5.14. táblázat -

június 22.	Szovjet-amerikai egyezmény a nukleáris háború elkerüléséről.
szeptember 11.	Chilében katonai puccs megdönti Allende kormányzatát.
október 6-25.	A negyedik arab-izraeli háború.
november 11.	Aláírják az egyiptomi-izraeli fegyverszünetet.
december 21.	Genfben megnyílik a közel-keleti békekonferencia.
1974	
február 11-13.	Tizenhárom ipari ország washingtoni konferenciája az olajválságról.
május 16.	India felrobbantja atombombáját.
június 19.	A NATO-országok ottawai nyilatkozata (az új Atlanti Charta elfogadása).

július 3.	A Szovjetunió és az Egyesült Államok megállapodása a föld alatti atomkísérletek korlátozásáról.
augusztus 8.	Lemond Nixon amerikai elnök, Gerald R. Ford az USA 38. elnöke.
október 26-29.	Az Arab Liga 18 államfőjének konferenciája Rabatban (Marokkó).
november 23-24.	Ford elnök és Brezsnyev találkozója Vlagyivosztokban, ahol megállapodnak a hadászati támadófegyverek felső határairól.
1975	
január 2.	Az észak-vietnami csapatok megkezdik végső offenzívájukat a dél-vietnami rendszer ellen.
február 28.	35 ACP ország és a Közös Piac Loméban konvenciót köt.
március 21.	Etiópiában a katonai tanács felszámolja a monarchiát.
április 13.	Libanonban polgárháború robban ki.
április 17.	Kambodzsában teljessé válik a vörös khmerek győzelme.
április 20.	Az MPLA-FNLA polgárháború kezdete Anandában (Angola).
április 30.	Dél-Vietnam a Vietnami Demokratikus Köztársaság része lesz.
június 5.	Egyiptom nyolcévi zárlat után megnyitja a Szuezi-csatornát.
július 15-24.	Amerikai-szovjet közös űrutazási program.
augusztus 15.	Államcsíny Bangladesben, megölik M. Rahman elnököt és családját.
december 3.	Laoszban kikiáltják a népköztársaságot.
1976	
május 28.	Szovjet-amerikai szerződés a békés célú, föld alatti nukleáris robbantásokról.
június 24.	A vietnami nemzetgyűlés kikiáltja Észak- és Dél-Vietnam egyesülését.
november 2.	Az Egyesült Államok 39. elnökévé Jimmy Cartert választják.

1977	
február 11.	Etiópiában Mengistu Hailé Mariam tábornok veszi át a hatalmat.
március 6.	Kairóban egyiptomi-amerikai gazdasági, kereskedelmi és hitelegyezményt írnak alá.
március 7.	40 fekete-afrikai és 20 arab ország képviselői, az Arab Liga, az Afrikai Egységszervezet és a PFSZ képviselői háromnapos tárgyalása Kairóban.
május 18.	Genfben 33 ország képviselői aláírják a környezeti hadviselés tilalmáról szóló egyezményt.
június 30.	Feloszlik a SEATO (Délkelet-ázsai Szerződés Szervezete).
július 5.	Pakisztánban vértelen puccsal megbuktatják Ali Bhutto kormányát, a hatalmat Ziaul Hak veszi át.
1978	
május 1.	Megalakul az Afganisztáni Demokratikus Köztársaság, állam- és kormányfő N. M. Taraki.
augusztus 12.	Pekingben japán-kínai béke- és barátsági szerződést írnak alá.

5.15. táblázat -

szeptember 8.	Teheránban a hadsereg tüzet nyit a sah ellen tüntető tömegre, az áldozatok száma eléri a 3000-et.
szeptember 17.	Az amerikai Camp Davidben keretmegállapodást írnak alá a közel-keleti békéről és az egyiptomi-izraeli békeszerződés megkötéséről.
december 17.	A kőolaj-exportáló országok szervezete (OPEC) Abu Dhabiban az olaj árának újabb emeléséről dönt.
december 25.	Vietnam támadást indít Kambodzsa ellen.
1979	
január 11.	A Kambodzsai Nemzeti Egységfront vietnami segítséggel megdönti Pol Pot 1975-ben hatalomra került vörös khmer kormányzatát.
február 3.	Iránban megalakul az Iszlám Forradalmi Tanács.
február 17-márc. 8.	Kínai-vietnami határháború.
március 26.	Szadat és Begin aláírja az egyiptomi-izraeli különbéke-

	szerződést.
március 27-31.	Az egyiptomi-izraeli külön-megállapodást elutasító 18 arab ország bagdadi tanácskozása.
június 18.	Bécsben a Szovjetunió és az Egyesült Államok aláírja a SALT-II. megállapodást.
június 28.	Az OPEC tovább emeli a kőolaj hordónkénti árát (ún. második olajárrobbanás).
július 19.	Nicaraguában másfél éves polgárháború után megbukik Somoza elnök rendszere.
augusztus 24.	Angola, Botswana, Mozambik, Tanzánia és Zambia katonai megállapodása Dél-Afrikával és Rhodesiával szemben.
szeptember 3.	Az el nem kötelezett országok hatodik, havannai csúcstalálkozója.
október 16.	Salvadorban katonai puccs megdönti Romero diktátor hatalmát.
október 26.	Diákmegmozdulások Dél-Koreában, meggyilkolják Pak Csong Hi elnököt.
november 4.	Teheránban 400 iráni elfoglalja az amerikai nagykövetséget.
december 20.	Az amerikai szenátus elveti a SALT-II. szerződést.
december 27.	Afganisztánban megdöntik H. Amin uralmát, B. Karmal szovjet segítséget „kér”.
1980	
január 23.	Az ún. Carter-doktrína meghirdetése (a Perzsa-öböl térsége az Egyesült Államok érdekszférájába tartozik).
január 25.	Iránban A. H. Baniszadr személyében megválasztják az ország első köztársasági elnökét.
március 21.	Kiújul a polgárháború Csádban (H. Habré kontra Goukouni Weddeye).
április 7.	Irak és Irán riadókészültségbe helyezi hadseregét.
április 18.	Zimbabwei Köztársaság néven kikiáltják Dél-Rhodesia volt angol gyarmat függetlenségét (R. Mugabe kerül hatalomra).
április 25.	Az Egyesült Államok sikertelen akciót hajt végre az Iránban fogva tartott túszok kiszabadítására.
május 18.	Kína végrehajtja első interkontinentális

	rakétakísérletét.
július 18.	India fellövi első saját gyártású hordozórakétáját.
szeptember 11.	Népszavazás Chilében az új alkotmányról.
szeptember 20.	Irak támadásával megkezdődik az iraki-iráni háború (első öbölháború).
november 4.	A republikánus párti R. Reagant az Egyesült Államok 40. elnökévé választják.
november 20.	Pekingben megkezdődik a „négyek bandájának” és 6 társuk pere.

5.16. táblázat -

1981	
január 21.	Teheránban kiszabadulnak az amerikai nagykövetségen 1979. november 4. óta fogva tartott túszok.
március 30.	Sikertelen merénylet R. Reagan amerikai elnök ellen.
április 24.	Az Egyesült Államok feloldja a Szovjetunióval szembeni gabonaszállítási tilalmat.
június 7.	Izrael lebombázza Irak egyetlen, francia kivitelezésben épülő atomerőművét.
június 21.	Az iráni parlament politikailag alkalmatlannak minősíti A. Baniszadr köztársasági elnököt.
augusztus 9.	Reagan amerikai elnök elrendeli a neutronbomba tömeges gyártását.
szeptember 9.	Nicaraguában egy évre szükségállapotot rendelnek el.
november 18.	R. Reagan amerikai elnök javaslata az ún. nulla megoldásról.
november 30.	Genfben újrakezdődnek a szovjet-amerikai tárgyalások a közepes hatótávolságú rakétákról.
december 14.	Izraeli határozat a Golan-fennsík annektálásáról.
december 31.	Ghánában J. Rawlings repülőszázados vezetésével katonai hatalomátvétel.
1982	
április 25.	Izrael kivonul a Sínai-félsziget még megszállt részéről.

április 30-június 14.	Brit-argentin háború a Falkland (Malvin)-szigetekért.
június 6.	Izrael megkezdi Dél-Libanon megszállását.
június 14.	Izrael teljes blokád alá veszi Nyugat-Bejrútot.
június 15.	Az ENSZ Közgyűlésén a Szovjetunió bejelenti, hogy nem alkalmaz elsőként nukleáris fegyvert.
június 29.	Genfben szovjet-amerikai tárgyalások kezdődnek a hadászati fegyverek korlátozásáról (SALART).
1983	
január 27.	Genfben folytatódnak a közép-hatósugarú fegyverekkel kapcsolatos szovjet-amerikai tárgyalások.
február 22.	R. Reagan amerikai elnök ismerteti az Egyesült Államok Közép-Ameri- kára vonatkozó doktrínáját.
március 7-12.	Az el nem kötelezett országok csúcsértekezlete Új-Delhiben.
március 23.	R. Reagan elnök meghirdeti a Stratégiai Védelmi Kezdeményezést (SDI programot).
április 4.	Az indiai Pandzsáb államban véres összecsapások a szikh és hindu lakosság között.
május 17.	Libanoni-izraeli megállapodás a Libanonban tartózkodó izraeli csapatok kivonásáról.
május 24.	Az Egyesült Államok képviselőháza jóváhagyja az MX-rakétaprogramot.
október 25.	Amerikai alakulatok szállnak partra Grenadában.
november 24.	A Szovjetunió az amerikai rakétaprogramra válaszul bejelenti válaszlépéseit (rakétatelepítések).
november 25.	Megegyezés valamennyi palesztin erő Libanonból való kivonulásáról.
1984	
január 31.	A dél-afrikai csapatok kivonulnak Angolából.
augusztus 1.	Nagy-Britannia és Kína elvi megállapodása Hong Kong jövőjéről.
augusztus 8-12.	A Zimbabwei Nemzeti Unió országos kongresszusának határozata az ország szocialista típusú átalakításáról.
augusztus 13.	Líbia és Marokkó szerződése az unió létrehozásáról.

5.17. táblázat -

október 31.	Indira Gandhi indiai miniszterelnök szikh szélsőségesek merényletének áldozata lesz.
november 6.	Elsöprő fölénnyel ismét R. Reagant választják az Egyesült Államok elnökévé.
december 31.	Az Egyesült Államok kilép az UNESCO-ból.
1985	
január 7-8.	Szovjet-amerikai külügyminiszteri találkozó Genfben.
március 12.	Genfben szovjet-amerikai tárgyalások kezdődnek a fegyverzetkorlátozásról.
április 7.	A Szovjetunió moratóriumot hirdet az eurorakéták szovjet telepítésére.
november 19-20.	Reagan-Gorbacsov-csúcstalálkozó Genfben.
december 6-7.	Daccában megalakul a Dél-ázsiai Regionális Együttműködési Szövetség.
1986	
január 1.	Gorbacsov és Reagan televíziós üzenete az Egyesült Államok és a Szovjetunió népeihez.
január 8.	Reagan elnök törvényerejű rendelettel betiltja az amerikai-líbiai gazdasági kapcsolatok valamennyi formáját.
január 15.	Gorbacsov javaslata az atomfegyverek teljes felszámolásáról.
január 28.	A Challenger amerikai űrrepülőgép katasztrófája.
március 2.	II. Erzsébet angol királynő aláírja a Nagy-Britannia és Ausztrália közötti alkotmányos kapcsolat megszűnéséről szóló okmányt.
március 23-	
április 15.	Fegyveres incidensek az Egyesült Államok és Líbia között.
július 25.	Szovjet-amerikai tárgyalások a nukleáris fegyverkísérletek beszüntetésé-
október 11.	Szovjet-amerikai csúcstalálkozó az izlandi Reykjavíkban.
október 15.	Afganisztánból a hónap végéig kivonnak hat szovjet

	ezredet.
november 4.	Irán bejelenti, hogy az Egyesült Államok a Libanonban fogva tartott amerikai túszok szabadon bocsátásáért cserében fegyvereket szállít Iránnak.
november 20.	Afganisztánban felmentik valamennyi párt- és állami funkciójából Babrak Karmal addigi államfőt.
december 20.	Több tízezres diáktüntetés a kínai Sanghajban.
december 31.	Izraelben felszáll az első hazai gyártású vadászgép.
1987	
február 19.	Az Egyesült Államok feloldja a Lengyelországgal szembeni még érvényben levő gazdasági szankciókat.
március 23.	Portugál-kínai megállapodás Makaót 1999. december 20-án Kína fennhatósága alá helyezi.
augusztus 10.	Szovjet-amerikai megállapodás a vegyifegyver-megsemmisítő üzemek kölcsönös meglátogatásáról.
október 1.	Véres tüntetések Tibetben.
október 6.	Kikiáltják a köztársaságot a Fidzsi-szigeteken.
október 26.	Az Egyesült Államok teljes kereskedelmi embargót léptet életbe Iránnal szemben.
november 8.	Az Arab Liga csúcsértekezlete Jordániában.
november 17.	Az iraki légierő félig kész iráni atomerőművet bombáz.
november 20.	Szovjet-amerikai megállapodás 1988-ra vonatkozó több közös kísérleti atomrobbantásról.
december 8.	M. Gorbacsov és R. Reagan aláírja a rakétaszerződést.
december 12.	Rendkívüli állapot bevezetése Nicaraguában.

5.18. táblázat -

1988	
január 1.	Az amerikai és szovjet tévéállomások kölcsönösen közvetítik R. Reagan és M. Gorbacsov újévi üzenetét.
január 7.	Kuba nyilvánosságra hozza, hogy Angolában 40 000 katonája állomáso-
május 27.	Az amerikai szenátus törvénybe iktatja a szovjet-amerikai rakétaegyezményt.

május 28.	A Szovjetunió ratifikálja a szovjet-amerikai rakéta-megállapodást.
május 29-június 1.	R. Reagan és M. Gorbacsov moszkvai tárgyalása.
június 9.	A Szovjetunióban feloldják a krími tatárokat sújtó utazási korlátozásokat, de elutasítják önkormányzatra vonatkozó követelésüket.
július 3.	A Perzsa-öbölben egy amerikai hadihajó tévedésből iráni utasszállító repülőgépet lő le.
július 22.	A Szovjetunióban amerikai ellenőrök jelenlétében megsemmisítik az első SS-20-as közép-hatósugarú rakétát.
július 31.	Szovjet-amerikai tárgyalások az Afrika déli részén kialakult helyzetről.
október 1.	M. Gorbacsov a Szovjetunió új államfője; Dél-Koreában több ezer embert érintő amnesztiát hirdetnek.
november 8.	Az amerikai elnökválasztásokon George Bushtaz Egyesült Államok 41. elnökévé választják.
november 13.	A Palesztin Nemzeti Tanács kikiáltja a palesztin államot.
1989	
január 7.	Párizsban konferencia kezdődik a vegyi fegyverek betiltásáról.
február 15.	Az utolsó szovjet egységek is kivonulnak Afganisztánból.
március 7.	Tibetben szükségállapotot hirdetnek ki.
április 5.	25 évre szóló szovjet-kubai barátsági és együttműködési szerződés.
május 25.	Gorbacsovot szélesebb hatáskörrel szovjet államfővé választják.
május 30.	Ostromállapot bevezetése Argentínában.
június 3-4.	A kínai hadsereg vérengzést hajt végre a Tienanmen téri tüntetők között..
július 24.	Az Afrikai Egységszervezet addisz-abebai csúcstalálkozója
augusztus 31.	Csád és Líbia Algírban békeszerződést ír alá.

szeptember 6.	Parlamenti választások a Dél-afrikai Köztársaságban.
szeptember 26.	Vietnam bejelenti, hogy kivonta csapatait Kambodzsából.
október 5.	A dalai lámának ítélik a Nobel-békedíjat.
november 22.	Parlamenti választások Indiában; meggyilkolják Moavad libanoni elnököt.
november 29.	Radzsiv Gandhi kormányfő lemondása.
november 30-	
december 1.	Sikertelen katonai lázadás a Fülöp-szigeteken.
december 2.	M. Gorbacsov és G. Bush nem hivatalos találkozója Málta közelében.
december 14.	Szabad választások Chilében.
december 21.	Diktatúraellenes tömegtüntetés Bukarestben.
1990	
február 11.	Dél-Afrikában szabadon engedik Nelson Mandelát.
február 25.	Nicaraguában az ellenzék nyer a választásokon.
április 3.	A Kínai KP főtitkára Csiang Cö-min.
május 22.	Kihirdetik Észak- és Dél-Jemen egyesülését, az új köztársaság elnöke Ali Abdullah Szaleh ezredes.
május 29.	Borisz Jelcint az Orosz Föderáció elnökévé választják.
augusztus 2.	Iraki csapatok lerohanják Kuvaitot.
augusztus 5.	Az Egyesült Államok csapatokat küld az anarchiába süllyedt Libériába.
augusztus 6.	Az ENSZ embargót léptet életbe Irakkal szemben.

5.19. táblázat -

szeptember 1.	Egyezmény Líbia és Szudán egyesítéséről.
szeptember 24.	A Szovjetunióban kibővítik az elnöki jogkört.
október 1.	A horvátországi szerb kisebbség kikiáltja autonómiáját.
november 12.	Japán 125. uralkodójaként trónra lép Akihito császár.

december 17.	Zambiában bevezetik a többpártrendszert.
1991	
január 17-február 28.	A „Sivatagi Vihar” hadművelettel megkezdődik az öbölháború.
február 23.	Thaiföldön a hadsereg államcsínyt hajt végre.
február 24.	Megkezdődik a szövetséges haderők szárazföldi támadása Irak ellen.
március 1.	Kolumbiában 24 évi harc után leteszi a fegyvert a Nemzeti Felszabadítási Hadsereg (EPL).
március 2-26.	Az iraki Bászrában rendszerellenes megmozdulások kezdődnek (siita felkelés).
március 6-április 3.	Kurd felkelés Észak-Irakban.
április 11.	Hivatalosan életbe lép az öbölháborút lezáró tűzszünet.
április 26.	Afganisztánban új alkotmány lép életbe, az ország parlamenti köztársaság lesz.
május 31.	Az angolai államfő és az UNITA aláírja a 16 éve tartó polgárháborút lezáró tűzszüneti megállapodást.
június 12.	Az első oroszországi elnökválasztáson Borisz Jelcint elnökké választják.
július 31.	Gorbacsov szovjet és Bush amerikai elnök aláírja a hadászati fegyverek 30 százalékos csökkentéséről szóló START-szerződést.
augusztus 19-21.	G. Janajev vezetésével sikertelen katonai puccs a Szovjetunióban.
augusztus 24.	Gorbacsov lemond az SZKP főtitkári tisztségéről.
október 30.	Madridban megkezdődik a közel-keleti békekonferencia első szakasza.
december 3.	Butrosz Ghali egyiptomi miniszterelnök-helyettest az ENSZ új főtitkárává választják.
december 21.	Megalakul a Független Államok Közössége (FÁK); Tajvanon négy évtized után megtartják az első általános választásokat.
december 26.	A szovjet szövetségi parlament kimondja a Szovjetunió megszűnését.
1992	

március 9.	Kína hivatalosan is csatlakozik az atomfegyverek elterjedését gátló atom- sorompó-szerződéshez.
március 24.	Parlamenti választások Dél-Koreában.
április 28.	Az afgán kormány hivatalosan is átadja a hatalmat a felkelőknek.
április 29.	Los Angelesben az amerikai történelem legsúlyosabb faji zavargásai robbannak ki.
május 18.	Görög-izraeli gazdasági és kulturális szerződés.
június 3.	Rio de Janeiróban megkezdődik az ENSZ szervezésében a világ addigi legnagyobb környezetvédelmi konferenciája.
július 23.	A második latin-amerikai csúcstalálkozó Madridban.
augusztus 23.	Libanonban 20 év után először tartanak parlamenti választásokat.
szeptember 3.	Megállapodás a kémiai fegyverek betiltásáról.
szeptember 10.	Kína és Irán nukleáris együttműködési megállapodása.
szeptember 13.	Parlamenti választások Thaiföldön.
szeptember 29.	Parlamenti választások Angolában.
október 4.	Mozambikban aláírják a 16 éve tartó polgárháborút lezáró békét.
november 3.	A demokrata párti Bill Clintont választják az Egyesült Államok 42. elnökévé.
november 24.	94 év után távoznak az utolsó amerikai csapatok is a Fülöp-szigetekről.
november 27.	Sikertelen puccskísérlet Venezuelában.

5.20. táblázat -

december 3.	Az ENSZ Biztonsági Tanácsa nemzetközi csapatok Szomáliába való küldéséről határoz.
december 8.	Amerikai csapatok szállnak partra Szomáliában.
december 17.	Az Egyesült Államok, Kanada és Mexikó aláírja a három észak-amerikai országot tömörítő szabad kereskedelmi megállapodást (NAFTA).
december 27.	Az ún. kis öbölválság kirobbanása.

1993	
január 3.	Bush és Jelcin aláírja a START-II. egyezményt.
május 13.	Az Egyesült Államok hivatalosan is bejelenti az SDI-program befejezését.
május 23.	Kambodzsában az ENSZ felügyelete mellett parlamenti választások kezdődnek.
június 14.	Az ENSZ második emberjogi konferenciája Bécsben.
június 26.	Bush volt elnök elleni kuvaiti merényletkísérlet miatt amerikai rakétatámadás Bagdad ellen.
július 25.	„Elszámoltatás” fedőnévvel nagyszabású izraeli katonai támadás Libanon ellen.
szeptember 13.	Washingtonban aláírják a palesztin-izraeli Elvi Nyilatkozatot (Gáza- Jerikó-egyezmény).
szeptember 21.	Jelcin feloszlatja az orosz parlamentet.
1994	
január 1.	Életbe lép az észak-amerikai szabad kereskedelmi egyezmény (NAFTA).
április 6.	Polgárháború robban ki Ruandában.
április 26.	Az első általános és szabad parlamenti választások Dél-Afrikában.
május 4.	Kairóban aláírják az izraeliek által megszállt övezetekben a palesztin autonómiát biztosító egyezményt.
május 4-július 9.	Jemeni polgárháború (északi győzelemmel zárul).
május 9.	Nelson Mandela Dél-Afrika első színes bőrű elnöke.
július 5.	Az új palesztin kormányzat megkezdi működését az autonóm területeken.
július 8.	A hét legfejlettebb ország (G7) nápolyi csúcstalálkozója.
július 25.	A Washingtoni Deklaráció, véget ér a hadiállapot Izrael és Jordánia között.
szeptember 19.	Amerikai csapatok szállják meg Haitit.
október 7-16.	Újabb válság a kuvaiti-iraki határon.

október 26.	Vadi Arabában aláírják a jordániai-izraeli békeszerződést.
október 30.	A casablancai gazdasági konferencia megnyitása.
1995	
január 1.	Életbe lép a Brazília, Paraguay, Argentína és Uruguay közötti szabad kereskedelmi egyezmény.
február 26.	A Kínai Népköztársaság és az Egyesült Államok egyezménye a szellemi tulajdon védelméről (20 hónapos vita után).
szeptember 25-28.	Kínában a XIV. KB 5. plénumajóváhagyjaa9. ötéves tervet (1996-2000) és egy hosszú távú tervet 2010-ig.
november 4.	Jichák Rabin izraeli miniszterelnök merénylet áldozata lesz.
november 21.	A daytoni egyezmény aláírása három délszláv államfő részvételével.
december 27.	Befejeződik az izraeli csapatok kivonása hat palesztin városból és a hozzájuk kapcsolódó körzetekből.

5.21. táblázat -

1996	
január 17.	A kínai kormány javasolja a hadsereg félmillió fős csökkentését 2,5 millióra.
február 8.	Kína kb. 2 milliárd dolláros egyezményt köt Oroszországgal harci repülőgépek (SU-27) gyártásáról.
március 8-25.	Kínai hadgyakorlatok és rakétakísérletek Tajvan körzetében az elnökválasztás befolyásolására.
március 23.	Az első közvetlen elnökválasztás Tajvanon.
április 26.	Öthatalmi (orosz, kínai, tádzsik, kazah, kirgiz) megnemtámadási és határegyezmény aláírása Sanghajban.
július 29.	Föld alatti atomrobbantás Kínában, másnaptól az ország moratóriumot jelent be.
november 5.	Bill Clintont újraválasztják R. Dole-lal szemben.
1997	
január 22.	Egyezmény korlátozott közvetlen tengeri kapcsolatról egy tajvani és egy szárazföldi kínai kikötő között.

február 19.	Teng Hsziao-ping halála.
június 30-július 1.	Hongkong visszakerül Kína szuverenitása alá.
július 31.	Az amerikai Kongresszus elfogadja az utóbbi 16 év legnagyobb mértékű adócsökkentését.
szeptember 12-18.	A KKP XV. Kongresszusa: Teng Hsziao-ping elméletének kanonizálása, kísérlet a köztulajdon problémáinak megoldására, politikai program az új évszázadra való felkészüléshez.
október 20-23.	A hongkongi tőzsde indexe 23,3 százalékkal csökken.
október 26-november 3.	Csiang Cö-min amerikai látogatása, a kapcsolatok javulása.
1998	
augusztus 7.	Terroristák felrobbantják az Egyesült Államok két nagykövetségét (Dar es-Salaam és Nairobi).
augusztus 20.	Az Egyesült Államok légitámadást intéz terroristakiképző-központok ellen Afganisztánban és egy vegyi üzem ellen Szudánban.
augusztus 31.	A DowJones index egy nap alatt 512 pontot esik.
december 16.	Amerikai légitámadások kezdődnek Irak ellen (két napig tartanak).
december 19.	Törvényhozási vádeljárás indul Clinton elnök ellen.
1999	
március 16.	A NATO keleti bővítése három új taggal (a szerződést Independence- ben írják alá).
december 31.	A Panama-csatorna Panama ellenőrzése alá kerül.
2000	
november 7.	Több elektori szavazattal G. W. Busht elnökké választják (a szavazatszámlálási vitát a Legfelső Bíróság december 12-én zárja le, s véglegesen Bush az elnök).
2001	
szeptember 11.	Öngyilkos merényletek több mint 3000 ember halálát okozzák New Yorkban és Washingtonban, összeomlik a World Trade Center két épülete.
október 7.	Az Egyesült Államok háborút indít Afganisztán tálib kormányának megdöntésére.

6. fejezet - Irodalom

1. I. A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

1.1. Amerika

1.1.1. Amerikai Egyesült Államok

Beke Imre: Az Amerikai Egyesült Államok politikai lexikona. Budapest, 1995, Államtudományok Nemzetközi Intézete.

Brzezinski, Zbigniew: *A nagy sakktábla. Amerika világelsősége és geostratégiai feladatai.* Budapest, 1999, Európa Könyvkiadó.

Hahner Péter: Az Egyesült Államok elnökei. Budapest, 1998, Maecenas.

Hobsbawm, Eric J.: A szélsőségek kora. A rövid 20. század története. Budapest, 1998, Pannonica Kiadó.

Jones, Peter D'A.: *The Consumer Society: A History of American Capitalism.* Harmondsworth, 1965, Penguin Books.

Kennedy, Paul: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500-2000.* Budapest, 1992, Akadémiai Kiadó.

Keynes,John Maynard: A békeszerződés gazdasági következményei. Budapest, 1991, Európa Könyvkiadó.

Kolko, Gabriel: *Hatalom és külpolitika: az amerikai külpolitika gyökerei.* Budapest, 1974, Kossuth Könyvkiadó.

Láng Imre: *Az Egyesült Államok gazdaságpolitikája és külpolitikája 1933-1939.* Budapest, 1988, Akadémiai Kiadó.

Láng Imre: *Az Egyesült Államok története 1945 után. A Truman*-*korszak.* Budapest, 1995, Universitas Könyvkiadó.

Lukacs, John: Az Egyesült Államok 20. századi története. Budapest, 1988, Gondolat Könyvkiadó.

Magyarics Tamás: Az Egyesült Államok külpolitikájának története. Budapest, 2000, Eötvös József Könyvkiadó.

McElvaine, Robert S.: The Great Depression: America, 1929-1941. New York, 1984, Times Books.

Sellers, Charles – May, Henry – McMillen, R. Neil: Az Egyesült Államok története. Budapest, 1995, Maecenas Könyvkiadó.

Simai Mihály: Az Egyesült Államok a 200. évforduló előtt. Budapest, 1974, Kossuth Könyvkiadó.

Soros György: *A globális kapitalizmus válsága. Veszélyben a nyílt társadalom.* Budapest, 1999, Scolar Kiadó.

1.1.2. Kanada

Bothwell, R. – Drummond, I.: Canada since 1945. Toronto, 1981 Creighton, D.: The Story of Canada. London, 1971, Faber and Faber.

Cook, R.: *Canada, Quebec and the Use of Nationalism.* Toronto, 1986. Mcnaught, Kenneth: *The Penguin History of Canada.* 1988, Penguin Books. Pomfret, R.: *The Economic Development of Canada* Toronto, 1981.

Walker, P. G.: *The Commonwealth. Secker and Warburg.* London, 1962.

1.1.3. Latin-Amerika

Anderle Ádám: Latin-Amerika története. Budapest, 1992, Pannonica.

Anderle Ádám: Kuba története. Budapest, 2004, Akkord Kiadó.

Bodemer, Klaus (ed.): *El triángulo atlántico: América Latina, Európa y los Estados Unidos en el sistema internacional cambiante.* Aachen, 2002, Konrad Adenauer Stiftung.

Fischer Ferenc: *Dél-Amerika poroszai. Chile és Németország katonai-haditengerészeti kapcsolatai, 1885-1931.* Szeged, 1999, Hispánia.

Horváth Gyula – Anderle Ádám: Perón – Che Guevara. Budapest, 1999, Pannonica Kiadó. Horváth Gyula: El Peronismo. Szeged, 1995, Hispánia Kiadó.

Horváth Gyula: *Ültetvény és politika: Tanulmányok Brazília történetéből.* Szeged, 1996.

Kollár Zoltán: *Fejlődés válságban. Tanulmányok Latin-Amerika gazdaságáról.* Szeged, 1988.

Stallings, Barbara – Székely, Gabriel: Japón, los Estados Unidos y la América Latina. México, 1994, Fondo de Cultura Económica.

Szilágyi Ágnes Judit: *Távolodás Európától. Nemzetépítés és kultúrpolitika Brazíliában azEstado Novo idején, 1937-1945.* Budapest, 2004, Ager Kiadó.

Torbágyi Péter: Magyarok Latin-Amerikában. Budapest, 2004.

1.2. Ausztrália és Új-Zéland

Bolton, G.: The Middle Way, 1942-1995. 1996, Oxford University Press.

Clar, Manning: A History of Australia. 6 vols. 1962-1987, Melbourne Universtiy Press.

Clark, Margaret (ed.): Muldoon Revisited. Palmerston North, 2004, Dunmore Press.

Egedy Gergely: Ausztrália története. Budapest, 2000, Aula Kiadó.

Evans, G. – Grant, B.: Australia'sForeign Relations. 1995, Melbourne University Press.

Greenwood, G. (ed.): *Australia: A Social andPoliticalHistory.* Melbourne, 1964.

Ilonszki Gabriella: *Westminsteri változatok. Az angolszász politikai rendszerek.* Budapest, 1998, Aula Kiadó.

Lacour-Gayet, R.: A Concise History of Australia. 1976, Penguin Books.

Jones, Bob: The New Zealand Economy: A Personal View. Auckland, 1985, Endeavour Press.

Molony, M.: *The Penguin Bicentennial History of Australia.* 1987, Penguin.

Macintyre, S.: The Succeding Age, 1901-1942. Oxford University Press, 1986.

Neatby, A.: Lyon Mackenzie King. 2 vols, Toronto, 1976.

Oliver, W. H.: The Story ofNew Zealand. London, 1960, Faber and Faber.

Sinclair, K.: A History ofNew Zealand. 1959, Penguin Books.

1.3. Ázsia

1.3.1. Kína

The Cambridge History of China: Vol. 11. Late Ch'ing, 1800-1911. Part2. Ed. byJohn K. Fairbank and Kwang-Ching Liu. Taipei Taiwan, 1989, Caves Books, LTD.; Vol. 12. Republican China 1912-1949. Part 1. Ed. byJohn K. Fairbank. Cambridge Un. Press, 1983.; Vol. 13. Republican China 1912-1949. Part 2. Ed. byJohn K. Fairbank and Albert Feuerwerker. 1986, Cambridge Un. Press.

Donald, A. Jordan: *The Northern Expedition. China’s National Revolution of 1926-1928.* Honolulu, 1976, The Un. Press of Hawaii.

Eastman, Lloyd E.: *Seeds of destruktion. Nationalist China in war and revolution 1937-1949.* Stanford, 1984, Stanford Un. Press.

Harrison, J.P.: *The Long March to Power. A History of the Chinese Communist Party 1921-1972.* New York – Washington, 1972.

Jordán Gyula: Kína története. Budapest, 1999, Aula Kiadó. Novejsaja isztorija Ktaja 1917-1927. Moszkva, 1983, Nauka. Novejsaja isztorija Ktaja 1928-1949. Moszkva, 1984, Nauka. Polonyi Péter: Kína története. Budapest, 1994, Maecenas.

1.3.2. Japán

Gordon, Andrew: *A Modern History of Japan. From Tokugawa Times to the Present.* 2003, Oxford University Press.

Kós Péter: Japán 1945-1992. Mélyponttól a csúcsig. Budapest, é. n., Villányi Úti Könyvek. Reischauer, Edwin O.: Japán története. Budapest, 1995, Maecenas Könyvkiadó.

The Emergence of Modern Japan. An Introductory History since 1853. 1989, Longman.

Totman, Conrad: A History of Japan. 2000, Blackwell Publishing.

1.3.3. India

Antonova, K. A. – Bongard-Levin, G. M. – Kotovszkij, G. G.: India története. Budapest, 1981. Balogh András: Társadalom és politika a gyarmati Indiában. Budapest, 1979.

Bose, S. C.: Égő India. Budapest, é. n.

Gáthy Vera: *Mit kell tudni az indiai szubkontinensről?* Budapest, 1974.

Kalmár György: India. Nyugalom és nyugtalanság. Budapest, 1973.

Percival, S.: India. A Modern History. 1961, Oxford University Press.

Philips, C. H.: *The Revolution of India and Pakistan 1858-1947. Select. Documents.* Vol. IV. London, 1962.

1.4. Afrika

Albertini, Rudolf: *Dekolonisation. Die Diskussion über Verwaltung und Zukunfl der Kolonien 1919— 1960.* Köln, 1966, Westdeutscher Verlag.

Balogh András (szerk.): Nemzeti eszmék és folyamatok Afrikában. Budapest, 2002, Korona Kiadó. Benkes Mihály: Afrika. In Diószegi István – Harsányi Iván – Németh István (szerk.): 20. századi egyetemes történet. III. kötet. 1945-1995. Budapest, 1997, Korona Kiadó.

Boahen, A.: *General History of Africa.* Vol. VII. *Africa under Colonial Domination 1880—1935.* Paris, 1985, UNESCO.

Christopher, A.J.: Colonial Africa. London, 1984, Croom Helm.

Fage, J. D. – Tordoff, William: Afrika története. Budapest, 2004, Osiris.

Fage, J. D.: A History of West Africa. Cambridge, 1969, Cambridge University Press.

Griffits, Ieuan: An Atlas of African Affairs. London, 1985, Methuen.

Iliffe,John: *Africans. The History of a Continent.* Cambridge, 1995, Cambridge University Press. Medard, J. F. (ed.): *Etats d'AfriqueNoire:Formations, Mecanismes et Crise.* Paris, 1991, Karthala. Mitchell, B. R.: *International Historical Statistics. Africa, Asia and Oceania, 1750—1993.* London, 1998, Macmillan.

Nantet, Bernard: *Dictionnaire d'Histoire et Civilisations africaines.* Paris, 1999, Larousse.

Próbád Ferenc (szerk.): Afrika és a Közel-Kelet földrajza. Budapest, 1996, ELTE Eötvös Kiadó. Senghor, Leopold S.: Negritude et Humanisme. Paris, 1964.

1.5. Közel- és Közép-Kelet

Antonius, Georges: *The Arab Awakening. The Story of the Arab National Movement.* London. 1938. Avineri, Shlomo: *A modern cionizmus kialakulása.* Budapest, 1994, Századvég Kiadó.

Bibó István: A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai. IV. rész: Az arab-izraeli viszály. In Bibó István: Válogatott tanulmányok. IV. kötet, 1935-1979. Budapest, 1990, Magvető Könyvkiadó.

Gazdik Gyula – Lugosi Győző: A közel-keleti válság. Budapest, é. n., Calibra Kiadó.

Gilbert, Martin: Izrael története. Budapest, é. n., Pannonica Kiadó.

Goldschmidt Jr, Arthur: A Közel-Kelet rövid története. Budapest, 1997, Maecenas Kiadó.

Hourani, Albert: Arabic Tought in the Arab Liberal Age. Cambridge University Press. 1993. Hourani, Albert – Khoury, Philip S. – Wilson, Mary (szerk.): The Modern MiddleEast. I. B. London, 1993, Tauris & C° Ltd.

Hurevitz, J. C.: Diplomacy in the Near and Middle East. A Documentary Record. II. (1914-1956).

New York – Princeton, 1956, D. Van Nostrand Company Inc.

J. Nagy László: Az arab országok története a XIX-XX. században. Budapest, 1997, EötvösJózsef Könyvkiadó.

Karádi Viktor: Zsidóság Európában a modern korban. Budapest, 2000, Új Mandátum Könyvkiadó. Khalil, Muhammad: The Arab States and Arab League. A Documentary Record I-II. Bejrut, 1962. Laurens, Henry: L'Orient arabe. Arabisme et islamisme de 1798 á 1945. Paris, 2000, Armand Colin. Lugosi Győző (szerk.): Dokumentumok a Közel- és a Közép-Kelet történetéhez (1914-1980). Budapest, 1989, Tankönyvkiadó.

2. II. A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚTÓL NAPJAINKIG

2.1. Amerika

2.1.1. Amerikai Egyesült Államok

Andor László: Pénz beszél. *A nemzetközi monetáris és finanszírozási rendszer politikai alapjai.* Budapest, 1998, Aula Kiadó.

Andor László: Amerika évszázada. Budapest, 2002, Aula Kiadó.

Avar János: Választási rendszer Amerikában. Budapest, 1980, Magvető Kiadó.

Avar János: A Kissinger-korszak. Budapest, 1980, Magvető Kiadó.

Bányász Rezső: Századunk Amerikája – „Amerikai évszázad". Budapest, 1986, Kossuth Könyvkiadó. Láng Imre: Az Egyesült Államok története 1945 után. A Truman-korszak. Budapest, 1995, Universitas Könyvkiadó.

Lukacs, John: Az Egyesült Államok 20. századi története. Budapest, 1988, Gondolat Könyvkiadó.

2.1.2. Kanada

Bothwell, R. – Drummond, I.: Canada since 1945. Toronto, 1981.

Cook, R.: Canada, Quebec and the Use of Nationalism. Toronto, 1986. Creighton, D.: The Story of Canada. London, 1971, Faber and Faber. Mcnaught, Kenneth: The Penguin History of Canada. 1988, Penguin Books. Pomfret, R.: The Economic Development of Canada. Toronto, 1981.

Anderle Ádám: Latin-Amerika története. Budapest, 1998, Pannonica.

Anderle Ádám: *Nemzettudat és kontinentalizmus Latin-Amerikában a XIX. és XX. században.* Budapest, 1988, Kossuth Könyvkiadó.

Anderle Ádám (szerk.): *Diktatúra és demokrácia között. Tanulmányok a latin-amerikai politikai átmenetről.* Szeged, 1997, Hispánia.

Anderle Ádám: Kuba története. Budapest, 2004, Akkord Kiadó.

Balogh András – Rostoványi Zsolt – Búr Gábor – Anderle Ádám: Nemzet és nacionalizmus. Ázsia, Afrika, Latin-Amerika. Budapest, 2002, Korona Kiadó.

Horváth Gyula – Anderle Ádám: Perón – Che Guevara. Budapest, 1999, Pannonica Kiadó. Horváth Gyula: El Peronismo. Szeged, 1995, Hispánia Kiadó.

Kollár Zoltán: *Fejlődés válságban. Tanulmányok Latin-Amerika gazdaságáról.* Szeged, 1988.

2.2. Ausztrália és Új-Zéland

Bolton, G.: The Middle Way, 1942-1995. 1996, Oxford University Press.

Clar, Manning: A History of Australia. 6 vols. 1962-1987, Melbourne University Press.

Clark, Margaret (ed.): Muldoon Revisited. Palmerston North, 2004, Dunmore Press.

Egedy Gergely: Ausztrália története. Budapest, 2000, Aula.

Evans, G. – Grant, B.: Australia'sForeign Relations. 1995, Melbourne University Press.

Ilonszki Gabriella: *Westminstert változatok. Az angolszász politikai rendszerek.* Budapest, 1998, Aula Kiadó.

Jones, Bob: The New Zealand Economy: A Personal Viewi. Auckland, 1985, Endeavour Press.

Molony, M.: *The Penguin Bicentennial History of Australia.* 1987, Penguin.

Macintyre, S.: The SuccedingAge, 1901-1942. 1986, Oxford University Press.

Neatby, A.: Lyon Mackenzie King. 2 vols. 1976, Toronto.

Oliver, W. H.: The Story ofNew Zealand. London, 1960, Faber and Faber.

Sinclair, K.: A History ofNew Zealand. 1959, Penguin Books.

Walker, P. G.: The Commonwealth. London, 1962, Secker and Warburg.

2.3. Ázsia

2.3.1. Kína

Baracs Dénes: TengHsziao-ping. Budapest, 1987, Kossuth Könyvkiadó.

Brugger, Bill: *China: Liberation and transformation 1942-1962.* London, 1981, Croom Helm.

The Cambridge History of China. Vol. 14. *The People*'s *Republic.* Part 1. *The Emergence of Revolutionary China 1949-1965.* Ed. by Roderick MacFarquhar and John K. Fairbank. Cambridge Un. Press, 1987.; Vol. 15. *The People 's Republic.* Part 2. *Revolutions within the Chinese Revolution 1966*-1982. Ed. by Roderick MacFarquhar and John K. Fairbank. Taipei, Taiwan, 1991, Caves Books LTD.

China Handbook 1937—1945. A Comprehensive Survey of Major Developments in China in Eight Years of War. Compiled by Chinese Ministry of Information. New York, 1947, The MacMillan Company.

China ’s Socialist Economy. An Outline History (1949-1984). Ed. Liu Suinian, Wu Qungan. Peking, 1986, Publ. By Beijing review.

Clubb, O. Edmund: 20th Century China. (Second ed.) New York and London, 1972, Columbia Un. Press.

Dawson, Raymond: A kínai civilizáció világa. Budapest, 2002, Osiris Kiadó.

Domes, Jürgen: *The Government and Politics of the PRC: A Time of Transition.* Boulder and London, 1985, Westview Press.

FairbankJohn K.: China. A New History. Cambridge, London, 1992, The Belknap Press of Harvard Un. Press.

Gernet, Jacques: A kínai civilizáció története. Budapest, 2001, Osiris Kiadó.

Gudosnyikov, L. M.: *Politicseszkij mehanizm Kitajszkoj Narodnoj reszpubliki.* Moszkva, 1974, Nauka.

Harding, Harry: Organizing China. The Problem of Bureaucracy 1949-1976. Stanford, 1981, Stanford Un. Press.

Harrison, J. P.: *The Long March to Power. A History of the Chinese Communist Party 1921-1972.* 1972, Praeger Publ. Inc.

Jordán Gyula: Kína története. Budapest, 1999, Aula Kiadó.

Jordán Gyula: Tajvan története. Budapest, 2005, Kossuth Kiadó.

Ladany, Laszlo: The Communist Party of China and Marxism 1921-1985. A Self-Portrait. Stanford, 1988, Stanford Un. Hoover Institution Press.

Melikszetov, A. V.: *Szocialno-ekonomicseszkaja politika Gomindana v Kitaje (1927-1949).* Moszkva, 1977, Nauka.

Naughton, Barry: *Growing Out of the Plan: Chinese Economic Reform 1978-1993.* Cambridge, 1995, Cambridge Un. Press.

Novejsaja isztorija Kitaja 1917-1927. Moszva, 1983, Nauka.

Novejsaja isztorija Kitaja 1928-1949. Moszva, 1984, Nauka.

The People’s Republic of China 1949-1979. A Documentary Survey. Vol. 1-5. Ed. Harold C. Hinton. Wilmington, Delaware, 1980, Scholarly Resources Inc.

The People ’s Republic of China 1979-1984. A Documentary Survey. Vol. 1-2. Ed. Harold C. Hinton. Wilmington, Delaware, 1986, Scholarly Resources Inc.

Polonyi Péter: Kína története. Budapest, 1994, Maecenas.

Riskin, Carl: *China ’s PoliticalEconomy. The Quest forDevelopment since 1949.* 1987, Oxford Un. Press.

Solomon, RichardH.: Mao ’s Revolution and the Chinese Political Culture. Berkeley, Los Angeles, London, 1972, Un. Of California Press.

Tálas Barna -Jordán Gyula: Kína az új évezred küszöbén. Budapest, 1999, Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet. /Védelmi tanulmányok. No. 33./

2.3.2. Korea

A Handbook ofKorea. Seoul International Publishing House, 1988.

Kim Tai-jin: A Bibliographical Guide to Traditional Korean Sources. Seoul, 1976, Asiatic Research Center, Korea University.

Han Sung-joo: Soviet Policy in Asia: Expansion or Accommodation. Seul, 1980, Panmun Book Company, Ltd.

Han Sung-joo: U. S. – Korea Security Cooperation: Retrospects and Prospects. Seoul, 1983, Asiatic Research Center, Korea University.

2.3.3. Mongólia

Dawden, C. R.: The Modern History of Mongolia. 1983, Kegan Paul Institut.

Norbyj, J.: The Mongolian People's Republik in 1980: Continuity and change. In Goodman, D.

(ed.): *Communism and Reform in East-Asia.* Cass, London, 1988.

Sanders, A.: Restrukturing and openess. In Akiner, Sh.(ed.): Mongolia Tuday. 1991.

2.3.4. Japán

Gordon, Andrew: *A Modern History of Japan. From Tokugawa Times to the Present*. 2003, Oxford University Press.

Kós Péter: Japán 1945-1992. Mélyponttól a csúcsig. Budapest, é. n., Villányi Úti Könyvek. Reischauer, Edwin O.: Japán története. Budapest, 1995, Maecenas Könyvkiadó.

The Emergence of Modern Japan. An Introductory History since 1853. 1989, Longman.

Totman, Conrad: A History of Japan. 2000, Blackwell Publishing.

2.3.5. India

Antonova, K. A. – Bongard-Levin, G. M. – Kotovszkij, G. G.: India története. Budapest, 1981. Balogh András: Társadalom és politika a gyarmati Indiában. Budapest, 1979.

Bose, S. C.: Égő India. Budapest, é. n.

Gáthy Vera: *Mit kell tudni az indiai szubkontinensről?* Budapest, 1974.

Kalmár György: India. Nyugalom és nyugtalanság. Budapest, 1973.

Percival, S.: India. A Modern History. 1961, Oxford University Press.

Philips, C. H.: *The Revolution of India and Pakistan 1858-1947. Select. Documents.* Vol. IV. London, 1962.

2.3.6. Délkelet Ázsia (1945-2000)

Benedict, Anderson: *The Spectre of Comparisons. Nationalism, Southeast Asia and the World.* London, 1988.

Buckley, Roger: *The United States in the Asia-Pacific since 1945.* Cambridge, é. n.

Clive, J. Christie: *A Modern History ofSoutheast Asia: Decolonization, Nationalism and Separatism.* London, 1996, Tauris.

Daugherty, Leo: A vietnami háború napról napra. Debrecen, 2003, Grafika Press.

Egedy Gergely: Thailand: Stability and Change in a Bureaucratic Polity. Brighton, 1988, Institute of Developing Studies. /Discussion Paper 248./

Harper, T. N.: The End of Empire and the Making of Malaya. Cambridge, 1997. Cambridge Univ. Press.

Leifer, Michael: *Dictionary of the modern politics of South-East Asia.* London, 1995, Routledge. Matthew, Jones: *Conflict and confrontation in South East Asia, 1961—1965: Britain, the United States and the creation ofMalaysia.* 2002. Cambridge Univ. Press.

Steinbach Antal: *Politikai rendszer és modernizáció Burmában.* Budapest, 1988, ELTE BTK.

Vaikiotis, Michael R. J.: *Indonesian politics under Suharto: order, development and pressure for change.* London, 1994, Routledge.

2.4. Afrika (1945-2000)

Albertini, Rudolf: *Dekolonisation. Die Diskussion über Verwaltung und Zukunft der Kolonien 1919— 1960.* Köln, 1966, Westdeutscher Verlag.

Balogh András (szerk.): Nemzeti eszmék és folyamatok Afrikában. Budapest, 2002, Korona Kiadó. Benkes Mihály: Afrika. In Diószegi István – Harsányi Iván – Németh István (szerk.) 20. századi egyetemes történet. III. kötet. 1945-1995. Budapest, 1997, Korona Kiadó.

Boahen, A.: *General History of Africa.* Vol. VII. *Africa under Colonial Domination 1880—1935.* Paris, 1985, UNESCO.

Christopher, A.J.: Colonial Africa. London, 1984, Croom Helm.

Fage, J. D. – Tordoff, William: Afrika története. Budapest, 2004, Osiris.

Fage, J. D.: A History of West Africa. Cambridge, 1969, Cambridge University Press.

Griffits, Ieuan: AnAtlas of African Affairs. London, 1985, Methuen.

Iliffe, John: *Africans. The History of a Continent.* Cambridge, 1995, Cambridge University Press. Medard,J. F. (ed.): *Etats d'AfriqueNoire:Formations, Mecanismes et Crise.* Paris, 1991, Karthala. Mitchell, B. R.: *International Historical Statistics. Africa, Asia and Oceania, 1750-1993.* London, 1998, Macmillan.

Nantet, Bernard: *Dictionnaire d'Histoire et Civilisations africaines.* Paris, 1999, Larousse.

Próbád Ferenc (szerk.): Afrika és a Közel-Kelet földrajza. Budapest, 1996, ELTE Eötvös Kiadó. Senghor, Leopold S.: Negritude et Humanisme. Paris, 1964.

2.5. A közel-keleti térség (1945-2000)

Andor László – Tálas Péter – Valki László: Irak, háborúra ítélve. Budapest, 2004, Zrínyi Kiadó. Benke József: Az arab országok története. I-II. Budapest, 1998, Hétkrajcár Kiadó.

Bibó István: Az arab-izraeli viszály. In ő: Válogatott tanulmányok. A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai. IV. kötet. 587-681. Budapest, 1990, Magvető Könyvkiadó. Gazdik Gyula – Lugosi Győző: A közel-keleti válság. Budapest, 1997, Calibra.

Gazdik Gyula: A Közel- és a Közép-Kelet. In Diószegi István – Harsányi Iván – Németh István (szerk.) 20. századi egyetemes történet. III. kötet. 1945-1995. Budapest, 1997. Korona Kiadó. Geddes, C. L. (ed.): A Documentary History of the Arab-Israeli Conflict. New York, 1991.

Gilbert, M.: Izrael története. Budapest, 1998, Pannonica.

Goldschmidt, Jr. A.: A Közel-Kelet rövid története. Budapest, 1997, Maecenas.

J. Nagy László: *Az arab országok története a XIX-XX. században.* Budapest, 1997, Eötvös Kiadó. Lugosi Győző (szerk.): *Dokumentumok a Közel és Közép-Kelet történetéhez (1914-1980).* Budapest, 1989, Tankönyvkiadó.

Netanjahu, B.: Harc a terrorizmus ellen. Budapest, 1997, Alexandra.

Oszetzky Tamás: Arab-izraeli háborúk 1948-1982. Budapest, 1984, Zrínyi Kiadó.

Peresz, S.: Az új Közel-Kelet. Budapest, 1995, Múlt és Jövő Könyvek.

Rostoványi Zsolt: Az iszlám világ és a Nyugat. Budapest, 2004, Corvina.

Said, E. W.: The End of the Peace Process. New York, Toronto, 2000, Pantheon Books.

3. III. Nemzetközi kapcsolatok (1945-2000)

AzEurópa Tanács válogatott egyezményei. Budapest, Strasbourg, 1999, Conseil de l'Europe – Osiris. Balogh András: Integráció és nemzeti érdek. Budapest, 1998, Kossuth Kiadó.

Bóka Éva: Az európai gondolat fejlődéstörténete. Budapest, 2001, Napvilág Kiadó.

Davies, Norman: Európa története. Budapest, 2001, Osiris Kiadó.

Diószegi István – Harsányi Iván – Németh István (szerk.): 20. századi egyetemes történet. II. kötet.

1945-1995. Európa. Budapest, 1997, Korona Kiadó.

Dunay Pál – Gazdag Ferenc: *Az Észak-atlanti Szerződés Szervezete. Tanulmányok-dokumentumok.* Budapest, 1997, SVK.

Fejtő Ferenc: A népi demokráciák története. I-II. kötet. Budapest, Párizs, 1991, Magvető Kiadó – Magyar Füzetek.

Fencsik László (szerk.): A nemzetközi kommunista mozgalom dokumentumai 1945-1976. Budapest, 1977, Kossuth Könyvkiadó.

Fischer Ferenc: *A megosztott világ. A Kelet-Nyugat, Észak-Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai.* Budapest, 1992, IKVA.

Gasteyger, Curt: *Europa von der Spaltung zur Einigung. Darstellung und Dokumentation 1945-2000.*

Bonn, 2001, Bundeszentrale für politische Bildung.

Gazdag Ferenc: Európai integrációs intézmények. Budapest, 1999, Osiris Kiadó.

Gazdag Ferenc – Kovács Péter: AzEurópa Tanács 1949-1999. Tanulmányok-dokumentumok. Budapest, 1999, SVK.

Halmosy Dénes: Nemzetközi szerződések 1945-1982. Budapest, 1985, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Gondolat Könyvkiadó.

Howard, Michael – Louis, Wm. Roger: Oxford Világtörténet a 20. században. Budapest, 2002, Napvilág Kiadó.

Európa. Krónika kézikönyv. Budapest, 2001, Magyar Könyvklub.

Horváth Jenő: *Az európai integráció története napról napra 1945—2000. Kronológia.* Budapest, 2001, Osiris Kiadó.

Jacobsen, Hans-Adolf (Hrsg.): Europa. Dokumente zur Frage der europäischen Einigung. München, 1962, R. Oldenbourg Verlag.

Loth, Wilfried: Der Weg nach Europa. Geschichte der europäischen Integration 1939—1957. 3., durchgesehene Auflage. Göttingen, 1996, Vendenhoeck & Ruprecht.

Mezei Géza: *Németország és a hidegháború. A szövetséges hatalmak és a német kérdés 1945—1961.* Budapest, 1999, Új Mandátum.

Mezei Géza: *Helyreállított Európa. Európa-építés és egységstratégiák a Marshall-tervtől a Nizzai szerződésig.* Budapest, 2001, Osiris Kiadó.

Mezei Géza (szerk.): *Európa kettészakítása és a kétpólusú nemzetközi rend születése (1945—49).* Budapest, 2001, Új Mandátum Könyvkiadó.

NATO kézikönyv. Jubileumi kiadás. Budapest, Brüsszel, 1999, Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, NATO Információs és sajtóiroda.

Németh István (válogatta): A német kérdés 1945-1990. Budapest, 1993, Nemzeti Tankönyvkiadó.

Németh István: Németországi alternatívák 1941-1990. Budapest, 1998, Korona Kiadó.

Németh István: *Németország története. Egységtől, az egységig (1871-1990).* Budapest, 2002, Aula.

Németh István: *Európa 1945-2000. A megosztástól az egységig.* Budapest, 2004, Aula Kiadó.

Roberts, Martin: Európa története 1900-1973. Az új barbárság kora? Budapest, 1992, Akadémiai Kiadó.

Smith, Joseph: A hidegháború 1945-1965. Budapest, 1992, IKVA.

Székely Gábor: *Béke és háború. A nemzetközi békeszervezetek története.* Budapest, 1998, Napvilág Kiadó.

Urwin, Derek W.: *A közös Európa. Az európai integráció 1945-től napjainkig.* Budapest, 1999, Corvina.

Zsigmond László (szerk.): Nyugat-Európa, az Egyesült Államok és a nemzetközi helyzet 1945—1955. Új- és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény. Budapest, 1983, Tankönyvkiadó.

4. IV. Világjelenségek és -problémák a 21. század elején

Az új világrend az iraki háború után. Érték és valóság. *A Friedrich Ebert Alapítvány budapesti képviseletének időszakos kiadványa,* 2003/1.

Beck, Ulrich (Hg.): Politik der Globalisierung. Frankfurt am Main, 2003.

Berend T. Iván: *A globalizáció hatása a centrum-periféria kapcsolatokra Európában.* Mindentudás Egyeteme, 2004.

Ellwood, Wayne: A globalizáció. Budapest, 2003, HVG Kiadó. /TÉNYEK – LÉNYEG sorozat/

Globalisierung. Informationen zurpolitischen Bildung. Bonn, 3. Quartal, 280/2003, Bundeszentrale für politische Bildung.

Kemper, Peter – Sonnenschein, Ulrich (Hg.): Globalisierungim Alltag. Frankfurt am Main, 2002.

Rostoványi Zsolt: *Az iszlám világ és a Nyugat. Interpretációk összecsapása, avagy a kölcsönös fenyegetettség mítosza és valósága.* Budapest, 2004, Corvina.

Schmidt, Helmut: *A globalizáció. Politikai, gazdasági és kulturális kihívások.* Budapest, 1999, Európa Könyvkiadó.

Stiglitz, Joseph: Die Schatten der Globalisierung. Berlin, 2002.

Tálas Péter (szerk.): *Válaszok a terrorizmusra. Avagy van-e út az afganisztáni „vadászattól" afenntartható globalizációig?* Budapest, 2002, SVKH – CHARTAPRESS.

Voigt, Karsten D.: Európa és Amerika 2001. szeptember 11-e után. Öt tézis feladatokkal. Tallózó. A Friedrich Ebert Alapítvány budapesti képviseletének időszakos kiadványa, 26. füzet, 2002.

7. fejezet - Életrajzi ismertetés

ACHESON, Dean (1893-1971) Amerikai ügyvéd, demokrata párti politikus. 1933-tól pénzügyminiszter-helyettes, 1941-től külügyminiszter-helyettes, 1949-1953 között külügyminiszter. 1961-től Kennedy és Johnson elnök külpolitikai tanácsadója. • 118,298

AJUB KHAN, Mohammed (1907-1974) Pakisztáni katonatiszt. A második világháború alatt a brit gyarmati hadseregben szolgált. 1958-ban államcsínnyel került hatalomra, 1960-ban felvette a köztársasági elnöki címet. 1969-ben lemondásra kényszerült. • 234, 354

ALBRIGHT, Madeleine (MarieJana Korbel)(1937-) Amerikai politológus, demokrata párti politikus. Az első Clinton-kormány idején ENSZ-nagykövet, majd 1997-2001 között külügyminiszter. • 133, 201

ALLENDE GOSSENS, Salvador (1908-1973) Chilei orvos, politikus. 1939-1941-ben egészségügyi miniszter, 1943-tól a Szocialista Párt főtitkára. 1965-től a szenátus és a Népi Akció Front nevű baloldali pártszövetség elnöke. 1970-ben köztársasági elnök. A Pinochet tábornok vezette 1973-as államcsíny során meggyilkolták. • 123, 144, 157, 357, 358, 378

AMIN DADA, Idi (1928-) Ugandai tábornok, politikus. A hadsereg parancsnokaként 1971-ben megdöntötte M. Obote elnök hatalmát, s diktatúrát vezetett be. 1971-1979-ben Uganda elnöke. Brutális uralma általános ellenkezést váltott ki, s 1979-ben tanzániai katonai segítséggel buktatták meg. Líbiába menekült. • 263, 377

AQUINO, Corazon (1932-) Fülöp-szigeteki politikusnő. Férje, Benigno Aquino szenátor meggyilkolása után, 1986-1992-ig a Fülöp-szigetek elnöke. • 375

ARAFAT,Jaszer (Abu Ammar) (1929-2004) Palesztin mérnök, politikus. 1956-ban az el-Fatah alapító tagja, 1968-tól végrehajtó bizottságának elnöke. 1969-től a Palesztin Felszabadítási Szervezet (PFSZ) elnöke. Az 1973-as Jom Kippur háborút követően a PFSZ-t mérsékelt irányba terelte. Az 1988-ban kikiáltott (terület nélküli) Palesztina Állam elnöke. 1993- ban J. Rabin izraeli miniszterelnökkel aláírta a palesztin autonómiáról szóló egyezményt; közösen Nobel-békedíjat kaptak. • 283, 287

ASZAD, Hafez el (1930-) Szíriai katonai vezető, politikus. 1946-tól a Baasz Párt tagja, majd vezetője. 1966-1970-ben védelmi miniszter és a légierő parancsnoka. 1970-ben államcsínnyel szerzi meg a hatalmat, 1970-1971-ben miniszterelnök, 1971 óta Szíria elnöke. 1972-től a Nemzeti Haladó Front vezetője. • 280,287

ASZANUMA Inedzsiró (1898-1960) Japán szocialista politikus. Fiatalon a mezőgazdasági dolgozók szakszervezeti mozgalmában vállalt szerepet, több paraszt és munkáspártot is szervezett. 1933-tól a Tokió Fővárosi Közgyűlés tagja, 1936-tól parlamenti képviselő a Japán Munkás-Paraszt Párt színeiben. 1945-ben részt vesz aJapán Szocialista Párt újjászervezésében. 1950-től a párt főtitkára. 1960-ban ajapán-amerikai biztonsági szerződés megújítása elleni küzdelem vezető személyisége. Egy szélsőjobboldali aktivista halálosan megsebezte. • 213

BAKER, James Addison III. (1930-) Amerikai ügyvéd, republikánus párti politikus. 1975-1976- ban kereskedelmi miniszterhelyettes, 1981-1985-ben a Fehér Ház stábfőnöke. 1985- 1988-ban pénzügyminiszter, 1989-1992-ben külügyminiszter. 1988-ban és 1992-ben az elnökválasztási küzdelemben George Bush kampányfőnöke. Nevéhez fűződik a harmadik világ adósságainak rendezését célzó terve. • 127

BAO-DAI, Vihn Thuy (1913-1997) Vietnami politikus, államférfi. 1932-ben foglalta el Annam trónját. A második világháború alatt együttműködött a megszálló japán hatóságokkal. 1945 augusztusában a nemzeti felszabadító erők győzelme után lemondásra kényszerült. Francia támogatással 1948-ban megalakította a dél-vietnami bábkormányt. 1955- ben a dél-vietnami köztársaság megalakulása után lemondott. • 244, 246, 247, 352, 353

BEGIN, Menahem (1913-1993) Izraeli politikus. 1943-tól zsidó terrorista csoport parancsnokaként a brit csapatok ellen harcolt. 1973-tól a jobboldali Likud pártszövetség elnöke. 1967-1970-ben tárca nélküli miniszter. 1977-1983-ban Izrael miniszterelnöke. Az 1978- as Camp David-i egyezmény után 1979-ben aláírta az egyiptomi-izraeli békeszerződést. • 273, 286, 287, 359, 379

BEN BELLA, Ahmed (1916-) Algériai államférfi. A második világháború utáni nemzeti felszabadító mozgalom aktív résztvevője. Az 1954. novemberi fegyveres felkelés egyik szervezője, az FLN (Nemzeti Felszabadítási

Front) és az ALIN (Nemzeti Felszabadító Hadsereg) megalakítója. 1956-1962 között francia fogságban volt. 1962-ben miniszterelnök, 1963- ban az FLN PB-jének főtitkára, majd köztársasági elnök, miniszterelnök, a fegyveres erők főparancsnoka. 1965-ben a Bumedien ezredes vezette puccs után leváltották és letartóztatták. 1979-ig házi őrizetben, majd 1981-1990-ben Franciaországban száműzetésben. • 369

BEN GURION, David (1886-1973) Izraeli politikus. 1935-1948-ban a Jewish Agency elnöke. Izrael Állam kikiáltója és 1948-1953, valamint 1955-1963 között első miniszterelnöke. A modern Izrael egyik megteremtője és vezető politikusa. • 108, 276, 277

BHUTTO, Benazír (1953-) Pakisztáni politikus, Z. Bhutto lánya. A Pakisztáni Néppárt elnöke. 1988-1990-ben és 1993 óta Pakisztán miniszterelnöke. • 368

BHUTTO, Zulfikar Ali Khan (1928-1979) Pakisztáni polgári politikus, jogász. 1958-tól különböző miniszteri tárcákat töltött be. 1967-ben megalakította az ellenzéki Néppártot. 1971-1973-ban köztársasági elnök, 1973-1977-ben miniszterelnök. 1977-ben eltávolították a hatalomból, majd 1979-ben kivégezték. • 236, 359

BORDEN, Robert Laird (1854-1937) Kanadai államférfi, 1901-től a konzervatív párt vezetője. 1911-1920-ban miniszterelnök. Az 1917-1919 közötti nemzetközi konferenciákon az önálló Kanada elismeréséért küzdött. • 27

BOTHA, Luis (1862-1919) Dél-afrikai tábornok és államférfi. A búr háborúban a transvaali csapatok főparancsnoka, majd az angolokkal való megegyezés híve. 1907-ben Transvaal, 1910-ben a Dél-afrikai Unió első miniszterelnöke. 1915-ben elfoglalta Német Délnyu- gat-Afrikát. • 88

BOTHA, Pieter Willem (1916-) Dél-afrikai politikus. 1958-tól a nemzeti párti kormányokban különböző tisztségeket töltött be. 1978-tól pártvezér és miniszterelnök. 1984-1989-ben Dél-Afrika köztársasági elnöke. • 269, 270

BUMEDIEN, Huari (1927-1978) Algériai katonatiszt és politikus. 1959-ben a Nemzeti Felszabadító Hadsereg főparancsnokságának tagja. 1962-ben az FLN kormányában honvédelmi miniszter, 1963-ban a miniszterelnök első helyettese. 1965-ben eltávolította Ben Bellát a kormány éléről és maga vette át az elnöki tisztséget. • 368

BUTROSZ GÁLI, Butrosz (1922-) Egyiptomi (kopt) politikus. 1977-től külügyi államminiszter, majd 1992-ben az ENSZ 6. főtitkára. • 317, 363

CARTER, James Earl (1924-) Amerikai politikus. 1953-ig a haditengerészetnél szolgált. 1963-19665-ben Georgia állam szenátora, 1970-1974-ben kormányzója. 1977-1981 között az Egyesült Államok 39. elnöke. • 117, 123-126, 130, 140, 286, 288, 305, 308-311, 358, 359

CASTRO RUZ, Fidel (1927-) Kubai ügyvéd. 1952-ben politikai, 1953-ban fegyveres harcot indított a Batista-diktatúra ellen. 1959. január 1-jén felkelő csapataival bevonult Havannába. Előbb a fegyveres erők főparancsnoka, majd miniszterelnök. 1961-től a Kubai Szocialista Forradalom Egységpártja (1965-től Kubai Kommunista Párt) első titkára, 1976-tól az Államtanács elnöke (államfő). • 121, 149-151, 153, 157, 302, 354, 371

CEDENBAL, Jumzsagijn (1916-1991) Mongol közgazdász, kommunista politikus. 1939-1940-ben pénzügyminiszter-helyettes, majd pénzügyminiszter. 1940-1954-ben a KB főtitkára. 1945-1952-ig miniszterelnök-helyettes. 1952 májusától miniszterelnök. 1958-tól a párt első titkára, 1974-től államfő. • 201-203

CHURCHILL, Winston Leonard Spencer (1875-1965) Angol konzervatív politikus. 1900-tól képviselő. 1911-1929-ben számos miniszteri tárcát töltött be. 1940-1945 és 1951-1955 között Nagy-Britannia miniszterelnöke. • 52, 71, 87, 88, 101, 112, 117, 118, 277, 295, 300, 350, 352

CLAY, Lucius (1897-1978) Amerikai tábornok. 1945-ben Eisenhower helyettese. 1947-1949-ben katonai kormányzó Németországban, a berlini légihíd megszervezője. • 295

CLINTON, William (Bill); eredetileg William Jefferson Blythe (1946-) Amerikai demokrata párti politikus. 1976-1978-ban Arkansas állam főügyésze, majd 1978-1980-ban és 1982- 1992-ben kormányzója. 1993-2001 között az Egyesült Államok 42. elnöke. • 127-129, 133, 290, 292, 319, 364, 365, 367, 372

CSANG Kaj-sek (1887-1975) Kínai katonai vezető és polgári politikus. 1926-tól a Kuomintang vezetője. A polgári Kínáért küzdött. A világháború utáni polgárháborúban alulmaradt a kommunistákkal szemben. 1949

decemberében Tajvanra menekült, s a nemzeti Kína vezetője lett. • 44-47, 49-52, 65, 119, 168, 169, 185, 297, 298, 347, 350, 353

CSOMBE, Moise Kapenda (1919-1969) Kongói (ma Zaire) politikus. 1960-1963-ban az ENSZ- erőkkel is szembeszállva a kongói Katanga tartomány vezetője, majd 1964-ben Kongó miniszterelnöke. Algériai fogságban halt meg. • 255 CSON Tu Hwan (1931-) Dél-koreai tábornok, politikus. 1979-ben egyik irányítója az államcsínynek. 1980-ban a Nemzetbiztonsági Különleges Tanács vezetője, a parlament feladatait ideiglenesen ellátó Állandó Bizottság elnöke. 1980-ban polgári politikusként Dél-Korea köztársasági elnöke. 1980-1988 között államfő. 1996-ban letartóztatják és az 1979-es puccsban játszott szerepe miatt halálra ítélték. • 193-195,379

CSOU En-laj (1898-1976) Kínai kommunista. Részt vett a sanghaji munkásfelkelés szervezésében, majd a „hosszú menetelés” egyik vezetője. 1928-tól a Kínai Kommunista Párt PB tagja, 1925-1956 között a KB titkára. 1945-től a KB és a PB elnökhelyettese is. 1949-től miniszterelnök, s 1949-1958-ig külügyminiszter. 1975 januárjában ismét miniszterelnök. • 44, 178, 179, 218, 353, 372

DALAI láma (eredetileg Tendzin Gyaco) (1935-) Tibeti egyházi vezető. 1940-ben Lhászában trónra emelik, ám 1950-ben Kína befolyására megfosztják politikai hatalmától. 1951-ben megállapodik a kommunista Kínával, de 1959-ben Indiába menekül, ahol az emigráns tibeti kormány vezetője lesz. 1978-ban Kínában rehabilitálják, de nem tér vissza Tibetbe. 1989-ben Nobel-békedíjas. • 352, 354, 362

DÍAZ, Porfirio (1830-1915) Mexikói katona és államférfi. 1876-ban puccsal hatalomra jut, majd 1877-ben elnökké választják. 1884-1910 között Mexikó elnöke. • 29

DULLES,John Foster (1888-1959) Amerikai republikánus párti politikus és diplomata. 1938-ban különleges tanácsadó. 1946-1950-ben ENSZ-képviselő. 1953-tól haláláig az Egyesült Államok külügyminisztere. • 121, 122, 207, 275, 299, 300

DZSINNA, Muhammad Ali (1876-1948) Pakisztáni politikus. 1913-1948-ban a Muzulmán Liga elnöke. Pakisztán függetlenségének egyik megteremtője, majd 1947-1948-ban Pakisztán első főkormányzója. • 226

EISENHOWER, Dwight David (1890-1969) Amerikai tábornok és köztársaságpárti politikus.

A második világháború idején a szövetséges haderők, később Németországban az amerikai övezet főparancsnoka, majd az amerikai hadsereg vezérkari főnöke. 1950-1952-ben a NATO-haderők főparancsnoka. 1953-1961 között az Egyesült Államok 34. elnöke. • 113, 114, 121, 211, 278, 299-301, 350, 353, 354, 369

FAHD ibn Abdul-Azíz (1920-2005) Szaúd-Arábia királya. 1953-tól oktatási, 1962-1975-ben belügyminiszter. 1967-1975-ben második, 1975-1982-ben első miniszterelnök-helyettes, trónörökös. 1982-ben lép trónra, s egyben miniszterelnök. • 109

FÁRUK (1920-1965) Szaúd-arábiai uralkodó, politikus. 1953-tól trónörökös és miniszterelnök. 1964-1975-ben Szaúd-Arábia királya. • 105, 274

FENGJü-Hsziang (1882-1949) Kínai tábornok és politikus. A kínai polgárháborúban érdekeinek megfelelően váltogatta szövetségeseit. 1949-ben hajószerencsétlenség áldozata lett. • 44, 45

FORD, Henry (1863-1947) Amerikai autógyáros, a modern tömegtermelés egyik alapítója. Világhírt szerzett T modelljével, amelyből 1908-1927 között több mint 15 milliót adtak el. • 13

GANDHI, Indira (1917-1984) Indiai politikusnő. India függetlenné válása után a Kongresszus Párt legfelsőbb vezetésének tagja, 1959-1961-ben elnöke. 1966-tól India miniszterelnöke. 1984-ben szikh merénylet áldozata lett. • 235, 236, 239, 240, 361, 371, 380

GANDHI, Mohandasz Karamcsand (1869-1948) Indiai politikus. Az 1920-as évektől a Nemzeti Kongresszus Párt vezetője, az erőszakmentes harc politikájának hirdetője. 1929-ben, majd 1932-ben megindította a törvények megtagadására irányuló és a kasztok szerinti megkülönböztetés elleni mozgalmat. 1938-1939-ben mozgalmat vezetett az alkotmányos kormányzat bevezetéséért. A második világháború után nagy szerepe volt az angol gyarmati uralom felszámolásában. 1948-ban egy hindu fanatikus merényletének áldozata lett. • 75, 77, 79-82, 87, 114, 226, 227, 229, 239, 345, 347, 348, 376, 379

GANDHI, Radzsiv (1944-1991) Indiai politikus. 1981-ben kapcsolódott be a politikai életbe. 1984-ben anyja, I. Gandhi kormányában különböző tisztségeket viselt, majd annak halála után, 1989-ig India miniszterelnöke. 1991-ben bombamerénylet áldozata lett. • 362

GÓMEZ, Juan Vicente (1857-1935) Venezuelai tábornok és politikus. 1908-ban katonai puccsal került hatalomra, s elnökként 1929-1931 kivételével 1935-ig irányította az országot. • 143

HAILÉ SZELASSZIÉ (eredetileg: Tafari Makonnen) (1892-1975) 1930-1974 között Etiópia császára. 1936-1941-ben, Etiópia olasz megszállása idején Nagy-Britanniában élt emigrációban. A pánafrikai törekvések támogatója, s az Afrikai Egységszervezet elnöke. 1974-ben katonai puccs fosztotta meg trónjától. • 97, 100, 347, 375

HASIMOTO Rjútaró (1937-) Japán LDP politikus, 1996-1998 között miniszterelnök. • 222,223

HATOJAMA Icsiró (1883-1959) Japán liberális politikus. 1915-től parlamenti képviselő, majd több kormányban kultuszminiszter. A negyvenes években háttérbe vonult. 1945-ben létrehozta a Japán Liberális Pártot, de nem vállalhatott közszereplést. 1951-ben ismét bekapcsolódott a politikai életbe. Josida Sigeruval szembefordulva kilépett a Liberális Pártból és létrehozta a Japán Demokrata Pártot. Josidát megbuktatva miniszterelnök (1954-1956). 1955-ben a két konzervatív párt Liberális Demokrata Párt néven egyesül, s első elnöke lesz. Erőfeszítéseket tett, hogy rendezze Japán kapcsolatait a Szovjetunióval. • 208-211,354

HATTA, Mohammad (1902-1980) Indonéz politikus, a hollandellenes polgári ellenállás jobbszárnyának vezető személyisége. 1950-1956 között a köztársaság alelnöke, Szukarno helyettese. Közben 1949-ben miniszterelnök és hadügyminiszter. 1950-ben miniszterelnök és külügyminiszter. Az 1950-es évek végén visszavonult a nyilvános politikai szerepléstől. • 249,250

HEISZEI császár, Akihito (1933-) 1990-tőlJapán 125. császára. Hároméves korától szüleitől elválasztva nevelték. Az amerikai megszállás alatt angol nevelőnő foglalkozott vele. Az egyetemen politikai tudományokat tanult, de érdeklődése a halbiológia irányába terelte, és kutatási eredményeit közzé is tette. 1951-től hivatalosan trónörökös. 1959-ben – először a császári ház történetében – polgári származású nőt vett feleségül. Apja, Sóva császár halála után 1990-ben császárrá avatják. A császári párt hazájában végtelen tisztelet és szeretet övezi. • 212, 220, 363 HIROHITO (1901-1989) 1926-1989 közöttJapán császára. 1921-ben régens. 1946-ban lemondott a hagyomány szerinti isteni mivoltáról. • 57, 204, 205, 220

HO Si Minh (eredetileg Nguyen Ai Quoc) (1890-1969) Vietnami kommunista. Az 1920-as években a forradalmi emigrációt szervezte Kantonban és Thaiföldön. 1930-ban az Indokínai Kommunista Párt egyik megalapítója. A Kommunista Internacionálé VB tagja. 1941- ben egyik alapítója a Vietnami Demokratikus Függetlenségi Ligának (Viet Minh). 1945-ben az ideiglenes kormány elnöke. 1946-ban Vietnam államelnöke. • 122, 244, 246-248

HOSZOKAVA Morihiro (1937-) Japán politikus. Politikai pályafutását az LDP-ben kezdte, 1992-ben a folyamatos korrupciós botrányok miatt kilépett és létrehozta a Japán Új Párt nevű politikai csoportosulást. Rövid miniszterelnöksége (1993-1994) után visszavonult a politikától. • 222, 223

HOUPHOUÉT-BOIGNY, Felix (1905-1993): Elefántcsontpart meghatározó személyisége a 20. században. 1925-1940 között orvosként praktizált, 1940-1944 között tartományfőnök, 1946-1954-ben a francia nemzetgyűlés tagja, 1956-1957-ben egészségügyi-, 1958-1959- ben államminiszter Franciaországban. 1959-1960-ban Elefántcsontpart miniszterelnöke, 1960-tól haláláig elnöke. A frankofón Afrika, s a nyugati orientáció híve. • 253

HUA Kuo-feng (1922-) Kínai politikus. 1969-ben a Kínai Kommunista Párt Központi Bizottságának tagja, közbiztonsági miniszter. 1973-tól a KKP PB tagja. Csou En-laj halálát követően, 1976-ban miniszterelnök lett, majd Mao Ce-tung halála után a KKP elnöke. 1980-ban miniszterelnöki, 1981-ben pártelnöki funkciójától, s 1982-ben PB tagságától is megvált. • 178, 179

HUGHES, William Morris (1864-1952) Ausztrál munkáspárti politikus. 1904-től többször miniszter, 1915-től miniszterelnök. 1917-ben szakít a Munkáspárttal, és „nemzeti koalíciós” kabinetet alakít. 1934-1941 között többször miniszter. • 35-37

HULL, Cordell William (1933-) Amerikai pénzügyi szakértő, 1966-1970-ben Brüsszelben dolgozott. 1973-1975-ben az amerikai bank londoni igazgatója, majd pénzügyi szakértő, az Amerikai Beruházási Klub elnöke. • 22, 23, 68

IKEDA Hajato (1899-1965) Japán gazdasági szakember, liberális demokrata politikus. A háború előtt a pénzügyminisztériumban dolgozik. 1945-től Josida Sigeru szoros munkatársa, aki belépteti a Liberális Pártba. 1949-től parlamenti képviselő, majd több kormányban pénzügy- és ipari és kereskedelmi miniszter. 1960-ban a Liberális Demokrata Párt elnöke és 1960-1964-ben miniszterelnök. Hivatali ideje alatt bontakozott kis a gyors gazdasági fellendülés. Meghirdette a „nemzeti jövedelem megkétszerezésének programját", kereskedelemliberalizációs intézkedéseket hozott és nagy hangsúlyt fektetett az oktatásra, különösen a műszaki-tudományos képzésre. • 209,213,215,217,380

JOHNSON, Lyndon Baines (1908-1973) Amerikai demokrata párti politikus, tanár. 1953-1961-ig a Demokrata Párt szenátusi frakciójának vezetője. 1961-1963-ban alelnök. 1963-1968 között az Egyesült Államok 36. elnöke. • 97,114-116,122,123, 216, 248, 303, 308, 367

JOSIDA Sigeru (1878-1967) Konzervatív-liberális japán politikus, miniszterelnök. 1925-ben diplomata, az expanzív külpolitika lelkes híve, majd eltávolodik a militarista köröktől. 1939-ben kilépett a Külügyminisztériumból. Liberális, Amerika-barát megnyilvánulásai miatt 1945-ben az állambiztonsági szervek letartóztatják. A háború utáni első kormányok külügyminisztere. 1946-ban a Liberális Párt elnöke lesz és megalakítja első kormányát. 1947-től átmenetileg ellenzékbe szorul, majd 1948-1954 között kormányfő. Lefektette a háború utáni japán konzervatív-liberális politikai kultúra alapjait. Keményen fellépett a baloldali mozgalmak ellen. Elérte Japán teljes körű rehabilitációját, a császár érintetlenül hagyását, aláírta San Franciscó-i békeszerződést és a japán-amerikai biztonsági szerződést. • 204, 206-210, 215, 371, 372

KADHAFI, Moamer el (1942-) Líbiai ezredes, politikus. 1965-től szolgált a hadsereg kötelékében. 1969-ben puccsal megdöntötte a monarchiát, s Líbia államfője lett. • 260, 343, 358 KAIFU Tosiki (1931-) Japán politikus. 1960-tól az LDP alsóházi képviselője. 1967-1968-ban munkaügyi miniszterhelyettes. 1977-1978-ban, 1986-1987-ben közoktatási miniszter. 1989-1991-ben az LDP elnöke, kormányfő, a Nemzetbiztonsági Tanács elnöke. 1994-ben kilépett a pártból. 1994-től az Új Határ Párt elnöke. • 220, 221

KATAJAMA Tecu (1887-1978) Japán keresztényszocialista politikus. 1926-ban a Szociáldemokrata Párt főtitkára, 1930-tól parlamenti képviselő. 1940-ben politikusi tevékenysége ellehetetlenül. 1945-ben az újjáalakuló JSZP főtitkára, majd 1947-1948-ban miniszterelnök • 206

KEATING, Paul John (1944-) Ausztrál politikus, közgazdász. 1959-től a Munkáspárt tagja. 1969- től parlamenti képviselő. 1975-1983-ban az észak-ausztráliai ügyek minisztere, 1983-1991-ben pénzügyminiszter. 1990-1991-ben miniszterelnök-helyettes, 1991-1996-ig Ausztrália kormányfője, a Munkáspárt vezére. • 160,163

KENNAN, George (1904-2005) Amerikai diplomata, történész, politikus. 1933-1937-ben az Egyesült Államok nagykövete Moszkvában, 1938-39-ben Prágában, majd 1939-ben Berlinben. 1947-1949-ben a külügyminisztérium tervezési osztályának vezetője. 1952-ben rövid ideig ismét moszkvai nagykövet. 1961-től belgrádi nagykövet. • 118, 296, 299

KENNEDY,John Fitzgerald (1917-1963) Amerikai demokrata párti politikus. 1947-1953 között képviselő, majd 1953-1961-ig Massachusetts állam szenátora. 1961-től az Egyesült Államok 35. elnöke; Dallasban meggyilkolták. • 114,121, 122, 136, 151, 192, 280, 302, 303, 355, 367

KENYATTA, Mzee Dzsomo (1891-1978) Kenyai politikus. A Kenyai Afrikai Nemzeti Unió vezetőjeként 1963-tól a független Kenya miniszterelnöke, 1964-1978 között államfő. • 253

KHOMEINI, Ruhollah Moszavi (1900-1989) Iráni síita főpap (ajatolláh). 1979-ben a sah elmenekülése után hazatért és kikiáltotta az Iráni Iszlám Köztársaságot. Vezetésével Irán 19801988 között háborút viselt Irak ellen, s Irán az iszlám fundamentalizmus legfőbb bázisa lett. • 124, 283, 289, 290, 376

KIM Dzsong Il (1942-) Észak-koreai politikus. 1974-től a PB, 1980-tól a KB Elnöksége, a KB Katonai Bizottsága tagja, a Koreai Munkapárt elnökhelyettese, s egyben Kim Ir Szen kijelölt örököse. 1991-től a fegyveres erők főparancsnoka, s 1992-től az Országos Védelmi Bizottság elnöke. 1994-től Észak-Korea korlátlan ura. • 200

KIM Ir Szen (1912-1994) Koreai szegényparaszti származású kommunista politikus. 1931-ben belépett a Kínai Kommunista Pártba. Korea felszabadulása után, 1945-től a Koreai Kommunista Párt, majd a Koreai Munkapárt KB elnöke, 1966-tól a KB főtitkára. 1948-tól a Minisztertanács elnöke, 1972-től a KNDKelnöke. A koreai háború idején (1950-1953) a fegyveres erők főparancsnoka. Totális diktatúrát épített ki. • 62, 187-189, 193, 198200, 207, 373

KING, Martin Luther (1929-1968) Amerikai színes bőrű pap, polgárjogi vezető. 1947-ben baptista lelkésszé szentelték. 1957-ben megalapította a Déli Keresztény Vezetőség Konferenciája elnevezésű szervezetet. 1964-ben Nobel-békedíjat kapott. 1968-ban Memphisben (Ten- nessee állam) merénylet áldozata lett. • 114, 115, 356, 381

KISI Nobuszuke (1896-1987) Japán liberális demokrata politikus. 1920-tól gyorsan emelkedett pályája az Ipari és Kereskedelmi Minisztériumban. 1936-tól Mandzsúria gazdasági fejlesztéséért felelős államtitkár lesz, az ottani hadigazdaság megszervezője. 1941-ben ipari és kereskedelmi miniszter. 1945-ben letartóztatták, de elkerülte a büntetést. 1952-ben kapcsolódott be a politikai életbe, 1957-1960-ban

LDP pártelnök-kormányfő lesz. Erőfeszítéseket tett Japán délkelet-ázsiai pozícióinak megerősítésére, és az Egyesült Államokkal megkötötte a megújított biztonsági szerződést. Belpolitikáját a következetes konzervativizmus jellemezte. • 211-213, 217

KISSINGER, Henry Alfred (1923-) Német származású amerikai politikus. 1957-1970 között a Harvard Egyetem tanára. 1961-től a Nemzetbiztonsági Tanács konzultánsa, a külügyminisztérium tanácsadója. 1969-től az elnök nemzetbiztonsági főtanácsadója. 1973-1977 között külügyminiszter. • 123,285,286,304,305,309

KLERK, Frederik Willem de (1936-) Dél-afrikai politikus. 1972-től a Nemzeti Párt parlamenti képviselője. 1982-1986-ban belügyminiszter, majd 1986-1989-ben oktatási és tervezési miniszter. 1989-től a Nemzeti Párt vezetője, 1989-1994-ben a Dél-afrikai Köztársaság elnöke. 1994-től az ország alelnöke. Döntő szerepe volt az apartheid felszámolásában, s ezért 1992-ban Nelson Mandelával megosztva Nobel-békedíjat kapott. • 270, 271, 375

KOIZUMI Dzsunicsiró (1942-) Japán LDP politikus, 2001-től miniszterelnök. • 223, 380

LAURIER, Vilfrid (1841-1919) Kanadai liberális politikus, 1896-1911 között Kanada első katolikus, francia nyelvű miniszterelnöke. • 26, 27 LI Szin Man (1875-1965) Koreai politikus. 1896-ban a japánellenes Függetlenségi Klub tagja, ezért 1897-1904-ig börtönben volt. Később az Egyesült Államokban élt. 1948-ban hazatért és Dél-Korea első elnökévé választották. Tömegtüntetések hatására 1960-ban lemondott. • 187-190, 212, 354

LIN Piao (1908-1971) Kínai tábornok, kommunista politikus. 1934-1935-ben a hosszú menetelés egyik vezetője. 1955-től a kínai hadsereg marsallja. 1959-ben védelmi miniszter. 1969- ben Mao Ce-tung esetleges utódának jelölték. 1971-ben Pekingben államcsínyt kísérelt meg, majd nem sokkal később állítólagos repülőgép-szerencsétlenség áldozata lett. • 177, 178

LIU Sao-csi (1898-1969) Kínai politikus. 1927-től a KKP KB tagja, 1943-1956-ban titkára. 1956-tól a párt alelnöke. 1959-ben a Kínai Népköztársaság elnöke. 1968-ban valamennyi tisztségétől megfosztották. • 174,176,354

LUMUMBA, Patrice Emery (1925-1961) A kongói függetlenségi harcok kiemelkedő vezetője. 1958-ban a Kongó Nemzeti Mozgalom alapítója és elnöke. A függetlenség kivívása után a nemzeti kormány miniszterelnöke. 1960-ban leváltották, később meggyilkolták. • 244, 245

MACARTHUR, Douglas (1880-1964) Amerikai tábornok, 1930-1935 között az Egyesült Államok fegyveres erőinek vezérkari főnöke. A második világháború alatt a csendes-óceáni fegyveres erők, 1945-től a Japánt megszálló amerikai hadsereg főparancsnoka. 1950-ben a koreai háborúban az amerikai haderő főparancsnoka, de 1951-ben leváltották. • 37, 69, 189, 204-207, 352

MANDELA, Nelson Rolihlahlia (1918-) Dél-afrikai fekete bőrű politikus, ügyvéd. 1952-től az Afrikai Nemzeti Kongresszus (ANC) vezetőségének tagja. 1963-ban életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. 1990-ben szabadon bocsátották. 1991-től az ANC elnöke. 1994 óta köztársasági elnök. 1993-ban De Klerk kormányfővel közösen Nobel-békedíjat kapott. • 271, 364

MAO Ce-tung (1893-1976) Kínai kommunista. Részt vett az 1911-es polgári forradalomban. A Kínai Kommunista Párt alapító tagjainak egyike. A „hosszú menetelés” egyik vezetője. 1935-től a KKP titkára, 1943-ban elnöke. 1949-1959 között a Kínai Népköztársaság elnöke. 1949-től a KKP elnöke. 1958-tól nyíltan szembe fordult a moszkvai vezetéssel. Kemény, személyére alapozott diktatúrát épített ki. • 43, 49, 51, 52, 66,120,154,169-179, 182, 297, 354, 372, 374, 381

MASSEY, William F. (1856-1925) Új-zélandi politikus a Reform Párt képviseletében. 1912-1925 között miniszterelnök. • 38

MENGISZTU, Hailé Mariam (1937-) Etióp ezredes, politikus. 1974-ben a Hailé Szelasszié császárt megbuktató katonai puccs egyik vezetője. 1977-ben újabb államcsínnyel átvette a hatalmat, s Etiópia miniszterelnöke és államfője lett, szovjetbarát politikát követett. 1991-ben felkelés döntötte meg hatalmát. • 358

MENZIES, Sir Robert Gordon (1894-1978) Ausztrál politikus. 1934-től az Egyesült Ausztrália Párt szövetségi parlamenti képviselője. 1935-től igazságügy-miniszter. 1939-1941-ben pártvezér és miniszterelnök. 1943-1945-ben megalapította a konzervatív Liberális Pártot. 1949-1966-ban ismét Ausztrália miniszterelnöke. • 37,158,161-163

MOBUTU, Sese Seko (1930-1997) Zaire-i katonai vezető és politikus. 1960-ban ezredesként a hadsereg vezérkari főnöke. 1960-ban puccsal átvette a hatalmat, majd 1961-ben J. Kasavubut visszahelyezte a hatalomba. 1965-ben újabb államcsínnyel államfő lett. 1971-ben az addigi Kongóról Zaire-ra változtatta az ország nevét. • 255, 263

MOHAMMED, V. Ben Juszuf (1910-1961) Marokkói politikus. 1927-1957 között Marokkó szultánja. 1934-ben a nemzeti felszabadító mozgalom felé fordult. 1953-ban a franciák száműzték. 1955-ben térhetett haza, s 1956-ban kikiáltotta országa függetlenségét. 1957-ben felvette a királyi címet. • 353, 371

MORGAN, John Pierpant (1867-1943) 1913-tól az amerikai Morgan-bankház irányítója. Az első világháborúban jelentős összegekkel támogatta az antantot, majd finanszírozta Európa újjáépítését. • 376

MOUNTBATTEN, Louis, Burma 1. earl-je (1900-1979) Brit tengernagy, politikus. 1943-1946-ban a délkelet-ázsiai szövetséges csapatok főparancsnoka. 1947-1948-ban India utolsó alki- rálya, majd első főkormányzója. 1955-1959-ben a flotta főparancsnoka (First See Lord), 1958-1965-ben a vezérkari főnökök egyesített bizottságának elnöke. 1979-ben egy ír szélsőséges meggyilkolta. • 226, 249

MUGABE, Robert Gabriel (1924-) Zimbabwei politikus. 1961-től a Zimbabwei Afrikai Népi Unió (ZAPU) főtitkárhelyettese. 1963-ban a Zimbabwei Afrikai Nemzeti Unió (ZANU) alapítója, főtitkára, 1977-től elnöke. 1964-1974-ben Rhodéziában internálták. 1976-1979- ben az országban folyó gerillaháború egyik vezetője. 1980-tól Zimbabwe első miniszterelnöke. 1987-ben egyesítette a ZANU-t és a ZAPU-t, majd egypártrendszert vezetett be. 1987-től az ország köztársasági elnöke. • 359

MULRONEY, Martin Brian (1939-) Kanadai politikus. 1965-1976 között ügyvéd, majd a Kanadai Vasérc Társaság igazgatója. 1983-tól a Haladó Konzervatív Pártvezére, parlamenti képviselő. 1984-től Kanada miniszterelnöke. • 138,140,141

NAGÍB, Mohamed (1901-1984) Egyiptomi tábornok, politikus. A Szabad Tisztek Bizottsága vezetőjeként 1952-ban megdöntötte Fáruk király uralmát. A kormányzó Forradalmi Parancsnoki Tanács elnöke. 1953-1954-ben köztársasági elnök. 1954-ben a Nasszer vezette puccsal megdöntötték hatalmát. • 353

NAKASZONE Jaszuhiro (1918-) Japán LDP-politikus, 1982-1987 között miniszterelnök. • 219, 220

NASSZER, GamalAbdel (1918-1970) Egyiptomi politikus és államférfi. 1939-ben alapította a Szabad Tisztek Szervezetét, ebből jött létre a Forradalmi Parancsnoki Tanács, amelynek vezetésével 1952-ben megdöntötték a királyságot. 1954-től a Forradalmi Tanács elnöke, miniszterelnök, 1956-tól köztársasági elnök. • 106, 162, 251, 275-282, 285, 299, 301, 353, 376

NEHRU, Motilal (1861-1931) Indiai jogász, politikus. Gandhi munkatársa, 1922-ben az Önkormányzati Párt egyik alapítója. 1928-ban alkotmánytervezetet készített India számára. • 79

NEHRU, Pandit Dzsaváharlál (1889-1964) Indiai államférfi. Az 1920-as évek végétől az Indiai Nemzeti Kongresszus balszárnyának vezetője. Gandhi halála után az indiai nemzeti mozgalom elismert vezetője, több ízben a pártelnöke. 1947-1964-ben az Indiai Köztársaság miniszterelnöke. • 79, 80, 83, 86, 189, 225, 226, 228-235, 301, 353

NGO Dinh Diem (1901-1963) Dél-vietnami politikus. 1933-ban belügyminiszter. 1954-ben kormányfő, 1955-ben Dél-Vietnam első elnöke lett. Egyre nyíltabban szembefordult a franciákkal, s egyben pártolta az amerikai érdekeket. • 122, 247

NGUYEN Van Thieu (1923-) Dél-vietnami politikus, katonatiszt. 1964-ben a Mekong-delta katonai felelőse, majd miniszterelnök-helyettes és hadügyminiszter. 1967-1975-ben Dél- Vietnam köztársasági elnöke. 1975-ben a DNFF győzelme következtében megbukott. • 248

NKRUMAH, Kwame (1909-1972) Ghánai tanár, politikus. 1949-ben megalapította a Népi Konvenció Pártot, amely azonnali függetlenséget követelt. 1952-től miniszterelnök, 1960- ban köztársasági elnök. 1966-ban katonai államcsíny fosztotta meg hatalmától. • 253256

NORIEGA, Mauel Antonio (1938-) Panamai tábornok, politikus, diktátor. 1969-től a panamai hírszerzés főnöke. 1981-ben a fegyveres erők főparancsnoka, 1983-ban az ország tényleges vezetője. 1988-ban az Egyesült Államokban kábítószer-kereskedelem miatt vádat emeltek ellene. 1989-ben a Panamába behatoló amerikai csapatok elől a vatikáni nagykövetségre menekült. 1990-ben megadta magát, s az Egyesült Államokban 40 évi börtönbüntetésre ítélték. • 132, 157

NYERERE, Julius (1922-1999) Tanzániai politikus. Angliában járt egyetemre, hazatérése után az erőszakot elvető kampányba kezdett az angol gyarmatosítók ellen. 1961-1962-ben a független Tanganyika első miniszterelnöke, 1962-1964-ben elnöke. 1964-1985 között az egyesült Tanzánia elnöke. A pánafrikanizmus és az afrikai szocializmus jeles képviselője, ám országlása alatt Tanzánia gazdaságilag csődbejutott. 1977-től egypártrendszert vezetett be, a hatalmat mégis önként adta át 1985-ben. • 253, 256, 257

OBOTE, Apollo Milton (1924-) Ugandai politikus. 1960-tól az Ugandai Népi Kongresszus alapítója és vezetője. 1962-1966-ben a független Uganda első miniszterelnöke, majd 1966-1971-ben köztársasági elnök. 1971-ben I. Amin puccsal megdöntötte hatalmát. 1979- ben Amin bukása után hazatért, s 1980-1985-ben ismét Uganda elnöke. 1985-ben újabb államcsínyt követően ismét emigrációba kényszerült. • 367

ORTEGA SAAVEDRA, Daniel (1945-) Nicaraguai politikus. 1959-től részt vett a Somoza-rezsim elleni küzdelemben. 1966-1967-ben a Sandinista Nemzeti Felszabadítási Front (FSLN) országos vezetőségének tagja. 1977-1979-ben az A. Somoza elnök elleni gerillaháború egyik vezetője. 1979-től a Nemzeti Újjáépítési Tanács tagja, 1981-től ajunta koordinátora (államfő). 1985-1990-ben Nicaragua köztársasági elnöke. • 154

PAK Csong Hi (1917-1979) Dél-koreai tábornok, politikus. 1961-ben katonai puccsal került hatalomra, 1962-1979-ben köztársasági elnök. 1979-ben merénylet áldozata lett. • 191-193, 215, 216, 359

PERESZ, Simon (1923-) Izraeli politikus. Az 1948-as háború alatt a haditengerészet parancsnoka, majd az új állam fegyverbeszerzője. 1974-1977-ben védelmi miniszter. 1977-ben a Munkapárt vezére, majd miniszterelnök. 1984-1986-ban ismét miniszterelnök, 1986-988-ban miniszterelnök-helyettes és külügyminiszter. 1988-1990-ben miniszterelnökhelyettes és pénzügyminiszter. 1992-ben ismét Izrael külügyminisztere. 1994-ben No- bel-békedíjat kapott. Rabin meggyilkolása után 1995-1996-ban miniszterelnök. • 390

PERÓN, Juan Domingo (1896-1974) Argentin katonatiszt, politikus. 1926-1941 között katonai pályán működött. 1943-ban munkaügyi miniszter, 1944-1945-ben köztársasági alelnök. 1945-1955-ig köztársasági elnök. Uralmát katonai puccs döntötte meg. Madridból irányította a peronista mozgalmat. 1973-ban visszatért és ismét elnökké választották. • 33, 145, 146, 151, 152, 353, 358

PINOCHET UGARTE, Augusto (1915-) Chilei tábornok, politikus. 1973-ban a szocialista S. Allende elnök hatalmát megdöntő katonai puccs vezetője. 1973-tól a hadsereg főparancsnoka. 1973-1974-ben a kormányzó tanács elnöke (államfő), 1973-1990-ben Chile elnöke. Ezután fokozatosan visszavonult a politikai irányítástól, átadva a helyét a demokratikus intézményrendszernek. • 123, 326, 367

POL POT (1928-1998) Kambodzsai politikus. 1946-ban lépett be az illegális kommunista pártba. 1963-ban titkára, ekkor szervezte meg a Vörös Khmert, amely elfoglalta a fővárost. 1976-1979-ben miniszterelnök. 1979-ben a Kambodzsába bevonuló vietnami csapatok megdöntötték uralmát. Kínai segítséggel újraszervezte csapatait. • 243, 245, 249, 359, 374

PUJi (1906-1967) Kínai császár 1908-1911 között. Háromévesen került a trónra. 1932-ben aja- pánok Mandzsukuo állam császárává tették. 1949-ben szovjet fogságba került, akik átadták a kínai kommunistáknak. 1959-ben szabadult börtönéből. • 48, 61, 62, 348

RABIN, Jichak (1922-1995) Izraeli politikus, katonai vezető. 1964-1968-ban a hadsereg vezérkari főnöke. 1968-1973-ban washingtoni nagykövet. 1974-1977-ben a Munkapártvezére és miniszterelnök. 1984-1990-ben védelmi miniszter. 1992-1995-ben ismét a Munkapárt vezére és miniszterelnök, 1992-1993-ban emellett

védelmi miniszter is. 1994-ben No- bel-békedíjat kapott. 1995-ben egy fanatikus zsidó diák meggyilkolta. • 365, 367, 378

RAHMÁN, Mudzsibur (1920-1975) Bengáliai politikus. Az Avámi Liga főtitkáraként 1971 márciusában kikiáltotta Banglades (Kelet-Pakisztán) függetlenségét. 1972-1975-ben miniszterelnök, 1975-ben köztársasági elnök. 1975-ben egy puccs során egész családjával együtt meggyilkolták. • 358

REAGAN, Ronald (1911-2004) Amerikai színész, republikánus politikus. 1932-1966 között sportkommentátor, filmszínész. 1967-1975-ig Kalifornia kormányzójaként részt vett a nagypolitikában. 1981-1989-ben két perióduson keresztül az Egyesült Államok 40. elnöke. • 125-127, 130-132, 140, 141, 219, 309, 311, 312, 326, 360-362

REZAPAHLAVI, Mohammed (1919-1980) 1941-1979-ben iráni sah. 1953-ban rövid időre kénytelen volt Iránból elmenekülni. 1962-ben hirdette meg az ún. „fehér forradalmat”. 1967-ben koronázták meg. 1979-ben a tömegtüntetések elől Egyiptomba menekült. • 106, 107, 274, 283

RO Te Wu (1932-) Dél-koreai politikus, tábornok. 1979-ben részt vesz a Cson Tu Hwant hatalomra juttató államcsínyben. 1979-1981-ben a szöuli helyőrség parancsnoka. 1983-1986- ban a szöuli olimpia szervezőbizottságának elnöke. 1985-1990-ben a Demokrata Igazság Párt elnöke. 1988-1993 között dél-koreai államfő. 1990-től a Demokrata Liberális

Párt (konzervatív pártszövetség) egyik alapítója és társelnöke. 1996-ban Cson Tu Hwan- nal együtt 22 év börtönbüntetésre ítélik. • 195

ROOSEVELT, Franklin Delano (1882-1945) Amerikai demokrata párti politikus, ügyvéd. 1910- ben szenátor, 1913-ban haditengerészeti államtitkár-helyettes. 1924-ben New York kormányzója. 1933-1945-ig az Egyesült Államok 32. elnöke. • 16-25, 34, 52, 66, 68, 71, 101, 107, 115, 118, 348-351, 381

SENGHOR, Leopold (1906-2001) Szenegáli politikus. 1928-1948 között Franciaországban élt és tanult. Nevéhez köthető a negritude mozgalom. A második világháború alatt német hadifogságba került, majd csatlakozott a francia ellenálláshoz. 1945-1958 között Szenegál képviselője a francia parlamentben. 1958-1960-ban a Mali Államszövetség vezetője, majd a független Szenegál első elnöke 1960-1980 között. Francia nyelvű afrikai költészetével is maradandót alkotott. • 253, 256

SMUTS,Jan Christian (1870-1950) Dél-afrikai politikus, katonai vezető. 1899-1902-ben részt vett az angol-búr háborúban. 1919-1924-ben és 1939-1948-ban a Dél-Afrikai Unió miniszterelnöke. • 89, 99

SOMOZA DEBAYLE, Anastasio (1925-1980) Nicaraguai tábornok, politikus. Az országot 19361979 között irányító Somoza-család tagja. 1967-1972-ben és 1974-1979-ben elnök. 1971-ben rendkívüli állapotot vezetett be. 1979-ben a Sandinista Nemzeti Felszabadítási Front (FSLN) csapatai megdöntötték uralmát. • 33, 144, 359, 377

SUHARTO, I. N. (1921-) Indonéz politikus, katona. 1953-tól különböző vezető katonai állásokat töltött be. 1965-ben a vezérkari főnök helyettese, a katonai hatalomátvétel fő irányítója. A szárazföldi haderők minisztere, 1966-ban miniszterelnök-helyettes, majd miniszterelnök, had- és belügyminiszter. 1967-ben ügyvezető köztársasági elnök, majd köztársasági elnök, a katonai diktatúra teljhatalmú vezetője. • 250, 251

SUKARNO, Ahmed (1901-1970) Indonéz államférfi. 1927-ben alapító tagja Indonézia Nemzeti Pártjának. A holland és ajapán gyarmatosítók elleni harc vezetője. 1945-ben proklamál- ta Indonézia függetlenségét. 1945 óta köztársasági elnök, 1957-től egyúttal a fegyveres erők főparancsnoka, 1959-1965-ig miniszterelnök. A katonai államcsíny után haláláig gyakorlatilag házi őrizetben volt. • 249, 250

SZÁDAT, Mohamed Anvar (1919-1981) Egyiptomi tábornok, politikus. 1950-ben csatlakozott a Szabad Tisztek Bizottságához, s 1952-ben részt vett az alkotmányos monarchiát megdöntő puccsban. 1964-1966-ban és 1969-1970-ben köztársasági alelnök. 1970-1981-ben Egyiptom elnöke. 1978-ban Izraellel aláírta a Camp David-i egyezményt, amiért No- bel-békedíjat kapott. Merénylet áldozata lett. • 106, 124, 285, 286, 359

SZATÓ Eiszaku (1901-1975) Japán liberális demokrata politikus. A háború előtt a közlekedési minisztérium magas beosztású hivatalnoka. 1949-től parlamenti képviselő. Ezt követően szinte minden kormánynak tagja. 1960-ban a pártelnöki székért folytatott versengésben Ikeda Hajatóval szemben alul marad. 1964-ben a Liberális Demokrata Párt elnöke és 1963-1972 között kormányfő. Ez alatt Japán megköti az alapszerződést a Koreai

Köztársasággal és megszűnik az amerikai közigazgatás Okinava prefektúrában. Japán a nyugati világ második gazdasági hatalmává növi ki magát. • 215-217

SZIHANUK, Norodom Samdech (1922-) A Kambodzsai Királyság államfője, a Kambodzsai Nemzeti Egységfront elnöke. 1970-ben államcsínnyel megdöntötték hatalmát. Ekkor a népi ellenállás élére állt, s Pekingben megalakította a Kambodzsai Nemzeti Egységfrontot. • 244, 245, 374

SZUFANUVONG (1909-1995) Laoszi herceg, mérnök, politikus, Szuvanna Fumaféltestvére.

A független Laosz ideiglenes kormányában 1945-ben a honvédelmi és a külügyi tárcát kapta. A franciákkal szembeni harc egyik szervezője. 1956-tól a politikai pártként újjá szervezett Neo Lao Hakszat KB elnöke, Laosz felszabadító háborújának irányítója.1967-től miniszterelnök-helyettes. 1974-től az Országos Politikai Konzultatív Tanács elnöke. 1975-1986-ban a Laoszi Népi Demokratikus Köztársaság elnöke. • 243

SZUVANNAFuma (1901-1983) Laoszi herceg, mérnök, politikus. 1945-ben Laosz ideiglenes kormányában közmunkaügyi miniszter. 1949-1954 között a franciákat kiszolgáló kormányok tagja, majd miniszterelnöke. 1954-től rövid megszakításokkal miniszterelnök-helyettes, miniszterelnök, párizsi nagykövet, a nemzetgyűlés elnöke. 1964-től ismét miniszterelnök. • 380

TAFT, Robert Alphonso (1889-1953) Republikánus párti amerikai politikus, ügyvéd. 1939-től szenátor, többször is jelölték elnöknek. 1947-es törvénye a szakszervezetek hatalmának korlátozását célozta. • 119

TAFT, William Howard (1857-1930) Amerikai politikus. 1908-ban hadügyminiszter, 1909-1913 között az Egyesült Államok elnöke. • 122

TAKESITA Noboru (1924-2000) Japán LDP-politikus, 1987-1989 között miniszterelnök. • 220, 222

TANAKA Kakuei (1918-1993) Japán LDP-politikus. Katonaként Mandzsúriában szolgált. 1942- től egy mérnöki iroda cégtulajdonosa. 1945 decemberében aJapán Haladó Párt elnevezésű konzervatív párt támogatója, amely később beolvadt a Japán Demokrata Pártba. 1945-ben bejutott a parlamentbe. 1948-ban igazságügyminiszter-helyettes. 1949-ben újra mandátumot szerzett választókörzetében. 1955-ben a Liberális Demokrata Párt alapító tagja és 1957-ben posta- és hírközlésügyi miniszter. Pártelnök-miniszterelnök 1972-1973-ben. Súlyos korrupciós ügyekbe keveredett. Parlamenti mandátumáról csak 1989- ben, súlyos betegen mondott le. Lánya Makiko átvette választókörzetét és 2001-ben Koizumi Dzsunicsiró kormányának külügyminisztere lett. • 217-220

TENG Hsziao-ping (1904-1997) Kínai kommunista politikus. A japánellenes háború idején és a második világháború alatt politikai biztos. 1945-től a KB és a PB tagja. 1952-ben miniszterelnök-helyettes. 1953-1954-ben pénzügyminiszter. 1956-tól a PB Állandó Bizottságának tagja, a KB főtitkára. 1966-ban a kulturális forradalom idején leváltották pártfunkcióiból. 1973-ban rehabilitálták, s 1975-ben a párt alelnökévé, s egyben a PB Állandó Bizottságának tagjává és miniszterelnök-helyettessé választották. Mao Ce-tung halála után, 1978-ban elindította az ország gazdasági modernizálását. • 176,178,179,182,184, 365

TOURÉ, Ahmed Sékou (1922-1984) Guineai politikus és szakszervezeti vezető. 1958-1984 között a független Guinea első köztársasági elnöke. • 253

TRUDEAU, Pierre Elliot (1919-) Kanadai politikus. 1965-től liberális párti parlamenti képviselő. 1967-től igazságügy-miniszter és legfőbb ügyész. 1968-1984-ben a Liberális Pártvezére. 1968-1979-ben és 1980-1984-ben Kanada miniszterelnöke. Határozottan fellépett a francia többségű Québec tartomány szeparatista törekvései ellen. • 137-141

TRUMAN, Harry S. (1884-1972) Amerikai demokrata párti politikus. 1918-ban az amerikai hadseregben szolgált Franciaországban. 1935-1944-ben Missouri állam szenátora. 1944-től Rooseveltalelnöke. 1945-1953 között az Egyesült Államok 33. elnöke. • 113, 117-120, 122, 189, 207, 272, 278, 296, 299, 351, 352

TUTU, Desmond Mpilo (1931-) Dél-afrikai egyházi vezető. 1961-ben anglikán lelkéssé szentelik, s az 1960-as években Nagy-Britanniában lelkész. 1977-1978-ban Lesotho püspöke, 1978-1984-ben a Dél-afrikai Egyházak Tanácsának főtitkára. 1984-1986-ban Johannesburg, 1986-tól Fokváros püspöke, a dél-afrikai provinciális egyház metropolitája, s az Afrikai Egyházak Konferenciájának elnöke. Polgárjogi tevékenységét Nobel-békedíjjal (1984), s a Martin Luther King-békedíjjal (1986) ismerték el. • 263

U THANT, Sithu (1909-1974) Burmai diplomata. 1962-1972-ben az ENSZ főtitkára. • 281

VANCE, Cyrus Rober (1917-2002) Demokrata párti amerikai politikus. 1942-1946-ban katona. Az 1949-1960-as években különböző cégek társtulajdonosa. 1962-től több magas kormányzati tisztséget tölt be. 1977-1980 között az Egyesült Államok külügyminisztere. 1992-ben az ENSZ békeközvetítője Bosznia-Hercegovinában. • 124,125

VARGAS, Getulio Dornelles (1883-1954) Brazil politikus. 1930-ban államcsínnyel került hatalomra. 1930-1945 és 1951-1954 között Brazília elnöke. • 33, 146-148, 151, 347

VEBLEN, Thorstein (1857-1929) Amerikai közgazdász és szociológus. Az institucionalizmus megalapítója, a Veblen-hatás kidolgozója (az áru árának növekedése növelheti az áru iránti keresletet). • 381

VEJCMAN, Hájim (Chaim Weizmann) (1874-1952) Izraeli politikus. Az első világháború előtt a brit cionista mozgalom vezetője. 1917-ben a brit külügyminisztérium tanácsadója. 1920-1931-ben és 1935-1946-ban a cionista világszervezet elnöke. 1929-től a Jewish Agency for Palestine vezetője. 1948-1952-ben Izrael első elnöke. • 102

VO Nguyen Giap (1912-1986) Vietnami tábornok, politikus. 1946-1980-ban honvédelmi miniszter. 1954-ben Dien Bien Phúnál vezetésével győzték le a francia csapatokat. 1954-1976- ban Észak-Vietnam miniszterelnök-helyettese. • 247